

**BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA
TÜRK DEVLETLERİ
EKONOMİK, POLİTİK VE SOSYAL DÖNÜŞÜM**

DERLEYENLER
Prof. Dr. Savaş ÇEVİK & Prof. Dr. Erol TURAN

**BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA TÜRK DEVLETLERİ:
EKONOMİK, POLİTİK VE SOSYAL DÖNÜŞÜM**

Derleyenler • Savaş ÇEVİK & Erol TURAN
Araştırma-İnceleme Dizisi No. 7

ISBN 978-605-73812-3-1

1. Baskı: Aralık 2021 (1000 adet)

Yayın Hakları © TASAV, 2021

Tüm yayın hakları TASAV'a aittir. TASAV'dan izin alınmadan kitabın tümünün ya da bir kısmının herhangi bir yöntem ile basımı, yayımı, çoğaltılması ve dağıtımı yapılamaz. Kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.

**TÜRK AKADEMİSİ SİYASİ SOSYAL STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR VAKFI (TASAV)**

Sertifika No: 49150

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara

Tel: +90 (312) 460 1779 • Faks: +90 (312) 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • editor@tasav.org

Tasarım, Dizgi ve Baskı:

Vega Basım Hizmetleri – Bahadır Levendoğlu • Sertifika No: 43714

Necatibey Cad. Lale Sokak No: 21/A Çankaya-Ankara • +90 (312) 230 0723

Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) Türkiye’de ve dünyada, yaşanmış ve yaşanmakta olan olayları; siyasî, sosyal, tarihî ve kültürel derinlik içinde ve stratejik bir bakış açısıyla değerlendiren, yeni tasarımlar ortaya koyarak gelecek vizyonu oluşturan bir düşünce kuruluşudur.

TASAV, bilimsel kıstasları esas alarak ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde araştırma, inceleme ve değerlendirme faaliyetlerinde bulunmaktadı. alışmalarını hiçbir kâr amacı gütmeden ilgililerle paylaşan TASAV; tarafsız, doğru, güncel ve güvenilir bilgiler ışığında kamuoyunu aydınlatmaya çalışmaktadır.

TASAV’ın amacı; ülkemizin ekonomik, sosyal, siyasî, kültür ve eğitim hayatının geliştirilmesine; millî menfaat ve birlik anlayışının, insan hak ve özgürlüklerinin, demokrasi kültürünün, jeopolitik ve jeostratejik düşünce biçiminin yaygınlaştırılmasına; toplumda millî, vicdanî ve ahlkî değerlerin hâkim kılınmasına ve Türkiye’nin dünyadaki gelişmelerin belirleyicisi olmasına bilimsel faaliyetler aracılığıyla katkı sağlamaktır.

YAZARLAR

Prof. Dr. Savaş ÇEVİK, lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde tamamladı. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Marmara Üniversitesi'nde maliye alanında yürüttü. Araştırma ilgisi kamu ekonomisi, vergi teorisi ve politikası, hukukun iktisadi analizi ve davranışsal iktisat konuları üzerinedir. Çevik hâlihazırda lisans ve lisansüstü düzeyde kamu maliyesi, vergi hukuku ve araştırma yöntemleri dersleri vermekte ve Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. scevik@selcuk.edu.tr

Prof. Dr. Erol TURAN, lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi bölümünde tamamladı. Yüksek lisans çalışmalarını Selçuk Üniversitesinde Siyaset ve Sosyal Bilimler alanında, doktora çalışmalarını ise aynı üniversitede İşletme, Yönetim ve Organizasyon alanında yürüttü. Araştırma ilgisi kamu yönetiminde reform, siyaset bilimi ve siyasal davranışlar konuları üzerinedir. Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. eturan@kastamonu.edu.tr

Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR, lisans eğitimini Erzurum Atatürk Üniversitesinde tamamladı. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi'nde iktisat bölümünde yürüttü. Araştırma ilgisi ekonomi politikaları, piyasa ahlakı ve adaleti, ihtilallerin ekonomi politiği ve sosyolojik analizi iktisadi davranışsal iktisat psikolojisi konuları üzerinedir. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. zekoz@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN, lisans eğitimini Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisans ve doktora programlarındaki çalışmalarını ise Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda yürüttü. Türkmen; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Yakın Dönem Harp Tarihi, Türk Dış Politikası ve Türk Demokrasi Tarihi alanlarında çalışmalar yapmaktadır. Halen Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. ismet.turkmen@gop.edu.tr

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA, lisans öğrenimini Gazi Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimini aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Üniversitesi'nde tamamladı. 2000-2007 arasında Gazi Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. 2008 yılında Giresun Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde kurucu Bölüm Başkanı olarak göreve başladı. Kafkasya, Karadeniz havzası, İran araştırmaları sahalarında çalışmaktadır. Halen Giresun Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. yalcinsarikaya@giresun.edu.tr

Doç. Dr. Gulmira AZRETBERGENOVA, 1968 yılında Türkistan'da doğdu. 1992 yılında Kazak Politeknik Enstitüsü şimdiki K. Satpayev Politeknik Üniversitesinden mezun oldu. 2001 yılında Türkistan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde Uluslararası Ekonomik İlişkiler bölümünü bitirdi. 2003 yılında Ankara Gazi Üniversitesi İşletme Bölümünde MBA yaptı. 2003-2005 yılları arasında İktisat alanında yüksek lisansını tamamladı. 2010 yılında doktora eğitimini tamamladı. Halen Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Finans ve Muhasebe Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. gulmiraazretbergenova@ayu.edu.kz

Doç. Dr. Yavuz GÜLOĞLU, lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde tamamladı. Yüksek lisans Kırıkkale Üniversitesi ve doktora çalışmalarını Marmara Üniversitesi'nde Sosyal Bilimler Enstitüsü kamu Hukuku alanında yürüttü. Araştırma ilgisi İdare Hukuku, Çevre Hukuku üzerinedir. Güloğlu hâlihazırda lisans ve lisansüstü düzeyde İdare Hukuku, İnsan Hakları hukuku, İmar hukuku dersleri vermekte ve Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. yavuzguloglu@kastamonu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Aziza SYZDYKOVA, 12 Mayıs 1991’de Kazakistan’ın Türkistan eyaletinde Suzak ilçesinde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise öğrenimini Suzak’ta tamamladı. 2008-2012 yıllarında Türkistan’daki Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde İktisat Fakültesi, Turizm bölümünde lisans eğitimini aldı. 2012 yılında mezun olduktan sonra Ankara Gazi Üniversitesi Finansman bölümünde yüksek lisansını tamamladı. Aynı üniversitede Muhasebe-Finansman bölümünde doktora eğitimini 2019 yılında tamamladı. Halen Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Muhasebe Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. aziza.syzdykova@ayu.edu.kz

Dr. Öğr. Üyesi Omca ALTIN, lisans eğitimini İzmir Ekonomi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İngilizce Uluslararası İlişkiler ve Avrupa Birliği bölümünde tamamladı. Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi’nde Avrupa Birliği Anabilim Dalı’nda yürüttü. Araştırma ilgisi, Avrupa Birliği, AB- Türkiye İlişkileri, Avrupa ve Bölge Çalışmaları, AB Tarihi, AB Hukuku, AB Dış Politikası konuları üzerinedir. Altın hali hazırda lisans ve lisansüstü düzeyde Avrupa Entegrasyon Süreci, AB Hukuku, Siyaset Bilimine Giriş, Siyasal Düşünceler Tarihi, AB-Türkiye İlişkileri, AB Dış Politikası, Uluslararası Enerji Politikaları, Bölgesel Politikalar: Balkanlar, Balkanlarda Siyasi Gelişmeler dersleri vermekte ve Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. oaltin@kastamonu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Miaya MYRZABEKOVA, lisans ve yüksek lisans eğitimi Kazakistan Abay Kazak Pedagoji Üniversitesi; doktora eğitimini Kastamonu Üniversitesinde işletme alanında tamamladı. Araştırma ilgisi turizm işletmesi, dil metodolojisi ve filoloji. Myrzabekova halihazırda önlisans ve lisans Rus dili, iş ve turizm Rusçası dersleri vermekte ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. maiya.myrzabekova@hbv.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞAHİN, lisans eğitimini Bilkent Üniversitesi İktisat bölümünde tamamladı. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını sırasıyla Gazi Üniversitesi ve ODTÜ Uluslararası İlişkiler bölümlerinde tamamladı. Uluslararası politik ekonomi, uluslararası ilişkiler teorileri, Avrasya konularında çalışmalarını sürdürmektedir. Halihazırda Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. mesahin@kho.msu.edu.tr”

Dr. Öğr. Üyesi Serap ÜRÜT SAYGIN, lisans eğitimini Muğla Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde tamamladı. Yüksek lisansını Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında, doktorasını da Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında yürüttü. Araştırma ilgisi doğrudan yabancı yatırım, rekabet gücü, küreselleşme, enerji ve dış ticaret konuları üzerinedir. Ürüt Saygın hâlihazırda lisans ve lisansüstü düzeyde iktisada giriş, mikro iktisat, Türkiye ekonomisi, güncel ekonomik ve mali konular dersleri vermekte ve Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. serapsaygin@aksaray.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mehmetali KASIM, lisans eğitimini Çin’de Maliye ve İktisat alanında tamamladı. Yüksek lisans Eğitimini Macerata Üniversitesi’nde (İtalya) Uluslararası Siyaset ve İktisat alanında ve doktora eğitimini Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları bölümünde Uluslararası Siyasal İktisat alanında yürüttü. Araştırma ilgisi uluslararası siyaset, iktisat, ekonomik kalkınma ve uluslararası siyaset konuları üzerinedir. Mehmetali KASIM lisansüstü düzeyde uluslararası siyaset ve iktisat konularıyla ilgili dersler vermekte ve Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. mkasimuk@ohu.edu.tr

Öğr. Gör. Dr. Osman KARACAN, lisans eğitimini Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünde tamamladı. Yüksek lisans derecesini İngiltere’de Sussex Üniversitesinde Avrupa Siyaseti Bölümünde, doktora derecesini ise yine aynı ülkede Southampton Üniversitesinde Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde aldı. Araştırma ilgisi kamu yönetimi, yerel yönetimler, sivil toplum, demokratikleşme, katılım ve yönetim üzerinedir. Karacan hâli hazırda lisans düzeyinde sivil toplum, yönetim ve denetim, kamu personel yönetimi ve karşılaştırmalı kamu yönetimi dersleri vermekte ve Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır. osmankaracan@kastamonu.edu.tr

Öğr. Gör. Asuman YAPRAK, Almanya'nın Stuttgart şehrinde doğdu. Lisans eğitimini Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Almanca Öğretmenliği bölümünde tamamladı. Yüksek lisans çalışmalarını Gazi Üniversitesi'nde Alman Dili Eğitimi alanında yürüttü. Araştırma ilgisi Almanya'ya Türk göçü, entegrasyon ve göç politikaları, karşılaştırmalı Alman ve Türk kültürü ve Alman dili eğitimi konuları üzerinedir. Gazi Üniversitesi'nde Alman Dili Eğitimi alanında doktora eğitimini sürdürmekte ve hâlihazırda Kastamonu Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulunda öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. ayaparak@kastamonu.edu.tr

Öğr. Gör. Mehmet Fırat OLGUN, lisans eğitimini Karabük Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Endüstri Mühendisliği bölümünde tamamladı. Yüksek Lisans eğitimini Yıldız Teknik Üniversitesi İktisat alanında tamamlamıştır. Şu anda İstanbul Üniversitesi İktisat alanında doktora eğitimine devam etmektedir. Araştırma ilgisi mikro ekonomi, üretici teorisi, ekonometri ve oyun teorisi üzerinedir. Olgun hâlihazırda Kastamonu Üniversitesinde çalışma hayatına devam etmektedir. mfolgun@kastamonu.edu.tr

Öğr. Gör. Berkan GÜNGÖR, İzmir'de doğdu. Lisans eğitimini Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde tamamladı. Yüksek lisans çalışmalarını Kastamonu Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında yürüttü. Araştırma ilgisi siyaset bilimi metodolojisi, Türk Siyasal Hayatı, siyasal iletişim ve liderlik konuları üzerinedir. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde Siyaset ve Sosyal Bilimler alanında doktora eğitimini sürdürmekte olan Güngör, hâlihazırda Kastamonu Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. bgungor@kastamonu.edu.tr

Aliman YELYEUKHAN, lisans eğitimini Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde tamamladı. Yüksek lisans çalışmasını Moğolistan Ulusal Yönetim Akademisi'nde kamu yönetim alanında tamamladı. Halen doktora eğitimini İstanbul Medeniyet Üniversitesin Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde yürütmektedir. Araştırma ilgisi Türk kamu kurumlarında stratejik yönetim ve bunun Moğolistan'da uygulanabilirliği konuları üzerinedir. yel.aliman@gmail.com

Mustafa Ersagun DALAN, lisans eğitimini Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde tamamladı. Yüksek lisans eğitimini Ordu Üniversitesinde tamamladı. Doktora çalışmasını Gaziosmanpaşa Üniversitesinde yürütmektedir. ersagundalan60@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Savaş ÇEVİK / Erol TURAN

Giriş: Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri 19

Mehmetali KASIM

Orta Asya Ülkelerinde Kalkınma Politikaları ve Ekonomik Gelişme 31

Aziza SYZDYKOVA

Orta Asya Ülkelerinin Ekonomik Performanslarının Değerlendirilmesi 63

Serap ÜRÜT SAYGIN

Orta Asya Ülkelerinde Endüstri İçi Ticaret Düzeyinin Belirlenmesi 115

Maiya MYRZABEKOVA

Kazakistan'da Turizmin Gelişimini Etkileyen Faktörler 133

Aziza SYZDYKOVA / Gulmira AZRETBERGENOVA

Orta Asya Cumhuriyetleri'nde Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişimi 177

Zekai ÖZDEMİR

Mistik Sosyalizmden Burjuva Kapitalizmine Geçiş Sürecinde Kırgızistan 215

Savaş ÇEVİK

Orta Asya Ülkelerinde Piyasa Ekonomisi ve Demokrasi 241

Erol TURAN / Mehmet Fırat OLGUN / Berkan GÜNGÖR

Post-Sovyet Türk Cumhuriyetleri'nde Hükümet Etkinliği ve Yolsuzlukla Mücadele Üzerine Bir Yakınsama Analizi 261

Asuman YAPRAK

Almanya'nın Orta Asya Cumhuriyetlerine Yönelik Politikaları Çerçevesinde Kazakistan Stratejisi 329

İsmet TÜRKMEN / Mustafa Ersagun DALAN

Alparslan Türkeş'in Türk Dünyasını Kavramsallaştırması ve Öngörüsü 355

Aliman YELYEUKHAN

Moğolistan'da Kamu Yönetimi Reformları 383

Yavuz GÜLOĞLU

Türkiye ve Kazakistan Hukukunda Yabancıların Mülkiyet Hakkının Esasları 409

Osman KARACAN

Kazakistan ve Kırgızistan'da Demokrasiye Geçiş 427

Mehmet ŞAHİN

Türk Devletlerinin Uluslararası Ekonomik Örgütlerle İlişkileri 449

Omca ALTIN

AB'nin Orta Asya Stratejileri Kapsamında AB-Orta Asya İlişkileri 471

Yalçın SARIKAYA

30 Yılın Ardından Türk Devletlerine Yeniden Bakmak 493

SUNUŞ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmastyla birçok ülkenin bağımsızlıklarını kazanması, Sovyet coğrafyası olarak da nitelendirilen geniş bir alanda köklü bir dönüşümü de beraberinde getirdi. Coğrafi olarak "Orta Asya" diye adlandırılan Türkistan bölgesinde bağımsızlığına kavuşan Türk Devletleri de siyasî, sosyal, ekonomik ve idarî reform sürecinden geçen ülkeler arasında yer aldı. Bağımsızlıklarını kazanan Türk Devletleri, 30 yılda hayatın her alanında önemli bir değişim ve gelişim sergiledi.

Sovyet politikalarından ve sisteminden kurtulan Türk Devletleri, dış dünyaya açıldıkça siyasî alanda demokratikleşme ve liberalleşme yönünde adımlar atmakla kalmadı, uluslararası arenada daha çok görünür hale gelip bölgesinde ve dünyada daha etkin aktörler olarak dikkat çekmeye başladı. Türk Devletleri, doğal olarak Türk siyasetinde, akademisinde ve diplomasisinde de daha çok takip edilen ve önemsenen ülkeler haline geldi.

Yeniden inşa ve reform sürecinden geçen Türkistan coğrafyasındaki Türk Devletleri ve Azerbaycan, 30 yıl öncesine kıyasla şimdi daha müreffeh ve güçlü durumda. Türk Devletleri, birbirinden farklı şartların yanı sıra farklı politik ve ekonomik hedefler etrafında şekillenen stratejiler izleyerek farklı güzergâhları takip etmiş; 30 yıl sonunda çok önemli mesafeler kat etmişlerdir. Ne var ki tüm ülkelerin küresel ekonomiye entegre olmayı teminen modern piyasa ekonomisi kurumları yaratmak ve demokratik ve çoğulcu siyasî kurumlar oluşturmak gibi ortak hedeflerinin olduğu da bir gerçektir. Elbette uzun süren Ruslaştırma ve Sovyetleştirme politikalarına maruz kalan bölge ülkelerinin Batılı kurumlarla bütünleşmesi sancılı bir süreci kaçınılmaz kılmıştır. Sonuç itibarıyla, her bir ülkenin önemli bir değişim/dönüşüm yaşadığı da her ülkenin farklı noktalarda güçlü veya zayıf kaldığı da bir gerçek olarak karşımızdadır.

Bu Türk Devletlerinin 30 yıllık siyasî, sosyal, ekonomik ve idarî dönüşüm süreci, bu ülkelerin uluslararası ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Sovyet mirası ihtilaf ve sorunlar ile Rusya, Çin ve ABD gibi büyük güçlerin bölgeye yönelik politika ve stratejileri, Türk Devletlerinin dış münasebetlerine ciddi derecede tesir etmiştir. Bağımsızlıklarını kazanan bu ülkeler, birbirleriyle diplomasi yürütmek, anlaşmazlıklarını kendi başlarına çözümlenmek durumunda kalmıştır. Sovyetlerin bilinçli bir şekilde ortaya çıkardığı sınır anlaşmazlıklarının SSCB döneminde bir "iç siyasi sorun" iken, SSCB sonrası dönemde uluslararası sınır sorunları halini alması örneğinde olduğu gibi, yeni dönem bağımsızlıklarını kazanan Türk Devletlerine ilave sorumluluklar da yüklemiştir.

Türk Devletleri, kendi aralarındaki anlaşmazlıkları pey der pey aşarken, işbirliği mekanizmaları geliştirmek suretiyle münasebetlerini daha olumlu ve yapıcı bir görünüme kavuşturmayı başarmıştır. Türk Devletlerini tanıyan ve bu ülkelerde diplomatik misyon açan ilk ülke olan Türkiye'nin bu ülkelerle ikili ve çok-taraflı platformlardaki ilişkileri ise dostluk ve kardeşlik temelli stratejik ortaklık anlayışıyla sürekli bir şekilde gelişmiştir. Kasım 2021'e kadar adı Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (kısaca Türk Konseyi) olan uluslararası teşkilatın kurulması gibi gelişmeler, Türkiye ile Türk Devletlerinin yakınlaşma ve işbirliği sürecini şüphesiz ki hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır.

Bağımsızlığın 30. yılına gelindiğinde, Türk Konseyi'nin "Türk Devletleri Teşkilatı" adıyla yeniden yapılandırılıyor olması, Türkiye ile Türk Devletleri arasındaki bağın ne derece güçlendiğini ortaya koymaya yeterlidir. Kabul edilen 2040 Vizyon işbirliği muhtevası itibarıyla Türk Devletleri arasında bütünleşme ve eşgüdüm açısından önemli mesafe kat edildiğinin dünyaya ilanı olmuştur. Dünyanın ağırlık merkezinin Asya kıtasına kaydığı ve Türkistan'ın jeostratejik öneminin arttığı bir dönemde Türk Devletlerinin Türkiye ile daha yakın ve güçlü bağlar kurmasının küresel yansımaları da elbette dikkat çekicidir.

30 yıl öncesine kıyasla daha müreffeh, huzurlu, modern ve kalkınmış görünen Türk devletlerinin eriştiği nokta, hem bu ülkelerin, hem bölgenin hem de tüm Türk Dünyasının geleceği adına umut vericidir. Bununla birlikte, Türk Devletlerinin piyasa ekonomisi ve liberal demokrasiye geçiş sürecinin henüz tamamlanmadığı, her ülkenin kendine has sorunları olduğu gibi ortak sorunlarında var olduğu bilinmektedir.

Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) olarak bu düşüncelerle hazırladığımız kitabın amacı da Türk Devletlerinin 30 yıllık tecrübesini ekonomik, politik ve sosyal yönleri ile tahlil etmektir.

Kitabın editörlüğünü üstlenen Prof. Dr. Savaş Çevik ve Prof. Dr. Erol Turan'ın yanısıra alanında temayüz etmiş isimlerin katkısıyla ekonomi, maliye, hukuk, siyaset ve diplomasi gibi birçok disipline ait farklı bakış açıları ve odak noktalarıyla hazırlanmış on altı bölümden oluşan kitap, Türk Devletlerinin son 30 yılda geçirdiği değişim sürecini objektif bir şekilde irdelemekte, sözkonusu 30 yıllık dönemi çok boyutlu bir analiz ve değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

TASAV, Türkiye'nin Türk Dünyasıyla köklü ilişkiler ve kalıcı ittifaklar kurmasına ve Türk Devletlerinin bütünleşmesi için bundan sonra izlenecek en etkin ve sonuç alıcı politikaların belirlenebilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Alanında temayüz etmiş birbirinden kıymetli hocalarımızın kaleme aldığı "Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri: Ekonomik, Politik ve Sosyal Dönüşüm" adlı bu kapsamlı kitapçalışmasına katkı veren ve emeği geçen herkese teşekkür eder; Türk devletlerinin bağımsızlığının 30. yılını kutlarım.

*İsmail Faruk AKSU
TASAV Başkanı*

GİRİŞ: BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA TÜRK DEVLETLERİ

Prof. Dr. Savaş ÇEVİK
Prof. Dr. Erol TURAN

30 yıl önce Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ile birlikte diğer birçok ülke ile birlikte Orta Asya ülkeleri de bağımsız devletler haline geldiler ve küresel ekonomik ve politik sisteme entegre olmaya başladılar. Bağımsızlıkları ile birlikte, diğer geçiş ekonomilerinde olduğu gibi bu ülkelerde de merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisini ve siyasal sistemde demokratik kurumların oluşturulmasına doğru bir reform çabası başladı. Öyle ki bu ülkelerin merkezi planlamadan serbest piyasa ve sosyalizmden kapitalizme geçiş deneyimi, bazı yazarlar tarafından, haklı bir yaklaşımla, "yirminci yüzyılın en önemli ekonomik, sosyal ve politik deneyimi" olarak nitelendirilmektedir.

Bu geçiş çabası basitçe ekonomik ya da politik kuralları değiştirmekle ilgili olmayıp gerek ekonomik ve politik hayatta gerekse de sosyal yapılarda kurumsal, yapısal, davranışsal ve köklü değişimleri gerektirmektedir. Bu dönüşüm ekonomik alanda piyasa kurumlarını oluşturmak, aktörlerin davranışlarını piyasa kurumlarına uygun hale getirmek, buna paralel olarak siyasal alanda demokratik kurumları yerleştirmek, devlet-piyasa, devlet-toplum ilişkilerini yeniden şekillendirmek gibi yoğun ve uzun soluklu bir çaba gerektirdiği açıktır. Hele de Sovyet sistemi ile sıkı entegre olmuş ve görece sınırlı piyasa ve demokrasi deneyimine sahip Orta Asya ülkelerinde bu kurumsal, yapısal ve davranışsal dönüşüm daha da sancılı ve diğer geçiş ülkelerinden farklı deneyimler üretecek şekilde de gerçekleşmiştir. Üstelik bu ülkelerde bağımsızlık sadece bu yönde kurumlar oluşturmakla ilgili olmanın ötesinde gerçek anlamda bağımsız ve işleyen devlet kurumları yaratmak, bir ulus-devlet oluşturmakla ilgili bir tarafa da sahiptir.

Geçiş öncesi deneyim ve şartlarındaki farklılıkların ötesinde, reform ve stratejilerde izlenen yol, elde edilen sonuçlar ve hedeflerin başarıma düzeyi bakımından geçiş ülkeleri arasında önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Sözelimi bazı Doğu Avrupa ülkeleri zaten öncesinde yarı-bağımsız sayılabilecek devletlere ve sınırlı da olsa piyasa deneyimine sahipken, Balkanlarda bazı ülkelerde kanlı iç savaşlar bu sürece eşlik etmiştir. Yine gerek Balkanlarda gerek Doğu Avrupa'da bazı ülkeler Avrupa Birliği üyelik süreci ve onun gereklilikleri ile farklı bir reform patikası izlemiştir. Orta Asya ülkelerinin tamamı öncesinde Sovyetler Birliği ile sıkı entegre iseler de sahip oldukları doğal kaynaklar, üretim kapasiteleri, sosyal yapıları, izledikleri reform stratejileri bakımından birbirlerinden ciddi farklılıklar da sergilemektedirler. Ancak ne olursa olsun geçiş süreci deneyiminin tüm ülke-

lerde çok çeşitli ekonomik, politik ve sosyal etkiler ortaya koyduğu söylenebilir.

Orta Asya ve Kafkasya’da bağımsız hale gelen Türk devletleri tarihsel, kültürel, jeopolitik ve geçiş öncesi koşullar bakımından önemli ortak özelliklere sahiptir ve diğer ülkelerle karşılaştırılmak istendiğinde ayrı bir kategori olarak değerlendirilebilecek benzerlikleri paylaşmaktadır. Ancak ekonomik ve politik koşulları, geçiş stratejileri ve politikaları bakımından da bir o kadar bireysel farklılıklara sahiptirler. Bu ülkelerin 30 yıllık bağımsızlık deneyimi sadece çok özel bir sosyal deney olmak bakımından bilimsel bir ilgi konusu olmayıp Türkiye ile kültürel, tarihsel ortaklıkları ve ulusal çıkarlar bakımından da Türkiye’de önemle takip edilen bir husustur. Bu çerçevede kitabın amacı Orta Asya ülkelerinin bu 30 yıllık deneyimlerinin ekonomik, politik ve sosyal yönleri ile bir incelemesini sunabilmektir.

Kitap bu yönleriyle Orta Asya ve Kafkasya’da 1990 sonrasında kurulmuş Türk devletlerini bu perspektiflerden ele almakta, toplamda dört kısım ve on altı bölümden oluşmaktadır.

Kitabın “İktisat” kısmında yer alan ilk altı bölüm, ekonomik yapıya dair dönüşümleri incelemektedir. SSCB döneminde Orta Asya ülkeleri Birliğin en az gelişmiş bölgesi olagelmıştır. SSCB ile sıkı entegrasyon, düşük düzeyli ekonomik kalkınma ve hammadde, doğal kaynak ya da tek tip mal üretimine dayalı ekonomik yapı dolayısıyla bölge ülkeleri merkezi planlamaya dayalı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde oldukça büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Ortak ekonomik sorunlar karşısında Kazakistan ve Kırgızistan ‘şok terapi’, Özbekistan ve Türkmenistan ‘kademeli’ reform stratejileri belirlemiştir. Bu bağlamda birinci bölümde *Mehmetali Kasım* Orta Asya ülkelerinde bu geçiş dönemi boyunca izlenen politikaları ve karşılaşılan sorunları incelemekte, doğal kaynağa dayalı Orta Doğu modeli kalkınma politikaları ile bölgedeki ekonomik kalkınma çabaları arasındaki ilişkiyi ve kalkınmanın önündeki mevcut sorunları araştırmaktadır. Kasım tarafından tespit edildiği üzere bölge ekonomilerin bir ya da birkaç tane ürüne (birincil) dayalı, ticaretinin de Çin, Rusya gibi çok az sayıdaki büyük güçlere aşırı bağımlılığı ve bununla birlikte transit yollarının da başka güçlerin etkisi altında olması Orta Asya ülkelerinin ortak sorunlarıdır. Ayrıca bölgesel işbirliklerinin, dayanışmanın eksik olması, su, sınır ve etnik sorunların hala çözüme kavuşamaması gelişme için engel oluşturmaktadır. Bölge ülkeleri özel coğrafi konumu, dinamik genç nüfusu, bol doğal kaynaklarından istifade ederek bölgesel ve küresel işbirliğini güçlendirirse engelleri aşarak onları fırsata çevirebilir.

Aziza Syzdykova, ikinci bölümde beş Orta Asya ülkesinde (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) bağımsızlık sonrasında merkezi planlamaya dayalı bir ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sonrasında ekonomik performanstaki değişimi incelemektedir. Bu deneyimi yaşayan ülkelerin hemen hepsinde bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik performansta önemli düşüşler ve hiperenflasyon gibi önemli makroekonomik istikrarsızlar yaşanmıştır.

Makroekonomik sorunlara eşlik eden yolsuzluk, işsizlik, yoksulluk, güven eksikliği gibi yapısal sorunlar bu ülkelerde piyasa ekonomisinin kurumlarını oluşturmak ve istikrarlı bir ekonomik yapıya kavuşmak hususunda önemli engeller yaratmıştır. Hiperenflasyon ve işsizliğe dair makroekonomik görünüm 1990'ların ikinci yarısından itibaren çoğu ülkede kademeli olarak iyileşmeye ve pozitif büyüme oranları sürdürülmeye başlanmıştır. Bu süreçte ulusal paraların geliştirilmesi ve özellikle doğal kaynaklar ve hammadde bağlamında uluslararası ticari sistemle entegrasyon da sürmüştür. Syzdykova bu beş Orta Asya ülkesinde makroekonomik göstergeler, sektörel yapı ve dış ticaret bağlamında bağımsızlıklarından bu yana ekonomik performanslarındaki gelişimi karşılaştırmalı olarak ve bireysel ülkeler düzeyinde detaylı bir şekilde incelemektedir. Çalışmanın bulguları bu ülkelerde göreceli de olsa sosyo-ekonomik yapıda önemli gelişmeler sağlandığını, ekonomik altyapı ve kapasitede önemli iyileşmeler elde edildiğini ancak özellikle tek sektöre bağlı ekonomik yapı, imalat sanayinin derinleşememesi, doğal kaynak ve hammadde ihracatına dayalı ekonomik yapı gibi sorunlar dikkate alındığında sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve kalkınma için ekonomik yapıyı çeşitlendirmeye, istihdam yaratmaya ve enerji-bilgi-iletişim gibi sektörlerle öncelikle dayalı yapısal reformların önemli olduğu açığa çıkmaktadır. Syzdykova ayrıca bölgesel ekonomik işbirliği ve bütünleşmenin önemine dikkat çekmektedir.

Serap Ürüt Saygın ise üçüncü bölümde günümüz küresel ekonomilerinde uluslararası ticaretin önemli bir boyutunu oluşturan endüstri içi ticareti Orta Asya ülkeleri bağlamında incelemektedir. Genellikle gelişmiş ülkeler arasında imalat sanayinde yaygın olarak gerçekleşen endüstri içi ticaret dünya ticaret yapısında giderek ağırlık kazanmaktadır ancak benzer gelir düzeylerine sahip ülkelerde bu ticaret yapısının daha etkin olacağı da varsayılmaktadır ve aynı endüstri içinde yer alan malların, benzer girdi kullanımıyla dış görünüş, şekil, kalite, marka ve kullanım özellikleri bakımından farklılık kazandırılarak ithal ve ihraç edilmesiyle oluşan dış ticaret biçimini ifade etmektedir. Ürüt Saygın Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'da dış ticaretin yapısını tartıştıktan sonra bu ülkeler için endüstri içi ticaretin seviyesini endeksler aracılığıyla tespit etmektedir. Çalışmada doğal kaynak zengini Kazakistan ve Türkmenistan hariç diğer ülkelerin dış ticaret açığı ile karşı karşıya kaldığı bulgulanmakta ve dış ticaret düzeylerinin dünya ticaretindeki payı oldukça düşük düzeylerde seyrettiği tespit edilmektedir. Saygın, canlı hayvanlar ve gıda maddelerinde Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın, içki ve tütün ürünlerinde Özbekistan'ın, akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddelerde Tacikistan'ın yüksek endüstri içi ticarete sahip olduğunu tespit etmiştir. İlaveten Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistan'ın SITC 6 kodlu (başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörde EİT seviyesinin yüksek olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Ürüt Saygın çalışmaların bulgularına dayanarak bölge ülkelerinde ihracat düzeylerinin artırılması için ürün farklılaştırmasına önem vermeleri gerektiğini, araştırma-geliştirme imkânlarını yükseltecek biçim-

de yatırım kararlarını gözden geçirmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.

Orta Asya ülkelerinde gelişime açık ancak potansiyeli yeterince değerlendirilememiş sektörlerden biri de turizmdir. Dünyada özellikle ulaştırma ve teknoloji alanında değişimler ile birlikte turizm ekonomik gelişmeye ve kalkınmaya etkileri bakımından önemi gittikçe artan bir sektör haline gelmiştir. Bu bağlamda *Maiya Myrzabekova* dördüncü bölümde Kazakistan örneğinde Orta Asya'nın turizm potansiyelini ve Kazakistan'da bu potansiyelin gelişimini etkileyen faktörleri incelemektedir. Myrzabekova'nın incelemesi ulaşım altyapısı bağlamında Kazakistan'ın turizmdeki rekabet gücünden hareketle, turizm potansiyelini belirleyip, bölge ülkeleri arasındaki konumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Kazakistan turizm sektörünün avantaj ve dezavantajlarını belirlemede ve diğer Orta Asya bölge ülkeleri arasındaki konumunu tespit etmektedir. Orta Asya ülkeleri SSCB'ye bağlı olarak uzun yıllar ekonomik ve toplumsal olarak dışa kapalı kaldığından gerek kitlesel gerek alternatif turizm bakımından sektörün de gelişimi sınırlı kalmıştır. Bağımsızlıktan sonra gerek Kazakistan'da gerekse diğer Orta Asya ülkelerinde turizm canlanmış, sektörel potansiyeli ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak turizm potansiyeline dair bilinirliklerine dair zayıflıkları, turizm varlıklarının korunma ve geliştirilmesine dair eksiklikler, turizm yatırımlarının yetersizliği sektör olarak turizmin var olan potansiyelinin ortaya çıkarılmasını ve kullanılmasını sınırlandırmaktadır.

Bölge ülkelerinin ekonomik yapılarına dair *Syzdykova ve Azretbergenova* ise beşinci bölümde Orta Asya ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımları (DYY) incelemektedirler. Doğrudan yabancı yatırım çekmek özellikle sermaye açığı ve teknoloji yetersizliği yaşayan ülkelerde kalkınmanın finansmanı için gerekli kaynakları elde etmek, yeni istihdam alanları yaratarak refahı artırmak ve uluslararası bilgi ve teknolojiyi ülkeye aktarmak bakımından önemli bir politika olarak görülmektedir. Öte yandan Orta Asya ülkeleri, Çin ile Batı arasında bir köprü görevi üstlenen önemli birer ticaret ortağıdır ve zengin doğal kaynaklar, düşük işgücü maliyetleri ve artan nüfus nedeniyle yabancı yatırımcıları çekme konusunda büyük potansiyele sahiptir. Bu nedenle bağımsızlıklarının başlangıcından itibaren Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'da iktisadi kalkınmalarında doğrudan yabancı yatırım çekmeyi önemli bir araç olarak benimsemişlerdir. Bölge ülkelerinde 1990'lı yıllarda DYY girişleri görece sınırlı kalmışsa da 2000'li yılların başından itibaren DYY girişlerinde artış gözlenmeye başlamıştır. Ayrıca, bu ülkelerin dış ticaretinde, DYY'lara paralel olarak 2000'li yılların başından itibaren önemli artışlar meydana gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda *Syzdykova ve Azretbergenova* Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıktan bu yana DYY girişlerini ve ülkelerin yatırım ortamını bölge ülkeleri için genel olarak ve bireysel ülkeler için ayrı ayrı incelemektedirler.

Bu kısmın son bölümünde ise *Zekai Özdemir* Kırgızistan örneğinde ve tarihsel perspektiften Orta Asya Türk devletlerinde ekonomik yapının dönüşümünü

incelemektedir. Özdemir ekonomipolitik perspektiften Sovyetler Birliğinden bugüne üretim ilişkilerinde, insan-iktisadi madde, birey-toplum, birey-devlet ilişkilerindeki değişimin değerlendirilmesinden sonra bireyselleşme sürecinde de geç kalmış bir ülke olarak Kırgızistan'daki dönüşümü tarihselci perspektiften ele almaktadır.

Kitabın "Siyaset" başlıklı kısmında yer alan bölümler ekonomi ve politik yapıya dair önemli iki hususu ele almaktadır. Orta Asya Türk devletleri dâhil tüm gelişmekte olan ülkelerde reformlar küresel ekonomiye entegre olabilecek modern piyasa ekonomisi kurumları yaratmak ve böyle bir ekonomik sistemle de uyumlu demokratik ve çoğulcu politik kurumlar oluşturmak ya da geliştirmek hedeflerine yönelmiştir. Çoğu geçiş ekonomisi bu yönde reformlara girişmişse de ülkelerin sürdürülebilir demokrasi ve piyasa kurumları inşa etmekteki başarıları birbirinden ciddi derecede farklı olmuştur. Bazı ülkeler hızlı şekilde piyasa kurumlarını geliştirir ve çoğulcu demokrasiler oluştururken bazılarında bu iki boyutuyla da reformlar tersine bile dönmüştür. Çoğu ülkede demokratik düzenin ve piyasa ekonomisinin formel kurumları yasal olarak oluşturulmuş olsa da siyasal, sosyokültürel ve ekonomik düzende tam işleyen bir demokrasinin ve piyasanın başarılmasında elde edilen sonuçlar ülkeler arasında farklı olmuştur. Farklılıklar toplumların politik yapı ve piyasaya dair geçmiş deneyimleri ile ve geçiş sürecinde izlenen politikalarla ilgili görülebilir. Sosyalist deneyim sonrası piyasa ekonomisi ve liberal demokrasiye geçiş deneyimi yaşayan ülkelerde vatandaşların bu geçiş sürecinden memnuniyet ya da memnuniyetsizlikleri de önemli bir ilgi konusu olmuştur. Bazı ülkelerde ve bazı anektodal kanıtlar insanların mevcut sistemden memnuniyetsizliklerine ve geçmişe özleme dair eğilimlerine işaret etmektedir.

Savaş Çevik bu bağlamda yedinci bölümde, Orta Asya ülkelerini diğer geçiş ekonomileri ve bu deneyimin dışında kalmış bazı ülkelerle karşılaştırarak önce 1990'dan bu tarafa ekonomik performans, gelir eşitsizliği ve demokrasideki değişimi araştırmakta daha sonra ülkelerin vatandaşlarının piyasa ekonomisine ve demokratik politik kurumlara olan desteğini incelemektedir. Elde edilen bulgular kişi başı gelir bakımından Orta Asya ülkelerinin diğerlerine görece düşük performans sergilediğini, Özbekistan haricindeki Türk devletlerinde gelir eşitsizliğinde diğer ülke gruplarına görece daha iyi bir performans elde edilebildiğini, bireylerin perspektifinden yaşam memnuniyetinde bir artış yaşandığını ancak Kırgızistan haricinde bölge ülkelerinde demokraside bir gerileme gözlemlendiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan vatandaşların piyasa ekonomisine ve demokrasiye olan desteği Özbekistan ve Tacikistan'da arttığı ve her iki hususun Azerbaycan'da açık bir şekilde azaldığı görülmektedir. Çevik yürüttüğü istatistiksel analizlerde piyasa ekonomisine ve demokrasiye olan destekte ülkelerin kişi başı GSYH değişimleri ile pozitif, gelir eşitsizliğindeki değişimle negatif ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan birey düzeyinde analizlerinde geçiş dönemi sonrasında doğan 1990 ve sonrası doğumlarla karşılaştırıldığında daha

önceki nesillerin piyasa ekonomisine ve demokrasiye daha az destek verdiğini ortaya çıkmaktadır. Nesilde geriye doğru gidildikçe destek olasılığının gittikçe azaldığını ileri sürmektedir.

Bağımsızlık sonrası piyasa ve demokrasiye geçiş çabasında bölge ülkelerinde sözkonusu olan bir diğer önemli sorun devlet kurumlarının oluşturulması, etkin ve verimli bir şekilde kamu hizmeti üretecek biçimde çalışmasının sağlanması olmuştur. Diğer yandan bireyin temel hak ve özgürlüklerinin öne çıktığı, devlet otoritesine karşı algı ve tutumların değiştiği 20. Yüzyılın son çeyreğinde kaliteli ve şeffaf kamu hizmeti sunmak, buna dair karar alma mekanizmalarını, vatandaş katılımını artırmak tüm dünyada kamu kesimine dair reformların temel motivasyonu olmuştur. Bağımsızlığını kazanan Türk devletleri de ulus-devleti kurumsallaştırmaya çalışırken bu yeni yönetim paradigmasına uygun kurumlar geliştirmek gibi bir güçlükle karşı karşıya kalmışlardır. Bu süreçte kamu kesiminin etkinliği ve verimliliği, yolsuzluğun kontrolü SSCB'nin mirasçısı tüm devletlerde önemli sorun olarak ortaya çıkmıştır. *Turan, Olgun ve Güngör* sekizinci bölümde bu soruna odaklanmakta, bağımsızlıklar sonrası Türk devletlerinde devletin etkinliğini ve yolsuzluğun kontrolünü Türkiye'nin performansına yakınsayıp yakınsamadığını istatistiksel olarak incelemektedirler. Yazarlar hükümetin etkinliğini ve yolsuzluk sorununu hem kavramsal olarak hem de bölge ülkeleri örneğinde detaylı olarak ve bu hususlarda ülkelerin performanslarındaki gelişimi ve izlenen politikaları incelemektedirler. Yazarlara göre Post-Sovyet Türk Devletlerinde Kazakistan hükümet etkinliği olarak Türkiye'ye yakınsarken diğer ülkelerde bir yakınsama bulunmamaktadır.

Asuman Yaprak dokuzuncu bölümde, Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan etmesi ile başlayan tarihsel süreçte Almanya'nın Orta Asya ülkelerine yönelik uyguladığı ekonomik, siyasi, güvenlik, kültürel ve eğitim politikalarını incelemektedir. Yaprak, Almanya'nın Orta Asya siyaseti ile AB'nin Orta Asya siyaseti arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymakta, bu politikalara rehberlik eden ve egemen olan çıkarlar, çıkarların uygulanmasını etkileyen aktörler ve tedbirlerin yoğunluğuna ilişkin siyasetteki değişiklikleri analiz etmektedir. Bu politikalar çerçevesinde Almanya'nın Kazakistan'a yönelik stratejisini ele almakta ve bu kapsamda Almanya'nın Orta Asya siyaseti ile birlikte Kazakistan stratejisini değerlendirmektedir. Zira, Alman-Kazak ilişkilerini sadece ekonomik ve siyasi çıkarlar karakterize etmemektedir. Aynı zamanda Kazakistan'da yerleşik olan Alman kökenli Kazakistan vatandaşları ve yürütülen eğitim programları ve projeleri ile sosyo-kültürel faaliyetler de bunlar arasında sayılabilir. Dolayısıyla hem ekonomi-politiğe ilişkin sebepler hem de sosyo-kültürel açıdan Orta Asya Cumhuriyetleri ve özellikle Kazakistan ve Almanya ilişkileri zaman içinde artmış ve önem kazanmıştır.

Bu kısmın son bölümünde *Türkmen ve Dalan*, Türk siyasetinde 20. Yüzyılda en önemli figürlerden biri olan ve Türk devletlerinin bağımsızlığını siyasi mücadelenin önemli bir parçası olarak ortaya koyan Alparslan Türkeş'in Türk Dünyasına dair vizyon ve görüşlerini incelemektedirler. Türkeş'in Türk devletlerinin bağımsızlığına ve Türk kültürüne dair fikirleri sadece Türkiye içinde değil Tür-

kiye dışındaki Türk devlet ve topluluklarında da önemli etkiler doğurmuş, bazı ülkelerde bağımsızlıkçı fikirleri derinden etkilemiştir. Türkmen ve Dalan tarafından detaylı bir şekilde incelendiği gibi Alparslan Türkeş'in etkisi ve etkinliği Türk devletlerinin bağımsızlığı sonrasında da sürmüştür, Türkiye ile bu ülkeler arasında işbirliğinin gelişmesinde kişisel girişim ve etkilerinin çok önemli sonuçları olmuştur. Halihazırda da Türk devletleri arası işbirliğine, potansiyel bütünleşmelere dair her tartışma Alparslan Türkeş'in siyasi mücadele ve fikirlerinden az ya da çok izler barındırmaktadır.

Kitabın "Yönetim" başlığı altındaki kısım bölge ülkelerindeki idari sorunları ele almaktadır. Bu çerçevede on birinci bölümde Aliman Yelyeukhan, 1980'lerde dünya genelinde başlayan idari reform dalgasının Moğolistan'a yansımalarını özellikle kamu hizmeti reformları ve kamu kurumlarında reform bağlamında incelemektedir. Yelyeukhan Moğolistan'da devlet yapısını ve devletin idari örgütlenmesini inceledikten sonra kamu yönetim reform dalgalarını temel özellikleri ve sonuçları ile analiz etmektedir. Çalışmanın bulgularına göre tüm bu reform sürecinden sonra kamu hizmetlerinin vatandaşların ihtiyaçlarını karşılayamaması, hesapverebilirlikle ilgili sorunların varlığı, kamu hizmetine atanmada liyakate ve stratejik planlamanın etkin ve verimli bir şekilde tasarlanıp uygulanamamasına dair sorunlar halen varlığını koruyan önemli aksaklıklar olarak görülmektedir. Yelyeukhan vatandaşların ihtiyaçlarına uygun hizmet standartları geliştirilmesi için 'müşteri koruma sistemi' oluşturulmasını, vatandaş memnuniyetine dair değerlendirmelerin raporlanmasını, kamu çalışanlarının atanma ve yükselmelerine liyakat ilkesinin gözetilmesini, 'kamuya hesap verme yasası' geliştirilmesini ve stratejik planlama ve uygulamanın gözden geçirilmesini önermektedir. Moğolistan'da kamu yönetimi reformlarına dair bu inceleme kanun çıkarmak gibi formal kurumlarda yapılacak değişikliklerin tek başına yeterli olmayacağını, kanunların etkin işletilmesinin yanında yönetime, yönetim-vatandaş ilişkilerine dair informal kurumların da iyileştirilmesi ve desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

On ikinci bölümde *Yavuz Güloğlu* devlet egemenliğini bir başka boyutu olarak yabancıların taşınmaz edinme haklarını idari ve hukuki boyutları ile Türkiye ve Kazakistan örneği ile incelemektedir. Yabancıların taşınmaz edinmesi her iki ülkenin gündeminde de özellikle egemenlik hakları, güvenlik ve jeopolitik çıkarlar çerçevesinde önemli bir politik tartışma konusudur. Güloğlu'nun tespit ettiği gibi Kazakistan'da yabancıların uzun dönem taşınmaz kiralamalarına izin veren yasal düzenleme politik tepkiler üzerine önce ertelenmiş ve 2021 yılında yapılan düzenleme ile yabancıların taşınmaz edinmeleri yasaklanmıştır. Türkiye'de ise yabancıların taşınmaz edinimine dair çeşitli sınırlamalar bulunmakta ve zaman zaman ülkenin gündeminde daha liberal ya da daha katı politikalar izlenmesi gereği tartışma konusu olmaktadır. Güloğlu her iki ülkede karşılaştırmalı olarak bu sorunun idari ve yasal temellerini incelemektedir.

Bu kısmın son bölümünde *Osman Karacan*, Kazakistan ve Kırgızistan'daki demokrasi seviyesini ortaya koymak amacıyla bu ülkeleri Amerika Birleşik Devlet-

leri'nde faaliyet gösteren önemli bir sivil toplum kuruluşu olan Freedom House tarafından geliştirilen Freedom House Endeksi ve İngiltere merkezli Economist Dergisi'nin geliştirdiği Demokrasi Endeksinin (Democracy Index) verileri doğrultusunda değerlendirmiştir. Karacan, otuz yıllık süre zarfında Kazakistan ve Kırgızistan'ın demokrasi seviyelerindeki değişimi söz konusu endekslerin verileri ışığında analiz etmektedir. Bu iki endeksin her yıl Orta Asya ülkeleri dâhil olmak üzere dünya çapında çok sayıda ülkenin demokrasi seviyesini ortaya koymaya devam etmesi, sadece siyaset bilimciler tarafından sıkça başvurulmuş değil aynı zamanda siyasetçiler, basın kuruluşları, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler gibi uluslar üstü organizasyonlar ve demokrasi, özgürlükler ve insan hakları gibi konularda araştırma ve savunuculuk yapan sivil toplum kuruluşları tarafından da yakından takip ediliyor olmaları ve ülkeler arası ilişkileri de etkileyen en önemli endekslerden olmaları, söz konusu bu Orta Asya ülkelerinin demokratik dönüşümünün anlaşılmasını sağlaması açısından önemlidir.

Kitabın "Uluslararası İlişkiler" başlığındaki kısım bölge ülkelerini uluslararası ekonomi-politik ve uluslararası ilişkiler bağlamında incelemektedir. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını elde eden Orta Asya Türk devletlerinde ekonomi-politiği yönlendiren iki temel endişe ulus-devlet inşa etmek, yani zor elde edilmiş bağımsızlıklarını korumak ve oldukça düşük refah seviyelerini artırabilmek için ekonomik kalkınmayı sağlamak olmuştur.

On dördüncü bölümde *Mehmet Şahin*, bağımsızlıklarının arkasından gerek jeopolitik önemleri gerekse doğal kaynak varlıkları ile uluslararası toplumun ve küresel güçlerin ilgi odağı haline gelen ve uluslararası sistemle hem ekonomik anlamda hem uluslararası ilişkiler anlamında entegre olmaya çalışan bu ülkelerin uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkilerini incelemektedir. Şahin, uluslararası sisteme entegrasyon bakımından Orta Asya ülkelerinin hepsinin tek bir kategoride ifade edilmesine dair güçlüğe ve bölge ülkelerinin uluslararası sistemden beklentilerinin hegemonik mücadele ve rejim güvenliği bağlamında değişkenlik gösterdiğine işaret etmektedir. Şahin, Orta Asya ve Kafkasya Türk devletlerinin uluslararası ekonomik örgütlerle işbirliğinde üç farklı yaklaşım tespit etmektedir. SSCB döneminde merkeze aşırı bağımlı ve doğal kaynak yoksun ekonomisi ile zayıf bir ekonomik görünüme sahip Kırgızistan uluslararası sermayenin ilgisini çekecek politikalara yönelmiştir. Kırgızistan gerek Batılı kurumlarla gerekse Çin ve Rusya ile ilişkilerini yüksek düzeyde tutmaya çalışmaktadır. Doğal kaynaklar açısından zengin Kazakistan Batı kökenli ekonomik kurumlarla yakın ama fazla müsaadeye izin vermeyen bir denge geliştirdiği gibi Avrasya Birliği gibi fikirlerin öncülüğünü üstlenerek yakın coğrafyasına yönelik etkileşimler geliştirmeyi de hedeflemektedir. Azerbaycan ise başta doğal kaynaklarının uluslararası piyasalara taşınabilmesi amacıyla liberal uluslararası sisteme entegre olma yolunu seçmişse de 1990'lı yılların sonuna doğru bu anlamda Batılı ekonomik kurumlarla mesafeli bir politikaya geçmiştir. Kapalı ekonomik politikaların hâkim olduğu Özbekistan hem Batılı ekonomik kurumlara hem de bölgesel işbirliğine mesafeli

bir politika izlerken, en kapalı ülke olan Türkmenistan IMF ve Dünya Bankasına üye olmakla beraber bunlarla ilişkilerini asgari düzeyde yürütmektedir. Şahin, bölge ülkeleri arasında muhtemel bir entegrasyon açısından egemenlikleri konusundaki hassasiyetleri, ulus-devlet oluşturma süreçlerinin devam ediyor olması nedeniyle Avrupa Birliği gibi bir entegrasyonun bölge ülkeleri tarafından arzulanmayacağına, bölge ülkelerinin ekonomilerinin tamamlayıcı olmaktan çok birbiri ile rekabet edici bir yapıya sahip olması ve Rusya ve Çin'in muhtemel etkilerinin ileri düzey bir bütünleşmeyi sınırlayacağına işaret etmektedir.

Omca Altın ise on beşinci bölümde Avrupa Birliği'nin jeopolitik stratejileri bağlamında AB-Orta Asya ilişkilerini incelemektedir. AB, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesinden başlayarak SSCB'nin dağılmasından sonra Balkanlardaki ve Baltık bölgesindeki ülkelerin Birliğe dâhil edilmesi ile sınırlarını genişletmiş, Orta Asya'ya yönelik belirgin bir ilgisi olmasına rağmen bölge ile olan ilişkileri yeterince gelişmemiştir. Altın'ın işaret ettiği gibi AB'nin Orta Asya'ya ilişkin geliştirmiş olduğu en kapsamlı strateji Orta Asya'nın Doğu Avrupa'nın istikrarına etkisi, İran, Afganistan, Pakistan gibi istikrarsızlık ve çatışma alanlarına yakınlığı, sahip olduğu enerji rezervleri gibi etkenlerle gelişen '2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi' olmuştur. Bu strateji eğitim, çevre, kültür, insan hakları, ekonomik ilişkiler, ulaştırma, araştırma, sınır yönetimi, hukukun üstünlüğü, enerji gibi birçok alanda işbirliğinin geliştirilmesini öngörmektedir. Bu strateji 2012 ve 2015'de gözden geçirilmesine rağmen yeterince ilerleme kaydedememiş ve daha güçlü ve istikrarlı bir işbirliği ihtiyacını karşılamak üzere '2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi' açıklanmıştır. Bu belge ile AB'nin bölgedeki politikalarının tekrar revize edilmesi ve yenilenmesi, AB-Orta Asya arasındaki ilişkilerin daha da arttırılmasını, yeni işbirliği yolları yaratılması hedeflenmektedir. Altın, tarihsel süreçten başlayarak AB-Orta Asya ilişkilerini ve bu strateji belgelerini uygulanabilirlik ve bölge ülkelerinin AB ile ilişkilerinin gelişimine muhtemel etkileri ile birlikte analiz etmektedir.

Kitabın son bölümünde *Yalçın Sarıkaya*, öncelikle 1991'de ortaya çıkan yeni siyasal durumun uluslararası ilişkiler sistemi açısından ne anlama geldiğini, Türk dış politikası bağlamı içinde ortaya koymaktadır. Bağımsız hale gelen Türk devletlerinin geçtiğimiz 30 yıl içinde karşı karşıya buldukları önemli siyasi, ekonomik ve güvenlik boyutlu sorunları, muhtelif iç reform adımları, dâhil oldukları bütünleşme girişimleri çerçevesinde bugün hangi noktada olduklarına dair bilgi ve analizler ortaya koymaktadır. Türk devletlerinin her birinin jeopolitik nitelikleri, stratejik öncelikleri ve birbirleri ile ilişkileri güncel boyutları ile değerlendirilmektedir. Çalışmada ayrıca, Türkiye merkezli olarak geliştirilmiş dayanışma, istişare ve bütünleşme mekanizmaları hakkında bilgi sunulmakta ve geçtiğimiz 30 yılın bir muhasebesi kapsamında bu kuruluşlar da tahlil edilmektedir. Bu bölüm, Türk dış politikasının bu devletlere ve genel olarak Türk Dünyasına bakan yüzüne ilişkin de çıkarımlar içermektedir.

BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA
TÜRK DEVLETLERİ

1. KISIM
İKTİSAT

Mehmetali KASIM

Orta Asya Ülkelerinde Kalkınma Politikaları ve Ekonomik Gelişme

Aziza SYZDYKOVA

Orta Asya Ülkelerinin Ekonomik Performanslarının Değerlendirilmesi

Serap ÜRÜT SAYGIN

Orta Asya Ülkelerinde Endüstri İçi Ticaret Düzeyinin Belirlenmesi

Maiya MYRZABEKOVA

Kazakistan'da Turizmin Gelişimini Etkileyen Faktörler

Aziza SYZDYKOVA & Gulmira AZRETBERGENOVA

Orta Asya Cumhuriyetleri'nde Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişimi

Zekai ÖZDEMİR

Mistik Sosyalizmden Burjuva Kapitalizmine Geçiş Sürecinde Kırgızistan

ORTA ASYA ÜLKELERİNDE KALKINMA POLİTİKALARI VE EKONOMİK GELİŞME

Dr. Öğr. Ü. Mehmetali KASIM
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE,
Avrasya Araştırmaları Bölümü

GİRİŞ

Sovyetler Birliği (SSCB) dağıldıktan sonra Orta Asya'daki Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Rusların uzun süre bölgede uyguladığı farklı politikalar ve ekonomik uygulamalar yeni bağımsızlık ilan eden cumhuriyetlerin karşı karşıya kaldığı çeşitli sorunların temelini oluşturmuştur. Rus yönetimi döneminde bölgenin coğrafi, etnik ve kültürel yapıları suni bir şekilde yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Rusya sömürgeciliğinde Orta Asya cumhuriyetleri Moskova'nın ham madde üretim alanına dönüştürülmüştür (Kasım, 2020). Moskova kalkınmada Avrupa topraklarına öncülük vermiştir. Sanayi merkezleri olarak Avrupa bölgelerine ağırlık verdiği için Orta Asya cumhuriyetleri SSCB içerisindeki en fakir bölgelerden sayılmıştır (Reza Djali ve Kellner, 2009). Bölge ülkeleri SSCB'nin dağılmasıyla ve bundan kaynaklanan sorunlara hazırlıksız bir şekilde yakalandı. Sınır sorunları, çevre, etnik ve kültürel gibi çeşitli alanlarda bölge ülkeleri zorluklarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Ama bölgenin yüzleştiği en büyük sorunların başında yeni devletin yapılandırılması ve ekonominin geliştirilmesi gelmektedir. Asırlardır Rus yönetiminde kaldığı için Orta Asya toplulukları modern devlet anlayışı ve tecrübesinden yoksundur. Özellikle Sovyet sosyal planlama ekonomik sisteminde kaldığından piyasa ekonomisinden daha da yoksun olup planlama ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde oldukça büyük zorluklarla karşılaşmıştır.

Ekonomik zorluklar karşısında iktisadi istikrarı korumak ve piyasa ekonomik sistemi geliştirmek için Orta Asya cumhuriyetleri birbirinden farklı yollara başvurmuştur. Kendi para birimlerini tanıtmak, fiyat istikrarı, enflasyonun kontrol

altına alınması, özelleştirme, parasal ve mali reform politikaları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Kazakistan ve Kırgızistan “Şok Terapi” uygulayarak reformlara hız verirken, Özbekistan ve Türkmenistan yavaş ama kademeli reform politikasını uygulamıştır. Tacikistan ise iç savaşla karşı karşıya kaldığından dolayı bağımsızlığın önceki dönemlerinde reform politikalarını uygulayabilme ortamına sahip olamamıştır. Piyasa ekonomisine geçiş ve reform Orta Asya ülkelerinde kısa sürede tamamlanmamış olup günümüze kadar bu süreç devam etmektedir. Bölge geçiş döneminin ağır sancılarını ilk on senede cereyan eden ekonomik gerilimlerle yaşamıştır. Ancak 2000’li yıllardan sonra bölge ekonomisi toparlanmaya ve olumlu gelişmeler kaydetmeye başlamıştır.

Orta Asya’da ekonomik reform ve piyasa ekonomisine geçiş süreçleri Kırgızistan ayrı tutularak Doğu Asya geçiş ekonomileri örneğinde olduğu gibi merkezi otoriter rejimler yönetiminde devam etmiştir. Ama bu ülkelerin Doğu Asya ekonomilerinden farkı izlenen kalkınma politikaları güçlü üretim ve sanayi alt yapısının geliştirilmesiyle değil Orta Doğu örneğinde sahip olduğu zengin doğal kaynak ve hammadde üretimine dayalı olmuştur. Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın ekonomik büyümesi genel olarak uluslararası ortaya çıkan doğal kaynak fiyatlarındaki artışla daha çok ilgilidir. Kırgızistan ve Tacikistan Petrol, doğal gaz gibi zenginliklerden yoksun olsa da ekonomik gelirlerinin önemli bir kısmı maden ve hammadde üretimine dayalıdır. Bu iki ülkenin ekonomik performansı diğer komşularına göre çok başarı elde edememiş olsa da ekonomik büyümesi dolaylı olmayan bir şekilde yine uluslararası doğal kaynak fiyatlarından etkilenmektedir. Bunun sebebi bu ülkelerin Rusya ve Kazakistan gibi doğal kaynak zengini ülkelere ihraç ettiği iş gücünün sağladığı kaynakların devlet gelirinin önemli bir kısmını oluşturmasıdır. Yakın yıllarda uluslararası piyasada ortaya çıkan petrol fiyatlarının düşmesiyle Rusya ve Kazakistan başta olmak üzere bölgedeki doğal kaynak ihracatçısı ülkelerin ekonomilerinde gerilimler ve zorluklar yaşanmaktadır. Bu ülkelerden Tacikistan ve Kırgızistan ekonomilerine olan para akışında önemli derecede azalmalar yaşanarak bu ülkeler ekonomisine de olumsuz etki yaratmıştır.

Bu çalışmada ilk olarak yeni bağımsızlıklarını elde eden Orta Asya ülkelerinin Sovyet sosyal planlama ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş döneminde uyguladığı reform politikaları ve yüzleştiği sorunlar değerlendirilmiştir. Sonra Orta Doğu modeli doğal kaynaklara dayalı kalkınma modelinin bölge ekonomik gelişmelerine nasıl etki yarattığı ve onun doğurduğu sonuçlar incelenmiştir. Son olarak modern ve güçlü bir ekonomi inşa etmek için yapılması gereken reformlar, uygulamalar ve geçmiş uygulamalardan alınması gereken dersler ele alınmıştır.

1. GEÇİŞ DÖNEMİ ORTA ASYA EKONOMİSİ

Asırlardır kadim ticaret yolunun merkezinde yer alarak Orta Asya doğu ile batı ve güney ile kuzey arasında ticaretin, bilginin, din ve kültürlerin akışında önemli rol üstlenmiştir. Aynı zamanda bu bölge tarih boyunca çok sayıda büyük devlet-

lere ev sahipliği yapmış ve dış güçlerin de ilgi odağı, güç ve etki mücadele alanı olmuştur. Yeni ticaret yollarının açılması ve batı dünyasında ortaya çıkan sanayi devriminin sonucunda dünya ekonomik, siyasi ve teknolojik dengelerinde büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır. Dünyadaki değişikliklere ayak uyduramayan Türkistan coğrafyası gittikçe eski ihtişamını kaybetmeye başlamış ve sonuçta Rusya ve Çin gibi dış güçlerin esaretine maruz kalmıştır. Orta Asya'nın doğusunda yer alan Doğu Türkistan hala Çin işgali altında olmasına rağmen, Orta Asya'daki beş cumhuriyet SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını elde etmiştir. Böylece uzun zamandır dünyanın ilgisinden mahrum kalan bölge uluslararası yenisinden önem kazanmaya başlamıştır.

SSCB yönetiminde Orta Asya'daki beş cumhuriyet ekonomileri dünya ekonomisine entegre olma fırsatını elde edememişse de Moskova'nın merkezi planlamasıyla birbirine entegre olmuştur. Bölgesel ticaret, üretim ve ekonomik kurumlar merkezi hükümetin planlamasıyla ülkenin stratejik hedeflerine göre ayarlanmıştır. Bu durum bölge cumhuriyetlerinin bağımsız ekonomik faaliyetleri yürütme yetkisini kısıtlayarak siyasi açıdan olduğu gibi ekonomik açıdan da Moskova'ya bağımlılığını arttırmıştır. SSCB'nin Avrupa kısmında sanayi daha geliştirilirken bu bölgelere gönderilmek üzere Orta Asya cumhuriyetlerinde esas olarak hammadde ve pamuk gibi tarımsal ürünler üretilmiştir. Böylece bölge sömürge tipinde bir bağımlılığın çok ayırt edici özelliklerini taşımıştır (Reza Djali ve Kellner, 2009). Moskova'nın bölgede geliştirdiği ulaşım ve altyapılar Orta Asya ekonomisinin kalkınması ya da halkın refah düzeyinin yükselmesine hizmet etmekten çok bölgedeki zenginliklerin sömürülmesi ve ekonomik kaynakların kontrol edilmesini kolaylaştırmak için olmuştur. Bu yüzden Orta Asya'daki beş cumhuriyet kritik coğrafi konuma ve eşsiz doğal zenginliklere sahip olmasına rağmen SSCB'deki sanayileşme düzeyi düşük, az gelişmiş ve fakirlik oranı en yüksek cumhuriyetlerden sayılmıştır.

Aslında bağımsız olduktan sonra Orta Asya'daki cumhuriyetlerin ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalması, ekonomik reform ve piyasa ekonomisine geçiş süreçlerinde büyük sıkıntılar çekmesi sadece liderlerin tecrübesizliği ya da yanlış uygulamalarından değil aynı zamanda onların miras aldığı zayıf ekonomik yapıyla da ilgilidir. Orta Asya cumhuriyetleri bağımsız olduklarında siyasetle ekonominin iç içe olduğu, siyasetin ekonomiye yön verdiği, özel sektörün teşvik edilmediği ve devletin ekonomiye yön verdiği sosyal planlama ekonomisini miras almıştır. Bağımsız olduktan sonra bölgedeki hiçbir yönetim dünya standartınca gerçek bir reform yapmaya istekli değildi. Özellikle liderler kendi otoritesini pekiştirmeye ve süper lider imajını güçlendirmeye önem vermiştir. Siyasi açıdan fazla bir olumlu gelişme kaydedilmemiştir ki bu da bölge ülkelerinde ekonomik reformun başarılı bir biçimde yapılabilmesine engel oluşturmuştur. Fakat Kırgızistan'da halkın ayaklanmaları sonucunda demokratik hükümet yönetime geçmişse de bu modern dünya standartlarında bir demokrasi değil ve halen hukukun üstünlüğü sağlanamamıştır.

Bağımsızlık sonrası bölge ülkelerinden Alman örneğinde olduğu gibi ortak değer ve çıkarlar üzerine bütünleşmesi beklenmişse de sonuç Orta Asya cumhuriyetlerinin daha da ayrılığa düşmesi olmuştur. Bölge ülkeleri geçiş döneminde en azından Avrupa Birliğinde olduğu gibi bölgesel entegrasyonu gerçekleştirilemeye bile Güneydoğu Asya Ekonomik İş Birliği Örgütü (ASEAN) gibi bölgesel ekonomik iş birliği girişimleri de yaşanmadı. Orta Asya, ekonomik kalkınma ve siyasi istikrara ulaşabilmek için Batının desteklediği demokratik idealler ve pazar mekanizmalarını benimsemek yerine, yıllar boyu otoriter rejimler, oligarşiler ve suç örgütleri vasıtasıyla güç oluşturmanın bu hedefini kısıtlamış olduğunu gördü (Makarenko, 2020). Özgürlüğün ve özel girişimlerin kısıtlanması bölge ekonomisinin gelişmesine olumsuz etki yaratmıştır.

Bağımsızlığını elde ettikten sonra tüm ülkelerin yüzleştiği başlıca sorunlardan biri ülke ekonomisini tekrar canlandırmak ve ülkenin yüzleştiği zorlukların üstesinden gelmek olmuştur. Ama her ülkenin kendine göre karşılıklı avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Beş cumhuriyet için ekonomik üretiminde hammadde ve doğal zenginlikler önemli konuma sahip olması açısından benzerliklere sahiptir. Lakin Kazakistan ve Türkmenistan ekonomilerinde sermayenin, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan ekonomilerinde ise emeğin yoğunlukta olduğu sektörler ağırlıktadır (Islamov, 1998). Bu durum Türkmenistan ve Kazakistan'ın diğer cumhuriyetlerden daha fazla petrol ve doğal kaynak gelirlerine sahip olmasından, diğer üç cumhuriyetin ise tarımsal sektörün ekonomilerindeki ağırlığının önceki ülkelere göre daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

Bağımsızlığı elde ettikten sonra bu beş Orta Asya cumhuriyetinin gelir düzeyi ve refah seviyesi ilk on senede büyük oranda gerileme yaşamıştır. Fakirlik çoğalmış ülke ekonomisi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Eşitsizlikler ve geçim sıkıntısı derinleşmiştir. Yoksulluk altında yaşayan nüfus Kırgızistan'da %55, Tacikistan'da %83, Kazakistan'da %43, Türkmenistan'da %48'e kadar yükselmiştir. Ancak Özbekistan'da 1989 yılında %45 oranında olan yoksulluk 1999 yılında %20 olarak düşüş göstermiştir (Reza Djali ve Kellner, 2009). Bu gelişme Özbekistan'ın 1990'lı yıllarında uluslararası pamuğa olan talep artışı karşısında elde ettiği ekonomik kaynaklar ve kademeli reform politikasının etkisinden kaynaklanmıştır. Ama genel olarak tüm bölge ekonomisi geçiş döneminin ilk on senesinde ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmıştır.

Tablo 1. Orta Asya Ülkelerinin Milli Gelirlerindeki Gelişme

Ülke	1989 (%100) yılına karşılık- 2001
Kazakistan	78
Özbekistan	103
Türkmenistan	84
Kırgızistan	69
Tacikistan	52

Kaynak: Kasım, 2020.

Bağımsızlığı elde ettikten sonra tüm Orta Asya ülkelerinin ilk öncülük verdiği politikalarının arasında ekonomik istikrarı ve gelişmeyi sağlamak yer almıştır. Ama hem kendi içinde hem de uluslararasıda yüzleştiği sorunlar sebebiyle bunu başaramamıştır. Özbekistan hariç tüm bölge ekonomisi SSCB döneminden daha da kötüye gitmiş ve yoksulluk oranları yükselmiştir. Bu durumun sebepleri olarak bölgede mevcut olan sömürü ekonomik düzeninin hâkim olması ve hiçbir ülke ekonomisinin bağımsız bir şekilde gelişme sürdüremeyecek şekilde ayarlanması gösterilebilir. Bu cumhuriyetlerin ekonomisi Moskova'nın stratejik menfaatlerine göre ayarlandığı için her bölgede belli bir alanda üretim yapmaya ağırlık verilerek diğer ürünler başka bölgelerden karşılanmıştır. Böylece her ülke ekonomik olarak da doğrudan Moskova'ya bağımlı olmuştur. Örnek olarak Kazakistan ve Türkmenistan doğal gaz ve petrol üretiminde ön plana çıkarken, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan tarımsal ürünler, özellikle pamuk üretiminde ön plana çıkmıştır. Ama bu ürünlerin işlenmesi için gerekli olan fabrikalar SSCB'nin Avrupa kısmında bulunmaktadır.

Tacikistan hariç diğer cumhuriyetler iç karışıklık ve savaş olmadan barışçıl bir ortamda geçiş dönemini yaşamıştır. Ancak iyi yönetim sorunu tüm bölge için geçerli olmaktadır. Devlet görevlileri yasanın uygulanması ve kamu hizmetlerinin işlenmesi yerine kendi mevkilerini korumak, buldukları durumdan istifade ederek şahsi servetlerini arttırma yoluna gitmiştir (Reza Djali ve Kellner, 2009). Makam sahipleri ile yandaşları özelleştirmeyi içeren ekonomik reform politikaları bahanesiyle kamu mal varlıklarını düşük fiyattan ya da yasa dışı olarak tekellerine almaya çalışmıştır. Piyasa ekonomiyeye geçiş aracılığıyla yapılan bu yolsuzluklar ülke içinde eşitsizlik ve fakirliğin artmasını derinleştirmiştir. Piyasa ekonomisinden yeterince bilgi sahibi olmayan tecrübesiz ve bencil kamu görevlilerinin uygulamalarından yabancı ülke ve firmalar da kendi paylarını almıştır. Bölgenin çok önemli kaynaklarının bir kısmı yabancıların kontrolüne girmiştir. Bunlara ortam hazırlayan en önemli etken ise yöneticilerin normalde eski Sovyet kadrolarından olduğundan sahip olduğu zihniyet modern kapitalizm ve piyasa iktisadına yabancısıdır. Ayrıca liderlerin bilgi ve yetenek açısından yetersizlikleri ülkelerinin geleceği için doğru ve etkileyici politikalar üreterek mevcut olduğu zor durumdan ülkeyi kurtarmaya ortam hazırlayamamıştır (Kasım, 2020).

Tablo 2. Orta Asya ülkelerinin İhracat ve İthalat Ortakları 1997 (%)

	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Rusya'ya İhracatı	40,3	22,1	10,3	4,2	25,2
BRO ülkelerine İhracatı	13,6	47,3	31,4	60,4	20,3
Başka İhracat Pazarları	46,1	30,6	58,3	35,4	54,5
Rusya'dan İthalatı	50	25,2	14,4	12,8	28,1
BRO Ülkelerinden İthalatı	15,2	39,2	46,7	36,6	23,8
Başka İthalat Pazarları	34,8	35,6	38,9	50,6	48,1

Kaynak: International Monetary Fund, 2001.

Bölge ekonomisinin zor zamanlar geçirmesinin dış etkenleri ise bölge sahilden uzak olsa da Avrasya'nın merkezinde güney, kuzey, batı ve doğu istikametindeki geniş pazarlara yakın olmasına rağmen ulaşım ve altyapının eksik olması nedeniyle uluslararasıdaki ekonomik gelişmelerden yeterince istifade edememiştir. Bölge ekonomileri SSCB döneminde mali kaynak açısından Moskova'ya bağımlı olmasının etkisiyle bağımsızlık sonrası bu ülkelerde ekonomiyi tekrar toparlayabilmek için yeterince kaynak bulunmamaktadır. Bölge ekonomisi Moskova'ya olan bağımlılığını sürdürmeye devam etmiştir. Fakat Rusya'nın da kendi içinde yaşadığı ekonomik zorluklar bu ülkelerin beklentilerini karşılayamamıştır. Buna rağmen Rusya bağımsızlık sonrası bile Orta Asya ülkelerinin en önemli ihracat ve ithalat ortakları olarak varlığını sürdürmüştür. Diğer eski SSCB cumhuriyetleri de Orta Asya ülkelerinin dış ticaretinde önemli paya sahip olup Rusya'yla birlikte bölge ihracat ve ithalatının yarısından fazlasını oluşturmuştur.

Avrupa pazarı geniş ve Orta Asya'nın petrol gibi doğal zenginlikleri ve hammaddelerine olan ihtiyacı yüksek olsa da bölgeyle doğrudan fiziki temasın olmaması ticari ilişkilerin gelişmesine engel oluşturmuştur. Dolayısıyla petrol ve doğal gaz boru hatlarının dünyanın büyük enerji ihracatçısı Rusya'nın tekelinde olması durumu daha da karmaşık hale getirmiştir. Yapılan enerji ihracatı Rusya aracılığıyla yapıldığından taşıma maliyeti, transit ve komisyonlar sebebiyle Orta Asya ihracatçılara fazla bir mali gelir sağlayamamıştır. Ayrıca petrol ve doğal gaz ihracatında Rusya'nın koyduğu kotalar ve en iyi pazarlara kendi enerjilerinin ihracatını tercih etmesi gibi sebepler eklenince durumun umut verici olmadığı ortaya çıkmaktadır. Geçiş döneminde ihtiyaç duyduğu mali kaynaklara erişebilmek için alternatif yol bulmak gerekse de ilk yıllarda bulunduğu ortam buna müsaade etmemiştir. Çünkü doğu komşusu Çin o dönemde ekonomik reform ve dışa açılma politikalarını hayata geçirmenin ilk aşamasında olup sanayisi o kadar gelişmemiş ve enerjiye olan ihtiyacı yüksek değildi. Üstelik Çin 1990'lı yılların ortalarına kadar petrol ihracatçılarından olduğundan Orta Asya enerjisine ihtiyaç duymamıştır. Ancak bu durum 1990'lı yılların sonunda değişmeye başlamış ve 2000'li yıllarda Orta Asya'yla olan enerji iş birliği güçlenmeye başlamıştır. Güney Asya enerji açısından yoksun olsa da Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirerek ihtiyaç duyduğu enerjiye ulaşmak için girişimlerde bulunmuşsa da Afganistan'da yaşanan istikrarsızlık, İran'daki olumsuz durum ve Pakistan'ın isteksizliği yüzünden bir türlü gerçekleşmemiştir.

Tablo 3. Orta Asya ve Rusya'daki Döviz Kuru Üzerindeki Devalüasyon 1998-1999 (%)

Ülke	1998 Temmuz	1998 Ekim	1998 Aralık	1999 Nisan
Kazakistan	43	4	7	32
Kırgızistan	12	21	34	49
Tacikistan	72	14	29	33
Türkmenistan	2	25	55	70
Özbekistan	-	37	47	56
Rusya	22	61	70	74

Rusya'da 1998 yılında ortaya çıkan ekonomik kriz çok hızlı bir şekilde Moskova'yla sıkı ekonomik bağları olan Orta Asya ülkelerine de sıçramıştır. Geçiş döneminin sancularını yaşamakta olan ve kendilerini tam olarak toparlamaya çalışan bölge ekonomisine daha da ağır bir darbe olmuştur. Krizin ilk dönemlerinde Orta Asya ülkelerindeki Merkez Bankalar milli paralarının değer kaybetmesini kabullenmemiştir. Fakat büyük miktarda rezervlerini kaybettikten sonra döviz kurlarındaki yükselişi kabul etmek zorunda kalmıştır.

Döviz kurlarında yaşanan şoklar ve bundan kaynaklanan ekonomik zorluklar bölge iktisadını olumsuz etkilemiştir. Orta Asya ülkelerinin dış borcu kriz döneminde yükselmiştir. Ancak bu durumun bölge ekonomisinde mevcut olan gerçeklerin daha iyi anlaşılması açısından bazı olumsuz etkilerinin olduğu da inkâr edilemez:

İlk olarak, talep yönetimi politikalarının sıkılaştırılmasına eşlik eden nominal döviz kurundaki değer kayıpları başarılı bir şekilde reel değer kaybına dönüşmüştür ve bu ülkelerdeki iç enflasyon 1999'un ikinci yarısında kademeli olarak düşmeye başlamıştır. Resmi döviz kurunu Ağustos 1998'den önceki seviyelere ayarlamayan Türkmenistan dışında, Rus rublesi ile Kazak tengesi, Kırgız somu, Tacik rublesi ve Özbek somu arasındaki ikili reel döviz kurları genel olarak kriz öncesi seviyeleri geri döndü. 1998 yılının sonuna doğru, bu ülkelerdeki ihracat rekabet gücünde belirgin bir iyileşme görülmeye başlamıştır (International Monetary Fund, 2001).

1998 yılındaki ekonomik kriz sebebiyle yaşadığı zor koşullardan sonra bölge ekonomisi toparlanmaya başlamıştır. Orta Asya ülkeleri güçlü ekonomik bir büyüme yolu kaydetmiş, kişi başı gelir düzeyi artmaya başlamış, fakirlik ve enflasyon ise azalmıştır (International Monetary Fund, 2007). 2000'li yılların başlarında Orta Asya ülkeleri farklı bir derecede olsa da piyasa ekonomisine geçiş sağlamıştır. 1998 yılındaki Rusya krizinden sonra bu ülkeler makro ekonomik istikrarı sağlamış ve piyasa reformunu uygulamıştır (Köhler, 2003). Kriz bölge ekonomisine zarar vermişse de aynı zamanda bu durum bölgede reformun hayata geçirilmesi ve derinleştirilmesine hız vermiştir.

Ekonomik gelişme bölgede birbirlerinden farklılık gösterse de hayata geçirilmiş olan özelleştirme ve reform politikalarının etkileri olmuştur. Ama bölgede ortaya çıkan iktisadi büyümedeki asıl unsur sanayi alt yapısının geliştirilmesi, modern ekonomik koşulların geliştirilerek üretimin artmasından ötürü kaynaklanmamıştır. Aksine uluslararası ortaya çıkan doğal kaynak ile hammadde taleplerine olan ihtiyacın artmasından kaynaklanan enerji fiyatlarındaki yükseliş ve bölgeye dıştan aktarılan yatırımla sıcak sermayelerden kaynaklanmıştır. Özellikle Kazakistan ile Türkmenistan enerji ihracatından büyük miktarda gelir elde etmeye başlamıştır. Özbekistan enerji ihracatından o kadar fazla gelir elde edememişse de Tacikistan ve Kırgızistan'la beraber işçilerin Rusya gibi dış ülkelere sağladığı havalelerden yararlanmıştır.

2. GEÇİŞ DÖNEMİ SONRASI EKONOMİK GELİŞMELER

Kuzey ve Güney Asya'nın yanı sıra Avrupa ile Doğu Asya'yı birbirine bağlayan köprü konumundaki Orta Asya bölgesi önemli stratejik bir konuma sahiptir. Geniş bir coğrafyaya sahip olan bu bölgedeki ülkeler bol doğal kaynak zenginliklerini kendinde barındırmaktadır. Kazakistan ile Türkmenistan'da bol miktarda petrol ve doğal gaz bulunmaktadır. Özbekistan'da da önemli miktarda petrol ve doğal gaz bulunmasının yanı sıra altın rezervleri zengindir. Kırgızistan ile Tacikistan petrol ve doğal gaz kaynaklarından yoksun olsa da bu ülkelerde bol miktarda su ve yüksek hidroelektrik potansiyeli bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Orta Asya ülkelerinde uranyum, bakır, demir gibi çeşitli maden yatakları da mevcuttur. Özellikle Hazar Denizi, Aral Gölü Havzası, Fergana Vadisi ve Karakum Çölü dünyanın önemli petrol ve doğal gaz yataklarını barındırır. Ayrıca bu bölgeler bol miktarda tarım için elverişli topraklar, yenilenebilir rüzgâr, güneş enerji potansiyeline de sahiptir.

Tablo 4. Orta Asya Ülkelerinin Önemli Enerji Rezervleri

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Tacikistan
Doğal Gaz (trilyon metre küp)	85	0,2	65	400	0,2
Petrol (milyon varil)	30	-	0,6	0,6	-
Kömür (milyar ton)	28.225	1.070	1.516	-	413
Hidroelektrik (milyon kw)	2,8	3,1	1,8	-	5,8

Kaynak: US Energy Information Administration, 2021.

Kazakistan Orta Asya cumhuriyetlerinin toplam 4 milyon km² alanın 2,725 milyon km² yüz ölçümüne tek başına sahip olup bölge ülkeleri içerisinde en geniş toprağa sahiptir. Ayrıca dünyanın doğal kaynak zengin bölgelerinden biri olan Hazar Denizine komşu olması Kazakistan'a büyük avantaj sağlamıştır. En fazla doğal kaynak ve mineral rezervlerine sahip olan Kazakistan'dan sonra Hazar denizine kıyısı olan diğer Orta Asya ülkesi Türkmenistan'ın da doğal gaz açısından ön sırada olmakla önemli doğal kaynak rezervleri bulunmaktadır. Bölgedeki en kalabalık nüfusa sahip olan Özbekistan ise Kazakistan ile Türkmenistan gibi petrol ve doğal gaz açısından zengin olmasa da diğer komşuları Kırgızistan ve Tacikistan'a göre oldukça avantaja sahiptir.

Doğal kaynak rezervlerinin yanı sıra dünyanın en dinamik ekonomilerinden bazılarıyla çevrili olan Orta Asya ülkeleri dünyanın önemli ticaret merkezlerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm bu avantajlar bölgeye daha da yüksek büyüme seviyelerine ulaşma ve yoksulluğu daha da azaltma fırsatı sağlar (International Monetary Fund, 2007). Ama bunlar bölge ülkelerinin etkili kalkınma stratejiler geliştirerek coğrafi konumu ve doğal zenginliklerinin sunduğu fırsatları yararlanabilmesine komşularıyla güçlerini birleştirebilmesine bağlı olmuştur. Çünkü Orta Asya sahilinden uzak olduğu, dünya piyasasına ulaşabilmek, ihracat

ve ithalatı gerçekleştirebilmek için lojistik ve taşımada transit olarak bir ya da birkaç komşu ülkelerinin yardımına ihtiyaç duymaktadır. Örnek olarak Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan Rus piyasasına ulaşmak için Kazakistan'a, Kazakistan ise Orta Doğu ile Güney Asya piyasasına ulaşabilmek için diğer komşularının yardımına ihtiyaç duymaktadır. Bu durum bölge ülkelerinin ekonomik kalkınma politikalarını belirlerken birbirilerini dikkate almalarını gerektirmektedir.

Yüksek ekonomik büyüme oranını yakalayarak toplumsal refahı ileri sürmek ve fakirlik oranını azaltmak bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerinin öncü hedeflerinden olmuştur. Lakin 1990'lı yıllarında yaşanan zorluklar sebebiyle Orta Asya ekonomisinde gerileme yaşanmıştır. Ancak 2000'li yıllarda bölge ekonomisi toparlanmaya ve büyümeye başlamıştır.

Orta Asya ülkelerinin izlediği kalkınma politikalarında bazı farklılıklar olsa da genel olarak ekonomilerinin doğal kaynak ve hammadde ihracatına dayalı olması açısından birbirleriyle benzerlikler taşımaktadır. Orta Asya dünya ekonomisine entegre olmasında doğal kaynaklar önemli rol üstlenmiştir. Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan ihracatının yaklaşık %65 doğal kaynaklardan oluşmakta, bu oran Kazakistan ile Türkmenistan için %90'dan fazladır (Burunciu ve Izvorski, 2019).

Enerji açısından Orta Asya zengin olmasına rağmen ülkeler arasında kaynakların dağılımında eşitsizlikler mevcuttur. Örnek olarak Türkmenistan Orta Asya'daki doğal gaz rezervlerinin çoğuna sahipken, Kazakistan önemli miktarda doğal gaz kaynakları olmakla beraber bölgedeki en fazla petrol ve kömür rezervine tek başına ev sahipliği yapmaktadır. Özbekistan ise belli miktarda petrol ve doğal gaz yataklarını bulundurmakla birlikte bölgedeki en büyük pamuk üreticisi konumundadır. Tacikistan ile Kırgızistan doğal kaynak zenginlikleri açısından diğer komşuları kadar şanslı olmasalar da Orta Asya'daki en büyük su kaynaklarını barındırmaktadır. Bu durum bölge ülkelerinin enerji politikalarındaki farklılıkların ortaya çıkmasına sebep oluşturmuştur.

Tablo 5. Orta Asya'da Toplam Birincil Enerji Arzı

Ülke	Pay Oranı
Kazakistan	%50
Özbekistan	%27
Türkmenistan	%18
Kırgızistan	%4
Tacikistan	%2

Kaynak: United Nations, 2018.

Fosil yakıtlar Orta Asya bölgesinin birincil enerji arzı olarak görülmektedir. Bölgedeki en geniş topraklara sahip olan Kazakistan bölgenin birincil enerji arzının yarısını temsil ediyor. Kazakistan genel olarak sahip olduğu enerji rezervleri açısından olduğu gibi enerji üretimi açısından da Orta Asya'da lider konumundadır. Özellikle petrol ve kömür üretiminde Orta Asya'daki başka bir ülke Ka-

zakistan'la karşılaştırılmaz. Ancak doğal gaz üretiminde Türkmenistan bölgede lider konumundadır.

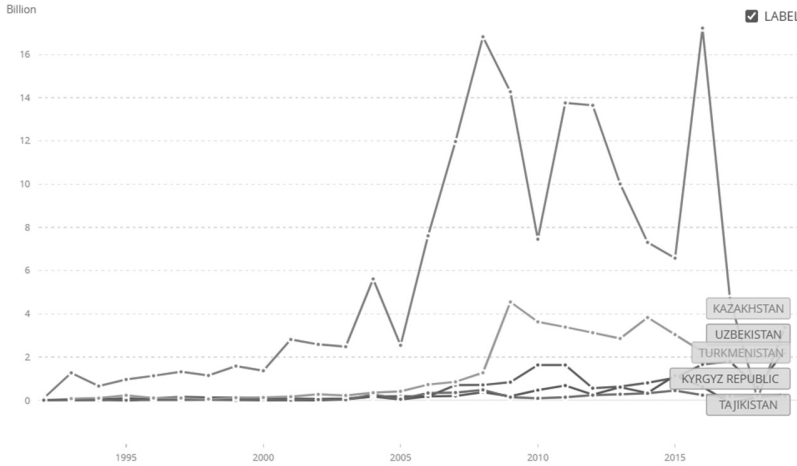
SSCB döneminde bölge ekonomik faaliyetleri planlı ekonomik politikalarıyla birbirine bağlı olarak geliştirildiği için Orta Asya cumhuriyetleri bağımsızlığı elde ettikten sonra kendilerine özgü ve bağımsız iktisat faaliyetlerini sürdürmede zorluklarla karşılaşmıştır. Bu ülkeler bol doğal kaynaklara sahip olmalarına rağmen altyapı, ulaşım ve teknoloji açısından geride kalmış olduğundan onları verimli bir biçimde ülke ekonomisi için yeterince kullanamamıştır. Ayrıca kaynaklardan istifade edebilmek için bol miktarda sermaye ve teknolojilere gereksinim olmuşsa da kendilerinde eksik olduğundan bunlara sahip olan ülkelerle işbirliği yapmaya ihtiyaç duymuştur.

Orta Asya'da geleneksel güç ve etki sahibi olan Rusya'nın 1990'lı yıllarda kendi içine düştüğü zorluklardan dolayı bölge ülkelerinin ihtiyaç duyduğu kaynakları karşılayabilecek durumda değildir. Diğer bir taraftan onlar arasında birbirini bütünleyici özellikler bulunmamaktadır (Kasım, 2020). Bu yüzden ABD, Avrupa, Çin ve Hindistan gibi bölgeye olan ilgisi artmakta olan diğer büyük güçlerle işbirliği arayışlarında bulunmak ideal olarak görülmüştür.

Piyasa ekonomisine geçişin 1990'lı yıllarındaki sancılı döneminden sonra Orta Asya ekonomisi 21. Yüzyılda olumlu yönden ilerlemeler kaydetmeye başlamıştır. Yabancı yatırımcılar dünyanın her yerinde olduğu gibi kendi çıkarlarını etkileyen siyasi istikrar, yatırım için elverişli ön koşullar, piyasa ve ulaşım gibi konular Orta Asya'da da merak konusu olmuştur. Bölge her ne kadar geniş topraklara, özel geostratejik konuma ve zengin doğal kaynaklara sahip olsa da bağımsızlıklarının önceki dönemlerinde güvenlik ve siyasi istikrar sorunu gündemdeydi. Diğer taraftan SSCB dağıldıktan sonra Orta Asya ekonomilerinin geleceği hakkında mevcut olan belirsizlikler bu ülkelerin nasıl bir ekonomik politika izleyeceği yatırımcılar tarafından yakından takip ediliyordu. Ayrıca ulaşım ve piyasa mekanizmasının gelişmemiş gerçeği yabancı yatırımcıların gelmesi konusunda olumsuz etki yaratmıştır.

Bölge ekonomisi hayata geçirilen reform ve piyasa ekonomisine geçiş politikalarının farklı düzeylerde olsa da uygulanmasıyla yapısal değişim yaşamıştır. Dolayısıyla 1990'lı yıllarının sonuna doğru Tacikistan iç savaşının sona ermesi ve Rus krizinden etkilenerek bölgede meydana gelen ekonomik krizin atlatılması bölgesel siyasi ve ekonomik istikrara olan güveni arttırmıştır. Orta Asya'ya olan doğrudan yabancı yatırımlar da 2000'li yıllarda artmaya başlamıştır.

Şekil 1. Orta Asya Ülkelerine Doğrudan Yabancı Yatırım 1992-2020 (Milyar ABD dolar).

Kaynak: World bank, 2021.

2000'li yıllardan başlayarak Orta Asya bölgesine genel olarak yabancı yatırım akışında oldukça hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Fakat yabancı yatırımın ülkeler arasındaki dağılımında büyük farklılıklar görülmektedir. ABD ve Avrupa bağımsızlık sonrası Orta Asya ülkelerinin egemenliği ve demokratik kurumlarının gelişmesini desteklediği gibi ekonomik açıdan dünyayla bütünleşmesine yardımcı olmaya çalışmıştır. Böylece onlar kendi ekonomik ve siyasi çıkarları için yeni alanlar açmış olacaktı. Diğer taraftan bölge Orta Doğu kadar petrol zenginliklerine sahip olmasa da ve ona alternatif olabilmekten uzak olsa da azımsanamayacak miktarda petrol rezervleriyle (özellikle Hazar Bölgesi) batı ülkeleri ve şirketleri açısından ilgi çekici konumdadır. Bu yüzden onlar Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'dan başlayacak çoklu güzergâhları boru hatlarını destekleyerek dışa açılma projelerine teşvik etmiştir (Reza Djali ve Kellner, 2009).

Rusya ise bölgedeki etkinliğini koruyabilmek için Orta Asya ülkelerinin önemli sektörlerine özellikle enerjiye yatırım yapmaya eğilim göstermiştir. Rusya, İran ve Orta Asya ülkeleri toplam dünya doğal gaz rezervlerinin yarısından fazlasını oluşturuyor. Bu yüzden Orta Asya bölgesinin doğal gaz üretimi ve onların piyasaya aktarımında kilit rol üstlenmek Rusya'nın enerji sektörü için önem taşıyor (Ashurov vb, 2020). Rusya dış politikasında enerjiyi stratejik araç olarak görmektedir. Enerji sektörü silah sektörüyle beraber Rusya'nın dünyadaki büyük devlet imajını garanti etmede hayati önem teşkil etmektedir. Bu statüyü korumak için Rusya enerji sektöründe özellikle doğal gaz sektöründe dünyada lider konumunu korumak için kendinde mevcut olan enerjilerle yetinmeyip ulaşabildiği diğer ülkelerin de enerji sektöründe etki sahibi olmak ve onları kendi stratejik çıkarları için kullanmak istemektedir. Çin, Hindistan, Türkiye gibi diğer güçlerin de Orta Asya'ya olan ilgisi yeni asırda gittikçe artmakta ve bu bölgeye yönelik yatırımları da yükselme eğilimine girmiştir.

Batı ülkeleri başta olmak üzere dünyanın Orta Asya'ya olan ilgisinin artması ve iş birliğinin güçlenmesi bölgede olumlu gelişmelerin yaşanmasına imkân sunmuştur. Orta Asya ülkeleri kendi kapasitelerine göre uluslararasıdaki gelişmelerden ve fırsatlardan istifade etmeye çalışmıştır. Özelleştirme, dışa açılım ve reform politikalarıyla yabancı sermaye girişine olumlu ortam hazırlamaya çalışmıştır. Gittikçe artan doğrudan yabancı yatırım bölgenin ekonomisinin gelişmesi ve refah düzeyinin yükselmesini desteklemiştir (Muminov, 2019). Yabancı yatırım ülkelere sermaye akışını sağlayarak ekonominin gelişmesine katkı sağlamıştır. Özellikle yeni bağımsızlığını kazanarak geçiş dönemi ve ekonomik toparlanma sürecinden geçmekte olan az gelişmiş ve fakir Orta Asya devletleri için yabancı yatırım gerekli projelere yatırım yapabilme imkânı sağlayabilmesi, makroekonomik istikrarı koruma, istihdam yaratma ve altyapının geliştirilmesi açısından hayati önem arz etmiştir.

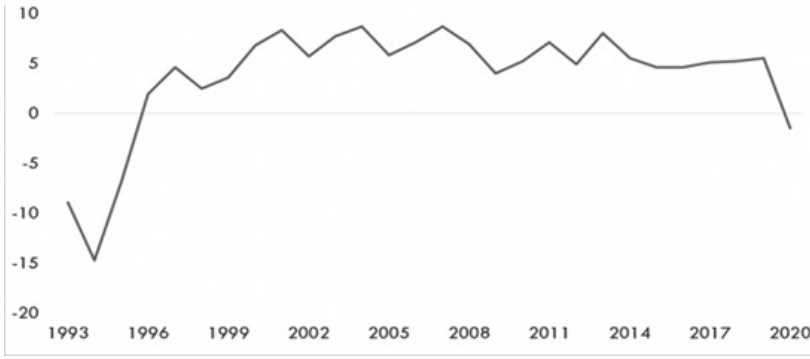
Kazakistan geniş toprakları ve zengin doğal kaynaklarıyla Orta Asya'daki yabancı yatırımcıların en fazla ilgisini çeken bölgedir. Bunda diğer komşularına göre ekonomik reform politikalarını daha başarılı bir biçimde uygulayabilmesi ve yatırımcılara daha elverişli koşulları geliştirebilmesi de kritik rol üstlenmiştir. Orta Asya toplam nüfusunun ancak %25'ine sahip olmasına rağmen 2017 yılında Kazakistan tek başına bölge ekonomisinin %60'ını, yabancı yatırımların ise %70'ini oluşturmuştur (Samruk, 2018). Türkmenistan ise genel olarak Orta Asya ülkeleri içerisinde Kazakistan'dan sonra en fazla yabancı yatırım çeken ülkedir. Bu çoğunlukla Türkmenistan'ın sahip olduğu dev doğal gaz rezervleriyle ilgilidir. Nüfus açısından bölgede en kalabalık olmasına rağmen Özbekistan, bahsi geçen komşuları kadar başarılı olamamıştır. Bu da genellikle Özbek hükümetinin korumacı tutumu ve ekonomik reform politikasında tutucu tavır sergilemesinden kaynaklanmaktadır. Diğer açıdan petrol ve doğal gaz kaynaklarının çok yüksek miktarda olmaması nedeniyle fazla miktarda üretim ve ihracata teşvik etmemesinin de etkileri olmuştur.

Tacikistan ile Kırgızistan'ın konumu diğer Orta Asya ülkelerinden çok farklıdır. Bunlar bölgede en küçük toprağa, en az nüfusa sahip olmakla beraber komşularına göre hem doğal zenginlikler hem de ekonomik açıdan fakirdir. Dolayısıyla bu ülkeler altyapı ve ulaşım açısından da geride kalmış sınırlı iç piyasaya sahip olma özelliği yabancı yatırımın kısıtlı olmasına sebep olmuştur. Öyle olmasına rağmen farklı düzeylerde olsa da bu ülkeler diğer komşuları gibi 2000'li yıllardan sonra önemli ekonomik gelişmelere imza atmıştır. Orta Asya ülkeleri 2000'li yıllardan başlayarak ilk on seneyi geçen bir süreçte oldukça hızlı bir ekonomik büyüme yaşamıştır. Buna bölgeye yatırılan doğrudan yabancı yatırımlardaki artış ile uluslararasıda doğal kaynaklara olan arz ve talep sonucunda ortaya çıkan enerji piyasalarındaki yükselişin etkisi önemli rol oynamıştır. Ancak bu büyüme eğilimi petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki düşüş ile günümüzde yaşanmakta olan Kovid-19 hastalığı nedeniyle yavaşlamıştır (World Bank, 2020).

Tarım Orta Asya'daki tüm ülkeler için önemli istihdam ve geçim kaynağı durumundadır. Tarım sektörü aynı anda bölge ülkelerinin GSYH'sinde çok önemli

bir yere sahiptir. Bölgedeki işgücünün %20 ila %50'sini istihdam etmektedir. Şimdiye kadar tarım, Kazakistan'ın GSYH'sinin %5,2'sini, Türkmenistan'ın %7,5'ini, Özbekistan'ın %18,5'ini, Kırgızistan'ın %20,8'ini ve Tacikistan'ın %23,3'ünü oluşturmaktadır. Orta Asya ekonomisinin hala önemli bir sektörüdür (Food And Agriculture Organization, 2016). Servis sektörü bölge ülkelerinin diğer önemli konuma sahip ekonomik aktiviteleri arasındadır. Servis sektörü Kazakistan'da %64, Kırgızistan'da %55, Özbekistan'da %51, Türkmenistan'da %39 ve Tacikistan'da %38'den fazla iş gücüne istihdam sağlamaktadır (World bank, 2021). Ancak bölgede tarımsal alanda ve servis sektöründe önemli gelişmeler yaşanmış olsa da Orta Asya ülkelerinin ekonomisinin genel gelişme seyrini en fazla etkileyen unsur enerji kadar değildir.

Şekil 2. Orta Asya'nın Real GSYH'sinin Büyüme Oranı (%).

Kaynak: Worldbank, 2020.

Şekil 3. Uluslararası Piyasada Petrol fiyatlarındaki Değişimler (ABD dolar/varil)

Kaynak: Bloomberg, 30, Mart 2020.

Orta Asya ülkeleri 2000'li yıllara doğru oldukça hızlı bir oranda ekonomik büyüme yaşamış, gelir seviyeleri de yükselerek refah düzeylerini yükseltmiş ve fakirlik oranlarını önemli ölçüde azaltmıştır. Önemli enerji ihracatçılarından olan Kazakistan ile Türkmenistan bölgedeki en fazla yabancı yatırıma sahip olmakla birlikte dünyadaki enerji fiyatlarının yükselmesinden istifade edebilen ülkeler olarak 21. Yüzyılın ilk on senesinde gelir düzeylerini büyük ölçüde yükseltmiştir. Tacikistan düşük gelir statüsünden kurtulamamışsa da Özbekistan ile Orta Asya'nın en fakir ülkelerinden olan Kırgızistan düşük gelirli ülkeden orta gelirli ülke statüsüne yükselmiştir (Slay, 2015).

Ancak, 2013 yılından sonra dünya piyasasında enerji fiyatlarındaki düşüş Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ekonomik büyümede enerji ihracatına çok bağımlı olan ülkeleri olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Petrol ile doğal gaz zengini olmasa bile maden ve hammadde ihraç yapan Kırgızistan ve Tacikistan ekonomileri de dünya enerji fiyatlarındaki düşüşten zararlı çıkmıştır. Çünkü bu ülkelerin gelir kaynaklarının önemli bir kısmı Rusya ve Kazakistan gibi enerji ihracatçısı ülkelere çalışan vatandaşlarının sağladığı dövizle bağlantılı olduğu için onlardaki ekonomik gerileme dolaylı olarak bu fakir ülkelere de yansımıştır. Son on yıllık dönemde kurumsal reformlarda kaydedilen ilerlemelere rağmen kapsayıcı ve sürdürülebilir büyümenin önündeki uzun süredir devam eden zayıf yönetim, yüksek yoksulluk algısı ve rekabetin önündeki engeller gibi darboğazlar bölgedeki üretkenliği sınırlamaya devam etmektedir (World Bank, 2021). Günümüzde yaşanan Covid-19 salgını aslında zayıf olan kurumsal altyapıyı daha net bir şekilde gözler önüne sererek Orta Asya ülkelerinin sürdürülebilir modern ekonomi inşa etmek için mevcut kalkınma politikaları üzerinde tekrar düşünmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

3. DIŞ TİCARET POLİTİKALARININ ORTA ASYA EKONOMİK KALKINMASINA OLAN ETKİLERİ

Dış ticaret ülke ekonomilerinin dünya ekonomisine entegre olmasının önemli göstergesi ve ekonomik gelişmeyi ileri süren mühim göstergelerden biridir. Siyasi ve ekonomik yapı, coğrafya, piyasanın boyutu, ulaşım ve altyapının gelişmişlik düzeyi, vergi vb. unsurlar ülkelerin dış ticaretinin gelişmesine etki gösterir. Orta Asya coğrafya açısından sahilinden uzak olmasına rağmen doğudan Çin, kuzeyden Rusya, batıdan Türkiye ve Avrupa, güneyden İran ve Afganistan üzerinden Güney Asya ile Orta Doğu gibi dünyanın en büyük ve dinamik ekonomilerinin merkezinde yer alarak dış ticaretin gelişmesi için ideal konuma sahip olmuştur. Ama asırlardır Rus egemenliği altında bağımsız ekonomik politika izlemekten yoksun bırakılması, özellikle SSCB yönetiminde bölgede uygulanan sosyal planlamaya dayalı kalkınma politikalarının kök salması nedeniyle özel girişim ve serbest piyasa tecrübesinden yoksun kalmıştır. Ayrıca bölge ülkeleri ekonomileri doğrudan Moskova'ya bağımlı olarak dizayn edildiğinden Orta Asya ülkelerini dünya piyasasına bağlayacak altyapı ve ulaşımın geliştirilmesine özen gösteril-

memiştir. Böyle bir yapının mirasçısı olan Orta Asya ülkeleri bağımsızlığı elde ettikleri 1990'lı yıllarda ekonomik ve siyasi yapılanmalarında zorluklarla karşılaştığı gibi dış ticaretlerini geliştirme açısından da sıkıntılar çekmiştir.

Geçiş dönemi ve ekonomik zorlukların yaşandığı 1990'lı yıllarda Orta Asya ülkeleri siyasi reform açısından fazla bir başarı elde edememiştir. Ama ekonomik reform ve ticaretin kolaylaştırılması açısından oldukça olumlu gelişmelere imza atmıştır. Farklı düzeylerde olsa da bölge ülkeleri yabancı yatırımlara izin vermiş, özel mülkiyete müsaade eden ve onu garanti etmeye yönelik kurumları geliştirmiş, özelleştirme ve dışa açılma politikalarını ileri sürmüştür. Gümrük vergilerinde de değişiklikler yaparak dış ticarete kolay ortam sağlamaya çalışmıştır. Ortalama ithalat vergisi Kazakistan'da %6,2, Kırgızistan'da %4,7, Tacikistan'da %7,9, Türkmenistan'da %5,1 ve bölgenin en korumacı ülkesi Özbekistan'da %15,4 oranında olup dünya standardına göre o kadar da yüksek değildir (Mogilevskii, 2012). Bölge ülkeleri dış ticaret açısından izlediği politikalar engelleyici değildir. Bu husus yeni asırdaki ekonominin toparlanma ve gelişme kaydetme sürecinde dış ticaretin hızlı bir şekilde büyümesine olumlu etki sağlamıştır.

Genel olarak tüm orta Asya ülkelerinde dış ticaret geçiş sürecinden sonra hızla gelişmeye devam etse de ülkeler arasında farklılıklar söz konusudur. Orta Asya ülkelerinin mal ticareti performansı karakteristik olarak (i) ticaretin hızlı genişlemesi; (ii) ihracatta birkaç temel ürünün hâkimiyetinin devam etmesi ve (iii) ticaretin az sayıda ülkeye yoğunlaşması yönünde ilerleme içerisinde olmasıdır (Asian Development Bank, 2006).

Tablo 6. Orta Asya Ülkelerinin Dış Ticaret Gelişimleri

Ülke	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Tacikistan	Türkmenistan
İthalat/2000 (Milyar ABD doları)	7,060	0,506	2,947	0,762	1,404
İhracat/2000 (Milyar ABD doları)	9,287	0,510	3,264	0,746	1,604
GSYH (Milyar ABD doları)	18,291	1,369	13,76	0,860	2,904
Dış Ticaretin GSYH'sine Oranı %	75,73	78,05	45	169	103,58
İthalat/2019 (Milyar ABD doları)	40,034	4,649	21,189	4,02	3,03
İhracat/2019 (Milyar ABD doları)	58,164	2,025	13,898	0,811	9,33
GSYH (Milyar ABD doları)	181,666	8,456	57,921	8,11	45,231
Dış Ticaretin GSYH'sine Oranı %	52,33	81,26	61,96	59,56	27,32

Kaynak: World bank, 2021.

Orta Asya ülkelerinin dış ticaret hacminde 2000'li yıllarına göre GSYH'sinde olduğu gibi bir artış söz konusudur. Dış ticaretten en fazla istifade edebilen ülke yabancı yatırımda olduğu gibi bölgedeki en büyük ekonomiye sahip olan Kazakistan'dır. Türkmenistan ise devasa petrol yataklarına sahip olması ve ihracata yönelik dış ticaret politikası izleyerek ülke milli gelirini yükseltmeyi başarmıştır.

Bölgedeki en küçük ekonomik boyuta sahip ve en fakir olan Kırgızistan ile Tacikistan dış ticareten zengin komşuları gibi kazançlı çıkmamıştır. Bunların dış ticaret hacimlerinde eski dönemlere göre artış söz konusu olsa da ithalatı ihracatından daha hızlı büyümüştür. Dış ticaretteki açık bu ülkelerin dış borçlarının ve yabancı güçlere olan bağımlılıklarının derinleşme tehlikesini de beraberinde getirmiştir. Özbekistan 1990'lı yıllarda uluslararasıdaki pamuk fiyatlarında ortaya çıkan artışın getirdiği avantajla ihracatında oldukça hızlı bir gelişme yaşamıştır. Fakat son zamanlarda ortaya çıkan pamuk fiyatlarındaki düşüş Özbek ihracat sektörünü olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Özbek hükümetinin hayata geçirdiği ithal ikameci endüstrilere destek, döviz rezervlerini korumak ve temel gıdayı sübvans etmek gibi politikaları refah kayıplarına neden olmuştur (Organisation for Economic Co-operation and Development,2017). Özbekistan ithalatının ihracatına göre daha hızlı büyümeye devam etmesinin, ülkenin ticari açığının yükselmesine yol açarak durumun sürdürülebilir olup olmadığının tartışılması söz konusudur.

Bölgesel Ticaret Anlaşmaları (RTA) katılımcı ülkelerin daha az maliyetle ticari politikalarını liberalleştirme, ticari ortaklarının korumacı eylemlerin risklerini azaltmalarına yardımcı olarak ve ülke içindeki liberalleşmeye karşı direnmelerin üstesinden gelebilmesine yön verip bölgelerarası ticaretin gelişmesini ileri sürecektir (Asian Development Bank, 2006). Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ülkelerin dünya ekonomisine entegre olması ve dış ticaretini geliştirmesinde sıkça iş birliği yaptığı uluslararası kurumların başında gelmektedir. Kırgızistan 1998, Tacikistan 2013, Kazakistan 2015 yılında WTO'ya üye olarak dünya ekonomisine daha da entegre olmak için çok önemli bir adım atmıştır. Özbekistan'ın üyelik süreci devam etmekte ve Türkmenistan hala başvuruda bulunmamış durumdadır.

Orta Asya'nın bölgesel ve küresel ekonomilerle bütünleşmesi 2000'li yıllardan başlayarak daha da güçlenmeye devam etmektedir. 2000 yılında Beyaz Rusya, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan ortak Pazar ve gümrük birliği inşa etmek için Avrasya Ekonomik Topluluğu'nu (EEC) kurmuştur. Bu örgüte 2006 yılında Özbekistan'da üye olmuştur. EEC Rusya başta olmak üzere eski SSCB ülkeleri arasındaki bölgesel ekonomik işbirliği ve ticaretin artmasına olumlu katkı sağlamıştır. Rusya ile Orta Asya ülkeleri arasında sıkı ilişkiler mevcut olsa da onlar arasında birbirlerini bütünleyici özellikler eksiktir. Orta Asya ülkeleri Rusya'ya tekstil ürünleri, gıda, meyve ve sebze gibi tarımsal ürünleri ihraç etmektedir. Tacikistan ve Kırgızistan özellikle servis ihracatında ön plana çıkmakla birlikte Çin'den ithal ettiği ürünlerin tekrar Rusya'ya ihracatında önemli bir kar elde etmektedir. Bunlara rağmen Rusya'nın bölgede önemli ekonomik aktör olarak varlığını sürdürmesinde enerji çok mühim rol oynamaktadır. Rusya Avrupa'yla Orta Asya arasındaki geçit konumuyla tekelinde bulundurduğu petrol ve doğal gaz boru hatları gibi taşıma araçları ve yollarından istifade ederek bölgedeki ekonomik ve ticari çıkarlarını korumaktadır.

Avrupa ise Orta Asya'yla ekonomik açıdan işbirliği yapmaya çok hevesli olan önemli dış aktördür. 1990'lı yıllarının sonuna doğru bölge ülkeleriyle Ortak-

lık ve İşbirliği Anlaşması (PCA) imzalamıştır. Anlaşma gereğince beş Orta Asya ülkesinden üçü (Kırgız Cumhuriyeti, Tacikistan ve Özbekistan) AB pazarına elverişli erişimden yararlanmaktadır. Fakat Kazakistan ile Türkmenistan üst orta gelir düzeyindeki ekonomiler olarak artık bu programdan yararlanamamaktadır (European Commission, 2021). 2019 yılında Avrupa Birliği Kırgızistan ile Gelişmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması (EPCA) yapılmıştır. Bu anlaşma bir seri siyasi, işbirliği ve ticaretle ilgili konuları içermiş olup ikili ilişkilerin güçlenmesine yardımcı olacaktır. Asıl amacı ise Kırgızistan'da yasal, eğitim, kırsal gelişme, su yönetimi, altyapı, özel sektörün gelişimi ve ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik reformları desteklemektir (European Commission, 2019).

AB yatırım ve ticaret hacmi açısından Orta Asya'da Rusya'yla yarışabilecek konuma yükselmiş, hatta onu bazı alanlarda geride bırakmış durumdadır. AB ve Rusya bağımsızlık sonrası Orta Asya ülkelerinin en önemli ticaret ortağı konumuna sahiptir. Ama bölgeye yeni gelen aktör Çin'in etkisi gittikçe artmaktadır. Bunun sebebi ise:

“Orta Asya bol enerji kaynaklarına, Çin ise hızlı gelişmekte olan iktisadıyla dev bir piyasaya sahiptir ve Çin ekonomisi bol miktarda enerjiye ihtiyaç duymaktadır;

Orta Asya enerji zengini olmasına rağmen altyapı, ulaşım ve iktisadi açıdan geride kalmış ve bol miktarda sermaye ve teknolojiye ihtiyaç duymaktadır;

Bunları elde edebilmek için finansal, teknolojik avantajlara sahip olan Çin'le iş birliği yapmak ideal olarak görülmektedir; Onların piyasaları arasında birbirini bütünleyici özellikler bulunmaktadır” (Mehmetali, 2020).

Özellikle Çin “Kuşak Yol Girişimi” (BRI) aracılığıyla Orta Asya ülkelerine daha da ilgi göstermeye başlamıştır. Çin bölgeye yönelik stratejik yatırım projelerini arttırmak ve güçlendirmekle birlikte ikili ticari ilişkilerin daha da derinleşmesine yönelik yoğun bir çaba göstermektedir. Geleneksel olarak Çin ve Avrupa arasında bir bağlayıcı köprü konumunda olan Orta Asya'nın, BRI planlarının somut projelere dönüşmesiyle birlikte ikili ilişkilerinin büyüme ve çeşitlenme potansiyeline sahip olduğu düşünüldüğünde Çin açısından çok yakında büyük bir rol oynaması beklenmektedir (China Briefing, 2021).

Orta Asya ülkeleri ekonomilerinde ticaretin payı oldukça yüksektir. Bu ülkelerin genel benzer özellikleri doğal kaynaklar ve hammadde gibi ürünler ihracatının çoğunu oluştururken işlenmiş sanayi ürünleri ithalatında önem kazanmıştır. Bölge ekonomileri arasında birbirini bütünleyici özellikler eksik olduğundan bölgesel bütünleşme ve ticaretin gelişmesine olumsuz etki yaratmıştır. Günümüzde Orta Asya ülkelerinin önde gelen ticaret ortakları Avrupa Ekonomik Alanı (%25), Çin (%21) ve Rusya (%18) durumundadır. Ayrıca Türkiye, ABD, Kazakistan ve Güney Kore gibi ülkelerde bölge ülkeleriyle olan ticarete yüksek sıralarda yer almaktadır (Coface, 2019).

30 sene öncesine göre Orta Asya ülkeleri hem ekonomik büyüme, refah düzeyinin yükselmesi hem de ticaretin gelişmesi açısından oldukça ilerleme kaydet-

miştir. 2019 yılının sonlarına doğru ortaya çıkan Kovid-19 salgını Orta Asya ülkelerine de yayılarak sosyal yaşamda olduğu gibi ekonomik ve ticari faaliyetlere de etkisini göstermiştir. Orta Asya ülkeleri salgına karşı önlem olarak sınırların kapatılması, göçlerin ve ekonomik faaliyetlerin kısıtlandırılması gibi uygulamaları hayata geçirdiğinden hammadde ihracatı ve bölgeye yönelik işçi dövizlerindeki düşüslere yol açmıştır (Gupta, 2020). Özellikle bölgedeki gerekli olan ticaret ve ulaşım bağlantısı büyük ölçüde etkilenmiştir. Mikro ve küçük ölçekli işletmeler, serbest meslek sahipleri en fazla zarara maruz bırakılmıştır. Turizm sektörü de kovid-19 salgınından en fazla etkilenen sektörler arasındadır. Bu husus ekonomik ve ticari gelişmelerden yeterince nasibini alamayan fakir ve memur olmayan işçi kesimlerini daha fazla zora sokmuştur. Böylece pandemi, bölgedeki sosyal ve güvenlik sistemlerindeki açıkları ortaya çıkarmıştır. Korunmasız kişileri hedef alan kamu sağlık hizmetleri finansmanına vurgu yapmaktadır (United Nations, 2021). Ayrıca pandemi dış ticarete çok bağımlı fakir ülkelerin dış borçlarının daha da artmasına ve yabancı ülkelere daha bağımlılığının artmasına sebep olmuştur. Tahminlere göre ekonomik büyüme oranlarında düşüş olduğu gibi Orta Asya ülkelerinin dış ticaretinde de bu süreçte gerilim söz konusudur.

4. MODERN VE GÜÇLÜ EKONOMİ İNŞASI SÜRECİNDEKİ FIRSATLAR VE ZORLUKLAR

4.1. Siyasi ve Yasal Kurumların Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri

SSCB yönetiminden kurtularak bağımsız olmalarında Orta Asya liderlerinin milli özgürlük ve hak arayışında mücadele ettikleri söz konusu değildir. Bağımsızlık bu ülkelere kendileri hiç ummadığı bir şekilde SSCB merkezi yönetimden kaynaklanan çöküş sebebiyle verilmiştir. Bağımsızlık sonrası geçiş dönemi sürecini yöneten kadrolar demokrasi anlayışı ve piyasa ekonomisi tecrübelerine sahip insanlardan oluşmamıştır. Marksist-Leninist siyasi ve ekonomik anlayışıyla eğitilmiş, SSCB komünist zihniyeti içerisinde yükselmiş kadrolardan teşkil edilmiştir. Bu yüzden onların bağımsızlık sonrası izlediği hem ekonomik hem de siyasi politikalarında her ne kadar reform iddiaları bulunsa da bu gerçek anlamdaki demokrasiye ve serbest piyasa ekonomisine geçiş değildir.

Orta Asya liderleri yeni bağımsız cumhuriyetlerinde nasıl siyasi ve ekonomik politika uygulayacakları, mevcut sosyal ve ekonomik zorlukların üstesinden nasıl geleceği hakkında zor testlerle karşılaşmıştır. Bu süreçte yine onlar SSCB yönetim ve düşünce tecrübelerinden istifade etmiştir. Şu anda bile "Sovyetçilik" belirli ölçüde ekonomik sistemleri ve siyasi yapılarını etkilemektedir. Bölge ülkelerin çoğunda tek partiye dayalı bir rejim muhafaza edilmektedir (Reza Djali ve Kellner, 2009). Liderler her ne kadar piyasa ekonomisine geçiş, özelleştirme ve serbest rekabet ortamının geliştirilmesinden bahsetseler de eski alışkanlıklarından dolayı olabilir ki ekonomik faaliyetlerin her alanına müdahale etmekten geri durmuyor.

Bir ülkede siyasi istikrarsızlık ne kadar yüksek olursa, bu ekonomik politikalarla ilgili daha fazla belirsizliğe yol açarak iktisadi gelişmeye olumsuz etki yaratabilecektir. Bunun örneğini en fazla Tacikistan'da ve belli düzeyde diğer Orta Asya ülkelerinde 1990'lı yıllarda görülmüştür. Kaynakların ve ülke zenginliklerinin kontrolü hakkında elitler arasında bir yarış söz konusu olup Orta Asya bölgesi siyasetle iktisadi çıkarların iç içe olduğu dünyadaki önemli coğrafyalardan biri olarak ortaya çıkmıştır.

Bölgedeki seçkinler, rekabet halindeki çıkarları (genellikle kişisel) avantaja çevirebileceklerini kabul ettiler. Sonuç olarak, hukukun üstünlüğü, kurumsal yönetim ve ticari işlemlerde şeffaflık gibi kavramların genellikle çıkarlar için harcanabilir olduğu düşünülmektedir (Makarenko, 2020). Bağımsızlık sonrası bölge ülkelerinde yeni elitler ortaya çıkmıştır. Onlar ülke siyaseti ve ticari faaliyetlerini tekellerinde bulundurma girişimlerinde bulunarak zenginliğin, ekonomik büyümenin ve ticari kazançların belli bir kesimlerin menfaatleri için daha çok hizmet eden ve günümüze kadar etkisi devam etmekte olan bir yapıyı oluşturmuştur. Bu yapı ekonomik kaynakları yetersiz olan Kırgızistan için düşük düzeyde olsa da enerji ve ekonomik kaynak açısından zengin olan Orta Asya ülkelerinde daha belirgindir.

Orta Asya ülkelerinde hâkim olan düzen siyasi adaletin ve bağımsız yasanın eksik olduğu oligarşi yapısıdır. Bunda birkaç işletmenin, ailenin veya bireyin ülkeyi yönetmesine izin veren bir otokratik güç yapısıdır. İşlerin yürütmesi genellikle güçlerin ve kişisel çıkarların birbirleriyle olan ilişkilerinden geçer. Mevkileri, zenginlikleri ve bağlantıları, perde arkasındaki kamu politikasını etkilemelerine izin verdiğinden rüşvet ve hukuksuzluk günlük hayatta norm haline gelmiştir. Bu da kaynakların verimli kullanımı ve eşit dağılımına kötü etki yaratmıştır. Liderler ülke kaynaklarını denetimsiz bir şekilde kendi mevkilerini sağlamlaştırmak, kişisel çıkarlarını korumak, kendilerine destekçi aramak ve farklı tavır sergileyen vatandaşlarını cezalandırmak için de kullanabilmiştir. Sosyal ve toplumsal sorunlar, gelir eşitsizlikleri, bazı toplumsal kesimlerin dışlanması ve ekonomik gelişmelerden paylarını alamaması gibi durumlar ortaya çıkmıştır.

Bölge, Türkmenistan'da Saparmurat Niyazov ve 2006 yılında onun yerine geçen Gurbangly Berdimuhamedov, Özbekistan'da Islam Karimov, Kazakistan'da Nursultan Nazarbayev, Tacikistan'da Emomali Rahmon gibi uzun süredir hüküm süren eski komünist güçlü adamlar tarafından yönetilmiştir (Sharkov, 2016). Bunların benzerlikleri kendi ülkelerinde krallık ilan etmeden ülkelerini krallar gibi yönetmiş olması, kişisel imajlarını yükseltmeye uluslararası ülkelerinin imajını iyileştirmekten daha ehemmiyet vermesidir. Ayrıca rakiplerini takip ederek demokrasi ve eşit rekabetin eksik olduğu ortamlarda girdiği seçimlerde her zaman oldukça yüksek oranlarla kazanmasıdır. Devlet servetlerinin ve kaynaklarının aile ve çevre kayırmacılığı açısından da bu liderlerin çok yetenekli olması takdire şayan olmayan özellikleri içerisinde. Hükümetlerinin demokratikleşmeyi destekleme taahhütlerine rağmen, bu devletler, çeşitli şekillerde "kişisel diktatörlükler", "otoriter başkanlıklar" ve "neopatrimonyal" ve "sultanist"

rejimler olarak adlandırılan demokratik olmayan yönetimi benimsediler. Ayrıca, demokrasiyi kişisel siyasi bekalara yönelik en büyük tehdit olarak gören Orta Asya liderleri, ülkelerindeki demokratik açmazdan sorumlu tutuldular. (Omeli-cheva, 2020).

Kırgızistan yöneticileri Orta Asya'daki diğer komşuları gibi kişisel "Sultanlık" kurmada başarılı olamadılar. Ülkede sürekli lider değişimi ve demokratik eylemler yaşanarak diktatör komşularından farklı yol izlemiştir. Seçim demokrasinin tamamı olmadığı nettir ve gerçek demokrasiyi inşasında en önemli unsurlardan olan demokratik kurum ile bağımsız yasa bu ülkede daha olgunlaşmamış durumdadır. Bu yüzden Kırgızistan'da da yolsuzluk, gelir dağılımdaki adaletsizlik ve rüşvet olayları yaygındır. Bunun gibi siyasi, legal ve toplumsal hoşnutsuzluklar bağımsızlık sonrası hayata geçirilen ekonomik reformların daha da kurumsallaşmasına engel oluşturur. Hüküm süren eşitsizlik ve güvensizlik ortamı halkın adil rekabet etme ve yenilikler ortaya çıkarma şevklerini zedeleyecektir. Bunlar sonuçta bölgedeki ekonomik ve toplumsal gelişmelere menfi etki yaratacaktır.

Orta Asya ülkelerinin sosyoekonomik koşullarıyla birleşen siyasi kültürleri ve tarihi mirasları tam demokratikleşmenin önündeki engeller olarak hizmet ettiği iddia edilmektedir (Omeli-cheva, 2020). Ancak bölge ülkeleriyle aynı siyasi ve tarihi mirasa sahip olan Kırgızistan'da ortaya çıkan değişimler ve demokratik arayışları bu iddiaların tartışılır olduğunu göstermektedir. Yakın zamanlarda Orta Asya'da ortaya çıkmakta olan sosyal ve toplumsal değişimler bölge geleceğinin farklı bir gelecek arayışında olabileceklerinin işaretlerini vermektedir. Özellikle yeni nesillerin SSCB etkisinden ve tarihi miraslarından daha da uzaklaşmakta olduğu, genç kuşaklar arasında kendi milli değerlerini arayanlar, dini inanç ve kültürlerini benimseyenler, modern demokratik yaşamı dile getirenler vb. çeşitli düşüncedeki toplumsal kesimler ortaya çıkmaktadır. Bu eğilim Sovyet hafızalı bölgedeki siyasi, ekonomik vb. toplumsal alanlarda güç sahibi olan yaşlı kuşakların yerine yeni kanların girmesiyle daha da güçlenmeye başlayacağı öngörülebilir. Böylece mevcut siyasi ve ekonomik düzen toplumsal değişimlere ayak uydurabilmek için reform yapmaya ya da değiştirilmeye mecbur kalacaktır.

Bölge yönetimleri günümüzde meşruiyet kriziyle karşı karşıya kalmıştır. Onların eskiden siyasi özgürlük pahasına iktisadi gelişme vaat ederek varlığını korumaları içine düştükleri ekonomik zorluklarla gittikçe etkisini kaybetmektedir. Dolayısıyla bölge nüfusu hızlı bir şekilde büyümeye devam etmekte ve bölgede genç nüfus çoğunlukta (ortalama yaş 27) olup hükümetler yeni istihdam yaratma baskısına maruz kalmıştır. Hatta bölgedeki en zengin ekonomi Kazakistan dâhil olmak üzere bölge yönetimleri işgücüne girmeye hazır tüm gençlere istihdam etmek için gereken iş imkânı yaratamıyor (Stronski ve Zanca, 2019).

Bağımsız yasa, adil mahkeme ve etkili yürütme mekanizmasının gelişmemesi bölgede yönetici, memur ve iş insanlarına olan nezaret mekanizmasının eksik olmasına ve yolsuzluğun yayılmasına sebep oluşturmuştur. Yolsuzluk bu ülkelerin hepsinde mevcut bir sorundur. Uluslararası toplumlar tarafından, özellikle ticari

firmalar ve bu alanlarda çalışmaya başlayan uluslararası yardım kuruluşları tarafından genel bir mesele olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda yolsuzluk tüm bölge vatandaşları tarafından da bir sorun olarak görülmektedir (Mcman, 2014). Her ne kadar bölgede kısa vadede demokratik reform sürecinin yaşanması beklenmese de değişimlerin bölge yöneticilerinin iradesine göre ilerleyeceği de beklenmemelidir. İslam Kerimov 2016 yılında öldükten sonra hayattayken adaylık için hazırladığı kızının yerine Şavkat Mirziyoyev uyanık davranarak yönetimi ele geçirmiştir. Kazakistan'da Nursultan Nazarbayev'un yerine geçmesi için kızını hazırladığına dair söylemlerin olmasına rağmen 2019 yılında hizmetten istifa ettiğinde Kasım Cömert Tokayev'ı vekâlet olarak bırakmıştır.

Gerçi eski liderlerin yerine kendi soyundan olmayan başka isimlerin gelmesi bu ülkelerin siyasi ve ekonomik alanlarında büyük değişikliklerin ortaya çıkması anlamına gelmeyebilir. Ama bu en azından süper liderlik iddiasında bulunan ve ülkedeki imajının sarsılmaz olduğu düşünülen insanların da aslına bakarsak her isteklerini yerine getirmede kendilerine göre zorlukları olduğunu gösterir. Ayrıca totaliter liderlerin bile toplumsal değişimler karşısında ve halkın talepleri üzerine bazı açılardan taviz vermek zorunda kalabilecekleri açısından önem taşır. Tokayev yönetime geçmesine rağmen o halen Nazarbayev'in gölgesi ve etkisi altında hareket etmektedir. Şevket Mirzoyev ise Kerimov dönemindeki sistemi kökten değiştirmeye hazırlıklı olmasa bile ülkenin dışa açılmasında ve bazı hakların genişletilmesinde değişimler yapmıştır.

Ama bölge ülkeleri güçlü ve modern ekonomik inşa etmek, halkın refah düzeyini yükseltmek ve güzel bir gelecek arzu ederse mevcut siyasi ve yasal kurumlarında köklü reform yapamazsa bile önemli değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalacaklardır. En azından siyaset istikrarlı ve güvenli olmalıdır ki bölgeyle işbirliği yapmak isteyen ortaklar ve yatırımcılar için uygun ortam oluşsun. Yasalar batı demokratik standartlarında olmasa bile halkın ve yatırımcıların hayat ve mal güvenliklerini garanti edebilsin. Yetenek ve liyakatin ön planda olduğu, rüşvet ve torpillerin her alanda olduğu gibi kısıtlandığı bir ortam yaratmaya çaba harcanmalıdır. Böylece halkın akli ve fiziki kabiliyetlerin en güzel şekilde istifade edilebilir, çalışma zevklerini artırarak ülke ekonomilerine daha fazla katkı sağlayabileceklerdir. Toplumsal uyanış ve hak arayışlarının güçlenmeye devam etmesiyle gelecekte yöneticilerin iradesine bakmaksızın Orta Asya'da liyakatin ön plana çıktığı, iş dostu ve daha eşitlikçi olumlu gelişmeler yaşanabilecektir.

4.2. Enerji Laneti?

Dünya genelinde, zengin doğal kaynaklara sahip ülkeler genel olarak otoriter ve yozlaşmış durumda olup Orta Asya bundan istisna değildir. Bu yüzden bazı analistler doğal zenginliklerin otoriterlik için verimli bir üreme alanı sağlamış olduğunu öne sürdüler (Nikolava,2021). Hatta buna yönelik ekonomik literatüründe "enerji laneti" diye bir kavram da ortaya çıkmıştır. Özellikle bu kavram Orta Doğu ve Afrika ülkelerindeki doğal kaynak zenginleri otoriter rejimler için daha sık kullanılmış olsa da bazen Orta Asya ülkeleri için de kullanılmıştır.

Bahsi geçen enerji zengini otoriter rejimlerle yönetilen ülkelerin hatta bazıları'nın yüksek gelir düzeylerine sahip olmalarına rağmen hiçbirinin modern ekonomik yapıya sahip gelişmiş ülkeler statüsüne kavuşamaması bu kavramın doğru olduğu algısını verebiliyor. Ancak derin inceleme ve ülke gerçeklerinin kapsamlı bir biçimde araştırılmasıyla farklı sonuçlar alınabilmektedir.

Ateşi insanlar yemek pişirmek ve ısınmak gibi kendi menfaatleri için kullanabiliyor. Aynı maddeyi insanlar yine evleri yakmak, insan ve canlıların yaşamına zarar vermek için de kullanabiliyor. Burada asıl söz konusu olması gereken ateşin doğasının iyi ya da kötü olduğu değil, insanların bu maddeyi nasıl ve hangi amaç için kullandığı olmalıdır. Petrol, doğal gaz vb. enerji kaynakları ve mineraller insan yaşamı ve her ülke ekonomileri için hayati önem taşır. Bunlarsız modern bir ekonomiden bahsetmek mümkün gibi gözükmemektedir. Dünyadaki tüm devletler güvenebilir ve uygun fiyattaki enerjiye sahip olmak istemektedir. Hatta bu uğurda birbirleriyle çetin rekabet yapmakta, bazı ülkeler daha ileri giderek savaşı bile göze alabilmektedir. Gerçekten enerji bir lanet olsaydı tüm ülkeler, en azından bazı ülkeler ondan uzak durmaya çalışmış olurdu.

Bol doğal zenginliklere sahip pek çok ülkeler fakirlik, eşitsizlik, yolsuzluk ve cehalet içerisinde zor şartlar içerisinde olduğu gerçektir. Ama 19. Yüzyılda İngiltere sanayi devriminde bol kömür rezervlerini sanayileşmesinde avantaja çevirdiği gibi yine enerji zengini ABD, Kanada, Norveç gibi ülkeler enerji zenginliklerini verimli bir şekilde akıllıca kullanarak dünyanın önde gelen ekonomi inşa etme sürecinde çok iyi bir avantaja çevirebilmiştir. Bu yüzden petrol ve doğal gaz gibi kaynaklarının gelişimi iki taraflı kılıç gibidir. O hem ülkelerin bağımsızlığı, ekonomik refahı ve siyasi istikrarı güçlendirebilir hem de aynı zamanda çatışma ve eşitsizliklere yol açabilir (International Relations and Security Network, 2010). Ama burada yine esas olan enerjinin kendisi değil, onu kimin, nasıl ve hangi amaç için kullandığıdır.

Orta Asya doğal kaynaklar açısından zengin olsa da halkçı bir yönetim eksik olduğu için kaynaklar genelde ülkenin ya da halkın gerçek çıkarlarını gözeterek verimli ve adil kullanılmamıştır. Yöneticiler kaynakları şahsi mevki, kişisel çıkar ve bağlantılarını güçlendirmek için bir araç olarak görmüştür. Hatta yabancı ülkeler ve yabancı şirketlerle de bu kaynaklardan kişisel çıkarları açısından hizmet ettirmede iş birliği yapmaktan geri durmamıştır. Vatandaşların bile ülke kaynakları uğruna birbirleriyle yarışması, siyasi bağlantı, rüşvet vb. işlemlere başvurmak bölgede sıradan bir olay haline gelmiştir (Mcmann, 2014).

Bölge ülkeleri ekonomik kalkınma politikalarında ve doğal zenginliklerden istifade edilmesinde Norveç gibi ülke kaynaklarını devletin kalkınması için önemli olan eğitim, sağlık, refah, üretim vb. alanların gelişmesi için kullanan, doğal kaynakların belli bir azınlık kesim için değil tüm ülke vatandaşlarının ortak çıkarlarına hizmet eden mekanizma geliştiren ülkeleri örnek almamıştır. Aksine Orta Doğu ve Afrika'daki ülke zenginliklerini ailevi ve yandaş çıkarları için kullanan, kendi halkına hiçbir hak ve hukuk tanımayan tiranların izlediğine benzer bir po-

litika tercih etmiştir. Putin'den Nazarbayev'e ve Karimov'dan Niyazov'a, Sovyet eğitilmiş liderler farklı tercih, baskı ve baskı kombinasyonları yoluyla meşruiyet iddiaları ve oligarşi güçlerini sağlamlaştırmayı başardı. Bu oligarşiler ekonomik yeniden tahsis mekanizmalarını kendilerine ve müttefiklerine fayda sağlamak için kurmuşlardır (Özcan, 2020). Bağımsızlık sonrası 30 sene geçtikten sonra genel olarak bölge ülkelerinin milli gelirleri, yabancı yatırım ve dış ticaret miktarlarında büyük artışlar ortaya çıkmıştır. Ama bu zenginlik artışından yönetimi ele geçiren azınlık elit ve yandaşları daha çok istifade ederek zenginlik denizinde yüzerken haklın çoğu fakirlik ve sefalet içerisinde yaşamaya mahkûm bırakılmıştır.

Gerçi Orta Asya'da iyi bir yönetim ve demokratik kurumlar geliştirilebilseydi ve ülke kaynakları adil, eşit ve şeffaf bir şekilde kullanabilseydi bölgenin kalkınması için çok büyük avantaj sağlayacaktı. Zengin doğal kaynaklara sahip olmak aslında lanet değil, o ülke için enerji açısından fakir olan ülkelere göre büyük üstünlük sayılır. Diğer ülkeler ihtiyaç duyduğu enerjilere sahip olmak ve satın almak için devasa yatırımlar yapmaya mahkûm kalırken enerji zenginleri hem kendi ihtiyaç duyduğu enerjiyi kendisinden temin edebilecek hem de fazla üretimi ihraç ederek elde ettiği gelirden istifade edebilecektir. Böylece başka sektör ya da yeni iş imkanlarının açılması ve geliştirilmesine de gerekli kaynağı garanti etmiş olacaktır.

4.3. Ekonomik Kaynakların Çeşitlendirilmesi

Ekonomiler büyüme, gelişme ve olgunlaşma sürecinde farklı aşamalardan geçer. Eski dönemlerde avcılık ve balıkçılığı esas alan ekonomilerden bozkır ekonomik sürecine geçiş, bozkır ekonomik sistemden tarımsal ekonomiye geçiş iktisat tarihinde önemli gelişmelerden sayılır. Modern ekonomik tarihinde dünya ekonomisi İngiltere'de ortaya çıkan ve günümüze kadar dünyanın çeşitli ülkelerine yayılan Sanayi Devriminden sonra tarımsal ekonomiden sanayi ekonomisine geçiş sürecine girmiştir. Batı ülkeleri 19. yüzyılda hızlı sanayileşme sürecini yaşayarak dünyadaki ilk sanayileşmiş modern ekonomileri inşa etmeyi başarmıştır. Japonya batı sanayi devletleri tehdidi karşısında "Batı teknolojisi ve Japon ruhu" anlayışıyla kendi değerlerini koruyarak, batı ülkelerinin bilim ve teknolojilerini öğrenerek Asya'da ilk ve aynı zamanda ilk batılı olmayan sanayileşmiş modern ekonomi inşa etmeyi başarmıştır. Bu avantaj Japonya'yı sömürü olmaktan korumakla beraber bu ülkeyi dünyadaki modern ve güçlü ülkelerinden biri konumuna yükseltmiştir.

Dünyada Sanayi Devriminin ortaya çıkmasına iki asırdan fazla zaman geçmesine rağmen günümüzde dünya ülkelerinin çoğu sanayileşme sürecini tamamlamamıştır. Orta Asya ülkeleri de hala sanayileşmeyi başaramamış ülkeler arasındadır. Böyle olmasında Rus yönetimi döneminde Orta Asya'da sanayileşmeyi teşvik etmek yerine bölgeyi Rus sanayisi için gerekli hammadde ve kaynaklar temin eden bir yapı geliştirmesidir. Bağımsızlık sonrası ise ülke liderlerinin kalkınma politikasında bilim ve teknolojilerin geliştirilmesi, sanayi üretimleri ve verimliliğin artırılmasına yönelik kapsamlı sanayileşme politikaları geliştirerek

hayata geçirmekten zayıf düşmeleridir. Ekonominin gelişmesi ve olgunlaşmasında önemli karakteristik olan tek bir gelir kaynağından, büyüyen tek ya da az sayıdaki sektör ve Pazar yelpazesinden çok kaynağa kaydırma böylece pozitif, kalıcı ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etmek açısından Orta Asya ülkeleri yetersiz kalmıştır.

Gelişmekte olan ülkeler için özellikle sahilinden uzak karayla çevrili, ekonomik ve piyasa boyutu küçük milli gelir kaynakları genel olarak birincil üretimlerden oluşan Orta Asya ülkeleri açısından çeşitlendirme daha önemlidir. Ekonomik çeşitlendirme ekonomilerinin yapısal dönüşümü ve daha yüksek verimlilik seviyelerine ulaşılması ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Bu ekonomik kaynakların sektör ve sektörler arasındaki hareketinden ortaya çıkacaktır. Çeşitlendirmenin ilgili iki boyutu:

- (i) Ticaretin çeşitlendirmesi (yani yeni veya daha iyi ürünler veya yeni pazarlara ihracat)
- (i) Yerli üretimin çeşitlendirmesi (toplam faktör verimliliği artırmak için kaynakların sektörler içinde, sektörler arasında ve firmalar arasında yeniden dağılımını ve çıktının dengelenmesi)

Bunları gerçekleştirmek için ise (i) uygun teşvik programların sağlanması; (ii) ticaret maliyetlerinin düşürülmesini hedefleyen yatırım ve politika reformları; (iii) kaynakların yeni faaliyetlere ayarlanması ve yeniden tahsisi desteklemek için etkili politikalar; (iv) belirli pazar, politika ve kurumsal başarısızlıklara yönelik hükümet müdahaleleri (World Trade Organization, 2019).

Ülkeler geliştikçe üretim şekilleri kompleks olmaya, birincil ürünlerin milli gelirdeki oranı azalarak işlenmiş ve ileri teknolojik ürünlerin ağırlığı artmaya başlar. Ama Orta Asya ülkeleri milli gelirlerinde ve ihracatında tek ya da birkaç ürün hâkim olmuş durumdadır. Hatta son 20 yılda Tacikistan ekonomisi kompleks indekisinde (ECI) 86 sıradan 113 sıraya gerileyerek eskiye göre nispeten daha az karmaşık hale gelmiştir. Aynı sıralamada Özbekistan 91, Tacikistan 107, Kazakistan 78 ve Kırgızistan 75 sırada yer almıştır (The Observatory of Economic Complexity, 2019). Genel olarak bu ülkelerin durumları çok da memnun edici değildir.

Tablo 7. Orta Asya Ülkelerinin Önemli İhracat ve İthalat Malları (2019).

Ülke	İhracat	İthalat
Kazakistan	Ham Petrol, Petrol Gazı Rafine Bakır, Ferro Alyajlar ve Radyoaktif Kimyasallar	Paketlenmiş İlaçlar, Petrol Gazı, Arabalar, Yayın Ekipmanları ve Uçaklar, Helikopterler ve/veya Uzay Aracı

Özbekistan	Altın, Petrol Gazı, Pamuk İpliği, Bakır, Etilen Polimerleri	Araç Parçaları, Paketlenmiş İlaçlar, Rafine Petrol Arabaları ve Uçaklar, Helikopterler
Kırgızistan	Altın, Kıymetli Maden Cevheri, Kuru Bakliyat, Rafine Petrol ve Hurda Bakır	Rafine Petrol, Lastik Ayakkabı, Örgüsüz Kadın Kaban, Örgü Kazak ve Örgüsüz Erkek Takım Elbise
Tacikistan	Altın, Alüminyum, Pamuk, cevher	Rafine Petrol, Rafine Gaz, Buğday, Çeşitli uçaklar ve sanayi ürünleri
Türkmenistan	Petrol Gazı, Pamuk İpliği, Azotlu Gübreler	Büyük Demir Borular, Hasat Makinaları, Paketlenmiş İlaçlar, Yayın Ekipmanları ve Traktörler

Kaynak: The Observatory of Economic Complexity, 2019.

Orta Asya ülkeleri ekonomilerinin genel özellikleri madenler ve doğal kaynaklara çok bağımlı olmasıdır. İşlenmiş ve sanayi ürünlerini yabancı ülkelerden ithal etmektedir. Bölge ekonomileri kalkınma modellerini enerji kaynakları ve hammadde gibi birincil üretim şekillerine dayalı olmaktan sanayi üretimlerine dayalı bilgi ve teknolojinin önem kazandığı yönde ilerletmek için daha çok yol kat etmek zorundadır. Enerjiye dayalı büyüme modeli uluslararası fiyat dalgalanmasının şok etkilerine açıktır. Bu yüzden ülke iktisadının istikrarlı ve sürdürülebilir bir şekilde kalkınmasını sağlamak için bölge yönetimleri uzun vadeli, kendi ülke gerçeklerine uygun yeni kalkınma stratejileri ve politikaları geliştirerek hayata geçirmesi gerekmektedir. Bu da ülke gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve vergi tabanının genişletilmesiyle gerçekleşebilir. Madenlerden daha önemli zenginlik kaynağı olan vatandaşların bilgi, zekâ, yeteneklerin geliştirilmesine ve onlardan en verimli şekilde istifade edilebilmesi için gerekli yeni sektörler, çalışma alanları ve istihdam araçlarının yaratılmasına yatırım ve teşvik desteği sağlanmalıdır. Bununla birlikte güvenli bir yasal, siyasi yapı ve eşit rekabet ortamı yaratılmalıdır.

Çalışan nüfustaki hızlı artışlar, birçok gelişmekte olan ülkeye demografik bir temettü için fırsat sunuyor. Ama ekonomik çeşitlilik ve istihdam yaratan özel sektör büyümesinin yokluğunda bu durum vahametli olmaya devam edebilir (2019). Orta Asya ülkelerinde nüfus artmaya devam ettiği için bölge demografik olarak çok gençtir. Bu durum iktisadin büyümesi ve üretimin artması için ideal bir demografik ortam olarak görülür. Ama enerjiye ve hammadde üretimine dayalı olarak izlenen kalkınma politikaları bölgede genç nüfusu istihdam edebilmek için yeterince iş imkânı yaratabilmekten çok uzaktadır. Bazı ülkeler için geçerli olan demografik avantaj Orta Asya'da dezavantaja dönüşmüştür. Çok az sayıda elit ve yandaş kesimler ekonomik gelişmelerden fazla istifade ederken, bölge insanların birçoğu kendi geleceklerini yabancı memleketlerden aramaya mahkûm bırakılmıştır. Artan genç nüfusun geleceklerini kendi topraklarında arayabilmesi için bölge yöneticileri ekonomik politikalarında köklü yapısal reformlar yapmalı, yeni sektörlerin gelişimi, üretimin çeşitlendirilmesine imkân sağlamalıdır.

4.4. Bölgesel ve Küresel Bütünleşme

SSCB yönetiminde Orta Asya cumhuriyetleri aynı siyasi ve ekonomik kaderi paylaşıyorlardı. Bölge uluslararası piyasadan izole edilmiş olsa da bölgesel olarak Rus yönetiminde bütünleşmiş durumdaydı. Fakat bu cumhuriyetler bağımsızlıklarını elde ettikten sonra birbirinden bağımsız politikalar izlemeye başlamıştır. Etnik, sınır, su vb. yüzleştiği sorunları çözmede bölgesel işbirliği gerektiriyorsa da bölgede AB ya da en azından ASEAN gibi etkili bir işbirliği ortaya çıkmamıştır.

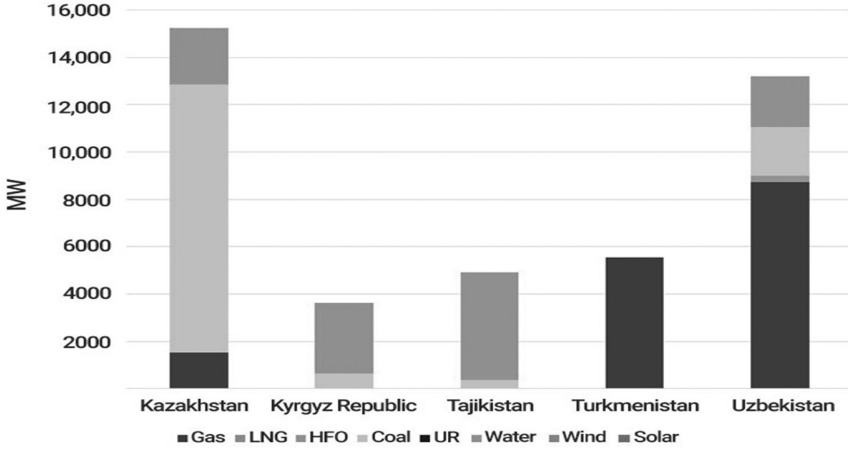
Orta Asya ülkeleri tarihi, kültürü, dini inançları, yüzleştiği ekonomik ve toplumsal sorunlarıyla birbirleriyle sıkı işbirliği içerisinde olması doğal olarak görülmüştür. Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan 1994 yılında Orta Asya Birliğini kurmuş olup 1998 yılında Tacikistan'da bu birliğe üye olmuştur. Ama kötü ekonomik koşullar, çözülmemiş sınır ve etnik sorunları, siyasi iradenin eksik olması, dış baskılar gibi çeşitli iç ve dış sebeplerden dolayı bu birlik bölgesel sorunları çözme konusunda yetersiz kalmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS), Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve Avrasya Ekonomik Birliği (EEU) gibi bölge ülkelerinin de dâhil olduğu örgütler ise bölgesel sorunları çözmekten ziyade örgütteki etkili büyük güçlerin menfaatleri için hizmet etmektedir.

Ekonomik entegrasyon ülkelerin kalıcı iktisadi büyümeyi gerçekleştirebilmesi için önem arz etmektedir. Bütünleşme ise ticaretin artması, bilgi, teknoloji ve fikir alışverişlerinin güçlenmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Açık ekonomiler, kapalı ekonomilere göre daha hızlı ve daha istikrarlı büyüme eğilimindedir ve ekonomik büyüme, istihdam yaratmada önemli bir faktördür (World Trade Organization, 2021). Bütünleşmeyi sağlamak ve ticarete teşvik etmek için ülkeler hazırlıklarına göre farklı stratejiler izleyebilmektedir. Yabancı ürünler, sermaye, servis ve teknolojilerin bir ülkeye girmesi bazı sektörlerin yıkımına ve bazı iş imkânlarının kaybolmasına da sebep olabilmektedir. Ama bunlar dış ticaret ve entegrasyonu engellemeye sebep değildir ve böyle yapan ülke ekonomileri duraksamaya mahkûm kalabilecektir. Yeni sermaye ve bilgi akışı akıllı bir şekilde yönetilirse ülke genelinde yeni sektör, yeni alan ve yeni iş imkanlarının yaratılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca yabancı sermayeler ve teknoloji ülkede rekabetin güçlenmesine, verimliliğin ve kalitenin artmasına katkı sağlayacaktır. Doğu Asya ülkelerinin kalkınmasında yabancı sermaye ve teknolojilerin nasıl önemli rol üstlendiğini görebiliyoruz.

Orta Asya ülkelerinin bölgesel ve küresel ekonomilere entegre olmasında bazı sorunların mevcut olduğunu ve bunların bölge iktisadının gelişmesine engel oluşturduğunu görebiliyoruz. Örnek olarak Amu ve Sır Deryaları yukarı havza ülkeleri Tacikistan ve Kırgızistan ile aşağı havza ülkeleri Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan su kaynaklarının büyük çoğunu (%90) oluşturmasına rağmen suyun paylaşımı ve verimli kullanımı açısından hala ülkeler arasında işbirliği eksiktir. Bu da ülkelerin tarımsal vb. alanlarda gelişmesine engel oluşturmaktadır. Ayrıca bu ülkeler petrol, doğal gaz, madenler, hammadde ve diğer ürünlerin dış

piyasalara taşınmasında birbirleriyle transit rol üstlenmesine rağmen kendileri arasında etkili bir iş birliği yetersiz durumdadır.

Şekil 3. Orta Asya Ülkelerinin Enerji Üretimi.

Kaynak: World Bank, 2020.

Bölge ülkelerinin ekonomik gelişmeye ve nüfusunun çoğalmaya devam etmesi aynı anda enerjiye olan ihtiyacının da artmasına neden olmuştur. Doğal kaynak zenginlerinden Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ihtiyaç duyduğu enerjileri doğal gaz ve kömür gibi geleneksel kaynaklardan elde edebilirken, Tacikistan ve Kırgızistan nehirlere inşa ettiği barajlardan ürettiği elektrikten karışılmaktadır. Fakat en fazla enerjiye kışın ihtiyaç duyulduğundan, nehirlerin mevsimli olarak kışın suyun kesildiği ya da azaldığından Kırgızistan ve Tacikistan ihtiyaç duyduğu suları barajlara yazın depolamak mecburiyetindedir. Lakin Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan tarımsal üretim sebebiyle sulara yazın en fazla ihtiyaç duyduğundan bu ülkeler arasında sorun yaşanmaktadır. Bu sorunu hiçbir ülke tek başına çözemediğinden bölgesel işbirliği gerektirmektedir. Bazı atılan adımlar ise tek taraflı ya da kısa vadeli olduğundan menfaat çatışması sebebiyle tarafların ihmaliyle çok kolay bir şekilde etkisiz kalabilmektedir.

Bölge ülkeleri kalkınma politikasında doğal kaynaklar ve birincil üretimlerin ihracatı ve sanayi malların ithalatına dayalı kalkınma politikası izlediğinden ekonomik yapılarında benzerlikler taşımaktadır. Ekonomilerinin birbirlerini bütüncü özelliklerin eksik olması da bölgesel ticaret ve iş birliğinin güçlenmesine engel oluşturmaktadır. Bölgeye yönelik yabancı yatırım ve sermayeler çoğunlukla doğal kaynak ve altyapı kuruluşlarında ağırlıklı olmuştur. Üretim sektörü yabancı sermaye ve yatırımlardan yeterince istifade edememiştir. Bu husus ülkede yeni ve çok sayıda iş imkânı yaratabilecek sektörlerin gelişmesinin önünü kapatmıştır. Enerji sektörü ise çok az sayıda istihdam sağlayabilmiş, hatta bazı firmalar işçileri kendi ülkeleri ya da başka ülkelerden getirdiğinden yerli ekonominin gelişmesi için fazla katkısı olmamıştır. Orta Asya ülkelerinin genel olarak

milli gelirleri artmış olsa da bu üretimin artmasında daha fazla enerji ve hammadde ihracatıyla ilgili olmuştur. Bölgedeki en açık ve lider ekonomi konumundaki Kazakistan ekonomisinin maden kaynaklarına çok bağımlı olmasının önüne geçmek için mücadele vermektedir. Ama ekonomiyi çeşitlendirmeye çalışsa da ekonomisi gittikçe doğal kaynaklara özellikle petrole olan bağımlılığı artmıştır (United Nations, 2020). Bu gelişmeden ülkedeki azınlık elitlerle yabancı işbirlikçileri fazlasıyla yarar sağlamışsa da çoğu vatandaşlar ekonomik gelişmelerden yeterince istifade edememiştir.

Orta Asya ülkeleri küresel piyasa entegrasyona çoğunlukla doğal kaynak ve hammadde ihracatıyla iştirak etmiştir. Dış ticaretinde ve ticaret ortaklarında da bazı dengesizlikler mevcuttur. Bölge ülkeleri arasındaki ticaret sınırlı düzeyde seyretmesine karşın AB, Çin ve Rusya bölge ticaretin büyük çoğunu (%70) oluşturmaktadır. Bu husus bölge ülkelerinin üretimde olduğu gibi dış ticaret piyasası ve ticaret ortaklarının da çeşitlendirilmesine ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Bölge ekonomilerinin dezavantajlarından biri de dış ekonomiye çok bağımlı olmalarıdır. Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan Rusya'dan en büyük havale alıcıları arasında yer aldığından bu da onları Rus ekonomisine karşı adeta savunmasız hale getiriyor. Tacikistan ithalatının %40'ını, Kırgızistan ise ithalatının %53,3'ünü Çin'den, Kazakistan ithalatının yarısından fazlasını Rusya (%39,9) ve Çin (%23,9) oluşturmaktadır. Daha da belirgin olanı ise Türkmenistan ihracatının %82'si tek bir ülkeye yani Çin'e yapılmasıdır (The Observatory of Economic Complexity, 2019). Bölge ülkeleri güvenlik açısından Rusya'ya çok bağımlıken yakın zamanlarda ekonomik olarak Çin'e olan bağımlılığı gittikçe artmaktadır. Çin özellikle Kuşak Yol Girişimi aracılığıyla bölge ülkelerinin en büyük ticari ortaklarından olmakla beraber en büyük kredi ve borç kaynağı olarak ortaya çıkmıştır. Çin borç diploması yoluyla ekonomik etkisini silah olarak kullanmakta ve ülkeleri insan hakları ihlallerinde kendisine destek çıkmaya mecbur bırakmaktadır. Çin Kuşak ve Yol Girişimi kapsamındaki borçluluklarından yararlanarak, Kırgızistan, Pakistan gibi ülkelere kendi sınırları içinde yaşayan Uygurlara karşı baskı uygulamaktadır (Gerin, 2021).

Bir ülke ekonomik açıdan ne kadar yabancı bir ülkeye bağımlı olursa ekonomisi o kadar saldırıya açık kalır. Siyasi ve diplomatik açıdan da bağımsız hareket etme alanı daralır. Tacikistan ve Pakistan'ın Çin'e karşı örneğinde yaşandığı gibi stratejik toprakları ve bazı egemenlik haklarından vazgeçmek zorunda kalır. Böyle bir riskin önlenmesi ya da azaltılması için ekonomik ortakların çeşitlendirilmesi gerekir. İhracat çeşitlendirmesi, ihracat gelirlerini istikrara kavuşturmak, olumsuz ticaret tehditleri ve şoklarına karşı kırılabilirliği azaltmak için başlı başına bir amaçtır (World Trade Organization, 2019). Bu aynı zamanda ithalat pazarının da çeşitlendirilmesi için geçerlidir. Güney Asya ve Orta Doğu ülkeleri başta olmak üzere daha geniş dünya piyasası Orta Asya ülkeleri için yeni alternatif olabilir.

SONUÇ

SSCB dağıldıktan sonra Orta Asya cumhuriyetleri bağımsızlıklarını elde etmiştir. Bu onların siyasi yaşamında olduğu gibi ekonomik hayatında da yeni bir dönemin başlangıcı oluşturmuştur. Bölge ülkeleri birbirinden otonom olarak kendi ekonomik ve ticari politikalarını geliştirmiştir. Sosyal piyasa ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş yaşamıştır. Farklı kalkınma stratejileri izlemelerine rağmen ekonomik gelişmelerinin doğal kaynak ve hammadde gibi birincil ürün ihracatına yönelik olmasıyla benzerlikler taşımaktadır. Kazakistan için petrol ve doğal gaz, Türkmenistan için doğal gaz, Özbekistan için altın, petrol ve doğal gaz kaynakları ekonomik büyümesi ve ihracatında önem kazanmıştır. Kırgızistan ile Tacikistan için ise altın ve diğer madenlerle beraber dış ülkelere özellikle Rusya'dan gelen işçilerin gönderdiği havaleler milli gelir ve ekonomik büyümede önem kazanmıştır.

Bölgede izlenen ekonomik reform, özelleştirme ve dışa açılma politikaları 1990'lı yıllarındaki ekonomik bunalım ve krizleri atlatarak bağımsızlığından 30 sene geçtikten sonra bölgenin gelişmesinde başarılar elde etmiştir. Genel olarak Orta Asya ülkelerinin milli gelirleri ve dış ticareti artmış, refah düzeyi yükselmiş ve fakirlik oranları düşmüştür. Ama bu gelişmeler tüm vatandaşları kapsayıcı, sürdürülebilir ve geleceğe ışık tutabilecek nitelikte değildir. Bölgede 2000 yıllarından başlayarak ortaya çıkan hızlı ekonomik büyüme Doğu Asya örneğinde olduğu gibi üretimin ve verimliliğin artmasından değil Orta Doğu örneğinde olduğu gibi petrol gibi doğal kaynak ihracatındaki ve uluslararasıdaki fiyat artışından kaynaklanmıştır. Ayrıca Rusya gibi doğal kaynak zengini ülkelerde çalışan Orta Asya vatandaşlarının gönderdiği havaleler de bölge ekonomisinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Yakın birkaç yıl içerisinde hem petrol fiyatlarındaki düşüş hem de bununla ilgili havalelerdeki azalmayla bölge ekonomisi zorluklarla karşı karşıya kalmış hatta milli gelirlerinde gerileme yaşanmıştır. Bu durum doğal kaynaklar ihracatına dayalı kalkınma modelinin sorgulanması gerektiğini ve yeni sürdürülebilir ekonomik büyüme politikalarının hayata geçirilmesine ihtiyaç olduğunu ortaya çıkartmıştır.

Ekonomilerin bir ya da birkaç tane ürüne (birincil) dayalı, ticaretinin de Çin, Rusya gibi çok az sayıdaki büyük güçlere aşırı bağımlılığı bununla birlikte transit yollarının da başka güçlerin etkisi altında olması Orta Asya ülkelerinin ortak sorunlarıdır. Ayrıca bölgesel işbirliklerinin, dayanışmanın eksik olması, su, sınır ve etnik sorunların hala çözüme kavuşmaması gelişme için engel oluşturmaktadır. Bölge ülkeleri özel coğrafi konumu, dinamik genç nüfusu, bol doğal kaynaklarından istifade ederek bölgesel ve küresel işbirliğini güçlendirirse engelleri aşarak onları fırsata çevirebilir. Bunun için yönetimler etkili makroekonomik politikalar geliştirerek tren ve oto yollarından oluşan ulaşım ağlarını güçlendirmesi, kaynakların iyi yönetilmesini, transit yollarının ve süresinin azaltılması, maliyetin düşürülmesi ve ticarete kolay ortam sağlamak için yatırım yapması gerekir. Ticarete ve rekabete açık ortam geliştirerek yabancı yatırıma teşvik etmesi, yatırım sadece doğal kaynak üretimine değil özellikle üretim sektörüne yönlendirilmesi

yeni sektörlerin gelişimi, yeni iş imkânlarının yaratılması, üretim ve verimliliğin artarak ekonominin sürdürülebilir bir şekilde büyümesi için önem arz eder.

Artı işgücünün köylerden şehirlere, düşük verimlilikten yüksek kaliteli sektörlerle geçişini sağlamak için bilgi ve teknolojinin gelişmesine uyumlu ortam yaratılmalı, eğitim aracılığıyla destek sağlanmalıdır. Güçlü, modern ekonomi inşa etmek ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi garanti etmek için Orta Asya ülkeleri geleneksel kalkınma modelinden vazgeçerek üretken, yenilikçi ve rekabetçi modern piyasa kurumlarına geçmek ve onu geliştirmek zorundadır. Ayrıca yönetimdeki bozulma, rüşvet ve torpillere karşı önlem almalı, eşitlikçi ve adil bir demokratik kurum geliştirmelidir. Bununla birlikte ekonomik kaynakların, üretimin ve dış ticaretin çeşitlendirilmesine özen gösterilmelidir. Dünya piyasasıyla entegre olarak herhangi bir ülkeye bağımlı olmaktan kaçınmak, dünya ülkelerinin bilgi, teknoloji ve tecrübelerinden istifade ederek kendilerini geliştirmek için kullanılabilir. Bölgenin büyük güçlerin rekabet alanı olarak ortaya çıktığı ve onların etkinliklerini güçlendirmek için yoğun çaba harcamakta olduğu bir ortamda siyasi, iktisadi menfaatlerini korumak ve egemenliklerini garanti etmek için bölgesel işbirliği yapmak en idealdir. Daha entegre olmuş bir Orta Asya, egemenliğini kaybetme endişelerini ele alabilir ve daha güçlü bir şekilde Çin gibi ortaklıklarıyla giriştiği iş birliğinde daha iyi fırsatlar elde edebilecektir.

KAYNAKÇA

- Ashurov, S. Vb. (2020). The determinants of foreign direct investment in central asian region: a case study of Tajikistan, Kazakistan, Krgyzstan, Turkmenistan and uzbekistan. *Russian Journal of Economics*, 6 (2020), 162-176.
- Asian Development Bank. (2006). *Central Asia: Increasing Gains from Trade Through Regional Cooperation in Trade Policy, Transport, and Customs Transit*, Asian Development Bank, Philippines.
- Burunciu, L. ve Izvorski, I. (2019). *Encouraging transformations in Central Asia*, Brookings.
- China Briefing. (2021, 20 Mayıs). *China and Central Asia: Bilateral Trade Relationships and Future Outlook*. Erişim Adresi: <https://www.china-briefing.com/may.20.2021>.
- Coface, E. (2019). *Central Asia: Is The Ménage À Trois With China And Russia Sustainable?*, Economic Publications, France.
- European Commission. (2019). *Negotiations Of The Enhanced Partnership And Cooperation Agreement (EPCA) Between The EU And The Kyrgyz Republic, 2017-2019 Report*, European Commission.
- European Commission. (2021, 15 Mart). *EU and Central Asia*. Erişim Adresi: <https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/regions/central-asia/>
- Food And Agriculture Organization. (2016, Haziran). *Impact Of Agricultural Land Use İn Central Asia: A Review*. Food And Agriculture Organization. Erişim Adresi: <http://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/396435/>
- Gerin, R. (2021, 25 Haziran). *Countries Comply With China's Efforts to Silence Uyghurs Abroad*. Erişim Adresi: <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/transnational-repression-06252021184853.html>.
- Gupta, P. K. (2020, 11 Aralık). *The Economic Impact Of Covid-19 In Central Asia*, VIF. Erişim Adresi: <https://www.vifindia.org/article/2020/december/11/the-economic-impact-of-covid-19-in-central-asia>.
- International Monetary Fund. (2001). *The Russian Financial Crisis and its Consequences for Central Asia*, International Monetary Fund.
- International Monetary Fund. (2007). "Encouraging Economic Cooperation in Central Asia", *İMF Survey*, 36 (10), 152-153.
- International Relations and Security Network (2010). *Curse or Cure - Natural Resources and the Great Game in Central Asia*. International Relations and Security Network, Special Issue August (2010), 1-4.
- Islamov, B. (1998). "State-Led Transformation And Economic Growth İn Central Asia: From Plan To Industrial Policy", *Hitotsubashi Journal of Economics*, 39 (2), 101-125.
- KASIM, M. (2020). *Orta Asya'nın Ekonomik Gelişimi: Kuşak ve Yol Girişimi'nin Getirdiği Fırsatlar ve Zorluklar*. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 55-73.
- Köhler, H. (2003). *Opportunities and Challenges for Central Asia*, International Monetary Fund.
- Makarenko, T. (2020, 30 Mart). *Orta Asya: güç, siyaset ve ekonominin çatıştığı yer*. *NATO Review*. Erişim Adresi: <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2010/03/30/orta-asya-gu-ec-siyaset-ve-ekonominin-catistigi-yer/index.html>.
- McMann, K. M. (2014). *Corruption As A Last Resort: Adapting to the Market in Central Asia*, Cornell University Press.

- Mogilevskii, R. (2012). "Trends and Patterns in Foreign Trade of Central Asian Countries", University of Central Asia, Working Paper, 1 (2012), Bishkek.
- Muminov, F. (2019). Protection of Foreign Investment in Central Asia. Russian Law Journal, 7(4), 125-150.
- Nikola, M. (2021, 3 Mart). Central Asia's resource curse. Emerging-europe. Erişim Adresi: <https://emerging-europe.com/news/central-asias-resource-curse/>
- Omelicheva, M. (2020). Democracy and Dictatorship in Central Asia, Oxford Bibliographies.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). Boosting SME Internationalisation in Uzbekistan through better export promotion policies, Organisation for Economic Co-operation and Development/ OECD Eurasia Competitiveness Programme, Paris.
- Özcan, G. (2020). Oligarchy and the Expansion of Sino-Capitalism in Central Asia. TAS Review, (35), 29-35.
- Reza D. M. ve Kellner, T. (2009). Yeni Orta Asya Jeopolitiği, (Çev: Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul.
- Samruk (2018). Overview of investment attractiveness of Central Asian countries, Research & Knowledge Management, Kazynya.
- Sharkov, D. (2016, 9 Mart). Who Are The Strongmen Leaders Of Central Asia? Newsweek. Erişim Adresi: <https://www.newsweek.com/who-karimov-uzbekistan-kazakhstan-strongmen-leaders-central-asia-dictator-495346>.
- Slay, B. (2015, 25 Mayıs). Fast Facts: Economic Situation in Central Asia. Erişim Adresi: <https://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/presscenter/articles/2015/5/25/fast-facts--economic-situation-in-central-asia.html>.
- Stronski, P. ve Zanca, R. (2019, 18 Ekim). Societal Change Afoot in Central Asia, Carnegie Endowment for International Peace. Erişim Adresi: <https://carnegieendowment.org/2019/10/18/societal-change-afoot-in-central-asia-pub-80086>.
- The Observatory of Economic Complexity. (2019, Aralık). Tajikistan. Erişim Adresi: <https://oec.world/en/profile/country/tjk>.
- United Nations. (2020). Challenges, Policy Options, and The Way Forward: economic diversifications in Selected asian landlocked developing countries, United Nations, Geneva.
- United Nations. (2021, 25 Şubat). North And Central Asia Impacts Responses Strategies Build Back Better, Policy Brief. Erişim Adresi: <https://www.unescap.org/kp/2021/covid-19-north-and-central-asia-impacts-responses-strategies-build-back-better#>.
- World Bank. (2021). "Data, Digitalization, and Governance" Europe and Central Asia Economic Update, World Bank, Washington, DC.
- World bank. (2021, 26, Mart). Employment in services (% of total employment) (modeled ILO estimate) - Turkmenistan, Kazakhstan, Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyz Republic. Erişim Adresi: data.worldbank.org.
- World Trade Organization. (2019). Economic Diversification and Empowerment, World Trade Organization.
- World Trade Organization. (2021). Stimulate Economic Growth And Employment, World Trade Organization.

ORTA ASYA ÜLKELERİNİN EKONOMİK PERFORMANSLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Aziza SYZDYKOVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

GİRİŞ

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasıyla birlikte Orta Asya coğrafyasında beş bağımsız cumhuriyet kurulmuştur¹. Bunlar; Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır. Bu ülkeler SSCB döneminde yaklaşık 70 yıl merkezi planlama ekonomisi ile yönetilmiştir. Bağımsızlıktan sonra ise her ülke kendisine göre yeni bir ekonomik sisteme/serbest piyasa ekonomisine geçmiştir. Bilindiği üzere, merkezi planlama sisteminde, ekonomi neredeyse devlet elinde, fiyatlar ve kaynak dağılımı merkezi bir otorite tarafından kontrol edilmektedir. Serbest piyasa ekonomisinde ise kararlar tamamen piyasa tarafından verildiği, özel mülkiyet ve teşebbüsün tam anlamıyla egemen olduğu piyasa şeklinde gerçekleşmektedir (Aşçı, 2016).

Orta Asya ülkeleri uzun zaman bürokratik komut-dağıtım ve SSCB'nin planlı ekonomisinin önemli parçası olmuştur. Neredeyse üretimin tümünün devlete ait olduğu dönemde özel şirketlerin hepsi yasaklanmıştı. Bu süreçte Orta Asya ülkeleri, SSCB için bir sanayi-tarım arenasına dönmüştür. 26 Mayıs 1990 yılında SSCB hükümeti tarafından piyasa ekonomisine geçiş ilan edilmiş ve Orta Asya ülkeleri piyasa ekonomisine giden yola ilk adımlarını atmaya başlamıştır (Zoidov ve Zoidov, 2013). Buna uygun olarak her ülke ekonomisinin 1990'lı yıllarda piyasa ekonomisine geçmesi gerektiğini öngörmüş, reformlar uygulanmış ve devlet mülkiyetinin özelleştirmesi için yasal düzenlemeler yapmıştır. Orta Asya ülkelerinin hazırlıksız bir şekilde yeni bir sisteme geçmeleri ise bu ülkelerdeki geçiş sürecini mali krizle karşı karşıya bırakmıştır.

Bütün Orta Asya ülkelerinin ilk bağımsızlık yıllarında ekonomilerinde büyük düşüşler, hiperenflasyon gibi makroekonomik istikrarsızlık olmuştur. Bunun yanında rüşvet ve yolsuzluk, dış açık ve tüketimin yeterince kısılmaması nedeniyle borçlanmaya başvurmaları, işsizlik ve yoksulluk artışları gibi sorunlarla karşı

1 Orta Asya ülkeleri 1991 yılında bağımsızlıklarını (Kırgızistan: 31.08.1991, Özbekistan: 31.08.1991, Tacikistan: 09.09.1991, Türkmenistan: 27.10.1991, Kazakistan: 16.12.1991) ilan etmiştir.

karşıya kalmıştır. Bu sorunları çözebilmek için Orta Asya ülkeleri piyasa ekonomisine uygun politikaları uygulamaya başlamış ancak uygulanan reformlar ülke bazında farklılık göstermiştir. Bağımsızlıktan 2 yıl sonra Orta Asya ülkelerinde bir hiperenflasyon dönemi (1993 yılı Kazakistan'da %1660, Kırgızistan'da %1210, Tacikistan'da %2195, Türkmenistan'da %1630 ve Özbekistan'da %1230) başlamıştır. Bu yüksek enflasyon oranının sonraki yıllarda aşamalı olarak bir düşüş (1995 yılı Kazakistan'da %180, Kırgızistan'da %50, Tacikistan'da %400, Türkmenistan'da %1005 ve Özbekistan'da %320) yaşandığı görülmüştür. Ayrıca bağımsızlıktan sonra Orta Asya ülkelerinde işsizlik oranı artmaya başlamıştır. Örneğin, 1994'te resmi işsizlik oranı Özbekistan dışında (1994'te %0,7, 1995'de %0,3) tüm Orta Asya ülkelerinde bir sonraki yıla göre %100'den de daha yüksek (Kazakistan'da %1.0'den %2.1'e, Kırgızistan'da %0.6'dan %3'e, Tacikistan'da %0.7'den %1.7'ye, Türkmenistan'da ise 1994'te %0.2) bir artış yaşanmıştır. Bu ülkelerin tümünde işsizliğe ilişkin gerçek durumun daha da kötü olduğunu not etmekte yarar vardır. Orta Asya ülkeleri kapalı bir ekonomik sistemden yeni bir piyasa ekonomik sisteme geçiş sürecinde birbirinden farklı olsa da genellikle aynı sorunu yaşamış ve başarısız olmaları da bunun doğal bir sonucudur (Turan, 2006:5-7).

Ancak Orta Asya ülkeleri 1996'dan itibaren düşük düzeyde de olsa pozitif büyümeden giderek artan büyüme hızı trendini yakalamışlardır. Orta Asya ülkelerinin hepsi 1993-1995 yılları arasında ulusal paralarını tedavüle çıkararak, finans sistemlerini oluşturarak ve önde gelen uluslararası kuruluşların üyesi olarak ekonomik ve politik bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Avrupa ve Asya'nın ortasında stratejik konumuyla ve zengin yer altı kaynaklarıyla önemli ölçüde petrol ve doğal gaz yataklarına sahip olan Orta Asya ülkeleri gün geçtikçe uluslararası ilgi odağı olmaktadır (Syzydkova, 2018).

Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarından bu yana ekonomik performanslarının değerlendirilmesini konu alan çalışmanın ilk bölümü, Orta Asya teriminin açıklanması ve Orta Asya coğrafyasının tanımına ilişkin açıklamalardan oluşmaktadır. Bununla birlikte Orta Asya ülkelerine ait bazı sosyal verilere yer verilmiştir. Daha sonra Orta Asya ülkelerinin her birinin ekonomik performansları ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ülkelerin başlıca makroekonomik göstergelerine, GSYİH'lerinin genel yapısı ve bağımsızlıktan bu yana değişimine, ülkelerin sanayi ve tarım sektörlerine değinilmiştir. Çalışma sonuç kısmı ile son bulmuştur.

1. ORTA ASYA COĞRAFYASININ TANIMI VE ORTA ASYA ÜLKELERİNE AİT BAZI SOSYAL VERİLER

Orta Asya bölgesi, Avrasya kıtasının merkezinde, tarih açısından zengin ve kültürle dolu olan bir bölgedir. Bu bölge, yüzyıllar boyunca özenle işlenen ulusal kimlikler karışımından oluşmaktadır. Orta Asya ifadesinin kökenleri esas itibarıyla Antikçağ'a kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Amu Derya'nın ötesinde yer alan bölgeleri belirtmek amacıyla Yunanca "Transoksian" deyimini kullanılmıştır.

8. ve 9. yüzyıllarda Arap coğrafyacıları, Arapların fethettiği ve İslamiyet'in hakimiyetine geçen Amu Derya'nın kuzeyindeki uygarlaşmış ülkeleri tanımlamak için "*nehirin ötesinde yer alan*" anlamına gelen "*Maveraünnehir*" ifadesini kullanmışlardır. Bu ifade daha sonraları Fars edebiyatı sayesinde Orta Asya halklarının sözcükleri arasına girmiş ve varlığını modern çağlara kadar sürdürmüştür (Süar, 2011: 18).

Maveraünnehir ifadesi, her ne kadar 19. yüzyılda Avrupa'ya yayılmaya başlamış olsa da bu bölgeyi tanımlamak için Avrupa'da başka ifadeler de kullanılmıştır. Nitekim bu dönemde Avrupa'da çıkarılan haritalarda Maveraünnehir ifadesinden başka, önce Tataristan daha sonraları ise Türkistan ifadelerine sıklıkla rastlanıldığı görülmektedir. Esasında "*Türkistan*" kelimesi, "*Türklerin ülkesi*" anlamına gelen Fars kökenli bir kelime olup, bu terimin işaret ettiği coğrafik alan bazı kaynaklarda doğuda Çin, batıda Hazar Denizi ve Avrupa Rusyası, kuzeyde Sibirya, güneyde Hindistan, Afganistan ve İran, güneydoğuda Kaşgar Hanlığı ile çevrili bölgeyi tanımlamaktadır (Süar, 2011: 18-19).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Sovyet Rusya'sında ise "*Türkistan*" terimi daha kısıtlı bir coğrafik alanı tanımlamak için kullanılmıştır. Zira stratejik ve siyasi sebepler Sovyet yöneticilerini, bu terimi mümkün olduğunca literatürden çıkarmaya ve "*Türkistan*"'ı olabildiğince çok sayıda farklı coğrafik birimlere bölmeye sevk etmiştir. Böylece 1920'li yılların sonundan itibaren "*Türkistan*" terimi Sovyet Rusya'sındaki sözlüklerden kaldırılmış ve yerine etnik kökenden bağımsız olması sebebiyle daha "*zararsız*" olan "*Orta Asya*" (Srednyaya Aziya) ifadesi yerleştirilmiştir. Kuşkusuz SSCB zamanında bölgeyi tanımlamak için "*Türkistan*" teriminin yasaklanmasının yalnızca basit bir tanımlama değişikliğinden öte, bu coğrafik bölgede yaşayanları, kendi öz kimliklerini belirleme hakkından yoksun bıraktığı da ifade edilebilir (Süar, 2011: 19).

Sonuç olarak "*Orta Asya*" terimi, benimsenen coğrafi, dilbilimsel, kültürel ya da siyasi ölçütlere göre sınırları büyük ölçüde değişen coğrafik olarak bir bütünü tarif etmektedir. Bu değişken tariflerin temelinde minimalist veya maksimalist yaklaşımlar yatmaktadır. Minimalist görüşe göre Orta Asya'nın Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkmış olan beş cumhuriyetini, yani Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ı kapsamaktadır (Harita 1). Maksimalist görüş ise Orta Asya'nın, Akdeniz'den Çin'e kadar uzanan bölgeyi kapsadığını savunur. Diğer yandan Moğolistan ve Afganistan'ın da Orta Asya olarak kabul edilip edilemeyeceği de tartışılmıştır. Tarihsel ve coğrafi olarak evet, ancak son 100 yılda, 5 Orta Asya devleti, Sovyetler Birliği'nin bir parçası ve ardından bağımsız devletler olarak farklı gelişme yollarından geçmiştir. Moğolistan ve Afganistan ise SSCB'nin bir parçası değildi ve bu nedenle son yüzyıldaki 5 Orta Asya devletiyle ortak bir tarihi paylaşmamıştır.

Günümüzde minimalist yaklaşım dikkate alınmakta olup, "*Orta Asya*"yı yurkarıda adı sayılan beş cumhuriyetin topraklarının bütünü olarak kabul edilmektedir. Orta Asya ülkeleri çok perspektifli ve dinamik bir gelişmeye sahip olan,

önemli bir jeo-stratejik öneme, büyük ölçüde doğal kaynaklara, büyük enerji potansiyeline ve genç bir nüfusa sahiptir (Syzdykova, 2018). Orta Asya ülkelerinin yüzölçümleri yaklaşık 4 milyon km² ve yine toplam 73,8 milyon civarında bir nüfusu barındırmaktadır (Dünya Bankası, 2021). Bölge ülkeleri arasında en büyük yüzölçümüne sahip ülke Kazakistan iken, Özbekistan ise en fazla nüfusa sahip ülke olarak öne çıkmaktadır. Tacikistan bölgenin en küçük yüzölçümüne ve Türkmenistan ise en az nüfusa sahiptir (Tablo 1).

Harita 1. Orta Asya Siyasi Haritası

Kaynak: İNSAMER, Orta Asya Raporu, Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetler https://insamer.com/rsm/icerik/dosya/dosya_1743.pdf Erişim tarihi: 07.04.2021

Tablo 1: Orta Asya ülkelerinin nüfus ve yüzölçümleri (2019)

Ülkeler	Nüfus (kişi)	Yüzölçümü (km ²)
Kazakistan	18.513.930	2.699.700
Kırgızistan	6.456.900	191.800
Tacikistan	9.321.018	138.790
Türkmenistan	5.942.089	469.930
Özbekistan	33.580.650	440.555
TOPLAM	73.814.587	3.940.775

Kaynak: Dünya Bankası, 2021

Gelişmekte olan diğer ülkelerde olduğu gibi, Orta Asya'nın nüfusu çok genç olup, eğitimin niteliği sorgulanmakla birlikte okuma yazma oranları %100'e yakındır. Bu ülkelerin sahip oldukları insan kaynakları, kalkınmaları için çok değerli bir sermaye oluşturmaktadır. Orta Asya ülkeleri aynı zamanda yüksek nüfus artış hızına sahiptirler (Tablo 2). Orta Asya ülkelerinden Kazakistan'ın toplam nüfusu her geçen yıl bir önceki yıla göre artmaktadır. 2010 yılında 16,3 milyon kişi olan Kazakistan nüfusu 2019 yılı sonu itibariyle 18,5 milyon kişiye ulaşmıştır. Bu 9 yıl içerisinde Kazakistan nüfusu %13 oranında arttığı anlamına gelmektedir. Ayrıca bu ülkeler yüksek nüfus artışı ile üretimi de aynı hızla artırmalıdır, yoksa daha ciddi bölüşüm ve toplumsal sınıflar arası dengesizlik sorunlarıyla karşı karşıya kalabilirler.

Tablo 2. Orta Asya Ülkelerine Ait Bazı Sosyal Veriler, 2019

	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Nüfus (milyon)	18.5	6.4	9.3	5.9	33.5
Nüfus Artış Hızı	1.29	2.09	2.39	1.54	1.87
Kentsel Nüfus (%)	57.54	36.59	27.30	52.04	50.43
Kırsal Nüfus (%)	42.46	63.40	72.69	47.95	49.56
Doğumda Yaşam Beklentisi	73.15	71.4	70.87	68.07	71.57
Doğum Oranı (binde)	21.77	27.1	30.76	23.83	23.3
Ölüm Oranı (binde)	7.14	5.2	4.856	7.04	4.7
Eğitim Harc. (GSYİH'nin %)	2.61	6.02	5.23	-	5.28
Günlük 5,50 dolardan az geliri olan nüfus oranı	0.7	14	17.1	-	-

Kaynak: World Bank, 2021.

Not: Türkmenistan ve Özbekistan'a ait bazı istatistikler bulunamamıştır.

2. ORTA ASYA ÜLKELERİNİN EKONOMİK PERFORMANSLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

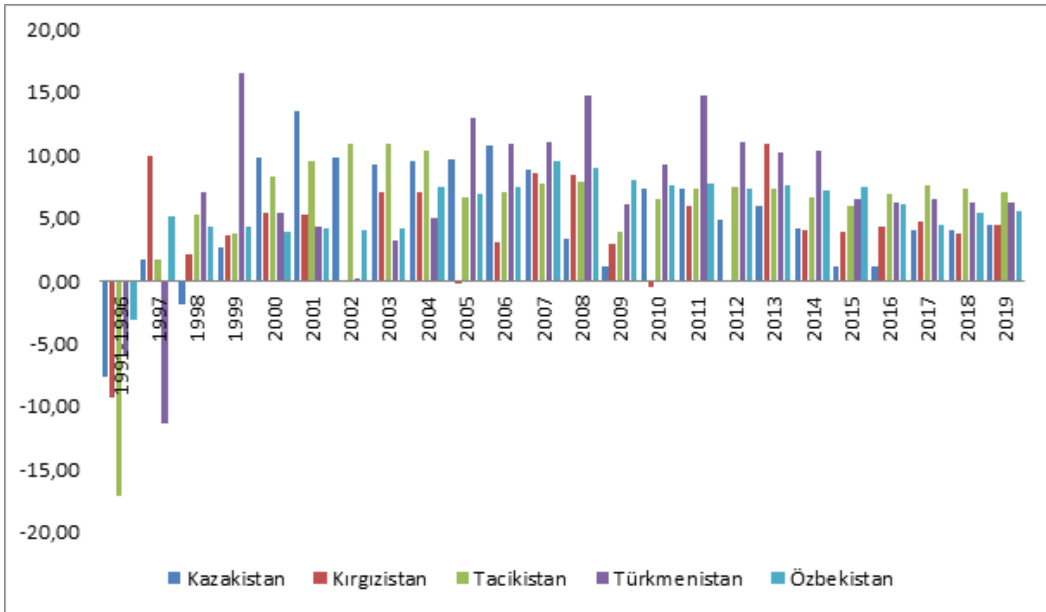
Sovyetler Birliği'nin dağılması, Orta Asya ülkelerinde üretimde başlayan düşüşü hızlandırmıştır. Orta Asya ülkelerinin esas sorunu, Sovyetler Birliği içindeki cumhuriyetler arası ticarete çok fazla bağımlı olmaktır. Orta Asya'da üretilen birçok sınai mala bölgede talep yoktu. Sovyetler Birliği içindeki işbölümü dolayısıyla, değişik parçalar değişik cumhuriyetlerde üretilebiliyordu. Bu nedenle bölgedeki bazı fabrikalarda yapılan üretimin sadece Sovyetler Birliği varken önem taşıdığı söylenebilir. Cumhuriyetler arası ticaret bağlantıları kesintiye uğrayınca ve ödeme mekanizması çökmüştü, daha önce Sovyet ekonomisinin yaşadığı sorunlarından dolayı meydana gelen üretim düşmesi hızlanmıştır.

Bağımsızlıktan sonraki üretim düşüşlerinden bütün ülkeler aynı şekilde etkilenmemiştir. Kazakistan en fazla etkilenen ülkelerden biri olurken, Özbekistan ise bir istisna olarak, Orta Asya ülkeleri içinde en az etkilenen olmuştur. Bunun nedeni olarak Özbekistan'dan altın ve pamuk gibi başlıca üretim kalemlerinin ihracatını uluslararası pazarlara kaydırmanın daha kolay olması ve bu yolla ka-

zanılan gelirlerin, eskiden aktarılan kaynakların yerini alabilir olması şeklinde gösterilmiştir. Özbekistan yönetimine göre ise üretim düşüşlerinin görece olarak küçük olması, izlenen ekonomik politikalarının sonucudur.

Orta Asya ülkelerindeki bağımsızlıktan sonra uygulanan reform ve stratejilerin etkinliği bu ülkelerin ekonomik büyüme performansından anlaşılmaktadır. Bir ülke ekonomisinin büyümesini ölçme adına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) değerinin yıllık büyüme oranıyla Orta Asya ülkeleri değerlendirildiğinde bağımsızlıklarından hemen sonra ekonomik genel çöküşün tüm ülkelerde yaşandığı ve 90'lı yılların yarısından itibaren ise toparlandığı söylenebilir (Şekil 1).

Şekil 1: Orta Asya ülkelerinde yıllık GSYİH büyümesi, 1991-2019 (%)

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekilde görüldüğü üzere Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarının ilk yıllarında önemli oranda reel küçülme yaşamıştır. Ekonomilerinin tekrar büyümeye başlamaları 1997 yılının sonu ve 1998 yılının başına denk gelmektedir. Bu ülkeler 2000-2019 yılları arasında yüksek büyüme rakamları sayesinde (Kazakistan ortalama %6.53, Kırgızistan ortalama %4.46, Tacikistan ortalama %7.68, Türkmenistan ortalama %7.76 ve Özbekistan ortalama %6.56) ilerleme kaydetmişlerdir. 2008 yılında yaşanan küresel kriz sebebiyle Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan ekonomilerinde baya bir yavaşlama olduğu görülmektedir. Devam eden kısımda Orta Asya ülkelerinin makroekonomik göstergeleri tek tek değerlendirilecektir.

2.1. Kazakistan'ın Makroekonomik Göstergeleri

Yüzölçümü bakımından Orta Asya bölgesinin en büyük ülkesi olan ve petrol bakımından da en zengini olan Kazakistan, bölge ülkeleri içerisinde bağımsızlığını en geç ilan eden ülke olmuştur (16 Aralık 1991). Kazakistan'ın bağımsızlık ilanını ağırdan alması, ülkenin petrol ve gaz ihracat boru hatlarının tamamının Rusya'dan geçiyor olması nedeniyle bir taraftan Rusya'yı organik bağlarının bulunduğu bir ortak olarak görmüş olmasından, diğer yandan da o dönemde Kazakistan'ın nüfusunun %40'ını Rusların oluşturulmasından kaynaklanmıştır (Jafar, 2004; Everett-Heath, 2003:182). Ayrıca bu iki ülkenin uzun bir ortak sınıra sahip olmaları da Kazakistan'ın Rusya ile ilişkilerini zedelemek istememesinin nedenleri arasındadır.

Kazakistan, son yıllarda Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri arasında en yüksek ekonomik performansı sergileyen ülke olduğu kadar Orta Asya'nın da en serbest ekonomisi olarak gösterilmektedir. Kazakistan, geçiş sürecinin başında diğer Orta Asya ülkeleri gibi negatif büyüme oranıyla karşı karşıya kalsa da BDT ülkeleri arasında Rusya'dan sonraki en yüksek kişi başına GSYİH oranına sahip ülkedir. Kazakistan, finansal altyapısının gelişimi, güçlü bir bankacılık sistemi, sanayi sektörünün gelişimi, piyasa kurumları, yüksek düzeyde yatırım, çok sayıda Batılı şirketlerle ortak girişimleri ile Orta Asya'nın en gelişmiş ülkesi olarak kabul edilmektedir. Ülke, doğal enerji kaynaklarından özellikle kömür, petrol, doğalgaz ve uranyum bakımından çok zengin bir ihracatçıdır. Günümüzde ekonomide yaratılan katma değer büyük bir bölümü petrol sektöründen kaynaklanmaktadır. British Petroleum (BP) hesaplamalarına göre Kazakistan'da ispatlanmış petrol rezervleri 30 milyar varildir (BP, 2020).

Sovyetler Birliği'nin dağılması, ekonomik bağları koparmış ve yüksek enflasyon ile birlikte ekonominin yeniden yapılanmasının sebep olduğu genel düzensizlik ortamında 1991-1995 yılları arasında Kazakistan'ın GSYİH %48,9 oranında gerilemiştir. 1996 ve 1997 yıllarında pozitif büyüme sağlanmış olmasına rağmen, bu iyileşme, Asya ve Rusya'da yaşanan ekonomik krizler nedeniyle petrol ve maden fiyatlarındaki şiddetli düşüşlere bağlı olarak kısa süreli olmuştur. 1998 yılında Rusya krizine bağlı olarak GSYİH'da negatif bir gelişme yaşandıktan sonra, bir sonraki yıl içerisinde pozitif ekonomik büyüme devam etmiştir. 1999 yılında gözlenen ekonomik canlanma yüksek petrol fiyatları ve iyi hasat koşullarına bağlı olarak canlanan tarım sektörü sayesinde olmuştur.

2000'lı yıllarda dünya enerji fiyatlarının artmaya başlamasıyla Kazakistan'ın enerji sektörüne giren yabancı yatırımlar sayesinde yüksek büyüme oranları yaşanmıştır. Yabancı şirketler tarafından petrol sektörüne yapılan ve bugüne kadar sabit yatırımların yaklaşık %90'ını oluşturan yatırımlar petrol üretim kapasitesinin artmasına ve buna bağlı olarak da ihracat hacminde önemli artış gerçekleşmesine yol açmıştır. 2001 yılında AB ve 2002 yılında da ABD, Kazakistan'a piyasa ekonomisi statüsü vermiştir (Togay, 2009: 208). Böylece Kazakistan Orta Asya ülkeleri arasında piyasa ekonomisi statüsü verilen ilk ülke olmuştur. Kazakistan'ın

GSYİH'si 2000-2005 yılları arasında yaklaşık %9 oranında artış göstermiştir. Dünyada küresel krizin yaşandığı 2008-2009 yıllarında Kazakistan'ın yıllık GSYİH büyümesi sırasıyla %3,3, %1,2 olarak gerçekleşmiştir.

Kazakistan'ın GSYİH'si 2010-2013 yıllarında istikrarlı bir şekilde artış gösterirken, 2014 yılından sonra önemli derecede ekonomide küçülme yaşanmıştır. Bunun sebebi ise dünya petrol fiyatlarındaki yaşanan düşüşten kaynaklanmaktadır. 2013 yılında petrol fiyatları yıllık ortalama 108,56 dolar/varil iken, 2014 yılının Eylül ayından itibaren düşüşler yaşanmış ve Kasım 2014'te petrolün varil fiyatı 79 dolar, Aralık 2014'te ise 62 dolara kadar gerilemiştir (Syzykova, 2017). Bu durum Kazakistan'ın ulusal parasının devalüe edilmesine, inşaat ve hizmet sektöründe iş kayıplarına, varlıkların dolar bazında azalmasına, finans sektöründe yapısal bir kırılma yaşanmasına, yanı sıra hane gelirlerinde de bir azalmaya sebep olmuştur. 2015 yılında GSYİH büyümesi %1,2; 2016 yılında %1,1 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 3). Ocak 2016 tarihinde petrolün varil fiyatı 30,6 dolar seviyesini görmüştür. Petrol fiyatlarındaki bu düşüşler petrol ihracatçı konumunda olan Kazakistan ekonomisini derinden etkilemiştir. Nitekim 2013 yılında Kazakistan'ın GSYİH'si 236,6 milyar dolar iken, 2016 yılında ise 137,3 milyar dolara kadar gerilemiştir. GSYİH rakamlarındaki düşüş ve nüfus oranındaki artışa bağlı olarak kişi başına düşen milli gelirin de yıllar itibariyle azaldığı görülmektedir. Ayrıca 2014 yılına kadar cari fazla vermekte iken 2015-2016 yılında cari açık vermiştir. Bu senaryodan bile Kazakistan ekonomisinin petrol fiyatlarına ne kadar duyarlı olduğunu görmek mümkündür (Syzykova, 2017).

Kazakistan'da 2000'li yıllara kadar kişi başına GSYİH ortalama yaklaşık 1200 dolar iken, 2005'li yıllardan sonra kişi başına GSYİH'da yüksek bir artış gözlemlenmektedir. 2019 yılı itibariyle Kazakistan'da kişi başına GSYİH yaklaşık 9810 dolardır (Tablo 3). Hızlı ekonomik büyüme, Kazak halkının yaşam standartlarını da olumlu şekilde etkilemektedir. Ayrıca Kazakistan'ın ihracat ve ithalat seyrinde 1995 yılından sonra ihracat ithalattan daha fazla artarak uzun dönem boyunca dış ticaret fazlası yaşandığı görülmektedir. Buna karşın cari dengenin GSYİH'ye oranı ise 2000 yılında pozitif yönde gelişme göstermesine rağmen, son yıllarda tekrar açık veren bir seyir izlemektedir.

Enflasyon oranına bakıldığında, 1991 yılında %1877'ye kadar çıkan enflasyon, 1995 yılında %39,3, 2000'de %13,1 oranına inmiştir. Enflasyon oranı 2005 yılından sonra tek haneli rakama düşerek aynen devam etmiş, 2019 yılında ise %5,24 oranında gerçekleşmiştir. İşsizlik oranı, 1992 yılında %7,5 iken, 1995'te %12,9, 2000'de %12,7 ve daha sonra 2005 yılında %8.1'e, 2010 yılında %5.7'ye düşmüştür. Düşüş eğilimini sürdüren işsizlik oranı 2019 yılında %4.59'a düşmüştür.

Tablo 3'ten Kazakistan'ın dış borç stokunun yıllar itibariyle arttığı görülmektedir, 2019 yılında dış borç stoku toplam 159,7 milyar doları oluşturmaktadır. Dış borç stokunun yapısı incelendiğinde; dış borç stoku içinde kamu kesiminin payı %8,6 ve özel sektörün payı ise %91,4'tür. Ayrıca Kazakistan'ın toplam dış borcunun %95,8'i uzun vadeli borçlardan oluşmaktadır. Uzun vadeli borçlar içinde

yabancı ülkelerin yaptıkları doğrudan yabancı yatırımdan kaynaklanan şirketler arası borçların payı çok yüksektir. Ayrıca Kazakistan'ın yaklaşık 130 ülkeye borcu bulunurken, dış borçlarının %85'lik kısmı sadece 8 ülkeye ve Uluslararası kuruluşlara aittir. Bu ülkeler sırasıyla; Hollanda, İngiltere, ABD, Fransa, Bermuda Adaları, Çin, Rusya ve Japonya'dır (Kazakistan Ulusal Bankası, 2021). Ayrıca Kazakistan'ın rezervleri 2019 yılı itibarıyla 29 milyar doları oluşturmaktadır.

Tablo 3. Kazakistan'ın makroekonomik göstergeleri

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	24.9	20.4	18.3	57.1	148.0	184.4	137.3	166.8	179.3	181.7
GSYİH büyüme oranı (%)	-11	-8.2	9.8	9.7	7.3	1.2	1.1	4.1	4.1	4.5
Kişi başına GSYİH (bin dolar)	1.51	1.29	1.23	3.77	9.07	10.51	7.71	9.25	9.81	9.81
Enflasyon (%)	1.877	39.3	13.1	7.5	7.4	6.6	7.4	7.43	6.03	5.24
İhracat (milyar dolar)	-	6.0	10.2	30.4	65.5	51.0	41.6	53.8	67.1	65.9
İthalat (milyar dolar)	-	6.1	9.0	25.5	44.3	44.1	36.1	40.7	46.2	51.5
Dış borç stoku	0	3.8	12.9	43.9	119.2	153.2	163.5	158.9	157.0	159.7
Dış borç stoku (milli gelirin yüzdesi)	-	18.5	75.1	85.1	92.6	88.7	132.0	106.9	99.8	98.3
Cari Denge/GSYİH(%)	-4.2	-1.05	2.00	-1.81	0.94	-3.26	-5.92	-3.06	-0.08	-3.97
İşsizlik	7.5	12.9	12.7	8.1	5.7	4.9	4.96	4.90	4.83	4.59
DYY girişleri (milyon dolar)	-	964.2	1370.5	2546.1	7456.1	6577.8	17221.0	4712.6	83.4	3369.9

Kaynak: Dünya Bankası, 2021 (Dünya Gelişim Göstergeleri)

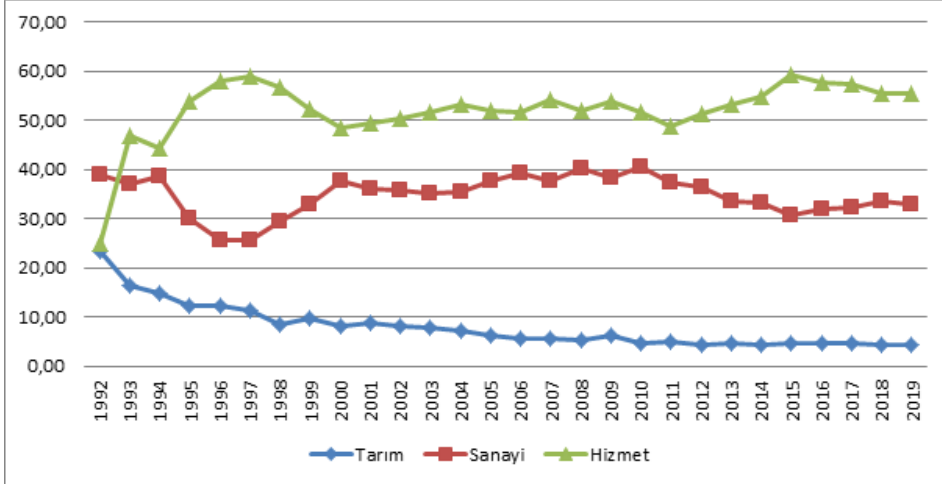
2.1.1. Gayri Safi Yurt İçi Hasılının Yapısı ve Sektörel Gelişmeler

1991 yılında gerçekleşen bağımsızlık öncesinde Kazakistan'ın uzmanlaşmaya dayalı Sovyet sistemi içindeki rolü buğday üretimi, metalürji ve mineral çıkarımı üzerinde yoğunlaşmıştır. Kazakistan sahip olduğu zengin petrol rezervlerine rağmen, Sovyetler Birliği'nde var olan uzmanlaşmadan dolayı hiçbir zaman büyük bir petrol ürünleri üreticisi olmamıştır (Ayupova, 2000). Sovyetler Birliği'nin dağılması merkezi planlı ekonominin çöküşü ile birlikte Kazakistan'ın üretiminde ciddi bir düşüş meydana getirmiştir (Karibayeva, 2006). Ekonomisi büyük ölçüde Rusya'ya bağlı bir Orta Asya ülkesi olan Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası yaşadığı durgunluk döneminde tüketim malları üretimi gibi bazı alt sanayi sektörleri büyük zarar görmüştür. İnşaat sektörü tamamen petrol sektörüne bağımlı olup, sektörün GSYİH içindeki payı petrol sektöründeki yatırımlarla birlikte aşamalı olarak artmıştır. Ekonominin geri kalanı hızla gelişen hizmet sektöründen ve tarım sektöründen oluşmaktadır.

Kazak ekonomisinde GSYİH içindeki paylar temel alındığında ağırlığın hizmet sektörü olduğu görülmektedir. Bununla birlikte mal üretimi ve sanayi sektörü Kazak ekonomisi içindeki önemli yerini korumaktadır. Ön planda yer alan sanayiler ise enerji ve madenciliktir. 2019 yılsonu itibarıyla Kazakistan'ın GSYİH'sının %55,5'ini hizmet sektörü, %33,1'ini sanayi sektörü oluşturmaktadır. 2019 yılında tarım sektörünün GSYİH'daki payı yalnızca %4,47 olmuştur, bu

oran 1992 yılında %23,34'tür (Şekil 2). Bağımsızlıktan bu yana tarım sektörünün GSYİH içindeki payı sürekli düşmüş ve düşmeye devam etmektedir.

Şekil 2: Kazakistan'ın GSYİH'nin sektörel dağılımı

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.1.2. Sanayi sektörü

Sanayi sektörü, Kazakistan ekonomisinin lokomotif sektörü sayılmaktadır. Kazakistan'ın sanayi üretiminde madencilik sektörü %55'lik payla öncüdür. Kazakistan sanayisinin özelliği büyük miktarda zengin maden rezervlerine sahip olmasıdır. Ülke sınırları içinde dünya volframının %50'si, uranyumun %21'i, kromun %23'ü, kurşunun %19'u, çinkonun %13'ü, bakır ve demirin %10'u bulunmasına karşın (Syzdykova, 2018), Kazakistan'da dünya nüfusunun sadece %0.26'sı yaşamaktadır (Dünya Bankası, 2021). Kazakistan volfram, kurşun ve barit kaynakları açısından dünyada birinci, krom, çinko ve gümüş açısından ikinci, manganezde üçüncü, bakırda dördüncü, altın ve demirde yedinci, gaz ve kömürde dokuzuncu ve petrolde on üçüncü sıradadır (Syzdykova ve Tanrıöven, 2018).

Kazakistan'da üretilen bakır, çinko ve kadmiyum yüksek kalitesi ile dünya pazarlarında büyük talep görmektedir. İşlenmiş metal sanayi ise oldukça yeni bir sanayi koludur. Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrası sanayi üretimindeki çöküşü takiben ülkeye giren yabancı yatırımlar imalat sanayinin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Bağımsızlığın ardından 1992-1995 yılları arasında imalat sanayi üretimi %52 oranında daralmıştır. 1992 yılında sanayi üretiminin GSYİH içindeki %31 olan payı, 1996 yılında %21'e gerilemiştir. Ancak petrol ve metal sektörlerine yapılan yabancı yatırımlar ekonomide yeniden canlanma sağlamıştır. 1996 yılında üretimde yalnızca %0,3 artış gözlenirken, 1997'de sanayi üretim artışı hızlanarak %4'e ulaşmıştır. Ancak üretimdeki bu olumlu gelişmeler uzun sürmemiş, 1998 yılında Rus pazarında talebin düşmesi ve düşük seyreden petrol ve metal fiyatları neticesinde üretim %2 oranında daralmıştır. 1999 yılında dünya fiyatları-

nun yeniden artması metal ve petrol üretimini olumlu etkilemiş ve sanayi üretimi %2,7 artış göstermiştir. 2000 yılı itibarı ile sanayi sektörü, GSYİH içindeki %32,6 oranındaki payı ile yeniden ekonominin en önemli kolu haline gelmiştir. Bunda en önemli rolü yatırımlarla ivme kazanan petrol sektörü oynamıştır. 2000 yılında petrol üretiminde %17,2 oranında ve kömür üretiminde %24,1 oranında artış gerçekleşmiştir. 2001 yılında sanayi üretim artışı biraz yavaşlayarak %13,8 olmuştur. Bunun başlıca sebebi kömür üretim artışındaki yavaşlama olmuştur.

Günümüzde petrol, toplam sanayi üretiminin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Kazak ekonomisinin diğer önemli sektörleri ise metal işleme ve çelik üretimidir. Bu sektörler de Sovyet sonrası dönemde ülkeye giren yabancı yatırımlar sayesinde en çabuk toparlanan sektörler olmuştur. Kazakistan'da petrol birinci, metalürji ikinci en büyük sektördür. Kazakistan'ın diğer sanayi sektörleri; demir ve çelik, demir dışı metaller, traktör ve diğer tarım makineleri, elektrikli motorlar, işlenmiş gıda ürünleri, rafine edilmiş petrol ürünleri, kimya sanayi ve bazı inşaat malzemeleridir (Tablo 4). Sonuç olarak Kazakistan ekonomisinin sektörel yapısı hammaddeye yönelik olup, tüketim malları ithalatında yüksek bağımlılık mevcuttur.

Tablo 4. Kazakistan'da alt sektörler göre sanayi üretimi (bin tenge)

	1991	2000	2010	2019	Pay (%)
TOPLAM ÜRETİM	171.959	1.799.343.846	12.105.526.379	29.380.341.614	100
Madencilik ve taşocakçılığı	17.712	799.870.286	7.419.550.330	15.978.061.372	54.38
Kömür ve linyit	5.140	26.590.394	130.585.989	357.768.139	1.22
Ham petrol ve doğal gaz	4.378	692.561.662	6.195.386.180	12.653.589.432	43.07
Metal cevheri	5.371	57.882.306	652.602.840	1.908.282.087	6.50
Demir cevheri	1.858	23.306.550	257.726.583	415.898.376	1.42
Demir dışı metal cevherler	3.513	34.575.756	394.876.257	1.492.383.711	5.08
Diğer madencilik endüstrileri	2.347	7.943.628	76.853.226	248.734.573	0.85
Madencilik teknik hizmetleri	476	14.892.296	364.122.095	809.687.141	2.76
Diğer sanayi endüstrileri	143.397	823.293.830	3.844.658.457	11.573.349.556	39.39
Gıda	50.460	204.286.482	695.244.148	1.708.013.449	5.81
İçecek	1.936	28.785.247	149.692.844	398.491.734	1.36
Tütün ürünleri	667	21.381.406	68.019.524	112.490.610	0.38
Hafif sanayi	22797	21.936.056	34.229.409	115.842.645	0.39
Kağıt ve kağıt ürünleri	541	2.595.884	23.443.470	67.847.913	0.23
Kok ve petrol ürünleri	3.560	61.168.673	332.189.344	839.688.479	2.86
Kimyasal ürünler	7.848	26.655.268	104.107.306	475.138.955	1.62
Metalurji endüstrisi	21.827	366.095.823	1.595.090.340	4.965.431.755	16.90
Makine	16.759	45.953.129	376.183.858	1.472.284.405	5.01
Diğer	17.002	44.435.862	466.458.214	1.418.119.611	4.83
Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme	9.877	150.260.666	713.913.142	1.561.365.585	5.31
Su tedarik etmek; kanalizasyon sistemi, atıkların toplanması ve dağıtımı üzerinde kontrol	973	25.919.064	127.404.450	267.565.101	0.91

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reformlar Ajansı Ulusal İstatistik Bürosu verilerinden derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.1.3. Tarım ve Hayvancılık

Geniş petrol yataklarının yanı sıra çeşitli maden ve metal kaynaklarına sahip olan Kazakistan, tarım ve hayvancılıkta da büyük bir potansiyele sahiptir. Kazakistan Sovyetler Birliği içerisinde işlenebilir toprakların beşte birine sahiptir. Sovyet yıllarında uygulanan “İşbölümünde Bölgesel Yaklaşım” politikaları üzerine Kazakistan geleneksel hayvancılığın yerini alan geniş ölçekli buğday üretiminde uzmanlaşmıştır. Uygulanan işbölümü ve uzmanlaşma politikalarının sonucunda Kazakistan, Sovyetler Birliği içerisinde buğday üretimi açısından Rusya ve Ukrayna’dan sonra üçüncü sıraya yükselmiş ve Ukrayna ile beraber Sovyetler Birliği’nin net buğday ihracatçısı olmuştur (Ayupova, 2000). Kazakistan, yaklaşık 84,6 milyon hektarlık tarımsal araziye sahiptir. Tarımsal arazinin 24 milyon hektarı ekilebilir arazi olup, 61,1 milyon hektarı ise meradır (Dünya Bankası, 2021). İşlenen tarım alanlarının %60-65’inde tahıllar, %20-32’inde yem bitkileri ve %3-5’inde diğer tarla bitkileri yetiştirilmektedir (<http://stat.gov.kz>).

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından 1990’lı yılların başlarında tarım sektörü genel ekonomik durgunluktan ciddi ölçüde etkilenmiş ve toplam tarımsal üretim önemli miktarda düşüş göstermiştir. Tarım sektörü, yaklaşık 10 yıllık yoğun bir makroekonomik reform programının ardından düzelme işaretleri vermeye başlamıştır. Sektör, 2000 yılından itibaren diğer sektörler kadar olmasa da büyümeye başlamıştır (Timor vd., 2018).

Kazakistan, Orta Asya devletleri arasında en fazla tarım reformu gerçekleştiren ülkedir (Karamatov ve Zhaxygulova, 2020). Tarımsal üretimi zorlaştıran bazı faktörlerin olmasına rağmen çiftçilerin üretimden elde ettikleri kazanç, diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla daha fazladır. Alım fiyatları uluslararası standartlara göre düşük düzeyde olmakla birlikte bölge geneline göre yüksektir. Tarımdaki reform süreci bölgedeki diğer ülkelere göre oldukça ileri düzeyde olmakla birlikte henüz yeterli düzeye ulaşmamıştır. Tarımsal üretimin gelişmesinin önündeki önemli engellerden biri de arazi satın alma haklarının henüz tam olarak düzenlenmemiş olmasının işleyen bir emlak piyasasının oluşmasına imkân sağlamamasıdır. Tarımsal arazinin iyi kalitede olmasına rağmen ülkedeki sert iklim koşulları üretimi zorlaştırmaktadır.

Kazakistan’ın tarım sektörü üretiminde ülkenin kuzeyinde yapılmakta olan hububat üretimi en fazla paya sahiptir. Kazakistan dünya buğday üretiminde 12.sırada yer alırken, ihracatında 9.sıradadır (Syzdykova ve Azretbergenova, 2020). Et ve yün üretimi ise diğer önemli üretim kollarıdır. Kazakistan’ın dünya genelinde rekabet gücünün olduğu başlıca tarım ürünleri; buğday, buğday unu, rafine şeker, su ürünleri ile meyve ve sebze ürünleri olarak görülmektedir.

Kazakistan tarımı daha çok otlatmaya dayalı hayvancılık ve doğal yağışa bağımlı olan bitkisel üretime dayanmaktadır. Bitkisel üretimin toplam tarımsal üretim içerisindeki payının, hayvansal üretime göre yıllar itibariyle bir artış gösterdiği görülmektedir (Tablo 5). Bitkisel üretimin 2019 yılı itibariyle toplam tarımsal üretim içerisindeki payı yaklaşık %55’tir. Tarım sektörü Kazakistan’daki tüm işgücünün yaklaşık %15’ini istihdam etmesine rağmen, yatırım yetersizliği

nedeniyle GSYİH içindeki payı hızla düşüş içerisinde. 1990'da %35 olan bu oran, 2010 yılında %5,9'a, 2019 yılında ise %4,49'a kadar inmiştir. Tarım teknolojilerinin yeteri kadar kullanılmaması nedeniyle sektör, hava şartları ve doğal koşullara bağlı olarak büyük dalgalanmalar sergilemektedir.

Tablo 5. Kazakistan'ın tarım üretimi (milyon tenge)

	1991	1995	2000	2010	2015	2019
Tarımsal ürünlerin toplam üretimi	77.8	208.919.2	404.145.9	1.822.074.1	3.307.009.6	5.151.163.0
Bitkisel üretim	38.7	107.409.5	223.503.3	895.425.2	1.825.236.7	2.817.660.6
Hayvansal üretim	36.6	91.681.3	178.542.8	920.777.3	1.469.923.0	2.319.496.7

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reformlar Ajansı Ulusal İstatistik Bürosu verilerinden derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.1.4. Dış ticaret

Kazakistan Bağımsızlık sonrası dönemde dış ticaret alanında önemli gelişmeler kaydetmiş ve 1992 yılında 2 milyar doların altında olan dış ticaret hacmini, zamanla artırarak 1995 yılına gelindiğinde yaklaşık 12,1 milyar dolar seviyesine çıkarmıştır. 2000 yılından itibaren dış ticaret hacminde önemli artışlar görülmüştür. 2019 yılında ise toplam dış ticaret hacmi 117,5 milyar doları, mal ticaretinin hacmi ise 96,1 milyar doları oluşturmuştur. Kazakistan'da ticaretin gelişimini aşağıdaki Tablo 6 yardımıyla incelemek mümkündür.

Tablo 6. Dış ticaret göstergeleri (milyar dolar)

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Hacim	12.1	19.2	55.8	109.8	140.9	152.9	154.3	142.4	95.1	77.6	94.5	113.4	117.5
İhracat	6.0	10.2	30.4	65.5	89.5	91.9	91.1	86.1	51.0	41.6	53.8	67.1	65.9
İthalat	6.1	9.0	25.5	44.3	51.3	61.0	63.2	56.3	44.1	36.1	40.7	46.2	51.5
Denge	-0.1	1.3	4.9	21.3	38.2	30.9	27.8	29.8	6.9	5.5	13.2	20.9	14.4

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reformlar Ajansı Ulusal İstatistik Bürosu verilerinden derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kazakistan dış ticarete 1999 yılına kadar açık vermiştir. 2000 yılından itibaren ülkede dış ticaret açısından istikrarlı bir gelişim söz konusudur. Böylece dış ticaret dengesi açısından olumlu yönde bir artış gerçekleşmiştir. 2019 yılında Kazakistan'ın toplam ihracatı 65,9 milyar dolar iken ithalatı ise 51,5 milyar dolar olmuştur. 2000 yılından bu yana Kazakistan dış ticaret fazlası veren ülkedir. Ülke ihracatının %67'si petrol ve petrol ürünlerine dayalı olup, bu durum dünya petrol fiyatlarındaki artış sonrasında Kazakistan'ın dış ticaret hacmindeki önemli artışın nedenini de ortaya koymaktadır.

Diğer yandan Kazak ekonomisi yüksek düzeyde ithalata dayalı bir ekonomidir. Ülkede gerçekleştirilen üretimin büyük çoğunluğu petrol ve doğal gaz sek-

törlerinde yoğunlaşmış olup, sermaye ve tüketim mallarında üretim iç tüketimi karşılayacak seviyede değildir. Sermaye ve tüketim malları üreticilerinin çoğunluğu ise fiyat ve kalite bakımından ithal malları ile rekabet edebilir düzeyde değildir. Petrol sektörü yatırımlarındaki ve üretimindeki artış sermaye malları ithalatındaki artışın diğer bir önemli nedenidir.

Tablo 7'den görüldüğü gibi Kazakistan sahip olduğu üretim yapısı itibarı ile daha ziyade ham madde ve yarı mamul ihracatçısı bir ülkedir. Petrol ve petrol ürünleri, demirli metaller, kimyasallar, makineler, hububat, yün, et, kömür ülkenin başlıca ihraç ürünleridir. İhracatın yarısından fazlasını petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Tüketim malları ihracatı çok sınırlı düzeydedir. Ülkenin başlıca ihraç ürünleri olan petrol, gaz ve metallerin ihracatın önemli bir kısmını oluşturması, Kazakistan'ın dış ticaret dengesini uluslararası mal fiyatlarındaki değişimlere karşı korunmasız hale getirmektedir. Sonuç olarak Kazakistan ihracatını çeşitlendirmeye çalışmalıdır. Bu konu ciddi bir şekilde Kazakistan'ın kamuoyunda ve bilim çevrelerinde tartışılmaktadır. İlk aşamalarda Kazakistan'ın ticaretinin çeşitlenmesi için tarımsal üretimin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi gereklidir. İmalat sanayinin geliştirilmesi için atılan adımlar sonuç vermeye başlamış gibi görünmektedir (Somuncuoğlu, 2002).

Tablo 7. Kazakistan'ın mal ihracatının yapısı, milyon dolar

	2001	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	(%)
Tüm ürünler	8486	27846	57244	45956	36776	48342	60956	57723	100
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve ürünler	4758	19525	41033	31120	22335	30679	42738	38717	67.1
Demir ve çelik	1008	2244	3684	2501	2751	4186	4160	3473	6.0
Cevher, cüruf ve kül	222	926	2185	1084	1194	2103	2087	2727	4.7
Bakır ve bakırdan eşya	704	1508	2154	2009	1919	2527	2549	2620	4.5
İnorganik kimyasallar	272	846	2609	3106	2413	2169	2135	2214	3.8
Hububat	344	241	988	833	817	829	1296	1351	2.3
Tuz; kükürt; topraklar ve taş; alçı malzemeleri, kireç ve çimento	49	102	299	549	360	364	650	593	1.0
Alüminyum ve alüminyum ürünleri	48	26	373	420	382	533	635	565	1.0
Çinko ve çinkodan eşya	158	313	555	577	554	838	281	505	0.9
Yağlı tohumlar ve yağlı meyveler; çeşitli tahıllar	2	6	32	231	203	279	335	426	0.7
Değirmencilik endüstrisinin ürünleri	29	148	557	500	518	487	466	389	0.7
Doğal veya kültür incileri, değerli veya yarı değerli taşlar	237	399	1213	749	650	595	523	381	0.7
Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları	94	188	145	199	247	241	273	331	0.6
Uçak, uzay aracı ve bunların parçaları	3	22	101	126	13	23	68	326	0.6
Demir veya çelikten eşya	20	81	98	135	171	207	270	255	0.4
Diğer	539	1272	1219	1818	2249	2281	2490	2849	4.9

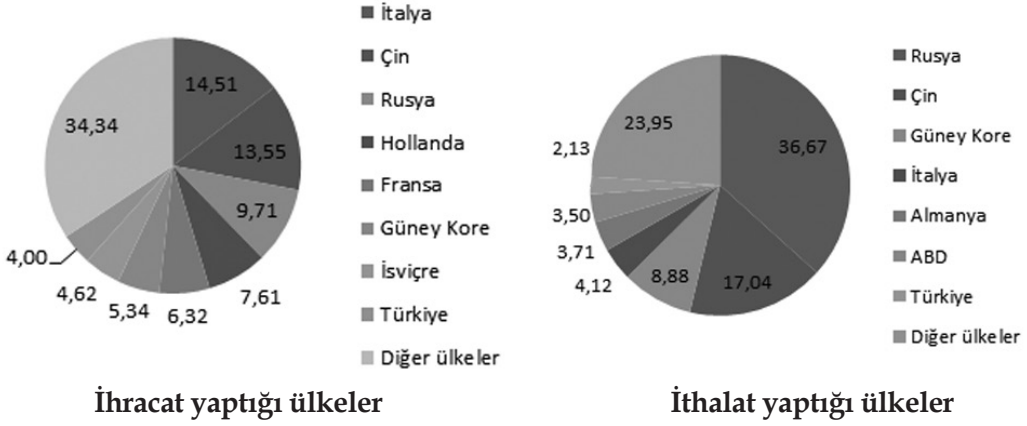
Kazakistan'ın ithalatında ise yatırım ve tüketim malları önemli yer tutmaktadır. Makine ve ekipman, metal ürünler ve gıda maddeleri ülkenin ithalatında önem arz eden ürün gruplarıdır (Tablo 8).

Tablo 8. Kazakistan'ın mal ithalatının yapısı, milyon dolar

	2001	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	(%)
Tüm ürünler	6280	17333	24023	30567	25174	29304	32533	38356	100
Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları	1322	3381	4326	5600	4397	4716	5193	8169	21.3
Elektrikli makine ve teçhizat	529	1521	2527	3068	2428	3017	3845	4307	11.2
Demir veya çelikten eşya	588	1565	1770	2584	1958	1705	2187	2574	6.7
Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar	519	1697	1038	2021	1108	1750	2037	2334	6.1
Mineral yakıtlar, mineral yağlar	794	2062	2379	1681	1516	1768	1743	1559	4.1
Plastikler ve bunlardan eşya	125	432	783	1093	980	1118	1241	1344	3.5
Demir ve çelik	142	658	498	875	656	1033	1125	1217	3.2
Eczacılıkla ilgili ürünler	120	415	924	1222	961	1092	1177	1156	3.0
Optik, fotografik, tıbbi veya cerrahi	156	343	757	794	748	904	880	891	2.3
Cevher, cüruf ve kül	60	124	111	525	694	857	755	676	1.8
Uçak, uzay aracı ve parçaları	11	31	633	497	357	223	541	674	1.8
Kauçuk ve kauçuktan eşya	114	232	330	454	415	509	545	623	1.6
Çeşitli kimyasal ürünler	106	230	360	455	434	642	565	565	1.5
Demiryolu veya tramvay lokomotifleri, vagonlar	70	459	679	247	400	330	398	525	1.4
Mobilya	102	275	650	594	440	566	527	518	1.4
Kağıt ve karton	125	291	381	375	383	430	451	479	1.3
Yenilebilir meyve ve sert kabuklu yemişler	4	27	195	455	417	437	504	416	1.1
Diğer	1384	3581	5672	8020	6872	8201	8811	10322	26.7

Kaynak: Trade Map, 2021 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

Kazakistan'ın en önemli ticaret ortakları arasında Rusya başta olmak üzere Çin, AB ülkeleri ve ABD'nin önemli payı bulunmaktadır. Kazakistan'ın ihracat ve ithalat yaptığı ülkelerle ilgili olarak aşağıdaki Şekil 3 verilmektedir.

Şekil 3: Kazakistan'ın ihracat ve ithalat yaptığı ülkeler

Kaynak: Trade Map, 2021 verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 3'e bakıldığında ülkenin ihracat yaptığı ülkeler arasında en büyük paya sahip ülkenin yaklaşık %15'lik payla İtalya olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi %14'lük pay ile Çin, %9,7'lik pay ile Rusya takip etmektedir. Kazakistan'ın toplam ihracatının %4'ü ise Türkiye'ye yapılmaktadır. Diğer ülkelerin ihracattaki toplam payı ise %34'tür. Kazakistan'ın ithalat yaptığı ülkeler arasında %36,6'luk pay ile Rusya ilk sırayı almaktadır. Böylece ülkenin en büyük ve önemli dış ticaret ortağı Rusya olduğu görülmektedir. İthalatın %17'si ise Çin'den gerçekleştirilmektedir.

2.2. Kırgızistan'ın Makroekonomik Göstergeleri

31 Ağustos 1991 tarihinde de bağımsızlığını resmen ilan eden Kırgızistan, 21 Aralık 1991 tarihinde Bağımsız Devletler Topluluğuna üye olmuştur. Orta Asya'nın en küçük ülkesi ve de petrol ve nükleer güç gibi stratejik değerlere sahip olmayan bir ülke olmasına rağmen, ilk milli parayı kullanan, Dünya Ticaret Örgütü'ne ilk üye olan ülke statüsündedir. Ülke ekonomik yatırımlara ağırlık vererek, kendisini güvenlik sorunlarından izole etmeye çalışmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde siyasi ve ekonomik anlamda diğer Türk cumhuriyetlerine göre en aktif uluslararası ilişkiler politikası izlemiş, liberal ve demokratik bir ülkedir. Fakat demokratikleşmede yaşanan gelişmeler ekonomik ve sosyal hayata yansıyamamıştır. Bağımsızlık sonrası merkezi planlı ekonomiden piyasa mekanizmasına geçme hususunda ekonomik dönüşüm programlarını başlatmıştır. Ancak temel alt yapıyı oluşturmadan hızlı bir şekilde liberal sisteme geçmeye çalışan Kırgızistan'da bağımsızlığın ilk döneminde GSYİH'da yarı yarıya bir düşüş yaşanmıştır.

Post-Sovyet ekonomik reform sürecinin ilk yıllarında tüm Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi Kırgızistan'da üretim seviyesinde de keskin bir düşüş yaşanmıştır. Buna paralel olarak da ülkedeki hayat standardında çok ciddi bir erozyon meydana gelmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ülke Sovyetlerin sübvansiyonlarından mahrum kalmıştır. Bunun sonucunda 1991-1995

döneminde GSYİH yarı yarıya düşüş göstermiştir. Ülkenin ekonomik göstergelerinin neredeyse tamamı kötüye gitmiş, hiperenflasyon, artan işsizlik ve reel gelirden düşüş yoksulluğun artmasına yol açmıştır. Diğer yandan bağımsızlığını ilk kazandığı 1991 yılında sıfır olan dış borçları üç yıl geçmeden 1994 yılının ilk çeyreğinde 446 milyon dolara ulaşmıştır. Kırgızistan'da SSCB'nin dağılmasının getirdiği derin yapısal krizin büyüme üzerindeki negatif etkisini izole etmek, büyüme ve istihdam seviyesini belirli bir optimumda tutmak amacıyla devasa bütçe açıkları vermeye ve kamu finansman dengesizliklerini açık finansman yöntemiyle finanse etmeye başlamasını, bağımsızlığın sembolü olan kendi parasını basmaya başlamasıyla birlikte enflasyonist sürecin hızlanmasını, büyüme hızını olumsuz etkileyen diğer faktörler olarak sayabiliriz. Ekonomide meydana gelen istikrarsızlıklardan sonra, Kırgızistan makro ekonomik istikrarı ve ekonomik büyümeyi sağlamak için önemli adımlar atmıştır. Buna bağlı olarak 1996'da makro-ekonomik durum kontrol altına alınarak, büyüme sağlanmıştır.

Tablo 9'dan görüldüğü gibi, Kırgızistan ekonomisi 1991 ile 1995 yılları arasında ekonomide negatif bir büyüme olgularını birlikte yaşamış, 1990 yılı %100 kabul edildiğinde reel GSYİH 1995 sonunda %50,6'ya kadar düşmüştür. Kırgızistan ekonomisi bu yıllardaki ağır krizden sonra yavaş yavaş bu dönemden çıkmaya başlamıştır ve 1996'da başlayan büyüme süreciyle birlikte endeks değeri de yükselmiştir. Ekonominin tekrar büyümeye başlaması 1996 yılında tarım üretimindeki artış ve Kumtor Altın Madeni'nin hizmete sokulmasıyla mümkün olmuştur. Kumtor'un üretime başlamasıyla 1997 ve 1998 yıllarında GSYİH'deki artış hızlanmış, ancak Rusya'da patlak veren mali kriz nedeniyle yine düşüşe geçmiştir. Kırgızistan'da 1999'dan itibaren yine tarım ve altın sektörleri sayesinde büyüme devam etmiştir. GSYİH bu dönemde senelik ortalama olarak %5 oranında büyüme göstermiştir. Ancak 1996-2000 yıllarındaki büyüme 1991-1995'teki kayıpları telafi edememiş ve GSYİH 2000 yılında 1990'dakinin sadece %62,2'sine ulaşabilmiştir.

2002 yılı için Kırgızistan Merkez Bankası %4,5'lik bir GSYİH artışı öngörmüş, ancak bir force major nedeniyle bu dönemde Kırgız ekonomisi büyümemiştir (GSYİH artışı %0,0). Bunun nedeni bir Kırgız-Kanada ortak teşebbüsü tarafından çalıştırılan Kumtor Altın Madeni'nde meydana gelen bir kazadan dolayı üretimin durmasıdır. Üretim ilerleyen aylarda devam etmiş, ancak yıllık toplam üretim bir önceki yıla göre %30 oranında daha düşük gerçekleşmiştir. 2003 yılında Kumtor'un üretiminin kazadan önceki seviyesine ulaşması ve dünya piyasalarında altın fiyatının yüksek değerlerde seyretmesi sayesinde yüzde 6,7'lik bir büyüme oranına ulaşılmış, 2004 yılında ise büyüme %7,1 olarak gerçekleşmiştir.

Kırgızistan, Orta Asya ülkeleri arasında en düşük kişi başı GSYİH'ye sahip olan ülkelerden biridir. 2019 yılında Kırgızistan'ın kişi başına düşen GSYİH'si 1309 ABD doları olmuştur. Ayrıca Kırgızistan'da enflasyon oranı 2000 yılında %18,7 iken 2005 yılından itibaren tek haneli rakama indirilmiştir. Kırgızistan'da tasarruf ve sermaye yetersizliği, yatırımları olumsuz yönde etkileyerek, istihdam imkanlarını daraltmaktadır. Bu durum da işsizlik oranında artışın yaşanması-

na neden olmuştur. 2000 yılında ülkedeki işsizlik oranı %7,54 iken 2005 yılında %8,11, 2010 yılında ise %8,64'e yükselmiştir. 2019 yılı itibariyle ülkedeki işsizlik oranı %6.33. Diğer yandan Kırgızistan'ın dış borç stokları her geçen yıl artmaktadır. Kırgızistan 2019 yılı itibariyle sahip olduğu 8,5 milyar dolarlık GSYİH'ına karşılık 8,34 milyar dolar dış borcu olan ülkedir (Tablo 9). Dış borç stokunun GSYİH'ya oranı, 2019 yılı itibariyle yaklaşık %98,1 olup, Kırgızistan aşırı borçlu bir ülke konumundadır.

Bununla birlikte Kırgızistan'da ithalatın, ihracattan daha fazla arttığı gözlenmektedir. Bağımsızlıktan bu yana ihracattaki artış hala ithalatın çok gerisindedir. Dolayısıyla artan ihracat ithalatı karşılamakta yetersizdir ve finansman ihtiyacını karşılamak için dış borçlanmaya devam edilmektedir. Kırgızistan'ın dış borç sorununun temelinde de yurtiçi tasarrufların yetersizliği yatmaktadır. Dolayısıyla dış borç ihtiyacının azaltılması için yurtiçi tasarrufları artırıcı yönde politikaların uygulanması gerekmektedir. Bağımsızlıktan sonra ihracat ve ithalatta artışlar sağlansa da, Kırgızistan'ın büyük ölçüde ithalata bağımlı kaldığı ve sürekli dış ticaret açığıyla karşı karşıya olduğu görülmektedir. 2019 yılı itibariyle ülkenin dış ticaret açığı 2,56 milyar doları oluşturmaktadır. Ayrıca cari açığın bağımsızlıktan bu yana önemli boyutlara ulaştığı görülmektedir. 2000 yılında cari açığın GSYİH'ye oranı %5.55 iken, 2005 yılında %1.52 seviyesine inmiştir. Bu gerilemeye rağmen, cari açığın GSYİH'ye oranı 2015 yılında 15.76'ya kadar yükselmiştir. 2019 yılı itibarıyla bu oran %12,91 gibi yüksek oranda gerçekleşmiştir (Tablo 9).

Tablo 9. Kırgızistan'ın makroekonomik göstergeleri

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	2.6	1.7	1.4	2.5	4.8	6.7	6.8	7.7	8.3	8.5
GSYİH büyüme oranı (%)	-7.94	-5.42	5.44	-0.18	-0.47	3.88	4.34	4.74	3.76	4.51
Kişi başına GSYİH (dolar)	575.6	364.2	279.6	476.6	880.0	1121.1	1120.7	1242.8	1308.1	1309.5
Enflasyon (%)	-		18.70	4.34	7.97	6.50	0.39	3.18	1.54	1.13
İhracat (milyar dolar)	-	0.45	0.57	0.95	2.20	2.43	2.41	2.57	2.73	3.11
İthalat (milyar dolar)	-	0.73	0.65	1.40	3.74	4.85	4.75	5.08	5.86	5.67
Dış borç stoku (milyar dolar)	0.01	0.61	1.94	2.26	4.12	7.72	7.98	8.13	8.17	8.34
Dış borç stoku (milli gelirin yüzdesi)	0.24	37.5	150.4	95.1	91.7	120.3	123.5	110.9	98.4	98.1
Cari Denge/GSYİH(%)	-	-14.13	-5.55	-1.52	-9.90	-15.76	-11.63	-6.95	-11.63	-12.91
İşsizlik (%)	-	7.2	7.54	8.11	8.64	7.56	7.21	6.89	5.96	6.33

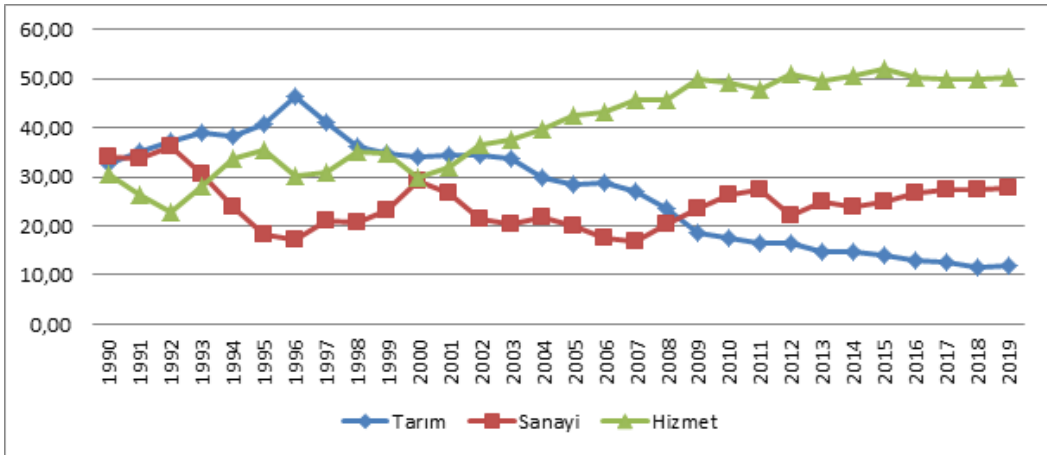
Kaynak: Dünya Bankası, 2021 (Dünya Gelişim Göstergeleri)

Yukarıdaki verilerden de görüldüğü gibi, Kırgızistan ekonomisi henüz istikrarlı ve uzun vadeli bir toparlanmayı gerçekleştirebilecek seviyeye ulaşamamıştır. Kırgızistan işsizlik, yolsuzluk, fakirlik, ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın yaşandığı bir ülke olmaya devam etmektedir. Kırgızistan'ın henüz istikrarlı ve uzun vadeli bir toparlanmayı gerçekleştirebilecek seviyede ekonomisinin olgunlaşa-

madığı görülmekte ve önünde aşması gereken ciddi zorluklar bulunmaktadır.

2.2.1. Gayri Safi Yurt İçi Hasılının Yapısı ve Sektörel Gelişmeler

Kırgızistan'da GSYİH'nin genel yapısına bakıldığında, ülkede hizmet ve sanayi sektörleri ön plana çıkmaktadır (Şekil 4). Sanayi sektörünün GSYİH içindeki gelişimi incelendiğinde, 1993 yılında sanayi sektörünün payı %30 olmuş ve üretimin önemli ölçüde daraldığı 1995 yılında bu oran yaklaşık yarı yarıya azalarak %18.1'e düşmüştür. Daha sonra toparlanma dönemi olan 2000 yılı itibarıyla yeniden yükselişe geçen sanayi üretiminin GSYİH'ye katkısı %29.2 olmuş, 2005 yılında ise tekrar %19.9 oranına gerilemiştir. Daha sonra 2010 yılında sanayi sektörünün payı %26.2, 2015 yılında %25 iken, 2019 yılı itibarıyla %27.6'ya yükselmiştir. Hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı ise bağımsızlığın ilk yıllarından bu yana sürekli olarak artış göstermiştir. Buna göre, 1993 yılında hizmet sektörünün katma değeri %28, 2000 yılında %30, 2010 yılında %49.3 ve 2019 itibarıyla %50.2 oranında gerçekleşmiştir. Buna karşın tarım sektörünün GSYİH içindeki payı 1998 yılına kadar yüksek oranda olmasına rağmen, 2000 yılından bu yana önemli ölçüde azalmıştır. Buna göre, 1998 yılına kadar %41 oranına kadar çıkan tarım sektörünün payı, 2000 yılında %34, 2005 yılında %28.4, 2010'da %17.4, 2015'te %14 ve 2019'da ise %12 oranına kadar düşmüştür.

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.2.2. Sanayi Sektörü

Kırgızistan sanayisi genellikle tarım ve yeraltı kaynaklarının işlenmesine ve makine yapımına yönelik bir yapıya sahiptir. Son yıllarda özellikle gıda sektöründe önemli gelişmeler kaydedilmiş ve Kırgızistan BDT ülkeleri arasında gıda sanayi ve konserveçilik açısından dördüncü sıraya yerleşmiştir (Sarygulova, 2011: 77). Diğer taraftan, madencilik Kırgızistan'ın en önemli sanayi alt sektörlerinden biridir. Madencilik endüstrisi Kırgızistan'ın sanayi üretiminin yarıya yakınına oluşturmaktadır. Bu alanda özellikle altın sanayi önemli bir ağırlığa sahiptir.

Kumtor altın madeni, ülke GSYİH'sının yaklaşık %6'sını, ihracatın %37'sini ve Kırgızistan sanayi sektörünün ise ortalama %38'ni tek başına oluşturmaktadır. Kumtor, 363 tonluk kanıtlanmış rezervi ile 1996 yılında faaliyete başlamıştır. Bu maden yatağı, Kanadalı "Centerra Gold" ve "KırgızAltın" şirketi tarafından işletilmektedir (Atay, 2012: 59). Kumtor Altın İşletmesi (2021) resmi verilerine göre, 2019 yılı itibarıyla bu maden yatağında yaklaşık 4000 kişi istihdam edilmektedir. Ayrıca üretim miktarı 2019 yılında 17.5 ton olarak gerçekleşmiştir. Kırgızistan'daki ikinci büyük altın madeni Taldı-Bulak Levoberejniy olup, 129 tonluk altına ev sahipliği yapmaktadır. Bu altın madeni, "KırgızAltın" ve "Kazak Summer Gold" adlı firmalar tarafından işletilmektedir. Bununla birlikte Talas bölgesindeki Jeroy madeni sahip olduğu iyi kalitedeki yaklaşık 75 tonluk rezervi ile Kırgızistan'daki üçüncü büyük altın yatağı sayılmaktadır.

Ayrıca Kırgızistan'da kömür, mermer, cıva, bakır, uranyum, molibden, gümüş ve antimuan yatakları ile seramik sanayide kullanılan bazı mineral kaynaklar da mevcuttur. Kırgızistan'da önemli kömür yataklarının bulunmasına karşın teknoloji yetersizliği nedeniyle yeterli derecede fayda sağlanamamaktadır. Diğer taraftan doğal gaz ihtiyacının büyük bir kısmı Türkmenistan ve Özbekistan'dan ithal edilmektedir. Ülkedeki enerji tüketiminin önemli bir kısmı doğalgaz kaynaklıdır (BP, 2020).

Tablo 10'dan görüldüğü gibi, Kırgızistan'ın sanayi üretiminde makina ve ekipmanlar hariç işlenmiş metal ürünlerin üretimi, gıda (içecek dahil) ve tütün ürünleri imalatı, kauçuk ve plastik ürünler, metal ürünleri, işlenmiş petrol ürünleri, tekstil ürünleri gibi imalat sanayi malları, diğer taraftan ham petrol, doğalgaz ve kömür başta olmak üzere madencilik endüstrisi ürünleri öne plana çıkmaktadır. Buna göre, söz konusu ürünlerin üretimi son beş yıl içerisinde önemli ölçüde artış göstermiştir. Öte yandan, ahşap ve kağıt ürünleri, kimyasal ürünler, makine ve elektronik ürünler gibi diğer imalat sanayi üretimi düşük ölçüde gerçekleşmektedir. Genel olarak Kırgızistan'ın toplam sanayi üretimi hacmine bakıldığında 2019 yılında 2018 yılına kıyasla arttığı görülmektedir. 2018 yılında toplam sanayi üretim değeri 253.053 milyar som seviyesinden, 2019 yılında gelindiğinde %10 oranında artarak 278.565 milyar soma yükselmiştir.

Tablo 10. Kırgızistan'da Sanayi Üretimi (Milyon som)

	2018	2019	Pay
Toplam Sanayi üretimi	253.053.909.8	278.565.008.0	100
Madencilik	15.657.653.2	19.872.107.7	7.13
Taş kömürü ve lignit madenciliği	3.089.005.6	3.275.084.9	1.18
Ham petrol ve doğal gaz üretimi	4.097.082.2	4.937.996.9	1.77
Metal cevheri madenciliği	7.583.775.7	10.643.879.4	3.82
Diğer madencilik	887.789.7	1.015.146.5	0.36
İmalat Üretimi	195.866.514.4	219.184.868.4	78.68

Gıda (içecek dahil) ve tütün ürünleri imalatı	29.104.821.8	30.525.366.1	10.96
Tekstil retimi	8.259.387.2	9.733.004.8	3.49
Ahşap ve kağıt ürünlerinin retimi	2.297.548.2	2.276.189.9	0.82
Kok ve rafine edilmiş petrol ürünleri retimi	13.463.606.5	5.480.814.6	1.97
Kimyasal rnlerin retimi	835.311.9	599.089.7	0.22
İlaç rnlerinin retimi	249.738.1	342.856.7	0.12
Kauçuk ve plastik ürünlerin retimi	20.803.429.6	19.994.602.2	7.18
Makina ve ekipmanlar hariç işlenmiş metal ürünlerin retimi	115.957.870.4	145.078.439.0	52.08
Bilgisayar, elektronik ve optik ekipman retimi	43.688.4	63.635.3	0.02
Elektrikli ekipman imalatı	1.444.217.7	1.407.147.1	0.51
Makine ve ekipman imalatı	364.792.2	220.872.6	0.08
Araç imalatı	956.187.3	1.332.160.0	0.48
Makine ve ekipmanların diğeri üretimi, onarımı ve montajı	2.085.915.1	2.130.690.4	0.76
Elektrik, gaz, buhar ve şartlı hava temini	38.852.237.7	36.781.452.7	13.20
Su temini, temizlik ve atık işleme	2.677.504.5	2.726.579.2	0.98

Kaynak: Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, 2021 verilerinden derlenmiştir.

2.2.3. Tarım Sektörü

Kırgızistan’da tarım sektörü Sovyetler Birliğinin GSYİH’sına katkısı SSCB zamanında üye cumhuriyetler arasında en yüksek oranda idi. Bunun en önemli nedeni, Kırgızistan’ın coğrafi yapısının dağlık ve tarıma elverişli olmasıdır. Ülkenin bu özelliği merkezi planlama sistemi tarafından da bilinçli bir şekilde kullanılmış ve Kırgızistan’da daha çok tarımsal üretimin yapılmasına ağırlık verilmiştir. Üretilen rnler SSCB’ye üye ülkelere daha uygun fiyatlarla satılıyor veya bunun karşılığında ülkede üretimi az olan veya üretilmeyen mallar alınıyordu. Bu ülkelere sektörlere bakılarak adeta kendi aralarında iş bölümüne gitmiş ve dolayısıyla birbirlerine bağımlı hale gelmişlerdir (Sarygulova, 2011).

SSCB’nin dağılması, Kırgızistan’ı önemli ölçüde gübre ve tarımsal makina yedek parçalarının yokluğuyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu sebeple bağımsızlık sonrası dönemin ilk yıllarında tarımsal gelirlerde ani düşüşler olmuştur. Finansal kaynakların yetersizliği nedeniyle yeni tarımsal teknolojiye yeterli yatırım yapılamamıştır. Bir taraftan gerekli alt yapı oluşturulmadan sosyalist merkezi planlı ekonomiden piyasa mekanizmasına geçme çabaları, diğeri taraftan da ihtiyaç duyulan finansmanın temini için başlatılan özelleştirme, ülkenin en önemli kaynağı olan tarım ve hayvancılık sektörünün ağır bir darbe almasına neden olmuştur (Elemanova, 2015). Nitekim 1996 yılında tarım sektörünün GSYİH içindeki payı %46,32 iken 1998 yılına gelindiğinde %36’ya kadar düşmüştür. Kırgızistan’da 2019 yılı itibarıyla tarım sektörünün GSYİH içindeki payı %12,09 oranındadır. Tablo 11’de Kırgızistan’da üretilen bitkisel ve hayvansal ürünlerin toplam üretim değeri gösterilmektedir. Buna göre tarım sektöründeki üretim yarısından fazlasını oluşturan bitkisel üretim değeri 2019 yılında 214,8 milyar somdur.

Tablo 11. Kırgızistan'ın tarım üretimi (milyon som)

	2015	2016	2017	2018	2019
Tarımsal ürünlerin toplam üretimi	192242,7	192620,4	203234,9	199534,1	214845,3
Bitkisel üretim	97532,2	97803,3	108187,4	100514,8	110782,2
Hayvansal üretim	94710,5	94817,1	95047,5	99019,3	104063,1

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, 2021 verilerinden derlenmiştir.

Kırgızistan'da zirai üretimin %75'i özel sektöre ait çiftlikler tarafından gerçekleştirilmektedir ve devletin üretimindeki payı %1'den azdır. Geri kalan üretim ise ailelere özel tarlalarda yapılmaktadır (Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, 2021). Kırgızistan'da hayvancılık sektörü, eski dönemlerden beri ülkenin vazgeçilmez yaşam kaynağını oluşturmuştur. Göçebe hayatı yaşayan Kırgızlar için ülkedeki var olan elverişli büyük otlaklar bu alanın gelişmesi için önemli katkı sağlamıştır. Bu yüzden Kırgızistan, Sovyetler Birliği döneminde yün, süt ve et üretim merkezi haline gelmiştir (Dörre and Borchardt, 2012: 313).

2.2.4. Dış Ticaret

Bağımsızlıktan bu yana Kırgızistan'ın toplam ihracatı ithalat rakamlarının altında kalarak, ülke neredeyse toplam ihracat tutarını geçen ticaret açığı vermeye devam etmektedir. 2019 yılında ise ülkenin dış ticaret hacmi 8,78 milyar doları oluşturmuştur. Kırgızistan'ın toplam ihracatı 3,11 milyar dolar iken ithalatı ise 5,67 milyar dolar olmuştur. Kırgızistan'da dış ticaretin gelişimini aşağıdaki Tablo 12 yardımıyla incelemek mümkündür. Buna göre Kırgızistan bağımsızlıktan bu yana sürekli dış ticaret açığı vermektedir. 1995 yılında dış ticaret açığı yaklaşık 280 milyon dolar iken, 2019 yılına gelindiğinde bu rakam %921 oranında artarak 2.56 milyar doları oluşturmaktadır.

Tablo 12: Dış ticaret göstergeleri (milyar dolar)

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Hacim	1.17	1.23	2.34	5.94	8.06	9.92	10.46	9.73	7.27	7.17	7.65	8.60	8.78
İhracat	0.45	0.57	0.95	2.20	3.20	3.50	3.82	3.28	2.43	2.41	2.57	2.73	3.11
İthalat	0.73	0.65	1.40	3.74	4.86	6.42	6.64	6.45	4.85	4.75	5.08	5.86	5.67
Denge	-0.28	-0.08	-0.45	-1.53	-1.66	-2.92	-2.82	-3.17	-2.42	-2.34	-2.50	-3.13	-2.56

Kaynak: Trade Map verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Not: Toplam ihracat ve ithalat rakamları mal ve hizmet ihracat ve ithalat rakamlarını içermektedir.

Ülkenin ana ihracat malları değerli metaller (altın), kaplama metaller (%51,5), cevher, cüruf ve kül (%8,4), mineral yakıtlar, mineral yağlar (%4,2), yenilebilir sebzeler ve bazı kökler (%4) ve diğer ürünlerden oluşmaktadır (Tablo 13).

Tablo 13. Kırgızistan'ın mal ihracatının yapısı, milyon dolar

Ürün adı	2001	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	(%)
Tüm ürünler	476.2	672.0	1488.4	1646.4	1543.5	1790.8	1764.6	1965.5	100
Değerli metaller, kaplama metaller	226.7	236.2	671.7	669.4	707.5	709.9	682.6	853.5	51.5
Cevher, cüruf ve kül	0.8	1.1	0.6	19.8	154.1	144.3	124.6	158.2	8.4
Mineral yakıtlar, mineral yağlar	54.5	78.8	117.5	75.2	49.0	87.1	139.3	119.9	4.2
Yenilebilir sebzeler ve bazı kökler	6.6	13.6	66.8	96.9	93.0	78.1	62.4	86.3	4.0
Süt ürünleri; kuş yumurtaları; doğal bal	3.1	14.4	33.4	44.9	23.8	43.5	33.2	46.2	2.4
Örme giyim eşyası ve aksesuarı	0.9	1.6	28.0	9.4	58.5	118.0	137.8	73.8	2.3
Plastikler ve bunlardan eşya	3.9	15.9	8.3	14.5	10.1	16.3	18.1	33.5	2.0
Yenilebilir meyve ve sert kabuklu yemişler;	2.8	4.0	33.1	16.3	31.3	44.1	29.1	41.8	2.0
Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar	26.0	16.6	33.1	56.3	59.1	61.0	33.2	47.4	1.8
Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler	12.3	12.2	17.6	39.7	29.9	50.7	35.0	25.1	1.8
Bakır ve bakırdan eşya	1.3	1.7	2.6	8.8	10.6	16.2	87.6	64.0	1.5
Cam ve züccaciye	0.3	33.2	2.0	12.9	16.6	29.6	32.0	30.4	1.5
Demir ve çelik	5.5	12.1	11.7	9.3	16.7	25.1	35.6	27.6	1.4
Pamuk	22.5	43.2	30.0	16.0	20.7	25.5	37.6	36.6	1.4
Tuz; kükürt; kireç ve çimento	3.2	16.9	7.8	6.9	9.9	8.7	28.7	33.6	1.2
Uçak, uzay aracı ve parçaları	0.1	1.1	2.1	40.8	44.2	78.9	31.0	16.8	1.0
Diğer ürünler	105.8	169.4	422.1	509.2	208.6	253.7	216.9	270.8	11.8

Kaynak: Trade Map, 2020 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

Kırgızistan'ın ithalatında ise mineral yakıtlar, mineral yağlar; makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar ve bunların parçaları; elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları; demir ve çelik; eczacılıkla ilgili ürünler önemli yer tutmaktadır (Tablo 14).

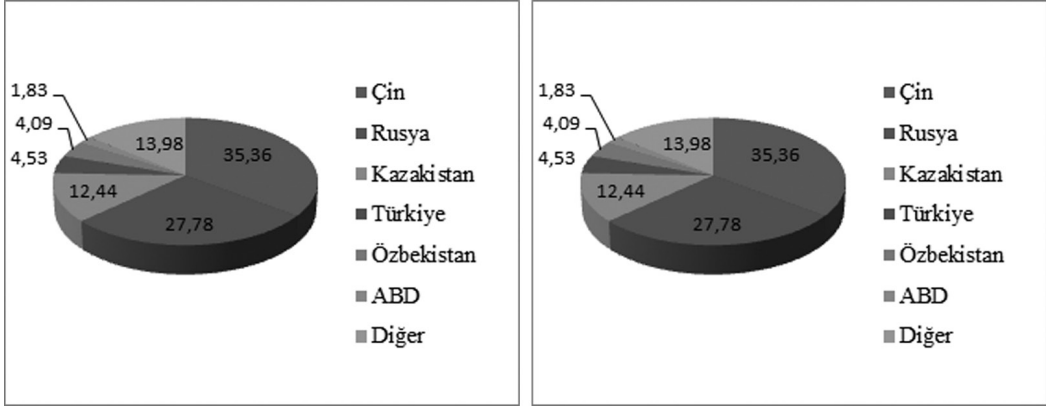
Tablo 14. Kırgızistan'ın mal ithalatının yapısı, milyon dolar

Ürün adı	2001	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	Pay (%)
Tüm ürünler	467.2	1107.8	3222.6	3937.7	3919.1	4481.3	4907.4	4903.8	100
Mineral yakıtlar, mineral yağlar	121.0	320.2	854.0	778.1	449.3	636.3	628.3	687.6	14.0
Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları	42.5	99.6	264.7	358.9	398.9	364.3	465.1	494.6	10.1
Elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları	14.0	56.6	143.9	171.9	211.2	254.4	300.9	362.4	7.4
Ayakkabılar, tozluklar ve benzerleri;	4.8	4.9	39.9	87.7	258.3	301.3	372.4	254.1	5.2
Demir ve çelik	7.3	26.2	71.9	166.1	136.2	144.6	180.8	184.7	3.8
Eczacılıkla ilgili ürünler	23.1	54.8	108.0	147.8	118.8	168.7	163.2	184.0	3.8
Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları	30.4	39.2	269.3	205.6	125.7	148.0	155.2	172.0	3.5
Plastikler ve bunlardan eşya	13.9	37.5	73.1	120.1	132.7	133.5	168.1	154.2	3.1
Suni ve sentetik kesikli lifler	6.1	15.3	40.5	81.9	155.4	192.4	177.9	153.4	3.1
Örme veya tığ işi giyim eşyası ve aksesuarı	7.4	4.1	51.8	66.9	151.3	156.8	235.1	144.3	2.9
Demir veya çelikten eşya	8.6	19.1	66.6	134.4	99.5	101.0	97.6	125.0	2.5
Ahşap ve ahşap eşya	5.2	21.6	64.4	68.5	106.6	70.5	59.9	91.3	1.9
Yenilebilir meyve ve sert kabuklu yemişler	0.5	7.0	23.5	25.0	33.2	52.1	69.9	83.0	1.7
Muhtelif baz metal eşyalar	1.4	4.9	9.6	17.3	19.3	42.9	98.4	81.8	1.7
Tütün ve işlenmiş tütün ikameleri	12.6	21.2	36.9	54.2	46.0	74.2	79.0	77.0	1.6
Diğer	168.4	375.6	1104.3	1453.3	1476.5	1640.4	1655.9	1654.3	33.7

Kaynak: Trade Map, 2020 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

Kırgızistan'ın en önemli ticaret ortakları arasında İngiltere başta olmak üzere Çin, Rusya ve Kazakistan'ın önemli payı bulunmaktadır. Kırgızistan'ın ticaret ortakları ile ilgili olarak aşağıdaki Şekil 5 verilmektedir.

Şekil 5: Kırgızistan'ın önemli ticaret ortakları

İhracat yaptığı ülkeler

İthalat yaptığı ülkeler

Kaynak: Trade Map, 2021 verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 5'e bakıldığında, Kırgızistan'ın dış ticaret yapısının çevre ülkeler odaklı olduğu bilinmektedir. Özellikle ülkenin ihracatı çevre ülkelerdeki ekonomik koşullara bağlı olarak değişim gösterebilmektedir. Ülkenin ihracat yaptığı ülkeler arasında en büyük paya sahip ülkenin %42'lik payla İngiltere olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi %17'lik pay ile Kazakistan, %13,7'lik pay ile Rusya takip etmektedir. Özbekistan'a gerçekleştirilen ihracat ülkenin toplam ihracatının %7'sini oluştururken, Türkiye ve Tacikistan'ın ihracattaki payı sırasıyla %4,5 ve %2,9'dur. Kırgızistan'ın ithalat yaptığı ülkeler arasında %35'lik pay ile Çin ilk sırayı almaktadır. Toplam ithalatın yaklaşık %30'u ise Rusya'dan gerçekleştirilmektedir. Kazakistan'ın ithalattaki payı yaklaşık %12,5 iken, Türkiye ve Özbekistan'ın payı sırasıyla %4,53 ve %4,09'dur.

2.3. Tacikistan'ın Makroekonomik Göstergeleri

Tacikistan, Orta Asya'da karayla çevrili, yaklaşık 7 milyon nüfusuyla bölgedeki kişi başına düşen gelir bakımından en düşük gelirli ülke konumundadır. Ülkedeki yoksulluk düzenli olarak azalmasına rağmen, yoksulluk oranı bu ülkede halen yüksek oranlarda seyretmektedir (Bayraktutan, 2010: 171). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 9 Eylül 1991 tarihinde Tacikistan'ın bağımsızlığını elde etmesinin ardından, 1992-1997 yılları arasında yaşadığı iç savaş ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş, süreç sonunda ülkenin altyapısı ve üstyapısı tahrip olmuştur. Bu dönemde ulusal gelir ortalama olarak %60 gerilemiştir ve ülke üretiminin %70'i durmuştur. İç savaşın ülkeye getirdiği zarar 7 milyar dolardan fazladır (Habibulloev, 2020). Tüm bu sorunlara ek olarak, ekonomik etkinliklerin neredeyse yarısı uyuşturucu ticaretiyle ilgili olarak gerçekleştirilmiş ve yolsuzluklar ciddi boyutlara ulaşmıştır.

1990-1996 döneminde Tacikistan'ın milli geliri ülkedeki istikrarsızlık nedeniyle yılda ortalama %16 küçülmüştür. 1993 yılında GSYİH'da %16 oranında yaşanan düşüş, 1994 yılında %24, 1995'te %12 ve 1996'da %17 oranında gerileme göstermiştir. 1997 yılında sağlanan ateşkes sonucu iç savaşın bitmesi ile ekonomik refah ve kalkınmaya yönelik çalışmalar başlatılmıştır. 1997 yılından başlayarak ekonomik büyüme pozitif artış sergilemiştir. Ülkenin GSYİH'sı 2000 yılında 990 milyon dolar iken bu rakam 2011 yılında 6 milyar 300 milyon dolara ulaşmıştır. 2000-2006 yılları arasında ülkenin GSYİH'sı yavaş seyrinde yükselirken, 2006-2018 yılları arasında GSYİH daha hızlı büyümüştür. 2019 yılında Tacikistan'ın GSYİH'sı 7 milyar 263 milyon dolar olarak gerçekleşmiş, bu rakam 2000 yılına kıyasla 7 kattan daha fazladır (Tablo 13). Tacikistan'da bu gelişmelerin temel belirleyicileri arasında alüminyum ve pamuk ihracatının yanı sıra, yurtdışından gelen işçi gelirleri ve buna bağlı olarak sürekli artan iç tüketim görülmektedir.

Tacikistan'da kişi başına düşen milli gelir ise, 1992 yılında 347 dolardan, 1995 yılında 213 dolara, 2000 yılında ise 138 dolara kadar düşmüştür. Tacikistan ekonomisinin nihayet istikrara kavuşması ile birlikte 2005 yılında kişi başına düşen milli gelir 2000 yılına kıyasla yaklaşık 2,5 kat yükselerek 340 doları bulmuştur. Yine 2010 yılında 2005 yılına göre kişi başına düşen milli gelir 2,2 kat artarak 749 dolara yükselmiştir. 2019 yılı itibarıyla Tacikistan'da kişi başına düşen milli gelir 870 dolardır. Tacikistan, Orta Asya ülkeleri arasında kişi başı en düşük milli gelire sahip ülke konumundadır. Ayrıca bu gösterge ile Tacikistan fakir ülkelerin arasında yerini almaktadır.

Enflasyon oranının kontrol altına alınmasında da gelişmeler yaşanarak, 1992 yılında %350,4 ve 1995 yılında %418,5'e kadar çıkan enflasyon sorunu, 2000 yılında %32,9 oranında çift haneli rakama ve 2005 yılında ise %7,3 gibi tek haneli rakama indirilmiştir. Enflasyon, 2010 yılında %6,45, 2015'te %5,71 ve 2016 yılında %6 oranında gerçekleşmiştir. Diğer taraftan ülkede işsizlik oranı, 1995 yılından günümüze kadar neredeyse aynı seviyede kalarak, yapısal işsizlik sorunu bulunmaktadır. Ayrıca, ihracat ve ithalat hacminde bağımsızlıktan bu yana artışların olduğu, ancak ülkenin sürekli dış açıkla karşı karşıya olduğu ve ithalata bağımlı kaldığı görülmektedir. Cari dengenin GSYİH'ya oranı ise bağımsızlıktan günümüze kadar yüksek oranda negatif seyrini sürdürerek, tehlike arz eden seviyelere ulaşmıştır. Ancak, 2019 yılı itibarıyla bu oranın önemli ölçüde düştüğü görülmektedir.

Tablo 13. Tacikistan'ın Başlıca Makroekonomik Göstergeleri

	1992	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	1.91	1.23	0.86	2.31	5.64	7.85	6.95	7.16	7.52	8.12
GSYİH büyüme oranı (%)	-29.00	-12.42	8.32	6.64	6.52	6.01	6.87	7.62	7.30	7.01
Kişi başına GSYİH (dolar)	347.0	213.6	138.4	340.6	749.6	929.1	802.5	806.0	826.6	870.8
Enflasyon (%)	350.4	418.5	32.9	7.09	6.45	5.71	6.00	7.31	3.84	7.79
İhracat (milyon dolar)	-	-	-	492.0	842.1	824.7	899.5	1125.0	1116.3	1243.5
İthalat(milyon dolar)	-	-	-	1386.0	3343.9	3324.9	2927.0	2763.9	3221.4	3408.8
Dış borç stoku (milyar dolar)	0.01	0.63	1.14	1.12	3.56	5.14	5.18	6.03	5.97	6.63
Dış borç stoku (milli gelirin yüzdesi)	0.5	53.2	138.3	41.9	51.1	54.8	63.8	72.0	68.2	70.1
Cari Denge/GS-YİH(%)	-	-6.7	-7.2	-12.81	-10.30	-6.07	-4.18	2.22	-5.05	-2.28
İşsizlik (%)	-	11.2	11.3	11.1	11.61	11.5	11.42	11.27	11.13	11.2

Kaynak: Dünya Bankası, 2021 (Dünya Gelişim Göstergeleri)

Yukarıda sunulan tablodan görüldüğü gibi Tacikistan, Orta Asya ülkeleri arasında ekonomisi en zayıf ve fakir ülkelerden biridir. Bu sebepten, halen makroekonomik istikrar sağlamak ve özel sektörün geliştirilmesi için altyapı oluşturmak için çalışmaktadır. Nitekim son yıllarda pazar ekonomisine geçiş, özelleştirme, anayasa reformlarıyla ilgili önemli gelişmeler sağlanmakta ve yatırım ortamı iyileştirilmektedir.

2.3.1. Gayri Safi Yurt İçi Hasılabın Yapısı ve Sektörel Gelişmeler

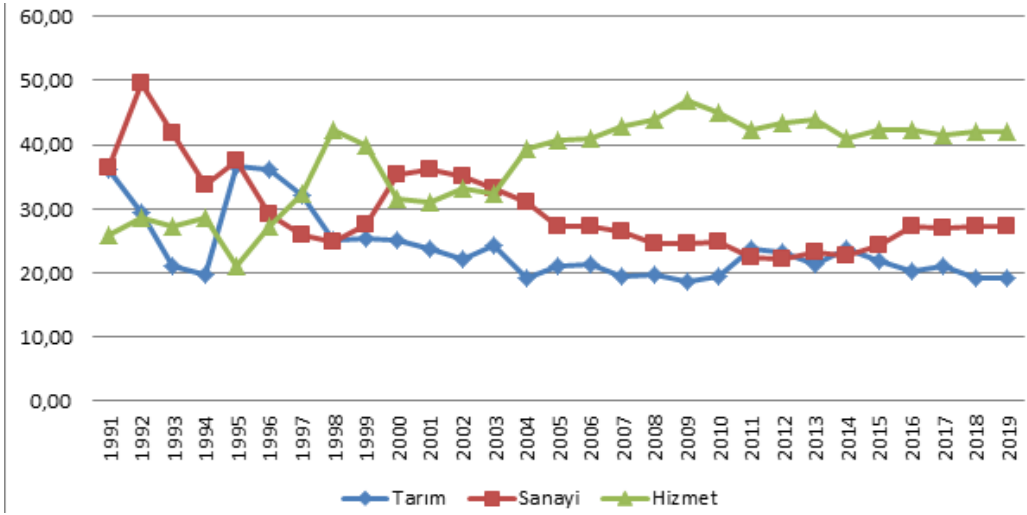
Tacikistan'da ekonomi büyük ölçüde devletin himayesindedir. Tacikistan ekonomisinde büyük ölçüde pamuk, alüminyum ve hidroelektrik enerjisi üretiminde yoğunlaşmış küçük ölçekli sanayiler ağırlıktadır. Bunun yanı sıra ülkede çeşitli tarım ürünlerinin üretimi gerçekleştirilmektedir.

Tacikistan'da GSYİH'nın genel yapısına bakıldığında, hizmet sektörünün tek başına ülke GSYİH'sinin yarıya yakını oluşturduğu, diğer yarısını sanayi ve tarım sektörlerinin aynı seviyede üstlendiği görülmektedir (Şekil 6). Hizmet sektörü bağımsızlıktan bu yana ülke ekonomisindeki rolünü artırmıştır. 1991 yılında %26.04 olan hizmet sektörünün payı, 1998 yılında %42,35, 2008'de %44, 2018'de %42 seviyesinde gerçekleşmiştir. Hizmet sektörü inşaat, finans ve ticaretteki kazançlardan ötürü sürekli gelişmektedir. İşçi döviz gelirlerindeki artış hizmet sektörünün gelişimine katkıda bulunmaktadır. İşgücünün yaklaşık yarısının yurtdışında çalıştığı tahmin edilmektedir.

Tarım sektörünün GSYİH içindeki payı 1991 yılında %36 düzeyinden, 1998 yılında %25'e kadar düşmüştür. 2000 yılından bu yana ise tarım sektörünün GSYİH içindeki payı pek değişmeyerek 2005 yılında %21,1, 2010 yılında %19,5, 2015'te

%21,9 ve 2019'da %19,2 olmuştur. Öte yandan, sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı incelendiğinde, 1991 yılında %36 oranında olan sanayi sektörünün payı, 1998 yılında %24,95 oranına düşmüştür. 1999-2002 yılları arasında sanayi sektöründe toparlanma olmasına rağmen, 2003 yılından itibaren GSYİH içindeki payı düşüş trendine geçmiştir. Sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı 2010'da %24,9 iken ve 2014'te %22,6 oranına gerilemiştir. Ancak, 2015 yılında sanayi sektörünün payı %24,39, 2016 yılında %27,24 olmak üzere yükselmeye geçmiştir. 2019 yılı itibarıyla sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı %27,4'tür.

Şekil 6: Tacikistan'ın GSYİH'sının sektörel dağılımı

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.3.2. Sanayi Sektörü

Sanayi sektörü Tacikistan'ın GSYİH'sının sektörel dağılımının %27,4'ünü oluşturmaktadır. Tacikistan'da ağır sanayi ana dalları: madencilik, enerji üretimi, metalürji, makine üretimi, metal işleme, malzeme üretimi ve kimya sanayidir. Metalürji sektöründe üretimi yapılan başlıca ürünler ise alüminyum, çinko, kurşun, bizmut, antimon, cıva, tungsten, molibden ve altındır. Ayrıca gıda işleme makineleri, kimyevi maddeler ve halıcılık, sanayide önemli yer tutar. Örme eşya üretimi, ipekli kumaş, halıcılık gibi hafif sanayi kollarının yanında güç transformatörleri ve kabloları, tarım aletleri üretimi gibi orta ve ağır sanayi kolları da vardır. Ülkedeki sanayinin ağırlığını "Talko" Alüminyum Fabrikası, hidroenerji tesisleri, hafif sanayi ve gıda işleme alanında küçük işletmeler oluşturmaktadır. Şurab şehrinde kahverengi kömür üretilmektedir. Bunun yanında Tacikistan'ın kuzey ve güney bölgelerinde petrol ve doğal gaz üretimi gerçekleştirilmektedir.

Tacikistan su kaynakları açısından dünyada sekizinci sırada yer almaktadır. Tacikistan'ın büyük zenginliği nehirleri ve gölleridir, ülkede 947 nehrin uzunluğu 28.500 kilometreden fazladır, ki bunlar Orta Asya'nın hidroelektrik kaynakla-

rının yaklaşık %60'ını oluşturmaktadır. Tacikistan'ın dağlık bölgelerinde büyük kar ve buz rezervleri vardır. Tacikistan'daki bini aşan dağ buzullarının toplam alanı 8.476 kilometrekaredir.

Madencilik 2011 yılında sanayinin %12,4'ünü oluştururken bu oran 2019 yılında %17,6'ya yükselmiştir. Gıda ürünleri, içecek ve tütün imalatı 2011 yılında sanayinin %31,1'ini oluştururken bu oran 2019 yılında %19,6'ya kadar düşerken, tekstil ve giyim üretimi ise 2011 yılında sanayinin %18'ini oluştururken, bu oran 2019 yılında %9,5'e kadar düşüşe geçmiştir. Elektrik, gaz ve su üretimi ve dağıtımını 2011 yılında sanayinin %18,6'yı oluştururken bu oran 2019 yılında %24,7'ye yükselmiştir.

Tablo 14. Tacikistan'ın Sanayi Üretimi

Share in total industrial output	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Madencilik	12.4	12.9	11.2	13.3	13.5	19.9	22.6	19.6	17.6
Enerji malzemeleri madenciliği	0.9	1.2	3.1	2.1	1.7	1.5	1.5	1.4	1.4
Enerji dışı malzemelerin madenciliği	11.4	11.7	8.1	11.2	11.8	18.4	21	18.2	16.2
Gıda ürünleri, içecek ve tütün imalatı	31.1	34.9	36.1	31	28.5	24.4	21.4	20.5	19.6
Tekstil ve giyim üretimi	18	16.2	13.7	12.5	10.6	10.1	11.8	10.4	9.5
Deri, deri eşya ve ayakkabı imalatı	0.2	0.2	0.1	0.2	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3
Ahşap işleme ve ahşap ürünlerin üretimi	0.4	0.3	0.4	0.5	0.6	0.7	0.6	0.6	0.5
Kağıt hamuru ve kağıt üretimi, yayıncılık ve basım faaliyetleri	0.7	0.9	0.9	1.1	1.2	0.8	0.7	1.0	0.9
Petrol ürünleri üretimi	0.3	0.7	1.1	0.9	0.4	0.4	0.4	0.4	0.5
Kimyasal üretim	0.3	0.4	0.5	0.6	0.7	0.6	0.5	0.6	0.6
Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı	0.4	0.8	0.5	0.6	0.5	0.6	0.8	0.8	1.0
Diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı	4.9	4.1	4.4	8.9	9.8	11.0	10.4	9.6	9.4
Metalürjik üretim ve bitmiş metal ürünlerin üretimi	10	8.8	10.4	8.7	11.9	12.3	10.9	11.3	14.0
Makine mühendisliği	2.5	1.6	1.2	0.6	0.8	0.8	0.7	0.9	1.1
Diğer endüstriler	0.1	0.2	0.2	0.4	0.2	0.2	0.2	0.2	0.4
Elektrik, gaz ve su üretimi ve dağıtımını	18.6	18.3	19.3	20.6	20.9	18.0	18.8	23.8	24.7

Kaynak: Tacikistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İstatistik Ajansı (<https://www.stat.tj/en/>) verilerinden derlenmiştir.

2.3.3. Tarım Sektörü

2019 yılı itibarıyla Tacikistan'da tarım sektörünün GSYİH'daki payı %19,2'dir ve çalışan nüfusun %44,72'si tarım sektöründe iş görmektedir. Üretilen tarım ürünlerinin başında pamuk, tahıl ve çeşitli meyve ve sebzeler gelir. Pamuk eki-

minin büyük bir kısmı sulama ile yapılır. Tacikistan pamuğu dünyadaki en iyi pamuk çeşidinden biri olduğundan, SSCB zamanında Tacik toprakları Moskova tarafından genelde pamuk üretiminde kullanılmıştır, bundan dolayı da ülkede yüksek ölçüde pamuk ihracatına bağımlı bir ekonomi oluşmuştur.

Tacikistan'da toplam 280 bin hektarlık bir alanda yılda 600 bin ton pamuk üretimi gerçekleştirilmekte, ancak bunun sadece %10'u ülkede işlenebilmektedir. Resmi pamuk toplama mevsimi 10 Ağustos'ta başlamakta, pamuk ekimi ise Mart ayı sonunda yapılmaktadır. Tacikistan pamuğu, Türkmen pamuğu ile birlikte dünyadaki en kaliteli pamuktur. Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'daki pamuk ihracatı, toplam emtia ihracatının sırasıyla % 45, % 20 ve % 15'ini oluşturmakta ve bu ülkelerde GSYİH'ya önemli bir katkı sağlamaktadır (Özbekistan'da % 8 ve Tacikistan'da % 8,2; Türkmenistan'da % 4) (Tokel, 2021).

Günümüzde Tacikistan'da pamuk ve pamuk ürünlerinin alım ve satımı üzerinde borsa bulunmaktadır. Pamuk üretici Tacik firmaları ile çalışan ve bu sektörde en büyük yatırımı yapan ve aynı zamanda alıcısı olan İsviçreli firma "Paul Reinhard" ve "Credit Suisse First Boston" İsviçre Bankası Ticaret Departmanıdır. Bunun yanında Rusya, İran ve Litvanya'ya ihracat yapılmaktadır. Son zamanlarda artan pamuk fiyatları ile Tacik üreticiler son derece karlı birkaç sezon geçirmişlerdir. 2019 yılında 505 bin ton pamuk üretimi gerçekleşen Tacikistan'da pamuk üretiminin daha da artması beklenmektedir (<https://www.stat.tj/en/macro-economic-indicators>). Orta Asya bölgesinde pamuk üretiminde Tacikistan en büyük üçüncü üretici ülke konumundadır. Tacikistan'da pamuk dışında başta buğday olmak üzere tahılların ekimi ise sulama imkanlarının daha az olduğu bölgelerde gerçekleştirilmektedir. Diğer başlıca ürünler arasında patates, soğan ve domates olmak üzere sebzeler, üzüm ve elma bulunmaktadır. İpekböceği yetiştiriciliği ve hayvancılık da Tacikistan tarım sektörünün önemli alanlarındandır.

Tacikistan'da 2019 yılında toplam tarımsal üretimde bitkisel üretimin payı %69.48'ini, hayvansal üretimin payı ise %30.52'yi oluşturmaktadır (Tablo 15). Tacikistan'ın toprakları tarıma elverişli ve su kaynakları da diğer Orta Asya ülkelerine göre oldukça bol olsa da, bu sektör, halkın refah seviyesini yükseltmek konusunda yeterli olamamaktadır.

Tablo 15. Tacikistan'ın tarımsal üretimi

bin somoni; sabit fiyatlarla (2000)								
	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019	Pay
Toplam üretim	7.646.4	16.125.3	22.160.3	23.320.9	24.911.5	25.898.7	27.750.4	100
Bitkisel üretim	5.663.2	11.639.9	15.334.6	16.116.6	17.302.7	17.883.5	19279.7	69.48
Hayvansal üretim	1.983.2	4.485.4	6.825.7	7.204.3	7.608.8	8.015.2	8470.77	30.52

Kaynak: Tacikistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İstatistik Ajansı (<https://www.stat.tj/en/>) verilerinden derlenmiştir.

2.3.4. Dış Ticaret

2019 yılında Tacikistan'ın dış ticaret hacmi 4,65 milyar doları oluşturmuştur. Tacikistan'ın toplam ihracatı 1,24 milyar dolar iken, ithalatı ise 3,41 milyar dolar olmuştur. Tacikistan'da dış ticaretin gelişimini aşağıdaki Tablo 16 yardımıyla incelemek mümkündür. Buna göre Tacikistan bağımsızlıktan bu yana sürekli dış ticaret açığı vermektedir. Bu yönüyle Orta Asya ülkelerinden Kırgızistan ile benzerlik göstermektedir. 2002 yılında dış ticaret açığı yaklaşık 160 milyon dolar iken, 2019 yılına gelindiğinde bu rakam %1360 oranında artarak 2.21 milyar doları oluşturmaktadır.

Tablo 16. Dış ticaret göstergeleri (milyar dolar)

	2002	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Hacim	1.70	1.88	4.19	5.10	6.30	6.29	5.05	4.32	3.93	3.76	4.22	4.44
İhracat	0.77	0.49	0.84	1.05	1.31	0.94	0.81	0.90	0.90	0.98	1.07	1.12
İthalat	0.93	1.39	3.34	4.05	4.99	5.35	4.24	3.42	3.03	2.77	3.14	3.33
Denge	-0.16	-0.89	-2.50	-3.00	-3.67	-4.41	-3.42	-2.52	-2.13	-1.79	-2.07	-2.21

Kaynak: Trade Map verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Not: İhracat ve ithalat rakamları hizmet sektörünü kapsamamakta olup, sadece mal ihracat ve ithalatını yansıtmaktadır.

Tablo 16'ya bakıldığında 2015 yılından bu yana Tacikistan'ın ihracatında düzenli bir artış görülmektedir. Tacikistan ihracatındaki artış büyük ölçüde alüminyum üretiminin artışından ve dünya piyasalarında alüminyum fiyatlarındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Ülkenin ana ihracat malları cevher, cüruf ve kül (%26,61), doğal veya kültür incileri, değerli taşlar, değerli metaller (%20,23), pamuk (%16,33), alüminyum ve alüminyumdan eşya (%16,16) ve diğer ürünlerden oluşmaktadır (Tablo 17).

Tablo 17. Tacikistan'ın mal ihracatının yapısı, milyon dolar

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Pay
Tüm ürünler	813.49	897.61	899.32	983.83	1073.86	1115.85	100
Cevher, cüruf ve kül	175.88	152.41	239.12	387.33	400.13	296.89	26.61
Doğal veya kültür incileri, değerli taşlar, değerli metaller	82.51	168.91	99.27	1.52	2.05	225.78	20.23
Pamuk	142.00	155.74	137.21	159.90	204.93	182.20	16.33
Alüminyum ve alüminyumdan eşya	236.24	221.42	209.39	203.12	202.18	180.30	16.16
Tuz; kükürt; topraklar ve taş; kireç ve çimento	3.12	3.17	16.36	46.11	65.68	68.39	6.13
Mineral yakıtlar, mineral yağlar	44.88	49.30	52.33	51.70	79.11	35.55	3.19
Diğer baz metaller	4.71	4.63	11.63	20.51	26.68	23.06	2.07
Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	19.13	12.35	14.64	19.23	19.45	15.87	1.42
Demir ve çelik	1.55	3.24	2.60	3.98	5.60	10.45	0.94
Diğer	103.49	126.46	116.77	90.42	68.06	77.37	6.93

Kaynak: Trade Map, 2020 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

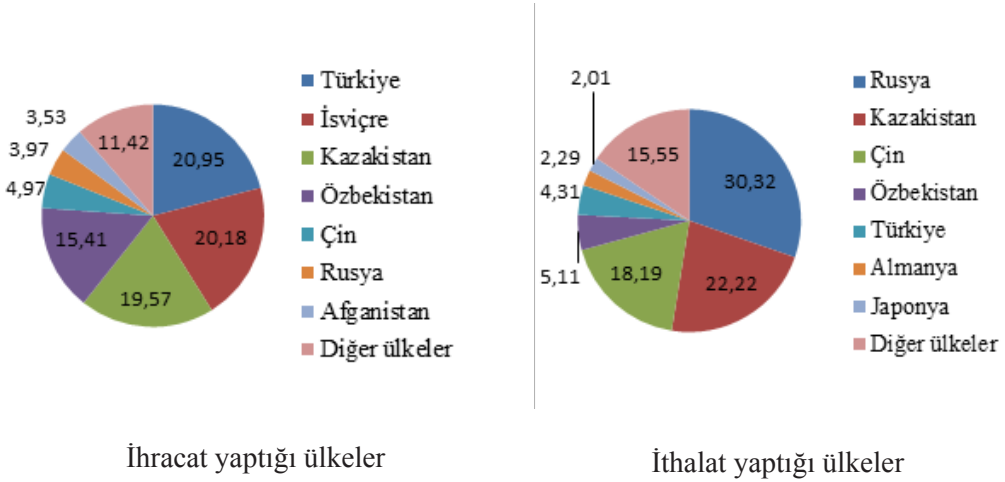
Tacikistan'ın ithalatında ise mineral yakıtlar, mineral yağlar; demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları; makineler, mekanik cihazlar; hububat; demir ve çelik; elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları; inorganik kimyasallar; ahşap ve ahşap eşya; hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar; plastikler ve bunlardan eşya ve diğer ürünler önemli yer tutmaktadır (Tablo 18).

Tablo 18. Tacikistan'ın mal ithalatının yapısı, milyon dolar

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Pay
Tüm ürünler	4235.73	3419.36	3031.46	2774.44	3144.35	3327.74	100
Mineral yakıtlar, mineral yağlar	768.88	553.79	471.77	475.24	563.09	593.36	17.83
Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları	449.57	199.19	175.14	201.72	296.18	300.88	9.04
Makineler, mekanik cihazlar	252.47	311.99	303.02	170.26	266.59	252.93	7.60
Hububat	256.52	266.82	242.64	205.59	182.33	237.45	7.14
Demir ve çelik	211.29	219.10	191.29	181.01	273.38	225.24	6.77
Elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları	174.76	203.33	165.44	129.29	161.02	170.95	5.14
İnorganik kimyasallar	151.25	155.59	158.86	132.45	111.93	134.33	4.04
Ahşap ve ahşap eşya	290.77	205.36	131.00	131.75	123.80	127.51	3.83
Hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar	102.73	96.05	92.11	93.74	83.02	106.37	3.20
Plastikler ve bunlardan eşya	66.78	62.33	70.41	76.05	84.92	102.32	3.07
Diğer	1510.72	1145.82	1029.78	977.34	998.08	1076.41	32.35

Kaynak: Trade Map, 2020 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

Tacikistan, Türkiye dahil olmak üzere toplam 101 ülke ile ticaret yapmaktadır. Tacikistan'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler arasında; Türkiye, İsviçre, Kazakistan, Özbekistan, Çin, Rusya ve Afganistan yer alırken, ithalat yaptığı ülkeler arasında; Rusya, Kazakistan, Çin, Özbekistan, Türkiye, Almanya, Japonya yer almaktadır. 2019 yılında Tacikistan'ın toplam ihracatındaki Türkiye'nin payı yaklaşık %21, İsviçre'nin payı %20,18 iken Kazakistan'ın payı ise %19,57'dir. Bu ülkeler genellikle Tacikistan'dan alüminyum ve pamuk almaktadırlar. Tacikistan ithalatının yarısından fazlasını Rusya ve Kazakistan'dan yapmaktadır. Tacikistan ithalatındaki Rusya'nın payı %30,32 iken, Kazakistan'ın payı ise %22,22'dir. Tacikistan ithalatının %4,31'lik kısmını Türkiye'den yapmaktadır (Şekil 7).

Şekil 7: Tacikistan'ın ticaret ortakları

Kaynak: Trade Map, 2021 verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur

2.4. Türkmenistan'ın Makroekonomik Göstergeleri²

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanan Türkmenistan'da, ilk yıllarda merkezden gelen desteğin kesilmesi nedeniyle ekonominin bütün sektörlerinde hammadde, yedek parça, uzman işgücü gibi birçok faktör açısından ciddi sıkıntılar yaşanmış ve üretim her yıl önemli ölçülerde düşmeye devam etmiştir (Turan ve Dinç, 2015: 155). Bağımsızlığının ilk yıllarında ülke ekonomisinde keskin bir düşüş meydana gelmiştir. 1992-1996 yılları arasında GSYİH'daki kümülatif düşüş %50 olarak gerçekleşmiştir. Ülke yükselen enerji fiyatlarından istenilen geliri elde edememiştir. Bunun nedeni, esas ithalatçı ülkeler olan Rusya ve Ukrayna'nın gaz ithalatı ödemelerini gerçekleştirememeleridir. Ödenmemiş ve birikmiş borçların tırmanması doğal gaz üretiminin düşmesine sebep olmuştur.

Türkmenistan hükümeti bağımsızlıktan sonra merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş için reformlara hız vermiştir. Buna göre, devletin bazı mallar üzerindeki fiyat kontrolü kaldırılmış, özel çiftliklerin artmasına izin verilmiş ve mali sistemin yeniden yapılandırma çalışmaları başlatılmıştır. Bu reformlara ek olarak yabancı sermaye, para politikası ve özelleştirme ile ilgili konulara öncelik verilerek birçok program geliştirilmiştir. Türkmenistan'ın belirlediği öncelikli hedeflerden biri olan yabancı sermayenin çekilmesi, ülkenin ilk yıllardaki ekonomik gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda, Türkmenistan zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olması sebebiyle, bu sektörler gelen yabancı yatırımlar sayesinde 1998 yılından itibaren ülkenin ekonomik büyümesinde bir sıçrama yaşanmıştır. Yatırımların artması sonucu ihracattaki artış ve

² Türkmenistan'ın ekonomik yapısı incelendiğinde, özellikle sektörler bazında istatistik verilere ulaşamamıştır.

bununla beraber enerji fiyatlarındaki olumlu gelişmeler, Türkmenistan ekonomisinin çarpıcı büyüme hızına ulaşmasında etkili olmuştur (Halbayev, 2018: 80).

Tablo 19 incelendiğinde, Türkmenistan'ın başlıca makroekonomik göstergeleri bağımsızlığın ilk yıllarında olumsuz etkilenmiş, 1998 yılından sonra pozitif yönde gelişme göstermeye başlamıştır. Buna göre, ülkenin GSYİH'sı 1994 yılında 2,4 milyar dolar iken, 1996 yılında 2.3 milyar dolara inmiş ve 1998 yılında 2.6 milyar dolara çıkmıştır. Daha sonra GSYİH 2000 yılında 2.9 milyar, 2005 yılında 8.1 milyar, 2010 yılında 22.5 milyar, 2015 yılında 35.8 ve 2019 yılında 45.2 milyar dolara yükselmiştir. Buna paralel olarak kişi başına GSYİH da 1994 yılında 606 dolar iken, 2019 yılında 7612 dolara çıkmıştır. Ülkenin GSYİH'sının büyüme sürecine baktığımızda ise, 1994 yılında %17,3 oranında küçülürken, 1996 yılında %6 ve 1998 yılında da %7,1 oranında büyümüştür. Bu yüksek oranlı büyüme süreci günümüze kadar devam ederek, 2000'de %5,4, 2005'te %13, 2010'da %9,2, 2015'te %6,5 ve 2019'da da %6,3 oranında gerçekleşmiştir.

Türkmenistan'da bağımsızlığın ilk yıllarında enflasyon hızlı bir yükseliş göstermiştir. Diğer Orta Asya ülkelerinde bağımsızlıktan sonra ortaya çıkan hiper enflasyon, Türkmenistan'da da yaşanmıştır. Örneğin, 1993 yılında %3102 olan enflasyon oranı, 1994'te %1748 ve 1995 yılında da %1005 seviyesinde seyretmiştir (Bayraktutan, 2010: 184). Bütün bunlara rağmen enflasyon sorunu, 1997 yılında çift ve 2000 yılı itibarıyla da tek haneli rakamlara indirilmiştir. Bu bağlamda 1998 yılında enflasyon oranı %16,8, 2000 yılı itibarıyla %8 oranına kadar indirilmiştir. Fakat 2005'te tekrar %10,7 gibi çift haneli rakama yükselmiştir. Ancak 2010'da %4, 2015'te %7,4 ve 2019'da %8 şeklinde tek rakamlı olarak gerçekleşmiştir. Ülkedeki enflasyonun düşürülmesinde tarımsal ve enerji ürünlerindeki üretimin iyileşmesi, kamu hizmetleri ve bazı temel ihtiyaç maddeler üzerindeki fiyat kontrolleri gibi etkenlerin etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte diğer bir neden ülkedeki başarılı sıkı para politikası uygulamasıdır.

Ülkenin dış ticaret seyri incelendiğinde, dış ticaret hacminin bağımsızlıktan bu yana önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Türkmenistan bağımsızlıktan bu yana Orta Asya ülkeleri arasında sürekli dış ticaret fazlası veren ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. 2019 yılında Türkmenistan yaklaşık 7,8 milyar dolar dış ticaret fazlası vermiştir. Ayrıca ülkenin dış borç stoku milli gelirin sadece %1.25'lik kısmını oluşturarak çok az miktarda borcu bulunmaktadır. İşsizlik oranı, 2000 yılında %11,67 iken, 2005 yılında %7.27 seviyesine, 2010 yılında ise %4,1 seviyesine inmiş ve günümüze kadar pek değişmeyerek düşük seviyesini korumuştur (Tablo 19).

Tablo 19. Türkmenistan'ın makroekonomik göstergeleri

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	3.21	2.48	2.90	8.10	22.58	35.80	36.18	37.93	40.76	45.23
GSYİH büyüme oranı (%)	-4.61	-7.20	5.47	13.03	9.20	6.50	6.20	6.50	6.20	6.3
Kişi başına GSYİH (bin dolar)	846.6	589.9	643.2	1704.4	4439.2	6432.7	6389.5	6587.1	6966.6	7612
Enflasyon (%)		1005	8	10.7	4.4	7.4	3.65	8	13.3	5.09
İhracat (milyar dolar)	2.14	1.69	2.50	4.94	6.50	11.01	7.96	8.40	10.13	10.83
İthalat (milyar dolar)	1.47	1.31	1.78	2.94	5.70	8.01	5.60	4.41	2.80	3.02
Dış borç stoku (milyon dolar)	402.2	2627.0	1152.8	531.2	367.0	507.7	783.7	907.3	907.3	567.6
Dış borç stoku (milli gelirin yüzdesi)	16.1	96.3	15.3	2.6	1.1	1.4	2.2	2.3	2.3	1.25
Cari Denge/GSYİH(%)	-	0.002	0.412	0.875	-2.917	-5.577	-7.293	-3.916	1.388	-1.171
İşsizlik	-	-	11.67	7.27	4.1	3.95	3.92	3.86	3.8	3.91

Kaynak: Dünya Bankası, 2021 (Dünya Gelişim Göstergeleri)

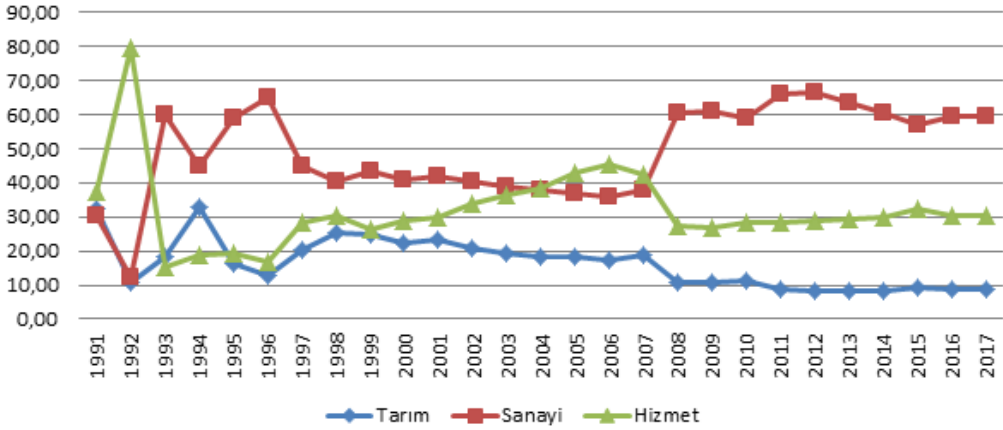
2.4.1. Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın Yapısı ve Sektörel Gelişmeler

Türkmenistan'ın GSYİH'sının sektörel dağılımı incelendiğinde, Şekil 8'den görüldüğü gibi sanayi sektörü ağırlıklıdır. Türkmenistan'da sanayi sektörünün temel taşı enerji sektörü oluşturmaktadır. Ülkede büyük ölçekli gaz ve petrol kaynakları mevcuttur. Enerji sektörü, ülkedeki ekonomik gelişmelere yön vermektedir. Sanayi sektöründen sonra GSYİH'nın büyük kısmını hizmet sektörü oluşturmaktadır. Türkmenistan hükümetinin önem verdiği sektörler arasında tekstil, gıda işleme, enerji ve pamuk sektörleri ile taşımacılık ve iletişim altyapısının geliştirilmesi yer almaktadır. Ülkede buğday üretiminde ise kendi kendine yeterlilik politikası izlenmektedir. Bu açıdan tekstil ve gıda işlemenin, petrolün ve gazın, tarımın önümüzdeki yıllarda hızla büyüyen sektörler olması beklenmektedir. Tarım sektöründe ileri tekniklerin uygulamaya konulması ve özelleştirme, pamuk üretiminin artmasını sağlayabilecektir.

Sanayi sektörünün GSYİH içindeki payının gelişimi incelendiğinde, 1991 yılında %30,5 pay alan sanayi sektörü, 1995'te %59,1'e, 1996 yılında ise zirveye ulaşarak %65,21'e kadar yükselmiştir. 1997 yılında bu oran %45, 1998 yılında %40, 2000 yılında %42 ve 2005 yılında %37 pay alarak önemli ölçüde düşüş göstermiştir. Ancak, 2010 yılından itibaren tekrar yükselişe geçen sanayi sektörünün payı %59,1, 2015 yılında %56,9 ve 2017 yılında %59,3 seviyesine yükselmiştir. Türkmenistan'da hizmet sektörünün payı bağımsızlıktan bu yana önemli ölçüde artış göstermiştir. Buna göre, 1993 yılında %15,5 olan hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı, 1994 yılında %15,4'e, 1995 yılında %19,1, 2000 yılında %28,9 ve 2005 yılında da %42 seviyesine çıkmıştır. Ancak, 2005 yılından sonra düşüşe geçen hizmet sektörünün payı 2010'da %28,1, 2015'te %32,4 ve 2017'de %30,4 olmuştur.

Tarım sektörünün GSYİH içindeki payı ise, 1991 yılında %32,2 iken, 1992 yılında %10,8'e kadar indikten sonra 1993 yılında %18,1'e 1994 yılında %32,6'ya yükselmiş ve 1995-1996 yılında %12'e kadar düşmüştür. Ancak 1997 yılından 2002 yılına kadar yine tarım sektörünün GSYİH içindeki payı ortalama %20'lere kadar yükselmiştir. 2003 yılından itibaren ise bu sektörün payı sürekli düşüş göstererek, 2005 yılında %18,5, 2010 yılında %11,3, 2015 yılında %9,3 ve 2017 yılında %8,7'ye gerilemiştir.

Şekil 8: GSYİH'nın Sektörel Dağılımı (%)

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.4.2. Sanayi Sektörü

Sovyetler Birliğinden Türkmenistan'a önemli bir sanayi altyapısı miras kalmamıştır. Moskova yönetimi, sadece ülkedeki petrol ve doğalgaz, pamuk işleme alanlarına yatırım yapmış ve sanayi sektörü bu alanlar üzerinde yoğunlaşmıştır (DEİK, 2008: 7). Türkmenistan SSCB'den ayrılıp bağımsızlığını ilan ettiği zaman, ülkede daha çok hafif sanayi mevcuttur. Türkmenistan'da halı, kilim, bitkisel yağ üretimi, tekstil endüstrisi, petrol rafinerileri, kimyasal madde üretimi, doğalgaz çıkarma sanayi ve bu sektörün yan dalı olan azotlu gübre sanayi oldukça gelişmiştir.

Türkmenistan, sahip olduğu zengin mineral kaynaklar nedeniyle enerji sektörü ve madencilik sanayi üretiminde önemli rol oynamaktadır. Ülkenin işlenebilen başlıca doğal kaynakları; doğalgaz, sodyum sülfat, krom (Karaboğaz Lagunu), sülfür, kurşun, galyum (Gaurdak Bölgesi), bentonit (Oğlanlı Bölgesi), brom, iyot (Çeleken, Nebitdağ) ve petroldür. Türkmenistan'ın doğalgaz rezervleri 2 trilyon metreküp ve petrol rezervi 400 milyon ton seviyesindedir (BP, 2020). Ülkede üretilen doğalgaz miktarı hükümetin ihracat politikalarına bağlı olarak dalgalanmalar gösterebilmektedir. Bundan başkade hükümet petrol ürünleri en-

düstrisini de geliştirmek için çaba göstermektedir. Türkmenistan Milli Petrol ve Doğalgaz Stratejisinde 2030 yılına kadar ülkedeki petrol ve doğalgaz sektörüne yaklaşık 60 milyar dolarlık yatırım yapılacağı bildirilmektedir (Halbayev, 2019: 85).

Türkmenistan'da petrol ve doğal sektörlerinin yanı sıra, petrokimya ve kimya sanayi oldukça gelişmiştir. Ülkede Türkmenbaşı ve Türkmenabat olmak üzere iki önemli petrol rafineri faaliyette göstermektedir. Ayrıca, ülkede kimya sanayi de önemli olup, bu alanda başlıca fabrikalar, Türkmenabat süperfosfat fabrikası, Kara-Boğaz Göl bölgesinde mirabilite, Magdanlyda sülfür ve Çeleken yarımadasında iyot ve bromin fabrikalarıdır.

Türkmenistan'ın imalat sanayisinin en önemli alt sektörlerinden biri de tekstil sektörüdür. Ülkede üretilen pamuğun yarısından fazlası tekstil sektöründe işlenmekte ve önemli bir kısmı dış piyasalara ihraç edilmektedir (Bashimov, 2012:13). Tekstil sektörü hem istihdam olanakları hem de ihracat açısından Türkmenistan'da enerji sektöründen sonra en önemli sanayi alt sektörleri arasında gelmektedir. Bu yüzden Türkmenistan ilk yıllardan itibaren bu sektörün gelişmesi için önemli ölçüde yabancı sermaye çekerek bu alanda birçok fabrika inşa etmiştir. Gıda ürünleri sanayi sektörünün önemli sektörlerinden birini oluşturmaktadır. Türkmenistan'ın sanayi üretiminde makine ve madencilik, inşaat malzemelerinin üretimi, kimyasal maddelerin üretimi diğer ürünlere göre oranla oldukça az üretilmektedir ve yıllara göre düşüş göstermektedir. Üretim kapasitesinin düşük olması bu ürünlerin yeterli miktarda üretilmesine engel olmaktadır.

2.4.3. Tarım Sektörü

Türkmenistan'da tarıma elverişli topraklar ülkede oldukça az olmasına rağmen, ekili alanların büyük bir kısmında pamuk ekilmektedir. Türkmenistan, dünyanın dokuzuncu büyük pamuk üreticisi konumunda olup, yıllık ortalama bir milyon tondan fazla pamuk üretmektedir (Kovusova, 2018: 44). Pamuk üretiminde oldukça ilerleme kaydeden Türkmenistan, yabancı yatırımcılara cazip gelebilecek yerli tekstil sanayi geliştirmektedir. Tekstil yatırımları açısından en ileride olan yabancı firmalardan birisi, Türk firması olan Çalık Holding'dir.

Türkmenistan'da tarımsal üretim açısından en büyük paya sahip olan pamuk, tahıllar ve yem bitkileri takip etmektedir. Hükümetin pamuk ve buğdayda hedeflediği yüksek üretim, bu alanda faaliyet gösteren sanayi kollarının daha da büyüyeceğine dair bir ümit oluşturmaktadır. Türkmenistan'da buğday üretimi devlet teşvikleri ile desteklenmektedir. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile her yıl ülkenin tüm bölgelerinde buğday üretimi için alanlar ve hedef hasat belirlenmekte ve bu ürünün üretimiyle ilgili tüm faaliyetler hükümet tarafından yönlendirilmektedir (Stanchin ve Lerman, 2017:218). Türkmen hükümeti, 2010 yılında kabul edilen "Türkmenistan'ın 2011-2030 için Sosyo-Ekonomik Gelişim Ulusal Programı" kapsamında ülkedeki buğday üretimini 2030 yılında 1.9 milyon tona çıkarılmasını ve aynı şekilde ihracatın da artırılmasını öngörmüştür.

Tarım ile uyum içerisinde gelişen hayvancılık, Türkmenistan'da özellikle son yıllarda gelişmeye en müsait sektörlerden biridir. Türkmenistan'da hayvancılık alanına bakıldığında, genelde koyun ve sığır yetiştiriciliği ön plana çıkmaktadır. Ülkedeki koyunların çoğu karakul koyunu türündendir ve bunların derileri astragan kürkü olarak kullanıldığı için çok kıymetlidir (Torayev, 2008: 25). Bu nedenle, hayvancılık ürünleri Türkmenistan için ihracat açısından da önemini artırmaktadır. Bu da sektörün gelişmesi için önemli bir etken olarak görülebilir.

2.4.4. Dış Ticaret

2019 yılında Türkmenistan'ın dış ticaret hacmi 13,85 milyar doları oluşturmuştur. Türkmenistan'ın toplam ihracatı 10,83 milyar dolar iken ithalatı ise 3,07 milyar dolar olmuştur. Türkmenistan'da dış ticaretin gelişimini aşağıdaki Tablo 20 yardımıyla incelemek mümkündür. Buna göre Türkmenistan bağımsızlıktan bu yana sürekli dış ticaret fazlası vermektedir. 1995 yılında dış ticaret açığı yaklaşık 380 milyon dolar iken, 2019 yılında Türkmenistan'ın dış ticaret fazlası 7.80 milyar dolardır.

Tablo 20. Dış ticaret göstergeleri (milyar dolar)

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Hacim	3	4.28	6.90	7.37	14.07	20.65	20.96	21.80	16.81	13.57	12.81	12.93	13.85
İhracat	1.69	2.5	4.82	2.67	7.42	11.25	11.94	12.38	10.09	7.96	8.40	10.13	10.83
İthalat	1.31	1.78	2.08	4.69	6.65	9.40	9.02	9.42	6.72	5.60	4.41	2.80	3.02
Denge	0.38	0.72	2.75	-2.02	0.77	1.85	2.91	2.95	3.38	2.36	3.99	7.33	7.80

Kaynak: Trade Map verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Not: İhracat ve ithalat rakamları hizmet sektörünü kapsamamakta olup, sadece mal ihracat ve ithalatını yansıtmaktadır.

Ülkenin ana ihracat malları esasen doğalgaz, petrol ürünleri ve pamuktan oluşmaktadır. Petrol ürünleri ve pamuk ihracatı tek başlarına Türkmenistan ihracatının %95'lik kısmını teşkil etmektedir. Türkmenistan'ın dış ticaretindeki temel maddeler enerji ve pamuktur. Buradan görülen Türkmenistan ihracatında tamamen petrol ve petrol ürünlerine bağımlıdır (Tablo 21). Yurt içi imalat sanayinin geliştirilmesi çabalarına rağmen, Türkmenistan'ın ihraç ürünleri çeşitlendirebilecek bir üretim altyapısına sahip olmaması nedeniyle, ülkeye yabancı döviz akışı ağırlıklı olarak doğal gaz ihracatına dayanmaktadır. Türkmenistan'ın ihracat çeşitlendirme yönünde politikalar yapması şarttır.

Tablo 21. Türkmenistan'ın mal ihracatının yapısı, milyon dolar

	2001	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	(%)
Tüm ürünler	2312.3	4823.8	2674.3	10093.8	7964.0	8400.0	10128.8	10826.1	100.0
Mineral yakıtlar, mineral yağlar	2055.6	4374.1	1849.3	9061.5	6788.0	7548.6	9278.2	10059.0	92.9
Pamuk	162.0	201.7	485.9	568.4	474.3	412.5	309.9	218.1	2.01
Plastikler ve bunlardan eşya	0.19	63.82	96.25	87.26	80.43	71.4	73.8	127.2	1.17
Gübreler	0.00	0.02	5.01	24.67	62.06	110.8	113.2	107.3	0.99
Tuz; kükürt; kireç ve çimento	0.76	1.66	0.34	87.99	41.88	19.4	95.9	60.0	0.55
Diğer emtialar	0.50	3.18	32.14	9.45	8.33	2.1	5.3	34.5	0.32
Diğer hazır tekstil ürünleri	2.45	34.23	32.85	39.91	29.71	28.9	22.1	29.4	0.27
Optik, fotografik, sinematografik, tıbbi veya cerrahi aletler ve cihazlar	0.22	0.81	0.86	9.96	13.92	17.8	32.0	29.4	0.27
Yenilebilir sebzeler ve bazı kökler	1.43	2.72	0.70	1.48	1.64	5.1	8.8	25.6	0.24
Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler	2.08	2.97	15.57	6.32	16.51	16.9	13.2	25.1	0.23
Diğer	256.7	449.6	825.0	1032.3	1175.9	851.4	850.6	767.0	1.02

Kaynak: Trade Map, 2021 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

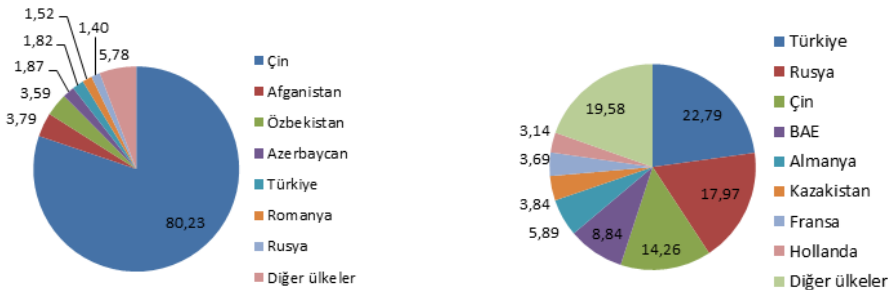
Türkmenistan'ın başlıca ithal ürünleri ise; makineler, mekanik cihazlar; demir veya çelikten eşya; elektrikli makine ve teçhizat, bunların parçaları; demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar; eczacılıkla ilgili ürünler; plastikler ve bunlardan eşya; demir ve çelik; mobilya; çeşitli kimyasal ürünler ve diğer ürünlerdir. Türkmenistan'ın gelişmekte olan ekonomisi için yeni teknoloji ürünleri hayati önem taşımaktadır. 2019 yılında makine ve mekanizma ithalatı toplam ithalatın %20'lik payı ile ülke ithalatının büyük kısmını oluşturmaktadır (Tablo 22).

Tablo 22. Türkmenistan'ın mal ithalatının yapısı, milyon dolar

	2001	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	(%)
Tüm ürünler	1072.8	2076.8	4691.4	6717.4	5603.5	4408.0	2798.9	3022.7	100
Makineler, mekanik cihazlar	253.7	404.6	771.6	1142.6	1452.3	1010.8	564.3	604.1	20.0
Demir veya çelikten eşya	111.5	253.5	648.3	993.9	785.6	338.9	266.2	337.8	11.2
Elektrikli makine ve teçhizat, bunların parçaları	80.00	136.24	439.33	855.73	588.80	421.91	189.0	285.3	9.44
Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar	45.15	205.31	285.31	392.50	223.47	371.70	135.7	209.7	6.94
Eczacılıkla ilgili ürünler	10.73	15.94	53.52	115.49	111.83	100.40	85.9	111.3	3.68
Plastikler ve bunlardan eşya	15.75	46.48	169.90	269.14	194.09	165.37	133.9	95.2	3.15
Demir ve çelik	11.77	27.74	241.31	281.06	146.29	75.00	88.5	92.0	3.04
Mobilya	21.21	37.23	188.70	180.42	121.04	78.80	51.5	73.6	2.43
Çeşitli kimyasal ürünler	13.92	32.26	76.12	80.53	80.78	116.31	83.1	71.7	2.37
Kauçuk ve kauçuktan eşya	12.14	29.30	55.77	65.30	46.34	45.40	37.6	59.5	1.97
Diğer	496.8	886.3	1760.9	2340.8	1853.0	1683.4	1163.2	1082.6	35.8

Kaynak: Trade Map, 2021 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

Türkmenistan'ın ihracat yaptığı ülkeler arasında 2019 yılında Çin toplam 8685.6 milyon dolar ile birinci sırada gelmektedir. Türkmenistan'ın ihracatındaki Afganistan'ın payı %3.79, Özbekistan'ın payı %3.59, Azerbaycan'ın %1.87 iken, Türkiye'nin payı ise %1.82'dir. Bu görüntü ile Türkmenistan'ın ihracat anlamında Çin'e bağımlı olduğu söylenebilir. Türkmenistan'ın ithalat yaptığı başlıca ülkeler arasında ise %22,79'luk pay ile Türkiye birinci sıradadır. 2019 yılında Türkmenistan Türkiye'den 688,9 milyon dolarlık ithalat yapmıştır. Türkmenistan'ın ithalatında Türkiye'den sonra Rusya ve Çin önemli yer almaktadır. Türkmenistan'ın ithalatındaki Rusya'nın payı yaklaşık %18 iken, Çin'in payı ise %14.26'dır (Şekil 9).

Şekil 9. Türkmenistan'ın ticaret ortakları

İhracat yaptığı ülkeler

İthalat yaptığı ülkeler

Kaynak: Trade Map, 2021 verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.5. Özbekistan'ın Makroekonomik Göstergeleri

Özbekistan 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik problemlerin artması Özbekistan için bir ekonomik reform programı hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. 1994 yılında başlanan yeni programda devlete ait işletmelerin özelleştirilmesiyle başlayan süreç, fiyatlar üzerinde devlet kontrolünün azaltılması, Som milli para biriminin tedavüle koyulması ve kamusal harcamalara bazı sınırlandırmalar getirilmesi gibi uygulamalarla devam etmiştir (DEİK, 2012: 5). Bu dönemde bazı uluslararası kuruluşlarla da işbirliğine daha olumlu bakmaya başlayan Özbekistan Hükümeti, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'ndan finansal destek almaya başlamıştır.

Tablo 22'de, Özbekistan'ın başlıca makroekonomik verileri sunulmaktadır. Buna göre, bağımsızlıktan bu yana Özbekistan'ın ekonomisi önemli ölçüde gelişme kaydetmiştir. 1994 yılında ülkenin GSYİH'sı 12,8 milyar dolardan, 1996 yılında 13,9 milyar dolara ve 1998 yılında 14,9 milyar dolara yükselmiştir. Bu rakam daha sonra 2000 yılında 13,7 milyar dolar seviyesinde kalarak pek artış göstermemiştir. Bunun temel nedeni olarak 1998 yılındaki Rusya krizi ve bununla birlikte dünya hammadde fiyatlarının 1990'lı yılların sonunda düşmesinin olumsuz etkileri gösterilmektedir. Ancak 2005 yılında ülkenin GSYİH'sı 14,3 milyar dolardan, 2010 yılında 39,3 milyar dolara ve 2015 yılında 66,9 milyar dolara ulaşarak bağımsızlıktan bu yana rekor seviyede artış göstermiştir. 2019 yılı itibarıyla Özbekistan'ın GSYİH'sı 49,6 milyar dolara ulaşmıştır.

Ülkenin kişi başı milli geliri ise 1994 yılında 576 dolar iken, sürekli artarak 2019 yılında 1724 dolara yükselmiştir. Özbekistan'ın ekonomik büyüme oranına bakıldığında, 1994 yılında %5,2 oranında ekonomik küçülme yaşanırken, 1996 yılında %1,7, 1998 yılında %4,3 oranında pozitif büyüme oranına ulaşarak gelişme kaydedilmiştir. 2000 yılı itibarıyla da sürekli büyüme yaşanarak, 2005'te %7, 2010'da %8,5, 2015'te %8 ve 2019 yılında %5,56 oranında yüksek ekonomik büyüme gerçekleşmiştir. Bu gelişmelere rağmen, ülkedeki enflasyon ve işsizlik sorunu ortadan kaldırılamamıştır. 2019 yılı itibarıyla ülkedeki işsizlik oranı %9'a eşittir. Özbekistan'da enflasyon bağımsızlıktan sonra yükselmiş ve 1994 yılında %1568 gibi yüksek bir artış kaydetmiştir. Bu hızlı artışı, 1993 yılındaki som kuponunun (ulusal para) gerçekleşmesi ve 1995 yılındaki IMF'nin stand by kredisi ile başlamış radikal reformlarından kaynaklanmıştır. Enflasyon oranı 1996 yılında %54, 2000 yılında ise %25 gibi çift haneli rakama düşmüştür. 2005 yılına gelindiğinde %10,7 olan enflasyon, bugüne kadar artış seyri ile devam ederek kronik sorun haline gelmiştir. 2019 yılında Özbekistan'da enflasyon oranı %14,5 oranında gerçekleşmiştir.

Özbekistan'ın dış ticaret rakamları incelendiğinde, bağımsızlıktan bu yana ihracat ve ithalat hacminde artış görülmektedir. 1995 yılında yaklaşık 9 milyar dolar civarında olan ticaret hacmi, 2019 yılında 43,54 milyar dolara ulaşmıştır. Buna bağlı olarak, dış ticaret dengesinde 2000 yılına kadar açık söz konusuyken,

2000 yılından 2010 yılına kadar dış ticaret fazlası olmuştur. Ancak 2015-2019 yıllarında ülkenin yüksek boyutta dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. Cari dengenin GSYİH'ya oranı ise 2005 yılından bu yana yüksek oranda pozitif yönde, son yıllarda giderek negatif eğilim göstermektedir (Tablo 22).

Tablo 22. Özbekistan'ın başlıca makroekonomik göstergeleri

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	13.7	13.4	13.8	14.3	46.7	81.8	81.8	59.2	50.4	57.9
GSYİH büyüme oranı(%)	-0.49	-0.90	3.83	6.95	7.60	7.45	6.09	4.46	5.45	5.56
Kişi başına GSYİH (bin dolar)	652.8	585.9	558.2	546.8	1634.3	2615.0	2567.8	1826.6	1529.1	1724.9
Enflasyon (%)	1570	54	25	10.7	12.3	8.5	8.8	13.9	17.5	14.5
İhracat (milyar dolar)	-	4.21	2.81	4.74	11.69	11.84	10.55	12.41	14.14	16.99
İthalat (milyar dolar)	-	4.71	2.69	3.66	8.68	14.67	14.48	16.47	23.44	26.55
Dış borç stoku	-	1.80	4.95	4.63	7.80	13.96	15.71	16.79	17.54	21.75
Dış borç stoku (milli gelirin yüzdesi)	-	13.53	36.54	32.43	16.67	16.76	18.99	27.82	33.80	36.98
Cari Denge/GSYİH(%)	-	-	-	12.7	5.4	1.09	0.36	2.49	-7.09	-5.80
İşsizlik	-	0.4	0.4	0.3	5.4	5.2	5.2	5.8	9.3	9
Rezervler (milyar dolar)	-	-	-	-	-	24.29	26.28	28.07	27.08	29.29

Kaynak: Dünya Bankası, 2021 (Dünya Gelişim Göstergeleri)

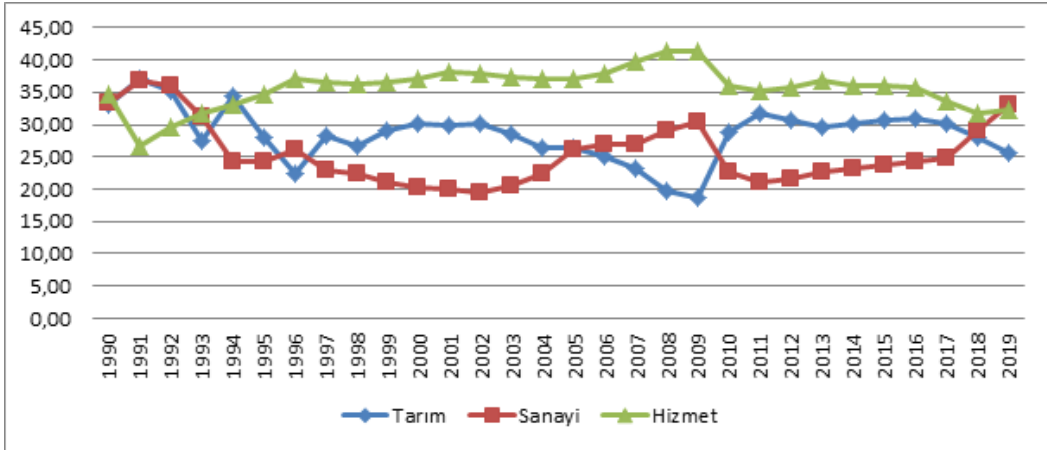
2.5.1. Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın Yapısı ve Sektörel Gelişmeler

Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayalı olup, daha çok pamuk yetiştiriciliği yapıyordu. Özbekistan dünyanın dördüncü pamuk üreticisi ve dünyadaki ikinci pamuk ihracatçısı olması yönüyle Rusya'nın pamuk ambarı haline gelmiştir. Fakat pamuk üretimi açısından çok verimli topraklara sahip olmasına rağmen, entegre tesislerinin bulunmaması, pamuğu neredeyse işlenmemiş halde elinden çıkarmasına neden olmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan'ın GSYİH'sında tarımın payı yüksek olmasına karşın 2000'li yıllardan sonra GSYİH içindeki tarımın payı önemli derecede düşmeye başlamıştır (Şekil 10).

Özbekistan'da GSYİH'nin genel yapısı incelendiğinde, Şekil 10'dan görüldüğü gibi hizmet ve sanayi sektörleri öne çıkmaktadır. Sanayi sektörünün GSYİH'ye katkısının seyrine bakıldığında 1993 yılında %31,2 seviyesindeyken, tüm Orta Asya ülkelerindeki ekonomik daralmanın yaşandığı 1995 yılında %24,1 seviyesine ve 2000 yılında %20,2'ye düşmüştür. 2000 yılından sonra toparlanmaya başlayan Özbek ekonomisinde sanayinin GSYİH içindeki payı artarak, 2005 yılında %26, 2010 yılında %30,2 ve 2015 yılında %30 oranına yükselmiştir. 2019 yılı itibarıyla söz konusu oran %33,16 oranında gerçekleşmiştir. Hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı ise bağımsızlıktan bu yana sürekli artış göstermiştir. Buna göre, 1993 yılında %31,7 olan hizmet sektörünün katma değer payı, 1995 yılında

%34,6, 2000 yılında %37,1, 2010'da %42,6 ve 2015 yılında %44,4 olmuştur. 2019 yılında ise %39,8 oranında gerçekleşmiştir. Buna karşın, tarım sektörünün GSYİH içinde payı 2000 yılına kadar sürekli artarak %30'a kadar çıkmasına rağmen, 2000 yılından 2009 yılına kadar sürekli düşüş içerisinde olmuştur. 2010 yılından itibaren tarım sektörünün payı yükselerek 2005'te %26,3, 2010'da %28,7, 2015'te %30,7 oranında gerçekleşmiştir. Fakat 2019 yılına gelindiğinde %25,5 oranına kadar düşmüştür.

Şekil 10: Özbekistan'ın GSYİH'sının sektörel dağılımı

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.5.2. Sanayi Sektörü

Özbekistan'ın sanayi sektörü, diğer Orta Asya ülkelerine göre daha çok gelişmiş düzeydedir. Ülkede genellikle enerji, metalürji tarım makineleri, kimya sanayi, otomobil, orman ürünleri gibi alt sektörler önemli rol oynamaktadır. Geçmiş yıllarda ülkede sanayi faaliyetlerinin planlamaları yapılırken SSCB'nin potansiyeli ve ekonomik yapısı göz önünde bulunularak yatırımlar yapılmıştır. Ancak SSCB'nin dağılmasından sonra hammadde, finansman ve pazarlama yetersizliğinden dolayı sanayi tesislerin birçoğu atıl durumda kalmış ve az kapasite ile çalışmaya devam etmiştir. Özbekistan'da özellikle son yıllarda gelişme potansiyeline sahip olan ve yabancı yatırımcıların dikkatini çeken sanayi dalı ise otomotiv sektörü olmuştur. Makine sanayisinde ülke, Orta Asya'nın üçte ikisini oluşturmaktadır. Tarım makinelerin üretiminde öncü durumdadır. Bunun yanı sıra uçak, elektrik vinci, güçlü transformatör ve vinçlerin üretildiği, Orta Asya'daki tek hava sanayi fabrikası da ülkede yer almaktadır.

Özbekistan'ın ekonomisinde ağır sanayi önemi bir yer teşkil etmektedir. Özbekistan'da enerji kaynakları ile doğal zenginliklerinin başında; petrol, doğalgaz ve kömür yer almaktadır. Ülkenin potansiyel petrol rezervinin 100 milyon ton, doğalgaz rezervinin 1,2 trilyon m³, kömür rezervinin ise 1375 milyon ton oldu-

ğu tahmin edilmektedir (BP, 2020). Doğalgaz üretiminde de dünyada ilk 15 ülke içinde yer alan ülkede, yıllık ortalama 56,3 milyar m³ doğalgaz üretimi yapılmaktadır. Ülkede başlıca petrol yatakları Buhara, Fergana, Kaşkaderya ve Surhanderya bölgelerinde bulunmakta ve toplam üç adet Petrol Rafinerisi faaliyet göstermektedir. Doğalgaz toplam enerji miktarının %67'sini oluşturmaktadır. Belirgin doğalgaz üretimine rağmen Özbekistan son yıllarda artan petrol ve kömür ithaliyle net enerji ithalatçısı haline gelmiştir. Yerli petrol gereksiniminin %75'ini ithal etmektedir. Ayrıca Özbekistan, altın rezervi bakımından dünyada 4. sırada olan ülke, üretimde ise 7.sırada yer almaktadır. Özbekistan'da yıllık 92 ton altın üretimi yapılmaktadır. Uranyum rezervleri bakımından dünyada 11. üretiminde ise 7. sırada yer alan ülkede yıllık toplam 4 ton ise uranyum elde edilmektedir. Ülkede bulunan diğer madenler ise bakır, çinko, demir, kurşun, gümüş, volfram ve tungstendir.

Özbekistan'da tekstil sektörü gelişme potansiyeline sahip alanlardan biridir. Önemli yatırımlar yapılmakla birlikte kapasite istenilen seviyede değildir. Pamuk ve pamuk ipliğinin küçük bir miktarı ülkede işlenebilmektedir. Âtıl vaziyette bulunan birçok tekstil fabrikasının modernizasyonu için yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Tablo 23'ten görüldüğü üzere, Özbekistan'ın sanayi ürünleri üretiminde, metalurji endüstrisi, madencilik ve taşocakçılığı, gıda üretimi, motorlu kara taşıtları, römorklar ve yarı römorkların imalatı, tekstil imalatı, elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme, kimyasal ürünlerin imalatı, diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı, kok kömürü ve rafine ürünlerin üretimi önemli yer tutarak, toplam sanayi üretimine katkıda bulunmaktadır. Bu ürünlerin üretim seyrine bakıldığında, tümünün üretiminde son beş yıl içerisinde olağanüstü artışlar gözlenmiştir. Özellikle, madencilik ürünleri üretim hacmindeki ve metalurji endüstrisinde artışlar dikkat çekmektedir.

Tablo 23. Özbekistan'da Sanayi Üretimi (milyon som)

	2010	2015	2016	2017	2018	2019	Pay
Sanayi üretimi, milyar som	38119	97598.2	111869.4	148816	235340.7	322535.8	100
Metalurji endüstrisi	3087.2	7088.8	8040.1	12498.8	31299.5	57327.3	17.7
Madencilik ve taşocakçılığı	5704.5	10870.8	10721.2	18234.7	29087.9	43438.9	13.4
Gıda üretimi	5521.5	18511.6	22400.5	23217.7	25256.0	35337.2	10.9
Motorlu kara taşıtları, römorklar ve yarı römorkların imalatı	3562.3	7826.3	4112.3	10509.6	26631.3	33091.1	10.2
Tekstil imalatı	4845.5	13241.7	13335.3	16763.3	24835.2	29946.6	9.2
Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme	4084.1	8993.3	10522.6	11656	14518.5	22014.7	6.8

Kimyasal ürünlerin imalatı	1960	4993.7	7378.9	9893.8	15078.4	18974.2	5.8
Diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı	1640.6	4889.5	6338.3	7528.2	12190.2	13721.7	4.2
Kök kömürü ve rafine ürünlerin üretimi	1785.3	3102.7	2886.7	3681.9	5589.2	9964.1	3.0
Giyim imalatı	575.8	1585.3	4318.5	6108.2	7732.1	9165.8	2.8
Elektrikli teçhizat imalatı	395.7	1587.7	1950.1	3225.7	6985.2	7373.2	2.2
Diğer	4956.5	14906.5	19864.9	25498.3	36136.6	42180.4	13.0

Kaynak: Dünya Bankası Göstergeleri.

2.5.3. Tarım Sektörü

Özbekistan'da tarım önemli bir sektördür ve ülkenin ekonomik gelişiminde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu nedenle en önemli endüstrilerden biri olan tarım, Özbekistan'daki kilit reform alanlarının önceliklerinden biridir. Dolayısıyla Özbekistan'da son yirmi yıl içinde mülkiyet hakları, tarımsal işletmelere doğal kaynakları kullanma izni, farklı tarımsal sanayi tesisleri, hükümetin finans ve teknik alanda desteği gibi birçok reform yapılmıştır (Khaydarov, 2015: 103-104). Tarım sektörüne yapılan reformlar sayesinde, bu alandaki üretimde önemli artışlar yaşanmıştır. Ayrıca, nüfusun sosyal ve ekonomik yaşamında gelişmelere neden olarak, yoksulluğun azalmasına da katkı sağlamıştır.

Özbekistan'daki tarımsal üretimin yaklaşık %52'si bitkisel üretimden sağlanırken geri kalan kısmını ise hayvancılık oluşturmaktadır (Tablo 24). Pamuk, tarım sektöründeki ana üründür ve toplam tarımsal üretimin %40'ını oluşturmaktadır. Özbekistan eski Sovyetler Birliği döneminde toplam pamuk üretiminin %60'dan fazlasının tedarikçisi olmuştur. Günümüzde de Özbekistan, dünyanın en önemli pamuk üretici ülkelerinden biridir ve ülke genelinde yaklaşık bir milyon tonun üzerinde pamuk üretilmektedir (Bashimov, 2016: 1). Ülkede pamuk tarımı Amuderya, Sirderya, Kaşkaderya, Surhanderya nehirleri ile sulanan ovalarda yapılmaktadır. Ayrıca, üretilen pamuğun %70'den fazlası Avrupa ve Asya ülkelerine ihraç edilmektedir.

Özbekistan dünyanın beşinci önemli pamuk üretici ve dünyadaki ikinci pamuk ihracatçısı konumundadır. Pamukta sonra ise en önemli ürün grubu tahıllardır. Tahıllar içinde buğday ikinci sırayı almakta, buğdayı çeltik ve mısır takip etmektedir. Üretilen buğday ülke ihtiyacını karşılayamadığından buğday üretiminin artırılması hedeflenmektedir. Şeker ise sürekli dışarıdan alınan bir ürün olduğundan dolayı şekerpancarı üretimi ve şeker endüstrisinin geliştirilmesine gereksinim vardır.

Tablo 24. Özbekistan'ın Tarımsal Üretimi (milyar som)

	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	Pay
Toplam üretim	1387.2	5978.3	30856.7	99604.6	115599.2	148199.3	187425.6	216283.1	100
Bitkisel üretim	696.8	3323.1	18119.0	55429.2	61755.1	83303.4	98406.4	111904.8	51.74
Hayvansal üretim	690.4	2655.2	12737.7	44175.4	53844.1	64895.9	89019.2	104378.3	48.26

Kaynak: Dünya Bankası Göstergeleri.

Tablo 24'ten görüldüğü gibi, Özbekistan'da tarım sektörünün üretim hacmi yıllar itibarıyla yüksek düzeyde artış göstermiştir. Bu bağlamda, ülkenin tarım sektöründe yüksek paya sahip bitkisel üretim hacmi yıllar itibarıyla sürekli artış göstererek, 2000 yılında 696 milyar som seviyesinden, 2019 yılındaki yüksek oranlı artışla beraber 111904,8 milyar som seviyesine çıkmıştır. Toplam tarımsal üretimin yaklaşık %52'sini bitkisel üretim oluşturmaktadır. Öte yandan, hayvansal üretiminde de aynı gelişmeler yaşanarak, 2000 yılında 690 milyar som olan üretim değeri, 2019 yılında 104378,3 milyar soma ulaşmıştır. Özbekistan'da hayvansal üretim toplam tarımsal üretimin %48'ini teşkil etmektedir.

2.5.4. Dış Ticaret

2019 yılında Özbekistan'ın dış ticaret hacmi 43,54 milyar doları oluşturmuştur. Özbekistan'ın toplam ihracatı 16,99 milyar dolar iken ithalatı ise 26,55 milyar dolar olmuştur. Özbekistan'da dış ticaretin gelişimini aşağıdaki Tablo 25 yardımıyla incelemek mümkündür. Buna göre Özbekistan 2015 yılından bu yana dış ticaret açığı vermektedir. 2015 yılında dış ticaret açığı yaklaşık 2,83 milyar dolar iken, 2019 yılına gelindiğinde bu rakam %415 oranında artarak 9.56 milyar doları oluşturmaktadır.

Tablo 25. Dış ticaret göstergeleri (milyar dolar)

	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Hacim	8.92	5.5	8.4	20.37	26.51	25.03	28.88	37.58	43.54
İhracat	4.21	2.81	4.74	11.69	11.84	10.55	12.41	14.14	16.99
İthalat	4.71	2.69	3.66	8.68	14.67	14.48	16.47	23.44	26.55
Denge	-0.5	0.12	1.08	3.01	-2.83	-3.93	-4.06	-9.3	-9.56

Kaynak: Trade Map verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Not: İhracat ve ithalat rakamları hizmet sektörünü kapsamamakta olup, sadece mal ihracat ve ithalatını yansıtmaktadır.

Tabloya bakıldığında 2017 yılına kıyasla 2019 yılında Özbekistan'ın ihracatında %31'lik artış görülmektedir. Özbekistan ihracatındaki artış büyük ölçüde dünya piyasalarında emtia fiyatlarındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Ülkenin

ana ihracat malları çeşitli emtialar (%37,68), Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; (%17,60), pamuk (%9.02), bakır ve bakırdan eşya (%4.94) ve diğer ürünlerden oluşmaktadır (Tablo 26).

Tablo 26. Özbekistan'ın mal ihracatının yapısı, milyon dolar

Ürün adı	2017	2018	2019	%
Tüm ürünler	10079.21	10920.70	14344.70	100
Çeşitli emtialar	3645.21	3237.88	5404.45	37.68
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler;	1607.64	2666.76	2524.92	17.60
Pamuk	1176.08	1029.93	1293.37	9.02
Bakır ve bakırdan eşya	535.65	622.60	707.94	4.94
Yenilebilir meyve ve sert kabuklu yemişler; narenciye	417.24	543.94	643.68	4.49
Yenilebilir sebzeler ve bazı kökler ve yumrular	217.70	307.71	468.06	3.26
Plastik ve bunlardan eşya	444.96	454.84	403.01	2.81
Örme veya tığ işi giyim eşyası ve aksesuarı	251.36	269.76	323.40	2.25
Demir ve çelik	137.41	294.22	314.11	2.19
Çinko ve çinkodan eşya	205.63	188.73	205.41	1.43
Elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları	109.51	86.46	194.90	1.36
Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar	150.13	54.16	174.07	1.21
Tuz; kükürt; topraklar ve taş; alçı malzemeleri, kireç ve çimento	59.43	21.08	162.71	1.13
Diğer	1121.27	1142.63	1524.65	10.63

Kaynak: Trade Map, 2021 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

Özbekistan'ın ithalatında ise makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar ve bunların parçaları; demir ve çelik; elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları; mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; eczacılıkla ilgili ürünler; plastikler ve bunlardan eşya; demir veya çelikten eşya; ahşap ve ahşap eşya; optik, fotografik, sinematografik, tıbbi veya cerrahi ürünler ve diğer ürünler önemli yer tutmaktadır (Tablo 27).

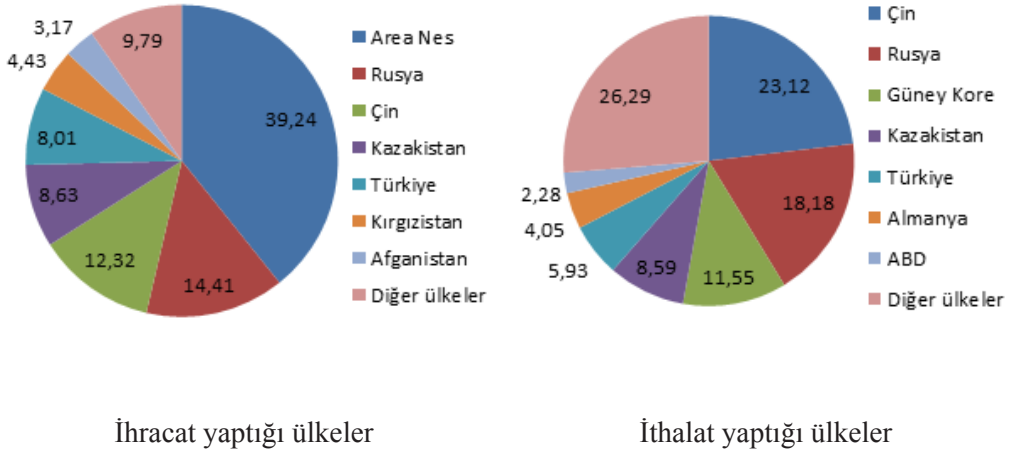
Tablo 27. Özbekistan'ın mal ithalatının yapısı, (milyon dolar)

Ürün adı	2017	2018	2019	Pay
Tüm ürünler	12035.21	17312.26	21855.14	100
Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar;	2681.10	4477.87	5611.79	25.68
Demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar ve bunların parçaları	1145.20	2032.76	2136.46	9.78
Demir ve çelik	878.03	1287.52	1428.43	6.54
Elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları;	579.48	895.15	1335.52	6.11
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler;	742.07	879.51	928.08	4.25
Eczacılıkla ilgili ürünler	811.46	852.11	926.82	4.24
Plastikler ve bunlardan eşya	449.75	573.90	811.72	3.71
Demir veya çelikten eşya	431.59	601.47	785.39	3.59
Ahşap ve ahşap eşya;	466.79	621.12	611.90	2.80
Optik, fotografik, sinematografik, tıbbi veya cerrahi ürünler	286.66	292.44	583.83	2.67
Mobilya; yatak takımları, şilteler, yatak destekleri, minderler	129.27	248.28	549.35	2.51
Diğer	3433.82	4550.12	6145.85	28.12

Kaynak: Trade Map, 2021 <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim: 03.04.2021

Özbekistan'ın ihracat yaptığı ülkeler arasında 2019 yılında Area Nes³ toplam 8685,6 milyon dolar ile birinci sırada gelmektedir. Özbekistan'ın ihracatındaki Rusya'nın payı %14.41, Çin'in payı %12.32, Kazakistan'ın payı %8,63 iken, Türkiye'nin payı ise %8.01'dir. Özbekistan'ın ithalat yaptığı başlıca ülkeler arasında ise %23.12'lik pay ile Çin birinci sıradadır. 2019 yılında Özbekistan Çin'den 688,9 milyon dolarlık ithalat yapmıştır. Özbekistan'ın ithalatında Çin'den sonra Rusya ve Güney Kore önemli yer almaktadır. Özbekistan'ın ithalatındaki Rusya'nın payı yaklaşık %18,18 iken, Güney Kore'nin payı ise %11.55'tir (Şekil 11).

3 Ortak "Area NES (not elsewhere specified -başka bir yerde belirtilmemiştir)" (a) düşük değerli ticaret için ve (b) ortak ataması rapor eden ülke tarafından bilinmiyorsa veya ortak atamasında bir hata yapılmışsa kullanılır. Rapor eden ülke, bu özel durumlarda ticaret ortağının ayrıntılarını ITC'ye göndermez. Bazen muhabirler bunu şirket bilgilerini korumak için yapar.

Şekil 11: Özbekistan'ın ticaret ortakları

Kaynak: Trade Map, 2021 verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya bölgesinde bağımsızlığını kazanan beş ayrı Cumhuriyet meydana gelmiştir. Bu ülkeler, merkezi planlı ekonomi yönetiminde uzun süre kalmalarından sonra, ilk kez bağımsızlıklarını kazanmasıyla piyasa ekonomisine geçiş için adımını atan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır. Bu ülkeler 2021 yılında bağımsızlığının 30. yıldönümünü kutlayacakları bir dönemi yaşamaktadır. Orta Asya ülkeleri bağımsızlığını kazandıktan sonra nispeten iyi bir altyapı oluşturmuş ve önemli sosyo-ekonomik gelişimini sağlamıştır. Ancak bu ülkeler için yapısal reformlar hala son derece önemlidir. Üstelik 2019-2020 yılları petrol fiyatları, doğalgaz ve hammaddedeki fiyat düşüşlerinin yanı sıra, para devalüasyonları nedeniyle bu ülkeleri ekonomik düşüşler beklemektedir. Bu nedenle, Orta Asya ülkeleri büyümelerini sağlamak amacıyla ekonomilerini çeşitlendirmeli, istihdam oluşturmaları, yanı sıra bölgesel ekonomik işbirliği ve bütünleşmeyi hızlandırmalıdır. Özellikle ulaştırma, enerji, bilgi ve iletişim teknolojileri alanlarda öncelik vermelidir. Ek olarak piyasa odaklı ticaret, yatırım çeşitlendirme ve entegrasyona dayalı bazı politik reformlar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aşçı, S. A. (2016). Piyasa ekonomisi ve Türk cumhuriyetleri: Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki süreç üzerine bir değerlendirme. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi (İKTİSAD)*, 1(1), 57-72.
- Ayupova, A. (2000). Geçiş ekonomilerinde büyüme stratejileri: Kazakistan ve Özbekistan örneği. Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraktutan, Y. (2010). *Batı Avrupa ve Orta Asya da Özelleştirme*. Kocaeli: Basın.
- BP (2020). *Statistical Review of World Energy 2020* URL: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf> Erişim: 10.03.2021
- DEİK (2008). *Türkmenistan Ülke Bülteni*, URL: <https://www.deik.org.tr/uploads/turkmenistan-ulke-bulteni.pdf> Erişim: 15.04.2021.
- DEİK (2012). *Özbekistan Ülke Bülteni*, URL: <https://www.deik.org.tr/uploads/ozbekistan-ulke-bulteni.pdf> Erişim: 8.05.2021.
- Dörre, Andrei and Peter Borchardt (2012). "Changing Systems, Changing Effect-Pasture Utilization in the Post-Soviet Transition", *Mountain Research and Development*. 32 (3):313-323.
- Dünya Bankası (2021). *Dünya Gelişim Göstergeleri*, <http://databank.worldbank.org/> Erişim tarihi: 03.04.2021
- Dünya Bankası (2021). <http://databank.worldbank.org/> Erişim tarihi: 19.04.2021
- Elemanova, A. (2015). "Agrarniy Sektor Kyrgyzstana v Usloviyah Vstupleniya v Evraziyskiy Ekonomicheskoy Soyuz", *Izvestiya Vizov Kyrgyzstana*. 1: 124-126.
- Everett-Heath, T. (2003). *Kazakhstan and Uzbekistan. Central Asia: Aspects of Transition*, 181.
- Habibulloev, U. (2020). *Ekonomik entegrasyon teorisi açısından Avrasya Ekonomik Birliği ve Tacikistan* (Master's thesis, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Halbayev, B. (2019). *Doğrudan yabancı yatırımların ihracata etkisi: Orta Asya örneği*. Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi. T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- İNSAMER, (2021). *Orta Asya Raporu, Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetler* URL: https://insamer.com/rsm/icerik/dosya/dosya_1743.pdf Erişim tarihi: 07.04.2021
- Jafar, M. (2004). *Kazakhstan: oil. Politics and the new "Great Game"*. 2004): *The Caspian: Politics, Energy and Security*, London: Routledge, 200-218.
- Karamatov, O., & Zhaxygulova, G. (2020). *Creating Regional Agro-Clusters as A Basis A Groindustrial Integration in The Republics of Central Asia And Kazakhstan*. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 9(5).
- Karibayeva, D. (2006). *Kazakistan'ın piyasa ekonomisine geçiş sürecinde dış ticaretinde meydana gelen gelişmeler* (Doctoral dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).
- Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reform Ajansı Ulusal İstatistik Bürosu (2021). <https://stat.gov.kz/> Erişim: 10.04.2021
- Kazakistan Ulusal Bankası, (2021). <https://nationalbank.kz/kz> Erişim: 10.04.2021
- Khaydarov, N. (2015). "Agricultural Development in Uzbekistan: Agricultural Reforms versus Transboundary Water Issues", *Developing Country Studies*. 5 (10): 103-108.
- Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, (2021). <http://www.stat.kg/ru/> Erişim: 15.04.2021
- Kırgızistan ülke bülteni (2012). <https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf> Erişim: 10.04.2021

- Kovusova, Ş. (2018). Bağımsızlık Öncesi Ve Sonrası Türkmenistan Cumhuriyeti Ve Makro Ekonomik Yapısı. *Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı*, 5(58), 43-48.
- Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, (2021). <https://stat.uz/ru/> Erişim: 11.03.2021
- Sarygulova, Ch. (2011). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde İstihdam Politikası: Kırgızistan Örneği. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul.
- Somuncuoğlu, A. (2002). Geçiş Döneminde Kazakistan Ekonomisi. *Avrasya Dosyası, Kazakistan-Kırgızistan Özel*, Cilt: 7, Sayı: 4.
- Stanchin, I., & Lerman, Z. (2017). Wheat production in Turkmenistan: Reality and expectations. In *The Eurasian Wheat Belt and Food Security* (pp. 215-228). Springer, Cham.
- Süar, F. (2011). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Avrupa Birliği-Orta Asya İlişkileri; Enerji Sektörü Bağlamında Bir Değerlendirme. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Syzdykova, A. & Tanrıöven, C. (2018). Petrol Fiyatlarının Kazakistan'daki Makroekonomik Aktiviteler Üzerindeki Etkisi, 3rd International Congress on Economics, Finance and Energy. April 16-18, Almaty/Kazakhstan. ISBN: 978-601-7805-32-6
- Syzdykova, A. (2017). Petrol fiyatlarının hisse senedi piyasasına etkisi: Kazakistan borsası örneği. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(4), 259-269.
- Syzdykova, A. (2018). Orta Asya ülkelerinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel veri analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 87-99.
- Syzdykova, A. (2018). Orta Asya ülkelerinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel veri analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 87-99.
- Syzdykova, A., & Azretbergenova, G. (2020). Grain exports of the Republic of Kazakhstan. *Agricultural market problems*, (4), 63-69.
- Tacikistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İstatistik Ajansı, (2021). <https://www.stat.tj/en/> Erişim: 11.03.2021
- Timor, A. N., Bayramlı, G., & Kapan, K. (2018). Geçmişten Günümüze Kazakistan'da Tarım Faaliyetleri. *Iğdir University Journal of Social Sciences*, (15).
- Togay, S. (2009). Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, 207-240.
- Tokel, D. (2021). Dünya Pamuk Tarımı ve Ekonomiye Katkısı. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1022-1037.
- Torayev, B. (2008). Türkmenistan tekstil sanayinin rekabet analizi (Doctoral dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).
- Turan, G. (2006). Sovyet sonrası Orta Asya: Sosyalist devletten sosyal devlete geçiş. *Tasam Yayınları*.
- Turan, G., & Dinç, A. (2015). Bolşevik esaretinden enerji imparatorluğuna Türkmen iktisat tarihi. *Gazi Kitabevi, İskitler, Ankara*.
- Türkmenistan İstatistik Devlet Komitesi, (2021). <https://www.stat.gov.tm/> Erişim: 11.03.2021
- Zoidov, ve Zoidov Z. (2013). Ретроспективный Анализ и Прогнозирование Циклических Колебаний Макроэкономической Динамики Республики Таджикистан на Основе Эконометрических Методов, (Tacikistan Cumhuriyeti Makroekonomik Dinamiklerinin Döngüsel Dalgalanmalarının Ekonometrik Yöntemlere Dayalı Geriye Dönük Analizi ve Tahmini), URL: <http://www.iprras.ru/articles/zoidov12-1-int.pdf> Erişim tarihi: 17.02.2021

ORTA ASYA ÜLKELERİNDE ENDÜSTRİ İÇİ TİCARET DÜZEYİNİN BELİRLENMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Serap ÜRÜT SAYGIN
Aksaray Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü

GİRİŞ

Klasik iktisadi teoriler endüstriler arası dış ticareti açıklamaktadır. Aynı sektördeki benzer ürünlerin ticaretinin açıklanması ise yeni dış ticaret teorileri ile söz konusu olmuştur. Dış ticaret yapısının endüstriler arası ticaret biçiminden endüstri içi ticarete dönüşmesi İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme rastlamaktadır. Bu dönüşümün temelinde ticaretteki liberalleşme sürecinin etkisinden bahsedilebilir. 1958 yılında kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) gibi ekonomik bütünleşme hareketlerinin dış ticaret üzerinde ortaya çıkartacağı sonuçların incelenmesi ile endüstri-içi ticaret kavramı ön plana çıkmıştır. Endüstri-içi ticaret (EİT), aynı sanayi sektöründe üretilen benzer malların ihracat ve ithalatının aynı zamanda yapılması şeklinde ifade edilmektedir (Sezer ve Masca, 2021: 50). Başka bir deyişle EİT *“aynı endüstri içinde yer alan malların, benzer girdi kullanımıyla dış görünüş, şekil, kalite, marka ve kullanım özellikleri bakımından farklılık kazandırılarak ithal ve ihraç edilmesiyle oluşan bir dış ticaret biçimidir”* (Küçükaksoy ve Kopuk, 2020: 149). Grubel ve Lloyd tarafından yapılan çalışma ile EİT sistematik olarak ortaya konulmuştur. Bu çalışma ile EİT seviyesini ortaya koyan bir endeks geliştirilmiştir (Başkol, 2010: 387).

EİT'nin açıklanmasında tüketici tercihlerindeki farklılıklara dikkat çekilmektedir. Ayrıca benzer gelir düzeylerine sahip ülkelerde bu ticaret yapısının daha etkin olacağı da varsayılmaktadır (Hameed ve Iqbal, 2020: 45). Krugman, EİT'yi ölçek ekonomileri ile açıklamaktadır. Krugman, ülkelerin ölçek ekonomileri sayesinde avantaj sağladığı mallarda net ihracatçı olmaları gerektiğini vurgulamıştır (Saraçoğlu ve Kortan, 2014: 47). Dolayısıyla EİT'de eksik rekabet, ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomileri kavramlarının ön plan çıktığı vurgulanabilir.

Ülkelerin ekonomik gelişme süreçlerinde elde edilebilecek dış ticaret kazançlarının yanı sıra sektörel düzeyde rekabetçi yapıyı ortaya koyabilecek olması EİT'yi önemli bir ticaret yapısı olarak gündeme taşımaktadır (Küçüksakarya 2016: 28). Genellikle gelişmiş ülkeler arasında imalat sanayinde yaygın olarak gerçekleşen EİT, dünya ticaret yapısında giderek ağırlık kazanmaktadır (Çeştepe, 2012: 32). Bugün dünya ticaretinin dörtte birinin EİT yapısından oluştuğu ifade edilmektedir (Saparamadu ve Weerasinghe, 2021: 1).

Bu çalışmada, Orta Asya (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) ülkelerinin EİT seviyesinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Literatürde endüstri-içi ticaret ile ilgili birçok çalışma mevcut olmasına rağmen Orta Asya ülkeleri için yapılan çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu çalışma sonucunda Orta Asya ülkelerinde endüstri içi ticaret seviyesinin ortaya konulmasının literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Endüstri-içi ticaretin düzeyini belirlerken Grubel-Lloyd (G-L) endeksi Aquino endeksi, Loertscher-Wolter endeksi ve Hamilton-Kniest endeksi gibi birçok endeks kullanılmaktadır. Bu çalışmada EİT'nin belirlenmesinde literatürde EİT'yi hesaplamada en fazla kullanılan endeks olan G-L endeksinden faydalanılmıştır. Çalışmada, Uluslararası Standart Ticaret Sınıflandırması 3. Revizyon'a göre (SITC Rev. 3) tüm tek basamaklı sektörlerde 1995-2020 yılları için EİT düzeyi tespit edilmiştir. Ayrıca ikinci aşamada 2010-2020 dönemi için imalat sanayinin temelini oluşturan işlenmiş mallar sektörü bazında iki basamaklı düzeyde EİT düzeyi ortaya konulmuştur. Çalışmanın giriş bölümünü takiben Orta Asya ülkelerinin dış ticaret yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Konu ile ilgili literatür taramasından sonra ise G-L endeksi ile Orta Asya ülkelerinin EİT düzeyine ilişkin bulgular ortaya konulmuştur. Çalışma sonuç ve değerlendirme kısmı ile tamamlanmıştır.

1. ORTA ASYA ÜLKELERİNİN DIŞ TİCARET YAPISI

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) 1991 yılında dağılması sonrasında Orta Asya'da kurulan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan Orta Asya ülkeleri olarak adlandırılmaktadır. Bu ülkeler sahip oldukları doğal kaynak rezervleri ile coğrafi konum bakımından önem kazanmaktadır (Syzdykova, 2019: 292). 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkelerinin dış ticaret seviyesinin yükselme eğilimine girmesi 2000 yılı sonrasına denk gelmektedir. Bu ülkelerin bağımsızlık sonrası gerek piyasa ekonomisine uyum sağlama süreçleri gerekse de 1997 Asya ve 1998 Rusya krizlerinin etkilerini geride bırakmaya çalışmaları bu durumun nedenini oluşturmuştur (Çatalbaş, 2014: 148). Tablo 1'de Orta Asya ülkelerinin dış ticaret verileri sunulmuştur. Tablo 1'den görüldüğü üzere Kazakistan ve Türkmenistan dış ticaret fazlası verirken diğer ülkeler dış açık ile karşı karşıyadır. Bunun temel nedeni ise Kazakistan ve Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz rezervleri ile avantajlı durumda olmalarıdır (Mercan, 2014: 131).

Tablo 1. Orta Asya Ülkeleri Dış Ticaret Değerleri (milyon \$)

		1995	2000	2005	2010	2015	2020
Kazakistan	İthalat	3.807	5.040	17.353	31.107	30.568	37.222
	Dünya İth. Payı	0.07	0.08	0.16	0.20	0.18	0.21
	İhracat	5.250	8.812	27.849	59.971	45.956	46.447
	Dünya İhr. Payı	0.10	0.14	0.27	0.39	0.28	0.26
Kırgızistan	İthalat	522	558	1.102	3.223	4.070	3.684
	Dünya İth. Payı	0.01	0.01	0.01	0.02	0.02	0.02
	İhracat	409	511	672	1.756	1.441	1.965
	Dünya İhr. Payı	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
Tacikistan	İthalat	810	675	1.330	2.657	3436	3.110
	Dünya İth. Payı	0.02	0.01	0.01	0.02	0.02	0.02
	İhracat	750	785	909	1.195	891	1.838
	Dünya İhr. Payı	0.04	0.04	0.05	0.04	0.06	0.04
Türkmenistan	İthalat	1.365	1.786	2.947	5700	7.000	3.225
	Dünya İth. Payı	0.03	0.03	0.03	0.04	0.04	0.02
	İhracat	1.880	2.506	4.944	6.500	10.000	7.120
	Dünya İhr. Payı	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
Özbekistan	İthalat	2.750	2.697	3.666	8.689	11.461	20.020
	Dünya İth. Payı	0.05	0.04	0.03	0.06	0.07	0.11
	İhracat	3430	2.817	4.749	11.695	9.443	13.281
	Dünya İhr. Payı	0.07	0.04	0.05	0.08	0.06	0.08

Kaynak: UNCTAD, <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=101> (10.05.2021).

Tablo 1 incelendiğinde, dış ticaret hacmi en yüksek olan ülkenin Kazakistan olduğu görülmektedir. Kazakistan'ın 1995 yılında yaklaşık 9 milyar \$ olan dış ticaret hacmi 2020 yılında yaklaşık 84 milyar \$'a yükselmiştir. Orta Asya ülkeleri içinde dış ticaret hacmi yüksek olan diğer bir ülke ise Özbekistan'dır. Özbekistan'ın da dış ticaret hacmi 1995 yılında yaklaşık 6 milyar \$ iken 2020 yılında 33 milyar \$ seviyesinde gerçekleşmiştir. Türkmenistan'ın dış ticaret hacmi 2020 yılında 10 milyar \$ civarında seyretmiştir. Kırgızistan ve Tacikistan ise 2020 yılında yaklaşık 6 milyar \$ dış ticaret hacmi ile Orta Asya ülkeleri içinde en düşük dış ticaret hacmine sahip ülkeler olarak göze çarpmaktadır. Bu ülkelerin dünya ticaretindeki payı da düşük düzeylerde seyretmektedir. Yine bu ülkelerin içinde

göreceli olarak dünya ticaretinde gerek ihracat gerekse ithalattaki payı en yüksek ülke % 0.2 ile Kazakistan olarak görülmektedir. Diğer ülkelerin ise dünya ticaretindeki payları %0.01 ile %0.08 arasında değişmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Ülkeler arasında dış ticareti açıklamaya yönelik birçok teori mevcuttur. Bu teoriler genelde farklı ürünler üzerine yapılan ticareti açıklamaya yöneliktir. Ülkeler arasında ticaretin benzer ürünler ile yapılması EİT kavramının tartışılmasını gündeme getirmiştir. Bu konu ile ilgili literatürdeki çalışmalar genellikle çeşitli endeksler aracılığıyla EİT seviyesinin belirlenmesine yöneliktir. Bunun yanı sıra farklı ülke ve ülke grupları için EİT'nin belirleyicileri üzerine yapılmış çalışmalarda mevcuttur. EİT düzeyi ile ilgili olarak Orta Asya ülkeleri için çok fazla çalışma olmaması nedeniyle bu çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Tablo 2'de G-L endeksi kullanılarak EİT'yi inceleyen çalışmalardan örnekler verilmiştir.

Tablo 2. Literatür Taraması

Yazar	Ülke / Dönem	Sonuç
Grubel-Lloyd (1975)	10 Gelişmiş Ülke 1959-1967	EİT endeksinin geliştirildiği çalışmada analiz edilen ülkelerin EİT düzeyi yüksek olarak belirlenmiştir.
Bergstrand (1990)	14 Gelişmiş Ülke 1976	Ülkelerin gelir düzeyinin yükselmesi ile coğrafi yakınlık EİT'nin artmasını etkileyen faktörler olarak tespit edilmiştir.
Dene T. H. (2003)	ASEAN 1987-1996	EİT'nin yüksek olduğu ülkeler Singapur ve Malezya olarak saptanmıştır.
Çakmak (2006)	Türkiye ile Almanya, İtalya, Fransa ve İngiltere 1991-2004	Türkiye'nin incelenen ülkeler ile EİT düzeyinin zaman içinde farklılaştığı belirlenmiştir. İncelenen ülkeler arasında Türkiye ile EİT düzeyi en düşük ülke başlangıçta Fransa iken bu ülke dönem sonunda Türkiye ile EİT düzeyi en yüksek ülke konumuna geçmiştir.
Xing (2007)	Çin-ABD Çin-Japonya 1980-2004	Çin'in ticaret yapısının gerek ABD gerekse de Japonya ile gittikçe EİT biçiminde gerçekleştiği görülmüştür.
Başkol (2010)	Türkiye-Orta Asya ülkeleri 1992-2009	Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasında endüstriler arası ticaret yapısı görülmüştür.
Çeştepe (2012)	Türkiye-Ortadoğu ülkeleri 1999-2009	Türkiye ile Orta doğu ülkeleri arasındaki ticaret yapısının endüstriler arası ticarete yakın olduğu ortaya konulmuştur.
Han ve Lee (2012)	Kore ve Çin 1992-2006	İncelenen ülkelerin ağırlıklı ticaret yapısının EİT şeklinde olduğu bulgusu elde edilmiştir.
Ulucan, Çeviş ve Ceylan (2014)	Türkiye ile yakın ticari ortakları 1990-2013	Türkiye'nin ticari ortakları ile genellikle EİT şeklinde ticaret yapısına sahip olduğu ancak kriz dönemlerinde bu durumda farklılıklar görüldüğü tespit edilmiştir.
Saraçoğlu ve Kortan (2014)	Geçiş Ekonomileri 1995-2012	Türkiye'nin seçilmiş Geçiş Ekonomileri ile ticaretinde birçok ürün grubunda EİT yapısına sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Li, Dai ve Huang (2015)	Güney Kore ve Çin 1992-2013	İncelenen ülkelerin ticaret yapısında ağırlıklı biçimin EİT şeklinde olduğu görülmüştür. Özellikle emek yoğun mallarda EİT yapısının daha fazla göze çarptığı tespit edilmiştir.
Şahin (2015)	AB-15 1995-2013	Ülkeler arasında ticaret yapısının EİT'ye dönüştüğü görülmüştür.
Pawlak, Kołodziejczak, ve Xie (2016)	Çin ve AB 2008-2015	İncelenen ülkelerde tarımsal ürünler ticareti açısından incelemeler yapılmış ve 2015 yılı EİT düzeyi hesaplanmıştır. Bahçe ürünleri, çay, baharat ve balık ürün gruplarında EİT seviyesi yüksek olarak belirlenmiştir.
Mançır ve Fidan (2017)	Türkiye 1996-2016	Gıda sektöründe EİT yapısı tespit edilmiş iken hammadde tarım ürünlerinde endüstriler arası ticaret yapısı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Bashimov (2017)	Orta Asya 2002-2015	Orta Asya ülkelerinde yaş meyve ve sebze sektöründe düşük EİT seviyesi tespit edilmiştir.
Bashimov (2018)	Orta Asya 2001-2015	Orta Asya ülkelerinde tekstil ve hazır giyim sektöründe EİT seviyesi düşük olarak belirlenmiştir.
Yalçın ve Gürel (2018)	Türkiye-KEİ 1992-2017	Türkiye'nin Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan ile yaptığı ticarete EİT düzeyinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Vidya ve Prabheesh (2019)	Hindistan ve Endonezya 1995-2017	İncelenen ülkelerin işlenmiş sanayi ürünleri ve sermaye mallarında yaptıkları ticarete EİT yapısının ağırlık kazandığı görülmüştür.
Wang ve Pawlak (2019)	Çin ve Polonya 2017	İncelenen ülkeler arasındaki ticarete şeker ve şekerlemeler, içecekler, şarap ve sirke gibi ürün gruplarında EİT yapısı olduğu belirlenmiştir.
Küçükaksoy ve Kopuk (2020)	Türkiye 1997-2017	Türkiye'nin EİT yapısının en fazla imalat sanayinde görüldüğü bulgusuna ulaşılmıştır.
Lohani (2020)	BRICS 2000-2018	BRICS ülkeleri arasında EİT düzeyinin yüksek olduğu tespit edilmiştir.
Hameed ve Iqbal (2020)	Pakistan 1976-2018	Pakistan'ın gıda ve canlı hayvanlar ürün grubu ticaretinde oldukça yüksek EİT düzeyine sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca işlenmiş mallar ile yakıtlar hariç yenmeyen hammadde ürün gruplarında da EİT yapısı olduğu bulgusu elde edilmiştir.
Lingzhi (2021)	Özbekistan ve Avrasya Ekonomi Birliği ülkeleri 2010-2019	Özbekistan ve Avrasya Ekonomik Birliği ülkeleri arasındaki ticaretin endüstriler arası ticaret biçiminde olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Drelich-Skulaska ve Bobowski (2021)	AB-Japonya 2010-2019	Otomobil endüstrisinde AB-Japonya arasındaki dış ticaret yapısının yatay EİT yapısı şeklinde gerçekleştiği görülmüştür.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada Dünya Ticaret Örgütü tarafından hazırlanan “Uluslararası Standart Ticaret Sınıflandırması (SITC Rev.3) esas alınmış ve EİT düzeyini belirleyebilmek için Grubel-Lloyd (G-L) endeksinden faydalanılmıştır. G-L endeksi, ilk önce SITC Rev.3'e göre tek basamaklı sınıflandırma temelinde hesaplanmıştır. Sonrasında ise tek basamaklı sınıflandırmada EİT düzeyi yüksek olan sektörler göz önünde bulundurularak SITC Rev.3'e göre iki basamaklı düzeyde imalat sanayindeki önemli bir ürün grubu olan işlenmiş mallar (SITC 6) için EİT düzeyinin hesaplanmasına karar verilmiştir. G-L endeksini hesaplayabilmek için gerekli

veriler https://unctadstat.unctad.org/EN/_veri tabanından alınmıştır. Veriler 1995-2020 yıllarını içermektedir. UNCTAD veri tabanında SITC Rev.3 bazında tek basamaklı ve işlenmiş mallar için iki basamaklı sınıflandırma Tablo 3'deki gibidir (UNCTAD, 2021).

Tablo 3. SITC Rev.3'e Göre Ürün Grubu Sınıflandırma Listesi

Fasıl Kodu	Fasıl Adı
0	Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri
1	İçki ve tütün
2	Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler
3	Mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler
4	Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar
5	Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ürünleri
6	Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar
7	Makineler ve taşıt araçları
8	Çeşitli mamul eşya
9	SITC'de sınıflandırılmamış eşyalar
SITC 6	Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar
61	Deri, deri imalatçıları ve giyimli kürklü deriler
62	Kauçuk ve kauçuktan eşya
63	Mantar ve ahşap ürünleri (mobilya hariç)
64	Kâğıt, karton ve kâğıt hamurundan eşya
65	Tekstil ürünleri (iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya)
66	Metalik olmayan mineral ürünler (taş, alçı, çimento gibi madde-den eşya)
67	Demir ve çelik
68	Demir olmayan metaller
69	Demir, çelik, bakır gibi metallerden eşya

Kaynak: UNCTAD, https://unctadstat.unctad.org/en/Classifications/DimSicRev3Products_Official_Hierarchy.pdf (01.05.2021). <https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaSatirListeAction.do?surumId=13&kod=6&ustKod=6&seviye=null&detay=H&turId=3&turAdi=%203.%20D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20S%C4%B1n%C4%B1flamalar%C4%B1&satirId=3661469> (01.05.2021).

Balassa (1966)'nın AET üyesi ülkeler arasındaki ticareti analiz etmek için yapmış olduğu çalışma literatürde EİT'nin ölçülmesindeki ilk çalışma olarak nitelendirilmektedir. Balassa'nın EİT'yi ölçmek için öne sürdüğü endekse daha sonra Grubel-Lloyd (1975) katkılar sunarak bugün literatürde en çok kullanılan ve G-L endeksi olarak ifade edilen endeksi geliştirmiştir. Grubel-Lloyd, belirli bir sektörteki ikili ticaretin payı olarak EİT'yi belirtmiş ve Eşitlik 1'deki gibi göstermiştir (Brühlhart, 2008: 4):

$$B_i = \frac{(X_i+M_i) - |X_i-M_i|}{X_i+M_i} \quad \text{ve} \quad B_i = 1 - \frac{|X_i - M_i|}{X_i + M_i} \quad (1)$$

Eşitlik 1’de, X_i ve M_i sırasıyla ihracat ve ithalat değerlerini göstermektedir. i ile EİT seviyesi ölçülen sektör kastedilmektedir. B_i ile EİT değeri gösterilmektedir. G-L endeksinde EİT ölçümü yapılırken incelenen ülkenin bahse konu olan sektördeki ithalat ve ihracat toplamından, ihracat ve ithalat arasındaki fark çıkarılır. Nihayetinde endeks toplam ticaret hacminde EİT düzeyini göstermiş olur. G-L endeksi 0-1 arasında bir değer alır. Endeks değerinin 1’e yaklaşması EİT düzeyinin yükseldiği anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle ilgili sektörde yapılan ihracat ve ithalat rakamları birbirine yaklaşmaktadır. Endeks değerinin 0’a yaklaşması ise ticaretin endüstriler arası gerçekleştiğini göstermektedir. Bu da ilgili sektörde sadece ithalat veya ihracatın söz konusu olduğunu belirtir. Genel değerlendirmelerde EİT seviyesinin 0,5’in altında kalması düşük EİT seviyesi; 0,50’nin üzerinde olması ise EİT seviyesinin yükselmeye başladığını ortaya koymaktadır (Çalışkan, 2010: 7).

4. BULGULAR

Ülkelerin EİT seviyelerinin artması benzer ürünleri talep etmeleri anlamını taşımaktadır. Çalışmada Orta Asya ülkelerinin EİT seviyesini belirleyebilmek adına iki aşama hedeflenmiştir. Birinci aşamada SITC Rev. 3 sınıflandırmasına göre tek basamaklı ayırmada tüm sektörler için bahse konu olan ülkelerin EİT seviyesi ortaya konulmuştur. 1995-2020 dönemini içeren analiz kapsamında elde edilen sonuçlar ülkeler bazında tablolar ile gösterilmiştir. Tablo 4’de Tacikistan’a ait G-L endeks değerleri verilmiştir.

Tablo 4. Tacikistan’a Ait Grubel-Lloyd Endeks Değerleri

FASIL Kodu	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0	0.63	0.75	0.41	0.43	0.25	0.18	0.18	0.22	0.21	0.20	0.31	0.26	0.25	0.32
1	0.56	0.31	0.28	0.13	0.10	0.12	0.11	0.08	0.09	0.06	0.10	0.15	0.15	0.15
2	0.53	0.58	0.77	0.80	0.68	0.77	0.84	0.84	0.86	0.76	0.63	0.73	0.80	0.63
3	0.12	0.60	0.29	0.10	0.18	0.04	0.03	0.04	0.05	0.13	0.07	0.10	0.12	0.12
4	0.10	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00
5	0.40	0.14	0.19	0.10	0.11	0.08	0.06	0.04	0.04	0.06	0.06	0.06	0.07	0.09
6	0.31	0.18	0.33	0.80	0.92	0.95	0.90	0.65	0.75	0.81	1.00	0.79	0.86	0.95
7	0.20	0.79	0.29	0.12	0.10	0.06	0.06	0.08	0.07	0.10	0.13	0.09	0.10	0.11
8	0.81	0.62	0.60	0.14	0.13	0.14	0.10	0.08	0.14	0.17	0.15	0.21	0.31	0.19
9	0.15	0.85	0.91	0.91	0.82	0.81	0.74	0.91	0.52	0.39	0.13	0.20	0.20	0.01

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 4 incelendiğinde, Tacikistan'ın dış ticaret yapısında EİT'nin yoğun bir şekilde gerçekleştiği sektörün SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektör olduğu ifade edilebilir. Bunun yanı sıra 2000-2014 yılları arasında yüksek bir EİT seviyesine sahip olan SITC 9 kodlu (SITC'de sınıflandırılmamış eşyalar) sektörün yapısının da önemli ölçüde değiştiği ve neredeyse tamamen endüstriler arası bir dış ticaret yapısına dönüştüğü gözlenmektedir. Vurgu yapılması gereken bir diğer sektör ise SITC 2 kodlu (Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler) sektördür. Bu sektörde de hesaplanan G-L endeks değerleri sonrasında güçlü bir EİT yapısının olduğu bulgusu elde edilmiştir. Tacikistan'ın diğer sektörlerde ise ticaret yapısının endüstriler arası ticaret biçiminde olduğu da Tablo 4'den net bir şekilde görülmektedir.

Tablo 5. Türkmenistan'a Ait Grubel-Lloyd Endeks Değerleri

Fasıl Kodu	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0	0.09	0.06	0.04	0.13	0.11	0.02	0.09	0.05	0.12	0.33	0.03	0.11	0.16	0.08
1	0.21	0.01	0.01	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.05	0.00	0.01	0.01	0.00
2	0.07	0.11	0.36	0.25	0.28	0.36	0.38	0.30	0.35	0.27	0.30	0.22	0.41	0.45
3	0.04	0.03	0.01	0.02	0.01	0.01	0.02	0.01	0.01	0.03	0.01	0.01	0.01	0.01
4	0.16	0.44	0.19	0.24	0.32	0.06	0.08	0.07	0.16	0.16	0.25	0.53	0.25	0.27
5	0.13	0.12	0.41	0.51	0.37	0.39	0.34	0.37	0.29	0.36	0.37	0.56	0.76	0.47
6	0.54	0.47	0.42	0.43	0.38	0.30	0.40	0.35	0.30	0.37	0.47	0.70	0.54	0.42
7	0.04	0.04	0.05	0.06	0.03	0.03	0.02	0.05	0.03	0.13	0.05	0.14	0.10	0.07
8	0.29	0.42	0.57	0.40	0.37	0.37	0.31	0.29	0.23	0.31	0.25	0.62	0.47	0.37
9	0.29	0.08	0.15	0.53	0.12	0.08	1.00	0.08	0.88	0.75	0.09	0.62	0.38	0.71

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 5'de Türkmenistan'a ait G-L endeksleri sunulmuştur. Tablo 5'e bakıldığında, Türkmenistan'ın dış ticaret yapısının neredeyse bütünüyle endüstriler arası ticaret şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Endeks değeri 0.5'in üzerinde olan değerlerde EİT'nin varlığından bahsedilebileceği göz önünde bulundurulduğunda sadece birkaç yıl için bir-iki sektörde EİT yapısı görülmektedir. EİT seviyesi ile ilgili endeks değerleri incelendiğinde SITC 9 kodlu (SITC'de sınıflandırılmamış eşyalar) sektörde yıllar itibarıyla inişli çıkışlı bir yapıda da olsa yüksek değerler göze çarpmaktadır. Hatta 2013 yılında bu sektörde tamamen EİT ile karşılaşılacak bir dış ticaret yapısı oldukça dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra SITC 5 (Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ürünleri) ve SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörlerde de son yıllarda yükselme eğilimine girmiş bir EİT seviyesi görülmektedir.

Tablo 6. Kazakistan'a Ait Grubel-Lloyd Endeks Değerleri

Fasıl Kodu	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0	0.73	0.47	0.76	0.97	0.66	0.87	0.76	0.75	0.76	0.83	0.81	0.92	0.90	0.82
1	0.29	0.32	0.38	0.42	0.31	0.39	0.42	0.48	0.58	0.58	0.51	0.50	0.46	0.44
2	0.73	0.47	0.31	0.19	0.16	0.31	0.30	0.35	0.49	0.58	0.48	0.46	0.38	0.41
3	0.84	0.17	0.19	0.11	0.14	0.14	0.16	0.07	0.10	0.13	0.11	0.11	0.08	0.09
4	0.25	0.01	0.22	0.55	0.31	0.49	0.47	0.54	0.47	0.50	0.79	0.88	0.91	0.93
5	0.80	0.14	0.49	0.93	0.84	0.87	0.75	0.76	0.90	0.83	0.70	0.68	0.72	0.72
6	0.45	0.29	0.89	0.74	0.71	0.81	0.92	0.98	0.99	0.87	0.78	0.87	0.96	0.98
7	0.46	0.15	0.09	0.07	0.10	0.14	0.13	0.20	0.10	0.14	0.11	0.10	0.13	0.10
8	0.40	0.14	0.10	0.05	0.10	0.26	0.10	0.09	0.14	0.32	0.10	0.11	0.11	0.10
9	0.05	0.96	0.08	0.04	0.12	0.30	0.34	0.38	0.31	0.94	0.39	0.75	0.05	0.12

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 6 değerlendirildiğinde Kazakistan'da 3 sektörde önemli bir seviyede EİT'den bahsedilebilir. Bu sektörler SITC 0, SITC 5 ve SITC 6 kodlu sektörlerdir. SITC 0 kodlu (Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri) sektörde 0.80'lerde bir EİT seviyesi söz konusudur. Son yıllarda neredeyse tamamen EİT biçiminde dış ticaret yapısı göze çarpan SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörde de 0.90'larda bir endeks değeri hesaplanmıştır. Bunun yanı sıra SITC 5 kodlu (Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ürünleri) sektörün EİT seviyesinin yüksek olduğu ancak 2015 yılı sonrasında bu seviyesinin giderek düşme eğiliminde olduğu görülmektedir. 2017 yılı sonrasında EİT seviyesi yükselen bir sektör ise SITC 4 kodlu (Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar) sektördür. Kazakistan'da diğer sektörlerin ticaret yapısının ise endüstriler arası ticaret yönünde gerçekleştiği de Tablo 6'dan izlenmektedir. Tablo 7'de Kırgızistan'a ait EİT düzeyleri verilmiştir.

Tablo 7. Kırgızistan'a Ait Grubel-Lloyd Endeks Değerleri

Fasıl Kodu	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0	0.88	0.57	0.76	0.80	0.66	0.58	0.55	0.63	0.45	0.62	0.56	0.56	0.61	0.71
1	0.67	0.55	0.67	0.62	0.50	0.28	0.31	0.48	0.49	0.39	0.30	0.26	0.28	0.28
2	0.40	0.26	0.42	0.68	0.61	0.72	0.97	0.85	0.75	0.54	0.27	0.27	0.29	0.31
3	0.44	0.74	0.40	0.31	0.43	0.31	0.27	0.21	0.18	0.40	0.28	0.25	0.25	0.28
4	0.23	0.23	0.06	0.00	0.00	0.00	0.01	0.01	0.01	0.02	0.02	0.46	0.01	0.02
5	0.84	0.25	0.10	0.79	0.25	0.16	0.22	0.19	0.16	0.09	0.07	0.08	0.13	0.09
6	0.85	0.39	0.79	0.30	0.36	0.30	0.31	0.25	0.19	0.24	0.22	0.22	0.24	0.26
7	0.60	0.51	0.45	0.21	0.22	0.21	0.19	0.15	0.24	0.30	0.25	0.19	0.18	0.20
8	0.98	0.57	1.00	0.89	0.77	0.59	0.46	0.51	0.32	0.22	0.29	0.24	0.29	0.54
9	0.06	0.08	0.03	0.07	0.07	0.14	0.09	0.07	0.29	0.37	0.00	0.01	0.01	0.01

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 7 incelendiğinde Kırgızistan'da SITC 0 kodlu (Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri) sektörde yıllar itibariyle EİT yapısı görülmektedir. Bunun yanı sıra SITC 1 (İçki ve tütün), SITC 2 (Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler) ve SITC 8 kodlu (Çeşitli mamul eşya) sektörlerde 2015 yılına kadar belirli yıllar için EİT seviyesinde yüksek değerler göze çarpmaktadır. Ancak 2015 yılı sonrası bu sektörlerde de diğer sektörler gibi endüstriler arası ticarete dönüşen bir dış ticaret yapısından bahsetmek mümkündür. Özellikle SITC 4 (Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar) ve SITC 9 kodlu (SITC'de sınıflandırılmamış eşyalar) sektörlerde dış ticaret yapısı neredeyse tamamen endüstriler arasındadır.

Tablo 8. Özbekistan'a Ait Grubel-Lloyd Endeks Değerleri

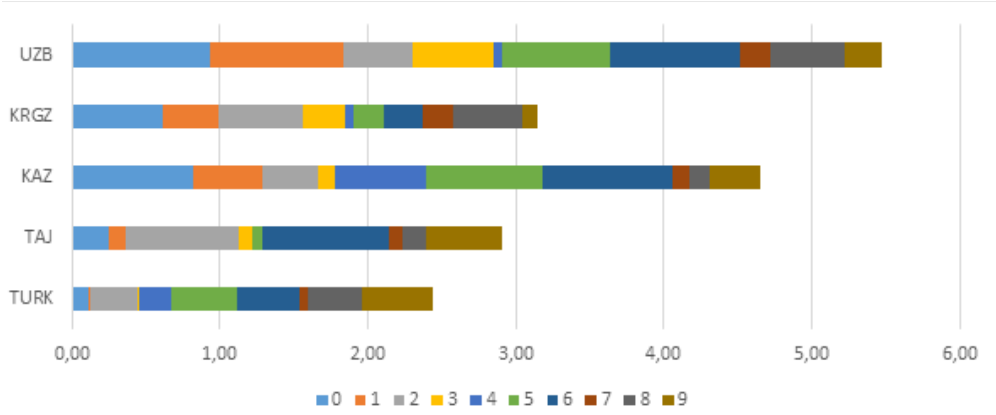
Fasıl Kodu	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0	0.86	0.73	0.87	0.82	0.94	1.00	0.95	0.93	0.89	0.97	0.94	0.98	0.99	0.91
1	0.75	0.65	0.80	0.96	0.98	0.91	0.82	0.97	0.86	0.87	0.86	0.85	0.96	0.79
2	0.11	0.15	0.17	0.19	0.19	0.28	0.28	0.30	0.27	0.35	0.86	0.89	0.86	0.65
3	0.20	0.52	0.35	0.43	0.35	0.64	0.54	0.49	0.51	0.57	0.62	0.46	0.52	0.88
4	0.79	0.52	0.31	0.06	0.03	0.04	0.03	0.03	0.03	0.04	0.01	0.02	0.14	0.20
5	0.63	0.42	0.93	0.96	0.92	0.84	0.75	0.70	0.70	0.69	0.73	0.67	0.56	0.51
6	0.82	0.91	0.89	0.85	0.90	0.99	0.89	0.89	0.93	0.84	0.93	0.81	0.88	0.84
7	0.21	0.22	0.41	0.36	0.35	0.31	0.29	0.24	0.14	0.13	0.13	0.06	0.08	0.10
8	0.39	0.22	0.25	0.36	0.35	0.40	0.37	0.30	0.59	0.72	0.67	0.71	0.58	0.53
9	0.16	0.83	0.29	0.26	0.46	0.48	0.30	0.24	0.13	0.22	0.10	0.27	0.19	0.03

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 8'de Özbekistan için EİT düzeyleri görülmektedir. Tablo 8'de EİT açısından dikkat çeken sektörler SITC 0 (Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri), SITC 1 (İçki ve tütün) SITC 5 (Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ürünleri) ve SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörler olarak sıralanabilir. Bu sektörler de EİT seviyesi oldukça yüksektedir. Bu sektörlerin dışında kalan sektörler arasında EİT'ye hiç rastlanmayan sektörler ise SITC 4 (Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar), SITC 7 (Makineler ve taşıt araçları) ve SITC 9 (SITC'de sınıflandırılmamış eşyalar) kodlu sektörlerdir.

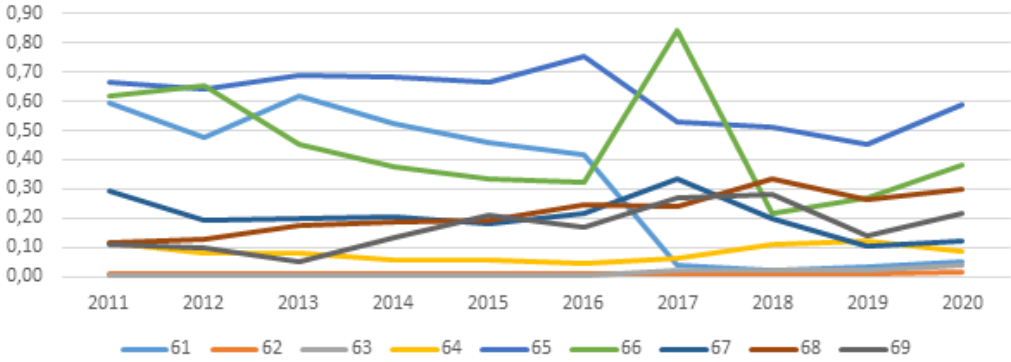
Orta Asya ülkelerine ait EİT seviyesini daha rahat karşılaştırabilmek adına 2010-2020 yılları ortalama EİT seviyesi Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1: Orta Asya Ülkelerinde SITC 0-9 Sektörlerine İlişkin EİT Düzeyi (2010-2020 ortalaması)

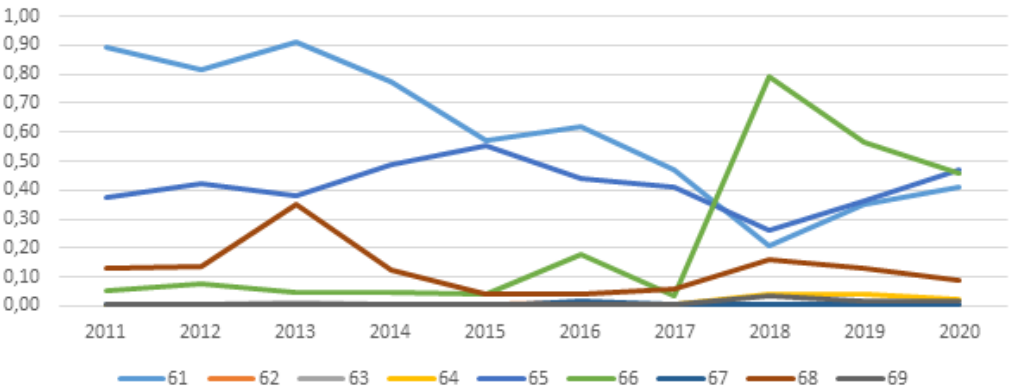
Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ülkelerin EİT seviyelerine bakıldığında SITC 0 kodlu (Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri) sektörde Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın yüksek değere sahip olduğu dikkat çekmektedir. SITC 1 kodlu (İçki ve tütün) sektörde Özbekistan yüksek EİT'ye sahipken SITC 2'de (Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler) Tacikistan'ın EİT seviyesi yüksek olarak hesaplanmıştır. SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar)sektörde ise Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistan'da EİT seviyesi yüksektir. Bu genel değerlendirme çerçevesinde çalışmanın sonraki analiz kısmında imalat sanayinin önemli bir sektörünü oluşturan SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörün EİT düzeyi iki basamaklı düzeyde incelenmiş ve sonuçlar ülkeler bazında grafiksel olarak verilmiştir. Şekil 2'de Özbekistan'a ait SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörün alt sektörler bazında EİT düzeyi sunulmuştur. Bu çerçevede Özbekistan'ın SITC 65 kodlu (Tekstil ürünleri "iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya") alt sektörde dış ticaretinin EİT'ye yakın olduğu söylenebilir. SITC 61 (Deri, deri imalatçıları ve giyimli kürklü deriler) ve SITC 66 kodlu (Metalik olmayan mineral ürünler "taş, alçı, çimento gibi maddeden eşya") sektörlerde de başlangıçta EİT olan dış ticaret yapısının 2017 yılı sonrasında endüstriler arası ticaret yapısına dönüştüğü dikkat çekmektedir.

Şekil 2: Özbekistan EİT Düzeyi (2011-2020)

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

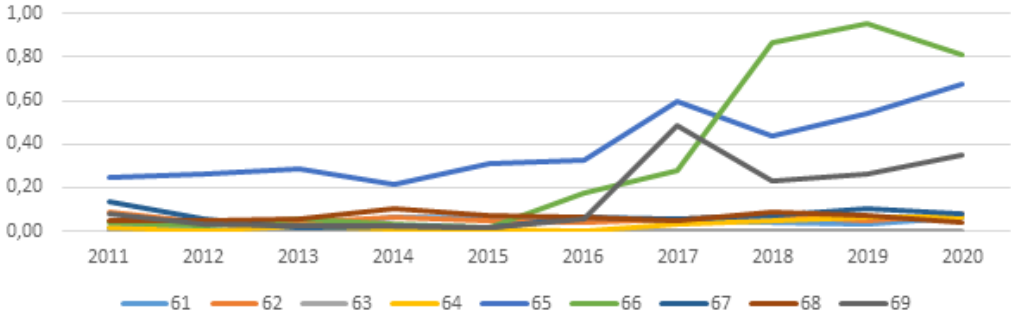
Şekil 3'te Türkmenistan için SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörün alt sektörler bazında EİT düzeyi verilmiştir. Şekil 3 incelendiğinde SITC 61 kodlu (Deri, deri imalatçıları ve giyimli kürklü deriler) sektörde 1995 yılında 0.90'larda olan EİT'nin 2020 yılında 0.40'lara gerilediği görülmektedir. SITC 66 kodlu (Metalik olmayan mineral ürünler "taş, alçı, çimento gibi maddeden eşya") sektörde ise 2017 yılından sonra EİT'ye dönen bir dış ticaret yapısı göze çarpmaktadır.

Şekil 3: Türkmenistan EİT Düzeyi (2011-2020)

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 4’de Tacikistan için SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörün alt sektörler bazında EİT düzeyi gösterilmiştir. Alt sektörler bazında 2016 yılına kadar EİT’den bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. 2017 yılı sonrasında SITC 65 (Tekstil ürünleri “iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya”) ve SITC 66 kodlu (Metalik olmayan mineral ürünler “taş, alçı, çimento gibi maddeden eşya”) sektörlerde EİT düzeyinin yükselmesi söz konusudur. Alt sektörde dış ticaretin EİT’ye yakın olduğu söylenebilir.

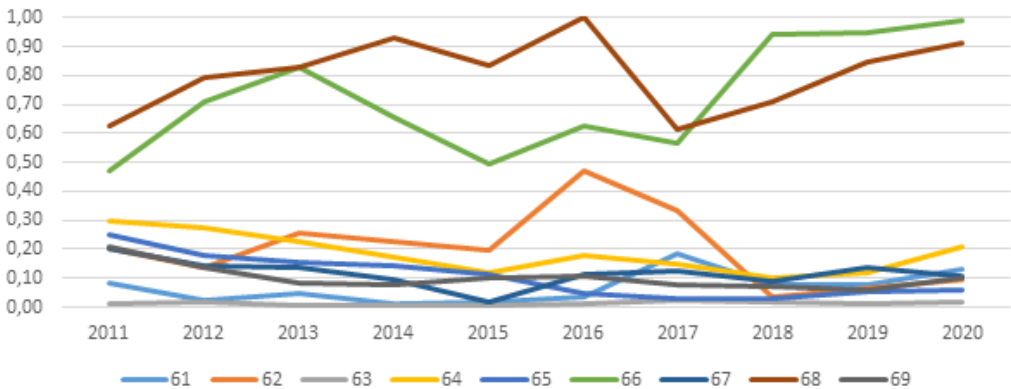
Şekil 4: Tacikistan EİT Düzeyi (2011-2020)

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 5’de Kırgızistan için incelenen SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörün alt sektörlerinde SITC 66 (Metalik olmayan mineral ürünler “taş, alçı, çimento gibi maddeden eşya”) ve SITC 68 kodlu (Demir olmayan metaller) sektörler dikkat çekmektedir. Diğer sektörlerde ise endüstriler arası ticaret yapısı ile karşılaşılmaktadır.

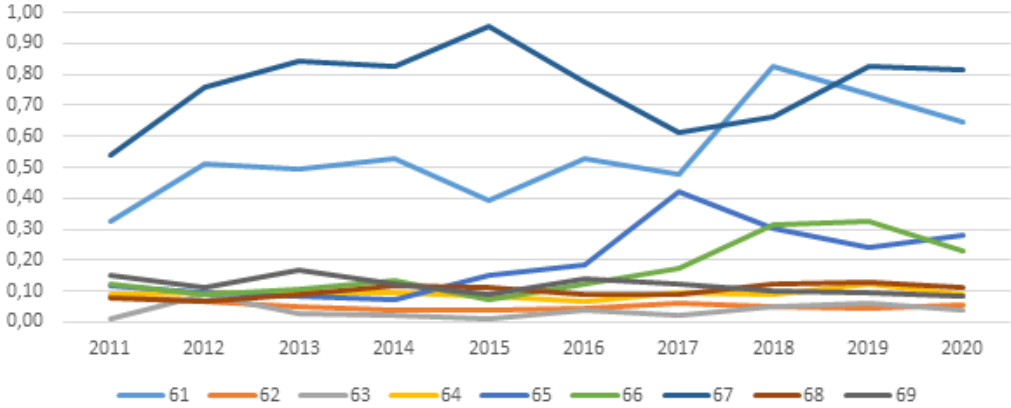
Şekil 5: Kırgızistan EİT Düzeyi (2011-2020)

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 6’da Kazakistan için incelenen SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörün alt sektörlerinden SITC 67 kodlu (Demir ve çelik) sektör EİT seviyesi yüksekliğine sahiptir. Bunun yanı sıra 2017 yılı sonrasında SITC 61 kodlu (Deri, deri imalatçıları ve giyimli kürklü deriler) sektörde de EİT seviyesinde yükselme görülmektedir. Diğer sektörlerin ise EİT yapısından uzak oldukları ifade edilebilir.

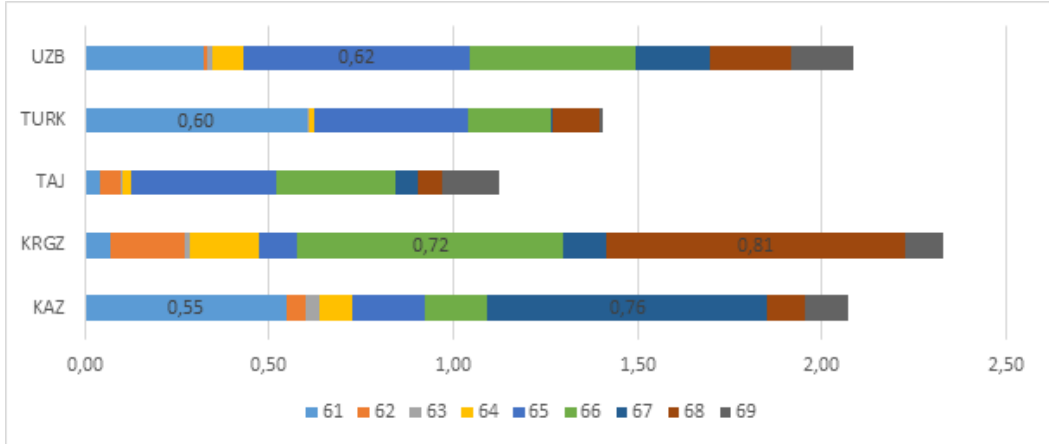
Şekil 6: Kazakistan EİT Düzeyi (2011-2020)

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışmada SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörün alt sektörlerine ilişkin son bir karşılaştırma yapabilmek için alt sektörler için son on yıllık EİT ortalaması Şekil 7’de gösterilmiştir. Şekil 7 genel olarak değerlendirildiğinde de, Özbekistan’ın SITC 65 (Tekstil ürünleri “iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya”); Türkmenistan’ın SITC 61 (Deri, deri imalatçıları ve giyimli kürklü deriler); Kırgızistan’ın SITC 66 (Metalik olmayan mineral ürünler “taş, alçı, çimento gibi maddeden eşya”) ve SITC 68 (Demir olmayan metaller); Kazakistan’ın ise SITC 61 (Deri, deri imalatçıları ve giyimli kürklü deriler) ve SITC 67 kodlu (Demir ve çelik) sektörlerde EİT yapısı sergilediği görülmektedir. Tacikistan’da ise son on yıllık ortalama EİT seviyesi ele alındığında imalat sanayi alt sektörlerinin hiç birinde ortalama 0,5’i geçen EİT düzeyine rastlanmamıştır.

Şekil 7: Orta Asya Ülkelerinde SITC 61-69 kodlu sektörlere İlişkin EİT Düzeyi (2010-2020 ortalaması)

Kaynak: UNCTAD verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

SONUÇ

II. Dünya savaşı sonrasında ülkelerin dış ticaret yapısında farklılıklar yaşanmıştır. O döneme kadar dış ticareti açıklamaya dönük ön plana çıkan klasik dış ticaret teorilerinin bu farklılıkları açıklamada yetersiz kalması yeni dış ticaret teorilerinin geliştirilmesini ortaya çıkarmıştır. Ölçek ekonomileri, ürün farklılaşması ve tüketici tercihlerine dayanarak açıklanmaya çalışılan benzer ürünlerin ticareti günümüzde sıklıkla tartışılan EİT kavramını ortaya çıkartmıştır. Dış ticarete benzer ürünler arasında yapılan ticaretin ağırlık kazanmaya başlamasıyla ülkelerin hangi seviyede bu yapıya sahip olduklarının tespiti önem kazanmıştır. Çünkü dış ticaret yapısına dönük olarak sektörel politikaların belirlenmesi gerekmektedir. Bu noktada çalışmada 1995-2020 yılları için Orta Asya ülkelerinin EİT düzeyi SITC Rev. 3 sınıflandırmasına göre tüm sektörlerde tek basamaklı düzeyde ve imalat sanayi alt sektörlerinden işlenmiş mallar sektöründe iki basamaklı düzeyde G-L endeksi kullanılarak hesaplanmıştır.

Tüm sektörlerde tek basamaklı düzeyde yapılan hesaplama sonrasında ülkelerin EİT seviyelerine bakıldığında SITC 0 kodlu (Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri) sektörde Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın yüksek EİT seviyesine sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca Özbekistan SITC 1 kodlu (İçki ve tütün) sektörde yüksek EİT'ye sahip iken Tacikistan SITC 2'de kodlu (Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler) sektörde yüksek EİT'ye sahip olarak tespit edilmiştir. İlaveten Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistan'ın SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörde EİT seviyesinin yüksek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmında imalat sanayinin önemli bir alt sektörü olan SITC 6 kodlu (Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar) sektörünün EİT düzeyinin iki basamaklı düzeyde incelenmesi sonucunda elde edilen veriler genel olarak değerlendirildiğinde ise incelenen ülkeler açısından farklı sonuçlar ile karşılaşılmıştır. Özbekistan'ın SITC 65 (Tekstil ürünleri "iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya") ve Türkmenistan'ın SITC 61 kodlu (Deri, deri imalatçıları ve giyimli kürklü deriler) sektörlerinde EİT düzeyinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kırgızistan'ın SITC 66 (Metalik olmayan mineral ürünler "taş, alçı, çimento gibi maddeden eşya") ve SITC 68 kodlu (Demir olmayan metaller) sektörlerinde EİT yapısına sahip olduğu görülmüştür. Kazakistan'ın SITC 61 (Deri, deri imalatçıları ve giyimli kürklü deriler) ve SITC 67 kodlu (Demir ve çelik) sektörlerinde EİT yapısına sahip olduğu belirlenmiştir. Tacikistan'da ise imalat sanayi alt sektörlerinde ticaret yapısının endüstriler arası ticaret biçiminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Orta Asya ülkelerinin dış ticaret düzeyleri incelendiğinde Kazakistan ve Türkmenistan hariç diğer ülkelerin dış ticaret açığı ile karşı karşıya kaldığı görülmüştür. Bunun yanı sıra dış ticaret düzeylerinin dünya ticaretindeki payı da oldukça düşük düzeylerde seyretmektedir. Kazakistan ve Türkmenistan'ın enerji kaynakları bakımından zengin olması önemli bir avantajdır. Ancak yine de gerek Kazakistan ve Türkmenistan'ın gerekse de diğer ülkelerin ihracat düzeylerini arttırmak için ürün farklılaştırmasına önem vermeleri gerektiği vurgulanabilir. Yüksek katma değer sağlayabilecek ürünlerin elde edilmesinde ise yapılan araştırma-geliştirme yatırımlarının hacmi önem kazanmaktadır. Dolayısıyla ülkelerin araştırma-geliştirme imkânlarını yükseltecek biçimde yatırım kararlarını gözden geçirmeleri gerekmektedir. Bu sayede daha nitelikli ticaret yapabilme ve ülkenin diğer ülkeler karşısında güçlü olabilme potansiyeli ortaya çıkabilecektir. Ayrıca bu sayede mevcut dış ticaret düzeyinin yükseltilebilmesi de söz konusu olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Bashimov, G. (2017). Orta Asya Ülkelerinde Yaş Meyve ve Sebze Sektörünün Dış Ticaret Yapısının Analizi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(13), 189-204.
- Bashimov, G. (2018). Tekstil ve Hazır Giyim Sektörünün Endüstri-İçi Ticaretinin Statik Analizi: Orta Asya Ülkeleri Örneği. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 1-12.
- Başkol, M. (2010). "Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Endüstri içi Ticaretin Analizi". *Uluslararası Avrasya Ekonomileri Konferansı*, 386-391.
- Bergstrand, J. H. (1990). The Heckscher-Ohlin-Samuelson Model, the Linder Hypothesis, and the Determinants of Bilateral Intra-industry Trade. *Economic Journal*. 100(403), 1216-1229.
- Brulhart, M. (2008). An Account of Global Intra-Industry Trade, 1962-2006 https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/9045/WDR2009_0003.pdf (11.05.2021).
- Çakmak, Ö. (2006). Türkiye İle Almanya, İtalya, Fransa Ve İngiltere Arasında Endüstri-İçi Ticaretin Yapısı:1991-2004. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 30-47.
- Çalışkan, Ö. (2010). Türkiye-AB Ticaretinde Endüstri-İçi Ticaret Olgusu, 1990-2007. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 1-45.
- Çatalbaş, Y. (2014). Uluslararası Ticaretin Serbestleştirilmesi Sürecinde Orta Asya Ülkelerinin Yaklaşımları. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 143-158.
- Çeştepe, H. (2012). Türkiye'nin Seçilmiş Ortadoğu Ülkeleriyle Ticaretinin Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(29), 23-43.
- Dene T. H. (2003). Horizontal and Vertical Intra-Industry Trade: The Case of Asean Trade in Manufactures. *International Economic Journal*. 17(4), 1-14.
- Drelich-Skulka, B. ve Bobowski, S. (2021). Intra-Industry Trade And Implications Of The European Union-Japan Economic Partnership Agreement From The Perspective Of Automotive Industry. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(2), 183-206.
- Grubel, H. G. ve Lloyd, P. (1975). *Intra-Industry Trade: The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products*. London: MacMillan.
- Hameed, T. ve Iqbal, J. (2020). Disentangling Horizontal And Vertical Intra Industry Trade: Case Of Pakistan,. *Kashmir Economic Review*, 29(1), 44-62.
- Han, K. ve Lee, J. (2012). FDI And Vertical Intra-Industry Trade Between Korea and China. *Korea and the World Economy*, 13(1), 115-139.
- Küçükaksoy, İ. Ve Kopuk, E. (2020). Türkiye İmalat Sanayii'nde Endüstri İçi Ticaretin Ölçülmesi: 1997-2017 Dönemi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 147-177.
- Küçüksakarya, S. (2016). Türkiye'nin Serbest Ticaret Anlaşmaları Kapsamında Endüstri-İçi Ticareti Üzerine Bir İnceleme. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 27-41.
- Lı Y., Qi.-L. Dai ve Huang Q.-B. (2015). Analysis of the Influential Factors of Manufactured Products Intra-Industry Trade between China-South Korea and China' Policy. *Theoretical Economics Letters*, 5(01), 114.

- Lingzhi, Z. (2021). Analysis on Trade Competitiveness and Trade Complementarity between Uzbekistan and the Member States of Eurasian Economic Union. *International Journal of Innovation and Economic Development*, 7(2), 7-19.
- Lohani, K. K. (2020). Static And Dynamic Analysis Of Intra-Industry Trade Of BRICS Countries. *Theoretical and Applied Economics*, XXVII, 4(625), 107-130.
- Mangır, F. ve Fidan, A. (2017). Grubel-Lloyd Endeksi İle Endüstri-İçi Ticaret Analizi: Tarım Sektörü Türkiye Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(33), 45-51.
- Mercan, M. (2014). Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri ve 2008 Krizi: Orta Asya Ülkeleri ve Türkiye Ekonomisi İçin Panel Veri Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21 (1) , 125-142.
- Pawlak, K., Kołodziejczak, M. and Xie, Y. (2016). Changes in Foreign Trade in Agri-Food Products Between The EU and China. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 4(42), 607-617.
- Saparamadu, T. ve Weerasinghe, V. (2021). What Leads to Intra-Industry Trade between Sri Lanka and South Asia?. *Economics and Business Quarterly Reviews*, 4(2), 1-9.
- Saraçoğlu, S. ve Kortan, İ. (2014). Türkiye ve Seçilmiş Geçiş Ekonomilerinin İkili Ticaret Bazında Endüstri-içi Ticaretinin Analizi. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 1(2), 45-70.
- Syzdykova, A. (2019). Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Orta Asya Ülkeleri Örneği. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 5(1), 291-307.
- Şahin, D. (2015). Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sektörünün Endüstri İçi Ticaretinin Statik Analizi: AB-15 Ülkeleri İle Karşılaştırma. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 49-66.
- TUİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaSatirListeAction.do?surumId=13&kod=6&ust-Kod=6&seviye=null&detay=H&turId=3&turAdi=%203.%20D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20S%C4%B1n%C4%B1flamalar%C4%B1&satirId=3661469> (01.05.2021).
- Ulucan, H., Çeviş, İ. ve Ceylan, R. (2014). Türkiye’de Endüstri-İçi Ticaretin Gelişimi. *NWSA-Social Sciences*, 9(3), 31-53.
- UNCTAD, https://unctadstat.unctad.org/en/Classifications/DimSitcRev3Products_Official_Hierarchy.pdf (01.05.2021).
- UNCTAD, <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=101> (10.05.2021).
- UNCTAD, <https://unctadstat.unctad.org/EN/> (10.05.2021).
- Xing, Y. (2007). Foreign Direct Investment and China’s Bilateral Intra-Industry Trade With Japan and The USA. *Journal of Asian Economics*, 18(4), 685-700.
- Vidya, C.T. ve Prabheesh, K.P. (2019). Intra-industry trade Between India and Indonesia. *Bulletin of Monetary Economics and Banking*, 21(12th BMEB Call for Papers Special Issue), 511 - 530.
- Yalçın, E. ve Gürel, S. P. (2018). Türkiye ile Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Arasındaki Endüstri İçi Ticaretin Analizi. *Business Economics and Management Research Journal*, 1 (2), 81-92.
- Wang P. ve Pawlak K. (2019). Changes in Foreign Trade in Agricultural Products Between China and Poland. *Agricultural & Forestry Economics and Management*, 2, 1-10.

KAZAKİSTAN'DA TURİZMİN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER¹

Dr. Öğr. Üyesi Maiya MYRZABEKOVA
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

GİRİŞ

Günümüzde uluslararası arena teknoloji ve ulaştırma alanında hızlı bir gelişime tanıklık etmektedir. Ulaştırma ve teknoloji alanındaki değişimler, iktisadi ve sosyal hayatın her alanını, kamu yönetimi yaklaşımlarını, iş dünyasını, iş yapma usullerini ve vatandaşların yaşamlarını direkt olarak etkilemektedir. Bir başka deyişle, ulaştırma ve teknoloji alanında değişimler, toplumsal bir dönüşüm ve değişime sebep olmaktadır. Bu bağlamda ulaştırmanın ve bilgi-iletişim ürün ve hizmetlerinin yeterli derecede sunulması; ekonomik gelişmeye ve kalkınmaya doğrudan etkide bulunmaktadır. Ulaşım seyahati mümkün kılması nedeniyle turizm sektörünün temel bir bileşenini oluşturmaktadır. Ulaştırma her şeyden önce turizmin gelişimi sağlamaktadır. Ulaştırma sistemlerinin gelişimi, turizm sektörünün gelişimi ve turizmin yayılmasını da kolaylaştırmaktadır. Turizm yayıldıkça da ulaşım sektörü gelişir. Bu gelişme ülkelerin kalkınması için büyük önem arzeden turizm için de geçerli ve önemlidir. Yaşanan gelişmeler sonrasında geleneksel taşımacılık ve ulaşım anlayışının geleneksel tanımı da değişmiş ve turistik hareketlilik bağlamında turizm ulaştırması kavramı ortaya çıkarak kullanılır olmuştur.

Farklı ülkeler, kültürler ve insanlar tanıma faaliyeti olan turizm, ulaştırma yol ve araçları kullanılarak yapılan bir etkinliktir. Turizm ve ulaştırma sektörü arasındaki kuvvetli ilişki turizm ulaştırması kavramını doğurmuştur. Turizm ulaştırması, turistik amaçlı gezilerde, kişinin turizm pazarlarından turist çekim merkezlerine hızlı, güvenli ve sağlıklı bir biçimde taşınmasını sağlayan bir hizmet etkinliğidir (Gürdal, 1990: 13).

¹ Bu çalışmada Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2019 yılında savunulan "Kazakistan Turizm Sektörünün Bölge Ülkeleri İçindeki Rekabet Gücü: Ulaştırma ve Teknoloji Altyapısı İtibariyle Bir Değerlendirme" adlı doktora tezinden faydalanılmıştır.

Turizm sektörü geliştikçe, ulaşımın tatil süreci içerisindeki etkinliğini iyileştirmek için ulaşım araçlarının hızı arttırılmış, ulaşım sistemleri arasındaki güven, düzenlilik, yarışma ve konfor gibi şartlar getirilmiştir. Örneğin çalışmanın örneklemine oluşturan Kazakistan'da, demiryolları ulaşımı, birçok sayfiyenin, tarihi ve kültürel merkezin doğması ve gelişmesinde büyük ölçüde rol oynamıştır.

Turist, maliyet, mesafe, zaman ve konfor aktörlerini inceleyerek seyahat süresince kullanacağı ana ulaştırma türünü seçmektedir. Fakat coğrafi nedenlerle, bazı ülkelere veya tatil noktalarına ulaşımında sadece belirli ulaşım türlerini kullanmak zorunda kalabilir. Turizm işletmecilerinin, özellikle de tur operatörlerinin, turizm ve ulaştırma türleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi iyi analiz etmeleri ve yürütmeleri gerekir (Gürdal, 1990:13). Örneğin, paket halindeki turların organize edilmesinde hem turistlere hem de işletmecilere en uygun ulaştırma türünün seçimi önem taşımaktadır. Yolcu ve eşya taşımacılığı, tüm taşıma türleri açısından yurt içi ve yurt dışı etkileşimleri değerlendirilerek ele alınmalıdır.

Kazakistan'da birçok şehre hava ulaşımının getirilmesi ülkenin uzak noktalarına ulaşımı kolaylaştırmıştır. Organize turların giderek artması ayrıca hava ulaşımını geliştirmiştir. Buna bağlı olarak demir yolları seferleri açılmıştır. Kazakistan'da ulaşım iç ve dış turizmde önemli bir rol teşkil etmektedir.

Dünya'da ve Kazakistan turizmde kullanılan taşıma şekilleri havayolu, karayolu, denizyolu, demiryolu ve günümüz dünyasında en yaygın şekilde kullanılan ve çağdaş nakliye yolu olan intermodal, multimodal ya da kombine taşımacılıktır. Kombine taşımacılık, ürünün hareket hızını azaltmadan, ölçeğini değişime uğratmadan birden çok yöntem ile gerçekleştirilen taşımacılıktır.

Dünya turizmdeki yeni oluşumların etkisi yoğun bir şekilde ulaştırma sektörü üzerinde görülmektedir. Hemen bütün sektörlerle doğrudan ilişkisi olan ulaştırma sektörü, uluslararası turizmde rekabet avantajının elde edilmesinde kilit rol üstlenmektedir. Ürün veya hizmetlerin hedef rakiplerden bir adım önde olarak daha hızlı ve daha ekonomik bir biçimde ulaştırılması ulaştırma faaliyetlerinin özünü teşkil etmektedir.

Orta Asya bölge ülkelerine yönelik turizm sektörü ile ulaştırma iletişiminin koordinasyonu giderek önem kazanmaktadır. Büyük bir bölgeye sahip olan Kazakistan'da ulaştırma ekonominin tüm sektörlerini birleştirerek ülkenin bütünlüğünü sağlamakta ve turizmin gelişimini önemli ölçüde etkilemektedir. Son yıllarda ulaştırma altyapı yolcu trafiğindeki turistlerin payında sürekli bir artış olduğu için, turizmin gelişimi büyük ölçüde taşımacılığına bağlıdır.

Turizm potansiyeline sahip olan Kazakistan ile bölge ülkelerinin pazar paylarını ve ulusal gelirlerini arttırmak amacıyla uluslararası turizm piyasasında birbirleri ile kıyasıya bir rekabet içinde oldukları görülmektedir. Kazakistan'ın turizm sektörü ulaştırma açısından bölge ülkeleri içindeki karşılaştırmalı rekabet gücünü belirleyen faktörlerin neler olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla, bu çalışmada Dünya Ekonomik Forumu'nun yayınladığı 2017 Seyahat ve Turizmde Rekabet Edebilirlik Raporundaki verilerden faydalanarak bölge

ülkelerinin bir kısmı Kazakistan'ın rekabet düzeylerini belirleyen faktörler ele alınmıştır. Rekabet değişkenleri üç kategoride toplanmıştır. Bunlar; Hava Taşımacılığı Altyapısı, Yer ve Liman Altyapısı ve Turist Hizmet altyapısıdır. Bununla birlikte, Kazakistan'ın uluslararası turizm sektöründeki rekabet gücünü olumlu ve olumsuz etkileyen faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır. Nitel araştırma yöntemini esas alan, veri toplama aracı olarak doküman inceleme tekniğinin kullanıldığı bu çalışmada, verilerin çözümlenmesinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır.

Üçüncü Modernizasyon Strateji vizyonunun temel öğelerinden olan ulaştırma küresel ölçekte rekabet gücüne sahip bir Kazakistan'ın inşası için, bölge ülkeleri düzeyinde rekabet gücüne sahip ve odakların geliştirilmesi, gelişme güçlüğü çeken bazı bölge ülkeleri ise ekonomik ve sosyal açıdan ülkenin geri kalanına bütünleştirilmesi gerekmektedir.

Kazakistan turizm endüstrisinin küresel rekabet bağlamında rekabet edebilirliğinin artırılması ihtiyacı aşağıdaki nedenlerden kaynaklanmaktadır:

- Günümüzde turizm, ülkenin ekonomisini önemli ölçüde etkileyen, dünya ekonomisinin istikrarını sağlayan bir faktör olan, ülkenin coğrafi konumuna, doğal ve iklimsel kaynaklarına, kültürel ve tarihi eserlerine ve manzaralarına fayda sağlayabilen, önemli ölçüde küresel bir sosyoekonomik olgu haline gelmiştir

- Dünyanın pek çok ülkesinde, turizm sektöründeki ulaştırma altyapısı en büyük -ve sadece bazı durumlarda- vergi mükellefidir, yabancı para biriminin ulusal ekonomiye girişini sağlar, yatırım ortamı ve devletin dış ekonomik imajı üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

- Turizm ve taşımacılığı gibi hizmet sektörü gelişen ekonomilerin kavşağında devlet ve özel kuruluşlar ile yürütülmektedir.

- Turizm ulaştırma hizmetlerinde, Kazakistan bölge ülkelerin turizm pazarının bir nevi "sınır-ötesi turizm" (cross-border tourism) faaliyetlerine öncülük etmekte ve bu tür hizmetlerin lokomotif ülkesi konumundadır.

Bu çalışmanın amacı, ulaşım altyapısı bağlamında Kazakistan'ın turizmdeki rekabet gücünden hareketle, turizm potansiyelini belirleyip, bölge ülkeleri arasındaki konumunu ortaya koymaktır. Bu bağlamda Kazakistan turizm sektörünün tüm artı ve eksileri belirlenmeye ve Orta Asya bölge ülkeleri arasındaki konumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonrasında elde edilen bulgularla da Kazakistan turizm sektörüne katkı sağlayacak görüş ve önerilerde bulunulmuştur.

1. KAZAKİSTAN TURİZM SEKTÖRÜ TARİHİ GELİŞİMİ

Kazakistan'da turistik alanları dünya standartlarına yükseltmek için dünya ve yerli turizmin geçirdiği aşamaları incelemek gereklidir. Değişik ülkelerde görülen turizmin yaklaşık bin yıl süren gelişiminin yarattığı pozitif neticeler Kazakistan'da da turizmin geliştirilebilmesi amacıyla izlenmesi gereken sağlam bir te-

mel niteliği taşımaktadır. İnsan hareketlerinin her tarihi devirde yapmış olduğu birtakım hareketler turizme dahil edilmektedir. Bu sayede hem yerel uygarlıklar hem de dünya medeniyetinin oluşmasında turizm önemli etken olarak görülmektedir. Kazakistan'daki turizmin tarihi gelişimi beş aşamada aşağıda verilmiştir (Saprunova, 1997:54):

1. **Aşama:** M.Ö 3000'den 15. yüzyıla kadar olan bu ilk ve en uzun dönem aralığında olan aşama iki alt kolda incelenmektedir. Büyük İpek Yolu'nun Moğol istilası öncesindeki gelişimi bu zaman M.Ö 3000'den 13. yüzyıla kadar ki dönemi oluşturmaktadır. İkinci dönemi ise büyük İpek Yolu'nun Moğol ve Timur dönemindeki gelişimidir 13.-15. yüzyıllar arası gelişimidir.
2. **Aşama:** 15. yüzyıldan 1731 yılına kadar olan, Kazakistan topraklarında geçen büyük İpek Yolunun bozulması dönemi.
3. **Aşama:** 1731-1917 Kazakistan'ın Rus İmparatorluğu dönemi.
4. **Aşama:** 1917-1991 yılları arasında Kazakistan'ın Sovyetlere dahil olduğu dönem. Bu dönem İkinci Dünya Savaşı öncesi (1917-1945) ve sonrası (1945-1991) olarak iki aşamadan oluşmaktadır.
5. **Aşama:** 1991 ve sonrası bağımsız Kazakistan dönemi gelişmeleri ihtiva etmektedir. Bu alanda da gelişim iki aşamadan oluşmaktadır. İlk dönem 1991 ve 2000 yılları arasındaki dönemdir bu dönemde piyasa ilişkileri ve turistik faaliyetlerde gerilemelerin görüldüğü kriz dönemdir. İkinci dönem ise 2000 sonrası turizmde reform hareketlerinin ve canlanmaların yaşandığı dönemdir.

Kazakistan 70 yıl boyunca Sovyetler Birliği'ne bağlı olarak idare olunduğundan dolayı, siyasi, iktisadi ve sosyal gelişimi ile tarihi bakımdan Sovyetler Birliği'ne bağlı olarak gelişmiştir (Nikitinskii, 2003:82). Kazakistan'ın turizminin gelişmesi Sovyet döneminde gerçekleşen bölümüne sosyalist dönem olarak adlandırma yapılmıştır. Kazakistan turizminin geçmişi incelendiğinde karşımıza çıkan tablo, turistik değer ve faktörler arasında bağlantı kurulamayan ve eksik bilgiler çıkmaktadır (Saprunova, 1994: 54).

Bilimsel araştırma ve tarihi prensiplere göre Kazakistan'ın tüm tarihi ve turistik kaynakları değerlendirilerek analiz yapılması gerekliliği vardır. Bunların neticesinde turistik gelişmeler ve tarihi vakalar bu kaynaklara dayanarak açıklanmakta ve ortaya çıkarılmaktadır. Özellikle on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl arasında Kazakistan'da faaliyet göstermiş olan Rus Coğrafi Kurumu, Kazakistan'da yer alan müzeler ve Türkistan'daki arkeolojik yapıların Kazak turizmine olan katkıları muallak kalmaktadır. Diğer taraftan bununla ilgili dergi, rehber, kitap ve bilimsel gezilerden toplanmış araştırma neticeleri kullanılmamaktadır (Saprunova, 1994:54).

Bunun yanında 1918-1940 arası faaliyet göstermiş olan ve Kazakistan'ın turistik organizasyonlarını hayata geçiren gezi istasyonları, bölge etnografyası merkez bürosu, turizm bürosu, Sovyetler Birliği Mesleki Merkez Meclisi, İnturist -devlete

ait turizm şirketi-, Proletar Turizm Kurumu, turizm ve seyahat yönetimleri gibi çeşitli turizm koordinatörleri ile yapılmış olan çalışmalar konusunda hiçbir bilgiye ulaşılamamaktadır (Saprunova, 1994:56).

1921 senesinde Petrograd'da yukarıda adı zikredilen kurumların metodolojik, reklam ve bilgilendirme üzerinde olan çalışmaları "İlk Gezi Konferansı" ismiyle incelendiği gözükmektedir. 1930-1931 yıllarında "Abhaziya" ve "Ukrayna" gemileri ile Avrupa turları düzenlenmiş ve bu gezilere ait kitap ve filmler bulunmaktadır. Ancak bu adı geçen kaynaklarda da Kazakistan'dan bu turlara katılım sağlanıp sağlanmadığı bilinmemektedir (Saprunova, 1994:60).

Oysa Kazakistan topraklarından geçen ve dönemin en önemli taşımacılık unsurlarında biri Trans-Sibirya demiryoludur. Trans-Sibirya demiryolu 1891'de gelişmemiş bölgeleri kalkındırma politikası dahilinde yüksek masraf, zorlu doğa şartları yetersiz ekipman ve büyük bir iş gücü ile inşa edilmiştir (Saprunova, 1994: 54).

Bu tren yolu buzullar dolayısıyla ulaşımın çok zor olduğu Sibirya bölgesine ulaşmaktadır. Kazakistan'dan geçen diğer bir demiryolu ise Orunbor-Taşkent demir yolu olup daha çok yük taşımacılığı amacıyla kullanılmıştır. Türkistan-Sibirya (Turk-Sib) demiryolunun başlıca istasyonları, Rusya'da Barnaul, Kazakistan'da Semey, Almatı, Taraz ve Çimkent'tir. Türkistan ile Rusya arasında ekonomik bağlantılar kurmak için bu yol kullanılmıştır (Lim, 2009: 563).

Novosibirsky buğdayının Semey'de üretilen et ürünleri ve buğdayın Volga nehrinin batısında kalan bölgeye aktarımı bu vasıta ile yapılmıştır. Dostluk demiryolu adı verilen bir demiryolu ile de Doğu Türkistan'a ulaşım sağlanmıştır (Koray, 2012). 7500 km uzunluğunda olan ve yapımı 12 yıl süren demiryolu üzerinde turizm açısından önemli yerler bulunmaktadır. Yol üzerinde pek çok göl, bataklık, buz tutmuş toprak araziler ve Sibirya nehirleri bulunmaktadır. Ayrıca Rusya'nın merkezi olan Moskova'dan, Rusya'nın en büyük ve önemli kentlerinden olan Yaroslavl, meşhur çamur kaplıcalarının bulunduğu Kirov, beş ayrı denize çıkışı olan Perm şehri bu hat üzerindedir. Demiryolunun geçtiği diğer bazı şehirler ise sanayi şehri olan ve ulaşım ağının merkezinde yer alan Yekatarinburg, Tundra ormanları ve steplerle kaplı olan Omsk, çam ormanları ve ekolojisi ile ünlü olan Novosibirsk gibi şehirlerdir (Lim, 2009:566).

Demiryolu hattının Kazakistan üzerinde geçtiği şehirler ise; doğal ve kültürel zenginliği oldukça yüksek olan Semey, dini olarak önemli olup bu bağlamda pek çok ziyaretçileri olan Çimkent ve Taraz, Kazakistan'ın kültür merkezi olan Almatı şeklinde sıralanabilmektedir. Kazakistan'ın uluslararası turizminin geliştirilmesinde İpek Yolu havzası ile beraber Trans-Sibirya demiryolu da büyük önem taşımaktadır. Trans-Sibirya demiryolu Türkiye ile mukayese edildiğinde Doğu Ekspres demiryolu kıyaslanabilmektedir (Lim, 2009:563).

İpek Yolu; Eski ve Orta Çağlar süresince Çin'den Avrasya'yı kullanarak Akdeniz ülkelerine ulaşan kervan yollarını takip eden ve bu yol boyunca geçtiği yerler arasında ticari, kültürel ilişkiler oluşturan ticari-kervan yoludur. Kültür ve ticaret

hayatının merkezinde yer alan bu yola "ipek" adı verilmesinin nedeni Hindistan, Çin ve İran'da üretilen ipeğin bu yol ile taşınmasından ileri gelmektedir (Lim, 2009:566).

İpek yolu güzergahı üzerine bulunan ülke, kültür ve milletlerin yan yana ve kültürel alışveriş içerisinde yaşamalarının modeli olarak göze çarpmaktadır. İpek yolu üzerinde, Güneydoğu Asya-Avrupa arasında devam eden ticari ve kültürel etkileşim meydana gelmiştir. Tarihte benzer örneği bulunmayan İpek Yolunun tarihi, kültürel, ekonomik ve iletişim özellikleri incelendiğinde günümüz siyasi, ekonomik, turistik ilerleme ve gelişim yolları taklit edilerek çağdaş varyasyonunun inşa edilmesi olası gözükmemektedir (Lim, 2009:568).

Turizmin tarihi gelişiminde pek çok noktanın araştırılmaması nedeniyle Kazakistan'da turizmin başlangıcı 1900'de Dağcılar Birliği'nin kurulması ile başlamıştır. Bu kurum ile ilk dağ gezileri ve ilgili turistik gezilerin ilk yapıldığı organizasyon olmuştur. Sovyetler Birliği'nden ayrılan ülkeler için turizmin tarihi üç dönem halinde incelenmektedir (Lim, 2009:569).

- 1- Rusya'da turizm işletmeciliğinin oluşması,
- 2- Sovyet turizm işletmeciliğinin oluşması,
- 3- Sosyalizmin başlangıç döneminde turizm.

Kazakistan tarihi Sovyet turizminde önemli pay sahibidir. Günümüzdeki Rus araştırmacılar, yukarıda adı geçen üç turizm döneminden yola çıkarak, siyasi ve ekonomik etkenlerden yola çıkarak dünya ve Kazakistan turizmini içine alan dört ayrı dönem olduğuna karar kılmışlardır.

1930-1931 yılları arasında gerçekleşen Avrupa gemi turları Kazakistan turizminin uluslararası düzeyde olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan Kazakistan topraklarından geçen İpek Yolu üzerinde gerçekleşmiş olan turizm faaliyetleri uluslararası turistik faaliyet olarak algılanmalıdır. Bundan dolayıdır ki dünya ve Kazakistan turizmi için dört aşamalı dönem daha uygun olmaktadır. Bu dönemler şu şekilde sıralanabilir (Lim, 2009:569):

1. 9. Yüzyıla kadar geçen zaman,
2. 19.ve 20. Yüzyıl arasında geçen turizm şirketlerinin oluşması ve elit turizmin geliştiği dönem,
3. 20.Yüzyıl başından İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar geçen süre bu zaman diliminde sosyal turizm oluşmuştur,
4. İkinci Dünya Savaşı'nda sonra günümüze kadar geçen süre zarfı. Bu son zaman dilimi içerisinde turizm kitlesel olarak gelişmiş ve turizm endüstrisi çeşitli alanlar da gelişim göstermiştir.

Tarihi bilgilere göre Kazakistan'da turizm birinci yüzyıl öncesinde İpek Yolu üzerinde yapılan dini ve ticari geziler ile başlamaktadır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl arası bölge turizmi ile alakalı kaynaklarda bölge etnografyası ile alakalı çalışmalar bulmak mevcuttur. Elde edilen kaynaklara dayanılarak ulus-

lararası turizmin başlangıç tarihi 1956 olarak kabul edilmektedir. Bu alanda yayınlanan ilk rehber kitapçık ise 1932 tarihinde basılmıştır. Almatı-Issık Göl arası yaya olarak gerçekleştirilen ilk gezi faaliyeti 1929 tarihinde yapılmıştır (Kantarıcı, 2007:830).

Gelişmekte olan ülkeler, iktisadi kalkınmayı sağlarken makro planlar aracılığı ile ihtiyaç duyduğu şeylere karşın sınırlı olan imkanlarını göz önüne alıp ekonomik tercih ve önceliklerini belirlemeye çalışmaktadırlar. Bu durum gelişmekte olan ülkelere has bir özellik olarak görülebilir.

Ülkelerin iktisadi durumları birbirinden farklıdır ve her biri kendine has iktisadi özelliklere sahiptir. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde ise bu durum farklıdır. Bu ülkelerde pek çok konuda aynı ya da benzer durumlar ile karşılaşmak mümkündür. Bu duruma örnek olarak şu gösterilebilir; gelişmekte olan ülkelerin ihracatında hammadde ürünleri ilk sırada yer alır ve satış ücretleri üzerinde ciddi bir söz hakkına sahip değillerdir. Kazakistan içinde aynı durum söz konusu olmaktadır (Hall, 2011:426).

Turizmin gelişmekte olan ülkeler açısından önemi ülkeye yabancı para akışının sağlanması, istihdam imkanlarının sağlanması, uluslararası ortak yaşam stillerinin oluşması imkanlarına yarım eden bir faaliyet olduğu kabul edilir (Usta, 2002:56).

Yapılan zaman hesaplamalarında bir turist getirdiği gelirin eşdeğerini alabilmek için dünya pazarında 9 ton kömür, 15 ton petrol veya 2 ton kalite buğday ihraç etmesi gerekliliği vardır. Ülkelerin hammadde satışı yapması yenilenmeyen kaynakları tüketmektedir, turizmde ise kendini yenileyebilen kaynaklar kullanılmaktadır (Jusupbekova, 2004:38).

2003-2015 dönemini içine alan “Endüstriyel Yenilenme ve Kalkınma Programı” çerçevesinde Kazakistan’da gelişmesi düşünülen yirmi üç sektör vardır ve bu sektörler arasında yedisine özellikle öncelik verilmiştir, turizm bu yedi sektör arasında ilk sırada olmuştur. Hazırlanan programın ülke turizmüne etkileri 2004 yılında ilk kez ülkeye gelen turist hareketi göstergeleri 4,3 milyon turist gelirken ülke dışına giden turist sayısı 3,9 milyon turist olarak ölçülmüş ve başarı sağlandığı tespit edilmiştir. 2006 yılında ise turizmi desteklemek için hazineden ayrılan paranın 1,9 milyar Tenge’ye ulaştığını bu da bir önceki yıla göre 25 kat fazla olduğunu göstermektedir (Bakbergenov, 2017:25).

Kazakistan’da Turizm ve Spor Bakanlığı 27 Mart 2006 tarihinde kurulmuş ve amacı turizm sektörünün gelişimini devlet eliyle desteklemektir. Diğer taraftan Kazakistan için turizmde çözülmesi gereken pek çok nokta varlığını sürdürmektedir. Ülke turizmini değerlendirmek için ciddi çalışma ve sağlıklı istatistik çalışmaları mevcut olmaması sorunların başında gelmektedir.

Harvard Üniversitesi ve Austin Associates danışmanlık şirketleri Kazakistan’da ki turizmin gelişmesini engelleyen faktörleri inceleyerek bir rapor hazırlamışlardır (Austin, 2005:38). Kazakistan Turizm ve Spor Bakanlığı, Dünya Turizm

Örgütü ve uluslararası danışmanlık hizmeti veren bazı firmalar ile işbirliğine giderek ülke turizmini geliştirmeye yönelik “master plan” çalışmaları hazırlamışlardır. Buna göre ülkenin doğal, tarihi, kültürel kaynaklarının listesinin hazırlanması gerektiğini belirlemişlerdir.

2. KAZAKİSTAN EKONOMİSİ

Kazakistan, Sovyetler Birliği döneminde uzmanlaşmaya dayalı sistemde edindiği rol, buğday, metalürji ve mineral üretimi alanlarında yoğunluk göstermektedir. Birliğin dağılmasından sonra merkezi planlı ekonominin de çökmesine ve Kazakistan’da görülen üretimde gerilemeye neden olmuştur.

Bağımsızlığını 1991’de SSCB’den kazanan Kazakistan, yaşadığı mali yardımların kaybı ve üretim düşüşü sebebiyle bağımsızlığının ilk yıllarını ekonomik sıkıntı içerisinde geçirmiştir. Bu yeniden yapılandırma ve reform yıllarında, rekabet düzeyi ve verimliliği yüksek bir serbest piyasa ekonomisine kademeli bir geçiş politikası izlenmiştir.

Ekonomisi önemli düzeyde Rusya’ya bağlı halde olan Kazakistan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ekonomik ve üretim alanlarında görülen durağanlık, tüketim malları üretimi gibi alt sanayi kollarında da büyük zarar oluşturmuştur. 1990’lı yıllarda GSYİH içinde sanayinin payı gerileme göstermiştir. 2000 itibari ile sanayinin payı GSYİH içinde %30'lara ulaşmıştır (DPT, 1995: 137).

2018 yılı itibari ile GSYİH %4 artış gösterirken sanayi üretimi de %7 artmıştır. Yaşanan olumlu yöndeki artışların en önemli etken yatırımlar ile pozitif ivme kazanan petrol üretimi olmuştur. Bugün Kazakistan sınıai üretiminin yarısından fazlasını petrol oluşturmaktadır (DPT, 2018).

2003-2015 yılları arasında Yenilikçi Sınai Kalkınma Programı uygulanmıştır buna göre; ekonomide sektör çeşitliliği sağlamayı ve uzun vadede hizmet ve teknoloji sektörlerinde güçlü bir ekonomi seviyesine ulaşmak hedeflenmiştir (DPT, 2018).

Kazakistan’ın 2030 stratejisi ulusal güvenlik, siyasi istikrarın sağlanması ve sağlamlaştırılması, ülkeye yabancı yatırım ve yatırımcı gelmesinin sağlanması, sağlık ve eğitim düzeyinin iyileştirilmesi, enerji kaynaklarının etkin bir biçimde kullanılması ve telekomünikasyon alt yapısının geliştirilmesidir (DPT, 2016).

Kazakistan, küresel ekonomi ile bütünleşme yönünde ekonomik politika takip etmektedir. 1993 yılı itibari ile milli para birimi olan Tenge kullanılmaya başlanmıştır. Bağımsızlığın ardından özel sektör önem kazanmış ve serbest ekonomiye geçiş başlamıştır. Cumhurbaşkanlığı kararnameleleri ile temel ekonomi politikaları belirlenmiş ve şekilde dünyaya uyum sağlayan etkili bir ekonomi oluşturulmaya çalışılmıştır. Kazakistan 1994 yılından itibaren uygulamaya koyduğu, özelleştirme, yabancı yatırım ve istikrar paketi ile ciddi ekonomik reformlar yapmaya başlamıştır (DPT, 1995).

Ekonomik yapı 1995-1997 yılları arasında uygulanmakta olan reformlar ile şekillenmiştir. Piyasa ekonomisine dahil olmak için gerekli olan pek çok reform hareketleri zaman almış olsa da Kazakistan bu alanda ilerleme sağlamış ve ekonomisini geliştirmeyi başarmıştır.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 1997'de "Kazakistan'ın 2030 Planı" nı açıklamıştır. Bu plana göre Kazakistan'ın milli güvenlik, siyasi istikrarın sağlanması, halkın sağlık ve eğitim düzeyinin iyileştirilmesi, yabancı yatırım sağlanması, ulaşım ve iletişim altyapısının geliştirilmesi, enerji kaynakların etkin kullanılması ve profesyonel devlet uygulamasına geçilmesi hedeflenmiştir (DEİK, 2018).

Günümüzde Kazakistan'da yürütülen ekonomi politikalarının temel amacı ekonominin petrole ve dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara olan bağımlılığını azaltmak ve 2050 yılında dünyanın rekabet gücü en yüksek 30 ülke arasında yer almayı planlamaktadır. Cumhurbaşkanı Sayın Nursultan Nazarbayev tarafından 14 Aralık 2012 tarihinde açıklanan ve hayatın bütün alanlarında sürdürülebilir kalkınmayı hedefleyen Kazakistan 2050 Stratejisi başlıklı programa göre, 2050 yılına gelindiğinde petrol dışı sektörlerin ekonomideki payının yüzde 32'den yüzde 70'e çıkarılması ve Kazakistan'ın iş yapma kolaylığı listesinde ilk 20 üke arasına girmesi öngörülmektedir (DEİK, 2018).

Sanayi, enerji, iletişim ve ulaştırma sektörlerinde başlatılmış olan reform hamleleri piyasa ekonomisini pekiştirerek kaynakların mobilizasyonunu hızlandırmış halkın yaşam seviyelerini yükseltmekte ve hizmet-teknoloji-ekonomi modelini yaratmak için zemin hazırlamaktadır. Hammadde ekonomisinden, hizmet-teknoloji ekonomisine geçişi sağlamak ve sanayinin imalat sektörü geliştirmek için Kazakistan'da teknoparklar, sosyal girişimcilik şirketleri ve ekonomik bölgeler kurulmuştur (DPT, 2018).

Uluslararası derecelendirme kuruluşu "Moody's Investors Services" Kazakistan'a 2002'de yatırım derecesi verilmiştir. 2003 yılında ise ülke pazar ekonomisi statüsüne sahip olmuştur. Standart ve Poor's derecelendirme kurulu 2004 yılında uzun vadeli döviz taahhüdü üzerinden BB+'dan BBB -'ye kadar kredi derecesi verirken ulusal para taahhüdü üzerinden BBB-'den BBB'ye kredi derecesi verilmiştir. 2005 yılında ise başka bir derecelendirme ajansı olan Fitch Rating ise uzun vadeli yabancı para taahhüdü üzerinden BBB düzeyine, uzun vadeli ulusal para taahhüdü üzerinden ise BBB+ düzeyine yükseltmiştir (Gençken vd, 2012).

Tablo 1. Yükselen piyasalar ve gelişmekte olan pazar ve kalkınma ekonomisi GSYİH, 2018

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2023
Rusya	0.7	-2.5	-0.2	1.5	1.7	1.8	1.2
Azerbaycan	2.7	0.6	-3.1	0.1	1.3	3.6	2.0
Kazakistan	4.3	1.2	1.1	4.5	3.7	3.1	4.6
Kırgızistan	4.0	3.9	4.3	4.6	2.8	4.5	2.4
Tacikistan	6.7	6.0	6.9	7.1	5.0	5.0	4.0
Türkmenistan	10.3	6.5	6.2	6.5	6.2	5.6	5.7
Özbekistan	8.0	7.9	7.8	5.3	5.0	5.0	6.0
Çin	7.3	6.9	6.7	6.9	6.6	6.2	5.6

Kaynak: World Economic Outlook, 2019)

Tablodaki rakamlardan da görüleceği üzere gelişmekte olan pazar ve kalkınma ekonomisine göre Kazakistan 2016 yılındaki düşüşünden sonra 2017’de bölge ülkelerine göre üç basamak yükseliş göstermiştir. Komşu ülkeler içinde büyüme ve iç denge performansı açısından olumlu bir pozisyona sahip olan Kazakistan, bu bakımdan 2016-2018 döneminde önemli ilerleme göstermiştir. IMF’nin 2018-2021 dönemini kapsayan son projeksiyonuna göre, Kazakistan başka bölge ülkeler ile karşılaştırıldığında 1,5 kat büyüme performansına sahiptir. Rusya’dan ön sıra yükseleceğini tahmin edilmektedir.

Kazakistan Dış İlişkiler Konseyi (KASMO) 2018 yılında Orta Asya ülkelerinin siyasi ve ekonomik gelişimi, istikrarı ve güvenliğinin anahtarı olacak en önemli gelişmeleri aşağıdaki gibi sıralamıştır (DEİK, 2018):

1- Bölge ülkelerinin ekonomik büyümede olumlu dinamiğe yükselmesi

Kazakistan’da ortalama ekonomik büyüme oranları yaklaşık% 2-3, Kırgızistan’da -% 3-3,5, Tacikistan’da -%5-6 ve Özbekistan ile Türkmenistan’da yaklaşık%6 olacağı tahmin edilmektedir.

2- Orta Asya İşbirliğinin Yoğunlaştırılması

Orta Asya’daki işbirliği esas olarak ikili veya üçlü etkileşimler biçiminde gelişmesi beklenmektedir. Kazakistan-Özbekistan, Özbekistan-Kazakistan ve Türkmenistan Bölgedeki işbirliğini güçlendirmeyi amaçlayan yeni formatlar ve bölgesel istişareler (zirveler, forumlar, gayri resmi toplantılar) başlatılmalıdır.

3- Orta Asya’da seçim süreçleri

4- Bölgede ‘sarı’terörist tehdidi seviyesi

5- Orta Asya: Dijitalleşme kursu

Aralık 2017’de, Kazakistan “Dijital Kazakistan” devlet programını kabul edilip 2018’de aktif uygulama aşamasına geçmiştir. Ayrıca Orta ve Güney Asya

ülkelerini 2018 yılında tek bir dijital merkeze bağlayacak telekomünikasyon ağı oluşturmak için bölgesel bir Dijital CASA projesi başlatılmıştır.

6- Orta Asya'da yeni demografik model

Raporda görüldüğü üzere Orta Asya'da yaşam seviyesi artmıştır. Yaşam süreleri; Özbekistan'da 73,8 yıl, Tacikistan'da 73,7 yıl, Kazakistan'da 72,4 yıl, Kırgızistan'da 70,9 yıl, Türkmenistan'da 70,4 yıl olarak görülmektedir. Genel olarak, 2017 yılında bölgedeki yaşlı nüfusun payı da %4,9'a yükselmiştir. En yüksek yaşlı nüfus payı ise %7,2 derece ile Kazakistan'da iken; en düşük derece %3,2 ile Tacikistan'dadır.

7- BM Güvenlik Konseyinde Kazakistan Başkanlığı

Orta Asya ülkeleri arasında 2016'da BMGK'ya daimî olmayan üye seçilen ilk ülke olan Kazakistan, 31 Aralık tarihi itibarıyla 2017-2018 dönemi üyelik süresini doldurmuştur. Bu üyelik Kazakistan'ın uluslararası otoritesini ve imajını güçlendirmeye büyük ölçüde olumlu katkılar yapmıştır.

8- Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO)

9- Su konularının gerçekleşmesi

Hazar Anlaşmasını imzaladıktan sonra Kazakistan ve Türkmenistan arasında enerji ve ulaşım alanındaki projelerin geliştirilmesini öngören "Stratejik Ortaklık Antlaşması"nın imza teatisi yapılmış ve anlaşmanın 11 Eylül 2018'de yürürlüğe gireceği ilan edilmiştir (Türkmenistan Kazakistan Advance Strategic Partnership, 2018).

Tablo 2. 2017 yılı genel ekonomik veriler

GYİH 2017	126 Milyar Dolar
GSYİH BÜYÜME (Reel)	%1,2
Kişi Başına GSYİH	25 145 \$ (2017) satın alma gücü paritesi
GSMH'nin Sektörel Dağılımı	Tarım %3,5 Sanayi %40, Hizmet %56,5
Enflasyon Oranı	%7
Yurtdışındaki Toplam Yatırım	31 milyar \$ (2017 Sonu)
Toplam İşgücü	9,16 Milyon
Dünya Bankası İş Yapma Kolaylığı Sıralaması	35

Kaynak: Economist Intelligence Unit ve CIA World Factbook, 2017.

Kazakistan ekonomisi ağırlıklı olarak enerji kaynakları ihracına dayanmaktadır. Bunun yanında ekonominin çeşitlendirilmesi için sanayi ve teknoloji temelli bir kalkınma modeli hedeflenmektedir. Kazakistan'ın en önemli üretim kolları başta petrol olmak üzere metal iletme, çelik üretimi ve tarımdır. Aynı zamanda Kazakistan doğalgaz ve petrol rezervleri oldukça zengindir. Kazakistan'ın 2017 petrol üretimi 70 milyon ton, 2018 üretimi ise 86,2 milyon ton olarak belirtilmiştir (DEİK, 2018).

ABD Enerji Bilgi İdaresi verilerine göre Kazakistan dünya petrol rezervleri bakımından dokuzuncu sırada yer almaktadır. Kazakistan'daki petrol rezervi 5,3 milyar tondur. Üretilen ve işletilen petrolün büyük kısmı ülkenin batı kesimlerinden çıkmaktadır. Kazakistan doğalgaz yönünden de oldukça zengin bir ülke olup dünyada on ikinci sırada yer almaktadır (DEİK, 2018b:22).

Kazakistan'ın topraklarının yaklaşık olarak 5/1'i tarıma elverişli konumdadır. En fazla üretilen tarım ürünleri, buğday, arpa, şeker pancarı, tütün ve pirinçtir. Tahıl üretimi bakımından BDT ülkeleri arasında Rusya ve Ukrayna'nın ardında üçüncü sırada yer almaktadır (Gençken vd, 2012).

Tablo 3. Başlıca ekonomik veriler

Yıl	GSYİH (Milyar Dolar)	Reel Büyüme	Kişi Başı Milli Gelir \$	Enflasyon	İhracat (Milyar \$)	İthalat (Milyar \$)
2010	147,8	7,3	12.039	7,8	60,8	31,9
2011	183,1	7,5	13.028	7,4	8,4	42,2
2012	210,8	5	12.100	6	92,3	44,5
2013	225,7	5,7	12.500	5,1	82,5	48,8
2014	229,5	4,3	13.100	7,4	78,4	40,5
2015	190,0	1,2	13.600	13,6	47,5	30,5
2016	124,0	1,1	7.200	8,5	37,7	25,1
2017	126,0	1,0	7.500	7,1	48,3	29,3

Kaynak: Economist Intelligence Unit, 2017

Türkiye ve Kazakistan'ın karşılıklı alışverişlerine bakıldığında Kazakistan, 2016 yılında Türkiye'nin ihracatında 34'üncü sırada yer alırken ithalatında 26'ncı sırada yer almıştır. 2017 yılında ise Kazakistan Türkiye'nin ihracatında 38'inci ithalatında ise 29'uncu sıraya gerilediği görülmektedir (DEİK, 2018).

Türkiye ile Kazakistan arasındaki ekonomik ilişkilerin başlangıç yılı diyebileceğimiz 1992 yılında karşılıklı ticaret sadece 30 milyon dolarda seyretmekteydi. Bu rakam sonraki yıllarda hızla artarak 2005 yılında 1 milyar dolar sınırını aşmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından açıklanan verilere göre, ülkelerimiz arasındaki karşılıklı ticaret hacmi 2012 yılında 3 milyar 126 milyon dolara kadar yükselmiştir. Sonraki yıllarda bu rakamın azalmaya başladığı ve 2016 yılında 1,7 milyar dolara indiği görülmektedir. 2017 yılında ise ikili ticaretimiz yeniden 2 milyar doların üzerine çıkmıştır (DEİK, 2018).

Kazakistan, hızlı ekonomik büyüme ve istihdam alanları yaratmak amacıyla ekonomide çeşitlendirme sağlamaya çalışmaktadır. Bu durum, katma değerli malların üretimi, hizmet sektörünün gelişmesi, imalat sanayisinin gelişmesi, yüksek teknoloji servisi ekonomisi temellerinin oluşmasına imkân sağlayacağı düşüncesi hakimdir. Bu sebepten dolayı ekonominin çeşitlendirilmesine yönelik milli programla hazırlanmıştır ve yürütülmeye devam edilmektedir. Yürütülen ekonomi programlarından biri de Kazakistan Endüstriyel ve Yenilikçi Gelişim

Stratejisidir. 2006'dan itibaren Kazakistan, dünyada rekabet edilebilir 50 ülke arasında yer almak amacıyla stratejik hedefi hayata geçirmeye başlamıştır (Gençler vd, 2012).

Bu hedef doğrultusunda rekabet edilebilir nitelikler geliştirmeye çalışmaktadır. Ekonominin rekabet edilebilirliği uluslararası düzeyde önemli "delmeli" projelerin hayata geçirilmesi ile ve dünyada rekabet edilebilir mal ve hizmetlerin üretmesi ile sağlamaya çalışılmaktadır (Gençler vd, 2012).

2007 yılında "Kazakistan Halkına Sesleniş" de ekonomik stratejiyi en verimli biçimde uygulanmasına yönelik pratik adımları değerlendirmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir (Gençler vd, 2012):

- 1- Rekabet gücü yüksek ekonominin sürdürülebilirlik özelliğinin sağlanabilmesi, piyasa ekonomisi koşullarında şirketlerin güçlendirilmesi, Kazakistan'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne elverişli koşullar çerçevesinde girmesi, etkili bir biçimde çalışacak menkul kıymetler piyasasının kurulması, uluslararasıdaki teknik standartların uygulanması.
- 2- Kazakistan'ın ekonomik anlamda bölge lokomotifi ve küresel bir figür haline getirilmesi.
- 3- Makroekonomik verimin artırılması ve yeraltı kaynakları üretiminin artırılması.
- 4- Ekonomik çeşitlendirme ve hammadde dışı sektörlerin geliştirilmesi.
- 5- Yüksek teknolojilerin uygulanması ve geliştirilmesi için devlet desteğinin verilmesi.
- 6- Akıllı ekonomi temellerinin oluşturulması ve aynı zamanda eğitim kurumlarının uluslararası standartların seviyesine yükseltilmesi.
- 7- Sosyal yardım, piyasa şartlarına bağlı sosyal ortamın geliştirilmesi.
- 8- Siyasal sistemin geliştirilmesi, yürütmenin modern hale getirilmesi, idari reformların hayata geçirilmesi.
- 9- İdari yürütme reformunun uygulanması ve uluslararası tecrübe dayalı şekilde planlanması.
- 10- Kazakistan'ın uluslararasıdaki sorumluluğunu belirlenmesi, çok yönlü dış politikanın geliştirilmesi ve global tehditlere karşı mücadeleye etkin bir şekilde katması.

Kazakistan'ın uluslararası ticaretine bakıldığında ihracatında öne çıkan ilk iki ülke; İtalya ve Çin olmuştur. İthalat da ise ilk üç sırada gelen ülkeler sırası şunlardır (Kazakistan Ekonomi Bakanlığı, İstatistik Acentası 2019):

- 1- Rusya,
- 2- Çin,
- 3- Almanya'dır.

Kazakistan'ın ithal ettiği ürünlerin başında makine, taşımacılık ekipmanları ve gıda sanayisi ürünleri gelmektedir.

Kazakistan büyüme oranı bakımından dünya genelinde 43'üncü sırada yer almaktadır. Ekonomik alandaki likidite sıkışıklığı, sanayideki üretimin düşmesine ve zayıf dış iktisadi şartlar 2009 yılında ekonomik durgunluğa neden olmuştur. 2010'da yakalanan %7,3'lük büyüme oranının ardından GSYİH %6,9 oranında artış göstermiştir. Dünya Bankası verilerine göre Kazakistan orta gelirli ülkeler grubuna dahildir. 1 Ocak 2015 itibarıyla Kazakistan'da GSYİH 12 496 \$'dır (DEİK, 2018).

Aynı zamanda Kazakistan BDT içinde Rusya'dan sonra en yüksek aylık ücret ve GSYİH'ye sahip ülke konumundadır. 2017'de reel GSYİH'sine göre bu rakam 1,3 trilyon Tenge (4 Milyar \$'dan fazla) olduğu ifade edilmiştir. 2017 de ekonomik büyüme ise %4 oranında gerçekleşmiştir (Kazakistan Merkez Bankası, 2018).

Kazakistan hükümeti 2025 yılına kadar olan bir stratejik plan hazırlamıştır. 2025 yılına kadar takip edilecek olan stratejik plan, Kazakistan Hükümeti'nin Üçüncü Modernleşme hedeflerini yerine getirme çalışma planıdır. Ülkenin ana stratejik dokümanı, Devlet Başkanı'nın ana hedefi Kazakistan'ın 2050 yılına kadar dünyanın otuz gelişmiş ülkesinin ligine girmesidir. Ekonomik büyüme hedefine ulaşarak 2017 yılı ilk sonuçlarına göre, GSYH 2009 yılına kadar %41 oranında artacak ve hedef değerden 7,7 puan daha yüksek olacaktır. Ayrıca ulusal fonu hesaba katan uluslararası rezerv hacmi, GSYİH'nin %66,1'e oranla yükselmiştir. Kazakistan ekonomisinin temel olarak yeni bir rekabet gücü seviyesi, ekonomik büyümenin kalitesinin bir göstergesi olan altı açık bileşen olarak açıklanmıştır.

Tablo 4. Kazakistan ekonomisinin rekabet gücü seviyesi bileşenleri

Bileşenler	2016	2025
Makroekonomik kararlık	9,00%	6,00%
İş ortamı ve girişimcilik	26,80%	35,00%
Teknoloji ve inovasyon	0,14%	1,00%
Mal piyasası etkinliği	19,25%	41,00%
Finansal piyasa ve yatırımlar	16,40%	19,40%
Altyapı	77	38

Kaynak: Primeminister.kz, 2019

Yukarıdaki tabloda gördüğümüz üzere, 2025 yılında planlanan ekonomi büyüme rakamları sunulmaktadır. Bu tablodan hareketle Kazakistan'da Üçüncü Modernleşme çerçevesindeki yeni ekonomik büyüme modeli, özel sektörün öncü rolüne dayanmaktadır diyebiliriz.

3. KAZAKİSTAN'DA TURİZM SEKTÖRÜNÜN MEVCUT DURUMU

Kazakistan hükümeti bugün turizmi dünya ekonomisi için en dinamik ve karlı kolların başında olduğunu kabul etmiştir. Bağımsızlıktan itibaren on yıllık süreç içerisinde turizm kendi haline bırakılmış ve gelişmesi yalnızca son dönemde ciddi devlet destekli hale gelmiştir.

Turizm ve Spor Bakanlığının kurulmasından sonra "Turizm ve Spor Ajansı" ismiyle görev yapan devlet kurumunun "Kazakistan 2030" strateji dahilinde 2003-2005 yılları arasında sürdürdüğü program sona ermiş ve 2006-2010 yıllarını çerçeveleyen programın ikinci yarısı devreye girmiştir (Bakbergenov, 2017).

Sözü edilen programın ülke turizminin potansiyelini irdeleyen uluslararası danışmanlık firmaları ve UNWTO (Dünya Turizm Örgütü) personelleri çalışmalarından yola çıkılarak proje bu doğrultuda hazırlanmıştır. Bahsi geçen program, ülkede turistik yapının öncelikli olarak geliştirilmesini, ülke içinde ekonomik bölgeler kurulmasını öngörmektedir.

Sovyetler Birliğinin 1991'de parçalanmasının ardında, 60 milyonu aşan nüfus ve 3 994 400 kilometrekarelik alana yayılmış bulunan beş Orta Asya ülkesi meydana çıkmıştır. Bu ülkelerin etrafını dolaşan genel sınır hatları Batıda Hazar denizi kıyılarından, Doğu'da Çin Halk Cumhuriyeti sınırlarına, Güneyde Afganistan-Pakistan hattından Kuzeyde Sibiry'a yayılan alanda belirlenmiştir. Yukarıda bahsi geçen ülkeler; Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır. Bu ülkelerden en büyüğü Kazakistan'dır Kazakistan'ın Sovyet idaresinden ayrıldığı dönemki nüfusu 16 milyon, sahip olduğu toprak genişliği ise 2,7 milyon kilometrekaredir (Jusupbekova, 2004: 37).

Ülke nüfusunun yarıya yakını kırsal alanlarda ikamet etmektedir. Gini endeksi katsayısı 0.289 ile Türkiye'ye göre daha iyi bir konumda gözükmektedir. Kırsal kesimde, özellikle de ülkenin Güney kesiminde yaşayan halkın gelir dağılımından aldığı pay yeterli seviyede olmadığı gözükmektedir (Jusupbekova, 2004: 39).

Kazakistan'ın 2011 yılı ödemeler dengesine bakıldığında 5 milyar 822 milyon dolar eksiği olduğu görünmektedir. Bu eksikliğin 1 milyar 630 milyon doları Kazak halkının yurt dışı tatil harcamaları oluşturmaktadır. Bahsi geçen süreç içinde turizm sütunu incelendiğinde ulaşılan gelir miktarı 1 milyar 209 milyon dolardır (WEF, 2017).

Turizm sektöründe 422 000 000 dolarlık cari açık mevcut olduğu anlaşılmaktadır. 2011 yılı içerisinde Kazakistan'a gelen turist sayısı 4 009 000 kişi olmuş bu da bir önceki döneme göre %20,6'lık artış gösterdiğini ortaya koymuştur. 2011 yılı için ülkeye gelen turistlerin harcadığı para kişi başı ortalama 295 dolar gibi oldukça düşük bir seviyededir (UNWTO, 2012). Kazakistan İstatistik Acentesi verilerine göre; yabancı turist sayısı 2015 yılında %11,1'lik bir yükselme göstermektedir. Bu da gelen turist sayısının net rakamı olan 4271500 kişiyi vermektedir. Ülkede iç turizme katılan vatandaşların sayısı %8,2 artış göstermiş ve 4 254 100 kişiye ulaşmıştır. Yine bu verilerden elde edilen diğer bir bilgi de yurt dışı-

na çıkan Kazakistan vatandaşlarını sayısı 5 242 643 kişi olurken gene burada da %33,2'lik bir artış olduğunu göstermek mümkündür.

2017 yılında ise turist sayısı 4 559 500'e ulaşmış aynı zamanda turist başı harcanan para miktarı artış göstererek 336,4 \$'a çıkmıştır (WEF, 2017). Kazakistan'ın sınır komşuları ile olan sınır hudut trafiği çok sık giriş-çıkışların yaşanmasından dolayı oldukça yoğundur. Giriş çıkışların fazla olması ve yerel halk tarafından yoğun kullanılması reel turist sayılarını yansıtmaktan çok uzakta kalmaktadır (WEF, 2017).

Orta Asya coğrafyasında yer alan devletler birbirlerine benzetilmektedir ancak bu ülkeler iklim, arazi, tarih, kültür ve ekonomik seviye açısından birbirinden değişik özelliklere sahip olan ve turizm açısından birbirinde çok farklı ve karşılaştırıldığında her birinin kendine has üstün özelliklerinin bulunduğu ülkelerdir (Howard ve Allen, 2005:287). Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ülkeleri Orta Asya üzerinde yapılan bir çalışma sonucunda tarihsel ve kültürel yakınlıktan ötürü Türkiye'den bu ülkelere doğrudan yatırımların fazlaca yapıldığı saptanmıştır (Kantarıcı, 2007: 823).

Yine bu çalışmada Kazakistan'a yabancı sermaye ve yatırımların çekilebilmesi için hususi yatırım stratejileri ve teşvik politikaların takip edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Kazakistan'da takip edilmesi gereken turizm altyapısı ve arzı şu şekilde sıralanmıştır (Kantarıcı, 2007:825):

- 1- Ekonomi turizmi,
- 2- Macera turları,
- 3- Gezi turları,
- 4- Spor turizmi,
- 5- Kültür turizmi,
- 6- Sağlık turizmi.

Ülkede modern ve uluslararası düzeyde hizmet veren konaklama tesisleri Astana ve Almatı'da yoğunlaşmıştır. Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasında kültürel ve tarihi yakınlığı arttıran bir unsur da bu coğrafyalar arasında güzergâh takip eden İpek Yolu'dur. Türkiye'de faaliyet gösteren 485 A grubu acente üzerinde yapılan bir araştırmaya göre Orta Asya ülkelerine yapılan seyahatlerin %60,7'si iş amaçlı seyahatler olurken %35,7 tatil ve eğlence amaçlı olarak bu ülkeleri ziyaret etmektedir (Hall, 2011).

Türk turistlerin ülkelere gitmek için bilgi kaynağı olarak kullandığı kaynaklar şunlardır (Zahra, 2011:534):

- 1- İnternet,
- 2- Fuarlar,
- 3- Basın yayın reklamları,
- 4- Broşürler.

Bahsi geçen beş Orta Asya ülkesi içinde Türkiye'den en fazla rağbet gören ülke %58,3'lük oran ile Kazakistan ilk sırada yer almaktadır (Kantarci, 2006:49).

Yeterli tanıtımın olmaması, turların ücretlerinin fazla olması ve olumsuz güvenlik imajı bahsi geçen araştırmaya göre talebin düşük kalmasında ana etkenlerdir. Turistler çoğunlukla yüksek risk grubunda bulunan Afganistan, İran ve Irak gibi ülkelere gitmek istemez ve bu ülkelere seyahatlerden kaçınır.

Ülkede güvenlik imajı turist çekebilmek için son derece önemlidir bunun sebebi turistlerin risk bölgelerine girmek istememesi ve rahat bir şekilde gezilebilir istemesidir (Morakabadi, 2011: 128). Ülkeler için tanıtım yapılması ve çok fazla paralar harcanmasına karşın, Türkiye için "Gece Yarısı Ekspresi" ve Kazakistan için "Borat" gibi filmlerin yarattığı imajı düzeltmek çok güç olabilmektedir. Modern ülkelerin vatandaşları risk konusunda son derece duyarlı davranmaktadırlar. Bir ülkeye seyahat yapmazdan önce ülkelerinin Dışişleri Bakanlığı veya resmi kurumları aracılığı ile yapacakları seyahate yönelik güvenlik ve sağlık uyarılarını dikkate almaktadırlar (Emsen ve Değer, 2004: 71).

Ziyaret ettikleri ülkelerde turistlere karşı işlenen suçlar; terör suçları, taciz, uyuşturucu satışı, dolandırıcılık ve fuhuş gibi suçlar etrafında toplanmaktadır. Bir turist ziyaret ettiği bir ülkede bir suçun şahidi ve mağduru olabileceği gibi zanlısı da olabilmektedir. Bir turistin yaşadığı bu gibi sorunda önemli olan şey olumsuz etkilere mahal vermeden süratli ve adil bir biçimde olayın çözümlenmesidir (Spapens, 2010: 131).

Türkiye'de ve pek çok ülkede turizm alanında yaşanabilecek olası suç durumlarına karşı, kılık kıyafet, silah teçhizat bakımından göze batmayan, yabancı lisan bilen turizm polisi ya da jandarması bulunmaktadır (Tataroğlu ve Subaşı, 2008: 77).

Kazakistan güvenlik açısından risk taşımayan ülkelere biridir. Sınır kapılarında geçiş noktalarında iyi eğitilmiş yabancı dil bilgisi olan, turizmin sebeplerini anlayabilen personel bulundurmaktadır. Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Kazakistan'ın sınır kapılarında yerel halkın ülkeler arası geçişi engel teşkil etmektedir (Palmer, 2007: 649). Yapılan pek çok araştırma uluslararası turizmin gelişmesinde markaların büyük önemi olduğunu ortaya çıkarmıştır (Otaçar, 2010: 98).

Şangay, Las Vegas ve Dubai örneklerinde olduğu gibi son dönemde çıkış yapan turizm ürünü "marka kent" projeleridir (Tek, 2009: 174). Kazakistan Almatı ve Astana'nın yanında güney bölgelerinde kültür kenti oluşturma yolundaki çalışmaları sürdürme yolundadır. Dünya Turizm Örgütü, turizm kadınlara kapıların açılması şeklinde bir duyuru yapmıştır (UNWTO, 2007).

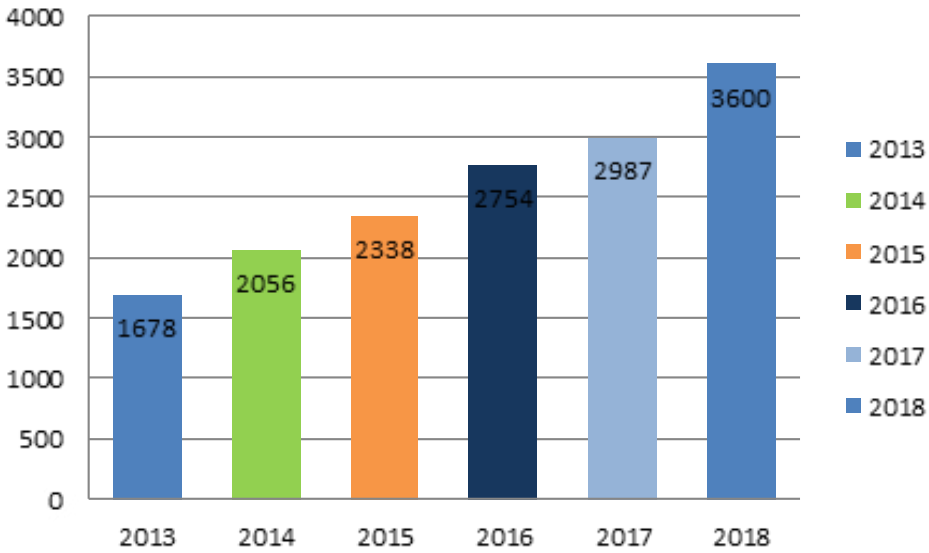
Dünya üzerinde turizm sektöründe 200 milyon çalışan olduğu bu rakamda kadınların oranının %70 olduğu tahmin edilmektedir. Kadınlara karşı düşük ücret, zor ve uzun çalışma saatleri olmasına rağmen kadınların bu sektördeki oranını düşürmemiştir. Turizm sektöründe kadınların doğrudan çalışma yerine hediyelik eşya üretimi, el işçiliği ürünler üretimi, yerel el sanatları üretimi, özel yiyecek üretiminde etkin rol oynamışlardır (McKenzie, 2007: 479).

Turizm sektörünün Kazakistan'da gelişmesi ile beraber kadınların pozitif olarak etkileneceği, erkeklere olan ekonomik bağımlılıktan kurtulacağı ve genç yaşta görülen evliliklerin önlenmesi açısından önemlidir. Kazakistan'da da Türkiye örneğinde olduğu gibi kırsal yerleşmelerde aile tipi pansiyonların oluşması, ailelerin işlettiği hediyelik eşya satış noktaları veya Kapadokya örneği gibi bir bölgenin topluca hayat tarzı değiştirmesi ve iktisadi açıdan değişmesini sağlaması da olası görünmektedir (Elmas, 2007: 308).

Konaklama ve Seyahat İşletmeleri

Kazakistan turizm altyapısının öne çıkan aktörlerinden biri konaklama ve seyahat işletmecilikleridir. Pek çok devlette konaklama işletmeciliği yüksek gelirli hizmetinden ötürü ekonominin en önemli piyasalarından biri haline dönüşmüştür. Bu piyasaya gelişmekte pek çok ülke büyük ilgi göstermektedir. Konaklama ve seyahat işletmeleri, insanların geçici bir zaman içerisinde buldukları yerlerde konaklama, temizlik ve yeme içme gibi doğal gereksinimlerine ek olarak kısmen eğlence diğer sosyal gereksinimlerini gideren örgütlerdir (Bakbergenov, 2017: 72).

Grafik 1. Yıllara göre konaklama yerler oranı, 2018 (*stat.gov.kz,2019*)

Yukarıdaki grafik incelendiğinde yıllar boyunca düzenli bir artış olduğu ve 2018 senesinde toplam 3600 konaklama yerleri bulunduğu görülmektedir.

Kazakistan'da konaklama sektöründe konaklamaya ek olarak çeşitli özel hizmetler sağlayan işletmeler de bulunmaktadır. Örneğin, dinlenme, spor tesisleri ve konferans merkezleri gibi turistik faaliyet gerçekleştirilen hizmet alanları bu işletmelerden bazılarıdır.

Konaklama tesisleri içerisinde uluslararası koşulları yerine getirebilen oteller Almatı ve Astana şehrinde bulunan şu otellerdir:

- The Ritz-Carlton, Astana
- St. Regis Hotels& Resorts Astana
- Hampton by Hilton Astana
- Hilton Astana
- Rixos President Hotel Astana
- Astana Marriott
- Raddison Astana
- Kempinski Hotel and Residence Almaty
- The Ritz-Carlton Almaty
- Ramada Almaty
- Holiday Almaty
- Rixos Almaty
- Inter Continental Almaty

Tablo 5. Otel doluluk oranı Kazakistan'ın bölgelerine göre dağılımı 2018 yılı (%)

	Yıl/ Yüzde			
	2015	2016	2017	2018
Kazakistan	22,8	22,7	25,0	23,2
Akmola bölgesi	13,3	16,8	17,4	14,7
Aktobe bölgesi	19,9	20,2	20,3	20,7
Almaty bölgesi	20,4	19,3	19,7	19,6
Atrau bölgesi	28,0	27,7	26,7	26,2
Batı-Kazakistan	31,8	31,4	33,4	31,2
Jambıl bölgesi	17,9	15,7	17,0	18,8
Karaganda bölgesi	20,5	17,6	17,8	20,6
Kostanay bölgesi	21,9	21,1	28,4	28,7
Kızıl Orda bölgesi	18,9	18,3	20,7	17,1
Mangıstau bölgesi	28,2	20,7	21,8	25,2
Güney-Kazakistan	16,8	17,5	19,7	19,3
Pavlodar bölgesi	26,0	20,6	27,2	27,5
Kuzey-Kazakistan	25,3	21,4	25,4	26,4
Doğu-Kazakistan	26,1	25,3	24,7	28,6
Astana şehri	25,1	27,9	31,4	20,4
Almaty şehri	26,3	26,3	29,8	29,1

Yukarıda yer alan tabloda görüldüğü gibi 2015-2016 senesinde ise devletin ekonomisi ve diğer sektörlerde görüldüğü gibi turizm sektöründe de bir durgunluk vardır. Fakat bir yıl sonra bu durgunluk bitmiş ve turizmde yaşanan gelişmeler, diğer bir deyişle ziyaretçi sayısı hızla artış göstermiştir.

Kazakistan konaklama tesislerinde 2017 senesinde ziyaretçi sayısı Astana EXPO-2017 dolayısıyla bir büyüme ve 2018 yılında düşüş görülmektedir. 2018 yılında ise ziyaretçi tercihleri Batı-Kazakistan ve Almaty bölgeleridir. Ziyaretçi sayısı incelendiğinde ise seviyenin hızla artış göstermektedir. 2016-2018 senelere bakılırsa devletin ekonomisi ve diğer sektörlerde görüldüğü gibi turizm sektöründe de artış vardır.

Konaklamalar ziyaretçi oranındaki yükselişe paralel olarak yükselme eğilimi göstermektedir. Bu bağlamda kazanılan gelir ekonomik gelir sağlayarak bölgesel katkı yaratmaktadır. Bunun sonucunda birinci bölgeler ve gelişmiş şehirler bakımından değerlendirme izleyen tabloda görülmektedir (Bakbergenov, 2017: 74).

Tablo 6. Konaklama hizmetinin sağladığı gelirin Kazakistan'ın bölgelerine göre dağılımı (milyon KZT)

Eyaletler	2007	2008	2009	2010	2011
Akmola	551,6	659,7	687,3	1.170,7	1.457,6
Aktöbe	755,9	864,0	763,9	853,3	1.090,6
Almatı	773,7	1.061,4	1.449,9	1.527,4	1.300,3
Atırâu	3.050,2	5.227,9	6.068,6	7.842,4	6.028,5
Batı Kazakistan	541,7	1.397,2	1.160,6	1.411,9	1.184,3
Jambıl	227,2	262,3	258,1	284,8	355,4
Karagandı	1.445,6	2.281,6	1.817,9	1.925,3	2.381,1
Kostanay	361,5	418,1	424,5	533,1	666,4
Kızılorda	270,6	376,6	383,5	569,2	695,0
Mangıstau Bölgesi	2.129,3	2.637,2	3.380,2	3.166,8	3.528,3
Güney Kazakistan	374,4	412,4	355,2	518,1	681,3
Pavlodar	668	702,2	758,4	970,3	1.221,3
Kuzey Kazakistan	203,7	258,2	355,2	281,9	320,5
Doğu Kazakistan	1.217,7	1.401,4	1.440,6	1.845,2	2.259,2
Astana Şehri	5.596,7	6.944,7	5.963,6	8.209,6	10.443,5
Almatı Şehri	12.997,5	15.474,4	12.290,2	14.136,0	14.223,9
Toplam	31.192,5	40.379,2	37.440,8	45.245,8	47.836,9

Tablo 7. Konaklama gelirinin Kazakistan'ın turizm gelirindeki payı (%)

YIL	Kazakistan'ın Konaklama Geliri/ Milyon ABD Doları	Kazakistan'ın Turizm Geliri/ Milyon ABD Doları	Konaklama Gelirinin Turizm Geliri İçinde Aldığı Pay (%)
2007	212,2	1.213,0	17,47
2008	274,7	1.255,0	21,91
2009	254,7	1.185,0	21,60
2010	307,8	1.236,0	24,92

Kaynak: Mundi Endeksi, 2012.

Yukarıdaki tablodan devletin konaklamadan elde ettiği gelirin, turizm geliri içerisinde aldığı payına baktığımızda 2009 senesi müstesna devamlı bir biçimde yükselme yaşadığı görülmektedir. Bu göstergeler, yerli ve yabancı turistleri çekilemek için verilen hizmetlerin gelişim gösterdiğini yansıtmaktadır (Bakbergenov, 2017: 79).

Turistler belirlediği konaklama şirketlerinden çeşitli beklentilerde bulunurlar. Bu beklentileri karşılamada en önemli unsur, onları beklentilerine göre konaklama işletmelerine yönlendirebilmektir (Bakbergenov, 2017: 84).

Kazakistan seyahat işletmelerinin ülke içerisindeki dağılımı genel olarak Astana ve Almatı şehirlerinde toplanmıştır. Buna ek olarak bu şirketlerin yüzde yirmisi diğer devletlersen Kazakistan'a turist çekme işiyle ilgilenmiştir. Hizmet sunan şirketlerin kalan bölümü ise devletten dışarıya iç ve aktif turizmi geliştirerek imkanlar tanıyan ortamlar oluşturmaya gayret sarf edilmiştir. Bu bağlamda hizmet sunan tur operatörleri KDV'den muaf tutulmaktadır (Bakbergenov, 2017: 88).

4. KAZAKİSTAN ULAŞTIRMA VE TEKNOLOJİ ALTYAPISI

Kazakistan için, ulaştırma sisteminin oluşturulması ekonominin bir parçası olarak, iç piyasanın genişletilmesi ve uluslararası ticaretin geliştirilmesi bakımından önem arz etmektedir. Kazakistan'ın bulunduğu coğrafi konum sebebi ile Avrasya bölgesinde ticari ilişkilerde bağlayıcı olmasına etki etmektedir (Kazatur, 2019).

Kazakistan sahip olduğu konum dolayısıyla bölgedeki ulaştırma yollarını doğrudan etkileyecek ülkelerdendir çünkü transit taşımacılıkta deniz ve havayoluğunun payı oldukça düşük seviyelerdedir. Kazakistan, Avrasya'nın merkezinde ve 2.729.900 kilometrekarelik yüz ölçümü ile bölge ulaştırmasında çok özel bir yere sahiptir. Ülkedeki nüfusun birbiri ile kaynaşması ve ulus toplumun yaratılması da ulaştırma altyapısının sağlanması ile ilişkilidir (Kazatur, 2019).

Ulaşım alanında 200'ü devlet olmak üzere 7002'den fazla firma hizmet vermektedir. Özel firmaların %80'lik kısmı yabancı katılımlı ortak firmalardan oluşmaktadır. Uluslararası ulaşımda ve transit ulaşımda Kazakistan kendisine ciddi konum sağlayabilecek güce sahiptir. Kara ve demiryolu ulaşımı ülkedeki en ge-

lişmiş ulaşım metotlarından. Transit taşımacılıkta %90'lık pay kara ve demir yolu vasıtası ile yapılmaktadır. Günümüzde çeşitli ulaşım türleri kombinasyonu kullanılarak yapılacak ulaşımda, Kazakistan coğrafyası komşuları ve Türkiye için değerlendirilmesi gereken ve önem taşıyan yerlerden biridir. Kazakistan'da bulunan on beş havalimanının şartları iyileştirilmiş ve Hazar denizi kıyısında bulunan limanların kapasiteleri toplamda 26 milyon tona yükseltilmiş durumdadır (Kazatur, 2019).

Altyapı çalışmalarını başarılı bir şekilde sürdürülmesi Kazakistan'ın uluslararası piyasadaki yerini pozitif olarak etkilemiştir. WEF'in (Dünya Ekonomik Forumu) yayınladığı Dünya Rekabet Gücü endeksine göre "Altyapı Kalitesi" sıralamasına göre 2011-2017 yılları arasında Kazakistan'da yapılan çalışmalar Kazakistan'ın bu göstergede 14 basamak yukarı çıkmasını sağlamıştır. Dünya Bankası tarafında iki yılda bir düzenli olarak yayınlanan "Lojistik Performans Endeksi"nde Kazakistan 2014-2016 döneminde 77. Sıraya yükselerek 11 basamak yukarı çıkmayı başarmıştır. Dünya Bankası'nın bu endekste dikkate aldığı kriterler şunlardır; ülke gümrükleri, altyapı, uluslararası gönderiler, lojistik yeterlilik, takip-izleme, zamanında teslim.

Tablo 8. Lojistik performans endeksinde Kazakistan ve bölge ülkeler

Ülke	Sıra	Gümrük	Alt yapı	Dış Yatırımlar	Lojistik yetki	Toplama ve izleme	Vakitlilik
Çin	26	3.29	3.75	3.54	3.59	3.65	3.84
Kazakistan	71	2.66	2.55	2.73	2.58	2.78	3.53
Rusya	75	2.42	2.78	2.64	2.75	2.65	3.31
Özbekistan	99	2.10	2.57	2.42	2.59	2.71	3.09
Kırgızistan	108	2.75	2.38	2.22	2.36	2.64	2.94
Türkmenistan	126	2.35	2.23	2.29	2.31	2.56	2.72

Kaynak: Utikat, Lojistik Performans Endeksi raporu, 2018.

Lojistik Performans Endeksinde Kazakistan, 2016-2018 döneminde değerlendirme dahilinde olan 168 ülkeden 71'inci sırada yer almıştır. Kazakistan'ın sınır komşusu olan ülkelerin sıralaması şu şekilde belirlenmiştir (LPI Global Ranking, 2019):

- Çin 26'ncı
- Rusya 75'inci
- Özbekistan 99'uncu
- Kırgızistan 108'inci
- Türkmenistan 126'ncı

sırada yer almıştır. Yukarıdaki tabloyu incelediğinde, Kazakistan'ın bir önceki yıla göre 6 basamak yükseldiği görülmektedir.

Ulaştırma İşletmeleri

Ulaştırma yolları arasında bulunan demiryolları devletin ekonomik yapısı için stratejik önem arz etmektedir. Kazakistan'ın, Avrasya kıtasının merkez noktasında yer alması, devletin ağırlıklı ulaşım ve iletişim potansiyelini transit taşımacılık sektöründe öne çıkarmakta ve birçok ülkenin dikkatini çekmektedir. Bundan dolayı, ülkede bulunan iç - dış turizm için ulaşım gereksinimlerini karşılama hususunda istikrarlı öncelik demiryolu, karayolu ve havayolu taşımacılıklarına aittir (Jusupbekova, 2004:44).

Günümüzde ulaştırma alanında gelişim kat eden demiryolu bağlantısı en fazla Kuzey Kazakistan bölgesi içerisinde yer almaktadır. Eski zamanlarda bu bölgeden SSCB'nin Doğu-Batı magistraleri geçmekteydi (Jusupbekova, 2004:45).

Günümüzde Kazakistan'a altı tane uluslararası hava taşıma şirketi uçuş seferi gerçekleştirmektedir. Bu şirketler şunlardır (Jusupbekova, 2004:47):

- KLM,
- Luthansa,
- British Airlines,
- Asiana Air Arabia,
- China South Airlines,
- Turkish Airlines.

Milli havayolları Air Astana tarafından ise çeşitli ülkelere düzenli olarak sefer düzenlenmektedir. Bu ülkeler şunlardır (Jusupbekova, 2004: 49):

- Türkiye,
- Almanya,
- Çin,
- Güney Kore,
- Tayland,
- İngiltere,
- Hindistan,
- Birleşik Arap Ülkeleri,
- Hollanda.

Ayrıca Kazakistan'ın çeşitli şehirleri uluslararası uçuşları karşılamak için yeterli niteliğe sahiptir. Bu şehirlerden bazıları şunlardır (Hall, 2011:225):

- Astana,
- Almatı,
- Aktöbe,
- Atrau,

- Karağandı,
- Kostanay,
- Pavlodar,
- Petropavlovsk,
- Semey,
- Taraz,
- Oral,
- Oskemen,
- Şımkent.

Bu bağlamda, Kazakistan Cumhuriyeti'nde turist taşıma aracılığında havayolları önemli bir yer teşkil etmektedir.

Kazakistan için, ulaştırma sisteminin oluşturulması ekonominin bir parçası olarak, iç piyasanın genişletilmesi ve uluslararası ticaretin geliştirilmesi bakımından önem arz etmektedir. Kazakistan'ın bulunduğu coğrafi konum sebebi ile Avrasya bölgesinde ticari ilişkilerde bağlayıcı olmasına etki etmektedir (Kazatur, 2019).

Kazakistan sahip olduğu konum dolayısıyla bölgedeki ulaştırma yollarını doğrudan etkileyecek ülkelerdendir çünkü transit taşımacılıkta deniz ve havayolunun payı oldukça düşük seviyelerdedir. Kazakistan, Avrasya'nın merkezinde ve 2729900 kilometrekarelik yüz ölçümü ile bölge ulaştırmasında çok özel bir yere sahiptir. Ülkedeki nüfusun birbiri ile kaynaşması ve ulus toplumun yaratılması da ulaştırma altyapısının sağlanması ile ilişkilidir (Kazatur, 2019).

Ulaşım alanında 200'ü devlet olmak üzere 7002'den fazla firma hizmet vermektedir. Özel firmaların %80'lik kısmı yabancı katılımlı ortak firmalardan oluşmaktadır. Uluslararası ulaşımda ve transit ulaşımda Kazakistan kendisine ciddi konum sağlayabilecek güce sahiptir. Kara ve demiryolu ulaşımı ülkedeki en gelişmiş ulaşım metotlarından. Transit taşımacılıkta %90'lık pay kara ve demir yolu vasıtası ile yapılmaktadır. Günümüzde çeşitli ulaşım türleri kombinasyonu kullanılarak yapılacak ulaşımda, Kazakistan coğrafyası komşuları ve Türkiye için değerlendirilmesi gereken ve önem taşıyan yerlerden biridir. Kazakistan'da bulunan on beş havalimanının şartları iyileştirilmiş ve Hazar denizi kıyısında bulunan limanların kapasiteleri toplamda 26 milyon tona yükseltilmiş durumdadır (Kazatur, 2019).

Altyapı çalışmalarını başarılı bir şekilde sürdürülmesi Kazakistan'ın uluslararası piyasadaki yerini pozitif olarak etkilemiştir. WEF'in (Dünya Ekonomik Forumu) yayınladığı Dünya Rekabet Gücü endeksine göre "Altyapı Kalitesi" sıralamasına göre 2011-2017 yılları arasında Kazakistan'da yapılan çalışmalar Kazakistan'ın bu göstergede 14 basamak yukarı çıkmasını sağlamıştır. Dünya Bankası tarafında iki yılda bir düzenli olarak yayınlanan "Lojistik Performans

Endeksi"nde Kazakistan 2014-2016 döneminde 77. Sıraya yükselerek 11 basamak yukarı çıkmayı başarmıştır. Dünya Bankası'nın bu endekste dikkate aldığı kriterler şunlardır; ülke gümrükleri, altyapı, uluslararası gönderiler, lojistik yeterlilik, takip-izleme, zamanında teslim.

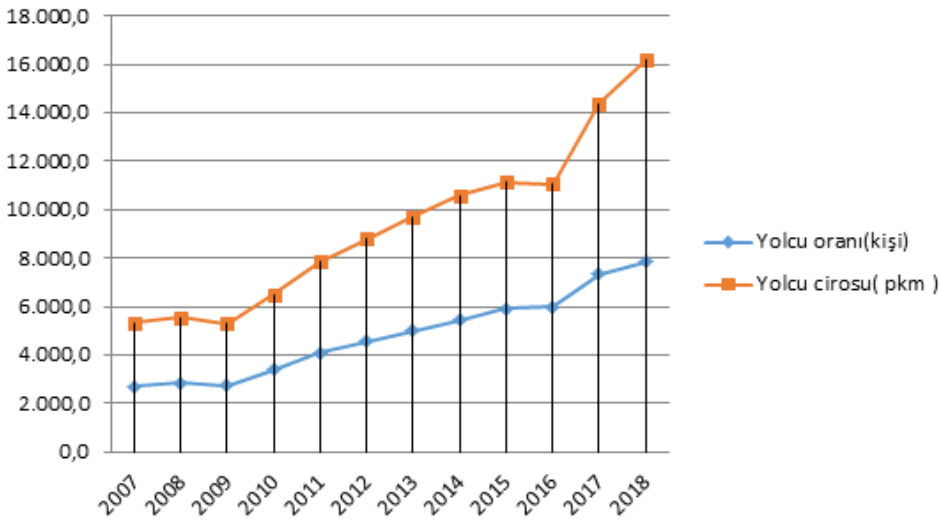
5. KAZAKİSTAN'DA BÖLGE ÜLKELERİN TURİZM TALEBİ

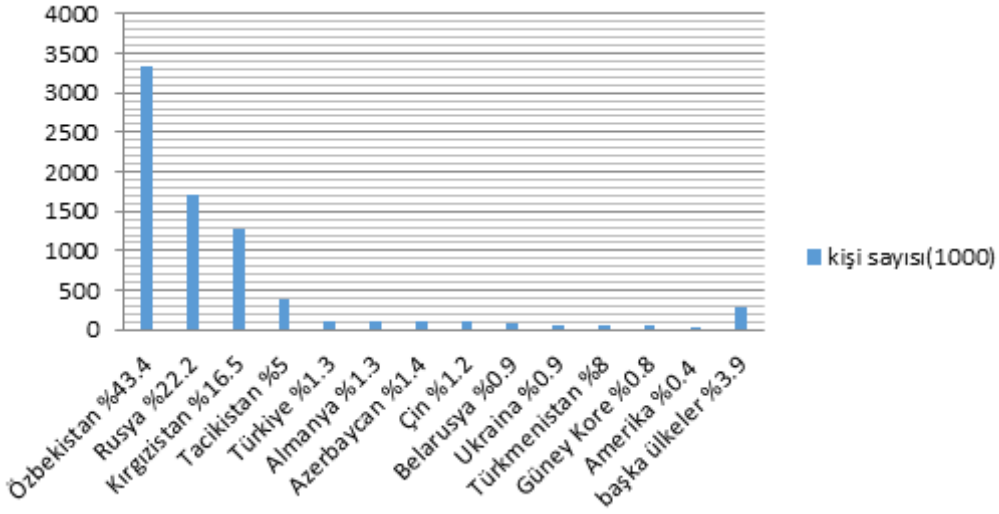
Kazakistan Orta Asya bölgesinde son derece önemli bir ülke konumunda olmasına rağmen ülkeye olan turizm talebi hakkında sağlıklı bir değerlendirme ve çalışması yapılmamıştır. Turist sayıları hakkında veriler işletmelerin sunduğu raporlardan elde edilebilmektedir. Kazakistan İstatistik Acentesi ülkeye olan turizm talebi ile alakalı bilgileri seyahat firmalarından sağlamaktadır. Bu durumda turizm için yapılacak çalışmalara sağlıklı kaynak oluşturmamaktadır. Turizm firmalarının sunduğu hizmetlerden yararlanan yabancı turistlerin sayısı 70 farklı ülkeden 37937 kişi ile sınırlıdır (Kazakistan İstatistik Acentesi, 2017).

Kazakistan'ı ziyaret eden turistlerin büyük çoğunluğu dünya turizmi ile orantılı olarak havayolu ulaşımını tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ülkeye gelen turistlerin tercih ettiği ulaşım biçimleri sırası ile şu şekilde sıralanmaktadır (Kazakistan İstatistik Acentesi, 2017):

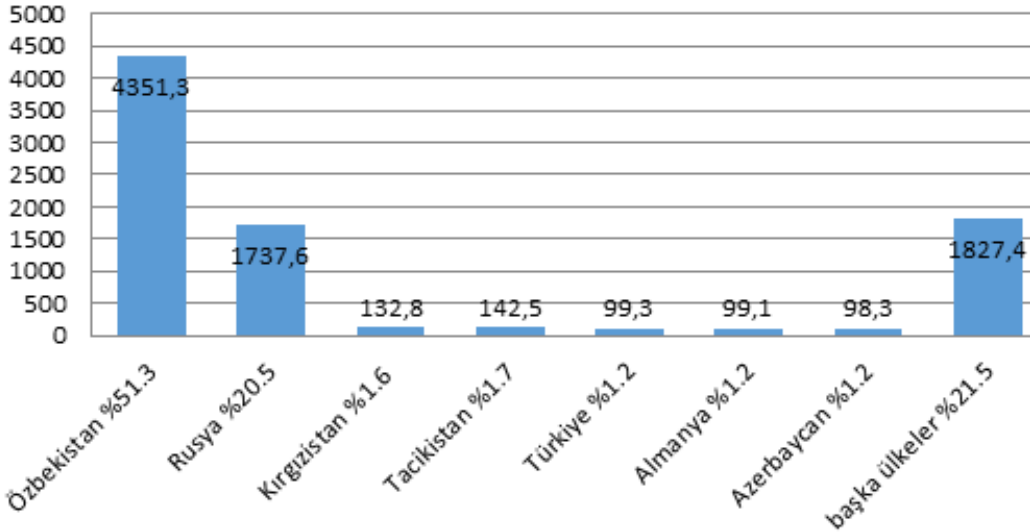
- 1- Havayolu,
- 2- Demiryolu,
- 3- Otobüs taşımacılığı
- 4- Diğer karayolu araçları.

Grafik 2. Kazakistan yolcu oranı ve cirosu, 2018 (KUEB, 2019).

Grafik 3. Kazakistan'a gelen turist oranı, 2017

Kaynak: Kazakistan Ulusal Ekonomi Bakanlığı, 2019.

Grafik 4. Kazakistan'a gelen turist oranı, 2018

Kaynak: Kazakistan Ulusal Ekonomi Bakanlığı, 2019

Yukarıdaki 7'nci şekilde görüldüğü gibi 2017 yılı içinde Kazakistan'a gelen 7 701 200 turist olarak %70'i Özbekistan, Rusya ve Kırgızistan vatandaşlarıdır. 8'inci şekli incelendiğinde, Kazakistan Ulusal Ekonomi Bakanlığı İstatistik verilerine göre 8 488 300 turist ülkeyi ziyaret etmektedir. Bölge ülkeler dikkate alın-

dığında en çok turist %51 ile Özbekistan'dan gelenlerdir. Bu rakamlar dikkate alındığında bölge ülkeleri olan Özbekistan ve Rusya tarafından ziyaret edildiği gözükmektedir. Alman turistlerin sayısı da ülkede bulunan etnik Alman unsur ile açıklanmaktadır. (Kazakistan İstatistik Acentesi, 2019).

Kazakistan 2019 yılı dış turizm oranı 10 260 800 kişidir. Kazakistan'dan bölge ülkelere giden turist oranına dikkate alınırsa 2018 yılında %50'e varmıştır. Kazakistan vatandaşlarının ziyaret etmeyi tercih ettiği ülkeler şu şekilde oranlar ile sıralanabilmektedir (Kazakistan İstatistik Acentesi, 2019):

- 1- %45Rusya,
- 2- %28Kırgızistan,
- 3- %18 Özbekistan

Ülkeye iş maksadı ile gelen kişiler genellikle Türk, Koreli, Amerikan, İngiliz ve İtalyan vatandaşlardır. Turizm firmaları vasıtası ile Kazakistan'a gelenlerin %73'ü iş maksatlı, %21'i tatil ve sağlık, akraba ziyareti vs. gibi çeşitli işler için gelmekte olduğu tespit edilmiştir (Kazakistan İstatistik Acentesi, 2019).

Kazakistan vatandaşların başka ülkelere gitme nedenleri %67 tatil ve dinlenme, %20 alışveriş yapma, %8 iş maksatlı, %3 kişisel ziyaretler, %2 sağlık amaçlı ziyaretler oluşturmaktadır. (Kazakistan İstatistik Acentesi, 2019).

Kazakistan Devleti dış turizm hamlelerini daha çok komşu devletler üzerine yapmaktadır. Bundan dolayı Kazakistan'daki uluslararası turizm sektörünün geleceğine ilişkin gerçekleştirilen planlarda siyaset ve iktisat yön belirleyici konumdadırlar. Egemenliğini elde eden Kazakistan uzun süreli dış politika stratejilerini tespit etmek amacıyla karşı karşıya kalmıştır. Tespit edilen stratejileri Kazakistan Cumhurbaşkanı N.A. Nazarbayev her söyleminde yer almaktadır (Nazarbayev, 1997:141).

Uluslararası turizm sektörünün ekonomik ve sosyal gelişimi toplumsal siyaset etkeninden oluşmaktadır. Bundan dolayı turizmin gelişim politikasının hedef noktalarını ortaya koymak önem arz etmektedir. Buna ek olarak bu politikaların üretime-tüketime ve çevre şartlarına olan etkisini de analiz etmek gerekir. Çünkü turistik ürünün satılması döviz girişini sağlamaktadır. Bu bağlamda Kazakistan'da turizm sektörünü ileriye götürmek için düzenlenen planların hayata geçirilmesinde turist tercihlerinin tespit edilmesi önemlidir (Kvartalniyov, 2001:204).

Kazakistan'da turizm genel itibariyle yavaş gelişmekte olan bir endüstri alanı olarak görülmektedir. Çünkü kendi turistik mamulünü pazarlamak için devletin sermayesi olgunlaşmamıştır. Fakat 1999-2005 seneleri arasında Kazakistan'ın önemli kurumları tarafından bir milyar iki yüz kırk milyon dolar hacminde yüz yetmiş bir tane yatırım anlaşması yapılmıştır (Kazatur, 2019).

Bahis olunan anlaşmalar uzun süreli anlaşmalardır. Turizm sektörüne yatırım koyan mevduat sahipleri yatırım seçimlerini ham madde ve doğa kaynaklarının zenginliği ile istikrarlı politikanın varlığı ile açıklamaktadırlar. Temiz yatırım

şartları ülke yurttaşları dışına yabancı yatırımların da ilgisini çekmektedir. Bu bağlamda ülke ekonomisine destek olmak amacı ile 2001 tarihinde iş vizesi uygulaması yerine yatırımcı vizesi kullanılmıştır (Kazatur, 2019).

2023 yılına kadar turizm endüstrisinin gelişimi üzerine güncellenerek 2017 yılında Turizm konsepti hükümet kararnamesi tarafından onaylandı. Temmuz ayında, bir “Kazak Turizmi” ulusal bir proje yönetimi kapsamında turizmin Olimpiyat parkuruna girdiği belirtildi. Proje yönetimi 2025 yılına kadar turizmin payını %1’den %8’e yükselmesini planlamaktadır (Strategy2050, 2019).

6. KAZAKİSTAN’IN REKABET ENDEKSİNDEKİ YERİ

Çalışmanın bu başlığı içerisinde Avrasya Bölgesi ülkelerinin altyapı endeksleri mukayese edilecektir. Avrasya Bölgesi başlığı içerisinde incelediğimiz devletler; Rusya, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Ukrayna, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan’dır.

Mukayesemiz World Economic Forum raporuna dayanmakta ve ölçüm kolları olarak “Hava Taşımacılığı Altyapısı”, “Kara ve Liman Altyapısı”, ve “Turistik Hizmet Altyapısı” kullanılmaktadır. Bu başlıklar kendi içlerinde çeşitli endekslere ayrılmaktadır.

Hava Ulaştırıcılığı Altyapısı başlığının içerisindeki endeksler şunlardır:

- Hava taşımacılığı altyapısının kalitesi,
- Mevcut koltuk kilometresi (yurt içi),
- Mevcut koltuk kilometresi (uluslararası),
- Uçak kalkış sayıları,
- Havaalanı yoğunluğu,
- Operasyon havayollarının sayısı.

Kara ve Liman Altyapısı başlığının içerisindeki endeksler şunlardır:

- Yolların kalitesi,
- Yol yoğunluğu,
- Asfalt yol yoğunluğu,
- Demiryolu altyapısının kalitesi,
- Demiryolu yoğunluğu,
- Liman altyapısının kalitesi,
- Kara taşımacılığının verimliliği.

Turistik Hizmet Altyapısı başlığının içerisindeki endeksler şunlardır:

- Otel odaları,
- Turizm altyapısının kalitesi,

- Büyük araç kiralama şirketlerinin varlığı,
- Yetişkin nüfusu başına otomatik vevne makineleri.

WEF, yukarıda yer verdiğimiz endeksler bağlamında Avrasya bölge ülkelerinin altyapı sistemini ölçmüştür. Kurumun gerçekleştirdiği değerlendirme aşağıda Şekil 4.2’de görülmektedir.

Tablo. 9. 2017 Yılı İtibariyle Avrasya Bölgesi Ülkelerinin Altyapı Dereceleri

ÜLKE	Hava Taşımacılığı Altyapısı	Kara ve Liman Altyapısı	Turistik Hizmet Altyapısı
Rusya Federasyonu	4,5	3	4,5
Gürcistan	2,2	3,3	4
Azerbaycan	2,4	3,7	3,3
Kazakistan	2,6	2,8	3,1
Ermenistan	2,2	2,9	3,9
Ukrayna	2,4	3	4
Tacikistan	2,2	2,6	2,1
Kırgızistan	1,9	2,1	2,2
Avrasya Ortalaması	2,5	2,9	3,4

Kaynak: WEF, The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017

Tablo 9’u başlıklara bölerek değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda ilk başlığımız olan “Hava Taşımacılığı Altyapısı” ölçümünde görmekteyiz ki; Avrasya ülkelerinin genel ortalama puanı 2,5’tir. Kazakistan ise 2,6 puan olarak genel ortalamanın biraz üstüne çıkmış ve sekiz ülke arasında ikinci sırada yer almıştır. Birinci sırada 4,5 puan ile Rusya Federasyonu yer alırken, son sırada ise 1,9 puan ile Kırgızistan yer almıştır.

İkinci başlığımız olan “Kara ve Liman Altyapısı” ölçümünde ise Avrasya ülkelerinin genel ortalama puanı 2,9’dur. Kazakistan ise 2,8 puan olarak genel ortalamanın biraz aşağısında seyrederek, sıralamada ise altıncı sıraya yerleşmiştir. Birinci sırada 3,7 puan ile Azerbaycan yer alırken, Kırgızistan ise 2,1 puan ile son sırada yer almıştır.

Üçüncü başlığımız olan “Turistik Hizmet Altyapısı” ölçümünde ise Avrasya ülkelerinin genel ortalaması 3,4’tür. Kazakistan ise 3,1 puan ile bu ortalamanın aşağısında yer almış ve bölge ülkeleri arasında altıncı sıraya yerleşmiştir. Rusya Federasyonu 4,5 puan ile birinci sırada yer alırken, Tacikistan 2,1 puan ile son sırada yer almıştır.

Genel tablo değerlendirmesinden sonra ise değerlendirmede ölçülen başlıkların alt başlıklarını incelemek gerekmektedir. Öncelik olarak “Hava Taşımacılığı Altyapısı” başlığı incelenecektir.

Tablo 10. 2017 Yılı Hava Taşımacılığı Altyapısı Endeksleri

ÜLKE	Hava Taşımacılığı Altyapısının Kalitesi	Mevcut Koltuk Kilometresi (yurt içi)	Mevcut Koltuk Kilometresi (uluslararası)	Uçak Kalkış Sayıları	Havaalanı Yoğunluğu	Operasyon Havaollarının Sayısı
Rusya Federasyonu	4,4	2014	1567	5,3	1,5	135
Gürcistan	4	0,1	46	1,1	1,5	30
Azerbaycan	5,3	0,4	95,9	1,9	0,9	30
Kazakistan	4	118	165	4,1	2,1	35
Ermenistan	4,4	0	42,6	0,3	1,1	33
Ukrayna	3,7	7	242,5	1	0,3	60
Tacikistan	4,3	0,2	66,7	0,7	1,8	20
Kırgızistan	2,9	4,2	69,7	2,8	0,9	21

Kaynak: World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2017

Tablo 10’da görüldüğü üzere ilk ölçüm hava taşımacılığı altyapısının kalitesi hususunda gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan 5,3 puan ile bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Kırgızistan 2,9 puan ile sonuncu sırada yer almaktadır. Kazakistan ise 4 puan ile Gürcistan’la birlikte aynı sıralamada görülse de dünya ortalamasında 89’uncu olarak Gürcistan’ın iki sıra gerisinde yer almıştır. Dünya genelinde Gürcistan 87’nci sırada yer almaktadır.

İkinci ölçüm ise yurt içi mevcut koltuk kilometresidir. Rusya Federasyonu 2014 gibi bir puan ile bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Ermenistan ise 0 puan ile son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise 118 puan ile bölge ülkeleri arasında Rusya’dan sonra ikinci sırada yer almaktadır.

Üçüncü ölçüm ise uluslararası mevcut koltuk kilometreleridir. Bu ölçümde 1567 puan ile Rusya Federasyonu, bölge ülkeler arasında liderliği üstlenmektedir. Son sırada ise 42,6 puan ile Ermenistan yer almaktadır. Kazakistan ise 165 puan ile bölge ülkeleri arasında üçüncü sırada bulunmaktadır.

Dördüncü ölçüm ise uçak kalkış sayılarıdır. Uçak kalkış sayıları endeksinde Rusya Federasyonu 5,3 puan ile bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Ermenistan 0,3 puan ile son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise 4,1 puan ile bölge ülkeleri arasında ikinci sırada konumlanmaktadır.

Beşinci ölçüm ise Havaalanı yoğunluğu kıstasıdır. Bu ölçümde Kazakistan 2,1 puan ile bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Ukrayna 0,3 puan ile son sırada yer almaktadır. Bu kıstas Kazakistan’ın birinci sırada yer aldığı tek kıstas olarak karşımıza çıkmaktadır.

Altıncı ve son ölçümde ise operasyon havaalanlarının sayısı ele alınmıştır.

Rusya Federasyonu 135 puan ile birinci sırada yer alırken, Tacikistan 20 puan ile son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise 35 puan ile bölge ülkeleri arasında üçüncü sırada yer almaktadır.

Yukarıda incelenen Avrasya ülkeleri altyapı genel tablodaki ikinci başlık ise “Kara ve Liman Altyapısı” başlığıdır. Şimdi bu başlığın içerdiği endeksler incelenecektir.

Tablo 11. 2017 Yılı Avrasya Kara Ve Liman Altyapısı Endeksleri

ÜLKE	Yolların Kalitesi	Yol Yoğunluğu	Asfalt Yol Yoğunluğu	Demiryolu Altyapısının Kalitesi	Demiryolu Yoğunluğu	Liman Altyapısının Kalitesi	Kara Taşımacılığının Verimliliği
Rusya Federasyonu	121	118	88	25	67	72	35
Gürcistan	77	71	77	38	36	71	48
Azerbaycan	49	80	60	29	33	59	22
Kazakistan	106	97	104	26	64	105	49
Ermenistan	80	75	55	62	28	120	60
Ukrayna	132	68	52	34	24	94	53
Tacikistan	69	90	66	-	-	131	43
Kırgızistan	129	97	70	77	83	133	91

Not: Bazı ülkeler yeterli puana ulaşamadıkları için WEF’in oluşturmuş olduğu tabloda eksi ile gösterilmektedirler. Bu bağlamda eksili sonuçlardan dolayı bir sıralama yapmak mümkün görünmediğinden Avrasya bölgesi ülkelerinin dünya genel sıralamasındaki yerleri incelenmiştir. Tablodaki rakamlar ülkelerin dünya sıralamasındaki yerlerini göstermektedir.

Kaynak: World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2017

Tablo 11’de birinci endeksimiz olarak yolların kalitesi incelenmiştir. Bölge ülkeleri arasında genel sıralama itibariyle kırk dokuzuncu olan Azerbaycan birinci sırada yer alırken, sıralaması itibariyle Ukrayna son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise dünya genelinde yüz altıncı sırada bulunarak bölge ülkeleri arasında altıncı sırada yer almaktadır.

İkinci endeksimiz ise yol yoğunludur. Genel sıralama itibari ile Ukrayna, bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Rusya son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise Kırgızistan ile aynı sıralamayı paylaşarak sondan ikinci sırada yer almaktadır.

Üçüncü endeksimiz ise Asfalt yol yoğunludur. Genel sıralama itibari ile Ukrayna, bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Kazakistan son sırada yer almaktadır.

Dördüncü endeksimiz ise demiryolu altyapısının kalitesidir. Genel sıralama itibari ile Rusya, bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Tacikistan son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise bölge ülkeleri arasında ikinci sırada yer almaktadır.

Beşinci endeksimiz ise demiryolu yoğunludur. Genel sıralama itibari ile Ukrayna, bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Tacikistan son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise beşinci sırada yer almaktadır.

Altıncı endeksimiz ise liman altyapısının kalitesidir. Genel sıralama itibari ile Azerbaycan, bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Kırgızistan son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise beşinci sırada konumlanmıştır.

Yedinci endeksimiz ise Kara taşımacılığının verimliliğidir. Genel sıralama itibari ile Azerbaycan, bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Kırgızistan son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise beşinci sırada konumlanmıştır.

Yukarıda incelediğimiz Avrasya ülkeleri altyapı genel tablomuzdaki ikinci başlığımız ise "Turistik Hizmetler Altyapısı" başlığıdır. Şimdi bu başlığın içerdiği endeksler incelenecektir.

Tablo 12. 2017 Yılı Avrasya Turistik Hizmetler Altyapısı Endeksleri

ÜLKE	Otel Odaları	Turizm Altyapısının Kalitesi	Büyük Araç Kiralama Şirketlerinin Varlığı	Yetişkin Nüfusu Başına Otomatik Para Çekme Makineleri
Rusya Federasyonu	0,3	3,6	5	185
Gürcistan	0,6	4,2	5	58,3
Azerbaycan	0,2	4,8	4	35,1
Kazakistan	0,3	3,5	2	72
Ermenistan	0,5	4,3	5	58,3
Ukrayna	0,2	3,9	5	94,6
Tacikistan	0	4,3	1	10,4
Kırgızistan	0,1	3,7	1	24,7

Kaynak: World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2017

Tablo 12’de görüldüğü üzere birinci endeksimiz otel odalarıdır. Avrasya bölge ülkeleri arasında Gürcistan 0,6 puanla birinci sırada yer alırken, Tacikistan 0 puan ile son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise 0,3 puan alarak Rusya ile aynı sırada görünse de dünya geneli sıralaması itibariyle seksen ikinci sırada yer almakta ve Rusya’dan bir basamak önde bulunmaktadır. Bu bağlamda bölge ülkeleri arasında üçüncü sırada yer almaktadır.

İkinci endeksimiz ise turizm altyapısının kalitesidir. Azerbaycan 4,8 puan ile bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Kazakistan 3,5 puan ile son sırada yer almaktadır.

Üçüncü endeksimiz ise büyük araç kiralama şirketlerinin varlığıdır. Rusya, Gürcistan, Ukrayna ve Ermenistan 5'er puan alarak birinciliği paylaşmışlardır. Bu ülkeler dünya sıralamasında da ortaklaşa 72. sırada yer almaktadırlar. Kazakistan'ın puanı ise 2'dir.

Dördüncü ve son endeksimiz ise yetişkin nüfus başına otomatik vızne makineleridir. Rusya 185 puan ile bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer alırken, Tacikistan 10,4 puan ile son sırada yer almaktadır. Kazakistan ise 72 puan ile üçüncü sırada yer almaktadır.

Altyapı değerlendirmeleri sonucunda görülmektedir ki Rusya Federasyonu genel anlamda bölge ülkeleri arasında en iyi altyapı mekanizmasına sahip olan ülke olarak öne çıkmaktadır. Kazakistan ise genel anlam itibariyle ortalamalarda seyretmekte ve zaman zaman Rusya'dan sonra ikinci sıraya yerleşmektedir.

Kazakistan turizminin geliştirilmesi için bu konuya yönelik bilimsel çalışma ve eserlerin takip edilmesi kaçınılmazdır. Yapılan çalışmaların sonuçlarını akademik yeterlilikteki dergilerde yayınlayıp tartışma kanalı açarak gelişmesini sağlamak faydalı olacaktır. Kazakistan'ın turizm konusunda izlemesi gereken adımlar ve almak zorunda olduğu tedbirler şu şekilde sıralanmıştır (Kantarci, 2006:97):

- 1- Etkin pazarlama tekniğı oluşturarak talep yetersizliğine karşı olan durumun ortadan kaldırılması,
- 2- Yaratıcı imaj çalışması sürdürerek, Kazakistan'ın uluslararası turizm ağındaki imajını yükseltmek. Ürün geliştirme, özel pazar bölümleri, ücret ve güvenlik düzenlemelerinin çalışmaları yapılması,
- 3- Potansiyel turist bulunan ülkelerde, yazılı görsel medya, Açık hava reklamları ile tanıtımların yapılması,
- 4- Yerel acentelerin büyük tur firmaları ile anlaşmasını sağlayacak ortamın oluşması. Asya ve Avrupa'nın büyük fuarlarına katılması ile bölge bazlı tanıtımın sağlanması,
- 5- Yabancı firmaların Kazakistan'da çalışması için ortam hazırlanmalı vergi ve banka işlemleri için kolaylık sağlanmalıdır,
- 6- Turistler için, dil bilen, turizm konusunda bilinçli personelin görevlendirilmesi sağlanmalı, havaalanı şartları ve vize prosedürleri iyileştirilmelidir,
- 7- Yerel ölçekte turizm geliştirme planlamaları yapılmalı, özel sektörün altyapı çalışmalarına katılması sağlanmalıdır. Bu doğrultuda yerel yönetimlerde mimar işletmecisi ve turizm uzmanı iyi yetişmiş elemanların istihdam edilmesi gerekmektedir,
- 8- Güney Kazakistan'da kültür turizmi çerçevesinde faaliyetler yapılmalı geliştirilmelidir,
- 9- Turizm sektöründe istihdam edilecek personelin uluslararası düzeyde eğitim görmesi gerekmektedir. Turizm, konaklama, acente, rehberlik gibi alanlarda çalışan kişilerin yabancı dil öğrenmesi ve uzmanlaşması gerekli-

dir. Bunların yanında verilecek eğitimler sadece üniversite ile sınırlı kalmayıp eğitim merkezleri ile desteklenmelidir,

- 10- Yabancı sermayeyi çekmek amacıyla teşvik ve yatırım kararnamelemleri hazırlanıp yerel ve uluslararası birlikler oluşturulması, tanıtım amaçlı fonlar kurulmalıdır.

Yukarıda gerçekleştirilen görüşmelerin sonucunda birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçları SWOT Analizi yöntemi ile bu başlık içerisinde sunulmaktadır. Bu sayede Kazakistan turizminin güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatlar ve tehditlerini belirlenmiş olacaktır.

Tablo 13. Kazakistan Turizminin SWOT Analizi

GÜÇLÜ YÖNLER	ZAYIF YÖNLER
Turizmin çeşitlilik göstermesini sağlayan coğrafi ve doğal yapının varlığı	Nitelikli turistik tesislerin yetersiz olması
İslam dünyası içi kutsal yerlerini barındırması	Turistik eğitim politikalarının yetersiz olması
Komşu ülkelere oranla daha iyi yol ve ulaşım altyapısına sahip olması	Turistlerin istedikleri yerde konaklama imkânlarının kısıtlı olması
Avrupa ve Asya yollarının orta noktasında yer alması	Turistik tesislerde ve otellerde hizmet kalitesinin yetersiz olması
İpek Yolu'nda bulunması	Turistik tesislerde ve otellerde çalışanların yeterli eğitime sahip olamaması
Bölgenin kültürel ve dini açıdan değerinin yüksek olması	Altyapı düzeyinin uluslararası standartları yeterince karşılayamaması
Bölgenin tarihsel olarak Türk tarihinde ve Asya tarihinde büyük yer kaplaması	Hemen hemen her altyapı imkânlarının yalnızca büyük şehirlerde bulunması
Küreselleşme ile sınırların ortadan kalkması	Maliyetlerin yüksekliği
Kazakistan halkının konuksever olması	Uluslararası kalite standartlarına uymazlığı
Kayak turizminin iyi gelişmesi	Havalimanlarına ülkenin her noktasına en kısa zamanda ulaşma imkânı sunan yolların tamamlanmamış olması
Artan girişimcilik faaliyetleri	Turistlerin ülkede bulunma esnasında desteklenmesinin zayıf olması
Hükümet desteğinin artması	Yerli halkın katılımının düşük olması
Ekoturizmi geliştirme olanağının yüksek olması	Çevreyi korumada yasalara uyulmaması

FIRSATLAR	TEHDİTLER
İpek Yolu projesi ile ülkenin dünyaya tanıtılması	Özel sektörün turizmde zayıf olması
Turizmin ülke ekonomisini geliştirmesi	Tek kişiye bağlı siyaset mekanizmasının varlığı
Diğer Asya ülkeleri ile coğrafi olarak yakın olması	Siyasi istikrarsızlık
Yabancı yatırımların artması	Altyapının istenilen seviyede olmaması
Küreselleşme ile beraber Avrasya'nın öneminin artması	Teknolojik yapının yetersiz olması
Tahrip edilmemiş doğal yapıya sahip olması	Ulaşım maliyetlerindeki artış
Eğitilebilir genç nüfusun fazla olması	Bürokratikleşme
İç ve dış turizm akımlarının yükselmesi	Turizm piyasasındaki rekabet gücünün hızla artması
Ülkenin yeniden yapılanması	Kartellerin giderek piyasaya hâkim olması

Güçlü Yönler

Turizmin çeşitlendirilmesine imkân veren coğrafi ve doğal yapısı, flora ve fauna bakımından doğal zenginlikler, çöl, dağ ve step manzaralarının aynı coğrafyada yer alarak ilgi merkezi olması Kazakistan'ın güçlü yönü olarak öne çıkmaktadır.

Ülkenin güçlü yönlerinden bir diğeri de bölgenin İslam dünyasının kutsal yerlerini barındırmasıdır. Ülkede on binden fazla tarihi anıt yer almaktadır. Bu tarihi anıtlar yalnızca Kazakistan halkının değil ayrıca Türk dünyasının mirasıdır.

Bir diğer güçlü yön ise Kazakistan'ın Avrupa ve Asya yol kavşaklarında yer almasıdır. Bulunduğu coğrafi konum sebebiyle Kazakistan hem Asya hem de Avrupa ülkesi olarak konumlanmakta ve iki kıtayı birbirine bağlamaktadır.

Kazakistan'ın İpek Yolu hattında bulunması da bir güçlü yön olarak öne çıkmaktadır. Ülkenin topraklarında, Karakum ve Kızılıkum'dan, Harezmi ve Merv vahalarından Sarıarka'nın ovalarını takip ederek Pamir ile Tanrı Dağları, Altay ve Karadağ'ın zirvelerinden geçerek Murgap, Siriderya, Amuderya, Jayık ve Şu nehirlerinin kıyılarından ileriye doğru yol alan bu kervan yolu Doğu Türkistan ile Jetisu arasındaki Aksu'dan başlayarak Issık Gölü'ne kadar uzanmaktadır. Kazakistan İpek Yolu'nun 1700 km'lik bölümünü barındırmaktadır. Bu kilometre oranı ise İpek Yolu'nun yüzde 15'lik bir oranını kapsamaktadır.

Kazakistan'ın turizm destinasyonunda günümüzdeki en önemli konulardan biri de sürdürülebilir ekoturizm imkanlarına sahip olunmasıdır. Bu imkânı destekleyen projelerin varlığı ve geliştirilmesi devletin başlıca politikalarının arasındadır. Bu anlamda Almatı ilinde Ekolojik Turizm Bilgi Kaynak Merkezi etkinlik göstermektedir. Uluslararası turizm sektöründe ekoturizme ilgi duyan turist oranı toplam kapasitenin yüzde 63'ünü oluşturmaktadır.

Zayıf Yönler

Kazakistan turizminin zayıf yönlerinden biri tahsisleri gerçekleştirilmiş kongre merkezleri, futbol ve golf sahaları vb. gibi turizmde çeşitlilik yaratacak ve altyapıyı geliştirecek yeni tesislerin tamamlanma zamanlarındaki problemlerdir. Böylece rekabet katsayısı yüksek turistik ürünlerin ortaya çıkarılmasında eksiklikler doğurmaktadır.

Ülkenin turizminin bir diğer zayıf yönü ise turizm sektöründe çalışan kişilerin yeterince eğitilmiş olmamasıdır. Diğer bir deyişle, eğitim politikalarının turizm sektörünün gerçek ihtiyaçlarına yönelik oluşturulmaması, bu alanda çalışacak kişilerin yeterli düzeyde uluslararası ölçeklerine uygun eğitilememişi, modern dillere uygun konaklama ve rehberlik gibi çeşitli hususlarda uzman olan kişi sayısının az olması bir zayıf yöndür.

Bir diğer zayıf yön ise ülkeye seyahat eden turistlerin ilgilerini çektikleri yerlerde uzun zamanlı konaklamaya müsaade etmeyen altyapı aksaklıkları sebebi ile günübirlikçi turistlerin oluşturduğu ve karlılığı düşük olan basit turizm pazarının varlığıdır.

Kazakistan'ın altyapısındaki dengesiz dağılım, turizm sektörünün gelişiminin önünde duran engellerden biridir. İmkanların büyük bir kısmının illerde ve il merkezlerinde birikmiş olması, istenilen altyapı düzeyine ulaşamamış olan kırsal bölgelerin çokluğu ve dar alanda turizm yapmak zorunda olma probleminin temelini oluşturan unsurlardır. Bu bağlamda ülkeye gelen ziyaretçiler bir tüketim merkezi olan turizm bölgelerinde ikamet etmek zorunda kalmaktadırlar.

Altyapı mekanizmasındaki aksaklıklar, devletin gelişme sürecinde olan turizm potansiyelini olumsuz yönde etkilemektedir. Nitelikli tesislerin azlığı, eski zamanlarda kurulmuş ancak günümüz dünyasında çağdaş standartların gerisinde kalmış ve yeterince talep almayan, düşük kapasiteli tesislerin onarılarak yeniden turizm sektörüne kazandırılmaması uluslararası turizm piyasasında Kazakistan'ın imajını eksi yönde etkilemektedir.

Ülkenin turizm sektöründeki zayıf yönlerinden bir diğeri ise ulaşım imkanlarının kısıtlı olmasıdır. Bir başka deyişle, ülkenin turistik alanlarındaki ulaşım koşullarının yetersiz olması negatif bir etki yaratmaktadır. Havaalanlarından bütün bölgelere en kısa zamanda ulaşımın kolayca sağlanacağı bağlantı yollarının henüz tamamlanamamış olması, ülkenin turizminin gelişmesini doğrudan etkilemektedir. Kazakistan turizminde ulaşımın ve ulaşım araçlarının geliştirilmesi ve daha sağlıklı kullanılabilmesi amacıyla ulaştırma türleri arasında bir entegrasyon sağlanmamış olması turizm piyasasındaki eksi yanlardan biridir.

Fırsatlar

Günümüz dünyasında Yeni İpek Yolu gündeme gelerek, bu zamana kadar kullanılmayan eski yapıların, yeni özellikler eklenerek korunmaları için çeşitli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. İpek Yolu'nun tekrar canlandırılması, yalnızca Kazakistan için değil bu yol üzerinden geçen bütün devletler için de önem arz etmektedir. İpek Yolu programı bağlamında gerçekleştirilmekte olan çalışmalar,

devletlerarası ilişkilerin geliştirilmesi açısından iyi bir fırsat olmakla beraber devletin iktisadi yapısına, turizm sektörüne, kültürlerarası ilişkilerine ve bilime sağlayacağı faydalardan ötürü önem taşımaktadır.

Ülkenin turizm sektöründeki fırsatlarından bir diğeri ise sahip olduğu turistik ürünlerdir. Gerek ulusal pazarda gerekse uluslararası piyasada diğer turistik ürünlerle rekabet halinde olunması bir avantaj oluşturmaktadır. Bu canlılık ürünün durağan bir biçim almasının önüne geçerek her geçen gün kalitesini yükseltme imkanını doğurmaktadır.

Kazakistan turizminin bir diğer fırsatı ise sahip olduğu geniş turizm skalasıdır. Diğer bir deyişle, Kazakistan çok sayıda tahrip edilmemiş ve hatta neredeyse hiç bozulmamış dağlık alanlar ve tarihi yollara sahiptir. Ülkenin bu doğal yapısı birçok fırsatı da beraberinde getirmektedir.

Kazakistan, yöreye özgü kültürü, tarihi ve doğal zenginlikleri ile turizm sektörü için önemli bir devlettir. Kazakistan turizm pazarı tarih boyunca çok fazla değişim geçirmiştir. Orta Asya devletlerine egemen olan ve bu devletlerin dünya ile iletişimini kesen SSCB'nin yıkılmasından sonra Kazakistan için turizm pazarında çeşitli imkanlar doğmuştur. SSCB'nin yıkılmasıyla beraber artık dünyanın bir ucundaki insanlar Kazakistan'a, Kazak vatandaşlar da diğer ülkelere rahatlıkla seyahat edebilmektedirler. SSCB'nin yıkılmasından sonra yalnızca Kazakistan değil, diğer bütün Orta Asya devletlerinin coğrafyasına ilginin arttığı söylenebilir.

Kazakistan'ın bağımsızlığını elde ettiği ilk senelerden beri karşı karşıya kaldığı iktisadi ve sosyal problemler sonucunda, ülkeye uğrayan turist miktarında ve turizm etkinliklerinde çeşitli dalgalanmalar yaşanmıştır. Fakat 2000'li yıllardan günümüze kadar olan süreç içerisinde turizmde görülen canlanma Kazakistan'ın turizm pazarına olumlu bir biçimde etki etmiştir.

Tehditler

Kazakistan turizmine yönelik çeşitli tehditler bulunmaktadır. Gelişen ulaşım imkanlarına rağmen çeşitli istikrarsızlıklar nedeniyle devamlı olarak değişen petrol ücretleri ve genel seyahat maliyetlerinde yükselmeler bu tehditlerden biridir. Bu vaziyet ekonomik vizyonda istikrarsızlık meydana getirerek turizm potansiyeline yönelik tehdit oluşturmaktadır.

Bir diğer tehdit ise turizmin gelişmesini olumsuz anlamda etkileyen bürokratik koşullardır. Katı bürokratik koşullar yabancı sermaye yatırımlarının Kazakistan'a akışının önünde bir engel olarak yer almaktadır.

Kazakistan turizmine yönelik bir diğer tehdit ise siyasi istikrarsızlıktır. Siyasi istikrarsızlıklar birçok bölgeyi, piyasayı ve örgütü direkt olarak etkileyebilen ve hatta devlete ve komşu ülkelere giriş çıkışları problemlili hale getiren en büyük tehditlerden birisidir. Ülkenin coğrafi konumu sebebiyle yakın bölgelerde gerçekleşen siyasi istikrarsızlıklardan olumsuz anlamda etkilenebilecek olması turizm piyasasındaki politik tehditlerden biridir.

Bir diğer tehdit ise dünya standartlarının genel düzeyinin altında kalınmasıdır. Turizm piyasasında; müşteri memnuniyeti, kaliteli hizmet, tüketicilerin beklentileri ve talepleri tam olarak karşılanması için dünya standartlarına uygun olmak gerekmektedir. Hizmet verme niteliğinde günümüzde hala uygulanan eski zamanlardan kalma yetersiz vizyona sahip yöntemler ülkenin turizminin gelişmesine bir engel teşkil etmektedir.

SONUÇ

Dünyadaki turizm sektörünün gelişim süreçlerinden yola çıkacak olursak, Kazakistan turizm politikalarının, ülke turizminin geliştirilmesi bakımından kitle veya alternatif turizmin ağır bastığı bir turizm politikası izlediği söylenebilir. Var olan turizm politikaları değerlendirildiğinde Kazakistan'da turizmin gelişimi bakımından alternatif turizm çeşitlerinin devam ettirebilirliğinin planlandığı dikkat çekmektedir. Kazakistan'ın turizm pazarı genç ve tam anlamıyla olgunlaşmamış bir aşamada olmasına karşılık, pazarın önemi giderek yükselmekte ve günümüzde turizm geliri bakımından önemli yatırımların yapıldığı görülmektedir.

Kazakistan'da yaklaşık olarak dokuz - on bin tane arkeolojik ve tarihi anıt bulunmaktadır. Bu anıtların taşıdığı tarihsel ve kültürel değerler, bölgenin turizm hacmini en üst seviyeye çıkarmaktadır. Bu bağlamda görüşmeciler genel anlamda bölgenin tarihsel ve kültürel olarak öne çıktığını ve Türk-İslam dünyasına kaynaklık ettiğini vurgulamaktadırlar. Bu sayede turizm potansiyeli yükselmiş ve birçok altyapı çalışması gerçekleştirilmiştir. Gelen turistlerin en iyi şekilde ağırlanmaları, bölgeye ulaşmaları ve bölgedeki gezintileri için altyapı ve hizmet çalışmaları devam etmektedir.

Yıllarca SSCB'nin içerisinde kapalı bir toplum halinde yaşayan Kazakistan'ın, bağımsızlık sonrası ve küreselleşmenin de etkisiyle açık bir toplum haline geldiği, turizminin, ekonominin, politikasının ve diğer alanlarının canlandığı vurgulanmıştır. Bu bağlamda Kazakistan'ın yeni bir turizm destinasyonu olduğu sonucuna varılmaktadır. Dünya turizminde meydana gelen gelişimler, standart turist potansiyelinin ve beklentilerin değişmesi, turistler için çekici olarak görülebilecek farklı doğal zenginlikleri barındıran Kazakistan'ı yeni bir çekim merkezi haline getirmiştir.

Kazakistan turizmi henüz gelişme seviyesindedir. SSCB döneminde kapalı kapılar ardında olan Kazakistan, SSCB'nin dağılmasıyla beraber açık bir toplum haline dönüşmüştür. Neticede küreselleşme dalgasıyla beraber dünya ekonomisine ve toplumuna karışmıştır. Böylece turizm sektörü de aktif hale gelmiştir. Özellikle bölgenin Türk dünyasının ana merkezinde bulunması, İslam dünyasının kültürel özelliklerini taşıması, Avrupa ve Asya yollarını birbirine bağlaması ve Orta Asya kültürünü yansıtmaları dikkatleri çekmektedir. Tüm bu unsurlar çeşitli yatırımları ve projeleri doğurmuştur. Bu gelişim süreci içerisinde bazı zarar veren ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar yaşansa da Kazakistan, gelecek için umut vaat eden bir potansiyel olarak yerini almıştır.

Kazakistan'ın turizm sektörüne ilişkin sorunları ve eksiklikleri maddeler halinde sıralanarak sunulmuştur:

Kazakistan turizm potansiyeline sahip bir destinasyon olarak bilinmiyor

- Büyüyen ve sanayi olarak gelişen ülkelerin potansiyel piyasaları
- Rusya ve Çin piyasalarına bağımlılık artıyor
- Turizmci yatırımcıların Kazakistan'ı dikkate almama durumu devam ediyor

Kazakistan'ın sahip olduğu turizm varlıkları dikkate alınması yönünde bir çaba yok.

- Kazakistan turistlerden az gelir elde ediyor
- Gelen turist sayısı artmıyor (piyasanın mevsimlik hacmi dolu)
- Mükerrer yatırımlardan gelirin artmasına katkı sağlamıyor
- Turizmin yatırım ve ticaretinin bölge ekonomisinin büyümesine etkisi araştırılmamış

Diğer sektörlerle etkileşimi ve yerli halkın katılımı çok düşüktür

- Sektör sınırlı şahıslara gelir getiriyor
- Sosyoekonomik gelişime sınırlı katkı
- Direk ve geri bağlantının olmaması

Bu genel sorunlar dışında Kazakistan'da turizm sektörünün eksikliklerine ilişkin bilgiler ayrı bir liste olarak aşağıdaki şekilde hazırlanmıştır:

a. Kazakistan'ın bir turizm destinasyonu olarak zayıf bilinirliği

1. Bölgeyi ziyaret potansiyeli olan turistlerde bilgi eksikliği
2. Pratik ve doğru bilgi eksikliği
3. Turistik varlıklara ilişkin bilgi yetersizliği (eko turizm, macera turizmi ve konaklama imkânlarına ilişkin bilgi eksikliği)
4. Turların tur acenteleri aracılığıyla planlama imkânının olmaması
5. Bağımsız olarak ulaşım ve otel ayırma zorluğu
6. Zayıf turistik ve ulaştırma altyapısı
7. Uzak bölgelerde turizm ve ulaşımın çok düşük seviyede olması
8. Turizmin gelişmesi için ayrı altyapı planlarının ve maddi mekanizmaların olmaması
9. Turizm altyapısının gelişmesi için yatırımcıları çekme başarısızlığı
10. Uluslararası kalite standartlarına uymazlığı
11. Standartlaşmanın geliştirilmesi ve uygulanması için hukuki yapı eksikliği
12. Sektör temsilcileri çoğu zaman şartları ve talepleri bilmiyorlar
13. Mevcut olan eksikliklerin analizinin veya uygunluğun kontrolü yapılmadı

14. Turistlerin ülkede bulunmaları esnasında desteklenmesinin zayıf olması
15. Turistleri karşılama hizmetinin zayıf olması
16. Turizm merkezlerinin/bilgi işlemlerin yetersizliği
17. Turistler için rehberin ve tabelaların yetersizliği (bilgi stantları, yazılar, haritalar)
18. Turizm kültürü yaygın değil-halk turistlere karşı her zaman elverişli davranmıyor
19. Eğitimli personelin yetersizliği
20. Turistik konular için ders programı kitapların olmaması
21. Turizm alanında insanî gelişimi ve eğitimi ile ilgili planın olmaması
22. Personelin müşterilerle konuşma becerinin zayıf olması
23. Kaliteli ve çeşitli turizm mallarının ve hizmetlerinin sunulmaması
24. Sektör temsilcilerin stratejik vizyonun olmaması (sadece geleneksel ürün ve hizmetler)

b. Destekleyici piyasalara yüksek bağımlılık

Piyasa ve müşteri ile ilgili ticari araştırmaların olmaması

1. Turizm sektörünün ve üretiminin analizi
2. Ülkenin yurtdışında diplomasi temsilcileri aracılığıyla elde edilen bilgilerin olmaması
3. Ülkenin mevzilenmesinin gelecekteki odaklaştırılmış gelişmesi için turizmin temel yönleriyle ilgili mutabakat durumunun olmaması
4. Mevcut olan piyasa ile ilgili devlet-özel sektör diyalogun araştırmaların ve analizin olmaması

Kazakistan turistik ürünün tanıtımının olmaması ve yeni piyasalara açılma zorlukları

5. Uluslararası fuar ve tanıtım ortamlarına çok az katılması
6. Uluslararası tur acenteleriyle ilişkinin zayıf olması
7. Mevcut olan piyasa ile ilgili devlet-özel diyalogun, araştırmanın ve analizin olmaması

Pazarlama şartlarının koordinasyonların olmaması

8. Ticari ilerlemenin sorumlu kurumun olmaması
9. İlerleme meseleleriyle ilgili mutabakat devlet-özel vizyonun olmaması
10. Kazakistan'ın bir turizm bağlamı olarak, ilerleme ve reklam da dahil olmak üzere pazarlamanın olmaması
11. Bölgesel düzeyde pazarlamanın olmaması
12. Pazarlama stratejisinin koordinasyonu ve gerçekleştirilmesi için devlet kuruluşunun olmaması

c. Turizm sektörünün iktisadi zayıflığı ve sınırlı hacmi

Turizmde KOBİ desteğiyle ilgili gayretinin olmaması

1. KOBİ destekli maddi desteğin olmaması
2. KOBİ ürün kalitesinin iyileştirmesiyle ilgili yasal desteğinin olmaması
3. İşadamları derneğinin imkânlarının sınırlı olması

Yerli halkın işin içine çekilmesinin ve katılımının sınırlı olması

4. Turizmin, bölgenin ve yerli halkın gelişimine maddi katkısı hakkında haberdar memurların olmaması
5. Olağanüstü durum yerinde KOBİ'lerle etkileşimin olmaması
6. Cinsel eşitliğin uygulanmasıyla ilgili eğitici programların veya politikaların olmaması
7. Yerli toplulukların turizmin gelir getireceğinden haberdar olmaması
8. Yerli halkı çekebilen yedek turizm yolunun olmaması

İlintili sektörlerin (tarım, zanaatçılık) zayıf etkileşimi

9. Turizm ve diğer sektörler arasında işbirliği yapma imkânıyla ilgili haberleşmenin zayıf olması
10. Ürünler düşük kalitede, turist standartlarına ve piyasa taleplerine uymuyor
11. Üreticilerle turizm ticaretiyle arasında diyalogun olmaması

Tarihi anıtlara ve mirasa karşı koruma faaliyetlerinin olmaması

12. Kalıntılar ve mirasın korunması için donanım faaliyetlerin olmaması
13. Tarihi mirasın korunmasıyla ilgili yeterli kaynak sağlanamaması
14. Kültür turizmin oynayabileceği rolü hakkında haberdar olmama
15. Yerli halkın mirasın korunmasıyla ilgili haberdar olmaması

Çevreyi koruma ve turizmi etkileyen tedbirler yasasına uyulmaması

16. Suyun kullanılması ve kalıntıların geri dönüşümüyle ilgili idare sistemin olmaması
17. Yerli halkın çevreyi koruma meseleleriyle ilgili bilgisinin olmaması
18. Enerjinin korunması, suyun özenle kullanılması ve firelerin kullanılması meseleleriyle ilgili eğitici bilginin olmaması

d. Yetkin olmayan hukuksal ve devamlı ortam/zayıf yatırımcı çekiciliği

Turizm yasalarına uyulmaması

1. Turizm sorunları ile ilgili devlet kuruluşların kesin rolleri ve sorumluluklarının olmaması
2. Çevrenin korunmasının gelişmesiyle ilgili etkili politikanın olmaması

3. Turizm, çevre ve kültürel miras politikası hakkında özel sektörle sivil toplum arasında diyalogun olmaması
4. Yerel kurumların ve kamu kurumlarının turizm alanında, çevrenin korunması ve kültürel mirasın korunmasıyla geliştirilmesiyle ilgili imkânlarının sınırlı olması

Bugünkü yasalara uyulmaması/bozulmasının yüksek seviyede olması

5. Turizm sektörüne devlet desteğinin yetersizliği
6. Yasalara uyma meseleleriyle ilgili özel sektör ve yerli halkla diyalogun olmaması
7. Yasanın uygulanması meseleleriyle ilgili faaliyetlerin olmaması

Uygun şartların ve KOBİ yasal desteğinin ve yatırımcılarının olmaması

8. Becerilerin yükseltilmesi ve aletlerin modernleştirilmesiyle ilgili KOBİ teknik desteğinin ve maddi mekanizmaların olmaması
9. Yatırımcıları çekme önlemlerin olmaması (turizm sektörünün gelişmesiyle ilgili planın olmaması)
10. Turizme ilgi gösteren donörler arasında koordinasyonun olmaması
11. Yatırımcılar ve hükümet kurumlarının arasında anlaşmanın olmaması

Siyasî istikrarsızlık

12. Emniyet meselelerin iyileşmesiyle ilgili siyasi alakalı algılanması
13. Başkentte güvenliliğin merkezileştirilmesinin algılanması
14. Rüşvetçiliğin yaygın olması

Kazakistan turizm sektörünün yüksek ve sürdürülebilir büyüme sağlanması için, hızlı sonuç alınabilen büyümenin turizm altyapısını öncelikle desteklenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- BAKBERGENOV, T. (2017). Kosvenno v Semı Turıstı. Puteşestviy Dergisi, 22-34.
- DEİK. (2018a). Kazakistan Dış İlişkiler Konseyi: 2018 yılında Orta Asya ülkelerinin siyasi ve ekonomik gelişimi, istikrarı ve güvenliği. 5 8, 2019 tarihinde <https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-bilgi-notu-ekim-2018.pdf> adresinden alındı.
- ELMAS, S. (2007). Gender and ourism Development: A Case Study of the CappadociaRegion of Turkey. A. Pritchard. içinde Wallingford: Oxonpress.
- EMSEN, O., & DEĞER, M. (2004). Turizmin Üzerine Terörizmin Etkileri. Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 67-83.
- GENÇLER, A., Seymen, R., & Akbaş, A. (2012). Kazakistan'ın Emek Piyasasına Güncel Bir Bakış. 9(1). Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi.
- GÜRDAL, M. (1990). Turizm Ulaştırması. Ankara: Adım Yayınları.
- HALL, M. (2011). Ecology of Governance and it's Implications For Tourism Policy Analysis. Journal of Sustainable of Tourism, 9(5), 437-357.
- JUSUPBEKOVA, A. (2004). Kazakistan'da Turizm Sektörünün Bugünkü Durumu. SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık(12), 34-51.
- KANTARCI, K. (2007). Perceptions of Foreign Investors on The Tourism Market in Central Asia Including: Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan. Tourism Management, 28(3), 820-829.
- KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ, İstatistik Ajansı, Kazakistan'ın Turizmi-2019, Astana, 2019.
- KAZAKİSTAN MERKEZ BANKASI. (2018). 03.05.2019 tarihinde <https://www.nationalbank.kz> adresinden alındı.
- KAZAKİSTAN ULUSAL EKONOMİ BAKANLIĞI. (2019a). 09.05.2019 tarihinde <http://economy.gov.kz/en/search/node/foreign%20investments> adresinden alındı
- KAZAKİSTAN ULUSAL EKONOMİ BAKANLIĞI. (2019b). Otel doluluk oranı Kazakistan'ın bölgelerine göre dağılımı 2018 yılı. 09.05.2019 tarihinde http://stat.gov.kz/faces/homePage.jsessionid=jQ6dhZE1GVJiX3NPNazjhpfh5nEhhsiMqudiGmmkrNc7uogeE9vm!8853285251-1706494813?_afLoop=8647362281364810 adresinden alındı
- KAZATUR. (2019). Kazakistan ve BDT Ülkelerinde Turizm Gelişmenin Güncel Durumu ve Sorunları, Almatı: 03.03.2019 tarihinde www.Kazatur.narod.ru adresinden alındı.
- LİM, W. (2009). Alternative Models Framing UK Independent Hoteliers's Adoption of Technology. International Journal of Comtemporary Hospitality Management(21), 550-618.
- LPI GLOBAL RANKING (2019). <https://lpi.worldbank.org/international/global>, adresinden alındı.
- MCKENZİE, K. (2007). Belizian Women and Tourism Work. Annals of Tourism Research, 34(2), 477-496.
- MUNDİ ENDEKSİ (2012). 16.02.2019 tarihinde <http://rizetso.org.tr/wp-content/uploads/2014/11/kazakistan-pazar-arastirmasi.pdf> adresinden alındı.
- NAZARBAYEV, N. (1997). Kazakistan-2030, Cumhurbaşkanı'nın Kazakistan Halkına Hitabı.
- NİKİTİNSKİİ, E. (2003). Yürünmeyen Yollar Az Değil. Kazakistan Gerçeği Gazetesi.
- OTAÇAR, Z. (2010). Industrial Tourism, Opportunities for Citty and Enterprise. Surrey: Ashgate Publishing Group.

- PALMER, B. (2007). Ethnic Equality, National Identity and Selective Cultural Respresentation in Tourism: Promotion, Kyrgyzstan-Central Asia. *Journal of Sustainable Tourism*, 15(6), 645-662.
- SAPRUNOVA, B. (1997). *Evrım, Yapı, Pazarlama*. Moskova: Miysl.
- SPAPENS, T. (2010). *Cross Border Cooperation in Criminal Investigations, Tourism and Crime: Key Themes*. P. Mesa. içinde A Good Fellow Publisher Ltd.
- STRATEGY2050.(2019). 20.04.2019 tarihinde https://strategy2050.kz/ru/news/ak_razvivaetsya_turistskaya_otrasl_v_azahstane__51231/ adresinden alındı
- TATAROĞLU, M., & SUBAŞI, E. (2008). Kolluk Güçlerinde Modernleşme: Muğla Örneğinde Turizm-Jandarma Yapılanması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 16(2), 73-93.
- TURKMENISTAN KAZAKISTAN ADVANCE STRATEGIC PARTNERSHIP (2018). <https://en.trend.az/casia/turkmenistan/2939915.html>, adresinden alındı.
- UNWTO. (2012). *Tourism Highlights*.04.01.2019 tarihinde <http://mkt.unwto.org/en/publication/unwto-tourismhighlights-2012-edition> adresinden alındı.
- USTA, Ö. (2002). *Genel Turizm*. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- UTİKAT. (2018). *Lojistik Performans Endeksi raporu*, 2018. 03.16.2018 tarihinde <http://www.utikad.org.tr/SektorelHaber.aspx?DataID=23418&Baslik=2018%20YILI%20LOJ%20C4%B0ST%-C4%B0K%20PERFORMANS%20ENDEKS%20C4%B0%20A%20C3%87IKLANDI> adresinden alındı.
- WEF. (2017). *The Global Competitiveness Report 2017-2018*. Küresel Rekabetçilik Endeksine Göre Kazakistan ve Bölge Ülkeler ile Altyapı Bileşenleri.
- WEF. (2017). *The Global Competitiveness Report 2017-2018*. Küresel Rekabetçilik Endeksine Göre Kazakistan ve Bölge Ülkeler ile Altyapı Bileşenleri.
- WEF. (2018). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017*. <https://www.weforum.org/reports/the-travel-tourism-competitiveness-report-2017> adresinden alındı
- WORLD ECONOMIC OUTLOOK. (2019). 01.04.2019 Yükselen piyasalar ve gelişmekte olan pazar ve kalkınma ekonomisi GSYİH; 2018. https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/AZE adresinden alındı.

ORTA ASYA CUMHURİYETLERİNDE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLARIN GELİŞİMİ

Dr. Öğr. Üyesi Aziza SYZDYKOVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Doç. Dr. Gulmira AZRETBERGENOVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

GİRİŞ

Orta Asya ülkeleri, Çin ile Batı arasında bir köprü görevi üstlenen önemli birer ticaret ortağıdır. Orta Asya ülkeleri, zengin doğal kaynaklar, düşük işgücü maliyetleri ve artan nüfus nedeniyle yabancı yatırımcıları çekme konusunda büyük potansiyele sahiptir. SSCB'nin yıkılması ile bağımsızlığa kavuşan Orta Asya ülkeleri serbest piyasa ekonomisine geçişte bazı sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu sorunlardan en önemlisi de sermaye kıtlığı sorunu olmuştur.

1990'lı yılların başlarında bağımsızlık kazanan Orta Asya ülkeleri, doğrudan yabancı yatırımlardan (DYY) daha fazla pay almak için adımlar atmaya başlamışlardır. Bu bağlamda, bu çalışma örneklemini oluşturan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan, piyasa ekonomisine geçiş için reformlar gerçekleştirerek iktisadi kalkınmalarında DYY'ları önemli bir araç olarak benimsemişlerdir. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra devam eden üretimdeki daralmalar Orta Asya'daki söz konusu ülkelerinin tümünü zora sokmuştur. Ancak, bu ülkelerin bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren piyasa ekonomisine yönelik uyguladıkları reform programları ve dış dünya ile entegrasyon çabaları sonucunda üretimdeki artış ve bununla birlikte dış ticaretlerinde iyileşmeler 1990'lı yılların sonlarına doğru meydana gelmeye başlamıştır. Orta Asya ülkelerinde 1990'lı yıllarda DYY girişleri düşük miktarda gerçekleşmiş ise de, özellikle 2000'li yılların başından itibaren DYY girişlerinde artış gözlenmeye başlamış ve bu ülkelerin doğal kaynak açısından zengin olmaları, DYY'ları çeken en önemli faktör olmuştur. Ayrıca, bu ülkelerin dış ticaretinde, DYY'lara paralel olarak 2000'li yılların başından itibaren önemli artışlar meydana gelmeye başlamıştır. Ülkeler yabancı yatırımlar sayesinde kalkınma ve ekonomiyi dengeye getirme çabası ile daha çok zengin yer altı kaynakları sayesinde cazibe yaratmışlardır.

Bu çalışmada Orta Asya ülkelerinde (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) bağımsızlıktan bu yana DYY girişleri ve ülkelerin yatırım ortamı değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ülkelerin her biri ayrı bölümde incelenmiş, öncelikle ülkelerin yatırım politikaları, yatırım mevzuatları değerlendirilmiş, daha sonra DYY girişleri sektörel ve ülke bazında incelenmiştir. Son olarak, Dünya Bankasının “İş Yapma Kolaylığı” göstergesi açısından ülkelerin yatırım ortamları değerlendirilmiştir.

1. KAZAKİSTAN’DA DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR

1.1. Kazakistan’ın Doğrudan Yabancı Yatırım Politikası

Kazakistan 1990’larda bağımsızlığını kazandıktan sonra yabancı yatırımlarına büyük bir ihtiyaç duymaya başlamıştır. Kazakistan’da yatırımlara ilişkin hukuki esasların oluşumu ve gelişimi 7 Aralık 1990 yılında çıkarılan “Kazak SSC’de Yabancı Yatırımlara Dair Kanun” ile başlamıştır. Bu Kanun yatırımların korumasının hukuki zeminini oluşturmuş, bunun yanı sıra ülke ekonomisine yabancı yatırımları çekmek amacıyla yatırımcılar için bir dizi vergisel kolaylıklar sağlamıştır. Kanun, yatırım yapılan yılı izleyen 10 yıl boyunca veya uzun vadeli yatırım sözleşmesi sürecinde yasamada ortaya çıkabilecek olumsuz değişikliklere karşı korumayı sağlamaktaydı.

1993 yılında ruble bölgesinden çıktıktan sonra hız kazanan reformlar Kazakistan’ın Kırgızistan ile beraber Orta Asya’nın en reformcu devleti olarak bilinmesine yol açmıştır. Bu dönemler, Kazakistan’ın daha çok kendi zengin hammadde kaynaklarından büyük beklentiler taşıdığı dönemler olarak tanımlanabilir (Ayupova, 2000: 171).

Kazakistan bağımsızlığından bu yana DYY’ların çekilmesi konusunda önemli başarı sağlamıştır ve Orta Asya’daki toplam DYY’ın %80’den fazlasını çekmiştir. Kazakistan’ın petrol, doğalgaz ve maden rezervleri yabancı yatırımcılar için cazip sektörlerin başında gelmektedir. Kazakistan bağımsızlığından bu yana yatırımları hızlandırmak için altyapı (elektrik ve telekom), hafif sanayi üretimi, sosyal hizmetler (sağlık, eğitim, spor, turizm) gibi öncelikli sektörlerle kolaylıklar sağlaması amaçlanan “Yatırım Komitesi” başta olmak üzere çeşitli kurumlar kurmuş ve mevzuat değişikliklerine gitmiştir (DEİK, 2012: 6).

Kazakistan uzun vadeli kalkınma yolunda “Kazakistan 2030” stratejisini geliştirmiş ve bu kalkınma stratejisi kapsamında ülkeye DYY’ların çekilmesi için önemli politikalar belirlemiştir (Khoich ve Madiyarova, 2013: 27). Kazak Hükümeti “Kazakistan 2030” stratejisinde ülkeye DYY’ların gelmesi için sadece izin verilmesi değil, aynı zamanda özel olarak aktif bir şekilde teşvik edilmesine yer vermiştir. Halihazırda Kazakistan Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliğindeki geçiş ekonomileri arasında yabancı yatırımlara en açık ülke olarak görülmektedir.

Kazakistan'da DYY'larla ilgili mevzuat düzenlemeleri bakımından ilk olarak 27 Aralık 1994 tarihinde "Yabancı Yatırımlar Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Bu kanunun temel özelliği; ülkeye gelecek olan DYY'ları teşvik edecek çerçeveyi belirlemesidir. Bu kanun ile DYY'lara garanti sağlanmış ve gerekli örgütsel-hukusal ortam kurulmuştur. Bununla birlikte, yabancı yatırımcılarla ve yabancı firmalarla ihtilafların çözümü evrensel değil özel kurallara bağlanmıştır. Bunların yanı sıra bu kanunla birlikte ithalat kotaları kaldırılmış ve tarifeler indirilmiştir (KATIAD, 2006: 4).

1997'de ise yabancı yatırım kanunlarını geliştirme ve yetkinleştirme amacıyla "Yabancı Yatırımcılara Devlet Yardımları Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Ancak 8 Ocak 2003 yılında yatırımlara ilişkin "Yatırımlar Hakkında Kanun"un onaylanmasıyla adı geçen ilk kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni kanun yerli yatırım ile yabancı yatırımlar arasındaki farklılığı esas itibarıyla ortadan kaldırmış ve yerli ve yabancı yatırımları düzenleyen normları güçlendirmiştir. Kazakistan ekonomisi içine çekilen bütün yatırımlara devlet garantisi verilerek yatırımlar teşvik edilmiştir. Yabancı yatırımlar kanununda önemli bazı vergi muafiyetleri ve teşvikler verilmiştir. Yeni kurulacak şirketlere on yıla kadar gelir vergisi muafiyeti; 5 yıla kadar mülkiyet vergisi muafiyeti; yatırım projesi çerçevesinde yapılacak makina-teçhizata gümrük vergisi muafiyeti; arsa, bina, yapı, makina ve cihazlar, ölçme ve kontrol cihazları, ulaştırma vb. için sağlanan devlet destekleri şeklinde tanımlanmıştır (Khoich ve Madiyarova, 2013: 26).

28 Şubat 1997 yılında kabul edilen "Doğrudan Yatırımların Devlet Tarafından Desteklemesi Kanunu" ise yatırım yasasında önemli bir gelişme olmuştur. Bu Kanun, ekonominin öncelikli sektörlerinde yatırım faaliyetlerini kontrol altına alarak üretim gelişiminde itici güç oluşturmuştur. 2003 yılında ise, yatırımların desteklemesi ve teşvikinde uluslararası tecrübeyi göz önünde bulundurarak yeni Yatırım Kanunu kabul edilmiştir. Bu Kanunun yeni hükümleri yerli ve yabancı yatırımcıları arasındaki hakların eşitlenmesi, yatırım tartışmalarının çözüm mekanizmasını kolaylaştırması gibi hususlardan oluşmaktadır. Ayrıca, farklı ülkelerle imzalanmış İki Taraflı Anlaşmalarla yatırımların korunması sağlanmaktadır. Kazakistan tarafından imzalanmış uluslararası anlaşmalar, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım Kanunu'nda vurgulandığı gibi Yatırım Kanunu'ndan önce gelmektedir.

Kazakistan'da yatırımlarla ilgili resmi kuruluş olan "Kazakh Invest Ulusal Şirketi" Anonim şirketi Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin 1 Mart 2017 tarih ve 100 No'lu Kararı uyarınca kurulmuştur. Şirket ekonominin öncelikli sektörlerine yabancı yatırım çekerek ve yatırım projelerinin kapsamlı desteğiyle Kazakistan Cumhuriyeti'nin sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınmasını teşvik etmek amacıyla taşımaktadır. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 26 Aralık 2018 tarih ve 806 sayılı "Kazakistan Cumhuriyeti kamu yönetimi sistemini daha da iyileştirmek için önlemler hakkında" Kararnamesi ile söz konusu şirketin hisse bloğuna sahip olma ve bunları kullanma hakları Kazakistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na devredilmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin 28 Aralık

2018 tarih ve 900 Sayılı Kararnamesi ile şirketin 2018 - 2027 yılları için geliştirme stratejisi onaylanmıştır. Şirket Orta Asya bölgesinde, BDT ülkelerinde ve ekonomileri geçiş sürecinde olan bir dizi ülke arasında yabancı yatırım çekmek için lider bir ajans olmak hedefini taşımaktadır (<https://invest.gov.kz>).

Kazakistan'da Hükümet politikası, beş yıl süreyle vergi indirimi ve bazı durumlarda feragat, devlet sübvansiyonları, ekipman ve diğer malzemeler üzerindeki vergi ve harçlardan kısmen veya tamamen muafiyet gibi önlemlerle yabancı yatırımı teşvik etmektedir. Ayrıca ülkede Özel Ekonomik Bölge (ÖEB) katılımcıları için bazı indirimler söz konusudur. Ülkede halihazırda 13 ÖEB bulunmaktadır. Bunlar "Astana-Yeni Şehir", "Saryarka", "Ulusal Endüstriyel Petrokimya Teknoparkı", "Aktau Limanı", "Güney", "Kimya Parkı Taraz", "Khorgos - Doğu Kapısı", "Yenilikçi Teknolojiler Parkı", "Pavlodar", "Astana - Teknopolis", "Türkistan", "ICBC" Khorgos ", "Qyzyljar" ÖEB'leridir. Bu bölgelerde yabancı firmalar, Kazak firmaları ile eşit haklara sahiptir (<https://invest.gov.kz>).

1.2. Kazakistan'a Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Dağılımı

Bağımsızlıktan bu yana doğrudan yabancı yatırımların çekilmesi konusunda önemli başarı sağlayan Kazakistan, Orta Asya'daki toplam doğrudan yabancı yatırımların yüzde 80'den fazlasını çekmiştir. Bu durumda Orta Asya ülkeleri arasında, Kazakistan yabancı yatırımlara karşı en çok açık olanıdır (Syzydykova, 2019b). Olumlu iş ortamı ve siyasi istikrar sayesinde Kazakistan 1992'den beri 149 milyardan fazla doğrudan yabancı yatırım çekmiştir. Bu Orta Asya ülkelerinde en yüksek göstergedir. Doğrudan yabancı yatırım artışı başta petrol olmak üzere enerji sektöründeki gelişmeler sayesinde olmuştur. Ham petrol ve doğal gaz üretimi ile ilgilisi olan girişimlerin payı, toplam yatırım hacminin yarısının sebebini açıklamakta ve bölgeler arasında en önemli yatırım hacmi Atyrau ve Batı Kazakistan bölgelerine yönelmektedir. Kazakistan'a yönelik doğrudan yabancı yatırım akışını Baymuratov'a göre 3'e ayırabiliriz:

- 1997 yılına kadar olan dönem. Bu dönemde yabancı yatırımcılar Kazakistan'ı daha yeni tanımaktaydı ve yatırımlar yavaş gerçekleşmekteydi. Bu kriz yıllarında yalnızca yabancı yatırımlar değil GSYİH da yavaş büyümüştür,

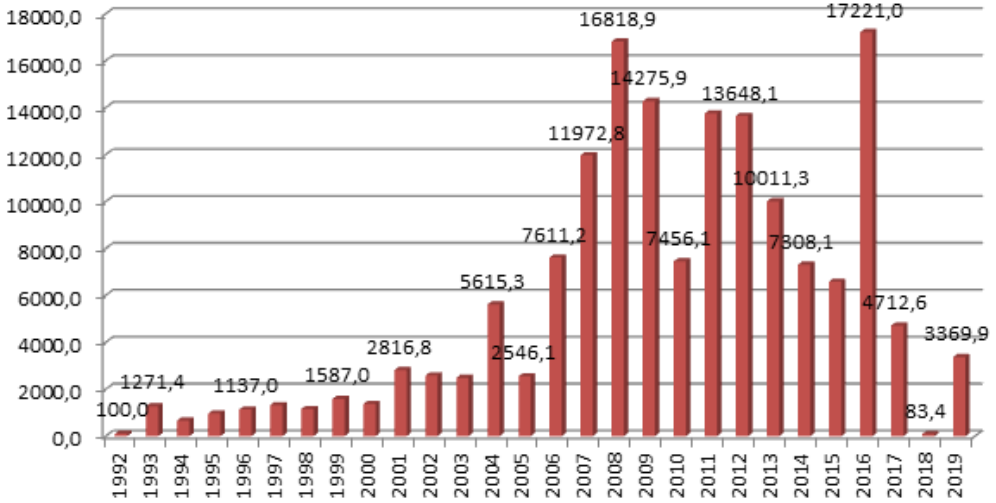
- 1997 ile 2002 yılları arasında ise yatırımlar hızlı bir biçimde artmıştır.

- 2002'den itibaren ise ülkede yabancı yatırımlar sürekli bir artış trendi yakalamıştır (Baymuratov, 2005:154). Dünya petrol pazarında yer alan eğilimler doğrultusunda ülkeye giren doğrudan yabancı yatırımlar yüksek seviyelere çıkmıştır. Kazakistan'da bulunan petrol yataklarının önemli ölçüde korunmuş olması ve hükümetin özel sektörü ekonomiye katılma konusunda teşvik etmesi, yabancı yatırımcıların bu ülkeyi tercih etmelerini sağlamıştır.

Kazakistan'a gelen doğrudan yabancı yatırımların gelişme trendini aşağıdaki Şekilden görmek mümkündür (Şekil 1). Buna göre 1999 yılına kadar aslında yabancı yatırımlar neredeyse aynı seviyelerde ilerlemiştir, 1999 yılından sonra yabancı yatırımlarda artış trendi görülmektedir, özellikle 2002 yılından sonra ya-

bancı yatırımlardaki artış dikkat çekicidir. Doğrudan yabancı yatırım artışı başta Kaşagan yatakları olmak üzere hidrokarbon alanlarındaki gelişmeler sayesinde olmuştur. Şekilden görüldüğü gibi 2016 yılsonu itibari ile Kazakistan'a uluslararası doğrudan yatırım girişleri 17,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılının sonunda Kazakistan'a net doğrudan yabancı yatırım girişi 83 milyon ABD doları olarak gerçekleşti ve bu, bir önceki yıla göre (4,7 milyar ABD doları) 6 kat daha azdır. 2018'de küresel yatırım akışları %18,4 azalarak 1,2 trilyon ABD dolarına gerilemiştir. Küresel yatırımda son üç yılda yaşanan hızlı düşüş, küresel yatırımcıların ülke ekonomilerine yönelik şüphelerini yansıtmaktadır. 2019 yılsonu itibariyle Kazakistan'a gelen net doğrudan yabancı yatırım girişi 3,4 milyar doları oluşturmuştur.

Şekil 1. Kazakistan'a gelen net DYY girişleri (milyon dolar)

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1'den de izlenebileceği gibi bağımsızlıktan bu yana ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlarda dikkat çekici bir artış izlemektedir.

Kazakistan'daki toplam yabancı yatırım stoku 149 milyar dolardır (Tablo 1). 1993 yılında yaklaşık 1,3 milyar dolar olan yabancı yatırım stoku 2019 yılına gelindiğinde 149 milyar dolara ulaşmıştır. Bu doğrudan yatırım stoku Kazakistan'ı dünyadaki ilk 40 ülke arasına sokmaktadır. Ülkenin Aralık 1991'de bağımsızlığını kazandığını düşünürsek bu ciddi bir gelişme olarak görülmektedir.

Tablo 1. 1993-2019 yıllarında Kazakistan'ın doğrudan yabancı yatırım stoku (milyon dolar)

Yıllar	DYY
1993	1271.4
1994	1931.1
1995	2895.352
1996	4032.265
1997	5353.536
1998	6505.014
1999	7976.679
2000	10077.68
2001	12916.59
2002	15464.32
2003	17587.11
2004	22376.5
2005	25607.42
2006	32879.42
2007	44590.01
2008	59034.66
2009	71846.08
2010	82647.84
2011	107395.8
2012	119943.9
2013	125218.1
2014	132127.4
2015	133334.2
2016	142844.6
2017	146491
2018	149050.7
2019	149369.3

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.1. DYY'ların Sektörel Dağılımı

Kazakistan'da ekonominin bütün sektörleri yabancı yatırımlar için açık olmakla birlikte yabancı yatırımcılara özelleştirmelere katılmalarına müsaade edilmiştir. Yabancı yatırımcıların enerji sektörü, çelik sanayisi, istihraç sanayileri ve diğer birçok sektörle ilgisi vardır.

Kazakistan'daki DYY'ların sektörel dağılımı Tablo 2'de sunulmuştur. En fazla

yabancı yatırım çeken sektörün petrol ve doğalgaz üretimine dayalı enerji sektörü olduğu görülmektedir. Örneğin 2020 yılsonu itibariyle toplam DYY'ların yarısında yakını (%48.11) ham petrol ve doğal gaz üretimine dayalı maden sanayi ve taş ocakçılık sektörüne gelmiştir. Bununla birlikte 2005-2016 yıllarına kadar yabancı yatırımların önemli bir kısmı jeolojik keşif ve araştırma yani petrol ve doğalgaz madenleri arama ve faaliyetleri için yapılmıştır. Buna rağmen Kazakistan halen dışarıdan enerji ve petrol ürünleri ithal eden ülke konumundadır.

İmalat sektörü, Kazakistan'da en çok yabancı yatırım çeken ikinci sektördür. İmalat sektörüne gelen DYY'ların ortalama %80'lik kısmı metalurji ve fabrikasyon metal ürünleri, makine ve diğer ekipmanların imalatı alt sektörüne gelmektedir. Toptan ve perakende ticaret sektörüne ve finansal ve sigortacılık faaliyetleri alanına gelen DYY'lerin payı toplam yatırımların yaklaşık %21'lik kısmını oluşturmaktadır. Gıda ve tüketim ürünleri imalatı sektörüne gelen DYY'ların payı çok az miktardadır. Kazakistan'da sermaye ve tüketim mallarında üretim iç tüketimi karşılayacak seviyede değildir. Sermaye ve tüketim malları üreticilerinin çoğunluğu ise fiyat ve kalite bakımından ithal malları ile rekabet edebilir düzeyde değildir. Dolayısıyla Kazakistan ekonomisinin gelişmesine paralel olarak, bu sektörün daha fazla yatırım çekebilmesi arzulanmaktadır. Tarım sektörü ise en az yabancı yatırım girişi ile dikkat çekmektedir (Syzdykova, 2015).

Sonuç olarak DYY'ların sektörel dağılımında dengesizlik görülmektedir. Bunun nedeni, son yıllara kadar DYY'ların hammadde odaklı olup, yabancı sermaye genellikle doğal kaynakların çıkarılmasına yönelmektedir. Orta Asya'da en fazla yabancı sermaye çeken Kazakistan olmasına rağmen, sermayenin çok az bir kısmı doğal kaynakların çıkarılması dışındaki alanlara ve yeni istihdam sağlayan sektörlerle yönelmektedir. Dolayısıyla Kazakistan'ın son dönemlerde yürütmekte olduğu yatırım politikasının amacı, sanayi sektörünün dışındaki sektörlerle yabancı yatırımı arttırmaktır. Bu amaçla devlet tarafından ilgili kanunda değişiklikler yapılmakta ve uygun ortam sağlanmaya çalışılmaktadır. Petrol dışı sektöre yatırımın yönünü çevirmek amacı ile Kazakistan Kalkınma Bankası kurulmuştur. Bankanın amacı petrol dışı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelere kredi vererek bu tür işletmeleri desteklemektir.

Tablo 2. DYY'ların ülkedeki sektörlere göre dağılımı

Sektör adı	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Maden sanayi ve taş ocacılık	24.38	26.89	22.48	33.73	48.70	56.12	56.24	48.11
<i>onun içinde: Ham petrol ve doğal gaz üretimi</i>	<i>83.70</i>	<i>79.23</i>	<i>78.41</i>	<i>79.64</i>	<i>94.18</i>	<i>89.14</i>	<i>88.95</i>	<i>78.61</i>
İmalat sektörü	4.38	10.09	16.84	19.11	24.47	14.09	14.22	18.52
Toptan ve perakende ticaret; araba ve motosikletlerin bakımı	4.88	6.84	10.08	10.73	15.04	13.49	12.23	14.88
Finansal ve sigorta hizmetleri	1.39	2.73	3.06	1.80	1.91	5.39	4.24	6.03
Nakliye ve depolama	5.94	0.50	3.15	2.41	3.78	3.02	4.54	5.09
İnşaat	1.69	4.17	6.32	5.45	1.55	2.20	2.95	3.07
Bilgi ve iletişim	0.37	1.61	0.26	1.83	0.69	0.76	0.52	1.25
Profesyonel, bilimsel ve teknik faaliyetler	54.02	44.14	36.52	22.84	0.93	2.87	2.14	1.23
<i>Jeolojik keşif ve araştırma hizmetleri</i>	<i>95.68</i>	<i>86.90</i>	<i>85.32</i>	<i>83.09</i>	<i>77.84</i>	<i>74.29</i>	<i>96.98</i>	<i>96.98</i>
İdari ve destek hizmetleri	0.01	0.39	0.52	1.01	1.47	0.74	0.80	0.94
Elektrik, gaz, buhar kaynağı ve hava ayarı	1.51	0.46	0.08	0.34	0.08	1.15	1.02	0.77
Konut ve beslenme hizmetleri	0.08	0.26	-0.33	0.06	0.35	0.08	0.80	0.66

Kaynak: Kazakistan Merkez Bankası, 2021 (www.nationalbank.kz) verilerinden derlenerek yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.2. Başlıca Yatırımcı Ülkeler

Kazakistan'da hem gelişmiş hem de gelişmekte olan 120'den fazla ülke yatırım yapmaktadır. Tablo 3 ve Şekil 2'de sırasıyla da Kazakistan'da en fazla yatırım yapan ülkelerin toplam yatırımların içindeki oranı ve yatırım hacimleri yer almaktadır. Buna göre, en fazla yatırım yapan ülke Hollanda'dır. En çok yatırım yapan 2.ülke ise ABD olup, 2020 yılındaki toplam brüt yatırımlar içindeki payı bir önceki yıla göre %9 oranında azalmıştır. Sırasıyla Hollanda, ABD ve İsviçre olmak üzere üç ülke Kazakistan'a gelen yabancı yatırımların yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Ayrıca Kazakistan'da önde gelen yatırımcı ülkelerden birisi de Türkiye'dir. Yıllar itibariyle bakıldığında en fazla yatırım yapan ülkeler listesindeki sıralaması değişmektedir.

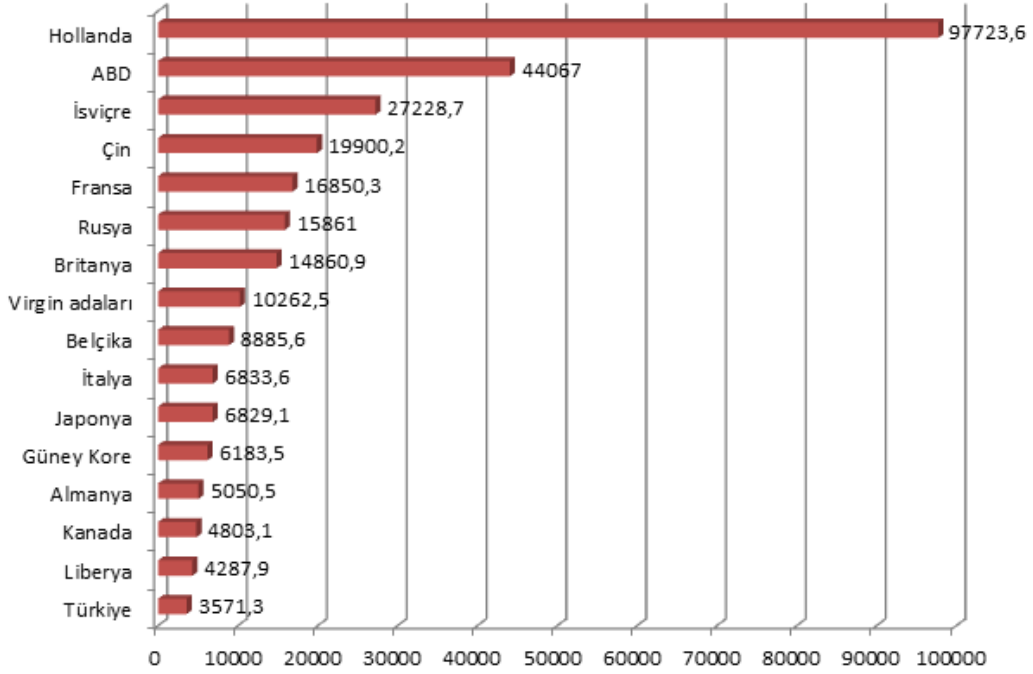
Tablo 3. Kazakistan'da başlıca yatırımcı ülkeler

Ülkeler	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<i>Toplam</i>	100	100	100	100	100	100	100	100
Hollanda	24.56	32.86	37.38	37.29	28.32	30.36	30.10	30.11
ABD	14.92	8.14	18.03	15.99	17.62	22.01	22.80	13.12
İsviçre	1.42	2.46	12.41	12.65	14.14	10.47	9.23	10.38
Rusya	2.87	4.28	3.47	4.08	5.85	6.18	5.71	7.09
Çin	2.73	7.72	5.43	4.56	5.16	6.86	6.96	5.62
Britanya	7.63	4.94	2.57	3.31	2.55	2.55	2.55	4.98
Belçika	-0.07	1.90	4.51	3.33	5.10	4.32	3.54	4.64
Fransa	9.79	7.02	6.30	5.37	3.83	3.77	4.39	4.06
Güney Kore	0.73	1.35	2.23	1.70	2.36	1.97	1.92	2.72
Kıbrıs	0.65	1.40	0.30	0.33	0.47	0.49	0.48	2.61
Türkiye	1.00	0.43	0.94	1.58	1.40	1.24	1.47	2.12
Lüksemburg	0.16	0.02	1.08	0.42	1.30	1.94	0.95	1.90
Japonya	4.23	2.78	2.57	2.24	1.70	1.66	1.65	1.70
Almanya	1.09	0.91	1.55	1.12	1.87	1.07	1.36	1.55
BAE	0.34	0.45	-0.76	0.35	0.44	0.25	0.66	1.06
Singapur	0.07	0.41	0.06	0.84	0.29	0.09	0.68	0.90
Gürcistan	0.00	0.00	-0.18	0.12	0.06	0.12	0.12	0.80
İtalya	4.11	2.91	1.15	1.62	0.60	0.89	0.84	0.69
Diğer ülkeler	23.77	20.03	0.97	3.09	6.92	3.76	4.57	3.96

Kaynak: Kazakistan Merkez Bankası, 2021 (www.nationalbank.kz) verilerinden derlenerek yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yatırımcı ülkelerin 2005-2020 dönemindeki Kazakistan'a toplam brüt yatırım hacimlerini aşağıdaki grafikten görmek mümkündür.

Şekil 2. Başlıca yatırımcı ülkelerin 2005-2020 dönemindeki toplam brüt yatırım hacmi (milyon dolar)

Kaynak: Kazakistan Merkez Bankası, 2021 (www.nationalbank.kz) verilerinden derlenerek yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 2’den görüldüğü gibi söz konusu dönemdeki en büyük yatırımcı yaklaşık 98 milyar dolar ile Hollanda olmaktadır. ABD’nin 2005-2020 dönemindeki ülkeye yaptığı brüt DYY’larının hacmi yaklaşık 44 milyar dolardır. İsviçre ve Çin, sırasıyla 27 ve 20 milyar dolar yatırım ile en çok yatırım yapan ülkeler arasında 3. ve 4.sırada gelmektedir. Kazakistan, Çin’in “Tek Kuşak, Tek Yol” girişimi kapsamında giderek artan bir şekilde Çin’den doğrudan yabancı yatırım çekmektedir. Türkiye’nin söz konusu dönemdeki ülkeye toplam brüt yatırımlarının hacmi yaklaşık 3,5 milyar dolar olmuştur.

1.3. Kazakistan’da Yatırım Ortamı

Kazakistan, Orta Asya bölgesindeki en iyi yatırım iklimine sahip ülkelerden biridir. Kazakistan, 2006 yılından bu yana ülkedeki yatırım ortamını iyileştirme konusunda Doing Business tarafından önerilen 36 reform uygulamıştır. Bunun sonucunda Kazakistan, 10 yılda dört kez en iyi 10 reformcu ülke arasına girmeyi başarmıştır (Doing Business, 2017). Bu gelişme, bu zamana kadar hiçbir ülke tarafından gerçekleştirilmemiş bir başarı olarak görülmektedir.

Yatırım iklimini daha da geliştirmek için çaba harcayan Kazak hükümeti, 2017 yılında Dünya Bankası ile işbirliği içinde geliştirilen yatırım ortamını iyileştirme, özelleştirme ve ekonomik çeşitlendirme politikalarına ilişkin yeni hedefleri belirleyen “2018-2022 Ulusal Yatırım Stratejisini” kabul etmiştir (<https://strategy2050.kz>). Ayrıca bu strateji kapsamında ülkedeki toplam DYY stokunu, 2022 yılına kadar %25 oranında artırmak hedeflenmiştir.

Dünya Bankası tarafından yayınlanan Doing Business (2020)’e göre, Kazakistan iş yapma kolaylığı açısından 190 ülke arasında 25’inci sırayı almıştır. Ülke son iki yılda pozisyonunu 11 puan artırdı (2017 - 36. sırada, 2018 - 28. sırada). Kazakistan, «Kredilerin alınması» (+35 pozisyon), «İşletmelerin tescili» (+14 pozisyon), «Elektrik sistemine bağlanma» (+9 pozisyon) göstergelerinde önemli bir büyüme gösterdi ve «Sözleşmelerin yerine getirilmesinin sağlanması» göstergesinde (4 pozisyon) konumunu korumuştur. Kazakistan hükümeti, yatırım ortamını daha da geliştirmek için reformlara devam etmekte ve Kazakistan-2050 Stratejisine göre, iş yapma kolaylığı listesinde Kazakistan’ın ilk 20 ülke arasına girmesi öngörülmektedir (<https://www.doingbusiness.org/en/rankings>).

Bununla birlikte aşağıdaki Tablo 4’te Küresel Doğrudan Yabancı Yatırım Ülke Çekicilik Endeksindeki Kazakistan’ın sıralaması yıllar itibariyle gösterilmiştir. Buna göre söz konusu endekste Kazakistan’ın yeri her geçen yıl yükselmektedir.

Tablo 4. Küresel Doğrudan Yabancı Yatırım Ülke Çekicilik Endeksindeki Kazakistan’ın yeri

Ülke	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Kazakistan	66	63	56	55	56	56	54	52

Kaynak: Ben Jelili, 2020 verilerinden derlenmiştir.

Ayrıca Kazakistan’ın DYY Ülke Çekicilik Endeksindeki birtakım göstergelere göre 2019 ve 2020 yıllarındaki sıralaması Tablo 5’te sunulmuştur. Bu raporda, Kazakistan’ın, 2020 yılında 2019 yılına kıyasla, “Makroekonomik İstikrar” göstergesi değişmeyerek aynı kalmış; “Mali Yapı ve Gelişim” göstergesi 2 basamak düşerek 63.sıradan 65.sıraya düşmüş, “Kurumsal çevre” göstergesi 1 basamak yükselerek 73.sıraya, “İş çevresi” göstergesi 4 basamak yükselerek 6.sıraya yükselmiştir. Pazar erişimi ve pazar potansiyeli, insan ve doğal kaynaklar, maliyet bileşenleri ve lojistik performansı gibi alt göstergeleri içerek “Altyapı” göstergesi 1 basamak yükselerek 46.sıraya yükselmiş fakat “Teknolojik ortam ve Farklılaşma” göstergesi bakımından 1 basamak geriye gitmiştir.

Tablo 5. DYY Ülke Çekicilik Endeksi

Göstergeler	Sıra 2019	Sıra 2020
Makroekonomik İstikrar	31	31
Mali Yapı ve Gelişim	63	65
Kurumsal çevre	74	73
İş çevresi	10	6
Önkoşullar (Altyapı)	47	46
Pazar Erişimi ve Pazar Potansiyeli	77	73
İnsan ve Doğal Kaynaklar	36	32
Maliyet Bileşenleri	75	82
Lojistik Performansı	65	65
Temel Faktörler	56	57
Aglomerasyon Ekonomileri	45	43
Teknolojik ortam ve Farklılaşma	55	57

Kaynak: Ben Jelili, 2020 verilerinden derlenmiştir.

2. KIRGIZİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR

2.1. Kırgızistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Politikası

Orta Asya ülkeleri içinde piyasa ekonomisine uyum sırasında en liberal reformları Kırgızistan yürütmüştür. Ancak Kırgızistan, diğer Orta Asya ülkelerine nazaran daha az hammaddeye sahip olduğundan, ülkeye kayda değer bir yabancı sermaye gelmemiştir (Karatalov, 2012:58). İzole olmuş coğrafi konumu, altın dışındaki doğal kaynaklarının diğer komşu ülkelere göre sınırlı olması ve görece dar iç piyasası, ülkeye giren doğrudan yabancı sermayenin sınırlı düzeyde gerçekleşmesine neden olmaktadır.

Kırgızistan'da doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye çekilebilmesi yönünde bağımsızlıktan beri süregelen yoğun çaba vardır. Yapılan tüm düzenlemelerle, ekonomide öngörülen hedefleri gerçekleştirmek, uluslararası anlaşmalara uygun olarak tasarrufları yatırıma yönlendirmek, katma değeri yüksek, ileri ve uygun teknolojileri kullanarak bölgelerarası dengesizlikleri gidermek, istihdam yaratmak ve uluslararası rekabet gücünü sağlamak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ülkede birçok yasal, idari ve mali düzenleme yapılmış ve çeşitli teşvikler uygulamaya konulmuştur (Ayyıldız, 2007: 25).

Kırgızistan'da yabancı yatırımlarla ilişkin ilk yasal düzenleme, 1991 yılında Yabancı Yatırımlar Hakkında Kanun'un kabul edilmesi olmuştur. Ancak bu konuda yapılan düzenlemeler, 2003 yılına dek 11 defa değişmiştir ve bu tarihten itibaren Kırgızistan'da uygulamada olan yatırımlarla ilgili kanun Yabancı Yatırım Kanunu tek geçerli kanun hâline gelmiştir. Bu Kanuna göre, Kırgızistan'da tescilli bir firmanın yabancı yatırımcı sayılabilmesi için artık yabancı bir firma ya

da şahsın o işletmede en az üçte bir oranında paya sahip olması gerekmektedir. Bu yeni kanun ayrıca yabancı yatırımcıların ülkeden çekilmesini de kolaylaştırmaktadır.

27 Mart 2003 tarihli Kırgızistan Yatırım Kanunu'nda yatırım politikasının esasları belirlenmiş bulunmaktadır. Söz konusu esaslar, ülkedeki yatırım ortamının iyileştirilmesi ile yerel ve yabancı yatırımcıların adil ve hakkaniyetli bir rejim kapsamında yatırımlarının güvenliğinin sağlanmasını hedeflemektedir. Bu kapsamda söz konusu kanunla getirilen hususlar şöyle sıralanabilir:

- Ekonominin öncelikli sektörleri ve öncelikli coğrafi bölgelerdeki yatırımlarla ilgili iktisadi kalkınma programı çerçevesinde yapılan yatırımların öncelikli olarak değerlendirilmesi,
- Gerekli yerel prosedürlerin tüketilmesinden sonra uluslararası tahkim hakkının yabancı yatırımcılara verilmesi,
- Anayasa, vergi kanunları, ulusal güvenlik ve çevre koruma dışındaki alanlarda gerçekleştirilecek yasal değişikliklerde, yatırımcı firmalara 10 yıllık yasama garantisi (yapılabilecek yasal değişikliklerde, ilgili firmalar tarafından 10 yıl süre ile kendi lehlerine olan yasal uygulamaları seçme hakkının tanınmasını),
- Yerel ve yabancı yatırımcılara eşit muamele yapılması. Ayrıca kanunda açık ve net bir biçimde yerel ve yabancı yatırımcı kavramları ve içeriği tarif edilmiştir (Karatalov, 2012:68).

Kırgızistan'da Yabancı Yatırım Kanunu dışında yabancı yatırım çekme konusunda pek çok düzenleme yapılmış olup, bu düzenlemeler çerçevesine yatırım teşvikleri de alınmıştır. Başta yabancı yatırımcılara ülke sınırlarında istediği kadar yatırım yapma imkânı tanınmaktadır ve yerli veya yabancı her girişimciye 99 yıllığına toprak kiralayabilme imkânı verilmektedir. Bu teşviklerin yanı sıra ülke, bu yatırımların güvence altına alınmasını sağlayacak hukuki altyapıyı oluşturma ve geliştirme yolunda önemli düzenleme yapmıştır. Bu bağlamda ülkede kamulaştırma yapılması durumunda özel mülkiyet sahibine etkin tazminat ödeneceği garanti altına alınmıştır. Buna ek olarak yürürlükte olan yatırım kanunu, yabancı yatırımları kamulaştırma ve millileştirmeye karşı korumaktadır (Ayyıldız, 2007: 26).

Ülkenin yatırım politikasının uygulanmasından sorumlu ve bünyesinde "Doğrudan Yatırım Politikası Dairesi"ni (The Department of Direct Investments Policy) içeren devlet organı "Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi ve Maliye Bakanlığı"dır. Bu daire aşağıdaki hizmetleri sunmaktadır:

- Kırgızistan'daki olası yatırım fırsatları, piyasa araştırmaları, iş ortakları bulmada yardımcı olmak,
- İç ve dış piyasalarda mal ve hizmet sunumu, üretim fırsatları ve piyasa talebi konusunda piyasa araştırması yaparak gerekli personel, üretim alanı, ortaklar vb. konularda yatırımcılara hizmet sunmak,

- İdari ve hukuki otoritelere karşı yatırımcıları temsil etmek,
- “One Stop Shop” bölümü yatırımcılara izinler ve kayıt olma sürecinde “tek noktaya müracaat prensibi” ile ciddi şekilde yardımcı olmaktadır.

Doğrudan Yatırım Politikası Dairesi, Kırgız Cumhuriyeti kanunları ve her türlü mevzuata ilişkin büyük bir veritabanına sahiptir. Bunun dışında gerekli olduğu durumlarda, diğer resmi ve özel kuruluşlardan da gerekli ve detaylı bilgileri edinerek yatırımcıların kullanımına sunmaktadır. Kurum yabancı yatırımcıların yerel firmalarla kolayca iletişim kurmasını ve gerekli yerel personel ve lojistik imkanlara tek elden ulaşmasını sağlayarak yabancı yatırımcılara önemli bir katkı sunar (Karatalov, 2012:71).

Yatırımlar, Kırgız Cumhuriyeti ekonomisinin gelişimi için büyük bir bileşendir, bu nedenle Kırgız Cumhuriyeti'nin yatırım mevzuatı çok liberaldir. Anayasa, temel ve birincil yasadır ve diğer tüm yasalar buna uymak zorundadır. Bu kanunlardan bazıları, Lisans Kanunu, Anonim Şirketler Kanunu, Maden Kanunu, Kırgız Cumhuriyeti Serbest Ekonomik Bölgeleri Kanunu, Vergi Kanunu, Arazi Kanunu, Gümrük Kanunu gibi Kırgız Cumhuriyeti'ndeki yatırımları doğrudan ve dolaylı olarak düzenler. Bununla birlikte, esas olan Yatırım Kanunu'dur.

Bu nedenle, Kırgız Cumhuriyeti mevzuatına göre yabancı yatırımcıların ülkedeki gerçek ve tüzel kişilere karşı ulusal bir yaklaşım sergilemesi gerekmektedir. Mevzuat, Kırgız Cumhuriyeti'nden yatırımların, mülklerin ve bilgilerin ihracatı ve iadesi için garantiler, yatırımların yabancılaşmasına karşı koruma garantileri ve yatırımcıların maruz kaldığı zararların tazmini dahil olmak üzere yabancı yatırımcılara çok çeşitli haklar ve garantiler sağlar.

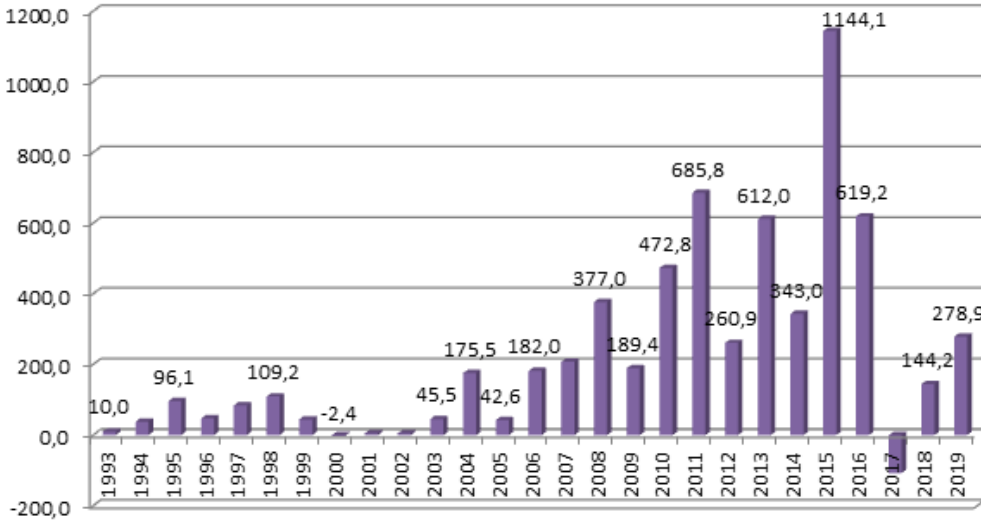
Kırgız Cumhuriyeti, yatırımları ortaklaşa desteklemek, teşvik etmek ve korumak için bir dizi ikili anlaşma imzalamıştır. Bu tür anlaşmalar aşağıdaki ülkelerle imzalanmıştır: Çin (1995); Türkiye (1996); Ukrayna (1993); ABD (1994); Ermenistan (1995); Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda (1998); Fransa (1997); İran (2005); Azerbaycan (1997); Almanya (2006); Gürcistan (1997); Hindistan (2000); Kazakistan (2005); Beyaz Rusya (2001); Moğolistan (1999); İsviçre (2003); Tacikistan (2001); İsveç (2003); Moldova (2004); Finlandiya (2004); Güney Kore (2008); Letonya (2008); Litvanya (2009); Danimarka (2001); Malezya (1995); Pakistan (1995); Endonezya (1997); Özbekistan (1997); BAE (2014); Katar (2014); Kuveyt (2015).

2.2. Kırgızistan'a Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Dağılımı

Yukarıda bahsedildiği gibi Kırgızistan, diğer Orta Asya ülkelerine nazaran daha az hammaddeye sahip olduğundan, ülkeye gelen yabancı sermaye sınırlı kalmaktadır. Kırgızistan'a doğrudan yabancı yatırımların gelmesi yabancı işletmelerin ve işbirliklerinin kurulması, devlet işletmelerinin yabancı sermayeye katılımı ile özelleştirilmesi, yabancı şirketlere işletmelerin devredilmesi, ortak ve yabancı bankaların kurulması yoluyla gerçekleşmektedir. Ama özellikle belirtmek gerekir ki, ülkemizde çok az sayıdaki uluslararası veya global şirketlerin yatırımı ya-

pılmıştır. Bir başka deyişle, Kırgızistan'da yatırımda bulunan uluslararası bazda, global piyasalara hâkim firmaların sayısı henüz azdır. Bağımsızlıktan bu yana Kırgızistan'a gelen yabancı yatırımların seyri Şekil 3'ten görülebilmektedir. Buna göre Kırgızistan'a gelen doğrudan yabancı yatırımlar 2003 yılından itibaren artmaya başlamıştır. Bağımsızlıktan bu yana gerçekleşen yatırımların içinde en büyük rakam 2015 yılında (1,1 milyar dolar) görülmektedir. Bu rakam başlangıç seviyesine oranla yüksek gibi görünse de Orta Asya ülkeleri ile karşılaştırıldığında düşük bir seviyede kaldığı görülmektedir. 2019 yılı sonu itibarıyla ülkeye gelen net doğrudan yabancı yatırım 278 milyon doları oluşturmaktadır.

Şekil 3. Kırgızistan'a gelen net DYY girişleri (milyon dolar)

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kırgızistan'daki toplam yabancı yatırım stoku 5,5 milyar dolardır (Tablo 6). 1993 yılında yaklaşık 10 milyon dolar olan yabancı yatırım stoku 2019 yılına gelindiğinde 5,5 milyar dolara ulaşmıştır.

Tablo 6. 1993-2019 yıllarında Kırgızistan'ın doğrudan yabancı yatırım stoku (milyon dolar)

Yıllar	DYY
1993	10.0
1994	48.2
1995	144.3
1996	191.0
1997	274.0
1998	383.3
1999	427.6
2000	431.8
2001	427.3
2002	479.1
2003	532.4
2004	582.3
2005	627.2
2006	750.4
2007	982.7
2008	1379.6
2009	1428.8
2010	1697.6
2011	2413.4
2012	3553.3
2013	3319.2
2014	3553.3
2015	4637.7
2016	5245.5
2017	5221.3
2018	5300.5
2019	5590.4

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.2.1. DYY'ların Sektörel Dağılımı

Kırgızistan ekonomisine DYY girişi son zamanlarda yükselse de yetersizdir. Maden sektörü ve imalat sektörü başlıca yatırım çeken sektörlerdir. 2020 yılında yapılan toplam yatırımın yarısından fazlası üretim ve imalat sektöründe gerçekleşmiştir. Finansal aracılık ve sigorta sektörü, Kırgızistan'da en çok yabancı yatırım çeken ikinci sektördür. Toptan ve perakende ticaret; araba ve motosiklet

tamiri alanına gelen DYY'lerin payı toplam yatırımların yaklaşık %7,11'lik kısmını oluşturmaktadır (Tablo 7).

Tablo 7. Kırgızistan'da DYY'nin Sektörlere Göre Dağılımı (%)

Sektör adı	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Üretim ve imalat endüstrisi	53.70	50.39	48.97	37.58	52.49	55.45	55.53
Finansal aracılık ve sigorta	2.44	17.71	12.35	27.31	22.65	13.33	22.54
Toptan ve perakende ticaret; araba ve motosiklet tamiri	12.91	7.46	7.04	7.86	7.42	9.70	7.11
Madencilik	1.18	3.08	4.17	2.56	3.10	3.73	4.09
Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler	14.53	6.68	5.91	3.68	4.37	5.03	3.07
Bina	0.84	2.55	0.92	0.30	2.93	2.09	2.19
Bilgi ve iletişim	2.62	2.05	2.89	1.45	1.62	2.87	2.08
Elektrik, gaz, buhar ve şartlandırılmış havanın sağlanması	1.50	6.26	7.11	13.00	1.83	2.27	1.70
Taşıma faaliyetleri ve depo	4.80	2.53	6.53	4.75	2.27	4.59	1.04
Gayrimenkul işlemleri	0.12	0.46	0.60	0.55	0.53	0.27	0.19
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	0.11	0.03	0.24	0.12	0.15	0.13	0.15
Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik	4.85	0.60	1.83	0.50	0.49	0.21	0.10
İdari ve destek faaliyetleri	0.04	0.01	0.05	0.02	0.02	0.04	0.08
Halk sağlığı ve sosyal hizmetler	0.03	0.02	0.03	0.04	0.03	0.09	0.07
Eğitim	0.00	0.09	0.64	0.00	0.02	0.02	0.02
Otel ve restoran faaliyetleri	0.25	0.01	0.06	0.06	0.02	0.04	0.02
Sanat, eğlence ve dinlenme	0.00	0.00	0.00	0.09	0.00	0.02	0.02
Su temini, arıtma, atık arıtma ve ikincil hammaddelerin geri kazanımı	0.00	0.05	0.43	0.08	0.04	0.09	0.01
Diğer hizmet faaliyetleri	0.06	0.01	0.23	0.05	0.01	0.03	0.01

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, 2021 (<http://www.stat.kg/>) verilerinden derlenmiştir.

2.2.2. Başlıca Yatırımcı Ülkeler

Kırgızistan'da 2000'li yıllardan itibaren DYY girişi genelde şu üç ülke tarafından gerçekleştirilmekteydi: Kanada, Türkiye ve ABD. Burada da ilk sırada 2002 yılında ABD bulunmakta iken 2003 ve 2004 yılında ilk sırayı Kanada almıştır. Türkiye bu yıllarda genelde ikinci sıraya yerleşmiştir. Kanada 2002 yılında üçüncü sırada iken 2003 ve 2004 yıllarında birinciliği almıştır. 2020 yılına gelindiğinde Kırgızistan'a en çok yatırım yapan ülkeler arasında Kanada yine birincilikte yer almaktadır. Ülkeye gelen yabancı yatırımların neredeyse yarısı Kanada'dan gelmektedir. Kanada'dan sonra getiren ülkeler sırasında Rusya, Çin ve Kazakistan ilk sıralarda yer almaktadır. Orta Asya ülkelerinden Kırgızistan'a DYY girişi yapan ana ülke Kazakistan olmaktadır (Tablo 8).

Tablo 8. Kırgızistan'da DYY'nin Ülkelere Göre Dağılımı (%)

Ülkeler	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Ülke grubu								
BDT dışındaki ülkeler	63.98	76.88	58.34	62.67	72.68	69.61	75.97	69.06
BDT ülkeleri	36.02	23.12	41.66	37.33	27.32	30.39	24.03	30.94
Ülkeler								
Kanada	24.64	41.49	17.04	25.95	28.36	42.24	49.20	49.97
Rusya	13.03	13.25	35.19	31.07	20.38	26.01	19.05	25.46
Çin	1.01	6.48	22.41	14.64	19.09	9.95	11.89	6.29
Kazakistan	20.32	6.37	4.47	4.81	5.59	3.30	4.09	4.36
Uluslararası kuruluşlar	6.18	7.94	2.81	7.17	4.75	3.10	2.92	3.31
Birleşik Krallık	18.48	3.19	5.05	0.99	1.40	2.02	1.77	2.61
Türkiye	1.25	2.13	3.48	1.72	1.39	2.69	2.88	1.67
Avrupa Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası	0.33	0.17	0.16	0.14	0.08	0.03	0.08	0.01
Amerika Birleşik Devletleri	4.94	1.40	0.91	2.48	10.55	2.63	0.24	0.24
Hollanda	0.18	0.34	1.20	0.67	1.17	1.20	1.28	1.01
Kore Cumhuriyeti	0.40	1.00	0.44	0.44	0.29	0.35	0.07	0.23
Lüksemburg		0.08	0.51	0.36	0.74	0.46	0.54	0.42
Almanya	2.01	1.55	0.80	0.29	1.36	0.54	0.41	0.18
Tacikistan	0.30	0.17	0.31	0.67	0.25	0.30	0.22	0.21
Özbekistan	0.48	1.86	0.55	0.26	0.57	0.56	0.40	0.36

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, 2021 (<http://www.stat.kg/>) verilerinden derlenmiştir.

2.3. Yatırım Ortamı

Kırgızistan Hükümeti son dönemlerde yatırım ortamının iyileştirilmesi ve ülkede ciddi seviyede görülen yolsuzluğun azaltılması konusuna vurgu yapmaktadır. Ülke, ilk başta yatırımcıların korunması (22.sıra); firmaların krediye erişimini kolaylaştırmak için kredi bürolarının açılması (13. sıra); ve daha kolay bir şekilde bir iş başlatmak (12.sıra) ve tescil işlemlerini hızlandırmak (9.sıra) için çeşitli düzenleyici yasalar ve yönetmelikler çıkartarak dünya sıralamasında yükselerek önemli yol kat etmiştir.

Doing Business 2020 sıralamasında Kırgızistan 80.sırada yer almıştır, 2019 sıralamasında ise Kırgızistan 70. sırada yer almaktaydı. Kırgızistan'da altyapı yetersizliği, yatırım yapma yolunda kilit nokta ve önemli bir engeldir. Zayıf olan elektrik arzı, enerji kayıplarının önüne geçilmesi ve tüketim verimliliğinin artırılması gereken temel bir sorun olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra yetersiz olan ulaşım altyapısı da özel sektörün gelişimini baltalayan önemli bir unsurdur.

Pozisyonlardaki düşüşe rağmen Kırgızistan, Doing Business 2020 derecelendirmesinde ilk 20 reformcu arasına girmiştir. Rapor sonuçlarına göre, ülkede elektrik şebekelerine bağlantı, vergilendirme ve kredi alma gibi göstergelere ilişkin iyileştirmeler mevcuttur. Kredi bürolarının çalışma sisteminin iyileştirilmesi ve raporlama ve vergi ödeme prosedürlerinin basitleştirilmesi nedeniyle “Kredi alma” ve “Vergilendirme” göstergelerinde reformlar kaydedilmiştir (Tablo 9).

Kırgız Cumhuriyeti’nin 2018-2040 Ulusal Kalkınma Stratejisi’ne göre, 2023 yılına kadar Cumhuriyet, Doing Business derecelendirmesine göre dünyanın önde gelen 40 ülkesinden biri olmalıdır.

Tablo 9. Kırgızistan’ın İş Yapma Kolaylığı Açısından Sıralaması (2020)

Göstergeler	Sıra
İş Yapma Kolaylığı	80
İş Kurma	42
İnşaat Ruhsatı İşlemleri	90
Elektrik Temini	143
Gayrimenkul Tescili	7
Kredi Temini	15
Yatırımcıların Korunması	128
Vergi Ödeme	117
Sınır Ötesi Ticaret	89
Sözleşmelerin Uygulanması	134
İflasın Çözümü (Tasfiye)	78

Kaynak: World Bank, Doing Business 2020

3. ÖZBEKİSTAN’DA YATIRIM ORTAMI VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR

3.1. Özbekistan’ın Doğrudan Yabancı Yatırım Politikası

Özbekistan, 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinden bu yana, merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisi sistemine doğru geçiş sürecinde önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Doğrudan yabancı yatırımların, Özbekistan’ın büyüme ve gelişimine katkıda bulunmak ve aynı zamanda dünya ekonomisinde piyasa temelli ekonomiye entegrasyonu ve ülkenin geçiş sürecini kolaylaştırmak için bir araç olduğunu kabul ederek yabancı yatırımcıları memnuniyetle karşılamıştır (UNCTAD, 1999:3).

Özbekistan’da DYY’la ilgili hukuki düzenlemelerin ilki 1998 tarihinde Özbek Hükümeti tarafından kabul edilen “Yabancı Yatırımlar Kanunu”dur. Bu kanun, ülkeye daha fazla yatırım çekilmesini amaçlamıştır ve yabancı sermayeli şirketlere çeşitli vergi istisnaları ve sermaye malları için gümrük vergisi muafiyeti tanımıştır. 2013 yılında bu kanunda değişiklik yapılmıştır. Yapılan değişiklik sonucunda aşağıdaki teşvik ve düzenlemeler getirilmiştir;

- Yabancı yatırımcılara, yatırım faaliyetleri sonucunda elde edilen meblağların, vergi ve diğer zorunlu ödemeleri yapıldıktan sonra serbest şekilde ve bağımsız olarak tasarruf etmesine de imkân tanınmaktadır.
- Tüzük sermayesinin en az yüzde 30'u yabancı yatırımcıya ait 150 bin dolar-dan fazla ana sermayesine sahip işletme, doğrudan yabancı yatırımlı işletme statüsüne sahip olabilmektedir.
- Özbekistan Adalet Bakanlığı, doğrudan yabancı yatırımlı işletmeyi, gerekli evrakı teslim etmesi halinde en fazla 7 günde resmi kayda alırken, işletmelerin kayda alınması için gereken evrakı toplama sürecinin ise çok uzun sürmesinden ötürü, yeni uygulanacak «tek gişe» uygulamasının, söz konusu sürenin büyük ölçüde kısaltılmasını sağlaması hedeflenmektedir.
- Ayrıca yabancı yatırımcının payı en az 5 milyon ABD Doları miktarında olan yeni kurulacak yabancı yatırımlı şirketlerin, vergi mevzuatının değişmesi halinde, kayda alındığı tarihten sonra 10 yıl boyunca kayıt tarihinde geçerli olan ve listesi Özbekistan Cumhurbaşkanı Kararı ile onaylanan vergi ve diğer zorunlu ödemelere ilişkin normlar ve kuralları uygulama hakkına sahip olacağı hususu yapılan değişiklikler arasında yer almaktadır.
- Öte yandan, anılan Kanuna istinaden, Bakanlıklar, devlet komiteleri, kurum ve kuruluşlar, yerel yönetim birimleri, adli kolluk organları ve bankalar tarafından yabancı yatırımcıların ve yabancı yatırım iştirakindeki şirketlerin faaliyetine ilişkin ek talepler ve sınırlamalar getirilmesi yasaklanmıştır.
- Diğer taraftan, doğrudan yabancı yatırımlı işletmelerin resmi kayda alınmasını da kolaylaştırmak için “tek gişe” uygulamasına gidilmesi ve doğrudan yabancı yatırımlı işletme kurucularına, onların işletmedeki paylarının bulunduğu süre boyunca çoklu giriş-çıkışlı vize verilmesi öngörülmektedir.

Ülkede yatırım ortamının daha da geliştirilmesi, özelleştirme, üretimin modernize edilmesi, yeniden yapılandırılması; işsizliğin fazla olduğu bölgelerde yeni istihdam alanlarının yaratılmasına ilişkin programın gerçekleştirilmesi için yabancı yatırımların çekilmesi ve yabancı yatırımcılar için güvenli hukuksal bir yapının oluşturulmasını teminen, “Doğrudan Özel Yabancı Yatırımların Teşvik Edilmesine İlişkin Ek Tedbirler” Kararı 11.04.2005 tarihinde yürürlüğe girmiştir (T.C. Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2013:33).

Özbekistan, DYY'la ilgili kanun düzenlemelerini liberal bir şekilde düzenlemiştir. Ülke, yabancı yatırım çekme konusunda açık olup bu yöndeki politikalarını sürdürmektedir. Hükümetin DYY çekmek için sanayi öncelikleri şunlardır:

- Tarım, mineral ve hidrokarbon içeren malların ilave işleme,
- İleri teknoloji donanımları imalatı, bilgisayar, telekomünikasyon,
- Havacılık,
- İlaç ve tıbbi teçhizat imalatı ve Turizm sektörü (UNCTAD, 2013:3).

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının 28 Ocak 2019 tarihli «Özbekistan

Cumhuriyeti Yatırım ve Dış Ticaret Bakanlığı'nın faaliyetlerinin organize edilmesine ilişkin» kararnameyi uyarınca Bakanlar Kurulu, Özbekistan Cumhuriyeti Yatırım ve Dış Ticaret Bakanlığı bünyesinde yabancı yatırımları çekmek için bir Ajans oluşturulmuştur.

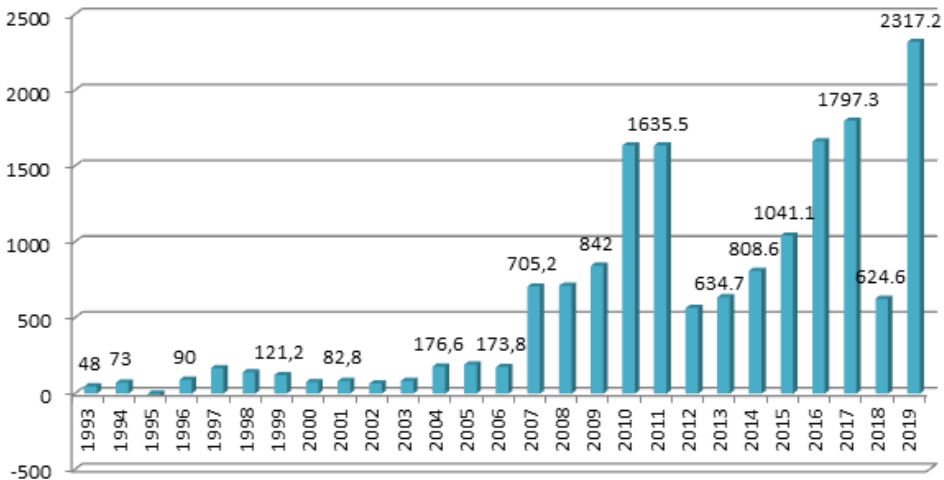
Özbekistan Cumhuriyeti Yatırım ve Dış Ticaret Bakanlığı'na bağlı Yabancı Yatırımları Çekme Ajansı, aşağıdaki ana stratejik görevleri ve talimatları uygular:

- Ülkenin ekonomik, sosyal ve çevresel çıkarlarını göz önünde bulundurarak, yabancı yatırımları çekmeyi, yabancı yatırımcılar için uygun koşullar yaratmayı amaçlayan yatırım politikasının uygulanmasına katılım;
- Yabancı yatırımcıların bilgi, hukuki ve diğer desteklerinin yanı sıra, yatırım faaliyetleri alanında devlet kurumları ve kuruluşları, yerli girişimciler ile etkileşimi organize etmede onlara yardım;
- Yabancı yatırımların katılımıyla gelecek vaat eden ve devam eden yatırım projelerinin bir bilgi veritabanının oluşturulması ve uygulama durumlarının sistem tarafından izlenmesi;
- Yabancı yatırımcılara sağlanan elverişli koşullar, garantiler, faydalar ve tercihler hakkında medya da dahil olmak üzere yabancı iş çevreleri arasında açıklayıcı çalışmalar yürütmek (<http://invest.gov.uz>).

3.2. Özbekistan'a Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Dağılımı

Özbekistan'a gelen doğrudan yabancı yatırımların gelişme trendini aşağıdaki Şekilden görmek mümkündür (Şekil 4). Buna göre 2004 yılına kadar aslında yabancı yatırımlar neredeyse aynı seviyelerde ilerlemiştir, 2004 yılından sonra yabancı yatırımlarda artış trendi görülmektedir, özellikle 2010-2011 yıllarındaki yabancı yatırımlardaki artış dikkat çekicidir. 2019 yılının sonunda Özbekistan'a net doğrudan yabancı yatırım girişi 2,3 milyar ABD doları olarak gerçekleşti ve bu, bir önceki yıla göre (624 milyon ABD doları) 4 kat daha fazladır.

Şekil 4. Özbekistan'a gelen net DYY girişleri (milyon dolar)

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Özbekistan'daki toplam yabancı yatırım stoku 9,5 milyar dolardır (Tablo 10). 1993 yılında yaklaşık 57 milyon dolar olan yabancı yatırım stoku 2019 yılına geldiğinde 9,5 milyar dolara ulaşmıştır.

Tablo 10. 1993-2019 yıllarında Özbekistan'ın doğrudan yabancı yatırım stoku (milyon dolar)

Yıllar	DYY	Yıllar	DYY	Yıllar	DYY
1993	57	2002	846.4	2011	7001.0
1994	130	2003	929	2012	7564.1
1995	106	2004	1105.6	2013	8198.8
1996	196	2005	1297.2	2014	6171.2
1997	362.8	2006	1471	2015	7134.7
1998	502.4	2007	2176.2	2016	8660.2
1999	623.6	2008	2887.5	2017	10043.9
2000	698.3	2009	3729.5	2018	8992.3
2001	781.1	2010	5365.9	2019	9504.1

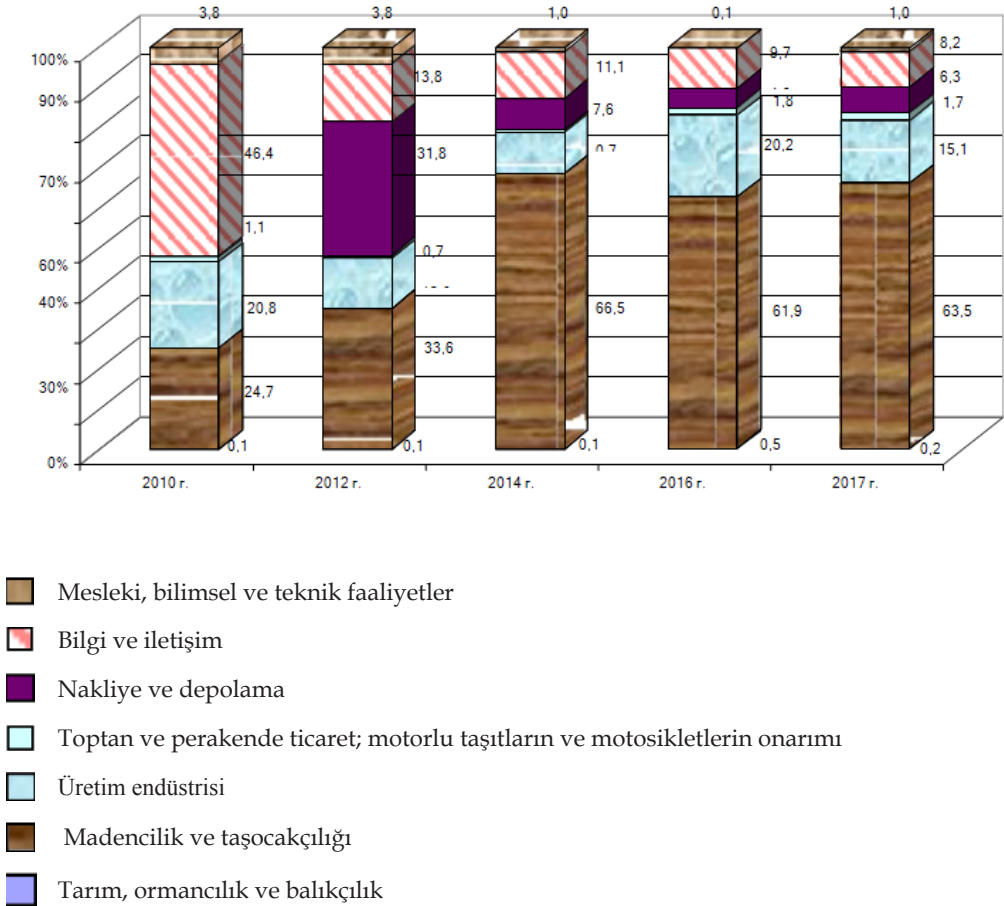
Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.2.1. DYY'ların Sektörel Dağılımı

Özbekistan'a DYY girişini sektör bazında incelemek için güncel kaynağa ulaşamamıştır. Dolayısıyla, Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi'nin 2010 - 2017 yıllarına ait verileri Şekil 5'te sunulmuştur. Yatırım yapılan doğrudan yabancı yatırımın getirisini maksimize etme arzusu, potansiyel yatırımcıların yatırım yönündeki ilgisini belirler. 2017 yılında, 2010 yılına kıyasla, doğrudan yabancı yatırımların yönlendirildiği faaliyet alanlarının yapısında önemli değişiklikler var. Böylece, yedi yıllık bir süre içinde, madencilik endüstrisine ve taş ocaklığına yatırılan fonların payı önemli ölçüde artmıştır (%24,7'den %63,5'e kadar). 2014 yılında imalat sanayine DYY çekmede yatırım faaliyetlerinde hafif bir düşüşün gözlemlenmesinden sonra, durum sonraki yıllarda istikrara kavuşmuştur.

Aktif bir yatırım politikası, ülkedeki tüm sanayi komplekslerinin, özellikle ülkenin petrol ve gaz kompleksinin gelişmesini ve ülkenin enerji güvenliğinin güçlendirilmesini sağlayan ekonominin çeşitli sektörlerinin gelişmesinde önemli başarılar elde etmesini sağlamıştır. Özbekistan'a gelen tüm yabancı yatırım kaynaklarının üçte birinden fazlasının petrol ve gaz endüstrisinin gelişimine yönelik olduğu belirtilmelidir.

Şekil 5. 2010-2017 yıllarında Özbekistan'a gelen DYY'ların sektörel dağılımı (%)

Tablo 11’de verilen veriler ülkedeki sabit sermayeye yapılan yabancı yatırımın analiz edilen dönem boyunca sektörlere göre eşit olmayan bir şekilde yönlendirildiğini göstermektedir. 2010 yılında, sabit sermayedeki yabancı yatırımın en büyük payı, ulaşım ve depolama, bilgi ve iletişim (üçüncül sektörde) gibi faaliyet alanlarına yapılmıştır. Bu tür faaliyetlerdeki yabancı yatırımlar ve krediler 2010 yılında 2016 yılına göre %46’dan %13,1’e gerileme eğiliminde olmuştur (Tablo 11).

2017 yılı sonuna kadar yabancı yatırımların yatırım yapısının neredeyse kökten değiştiğine dikkat edilmelidir. Yabancı yatırımların ana alanları madencilik ve taş ocağı geliştirme sektörleriydi ve bunların payı 2010’da %11,9’dan 2017’ye gelindiğinde %56,7’ye yükselmiştir.

Tablo 11. 2010-2017 için Özbekistan ekonomisinin sektörlerine göre sabit kıymetlerdeki yabancı yatırımların dinamikleri

Sektör adı	2010	2012	2014	2016	2017	2010 yılına göre 2017'deki değişim
Toplam	100	100	100	100	100	-
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	0,9	2,9	2,3	1,6	1,2	4,2
Madencilik ve taş ocakçılığı	11,9	30,1	52,3	31,1	56,7	44,8
Üretim endüstrisi	10,5	13,4	8,4	27,4	13,0	2,5
elektrik, gaz, buhar ve klima	1,5	3,2	7,8	12,3	2,4	0,9
su tedarik etmek; atıkların kanalizasyon, toplanması ve bertarafı	0,5	1,7	2,1	3,0	1,9	1,4
toptan ve perakende ticaret, motorlu kara taşıtları ve motosikletlerin onarımı	0,5	0,5	0,6	1,1	0,8	0,3
Nakliye ve depolama	46,0	28,4	14,5	13,1	9,0	-37,0
bilgi ve iletişim	22,3	10,9	8,6	7,2	9,5	-12,8
sağlık ve sosyal hizmetler	1,1	1,3	0,8	1,7	3,1	2,0
Diğer	4,8	7,6	2,6	1,5	2,4	-2,4

Kaynak: Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi'nin (<http://registr.stat.uz/>) 2010 - 2017 yılı verilerine göre derlenmiştir.

3.3. Yatırım Ortamı

2020 yılında Özbekistan, dünyanın 190 ülkesi arasında İş Yapma Kolaylığı sıralamasında 100 üzerinden 69,9 puan alarak 69. sırada yer aldı. 2019 yılından bu yana ülke 7 sıra yükselerek 76. sıradan yükseldi. Raporla göre; Avrupa ve Orta Asya bölgesindeki Tacikistan, Azerbaycan, Kırgız Cumhuriyeti ve Kosova da dahil olmak üzere dört diğer ülke ile birlikte Özbekistan, iş ortamında en somut iyileşmeleri gören 20 ülke arasında yer aldı. Bu alandaki temel reformlar şunlardır:

- Temel kurumsal kararlarda hissedarların haklarını ve rolünü genişleterek, mülkiyet ve kontrol yapılarını netleştirerek ve kurumsal şeffaflığı artırarak azınlık yatırımcılarının korunmasının güçlendirilmesi,
- Sosyal altyapı geliştirme vergisini gelir vergisiyle birleştirerek vergilendirmenin basitleştirilmesi,
- Riske dayalı bir gümrükleme mekanizması getirerek uluslararası ticaretin kolaylaştırılmasının yanı sıra ithalat belgelerine ilişkin gerekliliklerin hafifletilmesi.
- Gönüllü bir arabuluculuk yasası çıkararak ve tarafları uyuşmazlık çözümünde arabuluculuğa başvurmaya teşvik etmek için mali teşvikler yaratarak sözleşmenin uygulanmasını kolaylaştırılması.

Elde edilen olumlu sonuçlara rağmen, yapı ruhsatlarının alınması, kredi alınması, vergilerin ödenmesi, mülklerin tescil edilmesi ve iflasın çözümünde sürekli reformların yapılması gibi bazı göstergelerde eksiklikler bulunmaktadır (Tablo 12).

Bu bağlamda, başlatılan reformların etkinliğini arttırmak, kabul edilen eksiklikleri ve sorunları gidermek amacıyla Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 20 Kasım 2019 tarihli "İş ortamını iyileştirmeye ve ülkedeki girişimciliği destekleme sistemini geliştirmeye yönelik önlemler" kararnameyi kabul edilmiştir, buna bağlı olarak uygulanması gereken bir dizi önlem belirlenmiştir:

- Devam eden reformları yerel icracıların dikkatine sunmak için sorumlu bakanlıkların ve dairelerin merkez ofisinde çalışma gruplarının oluşturulması;
- Ticari kuruluşlar tarafından inşaat ve montaj işlerinin başlangıcı hakkında bildirim gönderme prosedürünün iptali;
- Taraflardan birinin talebi üzerine ticari kuruluşlar-tüzel kişiler arasındaki gayrimenkul alım satım sözleşmelerinin noter tasdiki sırasında kamu hizmetleri borçlarını kontrol etme zorunluluğunun iptali;
- Vergi sisteminde muhasebeleştirilen katma değer vergisi tutarının raporlama dönemi için hesaplanan katma değer vergisi tutarını aşan kısmının 60 gün içinde iade sisteminin uygulamaya konulması;
- "Tek Pencere" gümrük bilgi sistemi aracılığıyla ihracat-ithalat işlemlerinin uygulanması için gerekli izinlerin ve sertifikaların elektronik ortamda kaydedilmesi.

Yukarıdaki önlemlerin zamanında uygulanması, Özbekistan'ın "Doing Business - 2021" yıllık raporundaki sonuçlarını olumlu yönde etkileyecek, ülkede iş yapma koşullarını iyileştirecek ve uluslararası arenadaki konumunu güçlendirmeye hizmet etmesi beklenmektedir (<https://mineconomy.uz/en/news/view/3119>).

Tablo 12. Özbekistan'ın İş Yapma Kolaylığı Açısından Sıralaması (2020)

Göstergeler	Sıra
İş Yapma Kolaylığı	69
İş Kurma	8
İnşaat Ruhsatı İşlemleri	132
Elektrik Temini	36
Gayrimenkul Tescili	72
Kredi Temini	67
Yatırımcıların Korunması	37
Vergi Ödeme	69
Sınır Ötesi Ticaret	152
Sözleşmelerin Uygulanması	22
İflasın Çözümü (Tasfiye)	100

4. TACİKİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR

4.1. Tacikistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Politikası

Tacikistan'da yabancı yatırımcılar ve faaliyetlerinin yasal çerçevesi 2007 yılında kabul edilen "Tacikistan Cumhuriyetinde Yatırım Kanunu" ile düzenlenmektedir. Bu kanunda yabancı yatırımcılar ile Tacik yatırımcıların eşit haklara sahip olduğu ve ayrımcılığa tutulmayacağı garantisi verilmektedir (Duşanbe Ticaret Müşavirliği, 2015: 6). Bundan başkade, ülkede yabancı yatırım ile ilgili "Tacikistan Cumhuriyeti İmtiyazlar Yasası", "Tacikistan Cumhuriyeti Serbest Bölgeler Yasası", "Tacikistan Cumhuriyeti Kamu ve Özel Sektör İşbirliği Yasası", "Tacikistan Cumhuriyeti Üretim Paylaşma Anlaşmasına Dair Yasa" ve Tacikistan Cumhuriyeti Yatırım Anlaşması Yasası" gibi birçok yasal düzenleme mevcuttur.

"Tacikistan Cumhuriyetinde Yatırım Kanunu" gereğince yabancı yatırımcılara tanınan başlıca hak ve garantiler şu şekilde düzenlenmiştir (TajInvest, 2018):

- Banka hesabı açma ve zorunlu ödenekler ödendikten sonra gelirlerini serbestçe kullanabilme, gelirlerini yurtdışına transfer etme hakkı;
- Yatırımcılara ulusal para birimi ve döviz cinsinden işlemlerin yapılabilmesi için serbestlik garantisi;
- Özelleştirme ve mülkiyet haklarını satın alabilme hakkı;
- Yatırımcıların bilgi erişimine serbestlik garantisi;
- Doğal kaynakları kullanma hakkı;
- Yatırımcılar için yeniden yatırım garantisi;
- Yatırımcılara yerli yatırımcılar ile eşit muamele hakkı (Halbayev,2019:127-128).

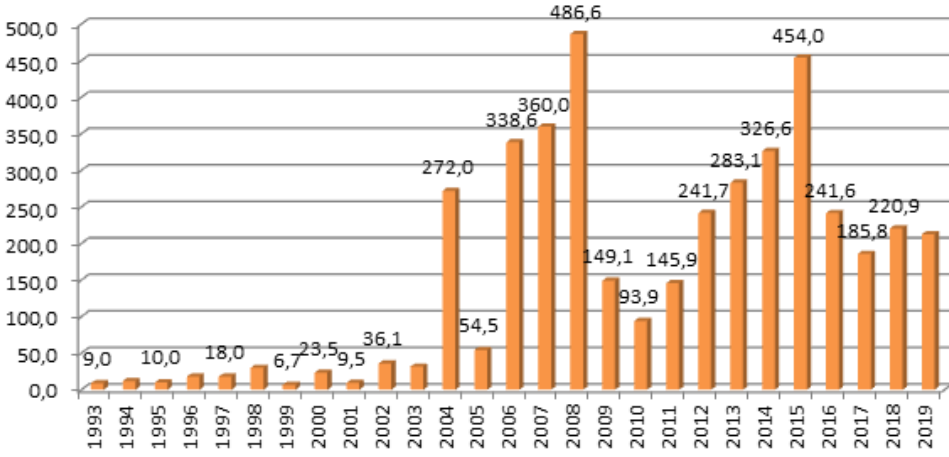
4.2. Tacikistan'a Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Dağılımı

Tacikistan, DYY girişleri bakımından Orta Asya ülkeleri içinde en son sırada yer almaktadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede gerçekleşen iç savaş, güvenlik kaygıları ve istikrarsız siyasi ortam Tacikistan'a DYY girişlerinin sınırlı düzeyde gerçekleşmesine neden olmuştur (UNESCAP, 2003: 11). Tacikistan'da DYY 2000'li yılların başına kadar küçük ölçekli yatırımlarla sınırlı kalmıştır. Büyük ölçekli yatırımlar ise ancak 2006 yılından sonra gerçekleşmeye başlamıştır (UNCTAD, 2016: 1).

Şekil 6'da Tacikistan'a yönelik DYY girişleri gösterilmektedir. Buna göre, Tacikistan'a DYY girişi çok az miktarda olup, yıllar itibarıyla dalgalı seyir izlemiştir. Ülkeye yönelik DYY girişi 2000 yılından sonra dalgalı bir seyir izlemiş ve özellikle 2006 yılından itibaren önemli ölçüde artış kaydedilerek, 2005 yılında 54,5 milyon dolar olan DYY girişi, 2008 yılında 486,6 milyon dolara yükselmiştir. Fakat küresel krizin yaşandığı 2008 yılından sonra ülkeye gelen DYY girişlerinde dikkat çekici düşüş gerçekleşmiş, 2011 yılından sonra ise tekrardan yükselme kaydetmiştir.

Bu artış 2008 yılına kadar devam etmiş ve daha sonra DYY girişleri 2019 yılına kadar yine dalgalı seyrini sürdürmüştür. Bununla birlikte, 2014 yılında 326 milyon dolar DYY girişi yaşanırken, 2015 yılında bu rakam 454 milyon dolara ulaşarak 2008 yılından sonraki en yüksek seviyeye çıkmıştır. 2016 yılı itibarıyla yine düşüşe geçen DYY 241 milyon dolara ve 2017 yılında da 185 milyon dolara gerilemiştir. Ayrıca, ülkenin DYY stokuna bakıldığında bağımsızlıktan bu yana artış yaşanmış ise de, istikrarlı bir artış gerçekleşmemiştir. 2019 yılsonu itibarıyla Tacikistan'a gelen DYY 219 milyon dolardır.

Şekil 6. Tacikistan'a gelen net DYY girişleri (milyon dolar)

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tacikistan'daki toplam yabancı yatırım stoku yaklaşık 3,1 milyar dolardır (Tablo 13). 1993 yılında yaklaşık 18 milyon dolar olan yabancı yatırım stoku 2019 yılına gelindiğinde 3,1 milyar dolara ulaşmıştır.

Tablo 13. 1993-2019 yıllarında Tacikistan'ın doğrudan yabancı yatırım stoku (milyon dolar)

Yıllar	DYY	Yıllar	DYY	Yıllar	DYY
1993	18.0	2002	181.7	2011	1327.9
1994	30.0	2003	213.4	2012	1599.3
1995	40.0	2004	251.3	2013	1846.2
1996	58.0	2005	17.7	2014	1929.7
1997	76.0	2006	206.6	2015	2279.0
1998	105.9	2007	618.3	2016	2500.7
1999	112.6	2008	1081.3	2017	2704.6
2000	136.2	2009	1071.0	2018	2860.4
2001	145.7	2010	1226.0	2019	3073.2

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2.1. DYY'ların Sektörel Dağılımı

Tacikistan'daki DYY'ların sektörel dağılımı Tablo 14'te sunulmuştur. En fazla yabancı yatırım çeken sektörün madencilik ve taşocakçılığına dayalı olduğu görülmektedir. Örneğin 2020 yılsonu itibariyle toplam DYY'ların yarısından fazlası (%68,05) madencilik ve taş ocakçılık sektörüne gelmiştir. 2010 yılında söz konusu sektöre gelen DYY girişleri Tacikistan'a gelen toplam yatırımların yaklaşık %38'ini oluşturmaktaydı. Son on yılda ise madencilik sektörüne gelen yatırımlar neredeyse 2 kat artmıştır. 2010-2020 döneminde madencilik sektöründe gerçekleşen yatırımlar sayesinde kurşun, çinko ve bakır cevherleri gibi madencilik ürünleri üretimi yirmi kat artış göstermiştir.

Tablo 14. DYY'ların ülkedeki sektörlere göre dağılımı

	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Toplam	100	100	100	100	100	100	100
Madencilik ve taşocakçılığı	37,73	28,59	31,89	38,28	58,59	65,99	68,05
Taşıma, depolama ve iletişim	26,36	6,09	10,66	24,85	0,00	9,31	7,18
İnşaat	10,47	5,79	1,87	2,60	3,93	4,08	6,48
Tarım, avcılık ve ormancılık	0,00	6,78	12,41	5,82	0,68	0,00	5,85
Finansal aracılık	14,17	2,08	3,64	7,59	2,05	7,17	4,77
Üretim endüstrisi	5,69	45,45	30,74	12,10	27,60	10,82	4,27
Toptan ve perakende ticaret; araba tamiri, yakıt perakende satışı	0,00	1,12	1,62	0,92	3,65	2,06	1,48
Oteller ve restoranlar	0,00	0,00	0,03	2,65	3,28	0,55	1,13
Eğitim	0,00	3,95	7,11	5,15	0,05	0,00	0,76
Gayrimenkul işlemleri, kiralama ve ticari faaliyetler	5,58	0,00	0,00	0,00	0,02	0,02	0,02
Elektrik, gaz ve su temini	0,00	0,06	0,02	0,01	0,00	0,00	0,00
Diğer	0,00	0,09	0,01	0,03	0,14	0,00	0,00

Kaynak: Tacikistan Ulusal Bankası (<https://nbt.tj/ru/>) verilerinden yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

4.2.2. Başlıca Yatırımcı Ülkeler

Tacikistan'a yönelik DYY'ların coğrafi dağılımına bakıldığında, Rusya ve Çin ön plana çıkmaktadır. Örneğin, 2020 yılında gerçekleşen toplam DYY girişinin %74'ü Çin'e ve %7,2'si Rusya'ya aittir. Bu bağlamda, Rusya kökenli firmalar madencilik sektörü başta olmak üzere, hidroelektrik, telekomünikasyon, gıda sanayi, metal atıkların geri dönüşümü, inşaat malzemelerin üretimi ve petrol ticareti

gibi alanlarda yatırıma yoğunlaşmıştır. Çin firmaları ise, maden kaynaklarının keşfi ve çıkarılması, finansal ve bilişim hizmetleri, teknolojik ekipmanların montajı, inşaat ve inşaat malzemeleri üretimi alanlarında yatırıma yönelmektedir. Tacikistan'da yatırım yapan diğer önemli ülkeler arasında ise Virgin adaları ve Türkiye yer almaktadır. Türkiye'nin Tacikistan'da turizm ve hizmet sektörlerinin gelişmesine yönelik yatırımları mevcuttur (Tablo 15).

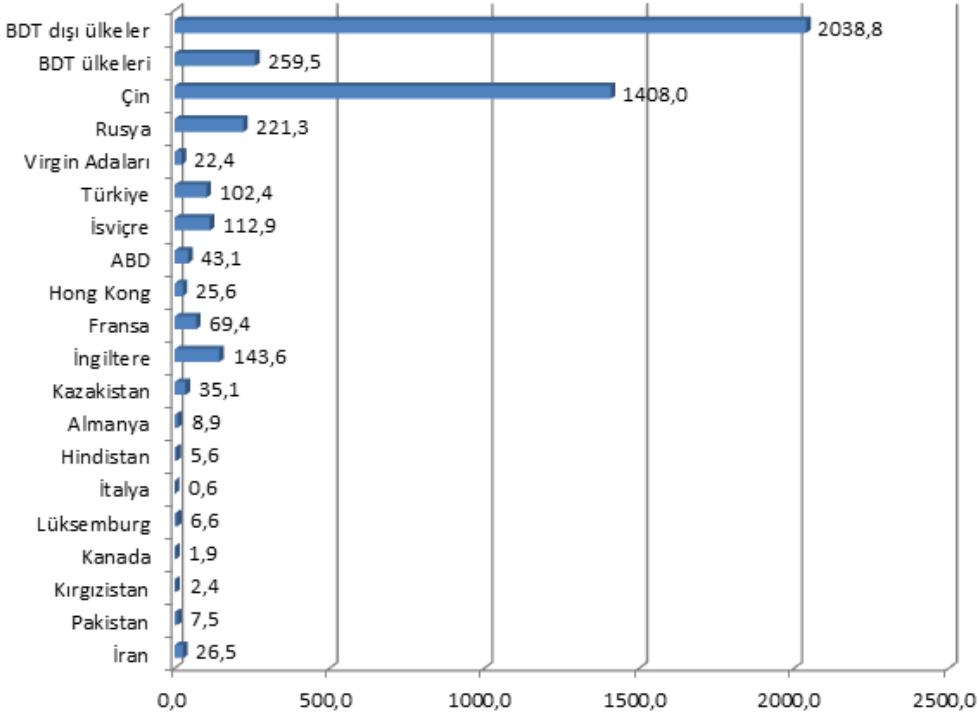
Tablo 15. Tacikistan'da başlıca yatırımcı ülkeler

	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Toplam:	100	100	100	100	100	100	100
Çin	27,32	58,45	64,55	49,04	71,37	70,96	73,73
Rusya	26,25	6,04	10,13	20,67	0,01	9,07	7,20
Virgin Adaları	0,10	0,86	0,00	0,00	0,00	2,50	4,27
Türkiye	5,51	8,75	1,87	1,06	4,70	3,16	2,90
İsviçre	3,65	4,06	7,75	9,45	4,71	1,69	2,64
ABD	6,62	0,00	0,04	3,20	3,66	1,23	2,61
Hong Kong	0,00	0,73	1,06	2,07	1,17	1,14	1,61
Fransa	0,00	6,43	3,10	0,79	3,56	1,05	1,48
İngiltere	8,34	10,98	6,88	2,40	5,81	3,93	0,70
Kazakistan	5,60	0,66	2,82	0,95	0,85	1,50	0,69
Almanya	4,47	0,00	0,06	0,00	0,00	0,13	0,60
Hindistan	2,44	0,18	0,00	0,00	0,00	0,00	0,37
İtalya	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,29
Lüksemburg	0,00	0,11	0,04	0,90	0,27	0,43	0,27
Kanada	0,00	0,08	0,14	0,00	0,07	0,07	0,24
Kırgızistan	0,00	0,03	0,04	0,11	0,09	0,31	0,18
Pakistan	0,00	0,09	0,01	0,03	0,14	1,69	0,09
İran	5,80	0,73	0,23	3,38	0,00	0,51	0,09
Diğer	3,88	1,83	1,27	5,94	3,60	0,64	0,03

Kaynak: Tacikistan Ulusal Bankası (<https://nbt.tj/ru/>) verilerinden yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yatırımcı ülkelerin 2010-2020 dönemindeki Tacikistan'a toplam brüt yatırım hacimlerini aşağıdaki grafikten görmek mümkündür.

Şekil 7. Başlıca yatırımcı ülkelerin 2010-2020 dönemindeki toplam brüt yatırım hacmi (milyon dolar)

Kaynak: Tacikistan Ulusal Bankası (<https://nbt.tj/ru/>) verilerinden yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 7'de görüldüğü gibi söz konusu dönemdeki en büyük yatırımcı ülkeler yaklaşık 2 milyar dolar BDT dışı ülkeler olmaktadır. BDT ülkelerinin Tacikistan'a 2010-2020 yıllarındaki yaptıkları yatırım miktarı ise yaklaşık 260 milyon dolardır. Ülke bazında değerlendirildiğinde en büyük yatırımcı ülke 1,4 milyar dolar ile Çin'dir. Rusya'nın 2010-2020 dönemindeki ülkeye yaptığı brüt DYY'lerinin hacmi yaklaşık 221 milyon dolardır. İngiltere ve İsviçre, sırasıyla 143 ve 112 milyon dolar yatırım ile en çok yatırım yapan ülkeler arasında 3. ve 4.sırada gelmektedir. Türkiye'nin söz konusu dönemdeki ülkeye toplam brüt yatırımlarının hacmi yaklaşık 102 milyon dolar olmuştur.

4.3. Yatırım Ortamı

Tacikistan, Dünya Bankasının İş Yapma Kolaylığı-2020 derecelendirmesinde 106. sıraya yükselmiştir. Bir önceki yılın sıralamasında ülke 190 ülke arasında 116. sırada yer almaktaydı. Sıralamada Tacikistan ilk kez ilk 10 reformcu ülkeye girmiştir. Raporla göre; şirketin tescili sırasında sağlanan sosyal koruma nedeniyle Tacikistan'da iş yapmak daha kolay hale gelmiştir (Tablo 16). Dünya Bankası

ayrıca, Tacikistan'ın rehinli mülklerin tek, modern ve bildirime dayalı kaydını oluşturarak krediye erişimi genişlettiğini ve varlıkların yelpazesini genişlettiğini belirtmektedir. Bunların yanı sıra, Tacikistan gümrük makamlarının bozulabilir malların ihracat gümrük işlemlerini hızlandırmak için önlemler aldığı vurgulanmaktadır. Diğer yandan Tacik işadamlarının ülkede iş yaparken karşılaştıkları başlıca zorluklar arasında teftiş makamlarının sürekli baskınları, büyük para cezaları, çok karmaşık vergi prosedürleri ve yüksek vergiler, ayrıca yetkililerden gelen baskılar yer almaktadır. Tacik Cumhurbaşkanlığı İstatistik Kurumu'na göre, 2019'un başından bu yana işadamları ülkede yaklaşık 260.000 özel şirketi tasfiye etmiş, gösterge, 2018'in aynı dönemine göre %11 daha yüksektir.

Tablo 16. Tacikistan'ın İş Yapma Kolaylığı Açısından Sıralaması (2020)

Göstergeler	Sıra
İş Yapma Kolaylığı	106
İş Kurma	36
İnşaat Ruhsatı İşlemleri	137
Elektrik Temini	163
Gayrimenkul Tescili	77
Kredi Temini	11
Yatırımcıların Korunması	128
Vergi Ödeme	139
Sınır Ötesi Ticaret	141
Sözleşmelerin Uygulanması	76
İflasın Çözümü (Tasfiye)	153

Kaynak: World Bank, Doing Business 2020

5. TÜRKMENİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR

5.1. Türkmenistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Politikası

Türkmenistan bağımsızlık sonrası serbest piyasaya geçişte önemli bir role sahip olan doğrudan yabancı yatırımların arttırılmasına yönelik çaba göstermiştir. Bu bağlamda enerji, gaz, petrol, iletişim, taşımacılık, sanayi, tarım, tekstil ve sağlık başta olmak üzere öncelikli yatırım alanları belirlenmiştir. Yapılacak yatırımlar için gerekli alt yapı çalışmaları ve teşvikler noktasında da bir yol haritası çizilmiştir. Buna göre, teşvik kapsamına giren alanlar ve oranları belirlenmiş, ek olarak yatırımların teşviki açısından da serbest bölgeler belirlenmiştir (Işık, 2006:91).

Türkmenistan'da, özellikle enerji sektörü, yabancı yatırımcılar için önemli fırsatlar sunmaktadır. Ayrıca işgücünün ucuz olması, Türkmenistan'da yatırım yapmayı uygun bir hâle getirmektedir. Ancak bu avantajlı duruma rağmen, Türkm-

nistan'a gelen yabancı sermayenin düşük bir düzeyde kaldığı bilinmektedir. Bu durumun başlıca sebepleri; yatırım ortamının yetersizliği, yasal altyapının zayıf olması, ihracat hatlarının yetersiz olması, komşu ülkelerin daha cazip alternatifler sunması, döviz kurunda yaşanan belirsizlikler olarak açıklanmaktadır. Ayrıca Türkmenistan'a yatırım yapacak yatırımcıların, Yabancı Yatırımlar Devlet Ajansı'na başvurması gerekmektedir, bu durum ise çok zaman alan bir bürokratik süreçtir. Türkmen makamlarının her fırsatta yabancı sermayeye destek verdiklerini ifade etmelerine rağmen, bugüne kadar olumlu bir yatırım ortamı yaratmak için gerekli olan siyasi ve makroekonomik reformlar yapılabilmemiş değildir. Enerji, telekomünikasyon ve ulaştırma sektörleri özelleştirme kapsamı dışında bırakılmış olup sadece perakende ve hizmet sektörlerindeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi gerçekleştirilmiştir (Konya Ticaret Odası, 2008:18).

Türkmenistan'da doğrudan yabancı yatırımlara yönelik ekonomik ve organizasyonel ihtiyaçlar için, 1992 yılının Mayıs ayında yürürlüğe giren ve bu alanda ilk yasal düzenleme sayılacak yasa ile yabancı yatırımlar ve ekonomik faaliyetler güvence altına alınmıştır. Ancak 1993 yılında yapılan mevzuat değişikliği sonucunda, Türkmenistan'daki yabancı yatırımlar ile ilgili düzenlemeler "Türkmenistan Yabancı Yatırımlar Kanunu" göre yapılmaktadır. Söz konusu kanun; Türkmenistan sınırları içerisinde yabancı yatırımların hayata geçirilmesine yönelik yasal, ekonomik ve kurumsal esasları belirlemekte ve serbest piyasa ekonomisinin geliştirilmesi ve yabancı ileri-teknolojinin, yönetsel deneyimlerin, malzeme ve mali kaynakların ulusal ekonomiye çekilmesi amaçlarını taşımaktadır.

Söz konusu kanunda yabancı yatırım ile Türkmenistan topraklarında girişim oluşturma veya diğer tür faaliyetleri gerçekleştirme amacıyla yönelik olarak yabancı yatırımcılar tarafından yatırım yapılan her türlü maddi veya gayri maddi mülkiyet varlığı kastedilmektedir. Yabancı yatırımcının yapabileceği yatırımlara;

- Türkmenistan topraklarında tedavüle olan para, yabancı döviz ve diğer parasal değerler,
- Menkul, gayrimenkul ve bunlara ilişkin mülkiyet hakları,
- Hisse senetleri, tahviller, işletmelere ait diğer kıymetli kâğıtlar veya iştirak şekilleri,
- Telif hakkı, icat hakkı, ticari marka, firma unvanı, sınaî numune ve teknik bilgiyi de kapsayan ve değer ifade eden her türlü fikri mülkiyet hakkı,
- Doğal kaynakların araştırılması, çıkarılması ve işletilmesi de dâhil olmak üzere, yasa veya anlaşmayla verilmiş her türlü ekonomik faaliyet hakkı tanınmaktadır (Babayev, 2009:4).

Türkmenistan Yabancı Yatırımlar Kanunu çeşitli teşvikleri beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda yatırımcıların yapacakları yatırımların %30'unun kendi öz sermayelerinden döviz olarak karşılanması durumunda, yapılan yatırımın maliyetinin elde edilmesine kadar kazanç vergisinden muafiyet getirilmiştir. Ayrıca

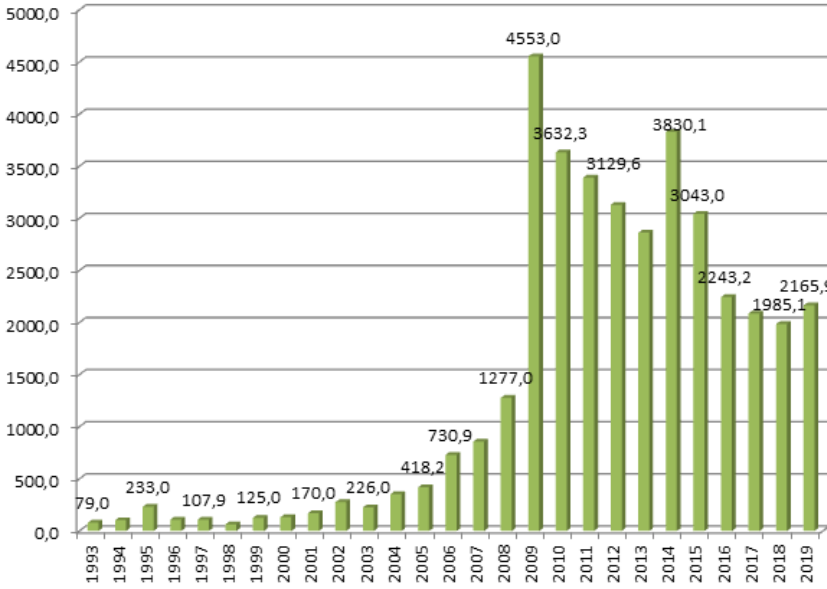
yabancı yatırımcıların yapacakları yatırım ile ilgili ithalatlara da gümrük muafiyeti getirilmiştir. Kanun aşağıdaki maddeleri öngörmektedir;

- Üç yıl içerisinde olabilecek dalgalanmalara karşı yatırımcı garanti altına alınmıştır.
- Türkmen manat'ının yabancı dövizde konverte edilmesi yönünde ayrıcalığın tanınması
- Yabancı yatırımcıların kazançlarının korunmasına ve tekrar yatırım yapmalarına izin verilmesi
- Özel mülkiyetin korunması,
- Millileştirmenin yasaklanması (Işık, 2006:98).

Türkmenistan'da yabancı yatırımlar konusunda politikaların etkin olduğu söylenememektedir. Başta Türkmen hükümeti, ülkeye gelen doğrudan yabancı sermaye istatistiklerini yayınlamamaktadır. Mevcut rakamlar ise çoğunlukla tahminlere dayanmaktadır. Bununla beraber büyük bir yatırım potansiyeli taşıyan enerji tesisleri ve Telekom şirketinin satışa sunulmaması, ülkeye önemli miktarda doğrudan yabancı sermaye akışı olmasını engellemiştir. Yabancı sermaye akışının önündeki en önemli faktör, yabancılar için cazip olan sektörlerde, devletin, hâkimiyeti elden bırakmak istememesidir. Öte yandan, büyük finansman gerektiren ülke ekonomisindeki can alıcı tesislerin modernizasyonu için mutlak surette yabancı sermaye desteği şarttır (Babayev, 2009:2).

5.2. Türkmenistan'a Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Dağılımı

Türkmenistan'a gelen doğrudan yabancı yatırımların gelişme trendini aşağıdaki Şekil 8'den görmek mümkündür. Buradan DYY'ların Türkmenistan'ın bağımsızlığından 2008 yılına kadar durgun seyrettiği görülmektedir. 1993-2007 yılları arasında Türkmenistan'a gelen DYY'ların tutarı yıllık ortalama 150 milyon dolar iken, 2008 yılından sonra yabancı yatırımların milyar doların üstüne çıkmıştır. 2009 yılında Türkmenistan'a gelen net DYY 4,5 milyar dolar iken, küresel krizi izleyen yıllarda yabancı yatırım girişinde azalma olduğu görülmektedir. 2019 yılsonu itibarıyla ülkeye gelen net DYY girişi ise 2,1 milyar dolardır. Türkmenistan'a yönelik DYY girişlerindeki artışta, ülkenin hidrokarbon kaynaklarının etkisi olup, özellikle bu konuda ülkenin sahip olduğu doğalgaz rezervleri ve Orta Asya-Çin Boru Hattı Sistemi gibi mega boru hattı altyapı projelerine yapılan yatırımlar ön plana çıkmaktadır (UNESCAP, 2016: 1). Bunların yanında ise, ülkenin gelişmemiş yatırım ortamı, yabancı yatırımlara yönelik yasal altyapı eksikliği gibi nedenler ülkeye yönelecek DYY'ları kısıtlamaktadır.

Şekil 8. Türkmenistan'a gelen net DYY girişleri (milyon dolar)

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkmenistan'daki bağımsızlıktan bu yana toplam yabancı yatırım stoku 38 milyar dolardır (Tablo 17). 1993 yılında yaklaşık 79 milyon dolar olan yabancı yatırım stoku 2019 yılına gelindiğinde 38 milyar dolara ulaşmıştır.

Tablo 17. 1993-2019 yıllarında Türkmenistan'ın doğrudan yabancı yatırım stoku (milyon dolar)

Yıllar	DYY	Yıllar	DYY	Yıllar	DYY
1993	79,0	2002	1395,2	2011	16833,4
1994	182,0	2003	1621,2	2012	19963,0
1995	415,0	2004	1974,9	2013	22824,4
1996	523,1	2005	2393,1	2014	26654,6
1997	630,9	2006	3124,0	2015	29697,5
1998	693,2	2007	3980,0	2016	31940,7
1999	818,2	2008	5257,0	2017	34026,6
2000	949,2	2009	9810,0	2018	36011,8
2001	1119,2	2010	13442,3	2019	38177,6

Kaynak: UNCTAD (<http://unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>) verilerine göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

5.2.1. DYY'ların Sektörel Dağılımı

Ülkede DYY'lar ile ilgili veri sorunu yaşanmaktadır. 2007 yılında Türkmenistan İstatistik Kurumu (TİK) kurulmuş ve bu tarihten sonra ekonomik istatistiklerin çoğu resmi olarak yayımlanmamaktadır. Dünya Bankası ve UNCTAD gibi uluslararası kuruluşların veri tabanlarında sadece yıllık toplam DYY miktarı, DYY'ın GSYİH içindeki payı gibi genel veriler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu başlık altında, diğer Orta Asya ülkeleriyle ilgili incelemede olduğu gibi Türkmenistan'da DYY girişinin ülke bazında, Türkmenistan'da DYY girişinin sektör bazında incelenmesi imkânı bulunamamıştır. Ancak yapılan araştırmalara göre Türkmenistan'da yapılan dış yatırımların %70'inin sanayi alanındaki bunun %29'unu gaz ve petrol sektörü oluşturmakta, %17'sinin hafif sanayi ve %13'ünün de gıda sanayi alanında yapılmış olduğu belirtilmektedir (Halbayev, 2019: 140-145). Türkmenistan'da DYY en çok enerji sektörüne yönelmektedir. Ancak, buna rağmen, ülkenin enerji sektörüne yapılan DYY oldukça kısıtlıdır. Bunun başlıca nedenleri arasında yatırım ortamının gelişmemiş olması, komşu ülkelerin daha cazip alternatifler sunması ve altyapı eksikliği ön plana çıkmaktadır (Özgen, 2016: 22).

5.3. Yatırım Ortamı

Türkmenistan'ın yatırım ortamı gelişmiş düzeyde değildir. Bunun en temel göstergeleri ekonominin sıkı devlet kontrolü altında olması, hükümetin finansal yükümlülüklerini yerine getirememesi, şeffaflık eksikliği ve kısıtlayıcı bir vize rejiminin var olmasıdır (US Department of State, 2018). Buna ek olarak, Ocak 2013'te Türkmenistan hükümeti ülkedeki uluslararası yatırımları denetlemek için Ekonomik Risklerden Koruma Ajansı'nı kurmuştur. Bu Ajans, Türkmenistan pazarına girmek isteyen yabancı firmaların kapsamlı bir incelenmesinden sorumludur. Bu bağlamda, söz konusu Ajansın değerlendirmelerinin keyfi olabilmesi zorlu bürokratik prosedürleri artırabilmektedir.

Hükümetin yabancı yatırımlara ülkeyi açma çabalarına rağmen, Türkmenistan hala dünyanın en kapalı ekonomilerinden biri olmaya devam etmektedir (Halbayev, 2019: 138). Bu bağlamda, devlet karlı işletmelerin ve sınai varlıkların büyük çoğunluğunu kontrol etmektedir. Yatırımların çoğu devlet tarafından yapılmakta ve iş ortamını geliştirmek için önemli bir reform yapılmamaktadır.

Ülkede yabancı firmaların ağırlıklı olarak devletin kontrol ettiği doğalgaz ve petrol alanında yatırımlarını gerçekleştirdiğini görmek mümkündür. Diğer taraftan, petrol ve doğalgaz alanının dışında bir üretim veya ticaret alanında faaliyet göstermek isteyen yabancı firmalar veya şahısların yatırımlarını koruyan sistem altyapısı düşük düzeydedir (Özgen, 2016: 22). Bundan başkade, ülkede yerli ve yabancı firmalara uygulanan gelir ve kurumlar vergisindeki farklılıklar da yatırım ortamının çekiciliğini zayıflatmaktadır.

SONUÇ

Orta Asya ülkeleri, Eski Sovyetler Birliği'nden bağımsızlık kazandıktan sonra DYY'ları çekmeyi başlıca hedef haline getirmişlerdir. Çünkü piyasa ekonomisine geçiş ve sahip oldukları doğal kaynakları işlemek adına bu modelin tercih edilmesi kaçınılmaz yollardan biri olmuştur. Her bir ülke bu süreç içinde kendi yapısal ve ekonomik politikalarını kendileri belirledikleri farklı reformlar yaparak ülkedeki yüksek enflasyon ve bütçe açıkları ile baş etmeye çalışmışlardır. Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra yetersiz olan tasarruflar ve yetkililerin piyasa ekonomisi alanındaki bilgi ve beceri eksikliği ülkeleri doğrudan yabancı yatırım çekmeye ve böylece piyasaya sermayenin yanında yeni teknoloji ve teknik bilgi getirmeye çalışmışlardır. Ülkeler yabancı yatırımlar sayesinde kalkınma ve ekonomiyi dengeye getirme çabası ile daha çok zengin yer altı kaynakları sayesinde cazibe yaratmışlardır. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerin, petrol ve doğalgaz açısından zengin olması, diğer Orta Asya ülkelerine nazaran bu ülkeleri DYY'lar için cazip kılmıştır.

Bunların arasında Kazakistan'ın en avantajlı konumda olduğu söylenebilir. Bağımsızlıktan bu yana doğrudan yabancı yatırımların çekilmesi konusunda önemli başarı sağlayan Kazakistan, Orta Asya'daki toplam doğrudan yabancı yatırımların yüzde 80'den fazlasını çekmiştir. Bu durumda Orta Asya ülkeleri arasında, Kazakistan yabancı yatırımlara karşı en çok açık olanıdır. Olumlu iş ortamı ve siyasi istikrar sayesinde Kazakistan 1992'den beri 149 milyardan fazla doğrudan yabancı yatırım çekmiştir. Bu Orta Asya ülkelerinde en yüksek göstergeci. Kazakistan'a gelen doğrudan yabancı yatırımların yarısından fazlası ise petrol ve doğalgaz sektörüne gelmektedir.

Orta Asya ülkeleri içinde piyasa ekonomisine uyum sırasında en liberal reformları Kırgızistan yürütmüştür. 1998 yılında ülkenin Dünya Ticaret Örgütü üyeliğine kabul edilmesi ile ülkeye daha çok yatırım çekme umudu vermiştir. Ancak Kırgızistan, diğer Orta Asya ülkelerine nazaran daha az hammaddeye sahip olduğundan, ülkeye kayda değer bir yabancı sermaye gelmemiştir. İzole olmuş coğrafi konumu, altın dışındaki doğal kaynaklarının diğer komşu ülkelere göre sınırlı olması ve görece dar iç piyasası, ülkeye giren doğrudan yabancı sermayenin sınırlı düzeyde gerçekleşmesine neden olmaktadır. Öte yandan ülkede yaygın olan yolsuzluk, piyasa ekonomisi için üretim birimlerinin yapılandırılmasındaki gecikmeyi tetiklemiştir.

Özbekistan Orta Asya ülkeleri arasında daha temkinli bir özelleştirme ve yapısal dönüşüm süreci yaşamıştır. İzlediği politikalar itibariyle kademeli reform stratejisini takip etmeyi seçmiştir. Bağımsızlıktan bu yana Özbekistan'a gelen doğrudan yabancı yatırımların stoku yaklaşık 9,5 milyar dolardır.

Tacikistan, DYY girişleri bakımından Orta Asya ülkeleri içinde en son sırada yer almaktadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede gerçekleşen iç savaş, güvenlik kaygıları ve istikrarsız siyasi ortam Tacikistan'a DYY girişlerinin sınırlı düzeyde gerçekleşmesine neden olmuştur. Diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla oldukça geç

başlayan özelleştirme ve reform süreci yatırımcıların ülkedeki yatırım potansiyelini fark etmeleri ve değerlendirmeleri için fırsat vermemiştir. Tacikistan'da DYY 2000'li yılların başına kadar küçük ölçekli yatırımlarla sınırlı kalmıştır. Büyük ölçekli yatırımlar ise ancak 2006 yılından sonra gerçekleşmeye başlamıştır. Tacikistan, Dünya Bankasının İş Yapma Kolaylığı-2020 derecelendirmesinde 190 ülke arasında 106. Sırada yer almaktadır. Bu gösterge ile Orta Asya ülkeleri arasında en son sıradadır.

Türkmenistan bağımsızlık sonrası serbest piyasaya geçişte önemli bir role sahip olan doğrudan yabancı yatırımların arttırılmasına yönelik çaba göstermiştir. Türkmenistan'da, özellikle enerji sektörü, yabancı yatırımcılar için önemli fırsatlar sunmaktadır. Ayrıca işgücünün ucuz olması, Türkmenistan'da yatırım yapmayı uygun bir hâle getirmektedir. Ancak bu avantajlı duruma rağmen, Türkmenistan'a gelen yabancı sermayenin düşük bir düzeyde kaldığı bilinmektedir. Bu durumun başlıca sebepleri; yatırım ortamının yetersizliği, yasal altyapının zayıf olması, ihracat hatlarının yetersiz olması, komşu ülkelerin daha cazip alternatifler sunması, döviz kurunda yaşanan belirsizlikler olarak açıklanmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde; Orta Asya ülkelerindeki altyapı yetersizliği, kurumsal altyapının zayıflığı, ihracat hatlarının yetersiz olması ve yasal prosedürlerin uzun sürmesi gibi temel nedenler yabancı yatırımların önündeki en büyük engeller olmaktadır. Bunlara ilave olarak ciddi boyutlara ulaşan gayri resmi süreçlerin ve bölgede yaygın görülen yolsuzluk olgusu ortak sorun olarak ülke yatırım potansiyellerini dünya çapında düşürmektedir. Orta Asya'daki doğrudan yabancı yatırımların artması, siyasi sistemlerin liberalleşmesine, ortak bir ekonomik alanın oluşturulmasına ve kurumsal sorunların üstesinden gelinmesine bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Ayupova, A. (2000). Geçiş Ekonomilerinde Büyüme Stratejileri: Kazakistan ve Özbekistan Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ayyıldız, Y. (2007). Kırgızistan'da yabancı sermaye yatırımları ve Türkiye'den gelen yatırımlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manas Üniversitesi Maliye Anabilim Dalı
- Ayyıldız, Y. (2007). Kırgızistan'da yabancı sermaye yatırımları ve Türkiye'den gelen yatırımlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek.
- Babayev, K. (2009). Türkmenistan'ın ekonomik gelişmesinde yabancı yatırımların rolü ve önemi (Doctoral dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).
- Baymuratov, U. (2002). Inostrannyye investitsii v Respublike Kazakhstan: osobennosti i problem, (KC'de Yabancı Yatırımlar: Özellikleri ve Sorunları) Tranzitnaya ekonomika, N2. S.28-38, Almaty.
- Ben Jelili, R. (2020). Global Foreign Direct Invest Country Attractiveness Index, <https://rb.gy/heo4ic> Erişim: 13.04.2021
- DEİK (2012). Kazakistan Ülke Bülteni, <https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-ulke-bulteni.pdf> Erişim: 05.07.2021
- Doing Business (2020). <https://www.doingbusiness.org/en/rankings> Erişim: 16.06.2021
- Karatalov, N. (2012). Geçiş Ekonomilerinde Yabancı Sermaye Yatırımları Ve Kırgızistan Örneği. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reform Ajansı Ulusal İstatistik Bürosu (2021). <https://stat.gov.kz/> Erişim: 10.04.2021
- Kazakistan Ulusal Bankası, (2021). <https://nationalbank.kz/kz> Erişim: 10.04.2021
- Khoich, A., & Madiyarova, D. (2013). Doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik gelişme: Kazakistan örneği. Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, 4(2), 20-31.
- Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi (2021). <http://www.stat.kg/> Erişim: 13.04.2021
- Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, (2021). <http://www.stat.kg/ru/> Erişim: 15.04.2021
- Kırgızistan Ülke Bülteni (2012). <https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf> Erişim: 10.04.2021
- Konya Ticaret Odası (2008). Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu, Araştırma ve Etüd Servisi.
- Özgen, S. (2016). "Türkmenistan Hidrokarbon Sanayisinde İddialı", Chemist Dergisi. 49: 1-42.
- Syzdykova, A (2019a). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(2), 341-360.
- Syzdykova, A. (2015). Uluslararası sermaye hareketlerinin Kazakistan ekonomisi üzerindeki etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Syzdykova, A. (2019b). Doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerine etkisi: Orta Asya ülkeleri örneği. Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD), 5(1), 291-307.
- Tacikistan Ulusal Bankası (2021). Dış sektör istatistikleri (<https://nbt.tj/ru/> Erişim:05.07.2021
- Türkmenistan İstatistik Devlet Komitesi (2021). <https://www.stat.gov.tm/> Erişim tarihi: 09.07.2021
- UNCTAD (1999). Investment Policy Review: Uzbekistan, <https://rb.gy/b41luh> Erişim: 13.08.2021
- UNCTAD (2016). Investment Policy Reveiw of Tajikistan, <https://rb.gy/4cpxfj> Erişim: 09.06.2021
- UNCTAD (2021). <https://unctad.org/statistics> Erişim: 08.07.2021
- UNESCAP (2003). Investment Climate in Tajikistan, Country Report, <https://rb.gy/fkftbd> Erişim: 09.06.2021
- UNESCAP (2016). Turkmenistan, Asia-Pacific Trade Briefs, <https://rb.gy/w4p6em> Erişim: 09.06.2021
- US Department of State (2018). Investment Climate Statements for 2018: Tajikistan, <https://rb.gy/i6jbpk> Erişim: 09.06.2021
- Yatırım Kanunu (2003). Kazakistan Cumhuriyeti 8 Ocak 2003 Tarihli 373-II Sayılı Yatırımlar Hakkında Kanun. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1035552 Erişim: 12.04.2021

MİSTİK SOSYALİZMDEN BURJUVA KAPTALİZMİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE KIRGIZİSTAN¹

Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi

GİRİZGÂH

Orta Asya'nın geleceğini okumak büyücülük, geçmişini anlamak tarih perestliktir. Bu nedenle genç Orta Asya ve Kırgızistan'ın nereye gideceği tartışılmadan önce, nereden geldiğine bakmak gerekir. Sovyet sisteminin iktisadi az gelişmişliğini Osmanlı'nın son dönemine benzetilirse "Sovyet sisteminin züht küresine" çakılmış insanları görülür. Dolayısıyla Sovyet ürünü insanıyla, Osmanlı insanının bu dünyanın iktisadi insanı olmadıkları benzeşimi, genç Türk Cumhuriyetlerinin sorunlarıyla, Cumhuriyet'in kurulduğu dönemdeki Türkiye'nin sorunları benzerlikler kolayca fark ediliyor. Orta Asya sabit esaslı bir coğrafi mekândır. 1917-1991 yılları arası dışında kalan dönemlerde kendisi sabit olmasına rağmen, her an değişimin vücut bulduğu bir alandır. Sovyet Dönemi'nde ise hem coğrafya hem de sosyal tarih açısından sabitlenmiş, hatta siyasal sabitesiyle yere mihlanmış bir mekândır Orta Asya. 1917 öncesi dönemlerde Orta Asya ekonomik ve siyasal tarihe ait tabloların renkleri iç içe geçmiş hatta renkler birbirine karışmıştır. 1917-1991 arasında ise bütün renkler fersudeleşmiştir, solmuştur. 1991 sonrasında her renk kendi tonuna bürünmeye başlamış ve siyasi tablosu bağımsız renklerden oluşan devletlere dönüşmüştür.

Değişmeyen (yıllardan beri) coğrafi bir mekân olarak Orta Asya dağlarla, ırmaqlarla yer yer göllerle örülmüş, kara hayatının bütün unsurlarını taşımakla beraber, yer altındaki nimetleri (enerjiyi) kara hayatına taşıyarak birleştirmeye çalışmış yekvücut maddi bir alandır. Bu mekânın her şeyden önce kendine özgü fiziki coğrafyasının oluşu onun siyasal yapısında 1917- 1991 arasında değişmezliğe, 1917 öncesi ve 1991 sonrasında ise değişmenin en etkili itici gücü olmasına neden olmuştur. Bu nedenle Orta Asya toplum ve topluluklarının geçmişi ve gelecekle ilgili değişmezlik ve değişim olguları incelenirken bu maddî-temel şartları bu bağlamda incelenmelidir. Orta Doğu siyasi tarihinde Akdeniz coğrafyasının etkinliği ne ise, Asya siyasetinde de Orta Asya coğrafyasının etkinliği odur. Orta

1 Bu yazı Kırgızistan'da kaldığım üç yıl süresi içinde yazdığım günlüklerimden çıkarılarak hazırlanmıştır

Asya'nın sert değişmez maddi şartları olmasına rağmen sosyal, siyasal ve ekonomik şartlarını değiştirmedeki gücü oldukça ilginçtir.

Bu hassas olgusal boyut, nesiller boyu devam etmiş ve daha da devam edecek görülüyor. Bütün bu geniş ve derin boyutları ile Orta Asya coğrafyası tabiat- insan, tabiat-toplum, tabiat-devlet ve tabiat-devletlerarası ilişkileri hem belirliyor hem belirlenmesinde itici güç oluyor. Siyasal, sosyal ve ekonomik anlamda Orta Asya coğrafyası, bir hareket noktası veya hareketin başladığı nokta olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Bu nedenle Orta Asya insanın durgunluğu veya hareketliliği tek nedende aranmamalıdır.

1- Siyasal alan dünyasının insan üzerindeki etkisi incelenirken; ticari merkez- lere göç eden insan unsurunun üretim ve tüketim ortamındaki şekillenmesi de araştırılmalıdır. Orta Asya'nın bio-politik özelliği ekonomik yapısını da belirlemiştir. Orta Asya'yı maddi göstergeleriyle, siyasal olaylarındaki tarihsel canlılığını birlikte ele almak gerekir. Orta Asya dünyası siyasal kaderin tayin ettiği ekonomik yapısıyla, zenginliğin-fakirliğin toplanıp dağıtıldığı merkezdir. Orta Asya insanları daha önce varlıklarını kitaplardan öğreniyorlardı; şimdi ise varlıklarını ve dünyada yaşadıklarının farkında oldular.

Olay evrenseldi, ama bu yeni ve özel durum yerel bir ekonomik yapı oldu. Sovyet barajı yıkıldı ve dünya ekonomisine doğru akan bir büyük sele baraj suyu karıştı. 1917-1991 yılları arasındaki bireyi, "atalete prim veren pasif bir Sovyet züht küresi" zemininde karşımıza çıkıyor. Tembel, uyusuk veya uyuşturulmuş birey... Rasyonel bireyi doğuramayan ve bu nedenle de piyasalaşmayan her sistem yıkılmaya mahkumdur. Örnek mi, Osmanlı, örnek mi, Sovyet Sistemi! Çünkü her ikisinde de eşitlikçi- adil bir toplum yapısı kurmak için "izler" varken rekabetçi bir yapı ortaya çıkarılamamıştır. Buna ilave olarak işbirlikçi-dayanışmacı lonca ve korporatizmin (konsomol) ön planda olması rekabetçi bireyin doğuşunu engellemiştir. Her iki sistemin gelişim ve yıkılış tarihinde bu nedensel olgular vardır. Orta Asya halkını görmek ve değerlendirmek için en iyi zaman belki de 1991 yılıdır.

2- Atomistik Piyasanın Çöküş Macerası Sovyet Sisteminde hâkim olan resmi toplum, zamanla içerisinde kendine düşman sivil toplumu yaratmıştır. Resmi toplum kan kaybederken, sivil toplum kuvvetlenmeye başlamıştır. İki toplum arasındaki bu gizemli, görünmeyen soğuk savaş, sivil toplumun başarısıyla son bulmuş ve sistem çökmüştür. Şayet resmi toplumu elinde bulunduran Gorbaçov, baskı araçlarını (ordu, polis) kullanmayı düşünmüş olsaydı, Sovyet toplulukları kan revan içinde kalırdı. Sivil toplum hacminin, içten içe genişlemesi ve toplum katmanlarında bir derinlik kazanması, Orta Asya'da yeni yapılanmaları beraberinde getirmiş ve ardından da ulus devletler doğmaya başlamıştır.

Sovyet Sisteminde bireyin hafızası devletleştirilerek kamu mülkiyetine geçirilmiştir. Birey, o dönemde, itaat etmeye müsait, egemen kişinin iradesine tabi duruma getirilmiş, bireysel inisiyatifi kullanma gücü elinden alınmış bir varlıktır. Kişilikten çıkarılıp, eşya hâline getirilen bu varlık sadece ayırt edici olmayan,

sistemin yarattığı bir “kişi”dir ve bütün bireyler, kendine söylenen şeylerden şüphe duymayan atomistik bireyler hâline dönüştürülmüştür. Yani, bireyler, birbirlerinin tıpkısı olan ve tecrit edilmiş bulunan atomlar olmuşlardır. Bilindiği gibi atom, maddenin en küçük birim taşıdır. Madde, birbirine benzeyen bu birim taşlarının birleşimi ile oluşur. Bu anlamda, Sovyet Sisteminde de her bireyin birbirine benzetilmesi, atomistik piyasaların oluşumuna ilk örnektir. Bu piyasalarda asimetrik bilginin de olması imkânsızdır. Aktörler veya atomistik bireyler farklı değil (asimetrik) tam bilgiye sahiptirler. Bu anlamda Sovyet Sistemi, tam rekabet sisteminin kendisidir.

Sovyet sisteminin çöküşü, tam bilginin var olduğu atomistik piyasanın sonunu hazırlamış veya Sovyet Sisteminin çöküşü aslında atomistik piyasaların sonu olmuştur. Yani, böyle bir cenderede bulunan bireyin, tarihin bir gününde patlaması olasıdır. Sovyet Sisteminde bireysel çalışkanlık ve atılganlık mezziyetleri olmadığı için bir başka ifadeyle, resmi toplumda bireyin değeri olmadığı için toplumsal çöküşünü devlet kendi eliyle hızlandırmıştır. İç çelişkileri bünyesinde taşıyan Sovyet Sistemi kendi sonunu kendisi hazırlamıştır. Bireylerin patlayacağını ilk gören Gorbaçov, toplumsal ve piyasa patlaması olmadan önce, siyasal bir patlamayı yaparak, toplumu, ulusallaştırmıştır. Ulusallaşan toplumun bir süreç içerisinde bireyselleşmesi de olası bir gerçektir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bu bireyselleşme sürecinde özellikle doğal nedenlerden dolayı en geç kalan ülke “Kırgızistan” olmuştur. Sovyet Sisteminde Marx’ın tayin ettiği normlar, yaşanan hayatın iktisadi anlamda şekillenmesine ve dolayısıyla bireyin oluşmasına engel olmuştur. Bu manada Sovyet Sistemi Orta Çağ iktisadi zihniyeti ile benzerlikler taşımaktadır. Sovyet Sisteminin bireyi, kendini gündelik iktisadi telaş ve kaygıdan uzak olması, bütün Türk Cumhuriyetleri insanları da etkilenmiştir. Gündelik hayatı daha da iyileştirmek için bireysel akıldan ziyade politbüro aklının üstün olması da bireyin, bireyselleşmesinin önünde engel olmuştur. Bu olgu, iktisadi nesnenin gücünün farkında olmayan insanları doğurmuştur. Birey-madde hesaplaşmasına uygun ortam yaratamayan sistem, bireyi maddeye, maddeyi de bireye düşman etmiş, âdete birey-madde yabancılaşmasını doğurmuştur. Birey-madde arasında kurulan bu katı ve dört köşeli tablo Sovyet Sisteminin yenilgisinin en önemli müsebbibidir. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, Sovyet Sistemi Schumpeter’in ve Marx’ın ifade ettiği, toplumsal dinamiklerle veya yaratıcı yıkım ile işbaşına gelen bir sistem olmamış, “feodal toplumun dini” veya mirası olmuştur. 70 yılda verilen mücadelede bu mirası yıkma içindir.

3- Çöküş Sürecinde İktisadi İnsan-İktisadi Eşya Çatışması Sovyet Sisteminde “insan-iktisadi madde” mesafesini tespit etmek oldukça zordur. Bu anlamda, ya madde çoktu, insan bireyselleşemediği için uzaktı veya iktisadi madde yoktu, insan bu nedenle uzaktı. Ancak, sistem değişince görülen odur ki, iktisadi madde olsa da olmasa da, sistem bireyi maddeden uzaklaştırmıştır. Bu da Osmanlı züht sistemi ile Sovyet züht sistemi arasındaki en önemli farktır. Osmanlı’da insanın kendinden kaynaklanan nedenle, başka ifadeyle insan zihniyetiyle iktisadi mad-

deden uzak durmuş olmasına karşın Sovyet sitemindeki insanlar, iktisadi madde deden Sovyet Sistemin kendinden kaynaklanan nedenlerle uzak olmuşlardır. Bu da iktisadi bireyin zincirlerinin, sistemin elinde olmasının bir sonucudur.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde (OATC) bireylerin iktisadi maddeyle yakınlaşması ve tanışması son 25 yıl da yaşanan süreçte görülmüştür. Kısacası bu dönemde OATC’de iktisadi madde de iktisadi birey de karşılıklı etkileşimle (acausal) yükseliş sürecine girmiştir. Sistemin çöküşü ile iktisadi bireyin zinciri hızla yükseldiği de ayrı bir gerçektir. Bu sürecin hızlı olması bir taraftan zenginleşen bireyi doğururken, diğer taraftan çözülmüş ve kontrolsüz bir toplum doğurmuştur.

80 yıllık Cumhuriyet dahi Osmanlı’dan aldığı “züht” sistemini hızla bireyselleştirmemiştir. Ancak, bu değişim 1980’le beraber oluşmaya başlamıştır denilebilir. Özellikle cemaat işletmeleri “züht” sistemini yıkmayı ilk başaran, son Osmanlı işletmeleridir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Sovyet Sisteminden eksik ve yetersiz aldığı iktisadi insan malzemesini, somut iktisadi hayata hazırlamaktadır. Sovyet Sisteminde ekonomik ve sosyal hayat, kendi akışında rasyonelliği aramaya bırakılmamış, yönetici sınıfın rasyonelliğine bırakılmıştır. Bu da irrasyonellik kokan bir sonuç doğurmuştur. Bireysel sermaye birikimini tıpkı bir soy ağacı gibi büyütme çalışan OATC’leri, bugün irrasyonellikten hızla çıkmanın ve dünya ile bütünleşmenin yollarını aramaktadır. İktisadi rasyonelliği üretemeyen Sovyet Sisteminin mirası bir gün bitecekti ve bitti.

4- Dönemsellik ve Tarihselcilik tabii ki Sovyetler Birliği’nde orta mekteplerde okutulan tarihin dönemselliği ile klasik tarihin dönemselliği örtüşmemektedir. Ancak devasa Rus kültürünün son 70 yılı hâlen belirsizliğini koruduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla Sovyet Sisteminin bu yapısı dönemlere ayrılırken, kültürel yapıya bakmak gerekir. Lenin, Stalin, Kruşçev ve Gorbaçov Dönemleri olarak almak daha kolay ve doğru görünüyor. Ekonomik, siyasal ve sosyal yapıyı 70 yıl ayakta tutan devlet zihniyeti ve hukuku, somut dünya gerçeği karşısında un-u-fak olmasının arkasında yatan unsurlar acaba nedir? Lenin’in görüş ve düşünceleri, Stalin’in zorba uygulamaları toplumsal katmanları itaat ve egemenliği altına aldığı herkes tarafından biliniyor.

Dönemin uzun soluklu oluşunda bunların mevcudiyetinin belirleyicilik vasfı asla yok farz edilemez. Sovyet Sisteminde birbirine dolanmış üç damar var: Apolitik toplum, devletçi ekonomik düzlem ve kurumsal dünya. (Lenin’in ilkerleri). Bu üç damar karşılıklı etkileşimle Sovyet Sistemini 70 yıl ayakta tutmuştur. Sistem bu üç ana akımın kırılacak bir özlerinin ya da özerkliğinin var olduğunu göz ardı etmiş olması, kendini yıkmıştır. Sovyet Sisteminin ekonomik düzlemini ayakta tutan ve Sovyet Sistemini amaca ulaştıracak normatif esaslar veya ilmi tedbirler Lenin zamanında hukuk tarafından tespit edilmiştir. İlmi tedbirler, Sovyet Sisteminin ekonomik temellerinin yerine oturması ve uygulamada olumlu sonuçlar vermesi Lenin Dönemi’nde başlar ve Stalin’in yaptırım gücüyle somutlaşır. Hukuk muhitince içeriği ve esasları atılan, Sovyet Sistemi; toprak sistemini,

iktisadi düzlemlerle yüzleştirmiş ve onun can suyu olmuştur. Dolayısıyla sistemin kuruluş, gelişim ve yıkılış aşamalarında bireysel zihniyetten daha çok kurumsal zihniyet hâkim unsurdur. Bir başka ifade ile Osmanlı'yı bireysel iktisadi norm ve reel çatışması, Sovyet Sistemini ise kurumsal norm ve reel çatışması kurmuş, yüceltmiş ve sonra da yıkmıştır. Sovyet Sistemi bireyinin, iktisadi madde ile mesafesi ne kadar uzak ise, Osmanlı bireyinde de o kadar açıktır. Buna kamusal zihniyetteki çatırtı da ilave edilirse iki sistemin yıkılış gerçeği, yükseliş gerçeklerinden daha somut olarak ortaya çıkar. Her ikisi de birey ve kurumların iktisadi ataleti ve züht mantığı kendilerini yıkan mantığa dönüşmüştür. Schumpeter ve Marx'ın ifade ettiği "yaratıcı yıkımı" gerçekleştirememişlerdir.

Sovyet Sisteminde, Osmanlı'da olduğu gibi toprak sisteminin kurumsal yapısı bozulmuş ve kendisini yeniden üretememiştir. Toprak sisteminin yenileşemesinin olumsuz etkilerinin diğer toplumsal kurumlara da yansıdığı kanaatindeyim. Artık Lenin'in tarz-ı kadim ilkeleri ilk ve özgür hâlden uzaklaşmaya başladı. Ekonomik hayat şiddetini artırdı ve toplumsal tabanda hissedilmeye başladı. Tavan bu çatırtıları duymamazlıktan gelseydi, 21. yüzyılın başlarında Orta Asya'da iç harp kaçınılmaz olacaktı. Bu noktada Gorbaçov en insani olanı seçti ve ülkelere, kurumlara ve bireylere özgürlük, dedi. Sovyet Sisteminde politbüro'da elitler, bürokratlar ve askerler (özellikle KGB) Sovyet Sisteminin değil, Sovyet devletinin bekasını çeşitli yol ve yöntemlerle (ki, bunlar makro temellidir) temin ederken tabanda bireye dayalı makro esaslar asla tartışılmıyordu. Taban, iktisadi bir güç olarak (makro ekonomide) görülürken karar birimi olarak kesinlikle görülmemiştir. Bunu elit, bürokrat ve askerler devletin varlığını tehdit ve mülkiyet fikrini teşvik edeceği için göz ardı etmişlerdir.

Politik olmayan toplumda; ekonomik düzlemi, bireyi, kurumsal ve kültürel dünyayı kendi düzlemi içinde tutması beklenemez. Sovyet faydacılığında adalet, kârdan daha ön planda tutulduğu için bireyin varlığı ön plana çıkamamıştır. Sovyet Sisteminde toplumun ekonomik zihniyetinin pasif oluşu, onların iktisadi madde karşısındaki konumundan ileri gelir. Sabah korkusu olmayan birey ve toplumdan dinamik iktisadi zihniyet beklemek hayal olsa gerek. Sovyet Sistemi Lenin'in normları ile tarih içinde değişen Sovyet bireyinin reellerinin çatışması kurumsal çözülmeyi doğurmuş ve sistem kendi kendini çürütmüştür. Bir başka ifade ile hava almayan kurumsal organizma, havasızlıktan bozulmuştur. Sovyet toplum katmanlarına damgasın vuran toprak sisteminin (Kolhoz, Sovhoz) yarattığı zihniyet kalıpları, herhangi bir değişim yaratamamıştır. Daha açıkçası ekonomik kurumları ayakta tutan Lenin'in normatif esasları somut iktisadi gerçekler karşısında erozyona uğramıştır. Kısaca Sovyet Sistemi yaratıcı yıkımı üretememiştir. Bireylerin tüketimi kendi içinde bir sanayi devrimi yaratamayan Sovyet Sisteminin altüst olması kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca Batı'da yükselen finans merkezli ekonominin, görülmeyen nicel ve nitel baskısı bir sanayi toplumu yaratamayan Sovyet Sisteminin yıkımını hızlandırmıştır.

Lenin sonrası Sovyet Sistemi her çeşit problemin üst üste yığılıp kilitlendiği bir zaman dilimidir. Sistemin yıkılışı muhakkaktı ve uzatılması problemleri daha

da arttıracaktı. Sonuç: Yıkım! İktisadi faaliyeti, devleti güçlendirme olarak gören Sovyet Sistemi, bireyin gücü karşısında eridi ve yıkıldı. Şayet bireysel özgürlükleri serbest bırakarak devleti güçlendirip, faydacı adaleti topluma yaymayı başarabilseydi Sovyet Sistemi asla yıkılmazdı. Lenin'in uyguladığı sistem Marx'ın Sosyalist teorisinden çok, Schumpeter'in demokratik devlet sosyalizmine uygun. Ayrıca dikkat çeken bir nokta daha var: Devleti yönetenlerin demokrat devlet sosyalizminin normları halkın reel'i ile ters istikamette olduğudur. Lenin sisteminin yıkılışı da "reel-norm" çatışmasının bir sonucudur.

5- 91 de ki 17'liler 1917'de kurulan komünizmin 74 yıllık bir hayattan sonra 1991'de tarihe karışması neticesinde Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin yaşantısı, ekonomisi ve mevcut bazı müesseseleri üzerindeki etkisi inkâr edilemez. Hâlen o devri yakinen gören ve devrin tahsil ve terbiyesiyle yetişen kişiler mevcuttur. Bu kişiler, tarihten silinen bir devlet sisteminin son varisleri ve canlı şahitleridir. Ancak, 1991 yılından sonra doğanlar tamamıyla yeni sistemin tahsil ve terbiyesini gören, onun kurduğu veya kurmaya çalıştığı müesseselerde yetişenlerdir. Dolayısıyla 1991'den sonra doğanlar, yepyeni bir dünya devleti olmak için mücadele eden devletin vatandaşlarıdır. Yeni neslin en yaşlısı bugün 30 yaşındadır. Son Kırgızlar olarak isimlendirilecek eski nesil ise, 30 yaşın üstünde olanlardır. Bugün Kırgız siyasetini, ekonomisini ve devlet müesseselerini yönetenler de bunlardır. Bu anlamda parlamenter olarak siyasi hayatta söz sahibi olan politikacılar da son nesildir. Dolayısıyla son nesil Türk Cumhuriyetleri'nde aktif olarak siyasi ve ekonomik hayatın içerisinde görev yapmaktadırlar. Eski sistemin ürünü son nesil, Türk Cumhuriyetlerini hâlen yönettiği için, hakiki sosyal devrimin o ülkelerde yaşandığı söylenemez. Gerek Azerbaycan'da gerek Kırgızistan'da yaşanan küçük çaplı ayaklanmalar da aslında "son nesle" karşı yapılan, gençlik hareketidir. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde, eski sistemin son kalesinin son taşı, son sosyalistin başına düştüğü gün, "özgür bireyin, özgür toplumun" doğum gün olarak tarihe geçecektir.

Kırgız İhtilâli'ni, "Kurtuluş'tan Kuruluş'a" geçen bir toplumun sancısı olarak ele almak gerekir. (Bu arada Salıcan Hoca'nın Kırgız İhtilâli için yazdığı makaleyi de her Kırgız gencinin her sabah okumasını öneririm.) Kırgızistan'da Bakayev, "kahır yüzünden lütfâ uğramış" ve iktidarı ele geçirmiştir. Ancak bu lütfun ne kadar devam edeceği tartışma götürür. İstikbal vaat etmeyen kahramanlara, istikbal emanet edilmez. Kırgızistan, Sovyet Sisteminden eksi-sermaye birikimi ile iktisadi madde karşısında taşınamayacak kadar ağır, cesamet itibarı ile hantal bir dünya görüşünün şekillendirdiği bir insan tipolojisi devralmıştır. Tekdüze bir hayattan çıkan Kırgızistan, ıssızlığın ve sessizliğin içinde kaynayan yeni bir renge bürünmeye hazırlanıyordu. Geçmişin toprakta bıraktığı ayak izleri, toplumsal rüzgârın yelleri ile yavaş yavaş siliniyor. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde (Türkiye dâhil) iş başında olan ve görünmeyen derin dip akıntılarının şiddetini kıracak dalga kıranların konulması zamanı gelmiştir.

6- Orta Asya'nın Doğum Tarihi 1991 yılı Orta Asya'nın piyasa düzeni yaratma yılıdır. Bu yıl ekonomik liberalizmin Orta Asya'da doğum tarihidir. Bürokratik

yöntemlerle doğan bu çocuk, bugün evrensel liberalizmin ilkeleri ile büyüme-ye çalışıyor. Uçsuz bucaksız değişikliklere yelken açan Orta Asya topraklarında 1917'den sonra masum insanlara çektirilen acıların boyutu kadar geniş bir piyasa alanı kurmayı hedeflediler. Böylece liberal inanç Orta Asya'nın her tarafına yayıldı ve sanki 21.yüzyılda Orta Asya'yı kurtaracak dinî bir şevke dönüştü. Orta Asya ülkeleri totaliter sistemden otoriter topluma dönüşüme başlamıştır. Otoriter sistem, sosyal ve ekonomik hayatı devletleştirmeden, hak ve özgürlüklere imkân tanımış sistemdir. Orta Asya ülkelerinde bireyler artık, Sovyet Sisteminin totaliter ideolojisini değil, global dünyanın çok kültürlü ideolojisini öğreniyorlar. Bu öğrenim süreci "ulus" devlet olma yolunda bir engel olarak değil, tam aksine bir atlama taşı olarak görülmelidir.

Orta Asya'nın resmi ve hiyerarşik toplumundan hürriyetçi veya özgür topluma geçişi kolay olmayacağı açıktır. Bu sürecin uzun soluklu olacağı da ayrı bir gerçektir. Orta Asya kurtuluş, kuruluş ve büyüme dönemlerinde nispi ve geçici dinamikler yaşayacaktır. Önce yıkıp sonra özgür toplum hâline çevirmek ve yeniden yön vermek için dinamizmin nispi ve geçici olması doğaldır. Aksi hâlde, dinamizm ihtirası kana dönüşür. Bu da her bir cumhuriyette dönem dönem yaşanıyor. Yeni Kırgızistan, kendini gündelik iktisadi telaş ve kaygının üstünde tutan dönemdeki bireyin davranışını hızlı bir şekilde değiştiriyor. Yani, ülkede bireyler, davranış biçimine ve ekonominin rasyonalizasyonuna engel olan Sovyet Sisteminin birey davranışını hızla aşarak, maddenin, iktisadi yaptırım gücünü, potansiyel olarak madde ile hesaplaşmaya hazır bireylere dönüştürüyor. Bu anlamda Sovyet Sistemi Avrupa'nın Katolik inancına benzer şekilde metafizik rasyonelliğe bürünüyor. Dolayısıyla Sovyet Sistemi Osmanlı'da olduğu gibi "sosyalist züht küresinden, kapitalist riyazet küresine", geçişi gerçekleştiremediği için çökmüştür denilebilir. Bir başka ifadeyle "sosyal piyasa toplumuna" geçişi sağlayamadığı için Sovyet Sistemi inişe geçmiştir. Sovyet Sistemini reforma sürükleyen en önemli etken piyasalaşamaması ve bir "Sovyet mistizmi" yaratmasıdır.

7- OATC ve Kırılğanlıklar Orta Asya ülkeleri, neoklasik sistemin temel unsurlarını içine alan gerçeğin (normların), somut gerçekle hesaplaşması veya yüzleşme sürecinin kırılğanlığını yaşıyor. Bu anlamda, norm'u oluşturan pozitif-normatif iktisadın birbiri arasındaki uyumsuzluğu, Marx'ın sisteminin etki alanından çıkan ülkeler için bu tarz kırılğanlıkların olması da normal karşılanmalıdır. Kırgızistan'da 1990'lı yılların işsizliği, 2004'lerde ekonomik durumu "devlet-ekonomi" arasındaki bağın kopmasına kadar götürmüş ve küçük fakat önemli bir ihtilal yaşamıştır. 2010 Nisan'ının ilk haftasında yaşanan kırılğanlık geç kalmış bir kırılğanlıktı. Geç kaldığı için de kanlı oldu. Bu ayaklanmanın arkasında hiçbir uluslararası güç aranmamalıdır. Bu tamamen Kırgız insanın dayanma ve sabır sınırının bittiğinin bir göstergesidir. Bakiyev'e ve onun kurduğu Celalabad kolonisine karşı yapılan bu hareket tamamen içten, tamamen samimi Kırgız insanının hareketidir. Rüşvete, yolsuzluğa ve mafyalaşmaya karşı, kendi hakkını arayan, savunan ve isteyen Kırgız halkının başkaldırmasıdır. Ayaklanma bittikten sonra uluslararası güçlerin oyunları ayrıca tartışılır, ama Kırgız halkının

haklı davası olan bu başkaldırı hareketi Kırgız siyasi tarihine geçecektir. 1990-2010'lu Orta Asya yılları, meşrutî monarşi yıllarıdır. Bu da bir gün yıkılacak ve özgürlükçü demokrasi oluşacaktır. Özgür topluma dönüşüm sürecinde mafyalaşma olgusu da bu meşrutî monarşinin ürünüdür. Mafyalaşma sürecini bitirmek çok zor, ama azaltmak özgür toplumun işidir. Mafya ekonomisini, toplum kendi içinde yavaş yavaş öldürecektir. Devlet yasalarla yok etmeye kalkarsa “ters-etki teorisi” devreye girmekte ve mafyalaşma artmaktadır. Nitekim Kırgızistan’da bu yaşanmakta ve Kırgızistan’da devlet kendi eliyle mafya adaları oluşturmaktadır. Ayaklanma sonrasında kurulan geçici hükümetin başı olan Roza Otunbayeva’nın arkasındaki Kırgız derin güçleri de güçlerini Kırgız sermayesinden almamıştır. Bu bir sermaye paylaşımının sonucu değil, halkın kendinin olanı istemesinin sonucudur. Ayaklanma bu yönüyle 2004’ten ve diğer Sovyet bloğu yıkıldıktan sonra kurulan ülkelerin ayaklanmalarından farklıdır. Ayaklanma bir planlı hareket değildir. Ayaklanma yılların birikiminin patlamasıdır. Bir başka söyleyişle, rüşvete, yolsuzluğa ve mafyalaşmaya karşı içten içe bilinçlenen halkın, bilinçsiz baş kaldırmasıdır. Bu ayaklanmayı Kırgız devleti de, halk da, uluslararası güçler de bekliyorlardı, ama ne zaman olacağı belli değildi. Bilindiği gibi halk ayaklanmaları beklenir, ama asla “randevulu” olmaz. Burada da aynısı olmuş ve beklenen gerçekleşmiştir. 2010 Nisan’ında yaşanan halk ayaklanması da 2004’te yarım kalan ayaklanmanın devamı ve büyüğü niteliğinde olmuş ve bundan sonra olacak olanlar ise “karşı ihtilal” tarzında gerçekleşecektir.

2004 krizine kadar hep tutku hâlinde bir dizi olayın alevlenmesinde âdeta “görünmez bir el” olan özel mülkiyet bilincinin gelişimi ve dış dengelerin değişimi, Kırgız ekonomi politikasının siyasiler tarafından bir dengeye oturtulamamasına neden olmuş ve bunun sonucunda da ayaklanma kendini göstermiştir. Böylece, Kırgızistan yeni bir iktisat politikası arayış sürecine girmiş ve bu süreç hâlen devam etmektedir. Bunun için de Kırgız iktisatçılara büyük görevler düşmektedir. Kırgız iktisatçıları şayet mekanistik olmaktan çok kurumcu iktisatçılar gibi olurlarsa, tek yönlülüğün çıkmazına düşmezler. Bir başka ifadeyle, Kırgız iktisatçıları yeni iktisat politikalarına kurumsal bakarlarsa, mekanistik iktisatçıların maddeye bakışının ötesine sıçrayacaklardır. Böylesine büyük bir işi başarmak küçük ihtilallerle değil, uzun soluklu ve dengeli değişimlerle ancak olacaktır. Kırgız iktisatçıları, kendi sosyal tarihlerinin bir masalı gibi duran Marksist sistemin amillerini devlet kafasından silmedikleri müddetçe küçük ve karşı ihtilallerin önüne geçilemez. Dolayısıyla, Kırgız aydınları çok boyutlu akademik sezgilerini besleyecek kaynakların derinliğine inmeliler ve o doğrultuda toplumlarını analiz etmelidirler. Bu politikaların başlangıcında da “insan” olmalıdır. Şöyle ki; dün ki Kırgız insanı, operasyonel piyasa aklı ile tevekkül etme arasında met-cezir yaşayan bir deniz konumundadır. Kırgız insanı, Sovyet Sisteminin etkisiyle iktisadi davranış kalıbını belirleyen unsurları “âtlı” bırakmıştır. Kırgız insanının Sovyet Dönemi’ndeki, bu dünyanın iktisadi insanı olmak gibi sorunları yoktu. Bu durum Sovyet züht küresi içerisine çakılmış, mütevekkil Orta Asya halkını yaratmıştır. Bugün artık bu tip insan Kırgızistan’da yoktur. Orta Asya Türk Cumhu-

riyetlerinden Kırgızistan hariç tutulursa, diğerleri doğal yapılarının kendilerine verdiği imkânla Sovyet Sisteminin ataletli insanını, burjuva insan tipine dönüştürmeyi başarmıştır. Orta Asya'da Sovyet Sistemine "tevekkül" eden bireyler, sistem çökünce, "fonksiyonel akılla" özgürleşmeye başlamışlar ve Orta Asya'da ulus sermayesine dayalı ulus devletlerini ortaya çıkarmışlardır.

Daha açık bir anlatımla, Sovyet Sisteminde "iş-güç" kaygısı ile ömrünü tüketmeyen insanlar, sistemin çöküşü ile dünyanın bu gerçeğiyle yüz yüze gelecek, piyasalaşmaya yönelik operasyonel akıllarını kullanmaya veya geliştirmeye başladılar. Ancak, bunların içerisinde Kırgızistan hâlen gerek stratejik konumu gerekse doğal zenginliklerinin yokluğu, uluslararası sermayenin pazarlığına konu olan ulus devleti konumundadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, özellikle Kırgızistan, Sovyet Sisteminden devraldığı meskenet ordusu ile bir taraftan bireyin iktisadi özgürlüğüne bir ortam hazırlarken, diğer taraftan da iktisadi kalkınmanın toplumsal cephesine transformasyon geliştirmeye çalışıyor. Bütün bu olumsuz unsurlar Sovyet Sisteminin, bâtını tarafı olarak kabul edilirse, çöküşle beraber Orta Asya ve diğer bağımsızlığını ilan eden ülkelerin dünyevileşmeye başladıkları söylenebilir. Yani artık, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (yine Kırgızistan hariç) ürettiği iktisadi madde ile bütünleşmiş bugünün ve yarının insanını oluşturmaya başlamıştır.

8- Nereden Nereye Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, çöküş öncesi Marksist iken, çöküş sonrası hızla Hayekci piyasa yapısına dönüşmüştür. Ancak siyasal yapılarında hâlen var olan diktatörlükle karışık Keynesci devletçilik, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin içsel yapılarında bir gerginlik oluşturmaktadır. Yani çöküşle Keynes'gil iktisadının evrim sürecini yaşamadan, Hayekci piyasalaşma Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde siyasi krizlerin doğmasına neden olmuştur. Ancak, bu süreci hızla aşan Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'da görünmeyen gizli bir toplum-devlet gerginliği olmasına rağmen, Kırgızistan'da bu gerginlik açık bir şekilde iki kez kendini göstermiştir. Bu durum Türkiye'de de yaşanmıştır. Türkiye'de, Keynesci politikaların uygulanmasındaki aksaklıklar ihtilalleri yaşatmış, ayrıca Hayekci ve monetarist piyasalara 1980'lerde hızlı bir şekilde geçiş yaptığı için 28 Şubat sürecini görmüştür. Bu da beraberinde yığılmacı kapitalizmi Türkiye'ye getirmiştir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Türkiye'nin yaşadıklarını yaşamaması için siyasal-ekonomik ve sosyal evrim süreçlerinin dönemsel hızını iyi ayarlamaları gerekmektedir. Aksi hâlde, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, sermaye birikimini irrasyonel yollarla özel kesime kaydıracak ve hem firmaların hem de devletin hantallaşmasına sebep olacaktır. Bu da Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde yeni bir buhranın doğuşuna neden olacak ve sermayenin irrasyonel kullanımı ve dağılımı ile yığılmacı kapitalizmin ortaya çıkmasına ortam hazırlayacaktır. Bunun önüne geçilmesinin tek yolu ileriye dönük, "rasyonel devlet-rasyonel firma", düzleminde sağlıklı toplum yaratmaktır. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin asıl problemi, 75 yıllık etki ve itaati altına alan "bâtını" Sovyet Sisteminin iktisadi-devlet uygulamalarından kurtulamamalarıdır. Toplumdan ve toplumun

değerlerinden soyutlanmış bir devlet sisteminden, sosyal piyasa toplumuna geçmeye çalışan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin problemlerinin kısa sürede biteceğini beklemek elbette hayal olur.

Orta Asya ülkeleri bugün toplumun problemlerini çözmek için eski sistem gibi derin fikrî ve felsefi çözümler aramak yerine; somut, günlük hayatı daha yakinen ilgilendiren konulara çözüm aramaya başlamışlardır. Bu önemli bir değişim ve gelişimdir, ancak yeterli değildir. Piyasalaşmayan Pazarlar Piyasalaşma süreci Orta Asya Türk Cumhuriyetleri şimdiki zamanla geçmiş zamanı tutarlı bir biçimde birleştiren ve geçmiş zamanı içinde eriten bir şimdiki zaman politikasıdır. Bişkek ve Oş'ta pazarlar ilkel, ama ticaret uluslararasıdır. Bütün Kırgızistan'ın ticaret toplumuna dönüşümünü sağlayacak olan bu pazarlardır. Aslında ticaret merkezleri pazarı aşmış fakat henüz piyasa olamamışlardır. Piyasa seviyesi âtil olsa dahi ticari, siyasi ve sosyal hareketi ve içsel dinamizmi burada görmek mümkün. Ticaretin içsel olguları burada her milletten insanla özdeşleşerek, dışsallığını uluslararası seviyeye ulaştırmıştır. Adı geçen pazar (piyasa) sabah 5'te açılır. Bütün toptancılar bu saatte alışverişini bitirir ve erkenden ülkelerine dönerler. Öğlenden sonra pazar perakendecilere açılır. Pazarlarda, bir başka dikkat çekici olgu var. Dordoy pazarında saat kaç olursa olsun satıcı bir zincir çeker ve nereye isterse gider. Hatta saat 4'ten sonra her yer kapanır. Eski durgun sistemin zihniyetine örnek bu olaya karşılık yeni açılan Taşrabat alışveriş merkezinde sabah mağazasını, 9'da değil de, 9.15'te açan mağazayı, yönetim cezalandırarak akşama kadar kapatmıştır. Mağazaların o saate kadar açılmaması, o saatte gelen müşteriye "orda mağazalar kapalı" fikrinin gelişmesi ve şehirde yayılmasına neden olacak ve bu suretle, gelen müşteri gelmez olacaktır. Bu ikili yapı ancak zamanla kırılacaktır. Yeni araçlar ile maksatlar arasındaki uygunluk mükemmelleştikçe, Kırgız insanı daha da zenginleşecektir.

Batı, geçkin kapitalizmi, 21. yüzyılın başlarında yaşamaya başlamış ve bugün olgun kapitalizmi yaşarken, Kırgızistan bugün 19. yüzyıl Avrupa'sındaki kapitalizmin istila devrini yeni yaşıyor. Kırgız insanı toprağını Sovyet Sisteminden öğrendiği sürmesi ve işleme sapanını koşumunu kolhoz ve solhozlarda malum olduğu üzere kullanması, kundura tamirini ustasından öğrendiği gibi dikmesi vs. bütün bu hâllerde dikkat ve itina ileri doğru gelişmeye yönelik değil de geriye yönelik olması, Sovyet Sisteminin henüz yıkılmadığının göstergelerinden biridir. Osmanlı'da bir çirak, bir pirin elinde nasıl yetişiyor ve atılgan ve yenileşme üretiyorsa, bugün Kırgız insanı da Orta Çağ insanın değerlere inandığı gibi, hâlen Sovyet Sisteminin değerlerine inanıyor. Bunu kırmak, aşmak ve "hakiki devrimi" yapmak, kadınlar ve yeni nesle kalmış görünüyor. Yani yeni hukuki devrim, "ihtiyaç tatmini vasıtaları hariçten, üstün bir makamın (devletin) çizdiği ve emrettiği hareket düsturları değil, kendi özgür akıl ve iradeleri ile tayin ve tespit eden ve ona göre de seçme kullanmayı başaran yeni neslin eseri olacaktır.

Orta Çağ insanı en doğruyu "kilise bilir" mantığını yıkıp yerine akli koyunca sanayi toplumu gerçekleşti. Bugün de Orta Asya insanı, en doğruyu "Sovyet Sistemi bilirdi" (kilise gibi) anlayışını yıkmak ve aşmak zorundadır. Ayrıca, şunu da

belirtmek gerekir: Sovyet Sisteminin disiplin ve hiyerarşisi vazife olarak telakki edilirken bir garip insan tipini de beraberinde getirmiştir. Aksine, dinamik bir kazanç zihniyetiyle ve her türlü üstün kuvvetin tayin ettiği koşul ve ananelerinden kendini kurtaran birey, kendi ferdiyetçiliğini ön plana çıkarır. Kırgızistan işte bu düal yapı ile henüz meşgul. Bu düal yapı kırılmadan hakiki devrimden bahsedilemez. Kırgız ekonomisine “ticaret toplumu” hâkim. Tüketimin ise önemli bir kısmı yarı feodal toplumun tüketim kalıpları içerisinde veya genel olarak yarı feodal gösteriş toplumu özelliği taşımaktadır. Kırgızistan’da politik gücün kendi elinde olduğunu fark eden bir toplum oluşturulmadığı müddetçe sosyal devrim asla gerçekleşemez. Politik güç bilinci bilindiği gibi piyasalaşma olgusu ile atbaşı gelişen bir güçtür. Yarı ticaret toplumu–yarı feodal gösterişli tüketim toplumu arasında sıkışan bu toplumun bu kısıkaçlardan kurtulup özgürleşme sürecini ne kadar kısa zamanda tamamlarsa, piyasalaşma hızı ve dolayısıyla politik gücün oluşumu da o oranda yükselir. Piyasalaşma sürecini bu gerilimden ve kısıkaçtan kurtaracak güç ise eğitilmiş tüccar (burjuvazi değil) kesimidir. Bilindiği gibi, değişim alanında özgürlükten korkmak köleliği kabul etmektir. Orta Asya insanı bu değişimi kabul ettiği için kölelikten kurtulup, özgür ve bağımsız devletler olmayı seçtiler. Kırgızistan’da iktisadi aktörler zengin komşusu Kazak aktörlerinin hatalarını gördükleri için rasyonel bireyler olarak sistematik hata yapmamaya çalışmaktadırlar. Aynı olgu 2001 yılı krizi ile Türkiye’de de kendini göstermiştir. Ayrıca Kırgız ticaret adamları, rasyonel bireyler olarak ticaretten vazgeçmeyecekler. Ancak ticaretten elde ettikleri kazançları reel yatırımlara dönüştürmedikleri takdirde, zenginleşme tabana yayılmayacak, büyüme reel olarak gerçekleşmeyecektir.

Kırgızistan devletinin yeniden yapılanması çok önemlidir. Bu cümle Türkiye için de geçerli. Küreselleşme sürecine giren dünyada devletler ve dolayısıyla toplumlar bu sürecin işleyiş biçimine göre bir durum, bir pozisyon belirlemeli ve onu da hayata geçirmelidir. Burada asıl büyük görev Kırgız münevver-aydın kesimine düşüyor. Özellikle kamusal ve beşeri sermaye bu değişimin, öncü ve pozisyon alma olgusuna çok dikkat etmeli ve önem vermelidir. Kırgızistan’ın küreselleşme sürecindeki yeni “toplumsal kahramanları” bu elitler arasından çıkmalıdır. Manas Üniversitesi ise bu kahramanların atölyesi olmalıdır. Üniversite Manas; Orta Asya’da Eğitim Orta Asya’da eğitim ezbere dayalı ve muhakemeden uzaktır. Eğitim ilkokulda ezber, orta öğretimde öğrenme, üniversite eğitiminde muhakemeye dayalı olmalıdır. Orta Asya ülkeleri de eski toplumun temel kurumlarının tasfiyesi uzun bir dönem gerektirir. Bu dönemde Manas üniversitesi öğrencilerinin yeri ve önemi zamanla ortaya çıkacaktır. Ve sen ey Bişkek, Orta Asya’nın solgun yüzünün nice sızılarını yüreğinde yaşayan şehir, yukarıda tanımladığım eğitim düzlemiyle torunlarına ışık saç. Onları muhabbetle bağrına bas. Sızılarının ve sorunlarının ilacı onlardır. Seni lâ edri olmaktan kurtaracak nesil o nesildir. Kırgız insanı benzerliklerden kurtulup, içten gelen dinamizm ile değişmeye başladı başlayacak. Manas Üniversitesinin bugün beyhude gibi görünen yanan ışığı, yarın etrafı aydınlatınca bütün gerçek çıplaklığıyla görünecektir.

Kırgız toplumunun iç darlığının veya kalp spazmının ilacı Manas Üniversitesi'dir. Öyleyse bunun için ne yapılmalıdır? Manas Üniversitesi kapalı bir havza, bir göle benziyor. Önce bundan üniversite kurtarılmalıdır. Manas ne halkın ne de elitlerin arasına yayılamıyor. Buradaki en önemli problem Rektör ve dekanların tıpkı bir müteşebbis gibi atılcı olmamalarıdır. Hattızatında rektörlerin asli görevi de bu olmalıdır. Ayrıca, üniversite hocalarına ülkelerdeki kamusal ve toplumsal kapıları açacak kişi de odur. Çok basit olan bu bütünleşmeyi dahi başaramayan Kırgız Rektörlerini orada oturtmamak gerekir.

Manas Üniversitesine iki fakülte kuruldu: Ziraat ve Veteriner Fakültesi. Önce Ziraat Fakültesine bakalım: Açılan bölüm Ziraat Fakültesi tarihinde olacak bir şey değil. Ziraat, önce toprak, sonra tarla demektir. Kaldı ki burada mekanizasyon yok, sanayi yok, buna rağmen tarımsal mekanizasyon kuruluyor. Önce toprak bölümü ki bütün Ziraat Fakültelerinin kuruluşunda bu bölüm öncü bölümdür, Kısacası, önce toprak bölümü kurulmalıydı. Her bölgenin toprakları analiz edilmeli, demir fosfat vs. eksiklikleri tespit edilmelidir. Toprak kirliliği ve aşırı toprak kullanımı, (yıpranması) önlenmeli, sonra tarla tarımına geçilerek, hangi (sulu veya susuz tarımın) ürünün yetiştirileceğine karar verilmelidir. Buradan elde edilen tarımsal ürünler Veteriner Fakültesindeki örnek besi işletmesinde yem olarak kullanılmalıdır. İki Rektör, hadi fakülte açalım, hadi üniversitede yatay büyüme sağlayalım demişler ve bu bölümleri kurmuşlar. Öncelikle Rektörler, Kırgız Tarım Bakanlığı ve Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü ile görüşmeliydi. Sonra fakültelerin kurulmasını birlikte koordine etmeliydiler; ayrıca akademisyenlerden fikir almaları da gerekirdi. Şimdi ne yapılmalı? Her iki rektör, önce bürokratları davet etmeli. Fakülteler hakkında brifing vermeli, sonra tarım işletmesi sahipleri davet edilmeli, uzmanlarla tanıştırılmalıdır. Daha sonra Türk iş adamları davet edilerek bu sektöre yönelik yatırım ve yatırım teşvikleri reorganize edilmelidir. Veteriner Fakültesi, feodal bir üniversitenin feodal bir fakültesi olmaması için gayret göstermelidir. Ülkenin veterinerlik, hayvan ıslahı ve besicilikle ilgili politikalarını öğrenmeli, sonra TİKA'nın bu hususta neler yaptığı incelenmelidir. Daha sonra acil eylem planı çıkarmalı ve uygulamaya geçilmelidir. Tabana hâkim olmak için tavana, tavana hâkim olmak için tabana ihtiyacın olduğu açıktır. Ancak Kırgızistan gibi ülkelerde tavana hâkim olmak esastır. Kırgız Rektöre çok iş düşüyor. Bir gün Türk iş adamlarını, bir gün Çinli iş adamlarını bir gün Kırgız işadamlarını üniversiteye toplayamadılar. Bu trajik ve komik hadiseler bir akademisyen olarak elbette ki bizleri çok üzüyor.

Beşiktek'i Doğu Rönesans'ı 21.yüzyılın "Doğu Rönesans'ı" Orta Asya'da doğacaktır. Bugün Orta- Asya doğu ekonomisinin merkezi konumundadır. 1990'lı yıllara kadar karmaşık bir tarihi olan Orta Asya, şimdilerde küreselleşen ekonominin doğasına doğru bir yürüyüşe başladı. Dünya ekonomisinin çekim merkezi olan küreselleşme olgusunda yıldızlar topluluğu olan Orta Asya Türk toplulukları, kendi tarihlerini yeniden yazıyorlar. Bununla birlikte sahip oldukları siyasal tarihleri Türk devletlerini cihan devleti yapmaya muktedir olduğu da açıktır. Sovyet Sistemi; devleti ve bireylerini bir davranışsal kalıba sokan ilmihâle körü

körüne inanarak bağlı kalmıştır. Hâlbuki sosyal ve toplumsal bir varlık olan insanın ilmihâli olmaz.

İnsanın birey olabilmesi ancak özgürlükle olur. Özgürleşemeyen bireylerden oluşan ve ilmihâle mutlak bağlılığını her sabah deklare eden bir toplum özgür olmadığı için devlet de kuramaz. Hele hele ekonomik anlamda özgür birey ve toplum gerçekleştirilemezse, devletin bekasından asla bahsedilemez. Diğer yandan bütün siyasal ve sosyal sistemi bir ilmihâlin veya anayasanın hükmüne bağlayabilirsiniz, ama ekonomiyi, asla bağlayamazsınız. Sovyet Sistemi bu üç olguyu da özellikle ekonomiyi sosyalist ilmihâle bağlamakla, bireyin ve toplumun elini kolunu bağlamış oldu. Eli, kolu, iradesi bağlı birey özgür düşünemeyince sistem kendi kendisini içten yıktı. Sosyalizm ilmihâlindeki değerler ile bireylerin beyinlerindeki hayata ait değerlerin çatışması 70 yıl sonra patladı. Toplum, beyinde esir ettiği ve beyninin zindanına kilitlediği günlük yaşam değerlerini 70 yılda bulamayınca bu bekleyişler, sosyal ve siyasal patlamaya, kıvılcım oldu ve kıvılcım ateşe dönüştü. Bu ilmihâlde belirtilen normlarla, bireylerin beyinlerindeki zihniyetin farklı düzlem ve hedeflerde olmasıdır. 1990'larda, her iki düzlemin bileşkesi vektör veya her iki düzlemin kılıçları karşılaştı ve netice itibariyle bu karşılaşma hem bireylerin hem de toplumların bağımsızlığını doğurdu. Kazanılan bu özgürlük bir toplumdaki değişimi gösteren çok önemli hadisedir. Bir başka açıdan bakıldığında zaman ise kazanılan bu özgürlüğün toplumda yaptığı değişimin test edilmesidir.

Orta Asya halkını görmek ve değerlendirmek için en iyi zaman belki 1990 yılıdır. Bundan önceki geçen asır oldukça yeknesaktı, tek biçimliydi. Fakat bu tarihten sonra Orta Asya insanı da çatışmaya başladı. Buna bir toplumun değişim buhranı da denebilir. Halkın ve yönetimin kafası, beyni, aklı, geçen dönemde; yaşantı şekli, tüketim ve üretim biçimi ise yeni dönemde... Düşünürken sosyalist, yaşarken kapitalist, oldular. Dolayısıyla, Orta Asya'da inkılap gerçekleşti fakat henüz tamamlanmadı. Bu düalizm belki dünya tarihinde ilk değil, son da olmayacaktır. Osmanlı insanı da Tanzimat Fermanı sonrasında aynı olgularla karşı karşıyaydı. Tek farkı, Osmanlı insanının "alaturka ve alafranga" türü yaşam biçimidir. Osmanlı'da iki tür insan düalizmi varken, Orta Asya, bireyinin kendisi düalisttir. Orta Asya insanının alışkanlığı sosyalizm, (eski sistem) alışacağı yeni sistem ise kapitalizmdir. Dolayısıyla şu günlerde "Orta Asya Tanzimatı" nı dahi yaşamıyor. İkili yapı, bireylerin kafalarında, toplumda değil. Bu nedenle bireylerin toplumsal kafalarında Tanzimat Fermanı yaratmalı, sonra Tanzimat Dönemi yaşatmalı ve en sonunda da sosyal ihtilalle, kapitalist devrim gerçeği oluşturulmalıdır. İlkel Tanzimat Dönemi yaşayan Orta Asya toplulukları gelecekte (uzun dönemde) çok şeylere gebe görünüyor.

Sovyet Sisteminde ayrıışan "devlet-ekonomi" paradoksu yeni sistemle "birey-toplum ve devlet-ekonomi" paradoksuna dönüşmüştür. Şimdi ise birey-toplum bileşkesi (vektörü) devlet-ekonomi bileşkesinin keşiştiği etkin "birey-toplum" ve "ekonomi- devlet" süreci hedeflenmiştir. Bu hedef basit halk ayaklanmalarıyla değil, toplumsal bilinç değişimiyle olacaktır. Orta Asya insanı, sosyalist şemsiye-

den kurtulup, şemsiye kullanmadan güneşte (veya karda) kalmayı öğrendiği zaman, kapitalist devrim bilinci oluşmaya başladı demektir. Bu tazyik ve telkinlerle olacak bir süreç değildir. Toplum tıpkı su gibi kendi akacağı yatağı kendi kazar ve küresel sermaye ummanına dökülür (bütünleşir). Aslolan da milletin birliğini oluşturacak devletin bekasını bu suda boğmamaktır. Veya toplumun sel suyuna çevrilmesini önleyerek kendi yatağını buldurmaktır.

Bireysel, toplumsal ve devlet ruhunun kesiştiği noktada oluşan düzlem, etkin bir düzlem oluşturur. Sovyet Sistemi bireylerin kafalarında şer'i olmaktan çıkıp, örf'i olmaya başladı. Toplum bu örf'i sistemden ne zaman kurtulursa özgür toplum olur. Bu anlamda Orta Asya toplulukları "örfi sosyalizm"le yenilikçi kapitalizm" çelişkisindeki çatışmayı yaşıyorlar denebilir. Bu bir buhran sürecidir. Mutlak monarşiden özgürlükçü demokrasiye geçişin kansız fakat buhranlı olması hem şaşırtıcı hem de sevindiricidir. Tarih, bu değişim sürecinin kanlı sayfalarıyla doludur. 1990'lı yıllarda kansız değişim, toplumun ne yaptığını ve nereye düştüğünü bilmemesinin sonucudur. 1990 yılından itibaren Batı sanayi ve tüketim ürünleri Orta Asya'ya akın akın gelmiştir. Bu ürünlerle Orta Asya bireyi billurlaştı, ama kristalleşemedi. Ancak kendi tüketim alışkanlıklarının değiştiği de bir gerçektir. Asıl eski ve yeni arasındaki çatışma burada başladı ve burada devam ediyor. Bu çatışma sosyalist geleneksel zihniyetle, kapitalist realitenin odakçığını oluşturdu. Bu çatışma gün geçtikçe aşılıyor ve toplumsal tabana billurlaşıyor katman katman yayılıyor. Yapıdaki bu düalist olguya en güzel örnek yemek kültüründe görülmektedir. Gençler, fastfoodlarda yemek yerken, 1990 öncelikler hâlen "beşparmak" isimli yemekle meşguller. Fastfood üreticilerinin sayısındaki artış niceliksel olsa da toplumsal tabana yemek kültüründeki niteliksel değişime basit bir gösterge ve örnektir. Bir örnekle bu konuya son verelim: Özbekler der ki, biz günde iki öğün yemek yeriz. Kırgızlar der ki, biz tek öğün yeriz, ama 24 saat sürer. Bu olgusal yemek kültürü gerçeği, yerini artık fastfoodlara bıraktı ve ileride de daha da bırakacaktır. Buradan ayrı bir sonuca daha ulaşılır, o da "zaman" kavramına götürür. Zamanı bol olanların tüketimi uzun sürer, üretimi uzun olanların ise zamanı az olur. Yani 24 saat yetmez. Bu bağlamda Orta Asya henüz ne tüketim ne de üretim toplumu olamamıştır. Bu toplumlar bu hâlleriy-le emekleyen, annesinin sütünü emen ve bulduğunu da ağzına götüren çocuk mesabesinde dirler. 1990 öncesi yeknesak olan toplumun, sonrasında bölünmüş ve parçalanmış yapıları ürkütücü ve korkutucu görünse de tıpkı yaralanan dokunun tekrar sağlam dokuya uyum sağlaması gibi, toplumsal doku kendini yenileyecektir. Tabii ki acısı, fukaralığı ve hırsızlığı da olacaktır. Ancak, farklı iklimlerde yol alan bireyler aynı mevsimde buluşup, el ele, gönül gönüle yürüyen hedefli toplumlara dönüşecektir. Bölünmüşlüğün içerisinde bütünlük tehlikede değil, hedeftedir.

Piyasa mekanizmasına hızla geçmekte olan Kırgızistan'da elit bürokratin yokluğu iktisadi araçların devletin üst kesimine kaynak aktarımını engellemektedir. Buna rağmen alt kademede bireye dayalı (rasyonel olmasa da) mikro tabana rant aktarımında aracı olan bürokratin çokluğu, Kırgız kamu maliyesini zora

sokmaktadır. Zamanla iktisadi bir güç ve karar birimi olacak olan bu rantiyeci bireylerden oluşan sınıfın, devleti ele geçirme veya yönlendirmek gibi bir bilinç veya beklentisi olmaması da Kırgız devlet yöneticilerini hem mutlu hem de daha zenginleşmelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla birey devleti belirleyen bir topluma dönüşmediği sürece bu ülkede etkin devlet kurulamaz. Sovyet Sisteminin iktisadi maddeden uzaklaştırmayı başardığı birey, bugün iktisadi maddenin hâkimi konumundadır. Bu süreç yıllar sonra, sermaye ve bilimsel bilgiyi bütünleştirerek, Orta Asya'da Batı türü bir Doğu kapitalizmini doğuracaktır. Özellikle Çin mallarının ülkeyi istila edişi, Kırgız toplumunu farklı bir iktisadi mecraya sürükledi ve sürüklemeye devam edecektir. Çin, aslında sadece kendini zenginleştirmiyor, çevresindeki fakir ülke insanların da ticari bilincini değiştiriyor. Bu anlamda Kırgızlar, Çinlilere çok şey borçlular.

Ticaret ve Etnik yapı; 1990'lı yıllarda sonra Orta Asya topluluklarında kendi milletinden müteşebbis yoktu. Yani, Kırgızistan'da Kırgız, Kazakistan'da Kazak vs. müteşebbis yoktu. Çünkü millî ve birey sermayesi ve sermaye kültürü bulunmamaktaydı. Ama bugün artık var, bu gerçeklik onları bağımsızlık kültürüne götürmektedir. Dün tacir bile yokken bugün çok uluslu şirketler var. Daha önceleri sosyalist sistemin kapıkulu olanlar, bugün işçi sınıfı, müteşebbis sınıfı, bankacı sınıfından olan bireyler olmaya başladılar. Sınıfsal çatışmanın olmadığı ve olmayacağı varsayımından hareketle sınıfsal haşmetin rekabetle ahenge dönüştürülmesi bu toplum ve toplulukları zenginleştirecektir. Ekonomik düzlemde karar vermeyen birey, birey değildir. Hele özgür birey hiç değildir. Orta Asya topluluklarında mikrokozmoz da zenginleşerek saltanat süren bireyler dün de vardı, bugün de var yarın da olacaktır, fakat bugün ve yarın, dün de olmayan çok şey var olacaktır.

Ticarette üç etnik gurup göze çarpıyor: Dunganlar, Özbekler ve Uygurlar. Dunganlarla ilgili bilinen tek şey onların Müslüman Çinliler olmasıdır. Ancak İslam inancı onları münzevileştirmemiş, seküler yapmıştır. Ayrıca Kırgızlar, rant kapitalizminin peşinde koşarken, Dunganlar ise üretici güç kapitalizminin farkında veya farkında olmadan üretmektedir. Dunganlar, emeklerini geleceğe, Kırgızlar ise bugüne yöneltmişlerdir. Uygurlar ve Özbeklerin ticari zihniyetlerinin Dunganlardan çok geri olmadığı da bilinen bir gerçektir. Bilindiği gibi verimli emek geleceğe, verimsiz emek bugüne yöneltilir. Kapitalist düşüncenin Dunganlarda daha etkin bir davranış tarzı olduğunu göstermektedir. Burada emek faktörünü bütün sermaye, müteşebbis gibi faktörlerle genişletirse olay daha da netleşir ve uzun dönemde emek, sermaye, müteşebbis, doğal kaynak dördünlü verimi yüksek ve kapitalizmi geliştireceği, kısa dönemde ise aksi etki yaratacağı sonucuna ulaşılır. Kırgız ve Ruslar günlük bir kazancın peşindeyken, Dunganlar, Uygurlar ve Özbekler uzun dönemli bir kazancın peşindedir. Özellikle Dunganların dinî inançlarından kaynaklanan iş ahlakı ve tüketim bilinci kapitalist şuurun gelişiminde etkin olan Protestan ahlakının izlerini yansıtıyor. Dolayısıyla, Kırgız kapitalizmi galiba Dunganların elinde yükselecektir. Ticaret burada Dunganlar, Uygurlar ve Özbeklerin elinde. Kırgızlar ticarete yeni yeni alışıyorlar. Ruslar burayı

yakın zamanda tamamen terk eder gözüküyor. Ülkede zaten Rusların fakirleri kalmış. Orta Asya'da şehirli orta sınıfın ticarileşen bilinci, piyasalaşma sürecini hızlandıracaktır.

Orta Asya devletleri, "ekonomi-devlet" düzleminin önemi ve anlamını hem geçmiş tarihten hem de önlerindeki örnek ülkelerden görüyor ve biliyorlar. Bu düzlemi dengeli bir şekilde kurabilirler veya "devlet-ekonomi" köprüsünün du-balarını sağlam atabilirler, buna ilave olarak da toplumun tüketim bilincini rasyonel bir çizgiye çekebilirlerse Orta Asya ülkeleri önemli bir ekonomik merhaleyi aşmış olacaktır. Ekonomisi toplumsal tabana oturunca, geriye küreselleşen dünyadan kendine düşen payı almak kalacaktır.

Ütopyadan Hülyaya, Hülyadan Rüyaya, Rüyadan Realiteye Kırgız insanı Sovyet Sisteminde edilgen bir vatandaşken şimdi o bile değil. Meşruluğunu yeni sorgulamaya başlayan Kırgız insanı hiçbir kavramla ifade edilemeyecek bir gripliktedir. Orta Asya toplulukları ideolojisiz devletler oldukları için ihtilaller, ayaklanmalar eksik olmayacaktır. Bilindiği gibi ideolojisi olan toplum gelişmişlik seviyesi olan topluluktur. Yine bilindiği gibi ideolojisiz ve baskıcı bütün rejimler ayaklanmayla gelir, ayaklanmayla giderler. Son günlerde Kırgızistan'da yaşanan da budur. Monoterist ideolojilerin hâkim olduğu devlet sistemlerinde hak ve özgürlükler için ihtilaller olamayabilir. Sovyet Sistemi buna örnektir. Yeni doğan ve emekleyen Orta Asya topluluklarında ideolojik kampaşmalar başlamış olmasına rağmen henüz normal mecrasına yerleşmemiştir. Bu topluluklarda yakın gelecekte "azgelişmişlik milliyetçiliği" tartışılır olacaktır ki bu da ülkeleri kanlı ve ölümlü sonuçlara götürme ihtimalini doğurmaktadır. Orta Asya ülkelerinin devlet yapısında eskiden de, şimdi de "ilahi bir güc"ün otoritesi vardı.

Kırgızistan'da bir başka nokta daha dikkatle gözlenmelidir. İnsanların ideolojisiz oldukları için bireysel özgürlüklerinin çoğalmından bahsedilebilir fakat devletin herkese eşit mesafede hizmet ettiği ve hukukun etkinliğini gözetleyen bir devlet olduğu söylenemez. Azgelişmişlik ve yoksulluk ideolojisi içerisinde çarpınan ülkeler de birilerinin "millî" birilerinin "dinî" birilerinin "demokrat" devlet kurmak için koşmalarının da kan getireceği ve hatta getirdiği biliniyor. Orta Asya devletleri öyle bir bilinmezlik sisi içerisinde dirler ki, bu sisi 4 veya 5 yılda sallanan bir yelpazeye giderebilmek imkânsızdır. Bu sisin dağılması çok uzun ve çok soluklu bir zaman alacaktır. Sovyet Sistemi insanları ne proleter ne esnaf ne de köylü yapmıştır. Bu nedenle sınıf şuuruna dayalı toplumsal şuur gelişmemiştir. Sistem çökünce ve aradan 30 yıl geçince insanlarda bir şuurlanma oluşmuş, ama bu şuur ne işçi ne köylü ne tacir ne de burjuvazi şuurudur. Hatta toplum bilinçle, bilinçsiz olma arasında sıkışmış ve bu sıkışıklık da toplumu yoksul saldırganlığına götürmüştür. Bu nedenle Kırgızistan'da ayaklanma sonrasında hemen yağmalama baş göstermiştir. Kırgızistan'da toplumun ayaklanmasını akıllılığın değil; yoksulluğun, işsizliğin ve pahalılığın kitlenin öfkesini harekete geçirmesi şeklinde yorumlanmalıdır.

Fakirlik ve yoksulluk üreten her devlet ayaklanmaya davetiye çıkardığı ortadadır. Kırgız insanı için bir umut olan 2004 ayaklanması kurnaz aklı kullanmış, ama saydam devleti doğuramamıştır. Bu da toplumun hayallerini tuz buz etmiş ve geleceğe güvensizliğini artırmış ve umut yerini ümitsizliğe bırakmıştır. Orta Asya ülkelerinde toplumsal lider olmadığı için toplumsal iktidarda henüz oluşmamıştır. Kırgızistan'da toplumsal lider olabilecek tek bir kişi vardı o da öldü; Aytmatov Cengiz. Buna rağmen kendinde "isyan ahlakının" olmadığını bilen Aytmatov da kendisine yapılan başkanlık teklifini reddederek lider olamayacağını söylemiş ve Akiyev'i, Gorbaçov'a önermiştir. Akiyev, Bakiyev'den daha insanmış ki kardeş kanına izin vermeden ülkeyi terk etti. İktidarı için kendi çocuğunu iç çatışmaya sokan Bakiyev'i Kırgız tarihi affetmeyecektir. Roza'nın "şahinlerinin" de Bakiyev'in yaptıklarının aynısı yapmasına bütün toplum mühendisleri hazır ve şahit olsunlar. Bir başka ifadeyle, devlet imkânlarını kimin ve nasıl ele geçireceği uzun süre belirsizliğini koruyacaktır. Bu anlamda Kırgızistan gelecekte daha şiddetli olaylara gebe dir. Kırgız toplumu gösteri ve miting yapmayan bir toplulukken, bugün ayaklanma yapan bir topluluk oldu. Bu tamamen yukarıda söylenen, yoksulluğun içinde gizlenen öfkenin dışı vurulmasıdır. Bu dışı vurma hayatta kalma mücadelesi veren mutlak yoksulların savaşı olarak değerlendirilmelidir. Tabii ki bu ülkelerde, ABD, Rus ve Çin realitesini de göz ardı etmemek gerekir. Ancak Kırgızistan'da son olarak yaşananların bu realitenin değil, yoksulluk ve açlığın realitesi olduğu açıktır. Bu ülkelerin asıl realist çatışmaları ve hesaplaşmaları Roza Dönemi'nden sonra başlayacaktır. Ayrıca Roza Dönemi belki de Kırgız siyasi tarihinin en karanlık siyasi çekişmelerinin dönemi olacağı ve Kırgız tarihine öyle geçeceği de daha önce belirtilen açlığın realitesi kadar nettir.

Sovyet Sisteminden arta kalan devletler "ulus" devleti olamamış devletlerdir. Bu hususta gelecek zamanda "milliyetçi" ideolojileri doğurması ve etnik çatışmalara götürmesine şaşırılmamalıdır. Kırgızistan'da 20 Nisan Salı günü yaşanan ve bir Rus ve bir Ahıska Türkü'nün öldürülmesi de ulus devlet olmak için başlatılan ilk realist sinyallerdir. Devlet olamayan devletle, toplum olamayan toplum arasında bu tarz çatışmalar her zaman beklenmelidir. Sovyet Sisteminin artığı olan topluluklarda da devletle toplum karışmış ve hatta karşı karşıya gelmiş ve ayaklanmalar da kaçınılmaz olmuştur. Burada önce devlet, sonra toplum mu olmalı veya önce toplum, sonra devlet mi olmalı, şeklinde bir soruyla karşı karşıya kalınırsa, önce "devlet kuracak toplumsal şuurlu" olmalı şeklinde bir cevabın verileceği de açıktır. Orta Asya ve Kırgızistan "Tanzimat" öncesi usullere benzer düzenlemelerle yönetilmeye çalışılıyor. Bu nedenle ülkede ne bir cumhuriyetçi ne bir demokrat ayrımı netleşmiştir. Kırgızistan ne bireyciliği ne toplumculuğu içselleştirmiştir. Buna karşılık, Orta Çağ tabularının "devletçiliği, merkezîyetçiliği ve bürokratikçiliği" ortasında gel-gitler yaşayan bir ülke oluşmuştur.

SONUÇ

70 yılda Kırgız insanının yüzü kısım kısım harelere dolmuş ve ruhlarının cevheri örselenmiştir. Dışarıdaki dünyaya karşı kendini savunacak içsel kudreti 70 yılda alınmıştır. İçten içe kendini böceklerle karşı koruyan bitki misali hepsi. 2010 Nisan ayında Kırgız insanı ruhsal kudretsizliğini fiziksel gücüyle yer değiştirmiş ve yerini ölümlü sonuçlanan ayaklanmaya bırakmıştır. Bütün Kırgız aydınları, çocuklarına “Sovyet Sistemini biz yıktık, siz demokratik cumhuriyeti kurun” der. Hâlbuki Sovyet sistemini, toplum yıkmamıştır. Toplum ve kendini, sistemin kendisi yıkmıştır. Yıkılmış bir toplum, sistem yıkamaz. Bir başka nokta daha var ki o da Marx’ın teorisi tersine dönmüştür. Daha açıkçası, Schumpeter’in yaratıcı yıkımı işlemiş fakat tersine işlemiş ve sosyalizm, kapitalizmi kendi bağrında üretmiştir. Bir devleti ayakta tutan, sosyal, siyasal ve iktisadi sınıflardır. Devlet üzerine baskı yapacak bir sınıf yoksa devlet toplum üzerine baskı yapar. Sovyet Sisteminin yıkılış nedenlerinin aslı budur. Sınıf olmadığı için sistemin astığı astık, kestiği kestiktir. Devletin otonomisinin hâkim olması sanayileşmesinin önünde büyük bir engeldir. Toplumsal realitenin estirdiği rüzgâr, piyasa mekanizmasına geçmesi için âdeta Sovyet Sistemini ihtar etmiştir. Buna ilave olarak kamu geliri-kamu harcaması arasındaki denksizlik, Sovyet Sistemini sıkıştırılmıştır. Sovyetler, sosyal kapitalizmi kuramadığı için yıkılmıştır. Toplumunu eğitmiş; spor, müzik ve edebiyatla yağurmuş, fakat ruhunu alarak kendine yabancılaştırmıştır. Sosyal hayattaki ruhsuz başarısı, maddi hayatta parasız başarısızlığa sürüklenmiştir. Bunun sonucunda da çökmüştür.

Sovyet Sisteminin çöküşünden sonra, Orta Asya’da yeni Türk devletleri kurulurken bu devletlerde estetik, kültür ve normal hayat tarzı gitmiş ve geride hilkat garibesi topluluklar kalmıştır. Orta Asya ülkeleri liberalizmle, Sosyalist Cumhuriyet’ten, Demokratik Cumhuriyet’e dönüşme gayreti içindedirler. Bu anlamda Kırgızistan, Sovyet Sisteminden kalan “reel”le, iktisadî özgürlüğün “norm”ları arasında iktisat politikası arayışına girerken esnek olmalıdır. “Marksizm’in reel’i” ile “Keynes’in norm”ları arasından, tereyağından kıl çeker gibi iktisat politikasını çıkarmalıdır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde; Keynes’in hesaplanabilir iktisadi siyasetini, mikro anlamda (kısa dönemde olsa) Marsall’gil, makro anlamda Weber’ian (uzun dönemde) firmalara ve sürdürülebilir dönemde Hayek’çi piyasalara dönüştürebilirse OATC’nin gelişim süreci dengeli olur. Türkiye bunu başaramadığı için ara rejimleri nasıl yaşamışsa OATC de öyle yaşayacaklardır. Bir norm olarak alınacak olan Keynes modelinin Batı’da uygulayan ülkelerin reel’leriyle karşılaştırılırsa, Kırgız toplumunun tarihsel iktisat politikası sentezine ulaşılır. Aksi hâlde “tek bacaklı, tek kollu ve tek gözlü” eski sistemin toplumuna benzer toplum yeniden üretilir.

Orta Asya ülkeleri özellikle Kırgızistan iktisadi özgürlük içinde her yönden gerçek kimliğini kazanmalı ve önce “ulus”u sonra kendi “birey”ini yaratmalıdır. Aksi durumda bütün mücadele sonuçsuz kalır. Norm ve reel çatışması odacı-

ğında, siyasal istikrar ve Kırgız “insanı” unsurlarına gereken önem verilmelidir. Orta Asya Cumhuriyetleri Sovyet Sisteminin kültür ve değerler matrisine bağlı kalma süreçleri ne kadar kısa tutulursa, sosyal piyasa toplumuna o kadar çabuk ulaşılır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri özellikle Kırgızistan Sovyet Sisteminden devraldıkları birçok sorunla beraber bireyin özgürlüğüne bir ortam hazırlarken, diğer taraftan da iktisadi kalkınmanın toplumsal cephesine transformasyon geliştirmeye çalışmalıdır. Kırgız toplumu, iktisadi rasyonelliği, bir hesap-kitap insanı olmanın sorumluluğunu, sistemleştirmeyi başardığı zaman, iktisadi özgürlüğün bireyi ortaya çıkmış olur. Ayrıca somuta kilitlenen Kırgızistan, asla soyut anahtar aramamalıdır.

Sovyet Sistemi para, emek ve toprak gibi üretimin üç olgusunu rasyonel bir düzlemde birleştirmeyi başaramamıştır. Sistemi birden açmak yerine toprak sistemini biraz değiştirmiş olsaydı, ömrünü biraz uzatır, ama çöküşü engelleyemezdi. Belki, çöküşü kanlı ve hızlı da olabilirdi. Bu noktada toplumsal bilincin belirsiz oluşu bu iki cümlenin çelişmesini yaratır. Sistemde narh uygulaması da ayrı bir sorundur. Bilindiği gibi narh iktisadi fiyatin hukuki bir zemine taşınmasıdır. Bu da ekonominin önemli bir gücü olan tüketicinin öncelikle esnek olmasını engellerken onu koruma altına alır. Tüketici, her ne hâl ve şart olursa olsun, korunmaktan ziyade esnek ve özgür şartları arar. Sovyet Sisteminde özgür tüketicinin olması sistemin tıkanıklığının bir diğer nedenidir. Sovyet Sistemi bir tarafta Batı’da yükselen finans kapitali ile diğer tarafta kendi içindeki fakirlik olgusunun baskısı arasında sıkışmış kalmıştı. Ya açılacak ya da içeride büyük ve onarılması imkânsız toplumsal patlamaya hazır olacaktı. Gorbaçov birinciyi seçmekle insanlık suçunu ikinci kez işlenmesinin önüne geçti. Gorbaçov’la beraber özel mülkiyetin açılması içsel anlamda Orta Asya ülkelerinde çok şeyi beraberinde getirmiştir. Ancak bu olumsuz çözülme on yıllar sonra iktisadi insan-iktisadi eşya arasında kristalize olan bir iktisat ahlakını bu ülkelerde doğuracağı da kesindir. Özellikle Batı’da eğitim gören gençler iş başına geçip devlet-ekonomi ilişkisini bir düzene koymayı başardıkları zaman sosyal ihtilal gerçekleşmiş olacaktır.

Kırgız devlet sistemi kolonileşmiştir. Özellikle Celalabad kolonisinin kurulduğu devletin dünyası, Weber’in bürokratlar için söylediği “çelikkafes” den farklı değildir. Hatta bu koloniye “Celalabad Ergenokonu” denmiş olsa yanlış olmaz. Bu nedenle önce devleti, devletçilikten kurtarmak gerek. Devlet özgürleşmeden birey, birey özgürleşmeden toplum özgürleşemez. Kötü yürekli bürokrat mengenesinde veya mengene gibi kontrolde devlet kavramının anlamsal varlığı ve özgürlük kaybı mutlak olur ve Kırgızistan bu mutlak ve muğlaklığı yaşıyor. Adil, özgür bir toplum yaratmak isteniyorsa önce Kırgız Devleti’nin kendisi adil ve özgür devlet olmalıdır.

Sovyet Sisteminde birey-toplum ve devlet düzlemi, iktisadi madde ile insan arasındaki mesafe büyümüş ve açılmış ardından da iktisadi madde rasyonel bir şekilde yoğrulmadığı için çökmüştür. İktisadi kalkınmanın önündeki bu en büyük engeli Sovyetler aşabilseydi, sonuç farklı olabilirdi. Sistem, insanı âtil ve hantallaştırmış üretim ve birikimden uzaklaştırmıştır. Maddenin iktisadi yaptırım

gücünü fark edemeyen sistem, potansiyel olarak madde ve sistemle hesaplaşmak isteyen insan ve toplum yarattı. Bu sistemin asıl yıkılışının nedenidir. Sovyet Sistemi 21. yüzyılın tek feodal sistemiydi. Bunu Aytmatov'un bütün eserlerinde görmek mümkündür. İktisadi adam yaratamayan her sistem feodal değerleri yaratır. İktisadi adam modelinin inşası ise kalkınmanın ilk temel taşıdır. Türkiye'den gelen iktisatçılarla Kırgız iktisatçılarının müştereken yetiştirdiği Orta Asyalı genç iktisatçılar, geri kalmışlığı bir yerden kırarak, kendilerine özgü, iktisat politikalarını geliştireceklerdir.

Kırgızistan'ın geleceği, Manas'ta ve Türkiye'de okuyan gençlerin elindedir. 1917'yi 1991'e bağlayan zaman dilimi; tarihi, siyasi, iktisadi ve sosyal anlamda toplumu tek yanlılıktan kurtarmıştır. Bilhassa Sovyet devlet geleneği içerisinde yoğrulan Orta Asya insanını daha fazla Batı normlarına ters düşmesine engel olan bu dönem, dünyanın sosyal, siyasi ve iktisadi tarihinin bilgisayar çağındaki en önemli dönüşüm noktası olarak insanlık bilincinde yer alacaktır. Yeni dönemde Orta Asya insanı, iktisadi rasyonelliği, bir hesap-kitap olmasının da ötesinde düşünmeye erken dönemde başlamasının arkasında, geçmiş dönemin baskısının kendinde yarattığı hantallığı bir an önce üzerinden atmak içindir. Orta Asya bu günlerde geçmiş dönem kuşağı ile gelecek dönem kuşağı çatışması ve çelişkisi yaşıyor. Bu çelişki ve çatışmanın bittiği ve toplumun bütün katmanları, küresel dünya ile bütünleştiği zaman, Orta Asya devrimini ve değişimini tamamlamış olacaktır. Orta Asya insanının geçmiş dönem hantallığı, yeni kuşağın cevvalliği karşısında yıkılışının tarihi çok uzun süreceğe benzemiyor. Orta Asya Türk devletlerinin özgürlük savaşı aslında yeni başlıyor. Bu savaş ruh ve gönül cephesinde yapılacaktır.

Sovyet Sisteminde belki bedensel özgürlük vardı ve insanlar bir taraftan bir tarafa gidebiliyorlardı. Fakat ruh cephesi boştu. Sovyet Sisteminden arta kalan ve sefaletine düşen Orta Asya insanı, kurdukları yeni devletlerin henüz ruhuna sahip değildiler. Yerlerde sürünen Kırgız, Kazak, Türkmen, Özbek ve Azeri ruhunu tutup kaldıracak irade, gün geçtikçe artıyor. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Sovyet Sisteminden gelen maddi birikimleri yok, aksine eksi (negatif) sermayeleri var. Bu nedenle sağlıklı bir iş organizasyonu, firmayı üretebilmek için yeniden bir yapılanmaya ihtiyaçları vardır. Bu dönem geride bıraktığımız dönemdir. Şimdi ise bu ülkeler piyasalaşma sürecine girmişlerdir. Yapısal uyum döneminde dükkânını geç açmak erken kapatmak devri yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Önlerindeki piyasalaşma döneminde ise bu devirde aşılacak, batıdaki işletme yönetimi çizgisine doğru bir süreç başlayacaktır. Buna ilave olarak müşteriye hizmet anlayışı da değişime uğrayarak modernize edilmeye başlayacaktır. Bunun izleri de büyük alış-veriş mağazalarında yavaş yavaş görülmeye başlamıştır. Maddi değişimin bu dinamikleri ne zaman ki rasyonel bir düzleme oturur ise Türk Cumhuriyetleri dünya ekonomisiyle işte o zaman yakınlaşır.

Batı'da 19. yüzyılda bilimsel bilgiyle sermayenin evliliğinden doğan sanayi toplumu çocuğu, bugün Çin başta olmak üzere doğuda moral değerlerini de içe-

risine alarak tekrar dünyaya getiriliyor. Türk Cumhuriyeti bu olgunun dışında değillerdir. Onlarda yavaş yavaş bu süreci hem oluşturuyorlar hem de sürecin içerisinde yaşıyorlar. Türk Cumhuriyeti aydınları sübjektif bilgilerini, modernizasyona kapı açacak asgari bir objektif bilgiye dönüştürmeye yönelttikleri sürece Orta Asya Sanayi Toplumunun oluşumuna önyak olacaklardır. Orta Asya'da doğmaya başlayan burjuva Orta-sınıfı bütün Türk topluluklarının değişiminin ve yeniden oluşumunun öncüleridir. Sovyet Dönemi'nde bu dünyanın iktisadi insanı olmak gibi sorunu olmayanlar bugün piyasanın ciddi birer aktörü olmuşlardır. Özellikle genç nüfus, bu noktada gün geçtikçe daha dinamik, daha aktif olarak yoğunlaşmaktadır. Sovyet Sisteminde bireyin iş-güç kaygısıyla ömrünü tüketmesi yoktu, ama bugün var. Dolayısıyla Orta Asya insanın sayılı ömürlerini iktisadi hayata yönlendirmeleri mecburiyeti hasıl olmuştur. Sovyet Sisteminde dünyevi olmayan piyasalaşma havası süreci dünyevileşmiştir. Orta Asya insanının yaşaması için bu havayı mutlaka teneffüs etmesi artık ortaya çıkmıştır. Sovyet Sisteminde başboş bir devletçilik vardı. Şayet bu devletçiliği rasyonel bir çizgide rasyonelleştirmiş olsalardı ve topluma bunu yansıtmayı başarabilselerdi, sisteme toplum sahip çıkardı. Sisteme toplum sahip çıkmadığı için sistem ancak bir insan ömrü kadar yaşamıştır. Hâlbuki toplumlar, bir insan ömrüne sığmayacak ve onu aşacak kadar yaşamayı hedefler. Türkiye'de Atatürk'ün devletçiliğinin esası bu açıdan Sovyet devletçiliğinden farklıdır. Osmanlı insanının iktisadi eşyadan uzak olduğunu fark eden Atatürk, önce devleti iktisadi eşya ile tanıştırdı. Sonra, iktisadi eşyayı toplumla ve bireyle tanıştırmayı hedefledi. Bu hedefe de toplumu kilitledi. Toplum hedefe sahip çıkınca, Cumhuriyetin ekonomi modeli, temeli, Sovyet Sistemiyle aynı tarihlerde atılmış olmasına rağmen gün ve gün gelişerek devam etmiş ve devam da edecektir. Kısa, fakat özlü bir ifade ile Atatürk'ün devletçiliği Keynes'gil tahlil araçlarıyla hesaplanabilir bir iktisadi düzlemi doğurmuştur. Lenin ve sistemi, Keynes'gil analiz aletlerini düşman gibi görmeleri sistemin çöküşüne neden olmuştur. Atatürk Türkiye'si sermaye birikimini kısmi rasyonalizm yollarıyla özel kesime kaydırarak hem firmaları üretken hem de iktisadi düşünen bireyi yarattı. Lenin sistemi ise zaten bu olguyu yıkmak için kurulduğundan başarı şansını ilk anda kaybetmiştir. Atatürk ve Lenin arasındaki en önemli fark da bu olsa gerektir. Kısacası Atatürk'ün devletçiliği, Keynes iktisadının bilimsel esaslarıyla bağlanması Cumhuriyet Türkiye'sini uzun ömürlü kılmıştır. Bu da devletçiliğin ileriye dönük firmayı inşa edecek potansiyelin gücü demektir.

Orta Asya iş adamı, değişen bir dünyada yerini almak istiyorsa, dünün hatalı sayı ve hesaplamalarından uzak durmalı ve bir an önce kafa, beyin, zihin ve gönül olarak düne elveda demenin geldiğini anlamış olması gerekir. Bunu başaran iş adamı, bugünün ve yarının iktisadi insanı olacaktır. Sovyet Sisteminin demir kafesinden özgür iktisadi insana ulaşmak oldukça uzun bir zaman alacağı benziyor. Yeni Doğu iktisadi, para ile güzel ahlaki birleştiren bir sistem olacaktır. Kırgızistan'da ve diğer Cumhuriyetlerde önce bireysel iktisadi özelliğin önemi ve değeri ortaya konmalıdır. Ardından hoşgörünün mukaddes bir anlamının olduğu bilinmelidir. Aynı zamanda insani ilişkilerinde bu kavramla başladığı an-

latılmalıdır. En son olarak da hoşgörüde eşitliğin toplumsal bütünlüklere etkisi verilirken yaratıcı rekabetin önemi de vurgulanmalıdır. Bu beş unsur siyasal demokrasinin değil toplumsal demokrasinin kurucu unsurlarıdır.

Sovyet Sistemi yeknesak homojen toplum peşinde olduğu için Arap İmparatorlukları gibi, 60-70 yıl yaşadı. Fakat Osmanlı yönetimi hoşgörü esasına dayandığı için farklı toplumları 700 yıl bir arada tutmuş ve birlikte yaşamışlardır. Bu anlatılanlara bakıldığı zaman konunun derinliği daha iyi anlaşılır. Devlet eliyle toplumu bir kalıba sokmaya çalışan Sovyet Sistemini, o toplum yıkmıştır. Scumpeter'in yaratıcı yıkımı tersine işlemiş sosyalizmi ve kapitalizmi kendi bağrında üretmiştir. Buradan da şu anlaşılıyor ki, Marx'ın toplum mühendisliğine soyunması tam bir komedidir. Toplumun yine kendisi, kendine uygun sistemi kuruyor. Orta Asya'nın piyasalaşma sürecinde bireyler analitik düalizmi kendi iç beklentilerinde yaşıyorlar. Bu da zamansal boyuttan ayrılmaları ve piyasanın oluşum sürecinin kırılmasına neden oluyor. (Analitik düalizm, mikromakro düalizmidir.) Kırgızistan'da zenginleşen birey, fakirleşen devlet sistemi ile yeni bir büyüme modeli geliyor. Büyük ölçekli bireysel burjuvazi ile küçük ölçekli devlet yoksullaşması ile özetlenecek olan bu büyüme şekli ne zaman büyük ölçekli zengin devlete doğru yönelirse, birey-toplum-devlet düzeni o zaman oluşacaktır.

Bilindiği gibi toplumun siyasal ve ekonomik olmak üzere iki can alıcı işlevi vardır. Şayet toplumun bölünmüş çıkarlar çatışması ve gerginliği istismar edilirse o toplumun sosyal alanında iç ayaklanma ve ekonomik alanında da krizler yaşanır. Kırgızistan bu oluşum ve süreçlerin daha oldukça başındadır. El cümle; Kırgızistan'da devlet kuran milletlerin enerji kaynağı yoktur.

Orta Asya'nın Son Samurayı

Kırgızistan'daki devrim veya halk ayaklanmaları resmi olarak bitmiş gibi görünse de siyasal olarak devam edeceği görülmektedir. Çünkü kurumsal yapılar sağlam bir temele henüz oturmuş değildir. Ayrıca 2017 yılında cezaevinden Cumhurbaşkanlığı giden Sadyr Japarov'un rakiplerinin boş durmayacağı da göz önünde bulundurulursa bu husus daha net ortaya çıkar. Ancak yeni başkanın büyük bir avantajı vardır ki, o da Kırgız halkının ona sınırsız güven duygusudur.

Ekonomi cephesinde, yeni cumhurbaşkanı madencilik, yenilikçilik ve yolsuzlukla mücadeleye odaklanacağına söz verdi, ancak birkaç somut fikir öne sürdü. Göçmen işçilerin haklarının korunmasına ilişkin anayasada bir değişiklik yaptı, pasaporta "vatandaşlık" sütununu iade etti ve hatırlanan diğer yüksek sesli açıklamalarda bulundu, ancak yeni hükümetten tam olarak ne bekleyeceği hakkında çok az şey söyledi.

Tarih, cumhurbaşkanının inatçılığının veya sertliğinin dünyanın her yerinde olduğu gibi Kırgızistan'ın sorunlarını çözmeye yetmediğini gösteriyor. Örnek; 2005 devriminden sonra iktidara gelen Bakiyev de sert bir yönetime dayanıyordu, ancak 2010'da devrildi, ülkeyi terk etti ve Kırgızistan tarihinde çok tartışmalı bir kişi olmaya halen devam ediyor.

Bu bağlamda başta Kırgızistan olmak üzere bir stratejiye bağlı olarak ve dikkatlice düşünülmüş yaklaşımlara, eğitilmiş bir ekibe ve elverişli bir ortama ihtiyacı var. Sadyr Japarov henüz tüm bu başarı bileşenlerini yaratamamış olması gelecekte sıkıntı yaratma ihtimalini güçlendirmektedir denebilir. Sadyr Japarov Kırgızistan tarihinin yeni lideri veya "son samuray" olmak istiyorsa yukarıda eğitimli ekip bileşenini acilen kurması gerekmektedir. Aksi halde hapishanede etkili bir lider siyasi gerçeklikte sadece figür olarak kalır. Bir başka ifadeyle Japarov, Kırgızistan'ı yer altı ekonomisi ve hukuk sistemiyle yönetildiği imajını kazımadığı takdirde toplumun kendine olan güveni kayıp eder. Buna ilaveten bir boy veya bir bölgenin değil bütün bir ülkenin lideri olduğunu topluma kabul ettirmesi onun kalıcılığını güçlendirir. İç ve dış politikasını rasyonel ve eş zamanlı olarak salgın sonrasında yeniden gözden geçirmesi de ülkenin siyasal, ekonomik ve sosyal değişimini ve kendi liderliğinin uzun ömürlü olmasını sağlayacaktır. Şayet bunları yapmayıp, burjuva kapitalizmin değerleriyle ülkeyi yönetmeye kalkınrsa kendinin geleceği de eski başkanların sonuna döner.

Japarov yeni gücünü devlet kurumları ve bölgelerin kanaat önderleriyle birlikte kullanması halinde bir taraftan bürokrasiye diğer taraftan nakit akışını daha kolay ve dengeli yönetimini sağlamış olur. Daha geniş anlatımla mevcut yönetim, devlet aygıtı, yolsuzluk, personel atanması ve düşük maaşlar ve siyasi istikrarsızlık nedeniyle yetkililerin ihmalkarlığını toplu bir konsensüsle yönetildiği takdirde Kırgızistan yeniden doğuş hamlesini başlatmış olacaktır. Bütün bunların toplamı gelişmemiş durumdaki imalat sanayini harekete geçireceği gibi işsiz, vasıflı işçi ve mühendis personeline verimli bir istihdamını sağlayacak kapı açılmış olacaktır.

Kırgızistan'ın bağımsızlığına ulaştıktan sonra görülen bütün ayaklanmalar burjuva kapitalizmin ayak sesleri olarak değerlendirilmelidir. Bir başka ifadeyle Kırgızistan ihtilalleri kamusal sermayenin yeniden dağıtılmasını için yapılmıştır. Bu durumun asıl ve tek nedeninin ülkenin içinde bulunduğu yoksulluk ve yolsuzluktur. Burjuva ahlakının getireceği olumsuzlukların ülkede henüz kapitalizm oluşmadan görülmeye başlaması da son derece ilginçtir. Buda mistik sosyalizmin ülkede halen geçerli olduğunun göstergesidir denebilir. Yani bunlar sosyalizmden arta kalan kirin devamıdır. Yani nesil Kırgız insan ve gençliği bu olumsuzlukları aşmak için millet olma bilincinin hızla kamu ve halka yerleştirecek politika ve politikacılar olma yolunda çalışmalıdır.

BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA
TÜRK DEVLETLERİ

2. KISIM
SİYASET

Savaş ÇEVİK

Orta Asya Ülkelerinde Piyasa Ekonomisi ve Demokrasi

Erol TURAN / Mehmet Fırat OLGUN / Berkan GÜNGÖR

Post-Sovyet Türk Cumhuriyetleri'nde Hükümet Etkinliği ve
Yolsuzlukla Mücadele Üzerine Bir Yakınsama Analizi

Asuman YAPRAK

Almanya'nın Orta Asya Cumhuriyetlerine Yönelik Politikaları
Çerçevesinde
Kazakistan Stratejisi

İsmet TÜRKMEN / Mustafa Ersagun DALAN

Alparslan Türkeş'in Türk Dünyasını Kavramsallaştırması ve Öngörüsü

ORTA ASYA ÜLKELERİNDE PİYASA EKONOMİSİ VE DEMOKRASİ¹

Prof. Dr. Savaş ÇEVİK
Selçuk Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

GİRİŞ

Sovyet blokunun dağılmasından sonra, geçiş ekonomileri olarak adlandırılabilen bir dizi ülke bir yandan küresel ekonomiye entegre olabilecek modern piyasa ekonomisi kurumları yaratmak diğer yandan böyle bir ekonomik sistemle de uyumlu demokratik ve çoğulcu politik kurumlar oluşturmak ya da geliştirmek yönünde reformlara giriştiler. Bu süreç özellikle Doğu Avrupa'da siyasal rejimi sorgulayan ve daha fazla özgürlük ve demokrasi taleplerinin eşlik ettiği politik devrimlerle başladı (Nikolic, 1996) ve ancak ülkeler arasındaki farklılıklar ve Sovyetler sistemine entegrasyon düzeyleri dolayısıyla her ülkede aynı patikayı izlemedi. Ortak nokta daha demokratik bir toplum ve piyasa ve küresel sisteme daha entegre bir ekonomi yaratmak olarak görülebilir. Bu ise büyük ölçüde Francis Fukuyama tarafından "tarihin sonu" olarak ifade edilen, daha fazla refah için mümkün olan en iyi politik ve ekonomik sistemin "çoğulcu demokrasi" ve "piyasa ekonomisi" olduğu kabulüne dayanmaktadır.

Çoğu geçiş ekonomisi bu yönde reformlara girişmişse de, ülkelerin sürdürülebilir demokrasi ve piyasa kurumları inşa etmekteki başarıları birbirinden ciddi derecede farklı olmuştur. Bazı ülkeler hızlı şekilde piyasa kurumlarını geliştirir ve çoğulcu demokrasiler oluştururken bazılarında bu iki boyutuyla da reformlar tersine bile dönmüştür. Çoğu ülkede demokratik düzenin ve piyasa ekonomisinin formel kurumları yasal olarak oluşturulmuş olsa da siyasal, sosyokültürel ve ekonomik düzende tam işleyen bir demokrasinin (Nikolic, 1996, p. 106) ve piyasanın başarılmasında elde edilen sonuçlar ülkeler arasında farklı olmuştur. Farklılıklar toplumların politik yapı ve piyasaya dair geçmiş deneyimleri ile ve geçiş sürecinde izlenen politikalarla ilgili görülebilir.

Reformlardan elde edilen sonuçlardaki farklılıklara bağlı olarak, sosyalizmden demokratik politik yapı ve piyasa ekonomisine geçişten vatandaşların memnuniyetinde de farklılıklar oluşmuştur. Geçiş sonrası ülkelerin ekonomik perfor-

¹ Bu çalışma 12-15 Kasım 2020 tarihinde TES tarafından düzenlenen 3. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

mansında, gelir dağılımında, vatandaşların yaşam memnuniyetindeki değişime bağlı olarak vatandaşların demokrasiye ve piyasa ekonomisine olan destekleri de değişmiştir. Piyasa ekonomisinin eşlik ettiği liberal demokrasiye geçiş, hayat tarzı, istihdam biçimleri, aile ilişkileri, toplumun kaynaklarının yeniden dağılımı, sosyal sınıfların yeniden şekillenmesi gibi sosyal ve ekonomik hayata dair birçok alanda değişim yaratmıştır. Bu değişimin insanların gündelik hayatında doğrudan hissedilen olumlu yansımaları olduğu gibi ağır ekonomik bunalımlar, işsizlik, kaynakların ve gelirin dağılımında eşitsizliklerde artış, yeni ve ayrıcalıklı sınıfların ortaya çıkması, bireycilik ve materyalizmin gelişimine bağlı olarak aile ve sosyal hayatta bunalımlar, belirli kesimlerde ağırlaşan yoksulluk ve küresel sistemle bütünleşmenin getirdiği ticarileşme ve kültürel değişimlerin yarattığı baskılar gibi insanların gündelik hayatına ve refahına dokunan olumsuz yansımaları da deneyimlenmiştir (Wejnert, 2003, pp. 465–466).

Buna bağlı olarak sosyalist deneyim sonrası piyasa ekonomisi ve liberal demokrasiye geçiş deneyimi yaşayan ülkelerde vatandaşların bu geçiş sürecinden memnuniyet ya da memnuniyetsizlikleri de önemli bir ilgi konusu olmuştur. Bazı ülkelerde ve bazı anektodal kanıtlar insanların mevcut sistemden memnuniyetsizliklerine ve geçmişe özleme dair eğilimlerine işaret etmektedir. İşte bu kapsamda, bu bölümde geçiş ekonomilerinde 1990'dan bu tarafa ekonomik performans, gelir eşitsizliği ve demokrasideki değişimi anlamayı ve buna bağlı olarak vatandaşların piyasa ekonomisine ve demokratik politik kurumlara olan desteğinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla önce 1990'ların başından itibaren Orta Asya ülkelerini diğer ülke grupları ile de karşılaştıracak biçimde kişi başına gelir, gelir eşitsizliği, yaşam memnuniyeti ve demokraside, geçişin başlangıç yılları ile günümüz arasındaki değişim incelenmektedir. Böylece ülke gruplarına göre genel eğilimler ve performans değerlendirilmektedir.

Geçiş ekonomileri arasındaki sonuçlardaki farklılıklar büyük ölçüde ülkelerin demokrasiye, piyasa ekonomisine ve bağımsız yönetime dair tarihsel deneyimleri, Sovyet sistemine entegrasyon düzeyleri, politik, ekonomik ve sosyal kurumları arasındaki farklılıklarla ilgili görülebilir (Çevik ve Turan, 2007, 206). Orta Asya ülkeleri, Azerbaycan ile birlikte çeşitli yönlerden farklılıklara sahip olsa da bazı önemli özellikleri ile heterojen bir yapı da sergilemektedir. Büyük ölçüde ortak tarihsel ve kültürel temellere sahip olmanın yanında, geçiş öncesi ve sonrası süreçte ekonomik yapı (Sovyetler Birliğinin en düşük gelirli ülkeleri olmaları, Sovyetler Birliği ülkeleri ile karşılıklı bağımlı ekonomik yapı, bağımsızlık öncesinde ekonomileri büyük ölçüde hammadde üretimine dayalı ekonomik sistem, sınırlı sanayi üretimi ve sınırlı piyasa deneyimi), politik yapı (geçiş öncesinde ortak Sovyetler Birliği ile sıkı entegrasyon, Stalin döneminde keyfi şekillendirilmiş mevcut sınırlar içinde bağımsız ulus-devlet deneyimi yokluğu, benzer politik kültüre sahip olmak ve geçiş sonrasında –belirli ölçüde Kırgızistan hariç- Sovyet hiyerarşisinden elitler tarafından yönetilmek) ve coğrafi benzerlik gibi faktörler açısından çeşitli ortaklıkları paylaşmaktadırlar (Pomfret 2010: 450; Stark ve Ahrens, 2012: 6). Bu benzerlikler her ne kadar geçiş sonrasında politika farklılıkları

olsa da benzer ekonomik, politik ve sosyal sorunlarla yüzleşmelerine ve özellikle ulus-inşasının diğer politika amaçlarına öncelenmesine neden olmuştur.

Orta Asya Ülkeleri diğer geçiş ekonomileri ve genel olarak gelişmekte olan ülkelere göre farklılıkları ve ortak özellikleri dikkate alındığında karşılaştırmalı inceleme amacıyla ortak bir kategori olarak incelenmeleri makul gözükmektedir. Bu bölümde Orta Asya Ülkelerinde piyasa ekonomisinde ve demokraside bağımsızlıktan bugüne yaşanan gelişmeleri özellikle vatandaşların algı ve tutumları ile incelemek üzere, coğrafi farklılıkları ve bununla da ilişkili olarak geçiş öncesi ve sonrasında ekonomik ve politik yapıdaki farklılıkları dikkate alınarak ülkeler gruplanarak karşılaştırmalar yapılması amaçlanmıştır. Buna göre ülkeler;

Geçiş öncesinde eski Sovyet rejimi ile sıkı entegre Orta Asya Ülkelerinin de içinde bulunduğu **Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri ve Moğolistan (BDTM)**: Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Moldova, Özbekistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna

Eski Sovyet rejimi ile gevşek bağları ve Kıta Avrupa ile geçmiş kültürel/ekonomik ilişkileri ile karakterize edilebilecek **Doğu Avrupa ve Baltık (DAB)** ülkeleri: Çekya, Estonya, Macaristan, Litvanya, Letonya, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya. Bugün bu ülkelerin tamamı AB üyesidir.

Bir kısmı eski Yugoslavya ülkesi olmak bakımından ortak politik ve kültürel mirası paylaşan, bazıları Avrupa Birliği (AB) üyesi olmuş ve bazıları da üyelik sürecini yürütmekte ve bununla ilişkili reform süreçleri izlemekte olan **Güney Avrupa ve Balkan (GAB)** ülkeleri: Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Karadağ, Makedonya, Romanya, Sırbistan

Geçiş ekonomileri ile karşılaştırma amaçlı olarak öncesinde piyasa ve demokrasi deneyimine sahip **Karşılaştırma Ülkeleri**: Almanya, Fransa, İngiltere, İsveç, İtalya, Kıbrıs, Türkiye ve Yunanistan. Bu ülkelerin seçiminde veri mevcudiyeti de belirleyici olmuştur.

Çalışmanın devamında önce ülke grupları Sovyetleri Birliğinin çöküşü ve dolayısıyla Orta Asya Ülkelerinin bağımsızlıklarının başlangıç yıllarından günümüze kişi başı gelir, gelir eşitsizliği ve demokrasi performansları karşılaştırılmaktadır. Arkasından Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (European Bank for Reconstruction and Development - EBRD) tarafından yürütülen Geçiş Ülkelerinde Yaşam Araştırması (Life in Transition Survey - LITS) verilerine (EBRD, 2019) dayanarak piyasa ekonomisine ve demokrasiye destekteki değişim incelenmekte ve son bölümde aynı kaynağın mikroverisi ile bireysel düzeyde bu desteğin belirleyicileri logit regresyonlar aracılığıyla tahmin edilmektedir.

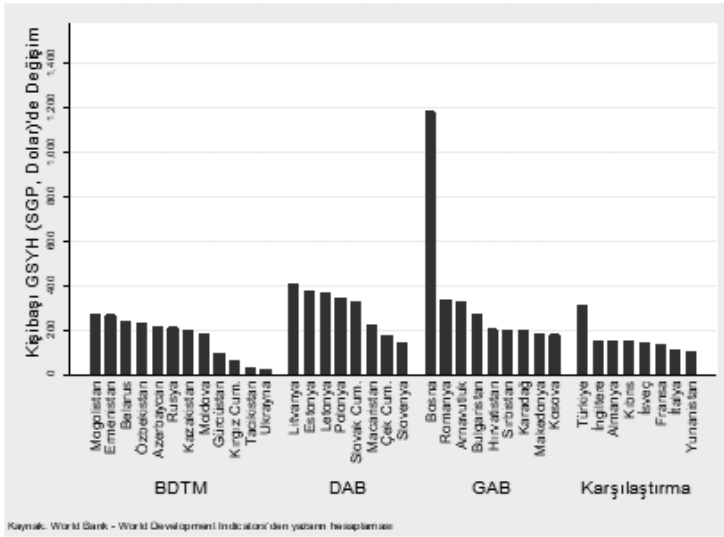
1. ORTA ASYA VE KARŞILAŞTIRMA ÜLKELERİNDE KİŞİBAŞI GELİR, GELİR EŞİTSİZLİĞİ VE DEMOKRASİ PERFORMANSI

Sovyetler Birliğinin dağılması ile bağımsızlığına kavuşan Orta Asya ülkelerinin en önemli sorunu bağımsız ve demokratik işleyişe sahip (en azından seçimler

aracılığıyla) ulus-devlet inşa etmek ve merkezi planlamaya dayalı bir ekonomiden işleyen piyasa sistemine geçmek olmuştur. Bu amaçla formel kurumlar hızla oluşturulmaya başlanmışsa da Sovyetler Birliği olan sıkı entegrasyonları ve demokratik yönetim ve piyasa ekonomisine dair deneyim kısıtlılığı bu reformların başarısını sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen kurumsal yapılar oluşturmasını sınırlamıştır. Gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında ortalama olarak daha yüksek ekonomik büyüme sergilemişlerse de ekonomilerinde doğal kaynaklara aşırı bağımlılık dolayısıyla üretime ve imalata dayalı çeşitlendirilmiş bir ekonomik yapı oluşturmak konusunda yeterince mesafe de alınamamıştır.

Ekonomik refah düzeyinin genel bir göstergesi olarak kişi başı GSYH (satınalma gücü paritesine göre uluslararası dolar cinsinden) incelendiğinde 1990-2016 arasında² kişi başı GSYH'de yüzde değişim bakımından da genel olarak BDTM ülkelerinin ve özelde Orta Asya ülkelerinin diğer ülkelere görece daha düşük bir performans sergilediği de görülmektedir (bkz. Şekil-1)

Şekil 1. Geçiş Ekonomilerinde Kişi başı GSYH: 1990-2016 Yüzde Değişim

Geçiş ekonomileri arasında kişi başı gelir artış performansı en iyi olan ülkeler Bosna-Hersek, Litvanya, Estonya ve Letonya iken en kötü performansa sahip ülkeler ise Ukrayna, Tacikistan ve Kırgızistan'dır. Ortalama olarak geçiş ekonomileri karşılaştırma ülkelerinden (%156) daha yüksek kişi başı gelir artışları yakalayabilmiştir. Ülke grupları olarak bakıldığında en iyi ortalama performansın GAB ülkelerine ait olduğu görülmektedir (%340) ancak bu ülke grubunun yüksek ortalaması büyük ölçüde Bosna-Hersek'in yüksek performansı ile bağlantılıdır. Bosna-Hersek ayrı tutulduğunda DAB ülkelerinin ortalama %293'lük artışla daha iyi performans gösterdiği söylenebilir. Geçiş ekonomileri arasında en düşük ortalama artışa sahip ülke grubu %167 ortalama artış ile BDTM ülkeleridir. Bu 2 1990 verisi olmadığından en yakın ilk yıl esas alınmıştır.

ülke grubu karşılaştırma ülkelerinden daha iyi performans göstermiş olmakla beraber diğer geçiş ekonomilerinden ve genel olarak gelişmekte olan ülkelerden daha düşük bir performansa sahip olduğu söylenebilir. Bosna-Hersek hariç tutulduğunda en iyi performansın Baltık Cumhuriyetlerine (Litvanya, Estonya ve Letonya) ait olduğu görülmektedir. Bunların yanında AB'ye üye olan diğer DAB ve GAB ülkeleri de gelir artışlarında yüksek performans sergileyebilmiştir.

Ülkelerinde refahlarının basitçe kişi başı GSYH ile ölçümü yetersiz bir gösterge olmakla eleştirilmektedir (Stiglitz et al., 2009) the President of the French Republic, Nicholas Sarkozy, unsatisfied with the present state of statistical information about the economy and the society, asked, Joseph Stiglitz (President of the Commission. Bu bakımdan refahı değerlendirmede, sadece gelirin boyutu değil gelirin nasıl dağıldığı ya da gelirin bireylerin yaşamlarını ne derece iyileştirdiği de dikkate alınmalıdır. Bu açıdan refah daha kompleks bir olgudur ve kompleks ölçümler gerektirir. Refahı bu farklı boyutlarını objektif göstergelerle ölçmeye dair girişimler varsa da bu ölçümler nadiren Orta Asya ülkelerini kapsamaktadır. Veri kısıtlılığına rağmen en azından gelirin toplumda nasıl dağıldığının ve sübjektif bir gösterge olarak insanların yaşamlarından memnuniyet düzeyinin değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişin gelir dağılımına dair önemli etkileri bulunmaktadır. Kimi ülkelerde özellikle geçişin ilk yıllarında yeniden dağıtımına dair sosyal ve kamusal kurumların çökmesi ve geçiş sürecinin yarattığı rantlar gelir dağılımında ciddi bozulmalarla sonuçlanmıştır. Flemming ve Micklewright (2000) tarafından işaret edildiği üzere 1980'lerin başında sosyalist ülkelerin ortalama bir OECD ülkesinden daha eşit bir gelir dağılımına sahip olduğu bilinmektedir. Ancak 1990'larda Sovyetler Birliği'nin mirasçısı çoğu geçiş ülkesinde eşitsizliklerde dramatik artışlar deneyimlenmiştir.

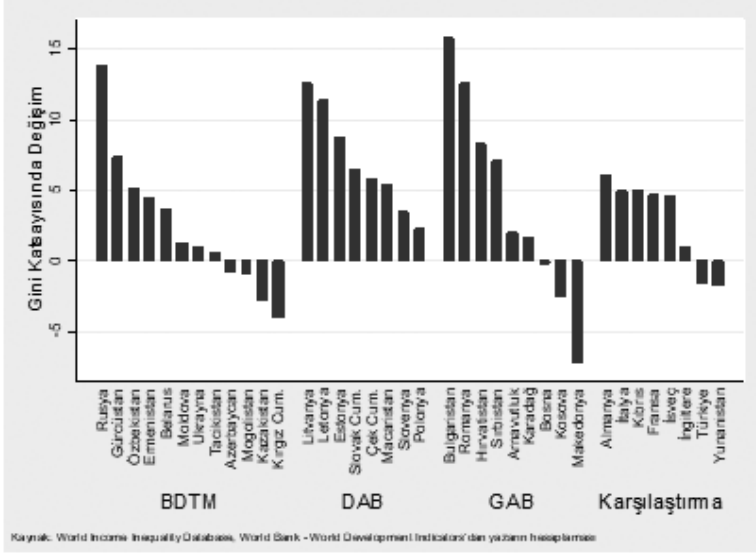
Devlet tarafından regüle edilmemiş piyasa ekonomisinin eşitsizlik artırıcı bir etkisi olacağı beklenebileceği gibi politik kurumların (demokratik ya da otokratik gibi) da gelir dağılımı ile ilişkisi olması beklenir. Demokratik yönetimlerin ortalama vatandaş lehine dağılım sonuçları üretmesi beklenirse de Acemoglu ve diğerleri (2015) tarafından da işaret edildiği gibi bu aslında toplumda gücün nasıl dağıldığına bağlıdır ve elitlerin politik aparatları ele geçirdiği ya da demokrasinin eşitsizlikleri artıran piyasa koşullarının gelişmesine yol açtığı durumlar da sözkonusu olabilir. Eski elitlerin oyun alanını belirlediği bir durumda ekonomik faaliyetlerde özgürlüklerin artışı önce dışlanmış ya da baskı altındaki gruplar için ve daha sonra tüm toplum için eşitsizliklerde artışa yol açabilir.

Aşağıdaki Şekil-2 gelir eşitsizliğinin en yaygın göstergesi olarak Gini katsayısında 1990'ların başı ile 2016 arasındaki değişimi³ ülke grupları için karşılaştırmaktadır. Gelir eşitsizliğinde değişim açısından Orta Asya ülkelerinin genel olarak diğer ülkelerden daha iyi bir performans gösterdiği söylenebilir. Kırgızis-

3 1990 ve 2016 yılına dair veri olmadığında en yakın yıl esas alınmıştır. Çoğu ülkede bir yıllık farkla da olsa ilgili veriler elde edilebilmiştir. Azerbaycan ve Özbekistan için son yıl verisi oldukça erken tarihlidir. Her iki ülke için de Gini katsayısına ilişkin en güncel yıl verisi 2013 yılına aittir. Dolayısıyla bu iki ülkede fark 1990-2013 yılları için hesaplanmıştır.

tan, Kazakistan ve Azerbaycan'da sözkonusu dönem için eşitsizlikte bir azalma sağlanabilmiş, eşitsizlikte en çok artış deneyimlenen ülke Özbekistan olmuştur.

Şekil 2. Geçiş Ekonomilerinde Gelir Eşitsizliğinde Değişim: Gini Katsayısında Değişim (1990-2016)

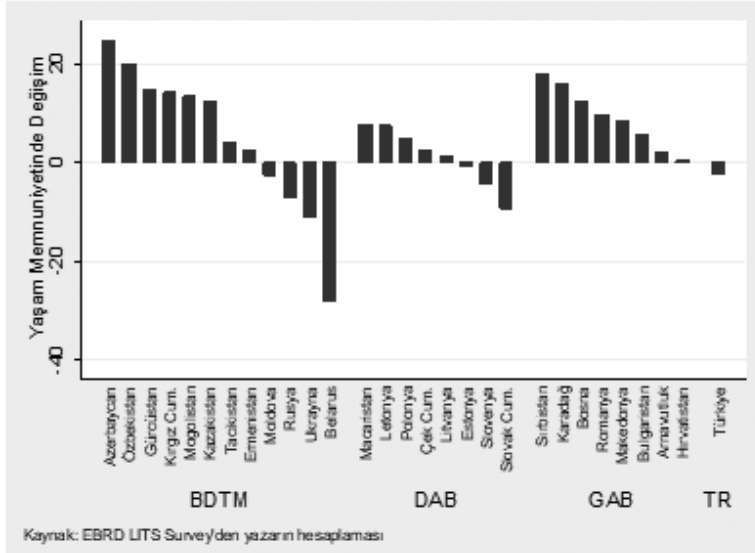
Aslında 1980 ve özellikle 1990'lardan sonra gelir dağılımında bozulma küreselleşme ve liberalleşme sürecine bağlı olarak çoğu ülkede gözlemlenen bir olgudur. Karşılaştırma ülkelerine bakıldığında Türkiye ve Yunanistan hariç diğerlerinde gelir eşitsizliklerinde bir artış yaşanmıştır. Geçiş ekonomilerinin çoğunda benzer şekilde 1990 ile 2016 arasında eşitsizliklerde artış yaşanmıştır. Eşitsizlik artışları özellikle Bulgaristan, Rusya, Litvanya, Romanya ve Letonya için daha önemlidir. AB üyesi ülkelerde ve özellikle Baltık ülkelerinde yüksek gelir artışlarının gelir eşitsizliklerinde artışlar pahasına gerçekleştirildiği düşünülebilir. Buna karşın Makedonya, Kırgızistan, Kazakistan, Kosova, Moğolistan, Azerbaycan ve Bosna Hersek'te gelir eşitsizlikleri geçişin başlangıç yılları ile karşılaştırıldığında azalmıştır.

Ülke grupları olarak bakıldığında DAB ülkelerinde Gini katsayısı ortalama olarak 7 puan artış göstermiştir. Öte yandan GAB ülkeleri 4.1 puan ve BDTM ülkeleri Gini katsayısında 2.5 puan artış yaşamıştır. BDTM ülkelerinde ortalamanın büyük ölçüde Rusya'daki önemli eşitsizlik artışlarından kaynaklandığı düşünülürse genel olarak BDTM ülkelerinde düşük gelir artışı performansına paralel düşük eşitsizlik artışlarının olduğu söylenebilir.

Şekil-3, EBRD tarafından 2006'tan itibaren 2010 ve 2016 yıllarında olmak üzere toplam üç dalga halinde yürütülmüş olan Geçiş Ülkelerinde Yaşam Araştırması (Life in Transition Survey - LITS) kapsamında, geçiş ülkelerinde bireylerin yaşamlarından memnuniyet derecelerinde 2006 ve 2016 arasındaki değişimi gös-

termektedir. Şekilde sunulan veri kapsamında “yaşam memnuniyeti”, “herşeyi dikkate aldığında bugünlerde hayatımdan memnunum” ifadesine “katılıyorum” ve “tamamen katılıyorum” şeklinde verilen cevapların toplam cevaplara oranı olarak hesaplanmıştır.

Şekil 3. Geçiş Ekonomilerinde Yaşam Memnuniyeti: 2006-2016 Değişim

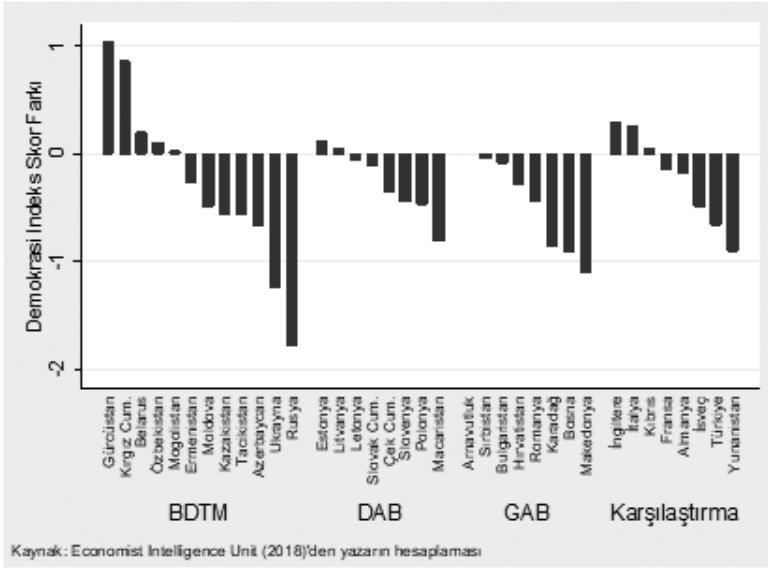
Genel olarak geçiş ülkelerinde yaşam memnuniyeti 2006'dan 2016'ya %4.7 oranında artmıştır. Ancak ülkeler arasında çeşitlilik göze çarpmaktadır. Belarus'ta önemli boyutlarda olmak üzere, Ukrayna, Rusya ve Slovak Cumhuriyetinde önemli, Slovenya, Moldova ve Estonya'da önemsiz azalışlar olmuştur. Öte yandan Azerbaycan, Özbekistan ve Sırbistan başta olmak üzere Orta Asya ve Balkan ülkelerinde yaşam memnuniyetinde iyileşmeler yaşanmıştır. Orta Asya ülkelerinin hepsinde sözkonusu dönem için yaşam memnuniyetinde artış deneyimlenmiştir. Azerbaycan ve Özbekistan bu açıdan tüm geçiş ülkelerinden daha iyi bir performans sergilediği görülmektedir.

Ülke grupları olarak bakıldığında En yüksek ortalama artış %9 ile GAB ülkelerinde ve arkasından %4.8 ile BDTM ülkelerinde gözlemlenmektedir. DAB ülkelerinde ise yaşam memnuniyetinde iyileşme ortalama olarak %1.2 düzeyinde kalmıştır.

Bu bölümün diğer bir ilgisi geçişin diğer bir ayağı olarak demokrasinin bu ülkelerde nasıl geliştiği ve ülkelerin vatandaşlarının demokrasiye dair tutumlarının ne olduğudur. Bu amaçla Şekil-4 geçiş ekonomilerinde ve karşılaştırma ülkelerinde EUI tarafından yayınlanan Demokrasi İndeksi (EIU, 2018) değerlerinde 2006'dan 2016'ya değişimi incelemektedir. EUI Demokrasi İndeksi beş boyuta (seçim süreci ve çoğulculuk, sivil özgürlükler, devletin işlevselliği, siyasal katılım ve siyasal kültür) dayanarak ülkeleri 0 ile 10 arasında değerler alacak şekilde

de skorlamaktadır. Sonuçta ülkelerin rejim karakterleri *tam demokrasi* (8-10 arası skor), *eksik demokrasi* (6-8 arası skor), *melez rejim* (4-6 arası skor) ve *otoriter rejim* (0-4 arası skor) olarak sınıflanabilmektedir.

Şekil 4. Geçiş Ekonomilerinde Siyasal Rejimde Değişim:
Demokrasi İndeks Skorlarında Değişim (2006-2016)

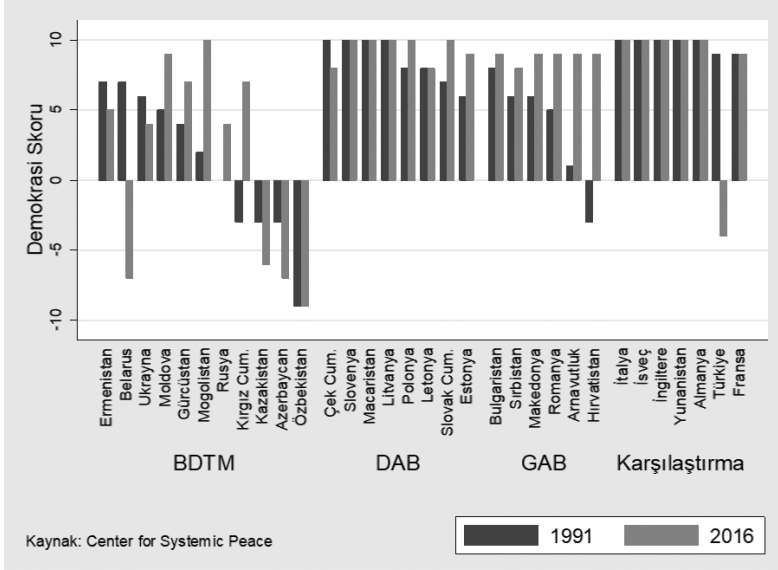

Genel olarak son yıllarda çoğu dünya ülkesinde demokratikleşme sürecinde yavaşlama ya da otoriter eğilimlerde artış deneyimlendiği düşünülmektedir. Karşılaştırma ülkelerine bakıldığında İngiltere, İtalya ve Kıbrıs haricinde demokrasi indeks skorlarının azaldığı görülmektedir. Geçiş ekonomilerinde ise Gürcistan, Kırgızistan, Belarus, Özbekistan, Moğolistan, Estonya, Litvanya haricindeki ülkelerde indeks skorlarında 2006'dan 2016'ya düşüş deneyimlendiği görülmektedir. Orta Asya ülkeleri arasında Kırgızistan demokrasi skorunda belirgin iyileşme ile tüm geçiş ekonomileri arasında dikkat çekicidir. Özbekistan'daki küçük iyileşme dışında diğer Orta Asya ülkelerinde demokrasi skorlarının kötüleştiği görülmektedir.

Şekil-5 ise Center for Systemic Peace (2019) tarafından hazırlanan Polity indeksine göre, geçiş ekonomilerinde ve karşılaştırma ülkelerinde 1991 ile 2016'de siyasi rejimlerin demokratik karakterini karşılaştırmaktadır. Polity indeksine göre göre rejimin karakteri -10 (kuvvetli otokrasi) ile +10 (kuvvetli demokrasi) arasında skorlanmaktadır. Karşılaştırma ülkelerinde bu iki dönem arasında demokrasi görece istikrarlıdır. Geçiş ekonomilerinde ise 2016'da en düşük demokratikliğe sahip ülkeler Özbekistan, Belarus, Azerbaycan ve Kazakistan gözükmektedir. 1991 ile karşılaştırıldığında rejimin demokratik karakterinde azalma olan ülkeler Belarus, Azerbaycan ve Kazakistan olarak ortaya çıkmaktadır. Yine

1991 ile karşılaştırıldığında Hırvatistan, Kırgızistan, Moğolistan ve Arnavutluk demokraside en iyi ilerleme sağlayan ülkelerdir.

Şekil 5. Geçiş Ekonomilerinde Siyasal Rejimde Değişim: 1991-2016

2. GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE PİYASA EKONOMİSİNE VE DEMOKRASİ-YE DESTEK

LITS Araştırması katılımcıların “ekonomik” ve “politik” sisteme dair tercihlerine dair bir dizi soru da içermektedir. Ekonomik sisteme ilişkin tercihler piyasa ekonomisi ve planlı ekonomi arasındaki tercihleri anlamaya yöneliktir ve şu soruya verilen cevaplarla ölçülmüştür:

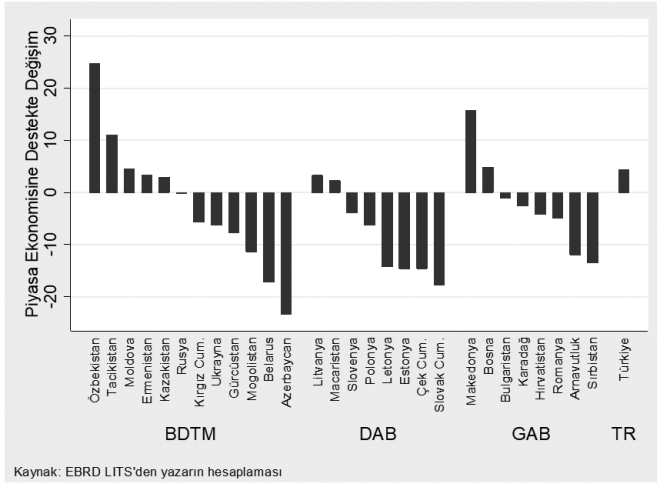
“Aşağıdaki açıklamalardan hangisine en çok katılıyorsunuz: (1) Piyasa ekonomisi diğer herhangi ekonomik sistemden daha iyidir (2) Bazı durumlarda planlı ekonomi piyasa ekonomisinden daha iyidir (3) Benim gibi insanlar için ekonomik sistemin piyasa ekonomisi ya da planlı ekonomi olmasının bir önemi yoktur”

Politik sisteme ilişkin tercihler ise demokratik ve otokratik yönetim tercihlerini anlamaya yöneliktir ve şu soruyla ölçülmüştür:

“Aşağıdaki açıklamalardan hangisine en çok katılıyorsunuz: (1) Demokrasi diğer herhangi bir politik sistemden daha iyidir (2) Bazı durumlarda otoriter bir yönetim demokratik bir yönetimden daha iyidir (3) Benim gibi insanlar için yönetimin demokratik ya da otokratik olmasının bir önemi yoktur”

Şekil-6’da ilk soruya (1) şeklinde cevapların toplam içindeki yüzdesinde 2006’dan 2016’ya değişimini ülke gruplarına göre göstermektedir.

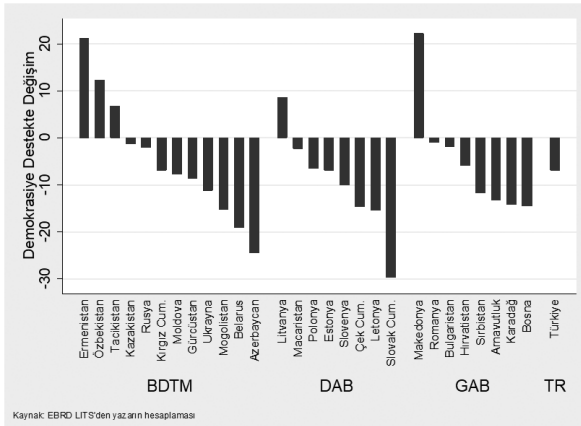
Şekil 6. Geçiş Ekonomilerinde Piyasa Ekonomisine Destek: 2006-2016 Değişim

Genel olarak bakılırsa geçiş ekonomilerinin çoğunda ilk araştırma yılı olan 2006'ya göre 2016'da piyasa ekonomisine olan destek azalmıştır. Buna karşın Özbekistan, Tacikistan ve Makedonya'da önemli ölçüde olmak üzere Moldova, Bosna-Hersek, Ermenistan ve Kazakistan'da kısmi de olsa destek artışları olmuştur. Ülke grupları itibariyle bakıldığında piyasa ekonomisine destekte en çok azalma olan ülke grubu %8.2'lik azalma ile DAB'tır. GAB ve BDTM'de ise yaklaşık %2'lik bir azalış olmuştur. Orta Asya ülkeleri arasında Özbekistan ve Tacikistan'da önemli sayılabilecek ve Kazakistan'da görece daha düşük düzeyde piyasa ekonomisine vatandaşların desteği artmıştır. Azerbaycan'da ise önemli sayılabilecek, Kırgızistan'da biraz daha düşük düzeyde bir destek azalışı sözkonusudur.

Şekil-7 yönetim sistemine ilişkin soruya (1) olarak verilen cevapların toplam içindeki yüzdesinde 2006'dan 2016'ya değişimini ülke gruplarına göre göstermektedir.

Şekil 7. Geçiş Ekonomilerinde Demokrasiye Destek: 2006-2016 Değişim

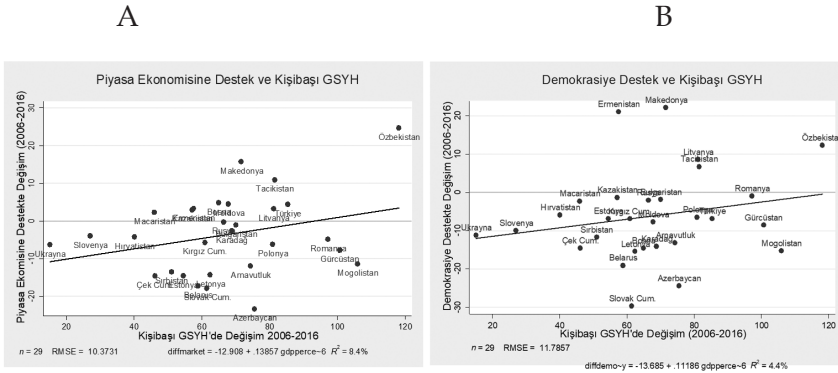
Görüldüğü gibi piyasa ekonomisine desteğe benzer şekilde demokrasiye destek de çoğu gelişmekte olan ülkede azalmıştır. Ancak Makedonya, Ermenistan, Özbekistan, Litvanya ve Tacikistan'da demokrasiye destek 2006'ya göre artmıştır. Ülke grupları itibariyle, demokrasiye destekte de ortalama olarak en çok destek azalışı %9.6 ile DAB'da deneyimlenmiştir. GAB'da demokrasiye destek azalışı ortalama %5 ve BDTM'de %4.7'dir.

Genel olarak demokrasiye destekteki azalışlar piyasa ekonomisine destekte olan azalışlardan daha yüksek gözükmemektedir.

Orta Asya ülkeleri arasında Özbekistan ve Tacikistan'da 2006'dan 2016'ya piyasa ekonomisine ve demokrasiye olan desteğin önemli derecede arttığı Azerbaycan'da her ikisine olan desteğin ciddi derecede azaldığı görülmektedir. Kırgızistan'da ise her iki hususa olan destek görece küçük miktarlarda azalmıştır.

Peki bu azalışlar ekonomik refahla ilgili görülebilir mi? Şekil-8 bu ülkelerde piyasa ekonomisi ve demokrasiye olan destek ile kişi başı GSYH arasındaki ilişkiyi incelemektedir.

Şekil 8. Piyasa ve Demokrasiye Destek ve Kişibaşı GSYH

Şeklin (A) paneli piyasa ekonomisine destek ve kişi başı GSYH artışı arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Görüldüğü gibi arada pozitif bir ilişki vardır. Ekonomik refah artarken piyasa ekonomisine destek de artmaktadır. Dolayısıyla sözkonusu dönemde ekonomik refahda artış yaşanan ülkelerde piyasa ekonomisine vatandaşların desteğinde bir artış deneyimlenmiştir.

(B) paneli ise demokrasiye destekte değişim ile kişi başı GSYH artışı arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Daha küçük R2 ile de olsa arada pozitif bir ilişki bulunmaktadır.

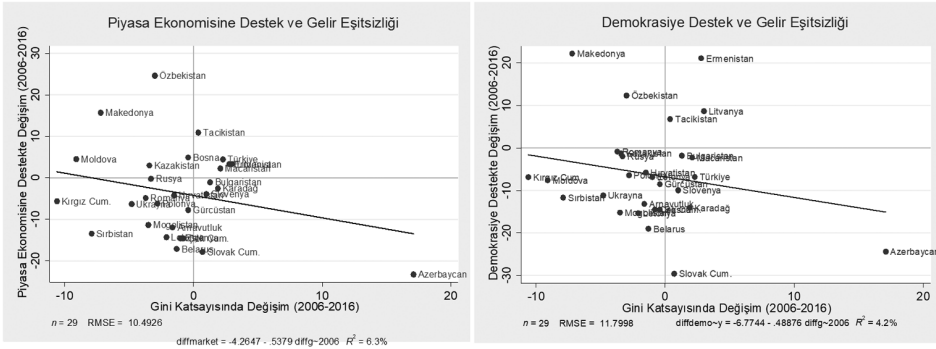
Genel olarak vatandaşların piyasa ekonomisine ve demokrasiye olan desteğinin ülkede deneyimlenen ekonomik refah değişimi ile ilgili olduğu, refah artarken her ikisine de olan desteğin arttığı görülmektedir.

Şekil-9 ise piyasa ekonomisi ve demokrasiye destekteki değişim ile Gini katsayısındaki değişim arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Şeklin (A) paneli piyasa

ekonomisine destekte değişim ile Gini katsayısı değişim arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Görüldüğü gibi gelir eşitsizliği artarken piyasa ekonomisine destek azalmaktadır. Panelde görüleceği gibi Özbekistan, Makedonya, Moldova, Kazakistan ve Bosna-Hersek hem eşitsizliklerin azaldığı hem de piyasa ekonomisine desteğin arttığı ülkelerdir. Azerbaycan ve Slovakya ise hem eşitsizliğin arttığı hem de piyasa ekonomisine desteğin azaldığı ülkelerdir.

(B) Panelinde ise demokrasiye destekte değişimle gelir eşitsizliği arasındaki ilişki görülmektedir. Görüleceği gibi demokrasiye destekle ile de gelir eşitsizliği arasında negatif bir ilişki vardır. Gelir eşitsizliğinde azalma ve demokrasiye destekte artışı bir arada deneyimleyen sadece Makedonya ve Özbekistan bulunmaktadır.

Şekil 9. Piyasa ve Demokrasiye Destek ve Gelir Eşitsizliği

3. PİYASA EKONOMİSİNE VE DEMOKRASİYE DESTEĞİN BİREYSEL BELİRLEYİCİLERİ

Piyasa ekonomisi ve demokrasiye geçiş sürecinde geçiş ekonomilerinde yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşüm bireylerde farklı tepkiler doğurması beklenir. Önceki bölümden görüleceği gibi bu süreçte çoğu geçiş ülkesi kişi başı gelir artışlarına karşın eşitsizlik artışları da yaşamıştır. Bu bakımdan piyasa ekonomisi ve demokrasiye yönünde reformlara kamu desteğinin belirleyicileri önemli bir ilgi konusudur. Hatta bazı gözlemler zaman içerisinde desteğin azaldığı ya da her iki sistemden deneyimlere bağlı olarak belirli yaş gruplarına göre desteğin değiştiği ifade edilmektedir.

Bu bölümde EBRD (2016) LITS 2016 yılı araştırması verilerine dayanarak piyasa ekonomisine ve demokrasiye desteğin belirleyicileri birey düzeyinde incelenmektedir.

Bağımlı değişken olarak Tablo-1’de sonuçları sunulan tablolarda “piyasa ekonomisine destek”, Tablo-2’de “demokrasiye destek” belirlenmiş ve bu iki bağımsız değişkenin muhtemel belirleyicileri ele alınmıştır. Her iki değişken için de “destek” 1 olarak kodlandığından tahminlerde iki değer alan kukla değişken bağımlı değişken olarak kullanılmıştır.

Açıklayıcı değişkenler bireylerin sosyo-ekonomik statülerini göstermek üzere gelir düzeyi, bireyin yaşadığı yerleşim birimi (kır ya da kent olarak), bireyin medeni durumu, eğitim düzeyi, babasının eğitim düzeyi ve cinsiyet kullanılmıştır. Gözlemler daha önce sosyalist sistemi deneyimlemiş olanların piyasa ekonomisine ve demokrasiye farklı bir tutum izlediği ve zaman içerisinde eskiye duyulan özlemin arttığı şeklindedir. Bu görüşü test etmek üzere bireylerin doğum yıllarını doğum kohortlarına ayırdık ve analizlere dâhil ettik. Buna göre, farklı doğum kohortlarının o döneme ilişkin ortak deneyimler dolayısıyla farklılık yaratacağını ve farklı nesillerde tutum farklılıklarını izlemeye imkân vereceğini varsayıyoruz.

İstatistiksel yordam olarak, bağımlı değişken 1 ve 0 olmak üzere ikili değer aldığından kullanılabilir ekonometrik tahmin yöntemi seçeneği sınırlıdır. Bunlar arasında, ikili değer alan bağımlı değişkene ilişkin tahminlerde yaygın kullanılan logit regresyon tahmin aracı olarak seçilmiştir. Her iki bağımlı değişken için de analizler önce tüm geçiş ekonomileri örneklemini için incelenmiş (Sütun-1) sonra BDTM (Sütun-2), DAB (Sütun-3), GAB (Sütun-4) ve Karşılaştırma Ülkeleri (Sütun-5) olmak üzere dört ülke grubu için ayrı ayrı yürütülmüş ve böylece ülke grupları arasındaki farklılıklar incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca tüm tahminlere ülkelerden kaynaklanacak farklılıkları kontrol altına almak için ülke sabit etkileri dâhil edilmiştir. Tablo-1 ve Tablo-2’de sonuçlar, yorumlanması daha kolay olduğu için bahis oranları (odd ratios) olarak raporlanmıştır. Logit regresyonlar piyasa/demokrasi destek kategorisinde yer alma olasılıklarını değerlendirmektedir ve 1’in üzerinde değerler bu kategoride olma olasılığının pozitif, 1’in altında değerler negatif olduğunu göstermektedir.

Tablo-1 piyasa ekonomisine olan desteği incelemektedir. **Gelir düzeyi** tüm örneklemlerde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir değişkendir. Buna göre gelir düzeyi artarken piyasa ekonomisini destekleme olasılığı artmaktadır. Ancak bahis oranları geçiş ekonomilerinde karşılaştırma ülkelerine göre daha yüksek bulunmuştur. Sözelimi gelir bir birimlik artış, tüm geçiş ülkelerinde, piyasa ekonomisini destekliyor olma olasılığını %9.3, BDTM ülkelerinde %10.5, DAB ülkelerinde %12, GAB ülkelerinde %7.2 ve karşılaştırma ülkelerinde %5.7 artırmaktadır.

Kentte yaşıyor olmak, sonuçlar sadece tüm geçiş ekonomileri ve BDTM ülkeleri için istatistiksel olarak anlamlı olsa da tüm örneklem gruplarında piyasa ekonomisine daha düşük destekle bir aradır. Buna göre kırsal bölgelerde yaşayanlar kentlerde yaşayanlara göre piyasa ekonomisini daha çok desteklemektedir. Tüm geçiş ekonomileri örnekleminde kentte yaşayanlar piyasa ekonomisini destekleme olasılığı kırsal da yaşayanlara göre %11 daha azdır.

Medeni durum değişkeninin tahminlere dayanak teşkil edecek temel olarak “bekâr” kategorisi kullanılmıştır. Buna göre bekârlarla karşılaştırıldığında evliler hariç tüm kategoriler piyasa ekonomisine daha düşük destek vermektedir.

Bireylerin **eğitim düzeyi** de pozitif ve karşılaştırma ülkeleri hariç istatistiksel olarak anlamlı bir değişkendir. Eğitim seviyesinde bir birimlik artış piyasa

ekonomisine desteği ortalama %10 olasılıkla artırmaktadır. Bireylerin yetiştiği ailenin sosyo-ekonomik statüsünü temsil etmek üzere tahminlere eklediğimiz **babanın eğitim düzeyi** yine pozitif ve tüm geçiş ekonomileri ve DAB ülkeleri örnekleminde istatistiksel olarak anlamlı bir değişkendir.

Cinsiyet tüm geçiş ekonomileri, BDTM ve DAB ülkeleri için istatistiksel olarak anlamlı bir değişkendir ve erkekler kadınlarla karşılaştırıldığında piyasa ekonomisini ortalama %10 olasılıkla daha az desteklemektedirler. Karşılaştırma ülkelerinde ise cinsiyetler arasındaki fark ortadan kalkmakta ve istatistiksel önemi kaybetmektedir.

Tablo 1. Piyasa Ekonomisine Desteğin Belirleyicileri: Logit Regresyon

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	Geçiş Ülkeleri	BDTM	DAB	GAB	Karşılaştırma Ülkeleri
Gelir düzeyi	1.093***	1.105***	1.119***	1.072***	1.057**
	(12.32)	(8.70)	(7.74)	(5.34)	(3.17)
Yerleşim birimi (kent=1)	0.893***	0.816***	0.933	0.923	0.907
	(-4.68)	(-5.09)	(-1.47)	(-1.88)	(-1.46)
Medeni Durum (base= bekâr)					
evli	1.067	0.987	1.053	1.139*	1.202*
	(1.84)	(-0.21)	(0.82)	(2.09)	(2.18)
dul	0.932	0.878	0.861	1.095	0.929
	(-1.40)	(-1.50)	(-1.65)	(0.97)	(-0.52)
boşanmış	0.899*	0.752**	0.946	1.033	0.921
	(-2.04)	(-3.06)	(-0.66)	(0.30)	(-0.59)
ayrı	0.767*	0.655*	0.810	0.759	0.570*
	(-2.45)	(-2.35)	(-1.16)	(-1.18)	(-2.21)
Eğitim	1.095***	1.108***	1.092***	1.091***	0.975
	(10.63)	(6.36)	(5.73)	(5.98)	(-1.27)
Babanın eğitim düzeyi	1.031***	1.029	1.055**	1.015	1.047
	(3.40)	(1.89)	(3.29)	(0.90)	(1.94)
Cinsiyet (erkek=1)	0.904***	0.893**	0.835***	0.972	1.021
	(-4.38)	(-2.97)	(-4.01)	(-0.71)	(0.38)
Doğum Kohortu (base= 1990 ve sonrası)					
1920-1929	0.624**	0.952	0.694	0.312**	0.951
	(-2.96)	(-0.16)	(-1.59)	(-2.89)	(-0.13)
1930-1939	0.692***	0.664**	0.841	0.622***	1.091
	(-5.11)	(-3.21)	(-1.36)	(-3.48)	(0.48)

1940-1949	0.736***	0.731**	0.810	0.660***	0.960
	(-5.48)	(-3.29)	(-1.93)	(-4.11)	(-0.29)
1950-1959	0.806***	0.777**	0.950	0.722***	0.958
	(-4.41)	(-3.28)	(-0.50)	(-3.70)	(-0.34)
1960-1969	0.901*	0.957	0.863	0.871	0.906
	(-2.23)	(-0.61)	(-1.45)	(-1.63)	(-0.81)
1970-1979	0.974	0.946	1.055	0.941	0.839
	(-0.57)	(-0.78)	(0.54)	(-0.73)	(-1.56)
1980-1989	0.907*	0.867*	0.906	1.003	0.980
	(-2.25)	(-2.10)	(-1.02)	(0.04)	(-0.19)
N	36058	13662	9948	10981	6419
Ülke Sayısı	29	11	8	9	5
Pseudo R2	0.057	0.071	0.039	0.045	0.111
Katsayılar bahis oranlarını (odd ratios) göstermektedir. Parantez içi değerler z istatistiklerini göstermektedir. Denklemlere ülke sabit etkileri dahil edilmiştir.					
* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001					

Çalışmanın temel ilgi değişkenlerinden olan **nesiller arasındaki fark** DAB ve Karşılaştırma Ülkeleri örneklemini için istatistiksel olarak anlamlı bulunmamış olmakla birlikte geçiş ekonomilerinde oldukça önemli sonuçlar ortaya koymuştur.

Tüm geçiş ekonomileri örneklemini değerlendirildiğinde 1990 ve sonrası doğumlularla karşılaştırıldığında daha önceki nesiller piyasa ekonomisine daha az destek vermektedir. Üstelik nesillerde geriye doğru gidildikçe destek olasılığı gittikçe daha çok azalmaktadır. 1990 ve sonrası doğumlular ile karşılaştırıldığında geçişin başlangıç yıllarından önce doğmuş olan 1980-89, 1970-79 ve 1960-69 doğumlularında piyasa ekonomisine destek %10 kadar azalırken sosyalist dönemi yetişkin deneyimlemiş olan 1960 öncesi doğumluların destek olasılığı çok daha düşüktür. 1950-59 doğumlularında destek olasılığı %20, 1940-49 doğumlularında %27, 1930-39 doğumlularında %31 ve 1920-29 doğumlularında %38 daha azdır. Benzer bir tablo daha dramatik olarak BDTM ve GAB ülkeleri için de geçerlidir. DAB ülkelerinde nesiller arasındaki fark çok dramatik ve istatistiksel olarak anlamlı olmamakla birlikte benzer yöndedir. Karşılaştırma ülkelerinde ise hem istatistiki olarak hem olasılık olarak piyasa ekonomisine destek açısından nesiller arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Genel olarak, DAB ülkeleri bir yana konursa 1970 öncesi doğumlu nesillerin daha genç nesillere göre piyasa ekonomisini daha az desteklediği ve nesillerde geriye doğru gidildikçe destek olasılığının azaldığı söylenebilir.

Tablo-2 demokrasiye bireysel desteğin belirleyicilerine ilişkin logit regresyon sonuçlarını sunmaktadır. Piyasa ekonomisine desteğe benzer biçimde **gelir düzeyindeki artışlar** demokrasiye desteği artırmaktadır. Ancak gelirin demokrasiye destek üzerindeki etkisi piyasa ekonomisine destek üzerindeki etkisinden daha

düşüktür. Tüm geçiş ülkeleri örnekleminde (Sütun 1) gelirdeki bir birimlik artış karşısında demokrasiye destekleme olasılığı %5, BDTM ülkelerinde %4, DAB ülkelerinde %7 ve GAB ülkelerinde %3 artırmaktadır. Karşılaştırma ülkelerinde ise gelir düzeyi ile demokrasiye destek arasında anlamlı ve önemli bir ilişki gözükmemektedir.

Yine piyasa ekonomisine desteğe paralel olarak **kentlerde** oturanlar özellikle BDTM ülkelerinde demokrasiye kırsalda oturanlara göre daha az destek vermektedir. Karşılaştırma ülkelerinde ise kent ile kırsal arasında anlamlı bir fark yoktur.

Medeni duruma bakıldığında bekârlar ile karşılaştırıldığında diğer tüm medeni hal kategorileri ama özellikle dul, boşanmış ya da ayrı olanlar demokrasiye daha az destek vermektedir. Karşılaştırma ülkelerinde medeni hal anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Eğitim düzeyi tüm ülke kategorilerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir. Üstelik demokrasiye destek üzerindeki etkisi piyasa ekonomisine destek üzerindeki etkisinden daha büyük gözükmektedir. Daha yüksek eğitim geçiş ekonomileri örneklemlerinde %10-16 arasında, karşılaştırma ülkelerinde %6 olasılıkla demokrasiye daha fazla destekle birliktelik göstermektedir. **Babanın eğitim düzeyi** biraz daha küçük olasılıklarla ancak yine pozitif olarak demokrasiye destekle ilişkilidir.

Katsayı olarak erkeklerin kadınlara göre demokrasiye destekleme olasılığı düşük gözüküyorsa da **cinsiyet** BDTM ülkeleri haricinde istatistiksel olarak anlamlı bir bulgu ortaya koymamıştır.

Tablo 2. Demokrasiye Desteğin Belirleyicileri: Logit Regresyon

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	Geçiş Ülkeleri	BDTM	DAB	GAB	Karşılaştırma Ülkeleri
Gelir düzeyi	1.045***	1.038***	1.071***	1.034**	0.979
	(6.36)	(3.35)	(5.04)	(2.61)	(-1.10)
Yerleşim birimi (kent=1)	0.926**	0.874***	0.994	0.908*	0.931
	(-3.26)	(-3.42)	(-0.15)	(-2.35)	(-0.91)
Medeni Durum (base= bekâr)					
evli	0.990	0.875*	1.065	0.986	0.986
	(-0.29)	(-2.14)	(1.05)	(-0.23)	(-0.15)
dul	0.798***	0.733***	0.731***	0.904	0.863
	(-4.70)	(-3.71)	(-3.71)	(-1.14)	(-0.93)
boşanmış	0.834***	0.741***	0.913	0.774*	0.783
	(-3.66)	(-3.35)	(-1.15)	(-2.48)	(-1.51)
ayrı	0.693***	0.515***	0.743	0.862	0.816
	(-3.58)	(-3.85)	(-1.75)	(-0.68)	(-0.74)

Eğitim	1.147***	1.161***	1.163***	1.112***	1.057*
	(16.37)	(9.24)	(10.24)	(7.35)	(2.33)
Babanın eğitim düzeyi	1.043***	1.028	1.062***	1.058***	1.030
	(4.79)	(1.83)	(3.77)	(3.34)	(1.07)
Cinsiyet (erkek=1)	0.967	0.917*	0.988	1.010	1.080
	(-1.49)	(-2.30)	(-0.27)	(0.25)	(1.23)
Doğum Kohortu (base= 1990 ve sonrası)					
1920-1929	0.836	0.791	1.039	0.564	1.780
	(-1.24)	(-0.75)	(0.19)	(-1.74)	(1.43)
1930-1939	0.894	0.781*	1.105	0.839	1.269
	(-1.65)	(-2.06)	(0.83)	(-1.37)	(1.18)
1940-1949	0.945	0.914	0.990	0.964	1.398*
	(-1.05)	(-0.97)	(-0.09)	(-0.37)	(2.12)
1950-1959	0.946	0.929	0.941	0.998	1.302
	(-1.16)	(-0.96)	(-0.63)	(-0.02)	(1.80)
1960-1969	0.965	0.961	0.943	1.030	1.176
	(-0.78)	(-0.55)	(-0.61)	(0.35)	(1.20)
1970-1979	1.014	0.989	0.978	1.149	1.116
	(0.31)	(-0.16)	(-0.23)	(1.70)	(0.88)
1980-1989	0.917*	0.836**	0.934	1.080	1.033
	(-2.01)	(-2.66)	(-0.73)	(1.00)	(0.28)
N	36973	13781	10262	11468	7037
Ülke Sayısı	29	11	8	9	5
Pseudo R2	0.057	0.081	0.046	0.045	0.093
Katsayılar bahis oranlarını (odd ratios) göstermektedir. Parantez içi değerler z istatistiklerini göstermektedir. Denklemlere ülke sabit etkileri dahil edilmiştir.					
* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001					

Doğum kohortlarına bakıldığında ise katsayıların çok azı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna rağmen geçiş ülke grupları arasında ve özellikle geçiş ülkeleri ile karşılaştırma ülkeleri arasında bariz bir farklar görülmektedir. Tüm geçiş ülkeleri örnekleminde 1990 ve sonrası doğumularla karşılaştırıldığında (1970-79 doğumular hariç) demokrasiyi destek olasılığı azalmaktadır. Ancak kat-sayı sadece 1980-89 doğumular için istatistiksel olarak anlamlıdır. BDTM ülkeleri için olasılıklarda azalmalar daha belirgindir. Sözelimi 1990 ve sonrası doğum-lulara görece 1930-39 doğumuların demokrasiyi destekleme olasılığı %22 daha azdır. DAB ve GAB ülkeleri için sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı değildir ve bahis oranları arasında belirgin bir fark da göze çarpmamaktadır. Öte taraftan karşılaştırma ülkelerinde tamamen tersi bir tablo ortaya çıkmaktadır. Sonuçlar sadece 1940-49 doğumular için anlamlı olmakla birlikte nesillerde geriye doğru gidildikçe demokrasiye destek olasılığı oldukça büyük oranlarda artmaktadır.

Sözgelimi 1990 ve sonrası doğumlular ile karşılaştırıldığında 1940-49 doğumluların demokrasiye destek olasılığı %40 daha fazladır. Bu ülkelerde demokrasiye en az destek en genç nesilde görülmektedir. Genel olarak geçiş ülkelerinde demokrasiye desteğin daha yeni nesillerde arttığı ancak piyasa ekonomisi ve demokrasi kültürüne sahip karşılaştırma ülkelerinde daha önceki nesillerde demokrasiye desteğin yeni nesillere göre daha fazla olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Sovyetler Birliğinin dağılması ile beraber sosyalist ekonomilerden liberal piyasa ekonomisi ve liberal demokratik rejimlere geçmeyi hedeflemiş ülkelerde refahtaki ve rejimlerin demokratiklik karakterindeki değişim önemli bir ilgi olagelmıştır. Bu çalışmanın incelemesi gelirden, gelir eşitliğinde, yaşam memnuniyetinde ve rejim karakterindeki değişim ülkeler arasında önemli derecede farklıdır. Genel olarak eski Sovyet sistemi ile sıkı entegre olmuş ülkelerde gelirdeki ve demokrasideki artışların görece düşük AB ile entegre olanlarda yüksek olduğu görülmektedir. Öte yandan eşitsizliklerdeki artışlar DAB ülkelerinde diğerlerine göre ortalama olarak daha fazladır. Yaşam memnuniyeti Moldova, Rusya, Ukrayna ve Belarus hariç. BDTM ülkelerinde diğer gruplara göre daha fazla artmıştır. BDTM ülkelerinde siyasal rejimin demokrasi karakteri istikrarsız gözükmektedir.

Piyasa ekonomisine ve demokrasiye olan destek çoğu ülkede 2006'dan 2016'ya azalmıştır. BDTM ülkelerinde Özbekistan, Tacikistan, Moldova, Ermenistan, Kazakistan'da, DAB ülkelerinde Litvanya ve Macaristan'da ve GAB ülkelerinde Makedonya ve Bosna'da sözkonusu dönemde piyasa ekonomisine destek artmış diğer tüm ülkelerde azalmıştır. Yine BDTM ülkelerinde Ermenistan, Özbekistan ve Tacikistan'da, DAB ülkelerinde Litvanya'da ve GAB ülkelerinde Makedonya'da demokrasiye destek artmış diğer tüm ülkelerde azalmıştır.

Piyasa ekonomisine ve demokrasiye olan destek ülkelerin kişi başı GSYH değişimleri ile pozitif, gelir eşitsizliğindeki değişimle negatif ilişkili gözükmektedir.

Çalışmanın son bölümünde piyasa ekonomisine ve demokrasiye olan desteğin birey düzeyinde belirleyicileri analiz edilmiştir. Gelir düzeyi hem piyasa ekonomisine hem demokrasiye destekte pozitif etkiye sahiptir. Kentte yaşayanlar hem piyasa ekonomisini hem demokrasiyi kırsalda yaşayanlara göre daha az desteklemektedir. Eğitim düzeyi ve babanın eğitim düzeyi her iki konuda da destekle pozitif birlikteliğe sahiptir. Kadınlar piyasa ekonomisini erkeklere göre daha fazla desteklemektedir.

Nesiller arasındaki farklılıklara bakıldığında 1990 ve sonrası doğumlularla karşılaştırıldığında daha önceki nesiller piyasa ekonomisine ve demokrasiye daha az destek vermektedir. Nesilde geriye doğru gidildikçe destek olasılığı gittikçe azalmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., Robinson, J. A. (2015). Democracy, Redistribution, and Inequality. İçinde: Anthony B. Atkinson ve François Bourguignon (editörler) Handbook of Income Distribution-2 Amsterdam: North-Holland ss. 1885-1965
- Center for Systemic Peace (2019). Polity Annual Time Series. <https://www.systemicpeace.org/inscrdata.html>. Erişim Tarihi: 15/11/2019
- Çevik, S. ve Turan, E. (2007). Devletin Kurumsal Dönüşümü: Orta Asya Ülkeleri Perspektifinden, Bilig, Bahar, 41: 205-224
- EBRD (2019). Life in Transition Survey (LITS). <https://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/lits.html>. Erişim Tarihi: 05/02/2019
- EIU. (2018). Democracy Index 2017: Free Speech under Attack. https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy_Index_2017.pdf. Erişim Tarihi: 10/10/2018.
- Flemming, J.S. ve Micklewright, J. (.). Income Distribution, Economic Systems and Transition, içinde: Anthony B. Atkinson ve François Bourguignon (editörler) Handbook of Income Distribution-1, North Holland, ss. 843-918
- Nikolic, M. (1996). East-Central Europe: Transition to Market Economy and Democracy. Social Justice, 23(1-2), 101.
- Pomfret, R. (2010). Constructing market-based economies in central Asia: A natural experiment? The European Journal of Comparative Economics 7(2): 449-467
- Stark, M. ve Ahrens, J. (2012). Economic reform and institutional change in Central Asia: towards a new model of the developmental state? PFH Research Papers <https://www.econstor.eu/obitstream/10419/58058/1/715367404.pdf> (Erişim Tarihi: 05 Mayıs 2021)
- Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J.-P. (2009). The Measurement of Economic Performance and Social Progress Revisited Reflections and Overview. Documents de Travail de LOFCE, 33(December), 79. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/>
- United Nation University (2019). World Income Inequality Database. <https://www.wider.unu.edu/project/wiid-%E2%80%93-world-income-inequality-database>. Erişim Tarihi: 07/01/2019
- Wejnert, B. (2003). The Effects of Growth of Democracy and Transition to Market-Based Economies on Women's Well-Being. Journal of Consumer Policy, 26(4), 465-493. <https://doi.org/10.1023/a:1026376513431>
- World Bank (2019). World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. Erişim Tarihi: 05/01/2019

EK. Özet İstatistik						
Değişken Adı	Açıklama	n	Ortalama	St. Sapma	Minimum	Maksimum
piyasa	Piyasa ekonomisine destek	44,733	.4180359	.4932416	0	1
demokrasi	Demokrasiye destek	46,374	.5558934	.4968715	0	1
gelir	Gelir düzeyi	50,264	4.546.435	1.697.925	1	10
kent	Yerleşim birimi (kır/kent)	51,206	1.427.411	.4947076	1	2
medeni durum	Medeni durum	51,206	2.147.092	.8511995	1	5
eğitim	Eğitim düzeyi	51,206	4.410.245	1.620.437	1	8
Baba-eğitim	Babanın eğitim düzeyi	49,011	3.505.519	1.609.432	1	8
cinsiyet	Cinsiyet	51,206	1.560.598	.4963191	1	2
doğ. koh.	Doğum kohortu	51,206	4.324.103	1.754.491	0	7

POST-SOVYET TÜRK CUMHURİYETLERİ'NDE HÜKÜMET ETKİNLİĞİ VE YOLSUZLUKLA MÜCADELE ÜZERİNE BİR YAKINSAMA ANALİZİ

Prof. Dr. Erol TURAN
Kastamonu Üniversitesi, İİBF, SBKY Bölümü

Öğr. Gör. Mehmet Fırat OLGUN
Kastamonu Üniversitesi, Rektörlük

Öğr. Gör. Berkan GÜNGÖR
Kastamonu Üniversitesi, Rektörlük

GİRİŞ

1980'lerin ikinci yarısında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte dünya genelindeki iki taraflı politik güç rekabetinin ve ideolojik bloklaşmanın son bulması, aşırı merkezîyetçi yapıların esnekleşmesi, iletişim ve bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte ekonomik alanda hızlı bir uluslararasılaşmanın yaşanması ve buna ek olarak ulus devletlerin sınırlarını aşan şiddetli bir rekabetin tüm dünyaya hakim olması, bu periyotta bireyin temel hak ve özgürlüklerinin önemini ortaya çıkmasıyla birlikte vatandaşın kamu otoritesi ve devlete karşı olan bakış açısını değiştirmiştir. Diğer taraftan kamu hizmetinin kaliteli ve şeffaf bir biçimde yerine getirilmesine yönelik istek ve beklentilerin artmasına ve demokratik mekanizmalara işlerlik ve etkinlik kazandırılması yoluyla halkın yaygın bir biçimde yönetime katılma taleplerinin gündeme gelmesine yol açmıştır. Böylece bir önceki döneme ait zihniyet dünyasının ve bu dünyaya has yönetim paradigmasının değişmesiyle birlikte; özgürlükçü, ekonomik ve siyasal düşüncenin temel dayanakları olan bireycilik, esneklik, girişimcilik, etkenlik, kâr elde etme, risk alma ve yarışmacılık gibi unsurlar, ortaya çıkan yeni ekonomik, toplumsal ve siyasal yapılanmanın temel değerleri haline gelmiştir (Turan ve Çevik, 2006).

Geleneksel yönetimin dayanaklarını temelinden sarsan küresel dinamiklerin kamu yönetimi alanında ortaya çıkardığı yeni beklentilerin yanısıra, her geçen gün hantallaşan bürokratik mekanizmanın halkın taleplerini karşılamadaki yetersizliğinin kaçınılmaz kıldığı değişim ihtiyacına cevap verme iddiasını taşıyan bu yeniden yapılanma girişimi hiç şüphesiz bir anda olup bitecek bir proje değildir. Bir bütün olarak yönetimlerin siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel sistemleriyle yakından bağlantılı ve etkileşim içinde yürütülmesi gereken kamu yönetiminde yeniden yapılanma girişiminin başarıya ulaştırılabilmesi; tüm top-

lum kesimlerinin yaygın ve açık desteğinin alınmasını ve bununla birlikte karşısına çıkacak katı ve kaçınılmaz dirençlerin aşılmasını hedefleyen uzun soluklu, karmaşık ve çok yönlü bir mücadeleyi gerektirmektedir.

Sovyetler Birliğinin yaklaşık yetmiş yıllık varlık dönemi, genelde sosyalizm ve kapitalizm, özelde de 1950'li yıllardan itibaren sosyalist merkezi planlı ekonomi ile piyasa ekonomisi arasındaki mücadelenin de dönemi olmuştur. Marksizm'in ve beraberindeki ekonomik anlayışın ilk hayata geçirildiği ülke olan Sovyetler Birliği'nin bu mücadeleyi sürdüremeyeceği 1980'li yılların ilk yarısından itibaren anlaşılmaya başlamıştır. Özellikle 1980'li yıllardan sonra hızla değişen dünyada oluşan yeni küresel eğilimler ve yeni küresel değerler devletin görevlerini ve ekonomik rollerini de hızla değiştirmiştir. Bunun sonucunda da birçok ülkede korumacı devlet anlayışı yıkılmış ve bunun yerini piyasa ekonomisini benimsemiş dışa açık ve rekabetçi devlet anlayışı almıştır (Gomulka, 2000, s. 37). 1970'lerin sonlarına kadar sosyalist ekonomik sistemin sergilediği büyüme performansı, çoğu ülke ekonomilerini planlı kalkınma modeli ile cazip bir merkez haline getirmiş olmasına rağmen, planlamacılıkta yaşanmaya başlanan hantallıklar ve yeni tekniklerin geliştirilmemesi, verimliliğin arttırılamaması ve büyümede ekstansif büyümeden entansif büyümeye geçilmemesi bu sistemi 1970'lerin sonlarında durağanlığa ve tikanıklığa sürüklemiştir (Egeli, 2002, s. 38). Yaşanan bu sorunların aşılması için yeni arayışlara girilmiş, 1980'lerde perestroyka -yeniden yapılanma- ve glasnost -açıklık- olarak tanımlanan yenileşme hareketleri başlatılmıştır. Ancak 1990'lara gelindiğinde, belki de 20. yüzyılın en önemli sosyo-politik-ekonomik olayı gerçekleşmiş ve sosyalist ekonomik sistem çökmüştür. Bu gelişme ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSBC) bünyesinde bulunan birçok ülke ile yine sosyalist sistemi uygulayan diğer ülkeler, eski sistemden piyasa ekonomisine yönelik programları uygulamaya başlamışlardır.

Artık geçiş/dönüşüm olarak adlandırılan bu süreç 1990'lı yılların başından itibaren eski Sovyetler Birliği ülkelerinin tamamında yaşanmaya başlamıştır. İlk başlarda bu sürecin yani piyasa ekonomisine ve demokratik topluma geçişin çok kolay ve çabuk olacağı düşünülmekteydi. Ancak, merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçmeye ve sistemlerini de buna göre yeniden yapılandırmaya çalışan bu ülkeler arasında farklılıklar olduğu ve beklenin aksine geçişin hiç de kolay ve çabuk olmadığı, hatta sancılı olduğu geçen otuz yılı aşkın dönemde açık bir şekilde görülmüştür (Turan ve Çevik, 2006).

Merkezi planlama ekonomilerinin çökmesi ve küreselleşmenin hızla tüm dünyada etkisini göstermesiyle birlikte, bütün geçiş ekonomilerinde ve aynı zamanda bağımsızlıklarını yeni kazanan Türk Cumhuriyetlerinde yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmelerde devletin rolünün ne olacağı konusundaki fikirlerde önemli değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Geçiş ekonomileri 1990'dan bu yana devletin mevcut ekonomik görevlerinin yeniden düzenlenmesi amacıyla birçok reform yapmışlardır. Ancak Post-Sovyet Türk Cumhuriyetleri merkezi planlama sisteminin yapısından kaynaklanan sorunlar ve bu ülkelerin kendi siyasal ve sosyal iç dinamikleri nedeniyle, ekonomik ve siyasal etkinlik sağlama çabalarında, geride

kalan otuz yılı aşkın süre zarfında tatmin edici bir başarı elde edememişlerdir.

Geçişin ilk yarısında Sovyet ekonomik ve politik yapısına sıkıca entegre olmuş olan söz konusu bu Türk Cumhuriyetleri -*Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan*- bağımsızlıklarının ilk başlarında kültürel, yapısal ve kurumsal açıdan oldukça benzerlik göstermekteydiler. Bu devletler kültürel gelenekler ve tarihi geçmiş açısından önemli ortaklıkları paylaştığı gibi aynı komünist yönetim mirasına sahiptiler. Her biri Sovyetler döneminde belli alanlarda hammadde üretiminde uzmanlaşmış ve Sovyet ticaret sisteminden negatif şekilde etkilenmişlerdir (Pomfret, 2003, s. 443). Bu ülkelerin hepsi Rusya tarafından uygulanan serbestleştirme deneyimini takip etmişlerdir ve bu deneyim hakkında bilinçliyidiler. Ancak dış iktisadi bağlantıları Rusya ve diğer eski Sovyet cumhuriyetleriyle sınırlı kalmıştır. Bu nedenlerle geçiş sürecine oldukça kötü koşullarda başlamışlardır (Kalinichenco ve Semenova, 2001, s. 58). Sovyetler ile sıkı entegrasyonları, daha önce piyasa ve ulus devlet deneyimlerinin kısıtlılığı, bağımsızlık sonrası geçiş ve dönüşümde önemli engeller oluşturduğu gibi, bu faktörler söz konusu bu ülkeleri diğer geçiş ekonomilerinden ayıran önemli özellikleri de bünyesinde taşımaktaydı.

Diğer yandan her ne kadar bu ülkeler geçmişte -gerek coğrafi gerek siyasal açıdan- tek bir bölge olarak değerlendirilmişlerse de Sovyetlerin çöküşünün ardından tek tek ülkelerin ortaya çıkması ile birlikte oldukça farklı eğilimleri takip etmişler ve kurumsal ve politik değişim açısından farklı yapılar ortaya çıkarmışlardır. Bu yüzden bu ülkeleri potansiyel olarak homojen olarak değerlendirmek gerekir, zira ilerleyen dönemlerde hem politik hem ekonomik ve hatta kültürel birtakım özellikleriyle farklılıklarını iyice belli etmişlerdir (Çevik ve Turan, 2007, s. 210).

Bu ülkelerde bağımsızlıklarının ilerleyen dönemlerinde özellikle doğal kaynak varlığı, dış piyasalarla bağlantılılık ve devlet stratejileri açısından önemli farklılıklar söz konusu olmaya başlamıştır. Kırgızistan ve Kazakistan esas olarak serbestleşme ve dünya piyasalarıyla bütünleşme çabası içine girmişken Türkmenistan ve Özbekistan devlet rehberliğinde ithal ikameci ve kendi kendine yeterlik politikası benimsemiştir (Pomfret, 2001, s. 13). Bu ülkeler arasında bir diğer önemli farklılık ihracat bağımlılıklarıdır. Bütün ülkeler -çoğu gelişmekte olan ülkede olduğu gibi- farklı mal veya mal guruplarında olmak üzere -Türkmenistan doğalgaz, Kazakistan petrol ve maden, Azerbaycan petrol, Özbekistan pamuk-ihracata bağımlıdır. Bu gibi tek ürünlü ekonomik yapı belirli sektör veya sektör guruplarında yığılmaya yol açmaktadır (Gleason, 2003, s. 24).

Post-Sovyet Türk Cumhuriyetlerinin tümünde komünizm sonrası geçiş, piyasa tabanlı ekonomi ve demokratik hükümetler oluşturmak genel amacına yönelmiştir. Ancak uygulamalar ve sonuçlarında farklılıklar bulunmaktadır. Kazakistan ve Kırgızistan temelde açık piyasa yaklaşımının versiyonlarını uygulamışlardır. Özbekistan ve Türkmenistan ise devlet rehberliğinde reformlar benimsemiştir. Diğer yandan politik kurumların işleyişinde Sovyet dönemi deneyimleri -özel-

likle mevcut yöneticilerin çoğunlukla Sovyet yönetim mekanizmalarından gelmesi dolayısıyla- kısmen de olsa varlığını korumuştur (Merry, 2004, s. 288). Geçiş sonrası hepsinde anayasal olarak yönetme iktidarının başkanlara verildiği "Başkanlık Sistemi" kurulmuşsa da seçimlerin uluslararası standartlara tümüyle uygun yapılmadığına ilişkin itirazların yanı sıra, yargı bağımsızlığı, yasamanın tam anlamıyla işlemediğine, en açık ve liberal ülkelerde bile -Kazakistan, Kırgızistan- parlamentoların başkanın müdahaleleriyle yönlendirildiğine ilişkin eleştiriler söz konusu olmuştur (Gleason, 2003, s. 3)

Esasında geçiş sürecinde post-Sovyet dönemin başlangıç yeri olan Kazakistan ve Kırgızistan en reformcu liberal ülkeler olarak ortaya çıkmışlardır. Her iki ülkede de hükümet etkinliğini ve buna bağlı olarak kamu verimliliğini artırmaya yönelik kurumsal reformlarda da önemli adımlar atılmıştır. Güçler ayrılığına dayalı anayasal hükümet, açık seçimler, bağımsız yargı, işleyen bir parlamento ve bireysel özgürlükler anlamında modern devlet ve uluslararası standartlarda medeni toplum oluşturmak açısından önemli mesafe kaydetmişlerdir. Ancak gelinen noktada sonuçlar çok da tatmin edici olmamıştır. Özellikle Kırgızistan ekonomik ve idari reformların başarılmasında pek çok siyasal ve kültürel engellerle karşı karşıya kalmış bir ülkedir. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren demokratik kurumların oluşturulmasındaki başarılarla rağmen ilerleyen zamanlarda söz konusu bu reformların yürütülmesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Çevik ve Turan, 2007, s. 210).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından meydana gelen küresel değişimler ve bunların bölgesel yansımaları Türk dış politikasında da değişimlere neden olmuştur. Türkiye, NATO üyesi olarak coğrafi konumu nedeniyle bütün diğer ittifak üyelerinden daha fazla ortaya çıkan yeni koşullardan etkilenmek durumunda kalmıştır. Türkiye'nin kuzey doğusunda Türk-Rus sınırının yerini yeni bağımsız devletlerin alması ve Hazar Havzası'nda Türk bölgesel dış politika yönelimleri bakımından yeni fırsatların ortaya çıkması bu değişimlerin başta gelen çıktılarınıdır. Özellikle Orta Asya -Kafkaslarla beraber- Türk dış politikasının yeni faaliyet alanı olmuştur. Bu coğrafyalarda bağımsızlığını elde eden Türk devletlerinin Türkiye ile ilişkileri, üzerinde en çok tartışılan konulardan birini oluşturmuştur. Türkiye söz konusu bu devletler ile ilişkilerinde kültürel, dilsel, tarihi, dini, etnik vs. bağlarını ön plana çıkararak ilişkilerinde önemli bir motivasyon ve hareket noktası olarak kullanmış ve Orta Asya ve Hazar bölgesinde işbirliğinden entegrasyona doğru dönüşen sistematik ve kurumsal ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. Bu ilişkilere esas dayanak noktasını bu ülkelerle söz konusu olan tarihsel ve kültürel değerler sistemi oluşturmuştur. Orta Asya bölgesinin algılanmasının temelinde bu değerler sistemi vardır. Türk dış politikasında Orta Asya bölgesine yönelik bölgesel açımda maalesef küresel ve bölgesel dengelerin analizi yeterince yapılmadan ve kendi imkân ve dış politika enstrümanları iyi hesaplanılmadan hareket edilmiştir (Çaman, 2008, s. 176).

Türkiye, 1990'ların başından bu yana bölgede objektif olarak var olan yapılar ve kendi subjektif algıları arasında denge kurma konusunda başarılı olamamış,

hazırlıksız olarak yüksek beklentilerini retorik düzeyde ifade etmiş ve büyük hayal kırıklıkları yaşamıştır. İyi niyetli ancak naif bir biçimde adeta spontane olarak otuzuncu yılında Türkiye'nin post-Sovyet Türk Cumhuriyetleri politikası ortaya attığı entegratif söylemleri proje haline getirme konusunda ciddi problemler yaşanmış, özellikle Dışişleri Bakanlığı'nın 1990'lar öncesinde bu hususlarda ön hazırlık yapmamış olması ve yetmişmiş insan kaynaklarındaki zafiyet, Türkiye'nin bölgesel siyasetinde potansiyelini kullanmasına engel olmuştur.

Türkiye başlangıcından beri duygusal olarak algıladığı Orta Asya ile ilişkilerini 2000'li yıllara kadar rasyonelleştirememiş, hedefleriyle güç ve kapasiteleri arasında uyum kuramamış, bölge ülkeleri ile kendisi arasında eşit devletler arasında rasyonel olarak kurgulanmış bir ilişki modelini hayata geçirememiştir. Dahası söz konusu bu devletleri kendi gözlemleriyle algılayan Türkiye, bölge ülkeleri arasındaki kimliksel, sosyolojik, dilsel, ekonomik, siyasi farkları ve bunlardan kaynaklanan farklılıkları görmezden gelmiştir.

Bu açıklamalar çerçevesinde çalışmada Post-Sovyet Türk Devletleri için hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolünün Türkiye'nin hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolüne yakınsayıp yakınsamadığı incelenmiştir. 1996-2019 döneminin ele alındığı çalışmada geleneksel birim kök testlerinin yanı sıra tek kırılmalı Perron (1997) birim kök testi kullanılmıştır.

Bilindiği gibi Yakınsama Analizi, ele alınan değişkenin seçilen ülke veya ülke grupları ile arasındaki farklılıkların azalıp azalmadığını ortaya koymaktadır. Farklı yakınsama çeşitleri bulunmakla birlikte çalışmada kullanılan stokastik yakınsama, serilere yeni bir dönüşüm yapıldıktan sonra elde edilen yeni serilere genellikle birim kök testi uygulanarak gerçekleştirilmektedir. Stokastik yakınsama analizinde ele alınan değişkenin karşılaştırılan ülke veya ülke grubu ortalamasına oranlanmasıyla elde edilen serinin logaritmasının durağan olma hali incelenmektedir. Serinin durağan olması yakınsamanın olduğunu; durağan olmaması ise seride yakınsamanın olmadığını göstermektedir. Yapısal kırılmaları dikkate almadan yapılan birim kök analizleri hatalı sonuçlar verebilmektedir. Bu yüzden yakınsama analizinin sınanmasında yapısal kırılmalara izin veren Perron (1997) Bir Kırılmalı Birim Kök Testi tercih edilmiştir.

Yolsuzlukla mücadele ve hükümet etkinliği bir ülkenin gelişmişliğini göstermek için kullanılan önemli göstergelerdendir. Bu çalışmada yakınsama analiziyle Post-Sovyet Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'ye yakınsayıp yakınsamadığı ortaya konulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin seçilme nedeni, günümüzdeki bağımsız Türk devletleri arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer Türk devletlerinden daha tecrübeli olması; hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolünde diğer Türk devletlerinden daha iyi konumda bulunuyor olmasıdır. Post-Sovyet Türk Cumhuriyetlerinin yakın geçmişte pek çok kez yolsuzluk iddiaları ile dünya gündemine gelmesi bu çalışmanın bir diğer motivasyonudur. Bu nedenle çalışmada öncelikle bütün ülkeler kronolojik olarak tek tek ele alınmışlar ve bilhassa basına yansıyan yolsuzluk iddiaları ile yolsuzlukla mücadele için uygulanan politikalar

bağlamında değerlendirilmişlerdir. Sonuçta da yine kronolojik olarak bu devletlerin ilgili göstergeler bazında Türkiye'ye yakınsamaları incelenmiştir.

1. HÜKÜMET ETKİNLİĞİ

Hükümet Etkinliği, yönetişimin kalitesini ölçmek için çok çeşitli kaynaklardan çok sayıda farklı önlemin birleştirilmesiyle tasarlanan Dünya Bankası'nın yönetim göstergelerinden birisidir. Daha doğrusu, Hükümet Etkinliği, hükümetin "iyi politikalar üretme, uygulama ve kamu hizmetlerini teslim etme" yeteneğini göstermek için inşa edilmiştir. Kaynaklar, hükümetin sağlık hizmetlerini ve eğitimi ne kadar iyi ele aldığı, insanların altyapıdan ne kadar memnun olduğu, hükümete olan güven düzeyi, bürokratik gecikmeler, bürokrasinin gücü ve uzmanlığı, hükümetin kaynakları ne kadar verimli kullandığı ve bunun gibi birçok hususu ölçmektedir. Çok sayıda göstergelyi birleştirmenin temel argümanı, her bir bireysel önlemin gerçek yönetim düzeyi hakkında bir sinyale katkıda bulunmasıdır. Nitekim gerçek hükümet etkililik düzeyi doğrudan gözlemlenemez. Bu nedenle gösterge, hükümet etkinliğinin gerçek düzeyi hakkında herhangi bir bireysel ölemden daha bilgilendiricidir (Ahlerup ve Hansson, 2011, s. 437).

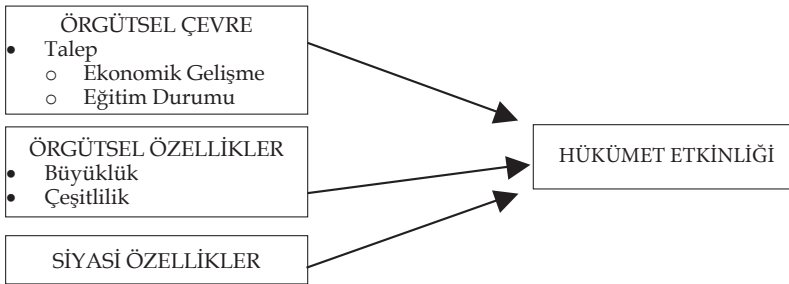
Hükümet etkinliği, kamu hizmetlerinin kalitesi ile hükümetlerin politika üretme ve bu politikaları uygulama kalitesinin yanı sıra bu hizmet ve politikaların yürütülmesinde politik baskılardan bağımsızlığa kadar hükümetin belirtilen hizmet ve politikalara bağlılığına dair güven derecesine bağlıdır (Brewer, Choi ve Walker, 2007, s. 204; Kaufmann, Kraay ve Mastruzzi, 2009, s. 7). Bu nedenle, devlet kurumları daha etkin hale geldikçe, siyasi bağlantılara duyulan ihtiyacın ve siyasi faydaların erozyona uğraması beklenmektedir. Örneğin firmalar, devlet sözleşmelerinde tercihli muamele ve finansmana tercihli erişim gibi aynı düzeyde faydalara erişmek için artık siyasi bağlantılarına güvenemeyeceklerinden, piyasa baskılarına daha duyarlı olmaları gerekecektir (Harymawan ve Nowland, 2016, s. 343). Daha somut olarak, hükümetin etkinliği, hizmetleri vatandaş tercihleriyle daha yakından eşleştirmeye ve hükümetleri hizmet etmeyi amaçladıkları insanlara daha yakın hale getirmeye ve böylece kamu sektörünün daha fazla hesap verebilirliğini sağlamaya yöneliktir (Garcia-Sanchez, Cuadrado-Ballesteros ve Frias-Aceituno, 2013, s. 567). Detaylı olarak Hükümet etkinliğinde ülkeler aşğıdaki faktörlere göre değerlendirilmektedir (MCC, t.y.; Kapoor ve Ravi, 2009, s. 4; Chen ve Aklkokou, 2019, s. 5; Koçak ve Yaprak, 2020, s. 9)):

- Kamu hizmetinin yeterliliği; hükümet kararlarının etkin bir şekilde uygulanması ve kamu hizmetinin siyasi baskıya karşı savunmasızlığı,
- Devlet hizmetlerinde ciddi politika değişiklikleri veya kesintiler olmaksızın siyasi değişiklikleri yönetme becerisi,
- Siyasi liderlik içinde esneklik, öğrenme ve yenilik; birbiriyle çelişen hedefleri tutarlı politikalarla koordine etme yeteneği,
- Gelir seferberliği ve bütçe yönetiminin etkinliği,

- Ulaşım altyapısı, telekomünikasyon, elektrik temini, halk sağlığı hizmetleri ve devlet okullarının kalitesi; çevrimiçi devlet hizmetlerinin mevcudiyeti, sosyal medyayı halkla ilişkiler aracı olarak kullanması,
- Politika tutarlılığı; hükümet taahhütlerinin yeni hükümetler tarafından ne ölçüde yerine getirildiği,
- Bürokrasinin yaygınlığı; bürokratik gecikmelerin ticari faaliyeti engelleme derecesi,
- Bir vergi mükellefi hizmet ve bilgilendirme programının ve etkin ve etkili bir temyiz mekanizmasının mevcudiyeti,
- Hükümet içinde işe alma ve terfiinin ne ölçüde liyakat ve performansa dayalı olduğu ve etik standartların geçerli olduğu,
- Siyasi liderliğin stratejik öncelikleri belirleme ve sürdürme ve hükümetin reformları etkin bir şekilde uygulama derecesi,
- Karar verme ve uygulamanın etkinliğini sağlamak için devlet kurumlarının iş süreçlerinin ne ölçüde düzenli olarak gözden geçirildiği,
- Etkili koordinasyon mekanizmalarının departman sınırları boyunca politika tutarlılığını ne ölçüde sağladığı ve idari yapıların çok az tekrar ile işlevsel hatlar boyunca organize edildiği,
- Hükümetin maaş faturasının ne ölçüde sürdürülebilir olduğu ve kamu hizmetleri için gerekli harcamaları dışlamadığı; ücret ve sosyal yardım düzeylerinin yetenekli insanları kamu sektörüne girmekten ne ölçüde caydırmadığı; doldurulması zor pozisyonlarda daha cazip ücretler ödemek için (suistimal edilmeyen) esnekliğin ne ölçüde mevcut olduğu.

Yine de hükümet etkinliğinin ölçülmesi coğrafi konum, yasal köken, ekonomik gelişme, anayasal tasarım -başkanlığa karşı parlamenter sistemler, federalizm ve seçim sistemi- ve iktidardaki hükümetin özellikleri -seçim sahtekarlıkları ve askeri rejimler- gibi birçok farklı değişkenden etkilenebilmektedir. Garcia-Sanchez vd. (2013), örgütsel çevreden, yani kamu yönetiminin siyasi ve iç özelliklerinden nasıl etkilendiğini kanıtlamak için hükümet etkinliğinin açıklayıcı faktörlerini belirlemek amacıyla bir çalışma yapmışlar ve aşağıdaki şekli ortaya çıkarmışlardır:

Şekil 1. Hükümet etkinliği çerçevesi "Determinants of Government Effectiveness".

Yukarıda verilen Şekil 1’de bahsedilen *örgütsel çevre*, vatandaşların baskısına güçlü bir şekilde bağlı olan hükümet etkinliği talebini içerir. Geleneksel olarak, sosyoekonomik değişkenler, daha yüksek bir ekonomik ve eğitim durumunun genellikle daha büyük kamu sektörü reformlarına yol açtığı göz önüne alındığında, bu faktörlerin vekilleri olarak kullanılır. Bir başka deyişle örneğin; iyi eğitilmiş bir nüfus, kamu idarelerinden daha fazla bilgi talep edecektir. İstikrarsız ekonomilere sahip ülkeler, yeterli personel istihdam edememekte ve kaliteli hükümet altyapılarını, süreçlerini ve uygulamalarını sürdürmemektedir. Bu nedenle bu eksiklikler, değerlendiricilerin bazı hükümetleri daha düşük etkinliğe sahip olarak derecelendirmelerinin nedenleri haline gelmektedir. *Örgütsel özellikler* ise kamu kurumlarının karmaşıklığına güçlü bir şekilde bağlıdır. Ülke büyüklüğü, hükümetinin kaynak ve kamu hizmetlerinin büyüklüğü ile ilgili olduğu için, birçok örgütsel özellikten biri olarak sunulmaktadır. Daha büyük ülkeler daha fazla ve daha iyi eğitilmiş personele, daha büyük bütçeye ve köklü departmanlara sahiptir. Büyük boyutun kamu sektörü teknik veya yönetsel yenilikleri üzerindeki olumlu etkisi geniş çapta kanıtlanmıştır. Ancak günümüzde, yaş, cinsiyet ve milliyet açısından çeşitliliğin, çevresel taleplerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayarak kuruluşlara fayda sağlayabileceğine dair önemli bir inanç vardır. *Siyasi özellikler* açısından bakıldığında ise; politikacılar, kamu yönetiminin gelecekteki evrimi hakkında karar vermede ana aktörlerdir. Kurumsal biçim ve örgütlenmeyi, idari faaliyetin finansmanını, idarelerde istihdamı düzenleyen kuralları, teşvikleri vb. belirledikleri için ilgi odağıdır. Geleneksel olarak etkileri siyasi ideoloji, istikrar ve rekabet ile gözlemlenebilir ancak bu faktörlerin gelişmiş ülkelerde ve gelişmekte olan ülkelerde sahip oldukları temsiliyet aynı değildir (Garcia-Sanchez vd., 201, s. 569).

2. YOLSUZLUKLA MÜCADELE

Yolsuzluk, toplumların güvenliğini ve istikrarlı şekilde gelişimini tehlikeye düşüren gerek toplumsal gerekse ekonomik gelişmeyi tehdit etme potansiyeline sahip, demokratik sistemin işlemesine, ahlaki değerlere ve sosyal adalete zarar veren en önemli problemlerden biri olarak kabul edilebilir. Bu durumda yolsuzluğun seviyesinin, kurumların gerçek kapasitelerini ortaya koymasını, demokrasinin teminat altına alınması ve hukukun üstünlüğünün sağlanmasında önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Yolsuzluk, tarihsel süreç içinde hemen her dönem az ya da çok insan yaşamında var olan bir olgudur. İnsan unsurunun var olduğu her ortamda ortaya çıkan yolsuzluğun somutlaşmış en basit ama belki de en yaygın şekli olan “rüşvet”, toplumların yaşamında giderek daha fazla tartışılmaktadır. Ulus devletlerin ortaya çıkmasından önce de insanların kişisel ilişkilerinde ve genellikle ticaret alanında ortaya çıkan yolsuzluk, ulus devletlerin kurulması ile birlikte boyutlarını genişletmiş, kamu kesiminin nüfuzunu kullanmak ya da bu nüfuzdan faydalandırmak düşüncesi çerçevesinde gelişmiş; sonrasında da devlet ve vatandaş ilişki-

lerde belirleyici unsur olmaya başlamış, bugün gelinen noktada kamu yönetimi ilişkiler sisteminin önemli bir sorunu haline gelmiştir.

Çok farklı açılardan ve değişik biçimlerde tanımlanmasına karşın genel olarak yolsuzluk; bir tarafında mutlaka bir veya birden fazla devlet görevlisinin bulunduğu, ahlaki ve normların saptırıldığı, eylemin gizli kalacak şekilde yapılmaya çalışıldığı, karşılıklı bir çıkar alışverişidir. Yolsuzluk bir çıkar ilişkisi üzerine kurulduğuna göre ekonomide sapmalara yol açması doğaldır. Çıkar ilişkisinin büyüklüğü, aynı zamanda sapmanın da büyüklüğünü gösterir. Yasadışı kaynak transferi denilen bu olgu, gelir dağılımını bozması yanında, toplumsal ilişkilerin yozlaşmasına da ortam hazırlar. Yolsuzluğa kaynaklık eden ilişkinin gizlenmesi, işlemlerin yasalara uydurulma çabası, çıkar sağlayanların etkinliği ve buldukları konumlar, bu karmaşık olgunun çoğu kez çözümlenmesini zorlaştırır.

Politik anlamda yolsuzluk; devlet görevlilerinin devlet yetkilerini kişisel kazanç olarak kullanmaları olarak tanımlanabilir (Theobald, 1990, s. 1; Shleifer ve Vishny, 1993, s. 599). Özel amaçları için kamu görevlilerinin kabul edilen normlardan ve mevzuattan sapmaları (Huntington, 1968, s. 59; Andreski, 1968, s. 92), daha çok para ya da statü kazanma amacıyla resmi görevlerden uzaklaşması (Nye, 1978, s. 565), kısaca açıklanacak olursa kamu gücünün özel çıkarlar için kötüye kullanılmasıdır (Senturia, 1931). Uluslararası Şeffaflık Derneği (UŞD) ise yolsuzluk tanımını “kamu gücü” sınırlarından çıkartmış ve herhangi bir gücün özel çıkarlar için kötüye kullanılması olarak genişletmiştir (UŞD, 2014).

Yolsuzluğun ekonomik, siyasal ve sosyal konularda hem toplumlara hem de devletlere oldukça ağır maliyetleri bulunmaktadır. Devlete olan güven sarsılmakta, sosyal dayanışma tehlike altına girmekte, mal ve hizmet fiyatları yükselmekte ve yatırımların verimsizliği nedeniyle kamu hizmetlerinin kalitesi düşmektedir (Gediz Oral, 2011, s. 164). Devlet kurumları ve bürokrasinin rüşvet almalarına izin veren merkezi hükümetin zayıflığı ve gizliliğin getirdiği çarpıtmalar, yolsuzluğun devlete açtığı maliyetin boyutunu artırmaktadır. Bilhassa post-Sovyet ülkelerde yabancı bir yatırımın ülkeye girebilmesi için ilgili bakanlıklara, yerel ofislere, merkez bankasına, yargı organlarına rüşvet verilmelidir. Durum böyle olunca yabancı sermaye bu ülkelere giriş yapma hususunda çekimser davranmaktadır. Gizlilik içerisinde yürütülen alanlarda yapılan projelerin yolsuzluğa daha elverişli bir zemin hazırlaması, yatırımların daha çok o alanlara kaymasına -sözgelimi; eğitim, sağlık gibi alanlardan savunma ve altyapı gibi alanlara- sebep olmaktadır (Shleifer ve Vishny, 1993, s. 615).

Yolsuzluk, devletlerin bünyelerinde, hemen her çeşit ve değişik tür ve boyutlarda var olan ve gerek kişilerin gerek kurumların ve gerekse devletlerin, sistem içinde buldukları konumun imkânlarını kötüye kullanarak haksız menfaat sağlamalarına yol açan bir durumdur. Daha çok kaynakların kullanımında tekeli yetkiye sahip olan, görevleri ile ilgili konularda tek başlarına karar alma yetkilerini kötüye kullanan ve hesap verme mekanizmaları bulunmayan görevlilerin kendi çıkarlarını gözetmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Devletler, yolsuzluğun

artan boyutlarının, kendilerini tehdit eden unsurlarının varlığı korkunç noktayı görmeye başlamalarından itibaren, mücadele için daha etkin olabilecek yöntem arayışlarını hızlandırmışlardır. Son yıllarda ortaya atılan “iyi yönetim” ilkesi çerçevesinde yolsuzlukla mücadele yollarını bulmaya çalışırken, yolsuzluğun her boyutu ve biçimi ile mücadele etmeye oldukça geç başlayan uluslararası örgütlerin bu konuda ne kadar başarılı oldukları ise tartışmalıdır.

Her ne kadar yolsuzlukla mücadele için sihirli bir değnek keşfedilmemiş olsa da sosyal bir patoloji olarak değerlendirilebilecek yolsuzluğun sebepleri iyi analiz edilmelidir. Nitekim hiçbir problem, kendisini meydana getiren koşullar ortadan kalkmadıkça çözülemeyecektir. Yani yolsuzlukla mücadele için sadece yaptırımlar ya da cezalar yeterli olmamaktadır. Yolsuzluğu doğuran gelir dağılımındaki dengesizlik, eğitimsizlik ya da işsizlik gibi sorunların üzerine gidilmedikçe etkin bir yolsuzlukla mücadele programı geliştirilemeyecektir (Uğur, 2012, s. 307).

Yolsuzluk, negatif bir dışsallığı olan kamusal kötülüktür. Kamusal kötülükler ise toplumsal işbirliği ve çabalar ile bertaraf edilebilmektedir. Bu nedenle yolsuzlukla mücadele hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yürütülmesi gereken bir olgudur. Nitekim günümüzde küreselleşmenin de etkisiyle herhangi bir ülkede gerçekleşen yolsuzluk, o ülke ile siyasi ya da ekonomik ilişkide olan diğer ülkeleri de etkilemektedir (Gediz Oral, 2011, s. 165). Yolsuzluğun küresel bir problem haline gelmesiyle uluslararası alanda faaliyet gösteren kuruluşlar yolsuzlukla mücadele için sözleşmeler yapmaya, ilkeler geliştirmeye ve bu sayede uluslararası kamuoyu oluşturulmasına katkı vermeye başlamışlardır (Karakaş ve Çak, 2007, s. 79).

Yolsuzlukla mücadelede etkin bir diğer yöntem de e-devlet uygulamalarıdır. Bilgi ve enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte güçlenen e-devlet yapıları yolsuzluğa zemin hazırlayan birçok unsurun azalmasını sağlamıştır. Çünkü e-devlet uygulamaları basit, şeffaf, hesap verebilir, ahlaki ve gereksinimleri karşılayabilen mekanizmalardır (Giray, 2010, s. 161). E-Devlet uygulamaları yapıları sayesinde kamu işlerinin yürütülmesinde aracılara ortadan kaldırmakta, memurların takdir yetkilerini kısıtlamakta, işlemlerin izlenebilirliğini kolaylaştırmakta ve hizmetlerini herkesin kullanımına açabilmektedir.

Vatandaşları vatandaş merkezli bir sisteme dâhil etmek, aynı zamanda kaliteli hükümet hizmetleri ve verimli olan dağıtım sistemleri geliştirmeyi amaçlayan e-devlet sistemi kamu sektörünün modernizasyonu, asil-vekil ilişkilerinin etkin bir şekilde yönetilmesine yol açmakta ve böylece hükümetlerin etkinliğine de katkıda bulunmaktadır. Kamu sektöründeki gelişme söz konusu olduğunda hükümet, kamu hizmetlerini sunma kapasitesini güçlendirmekte ve böylece etkinliğini artırmaktadır. Nitekim e-devletin arkasındaki mantık, vatandaşlar ve işletmeler üzerindeki idari yüklerin azaltılması yoluyla verimliliği ve etkinliği gerçeğe dönüştürmek ve kamu hizmeti sunan kurumlar arasında ağ bağlantılarını kolaylaştırarak bürokrasi ile bağlantılı sorunlardan kaçınmaktır (Chen ve Aklıkoku, 2019, s. 5).

3. ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NDE SİYASAL YAPI, YOLSUZLUKLA MÜCADELE VE HÜKÜMET ETKİNLİĞİ

Post-Sovyet Orta Asya Cumhuriyetleri'nde genel olarak otoriter tek parti sisteminden devlet başkanlarının başkanlıklarında kişiselleştirilmiş olan otoriter bir yapıya doğru yönelme gözlemlenmektedir. Her devlet kendine özgü bir siyasal yapı geliştirmiş olsa da hepsinin ortak özelliği bütün gücün devlet başkanında birikmesidir. Bu durumda etkili olduğu düşünülen bazı faktörler şöyledir (Baycaun, 2001, s. 73):

- Sivil toplumun zayıflığı
- Toplumda demokrasi kültürünün bulunmaması
- Piyasa ve demokratik sisteme dair reformların hep yukarıdan aşağı yapılması
- Radikal reformların uygulanabilmesi için güçlü yönetim ihtiyacı
- İktidarın ya da siyasal katılımın elit düzeyde kalması

Orta Asya devletlerindeki siyasal yapı, Hale'in (2006) tanımladığı şekilde patronal rejim ya da patronal başkanlık olarak ifade edilebilmektedir. Çünkü bu ülkelerde devlet başkanları resmi veya resmi olmayan yöntemlerle tüm siyasal kurumları kontrol edebilmektedir. Bürokrasi ve seçkinler de devlet başkanının kararlarına sıkı sıkıya bağlı durumdadırlar. Yürütme ve yargı kurumları da bu siyasal yapıda devlet başkanının otoritesini pekiştirici rol oynamaktadırlar (Khaïr mukhammedov, 2017, s. 1445).

Sovyetlerden sonra gözlemlenen gelişmelerde, Türk Cumhuriyetleri'nde devletçiliğin ön plana çıktığı ileri sürülebilir. Önceki dönemlerden kalmış olan merkezileşme ve bürokratikleşme eğilimlerinden yararlanılması bu süreci kolaylaştıran bir etken olmuştur (Togan, 2012, s. 46). Diğer taraftan ise bu eğilimler Post-Sovyet devletlerin hepsinde fakat özellikle de Türk Cumhuriyetleri'nin siyasal ve toplumsal yapısında aşağıdaki etkileri bırakmıştır (Ramazanoğlu ve Acar, 2006, s. 397):

- Toplumlarda ciddi ekonomik problemler bulunmaktadır.
- Alınan yabancı kredilerin çoğunluğu ya israf olmakta ya da hortumlanmaktadır.
- İktidar uzun yıllar boyunca belirli kişiler tarafından kullanılmaktadır.
- Kurulan aile yönetimleri bazı devletler tarafından meşru görülmektedir.
- Yönetim genelde akrabalık ya da hemşericilik (nepotizm) ekseninde şekillenmektedir.
- Rüşvet, yolsuzluk ve yozlaşma oldukça yaygındır ve yaygınlaşmaktadır.

Güçlü bir merkezi yönetimin bulunması iktidara gelen kişilerin de aynı oranda güçlenmesine yol açmaktadır. İktidar sahipleri güçlendikçe devlet otoritesiyle bütünleşmekte ve bu da devletlerde bir aile yönetimi kurulmasına neden olmaktadır. Hal böyle olunca nepotizm düzeyi yükselmekte, liyakatsiz bireyler önem-

li pozisyonlara gelmekte ve bu da yolsuzluğu hızla artırmaktadır. Bunun yanı sıra Post-Sovyet Cumhuriyetlerde yolsuzluğun nedenleri genelde aşağıdaki gibi açıklanmaktadır (Sözen, Çelik ve Sarı, 2010, s. 141; Rehimli, 2014, s. 117):

- Sovyetlerden miras kalan merkeze bağımlı yönetim sisteminden yeni yönetim sistemine geçiş ile ilgili yaşanan denetimsizlikler ve yeni yasal düzenlemelere duyulan gereksinim,
- Siyasal istikrarsızlık sonucunda memurların geleceğine dair güvensizlik hissiyatları,
- Yüksek vergiler sonucu kayıt dışı ekonominin hızla yükselmesi,
- Üst düzey yöneticiliklerde kayırmaların fazlalıkla görülmesi
- Ekonomide yüksek devlet müdahalesi, monopol ekonomi ve bunların sonucunda da girişimcilerin kendilerini denetleyen memurlara bağımlı durumda olmaları,
- Yolsuzluk yaptığı halde ceza almama durumları ve memurların bu duruma güvenmeleri (Yaptırımların zayıflığı),
- Mahkeme denetimlerinin eksikliği ve mahkemelerin bağımsız olmamaları,
- Devlet memurlarının zengin olma hayaliyle bilerek organize suç grupları ile işbirliği yapmaları,
- Medyanın, sosyal kurumların, sivil toplum kuruluşlarının (STK) yetersizliği, iktidardan uzaklığı ya da iktidarın bunlara kayıtsızlığı
- Aşırı kontrolcü bir ekonomik sistemden çok sert bir şekilde liberal ekonomiye geçiş yapılması sonucu ortaya çıkan gelir adaletsizliği.
- İktisadi sistemin değişimine ayak uyduramayan hukuk sistemi sonucu mülkiyet haklarında uygun düzenlemelerin yapılamaması.

Yukarıda da görüleceği üzere katı merkezîyetçilik anlayışı ve bu anlayışın yol açtığı sorunlar post-Sovyet devletlerde de birçok probleme yol açmaktadır. Bu anlayış sonucunda gerek sivil toplum gerekse de yerel yönetimler oldukça zayıf kalmışlar ve merkezi yönetimleri denetleyebilecek herhangi bir yetki elde edememişlerdir. Yerel yönetimler açısından ele alındığında, post-Sovyet ülkeler her ne kadar yerel yönetimlere güç devri gerçekleştirmiş olsalar da neoliberal amaçlarla gerçekleştirilmek istenen bu âdem-i merkezîyetçi politikalar genelde başarısız olmuşlardır. Bu başarısızlığın en temel sebebi olarak da eski Sovyetlerin merkezîyetçi yapısı kabul edilmektedir (Çolpan Kavuncu, 2014, s. 126).

3.1. Azerbaycan Cumhuriyeti

Kafkasya'nın güneyinde yer alan Azerbaycan Cumhuriyeti, 86,600 km²'lik yüzölçümüne sahiptir. Ülkenin doğusunda Hazar Denizi, batısında Ermenistan, kuzeybatısında Gürcistan, kuzeyinde Rusya Federasyonu, güneyinde İran İslam Cumhuriyeti ve güneybatısında Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Nahçıvan ile Azerbaycan'ın arasındaki kara bağlantısı Er-

menistan Cumhuriyeti'nin kontrolünde bulunan Zengezur Koridoru nedeniyle fiziki olarak kopuktur. Türkiye ile Nahçıvan ise 11 km'lik bir kara sınırına sahiptir.

Siyasal Yapı

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılma sinyalleriyle birlikte Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Meclisi de bağımsızlık kararı almış ve bu kararı 18 Ekim 1991 tarihinde yürürlüğe koymuştur. 1991 yılında yeni bir Anayasa çalışmalarına başlayan Azerbaycan'da, Anayasa 12 Kasım 1995 yılında yapılan referandum ile kabul edilmiş, yine aynı yılın 27 Kasım'ında uygulanmaya başlamıştır. Anayasa hazırlık sürecinin bu kadar uzun süre alması kimilerince ülkedeki siyasi istikrarsızlığın bir sonucu olarak yorumlanmıştır (Rehimli, 2009, s. 378). Yine de Azerbaycan'ın genel manada siyasi sisteminin yapısal oluşumu bu Anayasa'nın kabulü olarak kabul edilmektedir (Azerbaijan.az, t.y.). Azerbaycan anayasasının en önemli özelliği "güçlü yürütme" ilkesine dayanıyor olmasıdır (Abdullayev, 2001, s. 116).

Bu Anayasa'ya göre Azerbaycan devleti, demokratik, hukuki, seküler ve üniter bir cumhuriyettir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet gücünün tek kaynağı halktır. Azerbaycan halkının özgür ve bağımsız olarak egemen hakları kendi kaderini tayin etme ve kendi yönetim biçimini oluşturmaktır. Kuvvetler ayrılığı prensibini benimseyen Azerbaycan'da yasama hâkimiyeti Milli Meclis'e, yürütme hâkimiyeti Cumhurbaşkanı'na ve yargı hâkimiyeti de mahkemelere aittir. Azerbaycan siyasi sisteminde devlet gücünün kullanım şekli başkanlık sistemine dayalı cumhuriyetin parametrelerine tekabül etmektedir. Bu hâkimiyetlerin faaliyetleri Anayasa'da ve yasal düzenlemelerde organize edilir. Her ne kadar Azerbaycan Anayasası kuvvetler ayrılığı ilkesini benimsemiş olsa da bilhassa 8. Madde'nin 4. Bendi bu ilke ile ve hatta hukuk devleti ilkesi ile çelişki göstermektedir (Hasanoğlu, 2019, s. 125). Bu madde Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nı yargı bağımsızlığının "teminatı" olarak gösteren maddedir (Azerbaycan Anayasası, Madde 8).

Azerbaycan siyasi sisteminde yerel yönetimler belediyeler aracılığıyla yürütülmektedir (Azerbaijan.az, t.y.). Azerbaycan'da yerel yönetimler, belirli bir coğrafi alan içerisinde halka kamu hizmetlerini sunan, organları kanunlarla belirlenmiş şekilde halk tarafından seçilen ve idari-mali özerkliğe sahip olan kamu tüzel kişilikleri olarak yapılanmıştır (Hasanoğlu, 2019, s. 127). Azerbaycan'da ilk belediye seçimleri 12 Aralık 1999 tarihinde yapılmıştır (Sariahmetoğlu ve Yeşilot, 2017, s. 13).

Çok partili bir siyasi sisteme ve plüralizme dayalı Azerbaycan siyasi sisteminde siyasi partiler, yasama meclisinde ve yerel özyönetim organlarında temsil yoluyla devlet gücünün kullanılmasına katılma fırsatına sahiptir. Azerbaycan halkı da egemenlik haklarını doğrudan halk oylaması yoluyla, eşit ve doğrudan olarak gizli ve şahsi oy verme yöntemi ile seçilmiş temsilciler aracılığı ile gerçekleştirir (Azerbaycan Anayasası, Madde 2).

Azerbaycan idari sistemi içerisinde bir de özerk cumhuriyet yer almaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti devlet gücü statüsüne sahip, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir parlamenter cumhuriyettir. Yani siyasal yapı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nden farklıdır. Yasama yetkisi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi, yürütme yetkisi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu ve yargı yetkisi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti mahkemeleri tarafından kullanılır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ndeki en yüksek yetkili, Yüksek Meclis'in başkanıdır (Azerbaijan.az, t.y.). Nahçıvan da tıpkı Azerbaycan gibi rayon adlı idari birimlere ayrılmıştır. Rayonlar da şehirler, kasabalar ve köyler olarak bölünmüşlerdir. (Zaman, 2014, s. 8).

Özerk bir Cumhuriyet olsa da Nahçıvan, Azerbaycan Anayasası'nı, kanunlarını, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın kararlarını ve Azerbaycan Bakanlar Kurulu'nun kararlarını koşulsuz şartsız uygulamak zorundadır. Ayrıca Nahçıvan'da Yüce Meclis'in kabul ettiği kanunlar, Azerbaycan'daki hiçbir kanun ve karara aykırı olamaz (Rehimli, 2009, s. 382).

Her ne kadar özerk bir yapı olsa da Nahçıvan'ın özerkliği dünyadaki diğer birçok bölgenin özerkliğinden farklıdır. Nahçıvan'ın bağlı olduğu Azerbaycan ile yoğun bir tarihi, kültürel ve siyasi bağı vardır. Çünkü Nahçıvan siyasal olduğu kadar etno-kültürel olarak da Azerbaycan'ın bir parçasıdır. Özerk devletler genelde başka bir devletin sınırları içerisinde kalmakta ve bağlı olduğu devletten ayrılarak bağımsızlığını kazanmak niyeti gütmektedirler. Ancak bu durumun tam aksine Nahçıvan'ın Azerbaycan ile fiziki hiçbir bağlantısı olmamasına rağmen, mümkün olsa anavatanı ile birleşmeyi istemektedir. Kaldı ki yakın tarihteki Azerbaycan devlet başkanlarından üçü (Ebulfeyz Elçibey, Haydar Aliyev ve İlham Aliyev) Nahçıvan kökenlidir (Zaman, 2014, s. 99-101).

Yolsuzlukla Mücadele ve Hükümet Etkinliği

Bağımsızlığını kazanmış olmanın doğal sonucu olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Sovyet döneminin hantal yapılarının ve yönetimde verimli olmayan bazı kurumlarının tasfiyesine gidilmiştir (TOBB, 1992). 1991 yılı öncesine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yerel yönetimler "yerel sovyetler" tarafından uygulanmaktaydı. Bununla birlikte, yerel sovyetler merkezi yönetimin taşra yönetimini oluşturmaktaydı. Bu da beraberinde, yerel sovyetin yürütme komitesi başkanının kendi görevlerini uygulamasında yetersiz kalmasına neden olmaktaydı. Her iki işlevi bir arada yürütmek görev aksamasını ortaya çıkarıyordu. İdari birimlerde yönetim bakımından farklı bir yapılanma söz konusuydu. Bu ise Komünist Partisi Merkez Komitesiydi. İllerde yönetimin başında Komünist Partisinin Birinci Kâtipleri durmaktaydı. Birinci Kâtipler merkez tarafından atanmakta ve dolayısıyla diğer ülkelerde olan valilik kurumuna benzer bir durum oluşturmaktaydı. Birinci kâtipler ilde en büyük mülki amirdiler ve yöneticilik görevini yürütmekteydiler. Fakat birinci kâtipler siyasi yönleri ile ön plana çıkmaktaydılar. Birinci kâtipler şehirlerde ve illerde yerel sovyetler ile merkezi yönetim arasındaki ilişkiyi koordine etmekte ve bir nevi merkezi idarenin taşra yönetimini oluşturmaktaydı (Turan, 2009, s. 582). Komünist Partisinin tasfiye edilmesi sonucu

bu kurum ortadan kaldırıldı. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 18 Ekim 1991 tarihinde yayımlanan 372 sayılı kararıyla yerel sovyetlerin yapısında bazı değişikliğe gidildi. Halk Temsilcileri Sovyetlerine dokunulmaksızın yerel sovyetlerin yürütme komitesi tamimiyle tasfiye edildi. Bu yasayla yürütme görevini üstlenecek yeni bir kurum olan İcra Hâkimiyeti birimi oluşturuldu. Halk Temsilcileri Sovyeti ise, İcra Hâkimiyeti kurumu yanında danışma meclisi gibi görev üstlenmiş konuma itildi. Halk Temsilcileri Sovyetleri bütçenin kabul edilmesi ve diğer karar ve önlemlerin onaylanması ile görevli kılınmıştı (Aslanov, 1998, s. 113).

Azerbaycan Cumhuriyetinde merkez idarenin taşra yönetimi görevi icra hâkimiyetleri tarafından uygulanmaktadır. İcra hâkimiyeti başkanları yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Genellikle, icra hâkimiyeti başkanlarının bir veya iki başkan yardımcısı olmaktadır. Sovyetler Birliği zamanı yerel sovyetin yürütme komitesine bağlı olan polis, maliye, ekonomi, tarım, hukuk, sosyal güvenlik, kültür, gençlik ve spor ve ulaştırma birimleri aynen icra hâkimiyetinin yetkisine bırakıldı. Dolayısıyla, yürütme komitesinin yürüttüğü görevler icra hâkimiyeti kurumunun yetki alanına bırakıldı. Geçiş döneminde farklı bir model oluşturulmuştur. Buradaki amaç devlet düzenini güçlendirmektir. İcra hâkimiyetleri kurumu Azerbaycan Cumhuriyetinin illerinde yapılandı. Köy ve kasabalarda icra hâkimiyetlerinin temsilcisi birimi oluşturuldu. Köy ve kasaba icra hâkimiyetinin temsilcileri ilin icra hâkimiyetinin yöneticisine bağlı kılınmıştır. Hiyerarşik açıdan üst durumunda olan il icra hâkimiyeti yöneticileri köy ve kasaba icra hâkimiyeti temsilcilerini atama, denetleme ve görevden alma yetkilerine haizdir. Yerel yönetim uygulamasına geçilinceye kadar icra hâkimiyeti kurumu Azerbaycan Cumhuriyeti'nde hem merkezi yönetimin taşra birimi görevini, hem de yerel yönetim organlarının görevlerini yerine getirmekteydi (Amirov, 2000, s. 9-17).

Esasında Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, geçiş ülkelerinin pek çoğunun karşılaşmadığı siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmıştır. SSCB döneminde sistemli olarak cumhuriyetler arasında bağımlılığı bir anlamda zorunlu kılan ekonomik yapının ani çöküşü, pazar ekonomisine geçişte; ekonomik, siyasi, hukuki bir alt yapının olmaması, teknolojinin eski olması, serbest piyasa modelinin bilinmemesi, Ermenilerin işgalci tutumu sonucu topraklarının %20'sinin kaybedilmesi, 1,2 milyon kişinin kendi ülkesinde mülteci durumuna düşmesi ve benzeri nedenlerle üretim durma noktasına gelmiş, sonuç olarak da ekonomi üzerinde inisiyatif tamamen kaybedilmiştir. Geçiş sürecinin ilk yılları olan 1992'de GSYİH %22,6, 1993'te %23,1, 1994'te %19,7 ve 1995'te %11,8 oranında azalmıştır. Dolayısıyla, 1991 yılı verileri baz alındığında, GSYİH devamlı azalmalar sonucu 1995 yılında %57,9 oranında bir küçülmeye uğramıştır (Ay ve Musayev, 2007, s. 44-54).

Bir taraftan savaş, diğer taraftan ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalan Azerbaycan'da her ne kadar fiyat ve dış ticaret liberalizasyonuna bu yıllarda başlanmış ise de piyasa ekonomisine gerçek anlamda geçiş için, gerekli reform

ve uygulamaların savaşta ateşkesin sağlandığı 1994 yılından itibaren gerçekleştirilmeye başladığını söylenebilir. Bu bakımdan, Azerbaycan piyasa ekonomisine geçiş süreci diğer eski Sovyetler Birliği ülkelerine nazaran daha geç ve daha zorlu koşullar altında başlamıştır. Daha sonraki dönemde, ülkede siyasi istikrarın sağlanması ve Ermenilerle geçici ateşkese varılmasından sonra dikkatler ekonomi üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak Eylül 1994 tarihinde "Asrın Anlaşması" olarak adlandırılan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ile dünyanın önde gelen petrol şirketleri arasında "Hazar Denizinin Azerbaycan'a ait Bölümünde Azeri, Çırağ, Güneşli Yataklarının Birlikte İşlenmesi ve Paylaşılması Hakkında" ilk Anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmayla birlikte ve ekonomide alınan önlemler sonucunda, GSYH'nin reel seviyesi 1996 yılında, 1988 yılından beri ilk defa (%1,3) artmıştır. 1996-2007 yılları arasında GSYH'deki artış %367,6 (yıllık ortalama %12) olmuştur (ACDİK, 2009).

Bahsedilen bu ekonomik geçişte yaşanan sorunların benzerleri Azerbaycan kamu yönetimi sisteminin dönüşümünde de yaşanmıştır. Özellikle merkezi yapılanmanın ve merkezin inisiyatifindeki hukuksal ve mali gücün yerele aktarılmasında en önemli araçlardan biri olan belediyeleşme sürecinde Azerbaycan kamu yönetimi sistemi çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır (TİKA, 1996, s. 153). Batı tipi yerel yönetim uygulamasının Azerbaycan için yeni olması, bu konuda altyapı yetersizliği, yeteri kadar bilgiye sahip personelin olmayışı, yerel idarelerin yetki alanlarının tam belirlenmeyişi, merkezi yönetim ve yerel yönetim arasında yetki ve görev bölüşümünde sınırların tam anlamıyla açıklığa kavuşturulmaması ve köklü bir yerel yönetim geleneğinin olmaması yerel yönetim uygulamasında önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır (Karalov, 2002, s. 57).

1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti, çağdaş topluma ayak uydurmak için bazı alanlarda reformlar yapmaya başlamıştır. Bu reformların başlıca amacı, Azerbaycan'ın demokratik bir ülke olarak diğer ülkelerle eşit şartlarda hareket etmesini sağlamaktır. Fakat 70 yıl süren totaliter rejimin unsurlarından kurtulmak kolay olmamış; geçiş döneminde Azerbaycan'da toplumsal ilişkilerin uyarlanmasında bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar, yukarıda da değinildiği gibi genel olarak Azerbaycan'da gerekli alt yapının olmayışından kaynaklanmaktadır. Merkezi idarenin taşra teşkilatı ile yerel yönetim organları arasındaki görev ve yetki bölüşümünde sınırların net bir şekilde belirlenmemiş olması, sorunların en önemli kaynaklarından birisini oluşturmaktadır (Hasanoğlu, 2007, s. 73-90).

Bu durum öncelikle, geçiş döneminin sorunları, yerel yönetimlerin gelir kaynaklarının sınırlı düzeyde olması ve yerel bütçenin dengesizliği, altyapı yetersizliği, yerel nüfusun sosyo-ekonomik düzeyin aşağı olması ve diğer sorunlarla bağlantılıdır. Mevcut durum, yerelleşme sürecini olumsuz yönde etkileyen ve yerel yönetimlerin gelişmesinde engel oluşturan en önemli nedenlerin kaynağını oluşturmaktadır. Geçiş dönemindeki boşluklar, yerel yönetimlerin yetki alanının belirlenmesinde dengesizlik ve tam anlamıyla belirlenmeyişi ve yerel idarelerin mali yapısının yeterli derecede olmayışı gibi nedenler sorunun diğer bir kaynağını oluşturmuştur (Turan, 2009, s. 588).

Geçiş döneminde, Azerbaycan, idari açıdan “*rayon*” adı verilen ve Türkiye’deki illere karşılık gelen yönetim bölgelerine ayrılmıştır. Rayonların sınırları ve yönetim sistemi esas olarak Sovyetler Birliği döneminden kalmadır. Sovyetler Birliği döneminde sistemin ideolojisi gereği işçi ve köylülerin seçilmiş temsilcilerinden oluşan ve “*Halk Deputatları Sovyetleri*” adı verilen meclislerin, rayonlarda yönetimin temel organlarını oluşturduğu kabul edilmekteydi. Esas iktidar ise bu meclislere paralel olarak Komünist Partisinin ve onun yerli teşkilatlarının elindeydi. Bağımsızlığını ilan arifesinde, zamanın Cumhurbaşkanı tarafından Haziran 1991’de yayınlanan kararnameyle, “*Halk Deputatları Sovyetleri*” ne dokunulmaksızın, Cumhurbaşkanınca atanan “*İcra Hâkimliği*” makamı kurulmuş ve yerel yürütme yetkileri bu makama verilmiştir (TİKA, 1996). Halk Deputatları Sovyeti ise bütçenin kabul edilmesi ve diğer karar ve önlemlerin onaylanması ile görevlendirilmiştir. Yürütme yetkileri münhasıran Cumhurbaşkanı tarafından atanan icra hâkimleri tarafından kullanılmaktadır. İcra hâkimleri, kendilerine yardımcı olmak üzere iki veya üç yardımcı atamaktadır. İcra hâkimlerine bağlı olarak polis, maliye, ekonomi, tarım, hukuk, sosyal ve insani yardım, sağlık, eğitim, gençlik spor, kültür, nakliyat ve ulaştırma idareleri hizmet vermektedirler. Bu idari birimlere personel atanması, merkezi yönetim -ilgili bakanlık-, icra hâkimi veya her ikisi tarafından ortaklaşa yapılmaktadır (Turan, 2009, s. 590).

Esasında uzun yıllar SSCB’nin güdümünde olduğu için bu sürecin otoriter yönetim geleneğini Azerbaycan’da siyasal bir kültür olarak yerleştirdiği rahatça ileri sürülebilir. Bağımsızlık sonrası düzen de, eski düzeni aratmayacak düzeyde merkezi bir yapıdadır. Bu durum sadece Azerbaycan için değil tüm post-Sovyet ülkelerde varlığını göstermiştir. Yine de Azerbaycan demokratikleşme sürecinde ciddi adımlar atmış; devletin görev ve yetkilerini verimli ve etkin bir şekilde gerçekleştirebilmesi için kurum mevzuatları yeniden oluşturulmuş, yeni yasal düzenlemeler yapılmış, yönetimlerde şeffaflığın artırılması sağlanmış, yolsuzluk ve rüşvetin ortadan kaldırılması için kamu görevlerine atama usulü bir sınav sistemine bağlanmıştır (Rehimli, 2009, s. 377). Fakat sınav sistemi getirilmiş olsa da mülakatlarda yolsuzlukların yapıldığına dair iddialar mevcuttur. Bunun yanı sıra üst düzey atamalarda daha sık görülmek üzere kayırmacılık gibi çeşitli etik dışı yöntemlerle atamalar yapıldığı söylenmektedir (Yıldız Özsalmanlı ve Aliyarova, 2019, s. 49). Etik dışı bu yöntemlerin önlenmesi için 2002 yılında da Ombudsman Kurulu oluşturulmuştur (Sariahmetoğlu ve Yeşilot, 2017, s. 13).

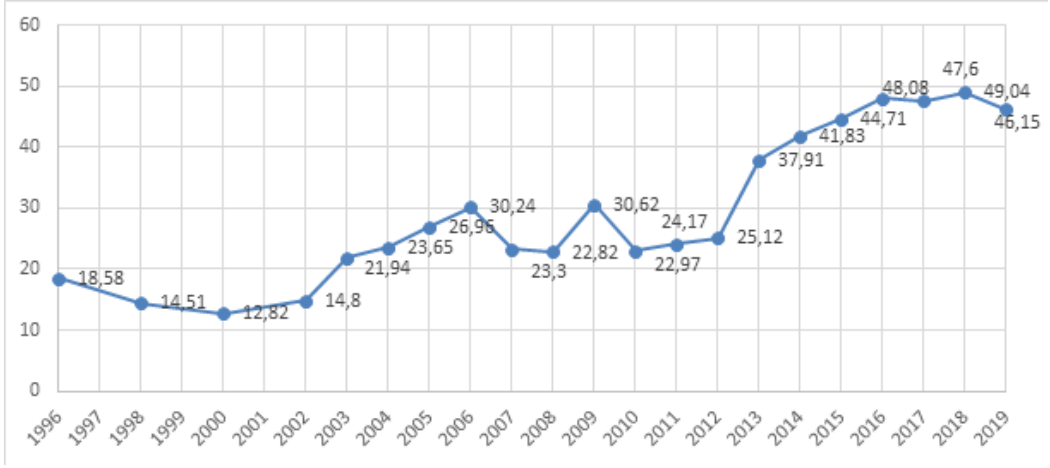
Bağımsızlıktan sonra %500’lere varan enflasyon oranı, had safhada işsizlik ve savaş gibi birçok problemle uğraşmakta olan bir enkazı devralan Ebulfeyz Elçibey, ülkenin kalkınması için çok hızlı adımlar atmıştır. Yaptığı en mühim çalışmalarından birisi de rüşvet, yolsuzluk ve mafya ile giriştiği mücadeledir. Elçibey’in bu mücadelesi, Azerbaycan üzerinden kolay para kazanan eski komünistleri, CIA, KGB ve İran’ı rahatsız etmiştir (Gömeç, 2015, s. 85). Çünkü rüşvet ve yolsuzluk Sovyet sisteminin miras bıraktığı bir toplumsal hastalıktır. Zaman zaman görünüş biçimlerini değiştirirse de yolsuzluğun varlığı toplumun genelinde bir şe-

kilde hissedilmektedir. Hatta öyle ki Azerbaycan'da resmi ve gayri resmi olarak iki tip vergi sistemi olduğu; gayri resmi verginin resmi vergiden daha büyük düzenleyici rol oynadığı iddia edilmektedir (Bulut, Suleymanov ve Hasanov, 2013, s. 395).

Bir geçiş ekonomisi ülkesi olarak Azerbaycan'da da kayıt dışı ekonomi ile yolsuzluk iddiaları bulunmaktadır. Birinin diğerine zemin hazırladığı Azerbaycan'da yolsuzlukla mücadele adına 9 Ağustos 1994 tarihinde *"Suçlulukla mücadelenin güçlendirilmesi, yasallığın ve hukuk düzeninin sağlanması önlemleri üzerine"* ve 8 Haziran 2000 tarihinde de *"Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yolsuzlukla mücadelenin güçlendirilmesine dair"* kararname yayınlanmıştır. Yine bu dönemlerde Azerbaycan *"Avrupa Konseyi Yolsuzlukla Mücadele Özel Hukuk Sözleşmesi"*, *"Avrupa Konseyi Yolsuzluğa Karşı Ceza Hukuku Sözleşmesi"*, *"Birleşmiş Milletler Organize Suçlarla Mücadele Sözleşmesi"* ve *"Birleşmiş Milletler Yolsuzluk Aleyhine Sözleşme"* gibi birçok uluslararası sözleşmeye de taraf olmuştur. 13 Ocak 2004 tarihinde *"Yolsuzlukla Mücadele Üzerine"* yasasını kabul eden Azerbaycan'da bu tarihte ilk defa yolsuzluk tanımı resmi olarak kapsamlı ve net bir şekilde yapılmıştır (Bağırzade, 2007, s. 5). Bu yasa yolsuzluğu *"Yetkililerin statülerini, temsil ettikleri kurumun statüsünü, bu statüden kaynaklanan resmi yetki veya fırsatları kullanarak yasa dışı maddi ve diğer menfaatlerin, imtiyazların ya da ayrıcalıkların edinilmesi; ayrıca gerçek ve tüzel kişiler tarafından maddi veya diğer menfaatlerin, imtiyazların ya da ayrıcalıkların yasa dışı görevli kişilere teklif ederek veya vaatle bulunarak bu görevlilerin ele alınması."* olarak tanımlamıştır (Korupsiyaya karşı mübariz hakkında Azerbaycan Respublikasının Qanunu, Madde 1).

"Şeffaflığın Artırılması ve Yolsuzlukla Mücadele Ulusal Stratejisi (2007-2011)", *"2011-2020 Yıllarında Menkul Kıymetler Piyasasının Gelişimi ile İlgili Devlet Programı"*, *"2008-2015 Yıllarında Yoksulluğun Azaltılması ve Sürekli Gelişim ile İlgili Devlet Programı"* da Azerbaycan'da denetim alanında atılan önemli adımlardan biridir (Akgün ve Tektüfekçi Şenççek, 2015, s. 67). Fakat yine de Akgün ve Tektüfekçi Şenççek (2015), tarafından yürütülen bir araştırma sonucunda Azerbaycan'daki denetim uygulamalarının sadece Bakü'de gelişmiş olduğu; diğer illerde denetimlerin göz ardı edildiği tespit edilmiştir.

Azerbaycan'ın yolsuzluğa karşı verdiği mücadele birçok toplumsal ve kamusal kurum ile STK tarafından olumlu karşılanmıştır. Devlet aynı zamanda yolsuzlukla mücadele için STK'lar ile işbirlikleri kurmuş ve birçok proje gerçekleştirmiştir. Misal; 2012 yılı Aralık ayında Azerbaycan Cumhuriyeti Baş Savcılığına bağlı olarak oluşturulan Yolsuzlukla Mücadele Kurumu ile yolsuzlukla mücadele etmek üzere STK'ların Bilgi ve İşbirliği Şebekesi arasında *"Anlaşma Memorandumu"* imzalanmıştır. Mevzubahis şebeke 2006 yılında kurulmuştur ve yolsuzlukla mücadele konusunda 14 STK ile birlikte çalışmaktadır (Rehimli, 2014, s. 120). Bu gibi adımlar da Azerbaycan toplumunda yavaş yavaş yolsuzluk karşıtı bir kültür oluşturmaya başlamıştır (İşler ve Kutluay Tutar, 2020, s. 36).

Tablo 1. Azerbaycan'da Hükümet Etkinliği (1996-2019)**Tablo 2.** Azerbaycan'da Yolsuzlukla Mücadele (1996-2019)

Tablo 1 ve Tablo 2'de görüleceği üzere Azerbaycan'da 1999 yılında gerçekleştirilen ilk belediye seçimleri ve ardından 2000 yılında çıkarılan "Azerbaycan Cumhuriyetinde Yolsuzlukla Mücadelenin Güçlendirilmesine Dair" kararname sonucu hem hükümet etkinliği hem de yolsuzlukla mücadele göstergelerinde bir artış görülmektedir. Yolsuzlukla mücadele göstergesi 2004 yılına kadar; hükümet etkinliği göstergesi 2007 yılına kadar düzenli olarak artış göstermiştir. Yolsuzlukla mücadele göstergesi 2004 yılında düşmüş; yine aynı senenin başında Yolsuzlukla Mücadele Üzerine yasa kabul edilmiş ve bir sonraki yıl olan 2005 yılında yaklaşık 5 puanlık bir artış gözlemlenmiştir. Bu artışta mevzu bahis yasanın etkisi olduğu söylenebilir.

2010 yılından sonra ise Azerbaycan'da hem hükümetin etkinliği hem de yolsuzlukla mücadele göstergelerinde nadiren düşüş olsa da genel olarak bir artış eğilimi olduğu görülmektedir. Bunun sebepleri arasında 2007 yılında başlatılıp

2011 yılında nihayete erdirilen “*Şeffaflığın Artırılması ve Yolsuzlukla Mücadele Ulusal Stratejisi*”; 2008 yılında başlatılıp 2015 yılında sonlandırılan “*Yoksulluğun Azaltılması ve Sürekli Gelişim ile İlgili Devlet Programı*” ile 2011 yılında başlatılıp 2020 yılında sonlandırılan “*Menkul Kıymetler Piyasasının Gelişimi ile İlgili Devlet Programı*”nın olduğu söylenebilir. Bunlara ek olarak 2012 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Baş Savcılığına bağlı olarak oluşturulmuş olan Yolsuzlukla Mücadele Kurumu’nun da etkisi olabilir.

3.2. Kazakistan Cumhuriyeti

Orta Asya’da yer alan Kazakistan Cumhuriyeti, 2.724.900 km²’lik yüz ölçümüne sahiptir. Ülkenin doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, kuzeyinde Rusya Federasyonu, güneyinde Özbekistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti ve Türkmenistan bulunmaktadır. Ayrıca Kazakistan’ın batıda Aral Gölü’ne ve Hazar Denizi’ne kıyısı bulunmaktadır.

Siyasal Yapı

25 Ekim 1990 tarihinde SSCB içerisindeki kendi toprakları üzerinde egemenliğini ilan eden Kazakistan, 16 Aralık 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan etmiştir. Kazakistan’ın bağımsızlığının ardından on gün sonra ise SSCB resmen dağılmıştır. Ayrıca Kazakistan SSCB’den bağımsızlığını ilan eden son Sovyet Cumhuriyeti’dir. Her ne kadar zorlu bir değişim süreci başlatsa da Kazakistan çok hızlı şekilde adımlar atmış ve Orta Asya’nın lideri konumuna gelmiştir (Baycaun, 2001, s. 72).

30 Ağustos 1995 tarihinde referandum ile onaylanan bir anayasa kabul eden Kazakistan, başkanlık modeliyle yönetilen laik ve demokratik üniter bir devlettir. Bu anayasa, Kazakistan’daki siyasal yapının oluşmasında büyük rol üstlenmiştir (Çağlar, 2018, s. 75). Anayasadaki normlar, yürütme ve yasamanın karşı karşıya kalmalarını engelleyebilmeyi öncelmiştir (Umbetaliyeva, 2001, s. 86). Devlet egemenliğinin tek kaynağı olarak halkı kabul eden Kazakistan’da halk bu egemenliğini serbest seçimler ve referandum yollarıyla doğrudan kullanabilmektedir. Devlet iktidarı bütündür ve devlet yönetimi yasama, yürütme ve yargının ayrılığına ve bunlar arasında etkileşim sağlayan fren ve denge mekanizmasına uygundur (Kazakistan Anayasası, Madde 3). Böylece Kazakistan’da toplum ve devlet faaliyetlerinin demokratik bir düzlemde, öngörülebilir ve uyumlu bir şekilde yürütülmesine imkân sağlanmıştır. Bu sürece Kazakistan Cumhuriyeti Anayasa Konseyi yardımcı olmaktadır (Rogov, 2012, s. 302).

İki yapılı bir parlamentoya sahip Kazakistan’da hem senato hem de meclis bulunmaktadır. Yürütme yetkisini kullanan hükümet ise Cumhurbaşkanı tarafından kurulur. Hükümeti kolejyal bir organ olarak tanımlayan anayasa, hükümeti tüm faaliyetlerinden Cumhurbaşkanı’na ve parlamentoya karşı sorumlu tutmaktadır (Kazakistan Anayasası, Madde 64). Ülkede hükümetin faaliyetlerini organize etmek için bir Başbakan bulunmaktadır. Yürütme tamamen Cumhurbaşkanı’na ait olduğu için Başbakan daha çok teknik ve Cumhurbaşkanı’na yardımcı bir pozisyondadır (Baycaun, 2001, s. 76). Yargı organı mahkemelerin

bağımsızlıkları ise anayasa ve kanunlar ile güvence altına alınmıştır (Kazakistan Anayasası, Madde 79). Fakat Cumhurbaşkanı'nın sahip olduğu geniş atama ve veto yetkileri, onun tüm erkleri kontrol altında tutmasını sağlamaktadır ve bu da kimi yazarlar tarafından yapısal bir sorun olarak değerlendirilmektedir (Khairmukhanmedov, 2017, s. 1432).

Kazakistan'da normal şartlarda Cumhurbaşkanı beş yıl için göreve gelebilmekte ve en fazla iki defa devlet başkanlığı yapabilmektedir. Fakat 1991 yılında devlet başkanı olan Nursultan Nazarbayev'in görev süresi 1995 yılında yapılan bir referandum ile 2000 yılına kadar uzatılmıştır. 1999 ve 2005 yılında yapılan seçimleri de yine Nursultan Nazarbayev kazanmıştır. 2007 yılında ise Kazakistan Anayasası'nda yapılan bir değişiklik ile mevcut Cumhurbaşkanı'na sınırsız sayıda seçimlere katılma hakkı tanınmış ve böylece Nazarbayev 2011 ve 2015 seçimlerinde de aday olarak koltuğu bırakmamıştır. 2019 yılında istifa ederek görevden çekilen Nazarbayev koltuğunu Kasım Cömert Tokayev'e devretmiştir. Hülasa, Kazakistan'da da Nazarbayev'in şahsında tek adam rejimi kurulduğu söylenebilir (Kara, 2017, s. 81). Tüm bunlar değerlendirilirken muhakkak ki Kazakistan siyasetinin önde gelen kişilerinin Sovyet döneminde yetiştiklerini ve biçimlendiklerini unutmamak gerekmektedir (Aydingün ve Tüfekçioğlu, 2012, s. 63).

SSCB'den miras kalan "*Sovyet Tipi İnsan*" oluşturma projesinin bir sonucu olarak Kazakistan Cumhuriyeti oldukça fazla etnik gruba ev sahipliği yapmaktadır. Bu durum ise bağımsızlık sonrası Kazakistan'ın en kritik problemlerinden birisi olmuştur çünkü bu süreçte Kazakistan'daki Kazaklar etnik olarak azınlık pozisyonunda kalmışlardır (Konovalov, 2008, s. 248). Bunun neticesinde de Kazakistan'da hoşgörülü bir devlet politikası oluşturulmuştur (Nogayeva, 2019, s. 351). Çok etnikli yapı Cumhuriyet'in ilk yıllarında korunmaya çalışılmış ve Nazarbayev bu süreçte oldukça hassas politikalar izlemeyi başarmıştır (Aydingün ve Tüfekçioğlu, 2012, s. 70). Hatta bu hususla ilgili Anayasa'da "*Milletlerarası barışlı ihlal edebilecek her türlü eylem Anayasaya aykırıdır.*" şeklinde bir ibare bulunmaktadır (Kazakistan Anayasası, Madde 39). Bu bağlamda devlet ve halklar arasındaki ilişkileri düzenleyebilmek için toplumun "*yurttaşlar ortaklığı*" olarak kurgulanması amaçlanmıştır (Tugjanov, 2011, s. 590).

Kazakistan'da üçlü bir yerel yönetim yapılanması mevcuttur. Ülkenin önemli iki şehri Nursultan (Astana) ve Almatı özel statüye sahip kabul edilmiştir. Bunların dışındaki şehirler de eyaletlere (Oblast) ayrılmışlardır. Eyaletler de kendi içlerinde bölgelere (Rayon) ayrılmışlar ve bu bölgelerin altında da belde (Sub-Rayon), köy ve kırsal bölge yerel yönetimleri oluşturulmuştur. Bölge, eyalet ve şehir meclislerinin kendi bütçeleri ve seçimle göreve gelmiş meclisleri bulunmaktadır. Fakat bu yerel birimlerin "akim" olarak bilinen yetkilileri Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır (Uçar ve Çağatay, 2013, s. 105). "Akimlik" statüsü, Türkiye'deki belediye başkanlığı ve valilik fonksiyonlarının tek elde birleştirildiği bir pozisyon olarak yorumlanabilir (Budak, 1999, s. 101). Hülasa Kazakistan'da akimler göreve atama ile gelmekte ve görev süreleri genelde belirsiz olmaktadır (Yıkıcı ve Bilgili, 2021, s. 97).

Yolsuzlukla Mücadele ve Hükümet Etkinliği

Kazakistan hükümeti, kamu sektöründe reform yapma çabaları ışığında çalışma ve hizmet sunum sistemlerinin iyileştirilmesinde ve iyi yönetişimin geliştirilmesinde önemli ilerlemeler kaydetmiştir (Bhuiyan ve Amagoh, 2011, s. 227). Sovyetlerden sonraki dönemde yolsuzlukla mücadele edebilmek için güçlü bir siyasi idare ortaya koyulan, birçok yasal ve kurumsal düzenleme yapılan Kazakistan'da rüşvet, ticari faaliyetlere ilişkin menfaatler, yetkiyi kötüye kullanma ve kaçakçılık gibi birçok hususla ilgili çeşitli önlemler alınmıştır. Bunların yanı sıra 2004 yılının Kasım Ayı'nda bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile ulusal düzeyde diyalogu geliştirmeyi, kamu kurumlarının şeffaflığını artırmayı ve sivil toplumu karar alma süreçlerine dâhil etmeyi amaçlayan bir danışma organı "Demokrasi ve Sivil Toplum Ulusal Komisyonu" oluşturmuştur (Bhuiyan ve Amagoh, 2011, s. 241).

Yolsuzlukla mücadele amacıyla geliştirilen bir diğer strateji ise iddialı bir E-Devlet programının yürütülmesidir. Kazakistan idaresi bu sayede resmi işlemlerde belgeleri azaltarak ve kuyrukları ortadan kaldırarak vatandaşlar ile yetkililer arasında doğabilecek olan rüşvet fırsatlarının önüne geçmeyi hedeflemektedir. Henüz yeni sayılabilecek bu girişimin şimdilik küçük yolsuzlukları azalttığı söylenmektedir (Sheryazdanova ve Butterfield, 2017, s. 83). 2018 yılında vatandaşların kamu dairelerince yapılan harcamaları takip edebileceği "Kamu Kontrol Haritası" adlı bir mobil uygulama geliştirilmiştir (QHA, 2018f).

Kazakistan'da yolsuzluk ile mücadele süreci iki aşamada incelenebilmektedir. Bunlardan birincisi 2 Temmuz 1998 tarihli "*Yolsuzluğa Karşı Mücadele Kanunu*"-nun geçerli olduğu 1998-2015 yılları arası; ikincisi ise 2015 yılından günümüze kadar geçen dönemdir. Birinci dönemde, Kazakistan vatandaşlarının sağlık, eğitim ve kolluk kuvvetleri gibi yerel hizmetlerde muhtelif belge temini ya da işlemlerinin hızlandırılması konularında yolsuzluk vakalarıyla karşılaşmışlardır. Bunun önüne geçebilmek için öncelikle vatandaşların gerekli hizmeti birkaç dakika içerisinde alabileceği "*tek pencere*" ilkeleri aktifleştirilmiş; ardından teknolojinin de gelişmesi ile birlikte birçok işlem e-devlet vasıtasıyla verilmeye başlanmıştır. İkinci dönem ise 18 Kasım 2015 tarihli "*Yolsuzlukla Mücadele Kanunu*"-nun geçerli olduğu dönemdir. Bu dönemde temel amaç yolsuzluğa sebep olan koşulların ortadan kaldırılmasına yönelik stratejiler geliştirilmiştir. Bu süreçte ayrıca yegâne amacı yolsuzluğu engellemek olan "*Yolsuzlukla Mücadele Ajansı*" kurulmuştur (Ranov, 2021).

Tablo 3. Kazakistan'a ait Hükümet Etkinliği (1996-2019)

Tablo 3'te görüleceği üzere 1999 yılındaki seçimleri Nazarbayev kazandıktan sonra hükümet etkinliği göstergesinde 2002 yılına kadar yaklaşık 14 puanlık sert bir düşüş yaşanmıştır. Yine de hükümet etkinliği göstergesi 2009 yılına kadar dalgalı bir şekilde de olsa yavaş bir yükselme göstermiştir. 2013 yılında yaşanan kırılmayla birlikte bir yıl içerisinde hükümet etkinliğinde 18 puanlık ciddi bir artış yaşanmış; akabinde de 2019 yılına kadar düzenli olarak artmaya devam etmiştir.

Tablo 4. Kazakistan'a ait Yolsuzlukla Mücadele (1996-2019)

Tablo 4'te verilen yolsuzlukla mücadele göstergesi ise 2017 yılına kadar inişli çıkışlı olarak seyretmesine rağmen bu yıldan sonra yaklaşık 17 puanlık ciddi bir artış göstermiş ve 2018'den 2019'a geçilirken de yaklaşık 7 puanlık bir yaşanmıştır.

Hatırlanacağı üzere Kazakistan'da yolsuzlukla mücadelenin iki aşamada incelenebileceğinden bahsedilmişti. 2015 yılından günümüze kadar olan sürecin ikinci aşama olduğu ve bu dönemde "Yolsuzlukla Mücadele Kanunu"nun kabul

edildiği söylenmişti. Keza aynı süreçte Kazakistan kamu hizmetlerini hızlıca e-devlet uygulamalarına geçirmiştir. 2014 yılında e-devletin gelişimine dair Birleşmiş Devletler tarafından yapılan değerlendirmede 143 devlet içerisinde 28. Sırada kendine yer bulmuştur. Kazakistan'ın e-devlet uygulamalarını vatandaşları arasında yaygınlaştırma çabaları 2012 yılında başlamıştır (Özer ve Otyzbay, 2018, s. 10-11). Bunlardan hareketle Kazakistan'ın hem hükümet etkinliği hem de yolsuzlukla mücadele göstergelerinde son 5 yılda kat ettiği mesafede e-devlet uygulamalarının etkisinin büyük olduğu söylenebilecektir.

3.3. Kırgızistan Cumhuriyeti

Orta Asya'da yer alan Kırgızistan Cumhuriyeti, 199.900 km²'lik yüzölçümüne sahiptir. Ülkenin doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, kuzeyinde Kazakistan Cumhuriyeti, güneyinde Tacikistan Cumhuriyeti, batısında Özbekistan Cumhuriyeti bulunmaktadır. Kırgızistan 31 Ağustos 1999 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Kırgızistan, bağımsızlığının ilanının ardından diğer Türk Devletlerinden farklı bir yol izlemiş; çoğulcu ve demokratik bir siyasi sistem benimseyerek hızlı bir şekilde serbest piyasa ekonomisine geçiş için adımlar atmıştır. Diğer devletlerden bir diğer farkı da Kırgızistan'ın yeni geçiş sürecinde yer alan siyasi kadrolar eski Sovyet sisteminden yetişen kişilerin olmamasıdır (Gürbüz, 2012, s. 135).

Siyasal Yapı

İlk Anayasasını 5 Mayıs 1993 tarihinde kabul eden Kırgız Cumhuriyeti'nde 1996 ve 1998 tarihlerinde değişiklikler yapılmıştır. 1993 Anayasası, başkanlık sistemine dayalıdır ve kuvvetler ayrılığı ilkesine açıkça vurgu yapmaktadır. Bu anayasanın öngördüğü siyasi yapı on yıl boyunca yürürlükte kalmıştır. 2003 yılında, Askar Akayev'in devlet başkanlığı döneminde, yapılan değişiklikler devlet başkanını güçlendirmeye yönelik adımlar olarak demokrasiden otoriteye doğru bir eğilim göstermiştir (İba, 2009, s. 50). 27 Haziran 2010 tarihinde ise tamamen yenilenen yeni bir anayasa, referandum yoluyla kabul edilmiştir. Bu anayasa ile devlet başkanının yetkileri önemli ölçüde daraltılmış ve kuvvetler ayrılığı ilkesinin işlevselliği artırılmıştır (Akçalı, 2012, s. 197). Kırgızistan'ın bu süreçte yaşadığı gelişmeler birtakım yazarların Kırgız Cumhuriyeti'ni bir "demokrasi adası" olarak değerlendirmesine sebep olmuştur (İba, 2009, s. 50; Gürbüz, 2011, s. 419; Beşirli, 2011, s. 313; Beşirli, 2017, s. 110; Akçalı, 2012, s. 200). Fakat kimi yazarlara göre de bu ülkedeki demokrasinin içeriği ciddi manada tartışmalıdır (Tutar, 2005, s. 169; Bingöl, 2007, s. 6). Bu tartışmalar 2021 Anayasası sonrası iyice artmıştır (Sarı, 2010, s. 43).

2010 yılından bu yana parlamenter sistem ile yönetilen Kırgız Cumhuriyeti, 11 Nisan 2021 tarihinde yapılan referandum ile başkanlık sistemine geçişi öngören anayasa taslağını kabul etmiştir. "Devlet Başkanlık Sistemi" olarak adlandırılan sisteme geçiş yapan Kırgızistan'da meclisin ağırlıkta olduğu parlamenter hükümet sistemi yerine güçlü devlet başkanlığı sistemi getirilmiştir. Bu sistem ülkede bir kısım tarafından "Han Anayasası" olarak eleştirilmiştir (Yereli, Atsan

ve Kızıltan, 2015, s. 293). Başbakanlık makamını kaldıran yeni sistemde Bakanlar Kurulu Başkanlığı ve Devlet Sekreterliği makamları oluşturulmuştur. Cumhurbaşkanı'nı yürütme, yasama ve yargı konularında geniş yetkilerle donatan sistem, ülkenin geneli adına tavsiye kararları almakla yetkili bir "Halk Kurultayı" kurmuştur (Kaya, 2021).

2021 yılında kabul edilen yeni anayasa Schmitz'e göre demokratik ilkelerin ve hukukun üstünlüğünün ortadan kaldırılmasına zemin hazırlamakta; demokratik talepleri olan genç bir nesli reddederek ulusun derinden kutuplaşmasına neden olacak neo-geleneksel bir geri dönüşe işaret etmektedir (Schmitz, 2021, s. 1). Parlett (2021, s.1), Kırgızistan'ın fren ve denge sisteminden uzaklaşarak otoriter bir başkanlık sistemine doğru kaydığını iddia etmiş ve bu sistemi de "Crown Presidentialism"¹ olarak adlandırmıştır. Parlett'e göre (2021, s. 15) Kazakistan ya da Rusya'daki gibi tamamen otoriter bir crown presidentialism oluşmasa da, yeni anayasa aracılığıyla Kırgız Cumhurbaşkanı hem resmi hem de gayri resmi siyasete hükmedebilecek çok güçlü bir konum elde etmiştir.

Kırgız Anayasası'nda Kırgız Cumhuriyeti (Kırgızistan), demokratik, üniter ve sosyal bir devlet olarak tanımlanmış (Madde 1); din ve tüm inançlar devletten ayrılmıştır (Madde 7). Yasama erkini kullanan meclis Jogorku Keneş'tir. Bunun yanı sıra on bin seçmen ve hükümet de kanun teklifinde bulunabilmektedir (Kırgız Anayasası, Madde 79). Ayrıca kanun veya yasal düzenlemelerin anayasaya uygunluğu hususunda vatandaşlara kendi haklarını koruyabilmeleri için itiraz hakkı veren bir Anayasa Kurulu bulunmaktadır (Mamyrov, 2017, s. 200). Kanunların adaletli şekilde yürütüldüğünü takip eden bir Genel Savcılık makamı bulunmaktadır (Abdykulova, 2018, s. 211).

Kırgız Cumhuriyeti 7 bölge (Oblast), 40 rayon, 29 şehir, 453 ayıl aymak (köyler birliği) ve 1822 ayıldan (köy) oluşmaktadır. Bunlar dışında ülkenin iki önemli şehri olan Bişkek ve Oş özel statüdeki şehirlerdir (Narmambetova ve Akman, 2018, s. 459). Kırgızistan'da yerel yönetimler, ilgili idari-mülki birimlerde yaşayan yerel topluluklar tarafından gerçekleştirilmektedir (Kırgız Anayasası, Madde 110). Yerel yönetim organları yerel meclisler (keneşler), ilçe belediye başkanlıkları (Ayıl Okmotus) ve şehir belediye başkanlıklarından oluşmaktadır (Kırgız Anayasası, Madde 111). Kırgız Cumhuriyeti'nde yerel yönetimlerin yürütme organları olan belediye başkanlıkları, yerel meclislere karşı sorumludurlar. Merkezi yönetimden devraldıkları hizmetlerin yerine getirilmesinde de merkezi yönetime karşı sorumludurlar (Aseinov, 2020, s. 155). 7 Bölgeden oluşan Kırgızistan'da bu bölgelerin yönetimi devlet başkanı tarafından bizzat atanan hükümetin tam yetkiye sahip temsilcileri olan governorlar (valiler) tarafından yönetilmektedirler (Narmambetova ve Akman, 2018, s. 461); rayonların yönetimi akimler tarafından

1 Kavramın Türkçeye birebir çevirisi "Taç Başkanlık"tır. Parlett burada "demokrasiye, kuvvetler ayrılığına ve metinsel taahhütlere rağmen hem başkanlık sisteminin hem de yarı başkanlık sisteminin yetkilerinin birleştirildiği bir sistemi ifade etmektedir. Bu sistem gücü resmi ve anayasal olarak başkanda yoğunlaştırmakta bu nedenle de "süper" ya da "hiper" başkanlık yönetiminin inşası için bir araç görevi görmektedir. Birçok Post-Sovyet Orta Asya ülkesinde ve Rusya'da görüldüğünü iddia ettiği bu sistemi kısaca "Otoriter başkanlık için anayasal zemin" olarak tanımlamıştır (Parlett, 2021, s. 2).

ve köylerin yönetimi de ayıl okmotu başçısı tarafından gerçekleştirilmektedir (Sakinç, 2005, s. 206).

2021 Anayasa değişikliği öncesinde demokrasi adası olarak değerlendirilen Kırgızistan'da, ülkenin bir türlü içinden çıkamadığı ekonomik ve siyasi istikrarsızlık ile ülkede yaygın tartışmalara yol açan yolsuzluk iddiaları Kırgızistan'ın bu olumlu algısına darbe vuran etkenler olmuştur. Nitekim ekonomik sorunlar ve yolsuzluk iddiaları 2005 ve 2010 tarihlerindeki renkli devrimlere sebebiyet vermiştir. 2010 yılı ile ülke içinde başlayan etnik çatışmalar her ne kadar günümüzde etkisini yitirmiş olsa da gerginliği devam etmektedir. Hülasa bağımsızlığından bugüne kadar 35 başbakan değiştiren Kırgızistan'da yolsuzluk tartışmaları ile ekonomik ve siyasi istikrarsızlık sonlanmış değildir (Solak, 2017, s. 136).

Yolsuzlukla Mücadele ve Hükümet Etkinliği

Bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren Kırgızistan devleti uluslararası donör kuruluşlar tarafında da desteklenen biz dizi köklü kamu yönetimi reformlarına girişmiştir. Bu reformların temel hedefi ülkenin kamu kesimi kurumlarını demokratik siyasal sistem ve piyasa ekonomisinin koşullarına uygun hale getirmektir. Bu dönemdeki reform çabaları ve sözkonusu olan bazı reformlar ülkenin uluslararası bu donör kuruluşlar tarafından "demokrasi adası" olarak anılmasını da sağlamıştır. Ancak günümüzde uluslararası kuruluşlarca yayınlanan birçok gelişme göstergesine göre, kamu yönetimi reformları bakımından Kırgızistan diğer eski Sovyet ülkelerine kıyasla en alt sıralarda yer almaktadır. Bu süreçte Kırgızistan'da kamu yönetimi sistemi aşırı yolsuzluk iddialarıyla sarsılmıştır. Kötüye giden ekonomik atmosfer ve yüksek işsizlik oranları nitelikli iş gücünü ülke dışında iş aramaya zorlamıştır. Bu ve benzeri göstergeler en azından son dönem itibarıyla reformların amaçlarına ulaşmadığına işaret etmektedir. Bu sonuçlar ve sonuçlardan çıkarılacak dersler özellikle son zamanlarda ülkenin yeniden yapılanmasında ve kamu sektörü kurumlarının yeni dönüşüm girişimlerinin olduğu bu süreçte daha da önemli hale gelmiştir (Turan ve Çelik, 2016, s. 97).

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da kamu yönetimi reformlarının birinci aşaması ilk Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in liderliği döneminde büyük bir istek ve radikal girişimlerle başlamıştır. Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) gibi temel donör kuruluşlar teknik ve maddi yardımları karşılığında geniş bir reform gündeminin oluşturulmasını desteklemiştir. Bu evredeki reformlar serbest piyasa ekonomisi ve siyasal çoğulculuğun daha etkin kamu hizmet sektörü yaratacağı fikri doğrultusunda ilerlemiştir. Bununla birlikte bu dönemde bazı idari reformlar büyük ölçüde ihmal edilmiş ve ancak gecikmeli olarak 1990 sonlarında önem kazanmıştır.

Bu dönemde söz konusu olan reformların –özellikle ekonomik reformlar- altında yatan temel sebep eski Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomik alt yapılarıyla kaynaşmış olan Kırgızistan ekonomisinin derin bir ekonomik krizle karşılaşmış olmasıdır. Dolayısıyla, hükümetin ve hibe veren donör kurumların gündemin-

deki en acil konu ekonomik iyileşme ve istikrar olmuştur. Bu dönemde dışa aşırı bağımlılık Kırgızistan hükümetlerini hibe veren ülkelere gelen fonlar karşılığında kurumsal/idari reform sözleri vermeye zorlamıştır. Çünkü bu uluslararası kuruluşlar ancak bu reformlar karşılığında ülkeye yardım etmektedirler. Bu kurumlar arasında en önde gelen IMF 1993'te ülkeye ilk krediyi yeni hükümetin makro-ekonomik liberalleşme reformlarını kabul etmesi ve uygulaması koşuluyla vermiştir (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Ekonomik reformların ilk sonuçları cesaret verici olmuştur. 1990'ların ilk yarısında ekonomik büyüme negatif değerde ve kişi başına düşen GSMH 1991'e gelindiğinde %50 oranında azalmıştır. Fakat, 1990'ların ikinci yarısında bu trend tersine dönmüştür. 1996'da yüksek enflasyon son bulmuş, GSMH %2,1, endüstriyel üretim %7,5 ve tarımsal üretim de %8,1 oranında artmıştır. Özelleştirmeler hızlanmıştır. 1996'ya gelindiğinde ticaretin %97'si, sanayinin %80'i ve diğer ekonomi sektörlerinin de %50'si özelleştirilmişti. Bankacılık sistemi, menkul kıymetler piyasası ve mal kaydı sistemi oluşturulmuştur. Bu dönemde sadece birtakım önemli sosyal hizmetler devlet tarafından yürütülmüştür. Kırgızistan ekonomik sistemindeki bu gelişmeler 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) kabul edilen ilk eski Sovyet devleti olmasını sağlamıştır (Musakojoev, 1997, s. 40-52).

Bununla birlikte, bağımsızlığın ilk yıllarında hükümet yeni politikalar ve reformlar dizayn edip uygulayabilecek yeterli kurumsal çerçeveye, kapasiteye ve donanımına sahip değildir. Kamu yönetimi reform alanlarının en önemlilerinden biri olan hesap verebilirlik ilkesi aksamıştır. Yine de bahsedildiği üzere, Kırgızistan'da özellikle IMF ve diğer donör kurumlar tarafından devletin kurumsal yapısıyla ilgili olarak talep edilen reformlar direk devletin makro-ekonomik işleviyle ilgiliyse önemsenmiş, ancak bununla doğrudan ilgili olmayan reform alanları göz ardı edilmiştir. Makro-ekonomik reformlar ve politikalar bir kere uygulanmaya başlanınca kurumsal fonksiyonların düzgün işlenmesini de beraberinde getireceği varsayılmıştır (Mikhalev ve Heinrich, 1999, s. 76).

Bu koşullar altında ekonomik reformlar var olan idari sistem -ki bu sistem eski rejimin devamı niteliğindedir- tarafından uygulanmaya konulmuştur. Sözgelimi, özelleştirmeler Sovyet dönemi planlamasıyla yürütülmüştür. Bu dönem özelleştirme politikalarının temel stratejisini niceliksel/sayısal yön oluşturmuş; özelleştirmenin niteliksel sonuçları ve sürecin adil işlemesi dikkate alınmamıştır (Kobonbaev, 2004). Bu nedenle, diğer eski Sovyet ülkeleriyle benzer olarak Kırgızistan'da da çok büyük miktarlardaki devlet malları küçük bir grup tarafından maliyeti düşük bir şekilde elde edilmiştir. Bu ayrıcalıklı azınlık aynı zamanda gerekli bilgi ve kaynağa ulaşabilmiş; siyasal elitlerle yakın ilişkide bulunmuş ve çoğunluğa karşın ayrıcalıklı bir pozisyon elde etmiştir. Bu durumu yansıtmak adına, özelleştirmeler Rusça çalmak anlamına gelen "*prihvatization*" ismiyle anılır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566). Bu durum aynı zamanda belli bir çıkar grubunun oluşmasına da yol açmıştır. Sovyetler döneminin siyasal elitleri ve ortaklarından oluşan bu yeni çıkar grubunun varlığı ve siyasal ilişkileri yeni hükümetin siya-

sal/ekonomik düzenlemelerinin de kendi menfaatlerine yönelik işlemesine yol açmıştır. IMF'nin sonradan kabul ettiği üzere rekabet piyasası ya da siyasi sistem tarafından denetlenmemiş kısmi ve tamamlanmamış reform durumlarında bu çıkar grupları pazardaki bu deformasyondan yararlanarak, kendileri için rant yaratmak adına hükümet politikalarını etkilemiş ve değiştirmişlerdir. Bu reformlar yeni ortaya çıkan ticaret sektörü ve hükümet elitleriyle doğrudan ilişkilidir. Sonuç olarak, ticaret elitleri adli kovuşturmalara karşı imtiyaz sağlamak için siyasi yapıyla menfaat ilişkisi geliştirmiş; siyasi elitler ise kendi pozisyonlarını korumak ve devletin kurumlarını bireysel ekonomik çıkarları için kullanma çabası içerisinde olmuşlardır (IMF, 2000).

Sonuç olarak bağımsızlık sonrası Kırgızistan'daki makro-ekonomik reformlar düzensiz bir başarı yakalamıştır. Göze çarpan ilk etaptaki başarılar enflasyonun dengelenmesi, piyasanın ve döviz kurunun serbestleşmesi ve ulusal para biriminin oluşturulmasıdır. Fakat kısa bir süre içerisinde ülkede yoksulluğun artması, eşitsizlik ve yolsuzluklar makro-ekonomik reformların açıklarını oluşturmaktadır. Günümüzde ülkenin %40'ı yoksulluk sınırının altında yaşamakta ve gelir dağılımında büyük uçurumlar bulunmaktadır. Bununla birlikte son birkaç yılda yüksek işsizlik oranı ve komşu ülkelerdeki hızlı ekonomik gelişme Kırgızistan ekonomisine en büyük zararı vermiş; ülke dışı işçi göçü hızlanmıştır. Bazı tahminlere göre yaklaşık 5,5 milyonluk nüfusun 500 bini yetişkin göçmen işçi olarak Rusya başta olmak üzere diğer ülkelerde çalışmaktadır. Son 25 yıldaki reformlar etkin piyasa ekonomisi yerine kaynakların adaletsiz ve yetersiz dağıtıldığı işlevsiz bir ekonomik sistem oluşturmuştur (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da sözkonusu olan siyasi reformlara da makro-ekonomik reformlara benzer olarak Askar Akayev döneminde büyük bir heyecanla başlanmıştır. Bu reformlar aynı zamanda gelişmiş ülke yönetimlerinin ve uluslararası donör kuruluşların da büyük desteğini almıştır. 1993'te kabul edilen ülkenin yeni anayasası; parlamenter demokrasi beraberinde geniş kapsamlı vatandaşlık hakları ve üç devlet erkinin gücünün ayrılmasını tesis etmiştir. Siyasi partiler, bağımsız medya ve kâr amacı gütmeyen sivil toplum örgütleri çoğalmıştır. Uluslararası kuruluşlar tarafından hükümetin bu dönemdeki siyasi ve makro-ekonomik reformları hem teşvik edilmiş hem de övülmüştür. Hatta bu dönemde Kırgızistan reformlara kapalı diğer Orta Asya ülkelerinin bulunduğu bölgede "demokrasi adası" olarak anılmıştır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566). Bununla birlikte bu olumlu gelişmeler uzun sürmemiştir. 1990'ların sonunda hükümetin pozitif görüntüsü yolsuzluk oranları ve dış borçlar arttıkça sönmeye başlamıştır (Gary vd., 2004). Uluslararası örgütler tarafından yapılan dış yardımlar ile ülkedeki yolsuzluklar arasında sebep sonuç ilişkisi bile kurulmaya başlanmıştır (Cooley, 1999, s. 78). Hükümet halkın isteklerine ve gerçek problemlerine karşı gittikçe daha da duyarsızlaşmıştır. Ülkedeki muhalefet partileri ve medya, hükümetin politikadaki kontrolünün azaldığını ileri sürmüşlerdir. Bir dizi anayasal değişiklik ve hükümet kurumlarını düzeltmeye yönelik yollar norm haline gel-

miş ve otoritenin dengesiz bir biçimde dağılması ve devletin meşruiyetinin ve kurumların etkinliğini ciddi biçimde etkileyen biçimde sonuçlanmıştır. Ayrıca artık hibe verenlerde bu değişimler hakkında daha eleştirel davranmaya başlamışlardır.

1990'lı yılların sonlarına gelindiğinde ülkenin 1993'te ilan edilen ilk anayasası birçok değişikliğe uğramıştır. İlk anayasal değişiklik Başkan Akayev döneminde yapılmış ve başkanın otoritesi yasamaya karşı daha da artırılmıştır. 1993'teki ilk anayasa parlamentoyu ülkenin iç ve dış politikalarını belirlemekle görevlendirmişti fakat değişikliklerden sonra Cumhurbaşkanı her iki görevi de üstlenmiştir. 1996'daki anayasa referandumu ilk önce tek meclisli parlamentoyu çift meclis sistemi ile değiştirmiştir. Eski Sovyet rejiminden miras bırakıldığı üzere milletvekillerinin rolleri önemsiz, semboliktir; Cumhurbaşkanının müdahaleleri ile devlet erkleri arasında zaten kırılğan olan denge iyice zayıflatmıştır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566). 1998 referandumu anayasayı daha da değiştirmiştir. Yasama meclisi/avam kamarası meclis üyesi sayısını artırmış ve senatodaki üye sayısını artırmıştır. Meclis üyelerinin dörtte birinin parti listesinden seçilme kuralını getirmiş ve vekillerin/üyelerin dokunulmazlığı ilkesini tesirsiz hale getirmiştir. Bu anayasal değişiklikler daha özel mülkiyet hakkı, konuşma özgürlüğünü kısıtlayıcı kanunların yasaklanması gibi progresif önemlerle birlikte ortaya atılmıştır. Bu değişiklikler Cumhurbaşkanı'nun gücünün daha da pekiştirmiş ve emeklilik sonrasında da herhangi bir adli kovuşturmayaya karşı dokunulmazlık sağlamıştır -bu önlem daha sonra Mart 2005'te lağvedilmiştir-. İki meclis sistemi tek meclisli sistemle değiştirilmiştir. Yeni anayasayla parlamento seçimleri parti üyeliği yerine çoğunlukçu sistem getirilmiştir (*majoritarian system*). Bu değişiklikler önceki Cumhurbaşkanı'nun yeni parlamentoyu kendisine sadık insanlarla donatarak ülkenin siyasi kararlarına etkisinin devamını hedeflemektedir (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Bu değişiklikler siyasi partileri gereksizleştirmiş ve siyasi çoğulculuğu zayıflatmıştır. Şubat 2005'teki parlamento seçimlerindeki büyük manipülasyonlar bardağı taşıran son damla olmuştur. Bir ay sonrasında büyük bir halk ayaklanmasına zemin hazırlamış ve bu da Akayev'i ülkeden kaçmaya zorlamıştır. Mart 2005 ayaklanmasının devamında Cumhurbaşkanı Bakiyev güçler dengesini yeniden kurması/dengelemesi koşuluyla başa geçmiştir. Bu reformları geciktirmekle kalmayıp aynı zamanda güç dağılımına karşı da direnmiştir. Sonunda ihlallerle yıpranan 2007 Ekim referandumunda kendi gücünü pekiştiren ve parlamento seçimlerinin parti listesi temelinde yapılmasını öngören yeni anayasa değişikliklerini başlatmıştır. Bakiyev hemen sonrasında parlamentoyu lağvetmiş ve Aralık 2007'de yeni parlamento seçimlerine girişmiştir. Bu seçimlerde Cumhurbaşkanının partisi 90 sandalyeden 71'ini kazanmış ve en önemli muhalif parti Ata Meken büyük ölçüde desteklenmesine rağmen hiç sandalye alamamıştır. Bu seçimler cumhurbaşkanı ve destekleyenleri tarafından büyük ölçüde manipüle edildiği gerekçesiyle eleştirilmiştir (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Son anayasa değişiklikleri Bakiyev'in gücünün elinde alınması ve ülkeden kaçmak zorunda kalması sürecini izlemiştir. Bu değişikliklerin Cumhurbaşkanı tarafından oluşturulan ve anayasaya aykırı olduğu düşünülen devlet yapısının meşrulaştırılması amacıyla yapıldığı iddia edilmektedir. Üstelik resmi siyasi kurumlardaki reformların yanında informal kurumlar da bireysel amaçlar doğrultusunda şekillenmektedir. Örneğin, ihtiyar heyeti üyeleri (*aksakals*) cumhurbaşkanı ve parlamento seçimlerinde oy garantilemek için kullanılmaktadırlar. Yeni terim "deurnie aksakals" aslında "subservient -itaat eden- aksakals" anlamında kullanılmaktadır. Benzer taktikler okul öğretmenleri ve benzeri topluluk kararlarını etkileyen liderler üzerinde de uygulanarak seçmenler ve kamu üzerinde etki bırakılmıştır. Bu informal grupların manipülasyonu toplumun kendi öz yönetimi için etkili bir araç olan bu kurumların meşruiyetinin ve etkisinin zayıflamasına neden olmuştur (Baimyrzaeva, 2005). Kısaca, anayasadaki değişiklikler ve informal pratikler siyasi sistemi Cumhurbaşkanı'nın gücü üzerine odaklanan işlevsiz bir sisteme dönüştürmüştür. Makro-ekonomik reformlarla benzer olarak siyasi kurumlardaki dönüşüm de başta umut vericiydi. Zamanla, Kırgızistan konuşma özgürlüğü ve siyasi muhalefetin yok edildiği otoriter ülkeler arasına katılmıştır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Nisan 2010'da Bakiyev'i görevden uzaklaştıran ikinci halk ayaklanmasını izleyen süreçte siyasi kurumları gerçekten değiştirmek için yeni bir reform şansı yakalanmıştır. Bakiyev dönemindeki muhaliflerden oluşan geçici hükümet anayasanın yeni bir versiyonu üzerinde çalışmış; 26 Temmuz 2010 referandumunda büyük oranda tartışılmış ve onaylanmıştır. Yeni anayasadaki en önemli değişiklik rejimde parlamento sistemini yeniden ortaya atmasıydı. Parlamento rejimini savunanlar bu rejimin daha önceki iki cumhurbaşkanında olduğu gibi aile tarafından yönetilmeyi engelleyecek en önemli mekanizma olduğunu savunuyorlardı. Eleştiriler ise parlamento rejiminin bölünmüş bu toplumda denge ve düzeni sağlayamayacağı endişesine dayanıyordu. 26 Ekim 2010'da parlamento seçimleri yapılmıştır. Bu seçimler önceki seçimlere oranla adil ve tarafsız olarak algılanmıştır. Bu seçimlerde beş parti en çok oyu almış ve ancak 2010 Kasım sonunda koalisyon kurulabilmiştir. Koalisyonun kurulmasının ardından yeni hükümet oluşturulmuş ve göreve başlamıştır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566). Siyasi geçiş süreci çerçevesinde 30 Ekim 2011 tarihinde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerini %62,52 oy oranı ile ilk turda Başbakan Atambayev kazanmış ve 1 Aralık 2011 tarihinde düzenlenen, devir-teslim töreniyle Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmiştir. Böylece Kırgızistan Cumhurbaşkanlığı makamının demokratik seçimle el değiştirdiği ilk ve tek Orta Asya Cumhuriyeti olmuştur. Yeni Anayasa ile birlikte bir kimsenin birden fazla dönem Cumhurbaşkanı seçilmesinin önüne geçilmiştir. Parlamento yapıya rağmen Cumhurbaşkanı en güçlü siyasi aktördür.

Bahsedilen bu makro-ekonomik ve siyasal reformlara paralel biçimde Kırgızistan'da bağımsızlıktan sonra söz konusu olan idari reformlar önemleri doğrultusunda üç periyotta sınıflandırılabilir. Birincisi daha önce bahsedildiği üzere,

erken bağımsızlık dönemi donör kuruluşların serbest piyasa ve siyasi çoğulculuğu destekleyen politika gündemleriyle birlikte ilerlemiş ve gelişim ve reform çabaları makro-ekonomik dönüşüm ve siyasi kurumların dönüşümü üzerine yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, devlet kurumlarının kapasitesi ve etkinliği ihmal edilmiştir. İdari reformlar özelleştirme ve devlet kurumlarının küçülmesine yönelmiştir. Bu süreçte, Merkez Bankası ve Ekonomi Bakanlığı hibe vericilerden fon alabilen talihli istisnai kurumlardandır (Baimyrzaeva, 2005, s. 29-35).

1997-2005 arası ikinci evreyi özellikle Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Dünya Bankası olmak üzere hibe vericilerin desteğiyle Akayev'in idari reform ve değişim çabaları oluşturmaktadır. Bu değişim, özellikle Dünya Bankası'nın vurgusuyla hibe vericilerin politika doğrultularının büyük ölçüde değişmesine neden olmuştur. Hibe vericiler merkez temalarını idari kurumların güçlenerek ticaret için uygun ortamı yaratmak ve korumak, sosyal ihtiyaçları karşılamak ve yoksulluğu düşürmek olan iyi yönetim (*good governance*) fikrini kabul etmişlerdir (Kubicek, 2000, s. 295-309). Önceki dalga reformlardan ders çıkararak, IMF gibi bazı hibe vericiler ve Dünya Bankası durum değerlendirmesi ve ihtiyaçlar temelli daha gerçekçi bir reform fikriyle önceki "*şok terapi*" anlayışına dayalı yöntemden vazgeçmişlerdir. Kırgız hükümeti yeterli bütçeyi almak için bu reformların altına hemen imzasını atmıştır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566). Bununla birlikte sözkonusu bu reformlar idari sistemin alt tabakalarında bulunanları etkilemesine rağmen sorunun esas kaynağı olan idarenin üst tabakasını etkilememiş aksine cumhurbaşkanı ve başbakanın ve bakanlıkların işlevlerini çoğaltmıştır. İstisnalar reformların siyasi olarak tarafsız ve e-devlet gibi teknik yanlarıyla ilgilidir. Sonuçta, reformların çoğu hibe vericileri memnun etmek ve fon almaya devam etmek için ortaya çıkmıştır. Sözgelimi, 2001'deki ülke genelindeki araştırmalarda devlet memurluğu reformu hakkında söylenenler sadece daha yarışmaya dayalı işe alım ve hukuk bilgisi gerekliliği gibi birkaç ilerlemenin getirildiği savunulmaktadır. Yarışmaya dayalı işe alım ise hala bir kural olmaktan ziyade bir istisna olarak uygulanmaktadır. Memur maaşları hala çok düşük ve hala çıkar çatışmalarının olduğu durumlarda dahi şeffaflık ilkesi uygulanmamaktadır. Sonuçta, bu reformlar idari sistemde beklenen pozitif değişiklikleri getirmekte başarısız olmuştur. Çözülemeyen problemler listesi aynı kalmıştır: düşük idari kapasite, idari sistemin aşırı politizasyonu, ekonomide yönetici otoritelere hukuksal olmayan ve yetersiz müdahaleler, yetersiz politika uygulamaları ve şeffaf olmama (Kyrgyz Government, 2003).

Bu evrede hükümet tarafından övülen yapısal denetimler reformlarla muhatap olan yerel uzmanlar tarafından da eleştirilmiştir. Bu otoriteler reformların etkisinin kısıtlı olduğunu iddia etmişler; bu sürecin siyasi liderlik tarafından desteklenmediğini ve hükümet içerisinde ve hükümet ile hibe vericiler arasında koordinasyon eksikliği bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Üstelik bir yandan bakanlıkların devletin içsel kurumsal kapasitenin artması için kendi denetimlerini yapmalarına izin verilirken, diğer yandan gerekli denetleme ve değerlendirme

sistemi eksik kalmış ve gereksiz işlevlerin yok edilmesi için bir tavsiye mekanizması da uygulanmamıştır.

Bu dönemde idari yapıdaki yerelleşme (*decentralization*) reformları hükümet tarafından başarılı olarak sunulsa da daha çok negatif yan etkiler üretmiştir. Bu reformlar köy, kasaba ve şehirlerde 472 tane kendi kendini yönetebilen yerel birim (*Local Self Governance-LSG*) -*ail okmtu*- oluşturmuştur. Ulusal hükümet bunların birçoğuna yerel yönetimlerde sorumluluklar vermiş fakat gerekli kapasiteyi inşa etmelerine yardım etmemiştir. Üstelik bu ekstra işlevleri yerine getirmek için gerekli siyasi ve idari otoriteyi vermemiş, finansal yardım da yapmamıştır. Bu yerel yerinden yönetimin yerel devlet kurumları tarafından kopyalanmıştır. Yerel yeniden yönetim kurulları seçimle gelmiş olsa da siyaseten atanan yerel devlet temsilcilerinden daha az otoriteleri olmuştur. Siyaseten atanan temsilciler yerel politikada gücü elinde tutmuş ve yerel bütçeyi de büyük ölçüde yönetmişlerdir (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566). Bütçe ulusal hükümet tarafından dağıtmakta LSG'ye ulaşmadan önce "oblast" ve "rayon" yerel toprak birimlerinden geçmektedir. Yasaya göre, LSG'ler yerel bütçenin %90'ını alabilirler; fakat genelde ortalama %10'unu alabilmişlerdir. Sonuç olarak, reformlar yerel yönetimlerin ellerini kollarını bağlayıp, yatay ve dikey düzeyde sorumluluk ve hesap verilebilirliği azaltarak her şeyi daha da zorlaştırmıştır (Mukanova, 2008, s. 197-297). Bu dönemde idari sistem resmi kurumsal değişikliklere tabidir, fakat pratikte gelişmemiştir. Bazı pozitif değişimlere rağmen, bu idari reformlar sistemli değildir ve kozmetiktir. Daha çok hukuki, teknik ve kurumsal değişiklikler üzerinde durur; düşük kapasite, denetim ve disiplin içerir. Hibe vericilerden birisi bunu şöyle özetlemiştir: devlet yapısındaki ve idari kurumlardaki merkezi ve yerel düzeydeki birçok değişikliğe rağmen, büyük ölçüde işlevsiz ve etkisiz kalmaya devam etmektedirler (UNDP, 2004).

İdari reformların üçüncü periyodu 2005 sonrası dönemdir. Bu dönemin başlangıcı Akayev'in halk ayaklanmasıyla görevden alınıp Bakiyev'in başa geçtiği döneme denk gelmektedir. Bakiyev idari reformlarıyla devletin etkinliğini artıracığına söz vermiştir. Ancak Bakiyev'in daha ilk yıllarında idari reformlar önem kaybetmiştir. Patronaj sistemine ve kıdemli memurların pay almasına karşı çıkan reformlara karşı çıkmıştır (World Bank, 2007). Üstelik Akayev'in kamu sektörü reformları yetersiz ve yavaşsa da Bakiyev dönemindeki ilk örnekler tam tersi olmuştur. Örneğin, Akayev döneminde reform stratejilerini ve kurumlarını denetleyen kurumlar ortadan kaldırılmış ya da göz ardı edilmiştir. Yeni Cumhurbaşkanlığı pek çok yeni siyasiler tayin etmiştir. Bu tayin edilenler de liyakat usulünü dikkate almadan kendi tanıdıklarını devlet memurluğuna getirmişlerdir. Üstelik devrim öncesi siyasi reformlar üzerinde çalışan yeni atanan siyasiler, uzmanlar ve kamu çalışanları yaygındı. Bunlar cumhurbaşkanına sadık ancak idari reform ve politika alanında yeterli donanım ve deneyimi bulunmayan yeni insanlarla yer değiştirmişlerdir. Ek olarak, kamu sektörü reformları küçük bir grubun ekonomik ve siyasi isteklerini daha da artırmıştır. 2009 sonu ve 2010 başında Bakiyev

ilk küçük reform adımlarının aksine daha radikal ama kamu sektörü kurumlarının etkinliğini azaltan ve kamu yararı konusunda çekinceler yaratan bir grup reform ortaya atmıştır. Cumhurbaşkanlığının son yıllarında önerilen ve uygulanan bu idari reformlar kendi reform programında önerdiği devlet yönetiminde kamu denetimi, diyalog, etkinlik, yeterlilik ilkelerine ters düşmüştür. Kısaca, deneyimli çalışanların Cumhurbaşkanına sadık kişilerce değiştirilmesine ek olarak idari sistem patronaj ağlarına, tutarsız ve ani hukuki değişikliklere, siyasi istikrarsızlığa ve yozlaşmaya tabidir. Tüm bunlar kamu memnuniyetsizliği ve halk ayaklanmasına ön ayak olmuş ve Nisan 2010'da Bakiyev'i görevden uzaklaşmaya zorlamıştır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Erken dönem kamu sektörü reformları Kırgızistan'da gelecek vaat edici biçimde ekonomik ve siyasi kurumların dönüşümünü hedef almıştır. Fakat bu idari, siyasi ve makro-ekonomik reformlardaki ilk başarının ardından yönetimin kalitesi gittikçe düşmüştür ve bu durum halk sinizmi, hayal kırıklığı ve gittikçe kötüleşen bir yolsuzlukla kendini göstermiştir. Birçok noktada, özellikle IMF, Dünya Bankası ve son dönemde de UNDP başta olmak üzere donör kuruluşlar Kırgızistan'daki kamu sektörü reformlarının öncüleridir. Hibe vericiler politika tavsiyesi, eğitim, ekipman gibi teknik yardımlara idari sistemin daha etkin çalışmasını kolaylaştırmak adına yüksek miktarda para yardımında bulunmuşlardır.

Geç dönem reform politikaları değerlendirildiğinde de kamu sektörü kurumlarının ilerlemesine yönelik gerekli çaba ve istek bulunmadığı ileri sürülebilir. Hükümetin reform çabaları hibe vericileri tatmin etmek ve fonların devamlılığına sağlamak adına büyük ölçüde resmi hukuki, kurumsal ve teknik değişimlerle sınırlandırılmıştır (Mukanova, 2008, s. 197-297). İdari reformlarda uygulama ve etkinliğin aksamasının temel nedeni siyasal liderliğin sistem üzerinde etkisini kısıtlayacak olan tarafsız bürokrasi ve liyakat usulünü istememesidir. Yerel devlet kurumlarının yerel yönetimleri desteklemeyi bırakması da merkezi kontrolü zayıflatmıştır. Sorumluluk ve şeffaflık ilkelerinin getirilmesi belirsizlikte kendi kurallarını uygulayan politikacıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, gerçekte var olan güç yapısını ve kaynak kontrolünü değiştirmeyi hedefleyen pozitif kamu sektörü reformları yeterli düzeye ulaşamamıştır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Kamu sektörü reformları büyük ölçüde en tepede bulunan ve sistemin nasıl işlediğini bilen çok küçük bir grubun ekonomik ve siyasi isteklerini geliştirmek için kullanılmıştır. Siyasal liderlik ise tüm devlet kurum ve kademelerinde kontrolünü bırakmak istememektedir. Siyasal elitler kamu sektörü reformu adı altında tüm kontrolü kendilerinin, ailelerinin ve tanıdıklarının ellerinde toplamışlardır. Bu durum aynı zamanda hem yatay düzeyde hem de dikey düzeyde geçerlidir. Merkezi hükümetin üç temel katmanı -ulusal, oblast ve rayon- devlet başkanına karşı sorumludur ve bu durum cumhurbaşkanının yerel düzeye nüfuz etmesinin yanında yerel yönetim kurumlarının da otoritesini zayıflatmaktadır. Bu yapıların çoğalması kamu yönetiminde etkin olamamanın yanında sorumlu-

luk ilkesinin zayıflamasına ve yolsuzluğa da yol açmıştır. Bu çarpık güç yapısının en tepesindeki siyasal elitler yasal/kurumsal yapıya değil, hantal ve kapalı ekonomik kurumlara kadar uzanan bir enformel yapıya dayanarak otoritelerini genişletmişlerdir (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Kırgızistan idari reformlarına donör kuruluşlar makro-ekonomik müdahaleler sonucu serbest piyasa ekonomisi kurulduğunda kurumsal eksikliklerin de otomatik olarak giderileceğini varsayarak yaklaşmışlardır. Fakat bu varsayım kurumların normatif ve yapısal/kültürel özelliklerini göz ardı etmiştir. Sovyet döneminde kurulan siyasi ve idari kurumlar iyice kökleşmiştir ve kolay yıkılmamıştır. Yeni hükümetlerde de yer alan ancak, Komünist Parti ilkeleriyle yetiştirilen bürokratların değerleri, yargıları ve eğilimleri ve dolayısıyla kafa yapıları ve pratik alışkanlıkları değişmemiştir. Buna bağlı olarak reformlarla uyumlu bir kamu hizmet değer ve inanç sistemi oluşturulmamıştır. Bu kurumların normatif yapısı –ortak değerleri ve devlet yasalarının pratikte uygulanma yolları– reformcuların gözünden kaçmıştır. Bununla birlikte, bazı uzmanlar Kırgızistan’daki güncel bürokratik değerlerin evrildiğini; geleneksel Sovyet bürokratik kültürü ve Batı kapitalizmiyle kaynaştığını iddia etmişlerdir (Imanaliev 2007, s. 122). Gerçek kamu hizmeti fikri olmamakla birlikte, devlet ve kamu hizmeti siyasi yetkililerin ve kamu çalışanlarının aile ve arkadaşlarıyla birlikte bireysel çıkarları ve ihtiyaçlarını geliştirmek için bir araç olarak görülmüştür. Kamu sektörü reformları sürecinde bu değerler hasar verici olmuştur. Kamu bürokratlarındaki bu değer ve tutumları değiştirmedikçe hukuksal ve idari değişikliklerin pratiğe dönüşme imkânı olmayacaktır.

Kırgızistan kamu sektörü reformlarında göz ardı edilen diğer bir husus, donör kuruluşların kurumsal değişime yoğunlaşırken hesap verme mekanizmalarını gözden kaçırmış olmalarıdır. Demokratik bir rejimde bürokrasi hem siyaseten atanan hem de seçilen yetkililere karşı sorumludur. Seçilenler de devamında oy vererek bu mekanizmaya dâhil olan halka karşı sorumludur. Kırgızistan’ın ulusal düzeyde idari ve siyasi kurum ve kadroları önceleri Moskova’daki komünist yapı ve federallere karşı sorumluydu. Fakat bağımsızlıktan sonra bu yapıyı halka karşı sorumlu tutan etkili bir mekanizma kurulmamıştır. Aynı zamanda vatandaşında kafa yapısı ve alışkanlıkları da değişmemiştir. Sivil toplum kurumlarının devletin hesap vermesine yardım etmesi beklenirken bu zaman diliminde söz konusu kurumlar ortaya çıkamamışlardır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Yatay düzeyde üç devlet erki arasındaki kuvvetler ayrılığı mekanizması etkinleştirilememiştir. Yasama ve yargı devletin gücünü elinde toplayan Cumhurbaşkanlığı ve ofisinin gücünü kontrol edemeyecek duruma düşmüştür. Hibe verenler cumhurbaşkanının politika yapmada diğer erkleri baskılamasını gerekli değişikliklerin hızlı ve etkili bir biçimde yapılmasını sağlayacağı için desteklemişler ancak yürütme organı ve bürokratlar halkın isteklerine hizmet etmek yerine üstlerine itaat edecek şekilde yetiştirilmişlerdir. Böylece devlette yolsuzluklar artmış ve kamu bürokratları bireysel isteklere daha fazla hizmet etmeye başlamışlardır.

Diğer taraftan hibe sağlayıcılar kendi tarafsızlıklarını korumak için siyasi konularda direk reform önerileri getirmekten çekinmişlerdir. Bu kurumlar yaklaşık yarım yüzyıllık bir uluslararası gelişmeden ders çıkarmamışlardır: etkin demokratik devletin diğerlerinden farkı kendi idari mekanizmalarını sorumlu ve temsil esasına dayanan yönetimle kontrol etmesidir fakat diğerlerinde idari mekanizmalar yöneten elite hizmet eder (Riggs, 1996, s. 184). Ancak 1990'ların sonlarında hibe sağlayıcılar devlet mekanizmasının aslında demokratik olmadığını kabul etmişlerdir. Bu gözden kaçırma Kırgızistan'da yönetimin niteliksel gelişimine ve devamındaki gelişmelere çok büyük zarar vermiştir.

Reform süreciyle ilgili gözden kaçırılan diğer önemli bir husus, 1990'larda idari reformların hibe verenler tarafından çok fazla dikkate alınmamasıydı. Benzer şekilde yerel liderler de ilk siyasi ve ekonomik reformlara paralel bürokratik sisteme yönelik reformlar ortaya atmamışlardır. O dönemde, idari reformlar ortaya atılmış, bürokrasi ise çoktan yarı-otoriter rejimin siyasi liderlerinin isteklerine hizmet edecek şekilde şekillenmiştir. Bu durum yeni ekonomik ve siyasi girişimcilerin devamında bürokrasi ile işbirliği yapıp devlet mekanizması ve kaynakları üzerinde daha güçlü bir kontrol kurulmasına ön ayak olmuştur (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Bağımsızlığın ilk yıllarında kamu yönetiminde temel problemlerin göz ardı edilmesi politika ve reform yapma ve uygulamada başka problemleri de güçlendirmiştir. Sovyet geleneğine bağlı ve eski dönemin alışkanlıklarını devam ettiren yetkililer ve kamu çalışanları gerekli politika analiz ve idare donanımına sahip olmadığından hibe verenlerin yanlışlarını düzeltmekte başarısız olmuşlar ve sadece kendilerince iyi olan reformları uygulamışlardır. İdari reformlar gecikmeli olarak uygulandığında, en büyük zorluklar olan politika analizi eksikliği, kapasite ve şeffaflık durumunun analizi ve kamu hizmeti için gerekli eğitim eksikliği gibi konulardan kaçınarak sistemin siyasi olarak en az hassas olan konuları üzerinde yoğunlaşmışlardır. Ek olarak, donör kuruluşlar idari reformları sadece bir teknik mesele olarak görmüşler ve böylece bürokrasinin etkinliğinin de gerekli teknik yapı ve eğitimle artırılacağına inanılmıştır. Kamu sektörü reformları kurumsal hesap verebilirlik mekanizmaları üzerinde çokça durmuştur. Kırgız bürokrasisinde sistemsel yozlaşmasının çok yaygın olduğu düşünüldüğünde bürokrasinin kurumsal kültürü de yolsuzluk ve ahlaki olmayan davranışları içselleştirmiştir ve bu hesap verebilirlik ilkesine olan aşırı güven kamu hizmet sistemindeki problemleri daha da artırmıştır. Bu teknik oryantasyon ve etkin olamama endişesi siyasileri idari sistemi kontrol etmeye ve reformlara karşı çıkmaya itmiştir (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Kırgızistan'daki kamu sektörü reformlarına yönelik temel kabullerden bir tanesi reformun resmi yapı ve işlevlerde ilerleme meydana getirmiş olmasıdır. Donör kuruluşlar Kırgızistan'da gelişmiş ülkelerdekine benzer yeni bir idari sistem yaratmayı hedeflemişler ve hukuki değişikliklerin pratikte gerçek değişikliklerle sonuçlanacağını varsamışlardır. Buna bağlı olarak, yeni stratejiler, hukuki ve

idari kurallar ve kurumsal değişiklikler ortaya atılmıştır. Fakat formel kuralların pek dikkate alınmadığı birçok sistemde olduğu üzere burada da informal kurallar kurumların işleyişinde esas alınmıştır (Riggs, 1996, s. 196). Bazı tahminlere göre, 2008'de kamu yönetimi reformlarının bir parçası olarak 364 yeni yasa ve hüküm kabul edilmiştir (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566). Donörler öncelikli olarak bu yasaları getirdiği değişimlerin daha sonra pratiğe geçeceği varsayımıyla onaylamışlar fakat uygulama bu yönde gelişmemiştir. Bu değişikliklerin gerçekte uygulanması ne hükümet için ne de hibe sağlayıcılar için birincil önem taşımamıştır. Yukarıda belirtildiği üzere, gerçekte hesap verebilirlik mekanizması etkin işletilememiş ve hükümeti etkin sonuçlar almaya itecek gerekli baskılar yapılmamıştır. Hibe sağlayıcıların kendileri bile uzun zamanlı ve çeşitli müdahaleler gerektiren sonuçlar yerine kısa süreli, yönetilebilir projeler ve sonuçlar üzerinde odaklanmışlardır. Üstelik ne hibe verenler ne de hükümet uygulanan değişimleri takip edecek kapasiteye sahip değildir. Disipline etmek ve kamu hizmeti kapasitesini sağlamak büyük ölçüde liyakat usulüne dayanmayan patronaj ağları üzerine kurulmuştur ve hükümet için reform yapmanın temel aracı olan hukuki değişikliklere bağımlı olmak koşulunda da başka problemler ortaya çıkmıştır (Mukanova, 2008, s. 197-297).

Bu bağlamda, kamu sektörü reformları hükümet için hibe verenlerden daha çok para almayı hedeflemiştir. 2000'lerin başından itibaren hibe sağlayıcılar hükümeti pratikten çok söylemde bulunduğu konusunda uyarılmış ve hükümetin reform programlarındaki istek ve stratejilerinin basitleştirilmesi ve uygulamanın önceliği üzerinde durulması gerektiği vurgulanmıştır. Hibe sağlayıcıların gecikmeli yanıtı söz verdikleri fonun bir bölümünü alıkoymak olmuştur fakat bu da değişiklik yaratmak adına çok etkili olmamıştır (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Bağımsızlıktan sonra Kırgızistan kamu sektörü reformlarının içerik ve sürecine yönelik yukarıda bahsedilen eksiklikler bu reformların etkinliğini kısıtlamakla kalmamış aynı zamanda beklenmeyen bazı sonuçlar da doğurmuştur. Bunlardan ilki, kamu sektörü reformlarının siyasi ve bürokratik hesap verilebilirliğin kaybolmasına yardım ederek yolsuzluk için zemin hazırlamış olmasıdır. Bu durum erken dönem özelleştirmelerde en belirgin şekilde görülmüştür (Kaganova vd., 2008, s. 161-181). Ek olarak siyasiler hukuki ve kurumsal yapının yeniden oluşturulması düzenlemesini ve işe alım ve işten çıkarmayı içeren idari reformları güç toplamak, destekleyenlerini memnun etmek ve muhaliflerini cezalandırmak için kullanmışlardır. Diğer bir deyişle, kanunların devlet çalışanları tarafından da dâhil olmak üzere sistematik bir biçimde dikkate alınmadığı ve sadece gücü elinde bulunduranlar tarafından işletildiği bir ortamda hukuki ve kurumsal yapıda değişiklik içeren reformlar işlevsiz kalmıştır. Üstelik çok sayıdaki revize edilmiş yeni yasalar çok nadir durumlarda öncelikli olarak uygulanabilmiştir; çünkü hükümetin uygulama kapasitesi çok düşük kalmış ve gerekli finansal sermayeyi oluşturamamıştır. Zayıf meşruiyet, kanunlar arasındaki tutarsızlık, etkili yasalar yapmak için gerekli yetkinliğin olmaması, kurumlar arasındaki koordi-

nasyon eksikliği bu problemi sonrasında daha da artırmıştır. Sonuçta kanunlar ve kurumlar arasındaki ahenksizlik hükümeti şeffaf olmamaya itmiş ve sistemin etkinliğini engellemiştir (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566).

Şeffaf olmayan otoriter hükümet rejimlerinde hukuki değişimler üzerinde yoğunlaşmak sistemin işlevsizliğine çare bulmak yerine bu durumu daha da körükler (Evans, 2004, s. 30-52). Hukuki belge yığınları yolsuzlukla birleştiğinde sadece belli bir grubun yararına olan kanunların seçilerek uygulanmasına yol açar. Üstelik bu hukuki enflasyon ticaretin önüne idari bariyerler koyarak ekonomik gelişmeyi de engelleyebilir (Riggs, 1996, s. 197). Kamu sektörü kurumlarını değiştirmeye yönelik yetersiz bilgiyle yapılan müdahaleler var olan kurumları değiştirebilir ve hatta yok edebilir (Fukuyama, 2004, s. 121) Eğer kurumlar düzen ve dengeyi sağlayabiliyorlarsa, sonrasında reformla yeniden düzenlenen hatalı ve çarpık kurumlar dengesizliğe ve düzensizliğe sebep olur. Aslında, Kırgızistan'da Haziran 2010'daki şiddetle bu siyasi dengesizlik en üst düzeyine çıkmıştır.

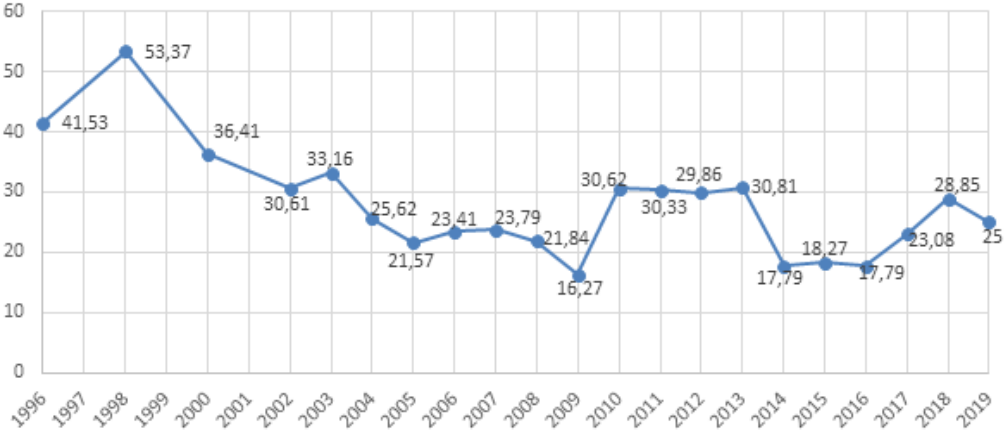
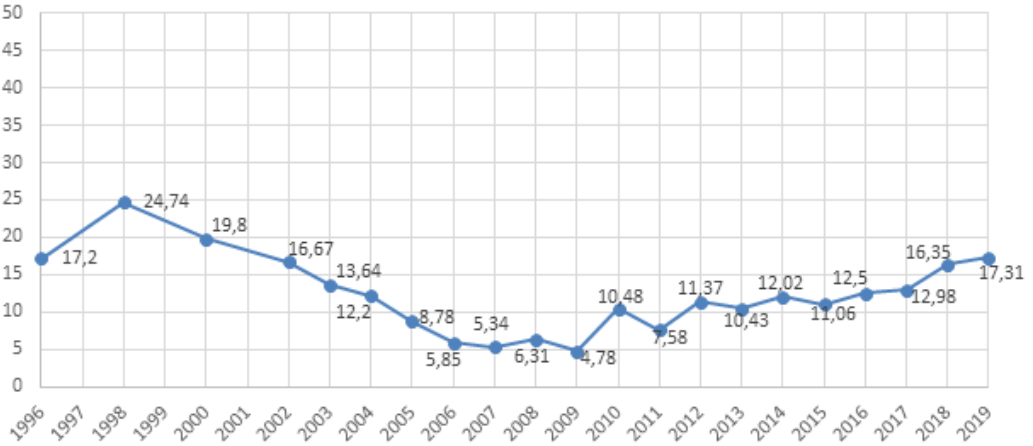
Kurumsal işleyişin önceki dönemlere bağımlılık prensibi (*path dependency-izlek bağımlılık*) (Çevik ve Turan, 2007, s. 205-224) ve kurumsal sonuçların da birbirine bağımlılığı dikkate alındığında kurumsal reformların yukarıda bahsedilen negatif yan etkilerinin daha yaygın/nüfuz etmiş olduğu daha belirginleşmiş olur (Pierson, 2000, s. 251-267). Bu ilk probleminden daha da kötüsü bu yanlış kurumların her alanı empoze etmesi ve bağımlılık prensibiyle ilgili olarak güçlü bireylerinde bu tüm kurumlarda avantaj sağlaması izlek bağımlılığın en temel problemlerinden birisidir. Güçsüz ve desteksiz olanlar ise en büyük bedeli öderler (Jütting vd., 2007, s. 198). Son 30 yılda Kırgızistan'da kamu sektörü reformlarında tam olarak meydana gelen durum budur. Kurumsal reformların bu istenmeyen yan etkileri, yolsuzluktaki artmalar, şeffaf olmama ve istikrarsızlık gibi engeller, daha etkin kurumların oluşturulabildiği bir ortamla birlikte yok olacaktır.

Kamu sektörü reformlarındaki ortaya çıkan belirsizlikler ve başarısızlıklar devletin resmi kurum ve politikalarının halk tarafından karar vericilerin elinde kendi bireysel çıkarları için bir araç olarak kullanıldığı algısını yaratmıştır. Etkili mekanizma, baskı, teşviklerin olmaması, dolayısıyla kanunlar, anayasa ve politikalar ve hatta formel kamu kurumları var olan yönetim sistemini nasıl işletmesi gerektiğini bilen insanların ajandasına hizmet etmektedir. Hükümetteki karar vericiler kendi güçlerini kısıtlayacak, devlet görevlerini, maliyesini ve işlevlerini kendi çıkarları doğrultusunda manipüle etmeyi engelleyecek herhangi bir değişiklik ile ilgilenmemektedirler (Baimyrzaeva, 2011, s. 555-566). Bu durum Weber'in "idari mekanizma kontrolü nasıl kazanacağını bilen herkes için kullanışlıdır" uyarısını hatırlatmaktadır (Weber, 2003, s. 291). Bürokrasi söz konusu olduğunda bu durum kendi kendini güçlendirir ve gittikçe değişim ve yeniden ikameye daha çok direnir. Bu düşünceden hareketle ekonomisinin önemli bir kısmı kayıt dışı olan Kırgızistan'da bu kayıt dışı ekonomi devletin sağlıklı bir şekilde vergi toplayamamasına ve mali gücünü kaybetmesine neden olmaktadır. Bunun sonucunda da eğitim, sağlık ya da güvenlik gibi alanlarda çalışanların ücretleri artı-

rılamamakta yani etkin şekilde yolsuzlukla mücadele edilememektedir (Gürbüz, 2012, s. 143). Yolsuzluk ülkedeki siyasal yapılanmayı derinden sarsmakta; devlet kontrolünün etkisini azaltmakta ve kayıt dışı ekonominin cezasız kalmasına neden olmaktadır. Bu da organize suç örgütleri ile yolsuzluğu ayrılmaz bir parça haline getirmektedir (Bakiev ve Dönmez, 2008, s. 315). Yani Kırgızistan, yolsuzluğun bütün olumsuz sonuçlarından muzdarip durumdadır. Her ne kadar tüm bu olumsuzlukların tek sebebi yolsuzluk olmasa da; yolsuzluğun katkısı göz ardı edilemeyecek derecede fazladır (Çokgezen, 2004, s. 86).

Kırgız Sayıştayının da önündeki en temel sorun sistematize olmuş yolsuzluktur. Düşük gelir düzeyi, yoğun devlet müdahalesi, zayıf demokratik kurumlar, kötü işleyen hukuk sistemi ve Kırgız halkının kültürel geçmişi (Çokgezen, 2004, s. 92) bu sistematize yolsuzluğa sebep olan etmenlerden bazılarıdır. Bu yapıdaki bir kamu yönetiminde şeffaflığın ve hesap verilebilirliğin tesis edilmesi oldukça zordur. Kamu çalışanlarının düşük yaşam standartları da bu problemi daha da derinleştirmekte ve rüşvetin engellenebilmesini zorlaştırmaktadır (Karamollaoğlu, 2011, s. 146). Bu çerçevede Cumhurbaşkanı Jeenbekov ülkedeki yolsuzluğun en çok yargıda yaşandığından ve öncelikle yargıdan temizlenmesi gerekliliğinden bahsetmiştir (QHA, 2018d).

Kırgızistan'da girişimcilerin ya da girişimci adaylarının karşılaştığı en temel engeller yüksek vergi, düşük talep ve yüksek maliyetlerdir. Bunların yanı sıra lisans ve kayıt zorlukları ile devletin hukuk düzenini sağlamadaki yetersizliği kayıt dışı ekonominin hacmini hızla artırmaktadır. Tüm bu problemlerin temelinde ise yolsuzluk ve rüşvet problemleri yatmaktadır (Ayyıldız ve Maksudunov, 2008, s. 82). Devlet yetkilileri, rüşvet yoluyla tek bir iyiliğe erişim sağlamak yerine, bir ofisle bağlantılı kira akışına erişim elde etmek için siyasi ve idari görevlere yatırım yaparlar. Siyasi ve idari yolsuzluk, bu sistemde organik olarak bağlantılıdır ve yolsuzluk, yetkililerin patronlarına sürekli "ücret" ödemesi gereken franchising benzeri bir düzenlemeden kaynaklanmaktadır. Anahtar, kiralarn yeniden dağıtımını etkileyen kamu görevlisi olmanın yanı sıra "kamu" mallarının özelleştirildiği ve kayıt dışı ödemelerle takas edildiği kayıt dışı piyasaya katılmaktır. Bu nedenle, devletin saf ekonomik varlıkları üzerinde kontrol yerine, devletin kurumsal ve örgütsel çerçevesi üzerinde etki, ülkeye kazanç ve yatırım için bas-kın stratejidir (Engvall, 2014, s. 67).

Tablo 5. Kırgızistan’da Hükümet Etkinliği (1996-2019)**Tablo 6.** Kırgızistan’da Yolsuzlukla Mücadele (1996-2019)

2003'te Kırgızistan'da anayasada yapılan değişikliklerin devlet başkanını güçlendirmeye yönelik olarak yapıldığından bahsedildiği üzere Tablo 5 ve 6'da bakıldığında zaten her yıl gerileyen hükümet etkinliği ve yolsuzlukla mücadele göstergeleri 2003'ten sonra da gerilemeye devam etmiştir, yani yapılan bu anayasal değişiklik Kırgızistan'da olumlu yönde pek etkili olamamıştır. 2005 yılında Bakiyev'in iktidara gelmesi sonucu hükümet etkinliği göstergesi iki yıllık bir yükseliş gösterse de yolsuzlukla mücadele göstergesi düşmeye devam etmiştir.

2010 yılındaki devrimin ardından geçici olarak Cumhurbaşkanı olan Roza Otumbayeva döneminde yani 2009'dan 2010 yılına geçilirken hükümet etkinliğinde yaklaşık 14 puanlık ciddi bir yükseliş yaşanmıştır. Bu süreçte anayasada yapılan kuvvetler ayrılığı ilkesini güçlendiren ve başkanın yetkilerini daraltan değişikliğin etkisinin olduğu da söylenebilecektir. Otumbayeva'dan sonra ikti-

daraya gelen Atambayev döneminde dört yıllık bir istikrar yakalanmış olsa da 2015 yılına geçilirken yaklaşık 13 puanlık sert bir düşüş yaşanmıştır. 2017 yılında başlayan Ceenbekov döneminde ise hükümet etkinliği her sene giderek yükselen bir eğilim göstermiştir. Yolsuzlukla mücadele grafiğini veren Tablo 6'ya bakıldığında da her ne kadar istikrarlı olmasa da 2011 yılından itibaren bir yükseliş olduğu söylenebilecektir. Bu yükselişin altındaki sebeplerden birisi Atambayev döneminde, 2011 yılında kurulan Yolsuzlukla Mücadele Hizmetleri sayılabilir.

3.4. Özbekistan Cumhuriyeti

Orta Asya'da yer alan Özbekistan Cumhuriyeti, 448.978 km²'lik yüzölçümüne sahiptir. Ülkenin kuzeydoğusunda Kırgız Cumhuriyeti, kuzeyinde Kazakistan Cumhuriyeti, güneydoğusunda Tacikistan Cumhuriyeti, güneyinde Afganistan İslam Cumhuriyeti ve güneybatısında Türkmenistan bulunmaktadır. Özbekistan, 20 Haziran 1990 tarihinde egemenliğini ve 1 Eylül 1991'de de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Siyasal Yapı

Özbekistan'da Anayasa 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilse de Anayasa'da 1993, 2003, 2007, 2008 ve 2011 tarihlerinde değişiklikler yapılmıştır. Halkı devlet hâkimiyetinin tek kaynağı olarak kabul eden Özbekistan (Özbekistan Anayasası, Madde 7), egemen, demokratik (Özbekistan Anayasası, Madde 1) ve laik (Özbekistan Anayasası, Madde 61) bir cumhuriyettir. Özbekistan Cumhuriyeti idari olarak il, ilçe, şehir, kasaba, belde (kışlak) ve köy (aul) yapılanmasından ve egemenliği Özbekistan tarafından korunan özerk Karakalpakistan Cumhuriyeti'nden oluşmaktadır (Özbekistan Anayasası, Madde 68).

Başkanlık sistemi ile yönetilmekte olan Özbekistan'da Cumhurbaşkanı yürütme erkinin başında bulunmakla beraber fiilen yasama ve yargı erklerinin üzerinde de kontrol yetkisine sahiptir. Yasama erki ise Yasama Meclisi ve Senato'dan oluşan ikili yapıdaki Ali Meclis'tir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y.). Yasama meclisinin üyeleri seçim ile belirlenmekte; Senato üyelerini ise Cumhurbaşkanı tayin etmektedir. Bunun yanı sıra seçimlerden sonra Başbakan ve Hükümet Üyeleri de Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir. Özbekistan'da bakanlar genelde meclis dışından seçilmektedirler (Açık, 2018, s. 97).

Özbekistan Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren insan hakları ve özgürlükler açısından genelde tartışmalara konu olmuş bir ülkedir (Çaman ve Dağcı, 2014, s. 13). Tarihsel gelişim sürecinden bakıldığında da Özbekistan'da çoğulculuğun git gide merkezi kontrole dayanan bir yapıya evrildiği gözlemlenmektedir (Güneş, 2011, s. 29). Her türlü muhalefet ile etnik ve dini hareket, özellikle İslam Kerimov yönetimi tarafından sert bir biçimde bastırılmıştır (Kodaman ve Birsnel, 2006, s. 417). Muhammadsıdıkiyov (2015, s.8)'a göre ise ülkede sağlanmış olan toplumsal ve siyasal istikrarın en temel nedeni Özbekistan'ın hoşgörü politikasıdır. Fakat Türk (2008, s. 57)'e göre anayasadaki tüm güvencelere rağmen Özbekistan demokrasisi pratikte tam anlamıyla işleyememektedir. Çünkü Özbek yönetimi her seferinde istikrarı tehlike altına sokmama bahanesiyle muhalefeti

önlemiştir. March (2003, s. 209)'a göre ise otoriteryanizmin meşrulaştırılmasında kullanılan en önemli strateji birleştirici bir ideoloji anlayışı geliştirme çabasıdır. Bu nedenle Özbekistan görece istikrarlı bir ilerleme kaydetmesine rağmen hala daha başarılı bir geçiş örneği teşkil edememektedir (Ünal, 2018, s. 519). Yaptığı birçok batılı düzenlemeye ve demokratik atılımlara rağmen Özbekistan'ın kamu yönetimi sistemi hala Sovyet rejimini andıracak kadar merkezi ve siyasidir (Ökmen ve Şeker, 2013, s. 123). Kanlıdere (2017, s. 156), bu durumu tasvir etmek için "*Sovyetlerin küçülmüş bir modeli*" tabirini kullanmıştır.

Özbekistan'da iki sistemli bir yerel örgütlenme yapısı vardır. Bunlardan birincisi yerel devlet yönetimi sistemi ikincisi de yerel kendi kendini yönetim sistemidir (Ökmen ve Şeker, 2013, s. 129). İl valileri ve büyük kentlerin belediye başkanları Cumhurbaşkanı tarafından bizzat; daha küçük kentlerin belediye başkanları ise ilçe hakimleri tarafından atanmaktadır. Yani Özbekistan'da yerel yöneticiler halk tarafından seçilememektedir (Özmen, 2001, s. 53).

Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da yerel yönetimlerin güçlendirilmesi için politikalara öncelik verilmiştir. Tüm kentsel alanların mahallelere ayrılmasından sonra "*mahalla kengaş*" denilen mahalle yönetimleri kurulmuş ve bu yönetimler ülkenin tek özerk yönetimleri ilan edilmiştir. Fakat bu birimler Özbek Devleti'nin mahalleler üzerinde sıkı bir vesayet denetimi gerçekleştirmesini sağlayan hegemonik bir araç olmuştur. Hülasa bu yapılanmalar bir devlet ajanı rolünde algılanmıştır (Çolpan Kavuncu, 2014, s. 124).

Özbekistan topraklarının %37'sini kapsayan Karakalpakistan, Özbekistan'ın idari ve siyasi sistemine bağlı özerk bir cumhuriyettir. Bu bölgenin nüfusunun önemli çoğunluğu kendisini Karakalpak olarak tanımlamaktadırlar. Karakalpak milliyetçileri kendilerini Özbeklerden farklı görmekte ve Özbekistan'ın ambargoları nedeniyle gelişim sergileyemediklerini iddia etmektedirler. Karakalpaklar Özbekçe değil Kazakça'nın bir lehçesini konuşmaktadırlar ve Kazaklara çok daha yakındırlar (Balım ve Gürbüz, 2012, s. 226).

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nin kendine ait bir Bakanlar Kurulu bulunmaktadır (DEİK, 2012, s. 3). Karakalpak kanunlarının Özbek kanunlarıyla farkları oldukça az düzeydedir (Ökmen ve Şeker, 2013, s. 130). Dış politika, bütçe, dış ticaret, vergilerin tahsilatı, yasal sistemin düzenlenebilmesi, Karakalpakistan sınırları içindeki kaynak ve işletmelerin yönetilmesi gibi hususlarda özerkliğe sahiptir (Yılmaz, 1997, s. 1329). Karakalpakistan Cumhuriyeti ile ilgili hükümler Özbekistan Anayasası'nın on yedinci bölümünde düzenlenmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Anayasa ve kanunlarının Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa ve Kanunlarına uygunluğunu denetler (Madde 109). Çünkü Karakalpakistan Anayasası ve kanunları Özbekistan Anayasası'na ve kanunlarına aykırı olarak düzenlenememektedir (Madde 72). Karakalpakistan vatandaşları aynı zamanda Özbekistan vatandaşı sayılmaktadırlar (Madde 21) fakat Karakalpakistan vatandaşı olmak Özbekistan vatandaşı olmaktan farklı bir vatandaşlık göstergesi olarak kabul

edilmektedir (Yılmaz, 1997, s. 1329). Karakalpakistan'ın ülkesi ve sınırları Karakalpakistan'ın rızası olmadan değiştirilemez; Karakalpakistan idari ve mülki yapısını belirlemekte serbesttir (Madde 73). Karakalpakistan Cumhuriyeti, Karakalpakistan'ın genel halk oylamasına dayanarak Özbekistan'dan ayrılma hakkına sahiptir (Madde 74). Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin hükümet başkanı, Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun bir üyesidir (Madde 98).

Yolsuzlukla Mücadele ve Hükümet Etkinliği

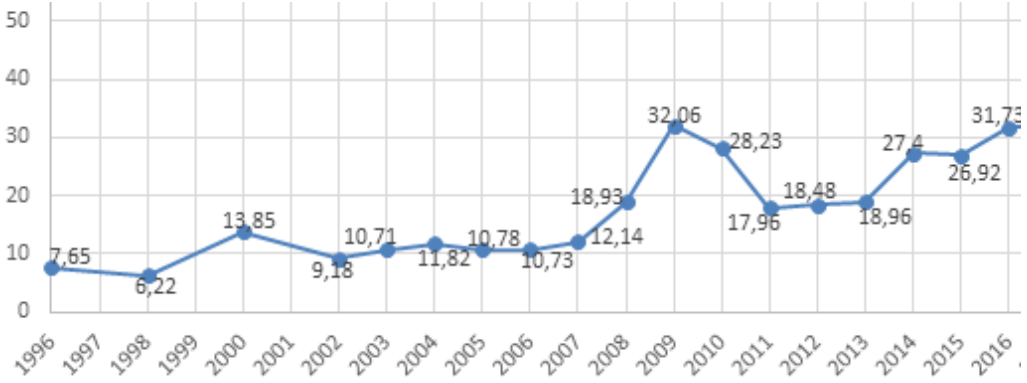
Özbekistan'da klan siyaseti yüzyıllardır yerleşik bir vaziyet almıştır. Hatta o kadar ki, Özbekistan'da bölgesel veya yerel kimlikler akrabalık bağlarından daha önemli bir rol oynamaktadır (Gallo, 2021, s. 346). Özbek toplumundaki gayri resmi işlemler, Batı dünyasının çoğundan farklı kültürel ve işlevsel anlamlar yansıtmaktadır. Bu nedenle Batı merkezli bir perspektiften rüşvet ya da yolsuzluk olarak etiketlenecek işlemler, Özbek kültürel bağlamında ahlaki olarak kabul edilen işlemler olabilmektedir (Urinboyev ve Svensson, 2013, s. 372).

Özbekistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı İslam Kerimov ve kızı Gülnara Kerimova hakkında çok ciddi yolsuzluk ve rüşvet iddiaları bulunmaktadır. Nitekim Gülnara Kerimova, gasp, kara para aklama, başkalarının mallarını zimmete geçirme, mali ve diğer suçlardan kapalı bir davada suçlu bulunmuş ve 13 yıl 4 ay hapse mahkûm edilmiştir (Putz, 2020). Kerimov yönetiminde yolsuzlukla mücadele kisvesi altında mahkemelerin zengin kişileri yargılamak için kullanıldığı iddiaları bulunmaktadır. David Lewis'e göre bu dönemde yapılan yolsuzlukla mücadele kampanyaları ticari rakipleri hedef alan seçici kovuşturmalardan ibarettir. Yüksek profilli iş adamları üzerinde büyük baskılar kurulmuştur (Benevento ve Alkanova, 2016; Amnesty, 2019).

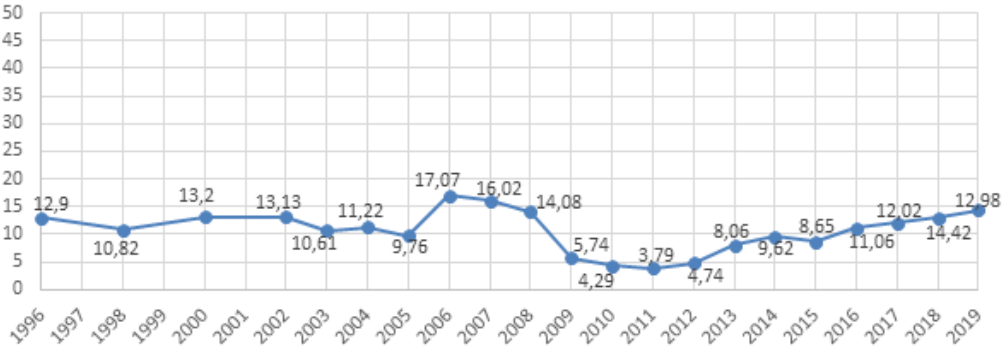
Özbekistan Cumhuriyeti, 2008 yılında Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesini onaylamıştır. 2010 yılında İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı Yolsuzlukla Mücadele İstanbul Eylem Planı'na katılmıştır (Rakhmanov, 2019, s. 3). Kerimov'dan sonraki Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, yolsuzluk sorununa büyük önem vermekte ve konuşmalarında ülkenin yaşamını tehdit eden tehlikeleri sürekli tekrar ederek hükümet yetkilileri arasındaki yolsuzluğun ortadan kaldırılmasına özel önem verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Yevgeniya ve Nugmanova, 2021, s. 171). 2017 tarihinde Yolsuzlukla Mücadele Yasası'nı kabul eden Özbekistan'da devlet politikaları, mücadelenin temel ilkeleri, kamu kurumları, STK'lar ve basın organlarının görevleri belirlenmiştir (Abdukerimov, 2017). Hükümet bu yasa ile kamu kurumları ile sivil toplum çalışmalarının birleştirilmesini ve entegre bir sistem oluşturulmasını amaçlamıştır (Odiljon, 2021, s. 271). Bu bağlamda 60'tan fazla devlet dairesi yolsuzlukla mücadele planları geliştirmiş ve uygulamaya almıştır (Rakhmanov, 2019, s. 4). 2018 yılında Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, çıkarttığı bir kararname ile yolsuzlukla mücadele amacıyla devlet yetkililerinin düğünlere katılmalarını ve hediyeye vermelerini yasaklamıştır (QHA, 2018a). Yine 2018 yılında Taşkent'in Yukarıçırçık ilçesindeki kolluk kuvvetleri Kur'an-ı Kerim'e el basarak rüşvet ve haraç almayacaklarına dair yemin töreni yapmışlardır (QHA, 2018e).

Devlet Başkanı Mirziyoyev yolsuzluk ile mücadelenin önemine dikkat çeken açıklamalarda bulunmuştur (Kun.uz, 2021). Hatta hem soruşturma yetkisine hem de önleyici işlemlere sahip olacak şekilde yeni bir yolsuzlukla mücadele makamı kurulmasını sağlamıştır. Bunun toplum nezdinde gerçekleştirilmesinin gerektiğini savunan Mirziyoyev, tüm toplumun “dürüstlük aşısı” almasının gerektiğini beyan etmiştir (Makszimov, 2020).

Tablo 7. Özbekistan’da Hükümet Etkinliği (1996-2019)

Tablo 8. Özbekistan’da Yolsuzlukla Mücadele (1996-2019)

Tablo 7’de görüleceği üzere Özbekistan’da hükümet etkinliği göstergesi 2007 yılından sonra hızlı bir yükselişe geçmiştir. Bunda 2007 ve 2008 yılında anayasa-da yapılan değişikliklerin etkisi olduğu söylenebilir. Fakat 2009 yılından sonra düşüşe geçen hükümet etkinliğine 2011 yılında yaklaşık 9 puanlık sert bir düşüş yaşanmıştır. Özbekistan 2008 yılında Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi’ni onaylamış olmasına rağmen yolsuzlukla mücadele göstergesi 2008’den 2009’a geçerken yaklaşık 9 puanlık sert bir düşüş göstermiş ve düşüş eğilimi 2012 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreç içerisinde Özbekistan ayrıca 2010 yılında İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı Yolsuzlukla Mücadele İstanbul Eylem Planı’na da katılmıştır. Fakat yine tablo 8’de görüleceği üzere bu iki eylemin de yolsuzlukla mücadele göstergesi üzerinde pek fazla etkisi olmamıştır.

2016 yılında iktidara Mirziyoyev'in gelmesinden sonra hem hükümet etkinliği hem de yolsuzlukla mücadele göstergelerinde az da olsa istikrarlı bir yükseliş söz konusudur. Mirziyoyev'in iktidara gelmesinden sonra 2017 yılında Yolsuzlukla Mücadele Yasası onaylanmış ve 2018'de çıkan bir kanunla da devlet memurlarının hediye vermeleri ve düğünlere katılmaları yasaklanmıştı. Yani Mirziyoyev ile birlikte başlayan sürecin Özbekistan üzerinde nispeten olumlu bir etki yaptığı söylenebilir.

3.5. Türkmenistan Cumhuriyeti

Orta Asya'da yer alan Türkmenistan Cumhuriyeti, 491.200 km² lik yüzölçümüne sahiptir. Ülkenin kuzeybatısında Kazakistan Cumhuriyeti, kuzeyinde Özbekistan Cumhuriyeti, güneydoğusunda Afganistan İslam Cumhuriyeti, güneyinde İran İslam Cumhuriyeti bulunmaktadır. Ayrıca Türkmenistan'ın batıda Hazar Denizi'nde kıyısı mevcuttur. Türkmenistan, 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş; 18 Mayıs 1992'de Anayasası kabul edilmiş; 1995 ve 2008 yıllarında anayasa değişikliği ve ilaveler yapılmıştır.

Siyasal Yapı

Türkmenistan, anayasasında egemenlik hakkını sadece halka tanıyan (Madde 2), yasama, yürütme ve yargı organlarının ayırımına ve birbirlerini dengelemesine dayanan (Madde 4), başkanlık cumhuriyet hükümeti şekliyle yönetilen demokratik, hukuk ve seküler bir devlet (Madde 1) olarak tanımlanmıştır.

Türkmenistan'ın tek taraflı talebi üzerine uluslararası teminatsız bir şekilde Türkmenistan'a Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından "*Daimi tarafsız ülke*" statüsü verilmiştir. Türkmenistan, dış politikada etkin olmaktan ziyade diğer ülkelere karşı kendini güvence altına almayı tercih etmiştir (Böke, 2021, s. 108). Saparmurat Niyazov'dan sonra -Türkmenbaşı- iktidara gelen Kurbankulu Berdimuhammedov da bu politikayı değiştirmemiştir. Sullivan (2020, s. 779)'a göre bunun üç sebebi vardır: Birincisi, Türkmenistan hükümetinin diğer izole diktatörlüklerin aksine kendisini meşrulaştırmak için herhangi bir dış düşman imajına ihtiyacı yoktur. İkincisi, Berdimuhammedov'un "*Arkadağ*" kişilik kültürü onu Türkmenistan'ın koruyucusu olarak lanse etmekte ve bu açıdan Berdimuhammedov'un siyasi meşruiyetine destek olmaktadır. Üçüncüsü ise Türkmenistan'ın tarafsızlığının yönetici sınıfın ekonomi üzerinde uyguladıkları yozlaşmış ve baskıcı rejimi sürdürmelerine katkı sunmasıdır.

Türkmenistan'ın idari ve mülki yapısı iller -vilayetler-, il statüsündeki şehirler, ilçeler, ilçe statüsündeki şehirler, ilçelerdeki şehirler, küçük şehirler -şaherçeler- ve obalardan -gengeshlik² oluşur (Türkmenistan Anayasası, Madde 16). Yüksek devlet hâkimiyet ve yönetimi devlet başkanı, meclis, bakanlar kurulu ve Türkmenistan Yüksek Mahkemesi tarafından kullanılmaktadır (Madde 48). Yerel hâkimiyet ise illerde il hakimleri, şehirlerde şehir hakimleri, ilçelerde de ilçe hakimleri tarafından kullanılmaktadır (Madde 80). Bu hakimler, devlet başkanının yereldeki temsilcileri olup; devlet başkanı tarafından bizzat atanmakta ya da gö-

² Bir veya birkaç köyün toprağı, obayı (gengeshlik) meydana getirir.

revden alınmaktadır (Madde 81). Milletvekili adayları ise seçim bölgelerinde kanunla belirtilen kamu kurumları, orta ve yükseköğretim kurumları ve askeri birlikler tarafından belirlenmektedir (Kara, 2002, s. 241).

Türkmenistan'da devlet başkanı ülke genelinde bağlayıcı olan karar, ferman ve emirler çıkarmakla yetkilidir (Madde 54). Bunun yanı sıra meclis ile anlaşarak Yüksek Mahkeme Başkanını, Başsavcını, İçişleri Bakanını, Adalet Bakanını, görev atayıp görevden alabilmektedir (Madde 53). Devlet başkanı aynı zamanda yürütme organı olan bakanlar kurulunun da başkanıdır (Madde 72). Ayrıca yargı mensubu hâkimler her ne kadar bağımsız olarak tanımlansalar da (Madde 101), devlet başkanı tarafından atanmaktadır (Madde 102).

Türkmenistan'ın yerel yönetimleri ise yerel meclislerden *-geniş-* oluşmaktadır. Bu meclisler üç yıllığına doğrudan vatandaşlar tarafından seçilmekte ve (Madde 84) kendi faaliyetlerinde bağımsızdırlar (Madde 85). Yerel meclisler de kendi üyeleri arasından bir başkan *-arçın-* seçmektedirler (Madde 87). Türkmenistan ulus devletinin inşa sürecinde, dönemin devlet başkanı Niyazov başka hiçbir hukukta görülmemiş olan ve kendi deyimiyle "*eski Türkmen geleneklerine dayanarak oluşturulan*" *Halk Maslahatları'nı* kurmuştur. Halk Maslahatları; devlet başkanı, meclis üyeleri, her kent ve kasabadan halkın seçtiği vekiller, yüksek kadı, başsavcı, yüksek iktisadi mahkeme başkanı, bakanlar kurulu üyeleri, vilayet yöneticileri ve belediye başkanlarından oluşmaktadır (Özcan, 2017, s. 198).

Yolsuzlukla Mücadele ve Hükümet Etkinliği

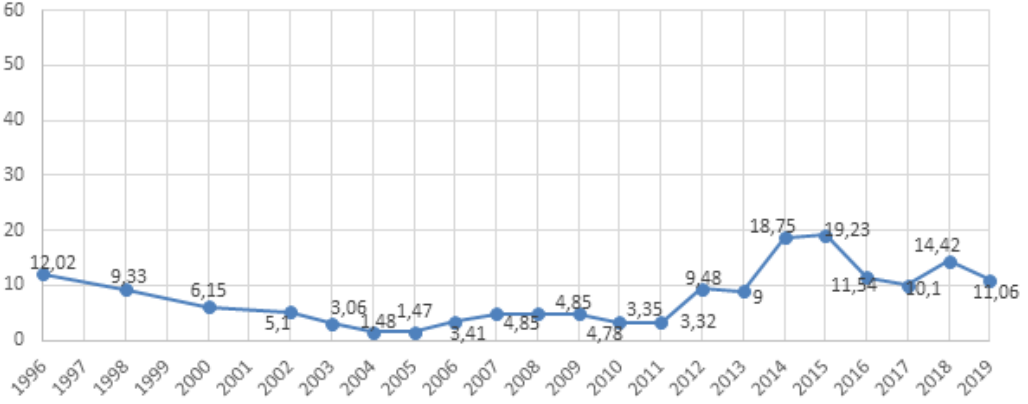
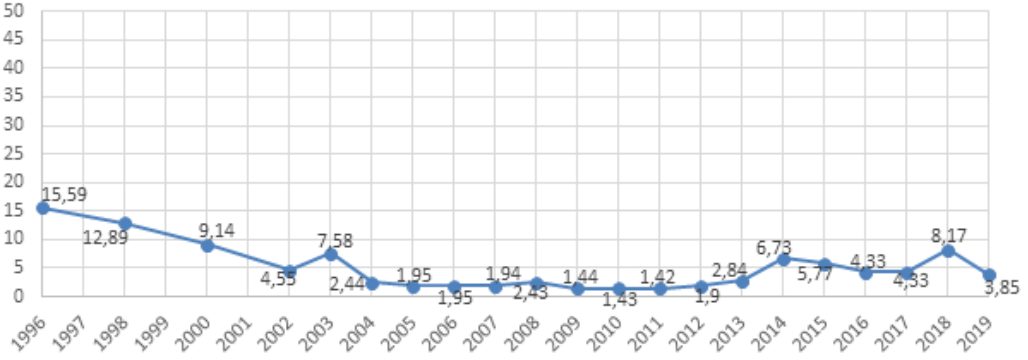
Temel hak ve özgürlüklerin varlığı ve demokrasinin işlerliği konusunda oldukça tartışmalı konumda olan Türkmenistan'da yolsuzluk ve rüşvet oldukça yaygındır (Yıldırım, 2012, s. 401). Türkmenistan'da, yozlaşmış yetkililer Orta Asya'da gelişen afyon ve eroin ticaretinden zenginleşmekte; bölgesel patronaj ağları, bölgenin kamu yönetiminin verimliliğini baltalamaktadır (Warf, 2016, s. 68). Türkmenistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Niyazov'un da dâhil olduğu Sovyet sonrası Türkmen seçkinleri, Gapurov döneminde eğitim görmüş ve adam kayırma, yolsuzluk ve klan bağlılıkları üzerine kurulu bir siyasi kültürü korumuşlardır (Horák, 2012, s. 371). Gücün Cumhurbaşkanı ve danışmanlarının elinde toplanması nedeniyle, diğer Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi Türkmenistan'da da geleneksel elitlerde önemli bir yenilenme olmamıştır.

Sonuç olarak, Türkmenistan'ın Niyazov yönetimindeki siyasi kültürü, 'kişilik, yolsuzluk ve klan bağlılıklarına' dayanmıştır (Zabortseva, 2018, s. 529). Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçiliğinin 2015 yılında yayınladığı bir durum raporuna göre Türkmenistan'da hem kamu hem de özel sektörde yolsuzluk yaygınlığını korumaktadır ve ülkede iş yapabilmek için hükümetle iyi ilişkiler geliştirmek ve sürdürmek çok önemlidir. Türkmenistan'da özelleştirmeyi yöneten kural ve prosedürler şeffaf değildir ve bu da yolsuzluğa sebep olmaktadır. Ayrıca Türkmenistan'ın ekonomik, finans ve bankacılık sistemlerinin şeffaf olmayan doğası, yolsuzluk için zemin hazırlamaktadır. Türkmenistan'ın yolsuzlukla mücadele mevzuatı olmasına rağmen, bu yasalar genellikle uygulanmamaktadır ve yolsuz-

luk bir sorun olmaya devam etmektedir. Resmi olarak İçişleri Bakanlığı, Milli Güvenlik Bakanlığı ve Başsavcılık yolsuzlukla mücadelede sorumludur. Başkan Berdimuhamedov da yolsuzluğa müsamaha gösterilmeyeceğini açıkça belirtmiştir. Fakat ülkede yolsuzlukları izleyen bağımsız bir “bekçi” örgütü bulunmamaktadır (U.S. Embassy in Turkmenistan, 2015).

Niyazov döneminde devlet bürokrasisinin üst kademelerine yapılan atamaların ücret karşılığı yapıldığı iddia edilmektedir. Bu bir ülkedeki yozlaşma tiplerinin en ağırlarından olarak görülebilecek bir uygulamadır (Yıldırım, 2012, s. 420). Mevcut devlet başkanı Kurbankulu Berdimuhammedov döneminde de kayırmacılık ve yolsuzluk atama ve terfiler için kilit araçlar olmaya devam etmiştir (Polese, Beacháin ve Horák, 2017, s. 436). Ayrıca kamu özgürlüğünün yokluğu, dini hak ihlalleri, kitlesel işsizlik, devlet organlarında artan yolsuzluklar ve son yıllardaki toplumsal sorunlardan etkilenen kırsal yoksulluk gibi problemlerin devam ettiği iddia edilmektedir (Peyrouse, 2010, s. 47). Bunun yanı sıra Berdimuhammedov hükümetinin akrabalığa dayalı yerel seçkinler ağlarının daha da geliştirilmesi ve yerleşmesi için koşulları güçlendirdiğine dair görüşler mevcut iken (Horák, 2010, s. 27), tersi iddiada bulunan görüşler de mevcuttur (Kunysz, 2012, s. 1). Bunlara ek olarak yolsuzluk iddiaları Türkmenistan’da bir isyan ya da hoşnutsuzluk olduğu zaman o bölgedeki yetkililerin tasfiye edilmesi ve problemi de o yetkililerin yolsuzluklarına bağlamak da yaygın bir uygulama olmuş; Türkmen hükümetinin üst düzey pozisyonları sürekli olarak değiştirilmiştir (Al-Bassam, 1997, s. 402).

2011 yılında yolsuzluk soruşturmaları ve rüşvet operasyonları kapsamında tutuklanan sanıklar Türkmenistan’ın en ağır cezası olan 15 yıl hapis cezasına çarptırılmışlar ve bu kişilerin tüm mal varlıklarına el konulmuştur (TRT Haber, 2011). 2017 Haziran’ında “Ekonomik Suçlarla Mücadele Kurumu”nu kuran Devlet Başkanı Berdimuhammedov (TRT Avaz, 2017) “*hükümet ve savcılıkta temizlik*” sürecini başlatmış, birçok içişleri bakanı, savcılık ve petrol-doğalgaz sektörünün önde gelen şahısları göz altına alınmıştır (Kazakistan.kz, 2017). 2019 yılında Berdimuhammedov’un toplam 4188 hükümlüyü affettiği “*affetme eylemleri*” kapsamında yasa dışı uyuşturucu kaçakçılığı ve yolsuzluk suçlarından mahkûm olanlar bu eylemin dışında bırakılmışlardır (Turan Haber Ajansı, 2019).

Tablo 9. Türkmenistan’da Hükümet Etkinliği (1996-2019)**Tablo 10.** Türkmenistan’da Yolsuzlukla Mücadele (1996-2019)

Tablo 9 ve 10’da görüldüğü üzere Türkmenistan gerek hükümet etkinliği gerekse de yolsuzlukla mücadele göstergelerinde oldukça düşük düzeydedir. Yolsuzlukla mücadele grafiğinde 2017’den 2018’e geçilirken yaklaşık 4 puanlık bir artış görülmektedir. Bunun etkenlerinden birinin 2017 yılında Ekonomik Suçlarla Mücadele Kurumu’nun kurulması sayılabilir. Nitekim bu kurum ile birçok önde gelen şahıs gözaltına alınmıştır. 2018 yılından 2019 yılına geçerken gözlemlenen yaklaşık 5 puanlık düşüşün sebebi de “*affetme eylemleri*” kapsamında yolsuzluk ve yasa dışı uyuşturucu kaçakçılığı suçlarının da affedildiğine dair iddialar olabilir.

4. VERİ SETİ, YÖNTEM VE BULGULAR

Bu çalışmada Orta Asya Türk Devletleri için hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolünün Türkiye'nin hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolüne yakınsayıp yakınsamadığı incelenmiştir. Yakınsamanın varlığı birim kök testiyle araştırılmıştır. Çalışmada geleneksel birim kök testlerinden Augmented Dickey-Fuller (1981) ve Philips-Perron (1988)'in yanı sıra tek kırılmalı Perron (1997) birim kök testi kullanılmıştır.

4.1. Veri Seti

Çalışmada verilerin ulaşılabilirliğinden dolayı 1996-2019 dönemi ele alınmıştır. Ele alınan dönem için 1997, 1999 ve 2001 yıllarına ait veriler bulunmadığından analize dahil edilememiştir. Değişkenler Tablo 11'de listelenmiştir.

Tablo 11. Değişken Tanımları ve Kaynaklar

Değişken	Açıklama	Kaynak
GEAZ	Azerbaycan için Hükümet Etkinliği	
CCAZ	Azerbaycan için Yolsuzluk Kontrolü	
GEKG	Kırgızistan için Hükümet Etkinliği	
CCKG	Kırgızistan için Yolsuzluk Kontrolü	
GEKZ	Kazakistan için Hükümet Etkinliği	World Bank -Worldwide Governance Indicators
CCKZ	Kazakistan için Yolsuzluk Kontrolü	
GEUZ	Özbekistan için Hükümet Etkinliği	
CCUZ	Özbekistan için Yolsuzluk Kontrolü	
GETM	Türkmenistan için Yolsuzluk Kontrolü	
CCTM	Türkmenistan için Hükümet Etkinliği	

4.2. Yöntem

Bu çalışmada stokastik yakınsama yöntemi kullanılmıştır. Stokastik yakınsama analizinde öncelikle bir veri dönüşümü yapılması gerekmektedir. Bu dönüşüm için aşağıdaki formül kullanılmaktadır.

$$y_t^i = \ln \left(\frac{GE_t^i}{GE_t^{\text{Türkiye}}} \right) \quad (1)$$

$$y_t^i = \ln \left(\frac{CC_t^i}{CC_t^{\text{Türkiye}}} \right) \quad (2)$$

Bu denklemde GE_t^i , her ülke için yıllara göre hükümet etkinliğini, $GE_t^{\text{Türkiye}}$ ise Türkiye'nin o yıla hükümet etkinliğini göstermektedir. y_t^i , her ülke için elde edilmiş olan yeni seriyi ifade etmektedir. Benzer şekilde CC değişkeni ise yolsuzluk kontrolü için yakınsama analizi denklemini göstermektedir. Yakınsama analizlerinde birim kök testleri yeni elde edilmiş olan (y_t^i) serisine uygulanmaktadır.

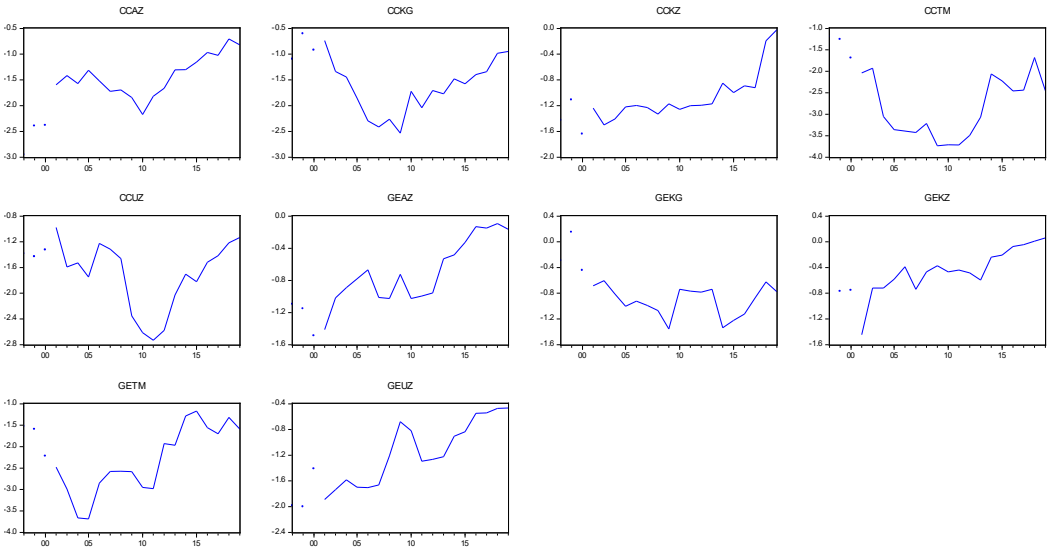
Analizde temel hipotez serinin birim köklü olduğunu, yani yakınsamanın olmadığını gösterirken alternatif hipotez serinin durağan olduğunu yani yakınsamanın olduğunu ifade etmektedir.

H_0 : Yakınsama bulunmamaktadır (Birim kök vardır).

H_1 : Yakınsama bulunmaktadır (Birim kök yoktur).

Hesaplanan istatistik değeri, tablo kritik değerinden küçükse H_0 hipotezi reddedilmektedir. Yani seri yakınsıyordur denilmektedir. Yeni elde edilmiş olan (y_t^i) serilerine ait grafikler Şekil 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2. Ülkelerin yeni serilerine (y_t^i) ait grafikler

4.2.1. Augmented Dickey and Fuller (1981) Birim Kök Testi

Dickey ve Fuller (1979) serilerin durağanlığını sınanmasında geliştirdikleri birim kök testinde AR(1) sürecinden yararlanarak 1.denklemleri kullanmışlardır.

$$\Delta Y_t = (\rho - 1)Y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

Bu denklemde $\rho - 1 = \delta$ olarak alındığında Dickey ve Fuller (1979) üç farklı model oluşturmuştur.

Sabitsiz ve Trendsiz model (None): $\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t$

Sabitli ve Trendsiz model (Intercept): $\Delta Y_t = \beta_0 + \delta Y_{t-1} + u_t$

Sabitli ve Trendli model (Trend and Intercept): $\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + u_t$

Bu modellerde serilerin durağanlığı δ 'nin durumuna bağlıdır. Birim kök sınamasındaki hipotezler;

$$H_0: \delta = 0 \text{ (Seri durağan değildir)}$$

$$H_1: \delta < 0 \text{ (Seri durağandır)}$$

Dickey ve Fuller (1981) hata teriminde (u_t) otokorelasyon olması durumunda ΔY_t 'nin gecikmeli değerlerini de açıklayıcı değişken olarak modele dâhil ederek testi genişletmişlerdir. Böylece Augmented Dickey ve Fuller testinde bu sorun ortadan kaldırılmıştır. ADF test denklemi ise şu şekildedir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-i} + u_t$$

Bu denklemde m; optimum gecikme uzunluğunu göstermektedir. ADF birim kök testinde temel hipotez serinin durağan olmadığını göstermektedir. Hesaplanan test istatistiği tablo kritik değerlerinden küçükse temel hipotez reddedilmektedir.

4.2.2. Philips ve Perron (1988) Birim Kök Testi

Parametrik olmayan bu test MA (Hareketli ortalama) süreci izlemektedir. Newey-West hata düzeltme mekanizması yardımıyla otokorelasyon sorununu ortadan kaldırmaktadır. Bu teste ait denklem;

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \delta Y_{t-1} + \beta_1 \left(t - \frac{T}{2} \right) + u_t$$

T; gözlem sayısını göstermektedir. Bu test için temel hipotez ADF birim kök testiyle aynıdır.

$$H_0: \delta = 0 \text{ (Seri durağan değildir)}$$

$$H_1: \delta < 0 \text{ (Seri durağandır)}$$

Hesaplanan test istatistiği tablo kritik değerlerinden küçükse serinin durağan olduğuna karar verilmektedir.

4.2.2. Philips ve Perron (1988) Birim Kök Testi

Parametrik olmayan bu test MA (Hareketli ortalama) süreci izlemektedir. Newey-West hata düzeltme mekanizması yardımıyla otokorelasyon sorununu ortadan kaldırmaktadır. Bu teste ait denklem;

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \delta Y_{t-1} + \beta_1 \left(t - \frac{T}{2} \right) + u_t$$

T; gözlem sayısını göstermektedir. Bu test için temel hipotez ADF birim kök testiyle aynıdır.

$$H_0: \delta = 0 \text{ (Seri durağan değildir)}$$

$$H_1: \delta < 0 \text{ (Seri durağandır)}$$

Hesaplanan test istatistiği tablo kritik değerlerinden küçükse serinin durağan olduğuna karar verilmektedir.

4.2.3. Perron (1997) Bir Kırılmalı Birim Kök Testi

Zaman serileri farklı zaman dilimlerinde deterministik trend fonksiyonu etrafında durağan olabilmektedir. Bu durağanlık sabit terim veya trend etkisinden dolayı meydana gelen yapısal kırılmalardan kaynaklanmaktadır. Yapısal kırılmaları dikkate almadan yapılan birim kök analizleri hatalı sonuçlar verebilmektedir (Perron, 1989).

Perron (1989) tarafından önerilen yapısal kırılmalı birim kök testi 3 model üzerinden açıklanmıştır. Bunlardan ilki sabitteki değişmeyi dikkate alan modeldir (Model A-crash model). Bu model düzey değişimli yapısal kırılmayı içeren modeldir. İkincisi düzeyde bir değişim olmaksızın eğimde meydana gelen değişimlere bağlı yapısal kırılmaları göstermektedir (Model B-Changing Growth Model). Son olarak ise sabit ve eğimdeki değişmelere bağlı yapısal kırılmaları gösteren modeldir (Model C). Bu üç model için temel hipotez serinin birim köklü olduğunu göstermektedir. Perron (1997) çalışmasında Perron (1989) çalışması tekrardan ele alınmıştır. Perron (1997), endojen yapısal kırılmalı olup yukarıda açıklanan üç modele dayanmaktadır. Bir kırılmaya izin veren testte dummy (kukla) değişken yardımıyla kırılma tarihi belirlenmektedir.

4.3. Ampirik Sonuçlar

Yakınsamanın test edilmesi için öncelikle Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Philips-Perron (P-P) geleneksel birim kök testleri kullanılmıştır. Geleneksel birim kök testlerine ait sonuçlar Tablo 12'de verilmiştir.

Tablo 12. Geleneksel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF	P-P
GEAZ	-2.561 (0)	-2.561 (0)
CCAZ	-2.567 (0)	-2.609 (2)
GEKG	-2.254 (0)	-2.119 (2)
CCKG	-1.853 (2)	-0.949 (3)
GEKZ	-4.813*** (0)	-4.833*** (2)
CCKZ	0.258 (1)	-1.578 (1)
GEUZ	-3.264 (1)	-3.006 (2)
CCUZ	-1.138 (0)	-1.407 (2)
GETM	-2.316 (0)	-2.314 (2)
CCTM	-1.645 (0)	-1.583 (2)

Tablo Değerleri

	%1	-4.498
Anlamlılık Düzeyleri	%5	-3.658
	%10	-3.268

Notlar: ***, %1 anlamlılık düzeyinde durağanlığı göstermektedir. Parantez içindeki değerler ADF testi için uygun gecikme uzunluğunu ifade ederken, PP testi için bant genişliğini göstermektedir. ADF testi için maksimum gecikme uzunluğu 3 olarak alınıp optimum gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Schwarz bilgi kriteri kullanılmıştır. Tabloda sadece sabitli ve trendli model sonuçları yer almaktadır.

Tablo 12'deki geleneksel ADF ve P-P birim kök test sonuçları incelendiğinde Kazakistan hükümet etkinliği için hesaplanan test istatistiği %1 anlamlılık düzeyindeki tablo kritik değerlerinden daha küçük olduğu için temel hipotez reddedilmektedir. Yani Kazakistan hükümet etkinliği Türkiye'ye yakınsamaktadır. Ancak Kazakistan yolsuzluk kontrolünde Türkiye'ye yakınsamamaktadır. Diğer ülkelerde hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolü değişkenleri için hesaplanan test istatistik değerleri tablo kritik değerlerinde daha büyük olduğu için temel hipotez reddedilememektedir. Dolayısıyla Kazakistan hükümet etkinliği dışında diğer Orta Asya Türk Devletlerinin hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolü Türkiye'ye yakınsamamaktadır.

Perron (1997) Bir Kırılmalı Birim Kök Testi, geleneksel birim kök testlerinden (ADF ve P-P) daha güçlü bir testtir. Yakınsamanın araştırılması için kullanılan Perron (1997) Bir Kırılmalı Birim Kök Testi'ne ait sonuçlar Tablo 13'te verilmiştir.

Tablo 13. Perron (1997) Bir Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Hesaplanan Test İstatistiği	Kırılma Tarihi
GEAZ	-3.535 (0)	2006
CCAZ	-3.147 (0)	2006
GEKG	-3.685 (0)	2004
CCKG	-4.938 (2)	2005
GEKZ	-5.644** (0)	2002
CCKZ	-6.527*** (0)	2016
GEUZ	-3.919 (1)	2003
CCUZ	-5.031 (0)	2008
GETM	-3.131 (0)	2002
CCTM	-3.641 (0)	2003

Not: *** ve **, %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde durağanlığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler uygun gecikme uzunluklarını göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak alınmıştır. Tabloda sadece sabitli ve trendli model sonuçları yer almaktadır.

Tablo 13'te verilen Perron (1997) bir kırılmalı birim kök test sonucuna göre hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolünde Kazakistan için hesaplanan test istatistiği tablo kritik değerinden daha küçük olduğu için seriler durağandır. Yani Kazakistan hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolünde Türkiye'ye yakınsamaktadır. Diğer ülkeler ise bu iki değişken açısından Türkiye'ye yakınsamamaktadır. Kazakistan'ın yolsuzluk kontrolü için hazırlanan 18 Kasım 2015 tarihli "*Yolsuzlukla Mücadele Kanunu*"nun kırılma tarihinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. Bu geçerli kanunun temel amacı yolsuzluğa sebep olan koşulların ortadan kaldırılmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesidir. Ayrıca yolsuzlukla mücadele etme adına yegâne amacı yolsuzluğu engellemek olan "*Yolsuzlukla Mücadele Ajansı*" kurulmuştur.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra dünya geneline hâkim olan ekonomi/ politik anlayış piyasa ekonomisine ve buna uygun bir devlet-kurumsal yapısına geçmeye çalışan Post-Sovyet Türk Cumhuriyetlerindeki siyasi ve idari reformlarda da kendini göstermiştir. Bu ülkelerde komünist deneyimden kalma merkezi karar alma, bürokratik yapı ve geçiş sonrasında kurumsal çöküş devlet toplum ilişkilerinde -yolsuzluk, rüşvet başta olmak üzere- çok önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu sorunların üstesinden gelmek üzere özellikle uluslararası kuruluşlarca önerilen reformlarda temel öge devletin yeniden yapılandırılmasının yanı sıra karar alma süreci ile ilgili *demokratik yönetim* yapılarının da oluşturulmasıdır. Ancak aşırı merkezileşmiş, genişlemiş devlet ve devletle idare özdeşliği, uygun yasal sistem ve vasıfların yokluğu, zayıf idari sistem -devlet kapasitesinin zayıflığı- nedenlerinden dolayı bu ülkeler bağımsızlıklarından bugüne uzun sa-

yılabilecek bir süre geçmesine rağmen arzu edilen idari dönüşümlerini gerçekleştirememişlerdir (Johansen, 2001, s. 4).

Post-Sovyet Türk Cumhuriyetlerinde geri kalmanın ve devleti dönüştürememenin temel nedenleri siyasi, ekonomik ve hukuki problemler olmakla beraber asıl ve en önemli sorun idari sistemle ilgilidir. Bu sebeple bu ülkelerde temelde kabul edilen felsefe ve en önemli değişim hemen hemen bütün ülkelerde merkezi idari yapıdan desantralize edilmiş bir yapıya geçişin kabul edilmesidir (Meriç, 2002, s. 133). Ancak böyle köklü bir değişim hiç de kolay bir şey değildir. Özel sektör, özel mülkiyet ve özel sermaye birikiminin neredeyse düşük seviyede olduğu, zihinlerin piyasa yerine merkezi otorite mekanizması ile dolu olduğu, rekabet, verimlilik, teknolojik değişim gibi kavramların önemsiz görüldüğü, alt-yapının büyük ölçüde eskidiği, basit tüketim maddelerinin arzının bile yetersiz kaldığı bir noktadan hareket eden söz konusu bu ülkeler bu açıdan dönüşüm sürecinde çok büyük zorluk ve engellerle karşı karşıya kalmışlardır (Yıldız, 2002, s. 537). Üstelik bir de dönüşüm sürecinde izlenen yanlış ekonomik politikalar uygulanan reformların başarısını olumsuz açıdan önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu ülkelerde, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde kamu kesiminin küçültülmesi ve etkin bir kamu yönetiminin sağlanması devletin temel görevlerinden birisi haline gelmesine rağmen, kamu kesiminin büyük boyutlarda olması ve bir türlü küçültülememesi sebebiyle kamu harcamalarındaki artış engellenememiş; özelleştirme ve benzeri kamu kesimini daraltıcı reformlar ve yeni kurulan birçok özel sektör kuruluşlarından elde edilen kaynaklar, sadece kamu kesimini finanse etmeye yaramıştır.

Bu **ülkelerde** bütün post-sosyalist ülkelerin ortak mirası olan merkezi planlamacı kurumların merkezi idari yapı ve ilişkilerinin etkisini devam ettirmesi, bağımsızlık sonrası **özellikle** yönetim ve devlet-toplum ilişkilerindeki başarısızlığı ve totaliter yapıyı bu gelenekle açıklanabilir kılmaktadır. Bu açıdan yasal düzenlemeler yoluyla her ne kadar formel kurumlar oluşturulmaya çalışılmışsa da buna işlerlik kazandıracak informal kurumların oluşumu henüz tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bu tip eski yapı ve ilişkilerin ani kopuşla kaldırılmaya çalışılması ve ikame edilememesi önemli sorunları beraberinde getirmiş -özellikle hükümetlerin etkinliği ve yolsuzlukların kontrolü hususlarında- ayrıca reformların başarısız olmasında önemli bir etken olmuştur.

Post-Sovyet Türk cumhuriyetlerinin hepsinde söz konusu olan benzer reformlara rağmen, bu hususlarda aralarındaki performanslar da farklı olmuştur. Farklılık diğer geçiş ekonomileri ile bu ülkeler arasında görüldüğü gibi, bu ülkelerin kendi aralarında da gözlenmektedir. Bu farklılık sadece başlangıç şartlarındaki farklılıkla değil tarihsel-kurumsal yapı ve idari geleneklerdeki farklılıkla da açıklanabilir. Post-Sovyet Türk Cumhuriyetleri'nin sözgelimi Doğu Avrupa ülkelerinden farklı sonuçlar alması Sovyet idari aparatına daha sıkı bağlı olmaları ve piyasa deneyimlerinin bulunmaması ile de açıklanabilir. Sonuçta informal kurumlar önemlidir ve formel kurumsal yapılar kurmakla reformdan beklenen

amaçları gerçekleştirmek mümkün değildir. Bu sonuç farklı kurumsal yapıların aynı kuralların farklı ülkelerde farklı sonuçlar üreteceği gerçeğini de göstermektedir. Dolayısıyla geçmiş yapıyla bağlantılı ve hatta ona bağımlı bir süreç işlemektedir. İnfornel kurumların değişiminin uzun zaman alacağı göz önüne alınırsa yapısal dönüşümünde uzun bir süreyi kapsayacağı söylenebilir (Çevik ve Turan, 2007, s. 217).

Sovyetler Birliği sonrası bağımsızlıklarını ilan eden bu cumhuriyetlere yönelik Türkiye'nin politikaları ise, ilk dönemlerde daha çok kendiliğinden ve kontrolsüz bir şekilde, sonuçları öngörülmeden, bölgedeki güç dengeleri ve söz konusu ülkelerin iç siyasetlerindeki sorunlar ve öncelikler dikkate alınmadan oluşturulmuştur. Bu durum ilişkilerin sağlam bir zemin üzerinde kurumsallaşmasına engel olmuş ve dönemsel ve yüzeysel ilişkilerin ağırlık kazanmasına yol açmıştır.

Türkiye'de erken dönemde bölgeye yönelik politikayı belirleyenler, tarihsel bağlardan dolayı fazla çaba harcamadan bu jeopolitik alanda güçlü olunabileceğini varsayımlar ancak ilerleyen dönemlerde bu tespitlerinde yanlış oldukları ortaya çıkmıştır. 1990'ların sonlarına gelindiğinde, atılan adımların öngörülemez sonuçları baş göstermeye başlamıştır. Kısa süre sonra her iki taraf için de hayal kırıklıkları söz konusu olmuştur. Türkiye özellikle kurumsal zeminde, beklediği ölçüde siyasi zemin elde edememiştir. Türkiye'nin yoğun girişimleri ve görece kullandığı kaynaklar, bu erken dönemde oldukça sınırlı bir siyasi etki yaratabilmiştir (Yaldız ve Özen, 2021, s. 23). Bu durumun ortaya çıkmasının temel nedeni arasında Türkiye'nin bölgede ekonomik ve politik rol oynayabilecek yeterli finansal araçlara ve kaynaklara sahip olmamasıdır. Zaten ekonomik olarak zayıf olan Türk Cumhuriyetleri'nin Türkiye'den beklediği ekonomik ve finansal yardım kadar, Türkiye'nin de bölge ülkelerinden beklediği ekonomik kazanımlar abartılıdır. Bundan hareketle Türkiye'nin bölgede Rusya gibi hegemon bir güç ya da Çin gibi ekonomik üstünlüğe erişebilecek bir ülke olmadığı ortaya çıkmıştır. Bundan daha ötesi demokrasi, laiklik ve serbest piyasa ekonomisine vurgu yapan "Türk modeli", bölge devletlerinde ve yöneticiler arasında çok az karşılık bulmuştur. Uzun Sovyet kontrolü sonrasında hızlıca bağımsızlık sürecine giren ve egemen devletlerini kuran bu toplumlar, Rusya Federasyonu ve kurumlarıyla derin bağlantılarını sürdürmüşlerdir. Bu bağlar, toplumsal olduğu kadar siyasal elit düzeyinde de çok yoğun ve etkili olmuştur. Rus etkisinin Türkiye'nin tahmin ettiğinden daha güçlü olduğu kısa sürede ortaya çıkmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonraki ilk dönemde Rusya, Orta Asya ve Kafkasya'ya karşı tutarlı bir politika geliştirememiş olsa bile ilerleyen aşamalarda Rusya bölge devletleriyle ekonomik ve politik bağlarını tekrar güçlendirmeye başlamıştır. Rusya'nın bölgeye yönelik bu yoğun ve reel politikaları neticesinde Türkiye hem bölge üzerinde hem söz konusu bu cumhuriyetler üzerindeki etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir (Yaldız ve Özen, 2021, s. 24).

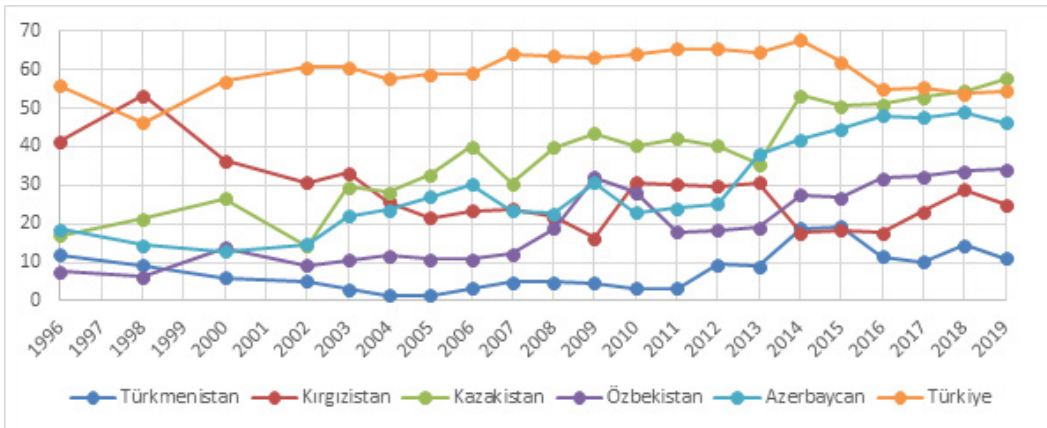
Bununla birlikte özellikle 1990'ların ilk yarısından itibaren Türkiye bu post-Sovyet cumhuriyetlere yönelirken hem Türkiye'de hem de uluslararası alanda pek çok devlet adamı ve siyasi elit, Türkiye'nin bölgeye olan ilgisini esas itibarıyla

kültürel temellere oturtmuştur. Söz konusu bu cumhuriyetlerin bazı liderleri de Türkiye ile bu ülkeler arasındaki kültürel bağlara dikkat çekerek, Türkiye'nin bu ülkelere olan yönelimini bir ölçüde cesaretlendirmişlerdir. Türkiye'nin Batılı müttefikleri de Türkiye'nin bu ülkeler üzerinde oynayacağı rolün Batı için değerli olacağına işaret ederek, Türkiye'nin girişimlerini desteklemişlerdir. Türk siyasi elitleri de Türkiye'nin bu devletlere yönelik ilgisinin doğal olduğunu vurgulamışlardır. Bütün bu algıların temelinde Türkiye ve bu devletler arasındaki kültürel bağlar önemli rol oynamıştır. Adriyatik'ten Çin Seddi'ne çok büyük bir coğrafyada bir "Türk Dünyası"nın oluştuğu, gündelik retorikte kendisine önemli bir yer bulmuş, bu ifade siyasal bir motto haline gelmiştir. Bu algıların temelinde kimlik inşa süreçlerinin önemli rolü olduğu şüphesizdir. Orta Asya'ya uzanan Türk dış politikasında belirleyici motivasyon ortak kimlik olarak özetlenebilir.

Bundan hareketle Türkiye ile bu ülkeler arasındaki siyasal, sosyal ve kültürel bağların söz konusu olması yadsınamaz bir durumdur. Bu nedenle bu çalışmada **söz konusu bu ülkeler ile Türkiye hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolü açısından yakınsama analizi metoduyla karşılaştırmalı olarak** incelenmiştir. 1996-2019 arası döneminin analizinde geleneksel birim kök testlerinin yanı sıra tek kırılmalı birim kök testi kullanılmıştır.

Geleneksel birim kök testi sonuçlarına göre Orta Asya Türk Devletlerinde Kazakistan hükümet etkinliği olarak Türkiye'ye yakınsarken diğer ülkelerde bir yakınsama bulunmamaktadır. Perron (1997) bir kırılmalı birim kök testi sonuçlarına göre hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolünde Kazakistan Türkiye'ye yakınsamakta diğer ülkeler yakınsamamaktadır. Tablo 14 ve Tablo 15 analiz edildiğine yapısal kırılmalı birim kök testinden elde edilen sonuçlara benzer sonuçlar elde edilebilmektedir.

Tablo 14. Post-Sovyet Türk Devletleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Hükümet Etkinliği (1996-2019)

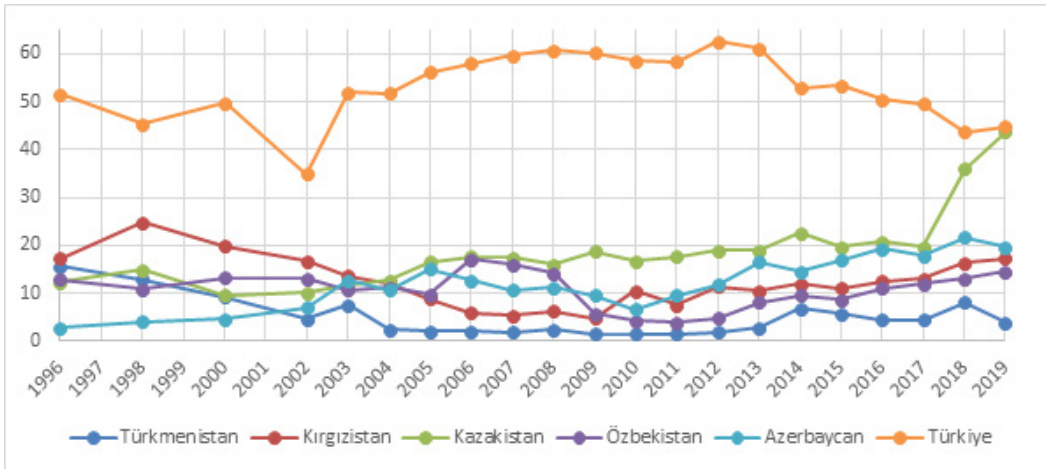

Tablo 14'te görüldüğü üzere genel olarak yıllar itibariyle Türkmenistan hükümet etkinliği göstergesi diğer devletlere nazaran oldukça düşük seyretmiştir. Kırgızistan 1998 yılında diğer tüm Türki devletlerden açık ara yüksek hatta Tür-

kiye’den bile daha yüksek bir hükümet etkinliği göstermesine rağmen giderek hızla bu etkinliğini kaybetmiştir. 2014 ve 2015 yıllarında ise Kırgızistan’ın Türkmenistan’dan da daha düşük hükümet etkinliğine sahip olduğu görülmektedir. Azerbaycan’ın da 2012 yılından sonra hükümet etkinliğinde görece bir ivme yakaladığı görülmektedir ancak yakalanan bu ivme istikrarlı olarak devam ettirilememiş ve 2016 yılından sonra bir düşüş eğilimine girmiştir. Kazakistan ise hükümet etkinliği göstergesinde hızla kendini geliştirmiş ve 2019 yılında, Tokayev’in iktidara geldiği yıl, Türkiye’den daha yüksek bir düzeye ulaşmıştır.

Kazakistan’ın 2014 yılından itibaren yakaladığı bu ivmede 2015 yılında kabul edilen “Yolsuzlukla Mücadele Kanunu” ve e-devlet uygulamalarına geçişin etkisinin yüksek olduğu söylenebilecektir. Kırgızistan’da ise Ceenbekov’un iktidara gelmesinden sonra bir yükseliş olduğu göze çarpmaktadır. Özbekistan’da da 2016 yılından itibaren, Mirziyoyev iktidara geldikten sonra, istikrarlı bir artış olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 15. Post-Sovyet Türk Devletleri ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yolsuzlukla Mücadele (1996-2019)

Yolsuzlukla mücadelede özellikle Kazakistan’ın 2017 yılından sonra gerçekleştirdiği atılım göze çarpmaktadır. Bunda Nazarbayev’in talimatı ile kurulan Kamu Hizmeti İşleri ve Yolsuzlukla Mücadele Ajansı’nın imza attığı başarılı işlerin etkisinin olduğu söylenebilir. Diğer Türk Cumhuriyetleri, Kazakistan ve Türkiye’ye göre oldukça düşük seviyededir. Yine de Kırgızistan’da 2011 ve Özbekistan’da 2015 yıllarından sonra istikrarlı bir yükselişin başladığı göze çarpan bir diğer husustur. Buna etki eden hususların 2011 yılında Kırgızistan’da kurulan Yolsuzlukla Mücadele Hizmetleri; 2016 yılında Özbekistan’da iktidarın Mirziyoyev’e geçmesi olduğu yorumu yapılabilir. Ancak Kırgızistan’daki Yolsuzlukla Mücadele Hizmetleri, Cumhurbaşkanı Caparov tarafından çıkarılan bir kararname ile 2021 yılında kaldırılmıştır. Bu kurumun kaldırılmasının etkileri ilerleyen yıllarda hissedilecektir.

KAYNAKÇA

- ABDUKERİMOV, B. (2017, 4 Ocak). Özbekistan’da Yolsuzlukla Mücadele Yasası yürürlüğe girdi. Anadolu Ajansı. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistanda-yolsuzlukla-mucadele-yasasi-yururluge-girdi-/720272>
- ABDULLAYEV, C. (2001). Azerbaycan’da anayasallaşma süreci ve benimsenen sistemin niteliği. *Avrasya Dosyası*, 7(1) Azerbaycan Özel, 109-131.
- ABDYKULOVA, R. (2018). Ülke tanıtımı: Kırgızistan Cumhuriyeti. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 207-216.
- AÇIK, F. (2018). Orta Asya’nın İncisi Özbekistan. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 95-101.
- AHLERUP, P. ve HANSSON, G. (2011). Nationalism and government effectiveness. *Journal of Comparative Economics*, 39, 431-451.
- AKÇALI, P. (2012). Kırgızistan’da parlamenter sisteme geçiş. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 193-09.
- AKGÜN, L. ve TEKTÜFEKÇİ ŞENÇİÇEK, F. (2015). Azerbaycan’da denetim ve denetim standartlarının uygulanmasına yönelik. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52(603), 65-78
- AL-BASSAM, K. (1997). The evolution of authoritarianism in Turkmenistan. *Demokratizatsiya*, 5(3), 386-405.
- AMİROV, Z. (2000). Belediyelerin Statüleri Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 9(1), 9-17.
- AMNESTY (2020, 14 Haziran). Uzbekistan: Torture, corruption and lies. Erişim Adresi: <https://www.amnesty.org.uk/uzbekistan-torture-corruption-and-lies#.VnnqQOOfrGd>
- ANDRESKI, S. (1968) *The African Predicament*. New York: Atherton Press.
- ASEINOV, D. (2020). Kırgızistan’da yerel yönetimlerin vergilendirmedeki özerkliği. *International Conference on Eurasian Economies*, 5. Oturum: Orta Asya Ekonomileri, 152-161, Erişim Adresi: <https://www.avekon.org/papers/2382.pdf>
- ASLANOV, E. (1998). Azerbaycan’da Yerel Yönetimler, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 7(3), 113-127.
- AY, H. ve MUSAYEV, G. (2007). Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan Vergi Sistemindeki Gelişmeler ve Vergi Gelirlerinin Kamu Hizmetlerinin Finansmanındaki Yeri, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44, 508, 44-54.
- AYDINGÜN, A. ve TÜFEKÇİOĞLU, H. (2012). Avrasya’nın merkezinden dünyaya açılan ülke: Kazakistan. Ayşegül Aydingün ve Çiğdem Balım (Yay. Haz.). *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler I*. Kitap içinde (s. 51-132). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını
- AYYILDIZ, Y. ve MAKSUDUNOV, A. (2008). Kırgızistan’da girişimcilerin karşılaştıkları temel sorunlardan rüşvet ve yolsuzluğun şahıs işletmeleri açısından değerlendirilmesi. 2nd International Congress on Entrepreneurship Proceedings (s. 78-87) içinde. Bışkek, Kırgızistan: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- AZERBAIJAN.AZ. (T.Y.). İcra hâkimiyeti. <https://azerbaijan.az/related-information/171>, E.T.: 17.07.2021.
- AZERBAYCAN ANAYASASI (2012). Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası. Abdurrahman Eren ve Ali Asker (Yay. Haz.). *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları içinde* (s. 1-58). Ankara: TÜRKPA Yayınları.
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ, DEVLET İSTATİSTİK KOMİTESİ, <http://www.azstat.org>, Erişim Tarihi, 04.09.2021.

- BAĞIRZADE, E.R.O. (2007). Kayıtdışı ekonominin temel özendirici faktörlerinden biri gibi yolsuzluk ve onunla mücadelenin Azerbaycan girişimleri. *Akademik Bakış*, 11, 1-8.
- BAIMYRZAEVA M. (2011). "Kyrgyzstan's Public Sector Reforms: 1991-2010", *International Journal of Public Administration*, 34, 555-566.
- BAIMYRZAEVA, M. (2005). "Institutional reforms in Kyrgyzstan", *Central Eurasian Studies Review*, 4, 29-35.
- BAKİEV, E. ve DÖNMEZ, M. (2008). Kırgızistan'daki organize suç örgütleri: Devletin ve güvenlik güçlerinin zafiyeti ve çözüm önerileri, *Bartın Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(12), 307-320.
- BALIM, Ç. ve GÜRBÜZ, Y.E. (2012). O'zbekiston Respublikasi: 'Özbek Modeli'. Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım (Yay. Haz.). Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler I. Kitap içinde (s. 221-312). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını
- BAYCAUN, S. (2001). Bağımsızlıktan günümüze Kazakistan iç politikası ve demokrasi yolundaki gelişmeler. *Avrasya Dosyası*, 7(4) Kazakistan-Kırgızistan Özel Sayı, 70-84.
- BENEVENTO, C. ve ALKANOVA, E. (2016, 7 Eylül). Uzbekistan: After Karimov, A Struggle for the Spoils. Organized Crime and Corruption Reporting Project. Erişim Adresi: <https://www.occrp.org/en/blog/5618-uzbekistan-after-karimov-a-struggle-for-the-spoils>
- BEŞİRLİ, H. (2011). Kırgızistan'ın sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz(15), 313-331.
- BEŞİRLİ, H. (2017). Kırgızistan'ın sosyal ve kültürel yapısı. Cengiz Buyar (Ed.). *Kırgızistan Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset içinde* (s. 91-112). Bışkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Orta Asya Araştırmaları Merkezi
- BHUIYAN, S.H. ve AMAGOH, F. (2011). Public sector reform in Kazakhstan: Issues and perspectives. *International Journal of Public Sector Management*. 24(3), 227-249.
- BİNGÖL, Y. (2007). Kırgızistan'ın 'Renkli' Devrimi: Demokrasiye geçiş mi, küresel rekabet mi?. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13)1, 1-21.
- BÖKE, O. (2021). Türkmenistan. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 105-110.
- BREWER, G.A., CHOI, Y. ve WALKER, R.M. (2007). Accountability, corruption and government effectiveness in Asia: an exploration of world bank governance indicators. *International Public Management Review*, 8(2), 200-219.
- BUDAK, F. (1999). *Kazakistan Dünü, Bugünü, Yarını*. Ankara: Ocak Yayınları
- BULUT, C., SULEYMANOV, C.E. ve HASANOV, F. (2013). Azerbaycan'ın piyasa ekonomisine geçiş sürecinde karşılaştığı sorunlar ve çözüm arayışları. Selahattin Sarı, Alp H. Gencer ve İlyas Sözen (Ed.), *International Conference on Eurasian Economies* (s. 394-402) içinde. St. Petersburg, Rusya.
- CHEN L. ve AKLIKOKOU A.K. (2019). Relating e-government development to government effectiveness and control of corruption: a cluster analysis, *Journal of Chinese Governance*, 1-19, DOI: 10.1080/23812346.2019.1698693.
- COLDOŞOV, A. (2017). Kırgızistan'ın iç siyaseti. Cengiz Buyar (Ed.). *Kırgızistan Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset içinde* (s. 245-286). Bışkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Orta Asya Araştırmaları Merkezi
- COOLEY, A. (1999). *Depending Fortunes: Aid, Oil and the Formation of the Post-Soviet Colonial States*. USA: Columbia University Press.

- ÇAĞLAR, A. (2018). Kazakistan'ın ulus inşa süreci ve ekonomi politikası. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 60-84.
- ÇAMAN, E. (2008) Üçüncü On Yılında Türkiye'nin Orta Asya Bölgesel Politikası: Sübjektif Algılardan Gerçeklere. (in) M. Turgut Demirtepe ve G. Özkan (eds). *Uluslararası Sistemde Orta Asya. Dış Politika ve Güvenlik*, Ankara: USAK, 175-223.
- ÇAMAN, E. ve DAĞCI, K. (2014). Özbekistan'da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(8), 8-22.
- ÇEVİK, S. ve TURAN, E. (2007) Devletin Kurumsal Dönüşümü Orta Asya Cumhuriyetleri Perspektifinden, *Bilig*, 42, 205-224.
- ÇOKGEZEN, M. (2004) Corruption in Kyrgyzstan: the facts, causes and consequences, *Central Asian Survey*, (23)1, 79-94.
- ÇOLPAN KAVUNCU, A. (2014). Özbekistan'da merkez-yerel ilişkisi: Taşkent Mahalleleri üzerine bir deneme. *Bilig*, 71, 123-146.
- DEİK (2012). Özbekistan Ülke Bülteni. Erişim Adresi: <https://www.deik.org.tr/uploads/ozbekistan-ulke-bulteni.pdf>
- DİCKEY, D. A., ve FULLER, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- DİCKEY, D. A., ve FULLER, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057-1072.
- EGELİ, H. (2002) Geçiş Ekonomilerinde Mali Saydamlık", *Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları*: 29, Kongre Dizisi: 3, 02-04 Mayıs 2002, Bişkek- Kırgızistan.
- ENGVALL, J. (2014) Why are public offices sold in Kyrgyzstan? *Post-Soviet Affairs*, 30(1), 67-85.
- EVANS, P. (2004). "Development as institutional change: The pitfalls of monocropping and the potentials of deliberation". *Studies in Comparative International Development*, 38 (4), 30-52.
- FUKUYAMA, F. (2004). *State-building: Governance and world order in the twenty-first century*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- GALLO, E. (2021). Globalisation, authoritarianism and the Post-Soviet State in Kazakhstan and Uzbekistan. *Europe-Asia Studies*, 73(2), 340-363.
- GARCIA-SANCHEZ I.M., CUADRADO-BALLESTEROS, B. ve FRIAS-ACEITUNO, J. (2013) Determinants of Government Effectiveness, *International Journal of Public Administration*, 36(8), 567-577.
- GEDİZ ORAL, B. (2011). Yolsuzlukla uluslararası alanda mücadele ve Türkiye'de yolsuzlukla mücadelenin kurumsal yapısı. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 30(1), 163-192.
- GİRAY, F. (2010). Yolsuzlukla mücadelede e-devlet ve Türkiye'deki durum. *Sosyoekonomi*. 2010-2. 153-178.
- GLEASON, G. (2003) *Markets and Politics in Central Asia*, London/New York: Routledge.
- GOMULKA, S. (2000) Makroekonomik Politicies and Achievements in Transition Economies, 1989-1999, *Economic Survey of Europe*, No2/3, 1-37.
- GÖMEÇ, S.Y. (2015). *Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları tarihi* (5. Baskı). Ankara: Akçağ Basım Yayım.
- GRAY, C., RYTERMAN, R., ve HELLMAN, J. (2004). *Anticorruption in Transition 2: Corruption in Enterprise-State Interactions in Europe and Central Asia 1999-2002*, Washington DC: World Bank. Erişim: 09 Ekim 2021, <http://lnweb18.worldbank.org/eca/ecspeExt.nsf/Attached/>

Povertypercent20Reductionpercent20andpercent20Economicpercent20Management2/FILE/wbpercent20Anticorrupt2percent20pub.pdf.

- GÜNEŞ, H. (2011). Başkanlık, parlamentarizm ve yerel ağlar: Özbek ve Kırgız siyasal sistemlerinin yeniden düzenlenmesi. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 45, 23-43
- GÜRBÜZ, Y.E. (2011). Orta Asya'nın ortasında bir ada: Kırgızistan. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz (15), 419-447.
- GÜRBÜZ, Y.E. (2012). Demokrasi ve otoriterlik sarkacında: Kırgızistan. Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım (Yay. Haz.). *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler I. Kitap içinde* (s. 133-220). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını
- HALE, H.E. (2006). Democracy or autocracy on the march? The colored revolutions as normal dynamics of patronal presidentialism. *Communist and Post-Communist Studies*, 39, 305-329.
- HARYMAWAN, I. ve NOWLAND, J. (2016). Political connections and earnings quality How do connected firms respond to changes in political stability and government effectiveness? *International Journal of Accounting & Information Management*, 24(4), 339-356.
- HASANOĞLU, M. (2007). Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Çabaları, *Sayıştay Dergisi*, 69, 73-90.
- HASANOĞLU, M. (2019). Kamu Yönetiminin Değişimi ve Azerbaycan Yerel Yönetimler Sistemi Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2(1), 111-133.
- HORÁK, S. (2012). Changes in the political elite in Post-Soviet Turkmenistan. *China and Eurasia Forum Quarterly*, 8(3), 27-46.
- HORÁK, S. (2012). The elite in post-Soviet and post-Niyazow Turkmenistan: does political culture form a leader?. *Demokratizatsiya*, 20(4), 371-385.
- HUNTINGTON, S. P. (1968) *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- IMANALIEV, M. (2007). *Issues of National Statehood in Central Asia*. Institute for Public Policy Kyrgyzstan, Bishkek. Erişim: 03 Ekim 2021, <http://www.ipp.kg>.
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (IMF) (2000). *World Economic Outlook Report, Focus on Transition Economies*. Erişim: 09 Ekim 2021, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2000/02/pdf/chapter1.pdf>
- İBA, Ş. (2009). Kırgızistan'ın Anayasa serüveni ve Jogorku Keneş. *Avrasya Etüdlere*, 36(2), 47-62.
- İŞLER, K. ve KUTLUAY TUTAR, F. (2020). Yolsuzlukla mücadele: Seçilmiş ülke örnekleri. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(1), 30-41.
- JOHANSEN, L. (2001) *Governance and State Capacity in Post-Communist States*, ECPR Joint Sessions of Workshop, Institute of Political Studies, Grenoble.
- JUTTING, J., DRECHSLER, D., BARTSCH, S. ve DE SOYSA, I. (2007). *Informal institutions: How social norms help or hinder development*. Paris: OECD
- KAGANOVA, O., AKHMATOV, A. ve UNDELAND, C. (2008). "Introducing more transparent and efficient land management in post-socialist cities: Lesson from Kyrgyzstan", *International Journal on Strategic Property Management*, 12 (3). 161-181.
- KALINICHENCO, L. N. ve SEMENOVA, N. N. (2001) *The Economy of Kazakhstan*, A. Vassiliev (Ed.) *Central Asia: Political and Economic Challenges in the Post-Soviet Era*, London: Saqi Books.

- KANLIDERE, A. (2017). Özbekistan Cumhuriyeti. Abdulvahap Kara ve Fahri Solak (Yay. Haz.). Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri içinde (s. 153-186). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını.
- KAPOOR, M. ve RAVÍ, S. (2009). Determinants of corruption: government effectiveness vs. cultural norms. *The BE Journal of Economic Analysis & Policy*, 12(1), 1-21.
- KARA, A. (2017). Kazakistan Cumhuriyeti. Abdulvahap Kara ve Fahri Solak (Yay. Haz.). Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri içinde (s. 73-132). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını.
- KARA, M. (2002). Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 14, 235-252.
- KARAKAŞ, M. ve ÇAK, M. (2007). Yolsuzlukla mücadelede uluslararası kuruluşların rolü. *Maliye Dergisi*, 153, 74-101.
- KARALOV, Z. (2002). Azerbaycan'da Yerel ve Bölgesel Özyönetimin Perspektifleri, Bakü: Pedagogika.
- KARAMOLLAOĞLU, A.Ö. (2011). Kırgız Sayıştay'ının kapasite geliştirme faaliyetleri. *Sayıştay Dergisi*. 81, 143-154.
- KAUFMANN, D., KRAAY, A. ve MASTRUZZI, M. (2009). Governance Matters VII: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996-2007. Policy Research Working Paper 4654, 1-102.
- KAYA, Ö.C. (2021, 12 Nisan). Kırgızistan, devlet başkanlığı sistemi referandumuna "evet" dedi. Kırım Haber Ajansı. Erişim adresi: <https://qha.com.tr/haberler/politika/kirgizistan-devlet-baskanligi-sistemi-referandumuna-evet-dedi/315743/>
- KAZAKİSTAN ANAYASASI (2012). Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası. Abdurrahman Eren ve Ali Asker (Yay. Haz.). *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları içinde* (s. 59-99). Ankara: TÜRKPA Yayınları.
- KAZAKİSTAN, KZ. (2017, 21 Haziran). Türkmenistan'da yolsuzluk gerekçesiyle toplu gözaltılar başladı. Erişim Adresi: <https://www.kazakistan.kz/turkmenistanda-yolsuzluk-gerekcesiy-le-toplu-gozaltilar-basladi/>
- KHAİRMUKHANMEDOV, N. (2017). Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki başkanlık sisteminin yapısal özelliği ve sorunları. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(5), 1-20.
- KIRGIZİSTAN ANAYASASI (2012). Kırgız Cumhuriyeti Anayasası. Abdurrahman Eren ve Ali Asker (Yay. Haz.). *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları içinde* (s. 99-142). Ankara: TÜRKPA Yayınları.
- KOÇAK, M. ve YAPRAK, A. (2020). Alman Bild Gazetesinde "Barış Pınarı Harekâtı": Bir Eleştirel Söylem Çözümlemesi, Konya: Palet Yayınları.
- KODAMAN, T. ve BİRSEL, H. (2006). Bağımsızlık sonrası Özbekistan ve dış politikası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 413-442.
- KONOVALOV, S.A. (2008). Kazakistan ve Türkiye'deki bazı siyasi gelişmelerin karşılaştırılması üzerine. *Sosyoloji Dergisi*, 3(16), 245-250.
- KORRUPSİYAYA QARŞI MÜBARİZ HAQQINDA AZRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU. Erişim Adresi: <http://www.e-qanun.az/framework/5809>.
- KUBICEK, P. (2000). "Post-communist political studies: Ten years later, twenty years behind?". *Communist and Post-Communist Studies*. 33 (3), 295-309.
- KUN.UZ (2021, 29 Mayıs). President Mirziyoyev heavily criticizes corruption cases in Samarkand. Erişim Adresi: <https://kun.uz/en/news/2021/05/29/president-mirziyoyev-heavily-criticizes-corruption-cases-in-samarkand>

- KUNYSZ, N. (2012). From sultanism to neopatrimonialism? Regionalism within Turkmenistan, *Central Asian Survey*, 31(1), 1-16.
- KYRGYZ GOVERNMENT. (2003). National Poverty Reduction Strategy 2003–2005. Comprehensive Development Framework of the Kyrgyz Republic to 2010: Expanding the Nation's Potential, Bishkek, Kyrgyzstan: Kyrgyz Government. Erişim: 08 Ekim 2021, http://cdf.gov.kg/en/cdf/nspr/new/prsp_last.htm.
- MAKSZIMOV, V. (2020, 27 Ocak). Uzbekistan is open for 'conscientious foreign investors', seeks 'honesty vaccine'. Erişim Adresi: <https://www.euractiv.com/section/central-asia/news/uzbekistan-is-open-for-conscientious-foreign-investors-seeks-honesty-vaccine/>
- MAMYROV, E. (2017). Temel hakların koruyucusu olarak Kırgız Cumhuriyeti Anayasa Kurulu. *Anayasa Yargısı*, 34, 199-201.
- MARCH, A.F. (2003). State ideology and the legitimation of authoritarianism: The case of post-Soviet Uzbekistan, *Journal of Political Ideologies*, 8(2), 209-232.
- MCC (T.Y.). Government Effectiveness Indicator, www.mcc.gov/who-we-fund/indicator/government-effectiveness-indicator#fn-4-a, E.T.: 16.07.2021
- MERİÇ, M. (2002) Geçiş Ekonomilerinde Mali Reformlar Kırgızistan Cumhuriyeti İçin Dersler, Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 29, Kongre Dizisi: 3, 02-04 Mayıs 2002, Bişkek- Kırgızistan.
- MERRY, E. W. (2004) Governance in Central Asia: National in Form, Soviet in Content, *Cambridge Review of International Affairs*, 17(2), 285-300.
- MIKHALEV, V. and HEINRICH, G. (1999). Kyrgyzstan: A Case Study of Social Stratification. Helsinki: United Nations University, World Institute for Development Economics Research.
- MUHAMMADSIDIKOV, M. (2015). Özbekistan'da toplumsal yaşamın ana özelliği hoşgörü, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, 7-14.
- MUKANOVA, N. (2008). "New Public Management reform in Kyrgyzstan". In G. Peters, (Ed.), *Mixes, Matches, and Mistakes*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative, Open Society Institute. 197-297.
- NARMAMBETOVA, A. ve AKMAN, Ç. (2018). Kırgızistan Cumhuriyetinde yerel yönetimler. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 457-475.
- NOGAYEVA, A. (2019). Geçmişten günümüze Kazakistan. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 347-353.
- NYE, J. S. (1967). Corruption and political development: A cost-benefit analysis. *American Political Science Review*, 61(2), 417-427.
- ODİLJON, G. (2021). Stages of combating corruption in the Republic of Uzbekistan. *Middle European Scientific Bulletin*. 8, 270-274.
- ÖKMEN, M. (2001). Yerel yönetimlerin sosyal teorisi ve Rusya'da yerel yönetimler: Özbekistan örneği. *Avrasya Dosyası*, 7(3), 38-66.
- ÖKMEN, M. ve ŞEKER, G. (2013). Özbekistan'da kamu yönetimi sistemi ve yerel yönetimler. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*. 4(21). 121-147.
- ÖZBEKİSTAN ANAYASASI (2012). Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası. Abdurrahman Eren ve Ali Asker (Yay. Haz.). *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları içinde* (s. 143-180). Ankara: TÜRKPA Yayınları.
- ÖZCAN, K. (2017). Türkmenistan Cumhuriyeti. *Abdulvahap Kara ve Fahri Solak (Yay. Haz.)*. Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri içinde (s. 187-246). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını.

- ÖZER, M.A. ve OTYZBAY, Z. (2018). Türkiye ve Kazakistan örneğinde e-Devlet uygulamalarının kamu yönetiminde verimliliğe etkisi. *Verimlilik Dergisi*, 4, 71-91.
- PARLETT, W. (2021). Kyrgyzstan's 2021 Constitution: A brief comparative and historical analysis. *Melbourne Legal Studies Research Paper*, 944, 1-15.
- PERRON, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.
- PERRON, P. (1997). Further evidence on breaking trend functions in macroeconomic variables. *Journal of Econometrics*, 80(2), 355-385.
- PEYROUSE, S. (2010). Berdymukhammedov's Turkmenistan: A modest shift in domestic and social politics. *China & Eurasia Forum Quarterly*, 8(3), 47-66.
- PHILLIPS, P. C., & PERRON, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- PIERSON, P. (2000). "Increasing returns, path dependence, and the study of politics". *American Political Science Review*, 94 (2), 251-267.
- POLESE, A., BEACHÁIN, D.Ó. ve HORÁK, S. (2017) Strategies of legitimation in Central Asia: regime durability in Turkmenistan, *Contemporary Politics*, 23(4), 427-445.
- POMFRET, R. (2001) Economic Development Strategies in Central Asia Since 1991, *Asian Studies Review*, 25(2), 185-200.
- PUTZ, C. (2020). Another 13 Years on Corruption Charges for Gulnara Karimova. *The Diplomat*. Erişim Adresi: <https://thediplomat.com/2020/03/another-13-years-on-corruption-charges-for-gulnara-karimova/>
- QHA (2018a, 5 Mart). Özbekistan'da devlet görevlilerine düğünlere katılma yasağı getirildi. Kırım Haber Ajansı. Erişim Adresi: <http://old.qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/ozbekistan-da-devlet-gorevliilerine-dugunlere-katilma-yasagi-getirildi/167178/>
- QHA (2018b, 9 Şubat). Kırgızistan Cumhurbaşkanı Jeenbekov, yolsuzlukla mücadele sözü verdi. Kırım Haber Ajansı. Erişim Adresi: <http://old.qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/kirgizistan-cumhurbaskani-jeenbekov-yolsuzlukla-mucadele-sozu-verdi/165958/>
- QHA (2018c, 6 Mart). Kırgızistan'da "yolsuzlukla mücadele" mitingi. Kırım Haber Ajansı. Erişim Adresi: <http://old.qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/kirgizistan-da-quot-yolsuzlukla-mucadele-quot-mitingi/167228/>
- QHA (2018d, 24 Nisan). Jeenbekov: "Kırgızistan'daki en yozlaşmış kurum yargı organı". Kırım Haber Ajansı. Erişim Adresi: <http://old.qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/jeenbekov-quot-kirgizistan-daki-en-yozlasmis-kurum-yargi-organi-quot/169655/>
- QHA (2018e, 9 Aralık). Rüşvet almamak için Kur'an'a el basarak yemin ettiler. Kırım Haber Ajansı. Erişim Adresi: <http://old.qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/rusvet-almamak-icin-kur-an-a-el-basarak-yemin-ettiler/175447/>
- QHA (2018f, 30 Ekim). Kazakistan'da şeffaf devlet için mobil uygulama. Kırım Haber Ajansı. Erişim Adresi: <http://old.qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/kazakistan-da-seffaf-devlet-icin-mobil-uygulama/174587/>
- RAKHMANOV, S. (2019). Review of anti-corruption legislation of the Republic of Uzbekistan and issues of its further improvement. *Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратураси Академияси Ахборотномаси*, 5, 61-68.
- RAMAZANOĞLU, G. ve ACAR, İ.A. (2006). Bir geçiş ekonomisi örneği olarak Kırgızistan: Siyasi, ekonomik ve toplumsal yansımalar. *Review of Social, Economic and Business Studies*, 7(8), 385-402.

- RANOV, Z. (2021). Kazakistan'da yolsuzlukla mücadele reformları. Eurasian Research Institute Weekly E-Bulletin, 291, Erişim Adresi: <https://www.eurasian-research.org/publication/anti-corruption-reforms-in-kazakhstan/?lang=tr>
- REHİMLİ, R. (2009). Azerbaycan yönetim sistemi. Journal of International Social Research, 2(9), 377-386.
- REHİMLİ, R. (2014). Devletin yeniden yapılanması sürecinde yolsuzlukla mücadele (Azerbaycan örneği). Akademik Hassasiyetler, 1(Kasım 2014 Özel Sayı), 115-124.
- RIGGS, F.W. (1996). Para-modernism and bureau power: An essay honoring Dwight Waldo Honolu: University of Hawaii Press.
- ROGOV, I.I. (2012). Hukuk devletin oluşumunda Kazakistan Anayasa Konseyi'nin öncelikleri. Anayasa Yargısı, 29, 299-303.kırgı
- SAKINÇ, S. (2005). Kırgızistan'da demokratik yerinden yönetim: Reform uygulamaları ve sorunlar. Yönetim ve Ekonomi, 12(2), 197-210.
- SARI, Y. (2010). Kırgızistan'da iktidarın el değiştirmesi: Akayev ve Bakiyev'in düşüşü. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmalar, 5(9), 27-47.
- SARIAHMETOĞLU, N. ve YEŞİLOT, O. (2017). Azerbaycan Cumhuriyeti. Abdulvahap Kara ve Fahri Solak (Yay. Haz.). Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri içinde (s. 7-72). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını.
- SCHMITZ, A. (2021). Revolution again in Kyrgyzstan: forward to the past?. Stiftung Wissenschaft und Politik -SWP- Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, 8, 1-4, Erişim adresi: <https://doi.org/10.18449/2021C08>
- SENTURIA, J. J. (1931) Corruption, Political. Encyclopaedia of the Social Sciences Cilt: 4 içinde, (s. 448 – 452).
- SHERYAZDANOVA, G. ve BUTTERFIELD, J. (2017). E-Government as an anti-corruption strategy in Kazakhstan. Journal of Information Technology & Politics. 14(1), 83-94.
- SHLEIFER, A. ve VISHNY, R. W. (1993). Corruption. The quarterly journal of economics, 108(3), 599-617.
- SOLAK, F. (2017). Kırgız Cumhuriyeti. Abdulvahap Kara ve Fahri Solak (Yay. Haz.). Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri içinde (s. 133-152). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını.
- SÖZEN, İ., ALKAN, A.A. ve SARI, S. (2010). Orta Asya Cumhuriyetlerinde yolsuzluk ve iktisadi özgürlük. International Conference On Eurasian Economies, 2. Oturum: Büyüme ve Gelişme, 136-142.
- SULLIVAN, C.J. (2020). Neutrality in perpetuity: Foreign policy continuity in Turkmenistan. Asian Affairs, 51(4), 779-794.
- THEOBALD R. (1990) What is Corruption?. In: Corruption, Development and Underdevelopment. Palgrave Londra: Macmillan.
- TİKA (1996). Azerbaycan Ülke Raporu, Ankara: TİKA Yayınları
- TİKA (1996). Kafkasya ve Orta Asya: Bağımsızlıktan Sonra Geçmiş ve Gelecek Konferansı, Ankara: TİKA Yayını.
- TOBB (1992). Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye ile İlişkileri, İstanbul: TOBB Yayınları.
- TOGAN, İ. (2012). Bugünü anlamak için Orta Asya tarihine bir bakış. Ayşegül Aydınğün ve Çiğdem Balım (Yay. Haz.). Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler I. Kitap içinde (s. 19-50). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını

- TRT AVAZ (2017, 5 Haziran). Türkmenistan'da yolsuzluk ve rüşveti önleme amaçlı etkin önlemler. Erişim Adresi: <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/turkmenistan-da-yolsuzluk-ve-rusveti-onleme-amacli-etkin-onlemler/593515bf01a30a0fc8473ee8>
- TRT AVAZ, (2021, 25 Haziran). Kırgızistan Cumhurbaşkanı Caparov, Yolsuzlukla Mücadele Hizmetleri'ni kaldırdı. Erişim Adresi: <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/kirgizistan-cumhurbaskani-caparov-yolsuzlukla-mucadele-hizmetlerini-kaldirdi/60d5cea901a30a35684c5014>
- TRT HABER (2011, 29 Temmuz). Türkmenistan'da rüşvet operasyonu. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkmenistanda-rusvet-operasyonu-4010.html>
- TUGJANOV, E.L. (2011). Kazakistan Cumhuriyeti Milli Politikasının temel özellikleri hakkında. *Sosyoloji Dergisi*, 3(22), 589-594.
- TURAN HABER AJANSI (2019, 29 Aralık). Türkmenistan, yolsuzluk suçlamasıyla suçlananların affedilmesini yasakladı. Erişim Adresi: <https://www.turanhaberajansi.org/haber/894/turkmenistan-yolsuzluk-suclamasiyla-suclananlarin-affedilmesini-yasakladı.html>
- TURAN, E. (2009). Geçiş Ekonomilerinde Yerleşme Reformları: Azerbaycan Örneği, *Journal of Azerbaijani Studies*, 12, 1-2, 579-592.
- TURAN, E. ve ÇELİK, M. Y. (2016). Geçiş Sürecinde Kırgızistan'daki Kamu Yönetimi Reformları, Uluslararası Dünden Bugüne Türkiye-Kırgızistan İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, 22-24 Mayıs 2015, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Ortadoğu Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- TURAN, E. ve ÇEVİK, S. (2006). Kamu Yönetiminde Paradigmal Dönüşüm: Orta Asya Cumhuriyetleri Örneği, Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi: SSCB Sonrası Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değişim, 18-21 Eylül 2006, Kocaeli-Türkiye.
- TUTAR, H. (2005). Kırgızistan'daki son gelişmeler üzerine bir değerlendirme. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 3, 169-182.
- TÜRK, F. (2008). Transformasyon sürecinde Özbekistan'da siyasal partiler ve Özbek muhalefet liderlerinin Türk-Özbek ilişkileri üzerine etkileri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 53-81.
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (T.Y.). Özbekistan'ın Siyasi Görünümü. Erişim Adresi: <https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- TÜRKMENİSTAN ANAYASASI (2012). Türkmenistan Anayasası. Abdurrahman Eren ve Ali Asker (Yay. Haz.). *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları içinde* (s. 181-206). Ankara: TÜRKPA Yayınları.
- U.S. EMBASSY IN TURKMENISTAN (2015, 8 Ağustos). 2015 Investment Climate Statement (Turkmenistan). Erişim Adresi: <https://web.archive.org/web/20161123120038/https://turkmenistan.usembassy.gov/ics.html>
- UÇAR, A. ve ÇAĞATAY, U. (2013). Kazakistan'da yerel yönetimler. Mustafa Ökmen ve Fikret Elma (Yay. Haz.). *Türk Dünyasında yerel yönetimler içinde* (s. 99-118). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını.
- UĞUR, H. (2012). Türkiye'nin yolsuzlukla mücadele enstrümanları. *TBB Dergisi*, 98, 301-344.
- UMBETALIYEVA, T.B. (2001). Kazakistan'daki siyasal gelişmeler. *Avrasya Dosyası*, 7(4) Kazakistan-Kırgızistan Özel Sayı, 85-99.
- UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAM (UNDP). (2004). Public Administration Reform Practice Note. New York: UNDP. Erişim: 07 Ekim 2021, <http://www.Undp.Org/Policy/Practicenotes.Htm> p.4

- URİNBOYEV, R. ve SVENSSON, M. (2013). Living law, legal pluralism, and corruption in post-Soviet Uzbekistan. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 45(3), 372-390.
- UŞD (2014, 30 Aralık). Yolsuzluk Nedir? Erişim Adresi: <https://www.seffaflik.org/yolsuzluk/yolsuzluk-nedir/>
- ÜNAL, G. (2018). State-building process in Uzbekistan: Many miles to go. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 5(3), 519-537.
- WARF, B. (2016) Geographically uneven landscapes of Asian corruption. *Asian Geographer*, 33(1), 57-76.
- WEBER, M. (2003). *Sosyoloji Yazıları*, (Çev. Taha Parla), İstanbul: İletişim.
- WORLD BANK. (2007). *Joint Country Support Strategy for the Kyrgyz Republic (2007-2010)*. Report No 39719-KG., Erişim: 09 Ekim 2021, http://www.siteresources.worldbank.org/INTKYRGYZ/Resources/JCSSENG_07.pdf.
- YALDIZ, F. ve ÖZEN, Ç. (2021) *Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, F. Yaldız (ed.) 30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Küresel Politika, Ankara: Nobel, 15-38.
- YERELİ, A.B., ATSAN, E. ve KIZILTAN, M. (2015). Yolsuzlukla mücadelede E-Yönetişim ve Kırgızistan'daki durum. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(12), 129-150.
- YEVGENİYA, M. ve NUGMANOVA, M.A. (2021). Fighting Corruption in the Republic of Uzbekistan. *Proceedings of Global Technovation 4th International Multidisciplinary Scientific Conference içinde* (s. 171-173). Paris, Fransa.
- YIKICI, A. ve BİLGİLİ, M.Y. (2021). Türkiye ve Kazakistan Belediyelerinin yerel özerklik bağlamında karşılaştırılması. *Memleket Siyaset Yönetim*, 16(35), 97-124.
- YILDIRIM, E. (2012). *Türkmenistan: Aşiretten ulusa*. Ayşegül Aydıngün ve Çiğdem Balım (Yay. Haz.). *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler I. Kitap içinde* (s. 397-482). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını
- YILDIZ ÖZSALMANLI, A. ve ALİYAROVA, A. (2019). Azerbaycan'da kamu personeli ücret yönetimi ve politikaları üzerine bir değerlendirme. *Çağdaş Yönetimleri Bilimleri Dergisi*, 1(6), 36-53.
- YILDIZ, H. (2002) *Geçiş Ekonomilerinde Dönüşüm Süreci ve Mali Reformlar, Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 29, Kongre Dizisi: 3, 02-04 Mayıs 2002, Bişkek-Kırgızistan*.
- YILMAZ, S. (1997). Karakalpak Türkleri ve bugünkü Karakalpakistan. *Yeni Türkiye*, 3(16), 1320-1329.
- ZABORTSEVA, Y.N. (2018) *Niyazov's Ideology and its Symbolism: The Cult of the Leader, Nationalism and its Suppression of Critical Thinking*. *Politics, Religion & Ideology*, 19(4), 510-530.
- ZAMAN, S. (2014). *Siyasi coğrafya açısından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*. Ankara: Pegem Akademi.

ALMANYA'NIN ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ'NE YÖNELİK POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE KAZAKİSTAN STRATEJİSİ

Öğr. Gör. Asuman YAPRAK
Kastamonu Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu

GİRİŞ

Orta Asya, tarihi, kültürü, siyasi ve ekonomik önemi ayrıca Doğu ile Batı arasındaki köprü rolü nedeniyle Avrupa Birliği ve Almanya için önemli bir bölgedir. Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılması ile birlikte Avrupa Birliği (AB), Çin ve Rusya'nın yanı sıra Almanya da Orta Asya Cumhuriyetleri'ne ayrı bir önem atfetmiştir. Bunu ise tüm Orta Asya devletlerinde diğer AB ülkelerine kıyasla ilk olarak büyükelçilikler açarak göstermiştir. Almanya Eylül 2001 yılına kadar tüm Orta Asya Cumhuriyetleri'nde büyükelçilikleri bulunan tek Avrupa ülkesi olmuş ve böylece "ulusal çıkarları temsil etmenin ötesine geçen" görevler üstlenmiştir.

Almanya ve Avrupa'nın başlangıçta Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yönelik ilgisini bu bölgede yer alan enerji ve hammadde kaynakları oluşturmuştur. Almanya ve AB için stratejik olarak önemli bir enerji tedarikçisi varsayılan bu bölge ile enerji arzının garanti altına alınması hedeflenmiş, bu doğrultuda INNOGATE ve TRACECA gibi programlar ile ulusötesi bir altyapının kurulmasını teşvik etmek ve daha yakın bağlantılar için bir politika geliştirmek amaçlanmıştır. Almanya ikili ekonomik iş birlikleri ile kendi sanayisinde ihtiyaç duyduğu ve ülkesinde bulunmayan hammaddelerini bu bölgeden ithal ederek, karşılığında altyapı, telekomünikasyon, tesis inşaatı ve demiryolu teknolojisi gibi hizmetler sunmuştur. Federal Almanya Cumhuriyeti Orta Asya bölgesinde başta Kazakistan olmak üzere birçok kalkınma ve ekonomik reformları teşvik etmekte, bu ülkeleri uzmanlık bilgisi ve teknolojiler ile desteklemektedir. Kalkınma işbirliğinin odak noktasında piyasa ekonomisi yapılarının oluşturulması, tarım, ulaşım, insan hakları, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, demokratikleşme ve enerji alanlarında reformların desteklenmesi bulunmaktadır. Buna yönelik Orta Asya Cumhuriyetleri'nde birçok Alman kurum ve kuruluşların temsilcilikleri açılmış ve halen Orta Asya devletleri ile işbirliği içinde görev yapmaktadırlar. Almanya'nın Orta Asya stratejisinde kültürel, ekonomik ve siyasi çıkarların yanı sıra güvenlik çıkarları da önemli bir yer almaktadır.

11 Eylül terör saldırısı sonrası Afganistan'da yaşanan savaş ve terörle mücadele kapsamında Güney Özbekistan'da yer alan Termez askeri havaalanı hava ulaşım üssü olarak kullanılmış ve Kalıcı Özgürlük Operasyonuna (OEF) ve Uluslararası Güvenlik Destek Gücü'ne (ISAF) katılım amacıyla Alman askerleri konuşlandırılmıştır. Alman askerlerinin Afgan savaşına katılmasıyla birlikte Almanya'nın güvenlik çıkarları da paralel olarak artmıştır. Güvenlik ile sadece Afganistan'daki savaşı değil, aynı zamanda bölgeden kaynaklanan genişletilmiş güvenlik tehditleri de ifade edilmektedir. Bunlar arasında uyuşturucu, silah ve insan kaçakçılığı, düzensiz göç, bölgenin ekonomik gerilemesinin Avrupa üzerindeki etkileri ve istikrarı tehlikeye atan radikal İslamcı hareketlerin ortaya çıkması sayılabilir.

Orta Asya Cumhuriyetleri ve Almanya'nın yakın ilişkileri, Almanya'nın Orta Asya'ya yönelik dış politikasına yön veren hedef ve amaçları, jeopolitik konununun dışında birçok önemli noktadan oluşmaktadır. Bunlardan biri Orta Asya Cumhuriyetlerinde yaşayan Alman azınlıklardır. Almanya öncelikle Orta Asya bölgesinde ikamet eden Alman kökenlilerin yaşam koşullarını iyileştirmeyi ve Orta Asya'ya sosyo-kültürel entegrasyonlarını amaçlamış ancak başarılı olamamıştır. Alman kökenlilerin birçoğu 1990'ların sonunda Orta Asya bölgesini terk etmiştir. Orta Asya devletleri bağımsızlıklarına kavuşmadan önce Kazakistan'da 1 milyona yakın Alman asıllı yaşarken, bu sayı günümüzde yaklaşık 180.000'e kadar gerilemiştir. Almanya ile Orta Asya devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin yanı sıra ikili kültürel ilişkilerin genişletilmesine de öncelik verilmiştir. 1993 yılında Goethe Enstitüsü Ofisi açılmış, 1994 yılında Almanya ile Kazakistan arasında ikili kültür anlaşması imzalanmış, 1999 yılında Alman-Kazak Üniversitesi kurulmuş, ekipman, öğretim materyalleri, Almanca dil kursları ve okullarda Almanca dersleri finanse ve teşvik edilmiştir.

Almanya Orta Asya cumhuriyetleri arasında en güçlü ilişkileri Kazakistan ile kurmuş ve Kazakistan Almanya'nın Orta Asya'daki en önemli ekonomik ortağı haline gelmiştir. Kazakistan'da günümüzde 200'e yakın Alman şirket bulunmaktadır ve iki ülke arasındaki ilişkiler dinamik bir şekilde gelişmektedir. Almanya ve Kazakistan, 1992 yılından beri diplomatik ilişkiler sürdürmektedir. Almanya, Kazak modernleşmesini ilerletmeyi amaçlayan şirket ve kuruluşlar kurmuş, Alman teknolojisi ve uzman bilgisi ile bu amacı desteklemiştir. Kurulan çalışma grupları ve ekonomi kulüpleri ile Kazak şirketlerinin piyasaya girişleri desteklenmiş ve kolaylaştırılmıştır. Böylece Almanya AB ülkeleri arasında Kazakistan tarafından en çok tercih edilen ülke haline gelmiş ve ticari hacim de bu yönlü artmıştır. Almanya'nın ise Kazakistan'a yönelik çıkarını ekonomisinin gücünü oluşturan hammaddeye erişimi oluşturmaktadır. Gerekli olan hammadde bolluğu ile Kazakistan, Almanya için güçlü bir ticaret ortağı haline gelmiştir. Buna karşılık Almanya Kazakistan'a yukarıda da belirtildiği gibi teknolojik destek sağlamış ve iki tarafın da ulusal çıkarlarını içeren "Hammaddeye Karşılık Teknoloji" anlaşması imzalanmıştır.

Alman-Kazak ilişkisini sadece ekonomik ve siyasi çıkarlar karakterize etmemektedir. Aynı zamanda orada yaşayan Alman kökenli vatandaşlar ve yürütülen eğitim programları ve projeleri ile sosyo-kültürel faaliyetler de sayılabilmektedir. Dolayısıyla hem ekonomi politikasına ilişkin hem de sosyo-kültürel açıdan Orta Asya Cumhuriyetleri ve özellikle Kazakistan ve Almanya ilişkileri zaman içinde artmış ve önem kazanmıştır.

Bu çalışmada; Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan etmesi ile başlayan tarihsel süreçte Almanya'nın Orta Asya ülkelerine yönelik uyguladığı ekonomik, siyasi, güvenlik, kültürel ve eğitim politikaları incelenmiş, Almanya Orta Asya politikası ile AB Orta Asya politikası arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmuş, bu politikalara rehberlik eden ve egemen olan çıkarlar, çıkarların uygulanmasını etkileyen aktörler ve tedbirlerin yoğunluğuna ilişkin siyasetteki değişiklikler araştırılmıştır. Bu politikalar çerçevesinde Almanya'nın Kazakistan'a yönelik stratejisi ele alınmış ve bu kapsamda Almanya'nın Orta Asya politikası ve Kazakistan stratejisi değerlendirilmiştir.

1. ALMANYA'NIN ORTA ASYA POLİTİKALARI

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte hem bağımsızlığını kazanan Orta Asya ülkelerine hem de Batı ülkelerine yeni ortaklıklar kurma fırsatı doğmuştur. Dönüşüm sürecinde Orta Asya ülkeleri değişen siyasi koşullara uyum sağlamakta zorlanmış, ekonomik olarak bunalıma girmiş ayrıca sosyal eşitsizlikler ve çatışmalar artmıştır (Stadelbauer, 1994; akt. Alymbekova, 2014: 9). Sovyet ekonomik ve politik yapısına sıkıca entegre olmuş olan Orta Asya ülkeleri (Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan) kültürel, yapısal ve kurumsal açıdan oldukça çok benzerlikleri paylaşmaktadırlar (Çevik ve Turan, 2007: 214). Orta Asya bölgesinde yer alan diğer dört ülkenin aksine, Kazakistan sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde ekonomisini istikrara kavuşturmayı başarmıştır. Orta Asya bölgesi, bölgenin petrol ve doğal gaz gibi önemli enerji kaynakları açısından zengin olmasından dolayı siyasi, ekonomik ve güvenlik konularında başta Rusya, Çin, ABD, İran ve AB olmak üzere uluslararası güçlerin büyük ilgisini çekmiş ve bu doğrultuda enerjilerini çeşitlendirmenin bir yolu olarak dünya siyasetinin odak noktası haline gelmiştir (Alymbekova, 2014: 9). Bütün bu faktörler dolayısıyla Avrupa'nın en güçlü ekonomisine sahip olan Almanya'nın söz konusu bu Orta Asya ülkeleri ile stratejik ortaklıklar kurması kaçınılmaz olmuştur.

Almanya'nın Orta Asya'ya yönelik dış politikasına hangi sâiklerin ve hedeflerin yön verdiğini anlamak için, anahtar bir kavram olarak "çıkarların" göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Woyke'ye (1986: 37) göre dış politika ile uluslararası alanla ilgili genel siyasi, ekonomik, askeri ve sosyo-kültürel çıkarlar algılanmaktadır. Her devletin çıkarları doğrultusunda hareket ettiği ve çıkarların "dış politikadaki tüm değerler dizisinin en kapsamlı tanımı" olarak kabul edil-

diği konusunda yaygın bir fikir birliği bulunmaktadır (Siedschlag, 2001: 18). Bu doğrultuda Alman-Orta Asya ticaret ve enerji ilişkilerinin Alman dış politikası için önemi yıldan yıla artmakta ve Orta Asya'da siyasi ve güvenlik istikrarının korunması, ikili ilişkinin etkinliğinin sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (Ohkrimenko, 2020 :76). Federal Almanya Cumhuriyeti, Almanya'nın yeniden birleşme şansı anlamına gelen Gorbaçov'un reform çalışmalarını, 1991 yılından önce de desteklemekteydi. Bu yakın işbirliği Almanya'nın yeniden birleşmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da siyasi ve ekonomik kaygıların yanı sıra Pan-Avrupa istikrarı amacıyla da devam etmiştir. Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile aktörlerin sayısı artmış ve Almanya Aralık 1991 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) oluşturmak üzere birleşen yeni, bağımsız devletlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu topluluğa ise beş Orta Asya ülkesi olan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan da mensuptur. BDT'nin hem hedefleri hem de fiilen varlığı konusunda belirsizlikler olduğundan dolayı batılı devletler ve dolayısıyla Almanya, 1992'den itibaren ikili ilişkiler kurmaya odaklanmıştır. Mart 1992 tarihine kadar Almanya, tüm BDT devletlerini uluslararası hukuk kapsamında tanımış ve onlarla diplomatik ilişkiler kurmuştur (Bos, 2007: 456). Yeni kurulan Orta Asya Cumhuriyetleri ile diplomatik ilişkiler kuran ilk devletlerden biri olan Almanya, AB ülkeleri içinde Orta Asya Cumhuriyetleri'nin tümünde büyükelçiliği bulunan tek devlettir ve böylece Avrupa Birliği ve NATO'nun da çıkarlarını yerinde temsil etmektedir (Auswärtiges Amt, 2010: 5). Almanya'nın bölgede bugüne kadar ki kilit konumu, öncelikle ekonomik potansiyelinden ve bununla bağlantılı olarak Orta Asya Cumhuriyetleri'nin yatırım ve mali destek umutlarından kaynaklanmaktadır (Bos, 2007: 455).

Federal Almanya Cumhuriyeti ve Alman Demokratik Cumhuriyeti, 1991'den önce de BDT ülkeleri ile dış ticaret ortakları olduklarından dolayı - bir yandan batı ülkeleri arasında, diğer yandan Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (Comecon) içinde - her iki taraf da ekonomik işbirliğinin "mümkün olduğunca yüksek düzeyde" olması umudunu taşımaktaydı. Mevcut bağlantılar ve dil becerileri, özellikle Doğu Alman şirketleri için iş ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini desteklemiş ayrıca yeniden birleşme sonucunda planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş konusunda faydalı deneyimler edinen Almanya, Orta Asya ülkeleri için iyi bir örnek teşkil etmiştir (Reichel, 1994: 159-162).

Almanya özellikle bölgedeki hammadde yataklarıyla ve başlangıçta Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'daki petrol ve doğalgaz yataklarıyla ilgilenmiştir. Bugün ile karşılaştırıldığında, 1991 yılında rezervlerin çok daha büyük, yaklaşık olarak Kuveyt veya Irak'taki rezervlerin büyüklüğü kadar olduğu varsayılmıştır. Özellikle Kazakistan'ın 2007 yılındaki petrol rezervlerinin, dünyanın güvenli rezervlerinin yüzde 3,22'sini oluşturduğu varsayılmaktaydı. Bu değer düşük gibi görünse de Kazakistan'ın, Almanya'ya petrol tedarikçisi olan Norveç'in yaklaşık dört katı kadar rezervi bulunmaktaydı (Urdze, 2010: 188). Bu nedenle, Alman enerji grupları RWE ve E.ON-Ruhrigas da dâhil olmak üzere, Sovyet döneminde de Orta Asya rezervleriyle çeşitli Avrupa enerji grupları ilgilenmiştir.

Orta Asya ülkeleri petrol ve doğalgaz rezervlerinin yanı sıra Alman sanayisini ilgilendiren bakır, krom ve antimon gibi mineral hammaddelerde de önemli bir potansiyele sahiptir. Bağımsızlık sonrası 1996'da Almanya, Almanya'nın toplam krom ithalatının yüzde 23,5'ini Kazakistan'dan, yüzde 12'sini Özbekistan'dan ve yüzde 8,7 antimonu Kırgızistan'dan ithal etmiştir (BGR, 1998: XIV; akt. Klinnert, 2015: 32). Hammaddelerin işlenmesi için makine ve tesis üretimi konusunda güçlü olan Almanya bu potansiyeli daha da fazla kullanabilmek ve yüksek altyapı maliyetlerini azaltmak için yardımları ile 1990'larda madencilik ve hammadde endüstrisini piyasa temelli standartlara uyarlamaya başlamıştır (BGR, 1998: XV; akt. Klinnert, 2015: 32). 1990'larda Almanya'nın petrol sektörüne katılımı oldukça ılımlı olarak tanımlanabilirken, Almanya ekonomik faaliyetler, madencilik, altyapı, elektrik, telekomünikasyon, trafik, ulaşım ve ziraat mühendisliği sektörlerindeki projelere odaklanmıştır (Erler, 1999: 3).

1990'lı yıllarda Orta Asya'da enerji ve hammadde endüstrisindeki Alman şirketleri arasında şu şirketler ön plana çıkmıştır;

- Siemens,
- RWE / DEA AG,
- Preussag Energie GmbH,
- Mannesmann,
- AEG, MAN TAKRAF,
- WEMEX,
- Uranerzbergbau GmbH, Fuchs Systemtechnik ve
- Thyssen (BGR, 1998: 93; akt. Klinnert, 2015: 32).

Dönemin Dışişleri Bakanı Klaus Kinkel 1994 yılında Alman dış politikasının BDT ülkelerine yönelik hedeflerini şu şekilde belirtmiştir (Bos, 2007: 456):

- Siyasi ve ekonomik reformların desteklenmesi,
- Devletlerin uluslararası kurumlara entegrasyonu,
- Bölgesel ve etnik çatışmalarının çözülmesi,
- Bölgenin gelecek vaat eden pazarlarında kendini kurma hedefi ve
- Kültürel ve medya politikası.

Orta Asya Cumhuriyetleri'nde kurulan ve açılan Alman kurum ve kuruluşların temsilcilikleri ve daha önce açıklanan ekonomik ilişkiler belirtilen hedefler ile ilgili ilerleme kaydedildiğini kanıtlamaktadır. Kültür alanında ise 1993 yılında açılan Goethe Enstitüsü Ofisi ve 1994 yılında Almanya ile Kazakistan arasında ikili kültür anlaşması da bu durumu gösteren unsurlardandır. Ekonomik düzeyde, Alman İş Kulübü (Deutscher Wirtschaftsclub-DWK) 1995 yılında Kazakistan'da ve 1999 yılında Özbekistan'da kurulmuştur. Bunun dışında Kazakistan ile ekonomik işbirliği için bir işbirliği konseyi kararlaştırılmış ve Alman Sanayi

ve Ticaret Konferansı ve Alman Federasyonu için temsilci ofisleri kurulmuştur. Ayrıca 1952 yılında kurulan Alman Ekonomisinin Doğu Komitesi, faaliyetlerine genç BDT devletlerini de dâhil etmiştir (Reichel, 1994: 159). Almanya, Orta Asya ülkelerindeki siyasi ve ekonomik dönüşüm sürecini desteklemek amacıyla bölge için 1992'den 2001'e kadar olan dönemde 453 milyon Euro'luk iki taraflı kalkınma yardımı sağlamıştır (Gumpfenberg, 2002: 21; akt. Klinnert, 2015: 33).

Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan 1998 yılında belirli bir alanda özel finansman sağlayan kalkınma işbirliği için ortak ülkeler statüsünü almıştır. Tacikistan ise 2002 yılında ortak ülke statüsüne geçmiş ve o zamana kadar ağırlıklı olarak Almanya'dan gıda yardımı almıştır. Türkmenistan ile başlayan işbirliği, siyasi çerçevenin yetersiz olarak sınıflandırılması nedeniyle sonlandırılmıştır (Bos, 2007: 459). Orta Asya devletlerini uluslararası kurumlarla bütünleştirme hedefi ile ilgili olarak Almanya Uluslararası Para Fonu'na (IMF) ve Dünya Bankası'na katılma konusunda desteklemiştir (Reichel, 1994: 163).

Bağımsızlık sonrası ilk on yılı kapsayan süreçte (1991-2001) Almanya ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler, esas olarak hâlihazırda var olan ekonomik ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve kurumsallaşması ile karakterize edilebilmektedir. Güvenlik politikası veya normatif çıkarlar bu dönemde çok az veya hiç rol oynamamıştır. Avrupa devletleri arasında Almanya, bölgedeki genel olarak en aktif devlet (Urdze, 2010: 179, 278), birçok Orta Asya devleti için önemli bir siyasi ve ekonomik ortak ve aynı zamanda Avrupa Birliği'ndeki çıkarları için bir savunucu olarak önemini ortaya koymuştur (Gumpfenberg, 2002: 16; akt. Klinnert, 2015: 34).

1990'lı yıllarda Almanya'nın Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yönelik ilgisinin ve bölgedeki faaliyetlerinin esas nedeni olarak ekonomik çıkarların yanı sıra Orta Asya ülkelerinde yaşayan çok sayıda Alman'ın varlığı ileri sürülebilir. Orta Asya ülkelerinde halen yaklaşık 239.000 etnik Alman yaşamaktadır. 1990'ların başından bu yana yaklaşık 1.046.000 kişi Almanya'ya göç etmiştir. Almanya orada halen yaşamakta olan Alman azınlığın yaşam ortamının iyileştirilmesini desteklemektedir. Federal hükümetin kültürel koruma programı ile Orta Asya'daki kültürel varlıkların restorasyonu ve korunması desteklenmiş, çeşitli eğitim programları ile Alman dili eğitimi verilmiş ve 1994 yılında Goethe Enstitüsü kurulmuştur (Auswärtiges Amt, 2010: 5).

Almanya'nın Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yönelik gerçekleştirmiş olduğu bir diğer önemli girişim ise gençlere ve eğitimlerine yöneliktir. Bu bölgede yaşayan 51 milyon insanın yüzde 40'ı kırk yaşın altındadır. Bu nedenle eğitim sisteminin yaygınlaştırılması, gelecekte için hayati önem taşımaktadır. Almatı'daki Alman-Kazak Üniversitesi Orta Asya'daki Alman eğitim çalışmalarının en başında gelmektedir. Bu üniversite Alman standartlarına göre uzmanlar yetiştirmek için özel bir girişimin parçası olarak 1999 yılında kurulmuştur. DKU bugüne kadar Kazakistan ve Orta Asya'daki tek Alman üniversitesidir. Üniversite günümüzde Kazakistan ile Almanya arasında 3 Eylül 2008'de Astana'da imzalanan ve 15

Temmuz 2010'da onaylanan kültürel işbirliğine ilişkin hükümetler arası anlaşma temelinde çalışmaktadır. Federal Hükümet, kalkınma işbirliğinin bir parçası olarak, yıllardır Alman "ikili sistem" modeline dayalı mesleki eğitimi, ekipmanı ve öğretim materyallerini finanse ederek temel eğitimi ve ayrıca müfredat ve öğretmen yetiştirme programını teşvik etmektedir. Bu programlar özellikle özel sektör ve tarım sektörlerinin ihtiyaçlarına yönelik geliştirilmiştir (Auswärtiges Amt, 2010: 7; DKU, 2021).

Orta Asya'ya yönelik dış politika çabaları 11 Eylül 2001 (9/11) olaylarıyla değişmiştir. Nitekim New York'taki Dünya Ticaret Merkezine yönelik terör saldırıları, ardından Afganistan'da yaşanan savaş ve teröre karşı mücadele ile beş Orta Asya Cumhuriyeti için yeni bir dönem başlamıştır (Urdze, 2010: 179). Daha önce de belirtildiği gibi, 2001 yılından önce bölgede esas olarak ekonomik çıkarlar gözetilmiş, Orta Asya Cumhuriyetleri güvenlik politikası açısından önlemlerin artması ile önemli bir değer kazanmıştır.

Bu süreçte Özbekistan ABD'nin yanında yer almış ve böylece Afganistan'a ilk hava saldırıları Ekim 2001'de Özbekistan topraklarından yapılmıştır (Bos, 2007: 460). Afganistan'a olan yakınlığı nedeniyle Türkmenistan ve Tacikistan devletleri ABD operasyonunu desteklemeleri amacıyla kapsamlı ekonomik yardımlarla donatılmıştır (Urdze, 2010: 180). Bu doğrultuda dört devlet de "Rusya'nın itirazlarına karşı işbirliği yapmaya istekli olduklarını beyan etmiş" ve bunun üzerine ABD Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'da askeri üsler kurmuştur (Sadyrbek, 2009: 29). Almanya ise Kasım 2001'de Kalıcı Özgürlük Operasyonuna (OEF) katılmak için Afganistan'a 100 kadar Alman askerinin gönderilmesini içeren bir karar almıştır. Birkaç hafta sonra, Alman Federal Meclisi ikinci bir Afganistan operasyonu olan Uluslararası Güvenlik Destek Gücü'ne (ISAF) 1.200 askerle katılımı onaylamıştır (Krause, 2001: 17). Alman ordusu (Bundeswehr) 2002 yılından 2015 yılına kadar ISAF'ın bir parçası olarak Güney Özbekistan'daki Termez askeri havaalanını hava ulaşım üssü olarak kullanmıştır. 2002'de Termez'de yaklaşık 150, 2005'te 300 ve 2010'da 100 civarında asker konuşlandırılmış ve buralardan Afganistan'daki Alman birliklerine malzeme tedarik edilmiştir (Bos, 2007: 460; Urdze, 2010: 181). Alman askerlerinin Afgan savaşına katılmasıyla Almanya'nın güvenlik çıkarları ilk aşamaya (1991-2001) göre artmıştır. Güvenlik ile sadece Afganistan'daki savaş değil, aynı zamanda bölgeden kaynaklanan genişletilmiş güvenlik tehditleri de ifade edilmektedir. Bunlar arasında uyuşturucu, silah ve insan kaçakçılığı, düzensiz göç, bölgenin ekonomik gerilemesinin Avrupa üzerindeki etkileri ve istikrarı tehlikeye atan radikal İslamcı hareketlerin ortaya çıkması sayılabilir (Urdze, 2010: 179). Bu nedenle AB 2002 ve 2003 yıllarında Orta Asya'daki sınır güvenlik (BOMBCA) ve uyuşturucuyla mücadele programlarını (CADAP) güçlendirmiş, alınan önlemler ve çeşitli üye devletlerin ISAF'a (Uluslararası Güvenlik Destek Gücü) katılımı AB'nin Orta Asya stratejisi kapsamında güvenlik politikası açısından artan önemini göstermektedir (Urdze, 2010: 181).

1994 yılında belirtilen hedefler karşılaştırıldığında terörizme karşı mücadele, yoksulluğun azaltılması ve kitle imha silahlarının yayılmasının önlenmesi Orta

Asya'daki Alman dış politikasının hedefleri arasında yer almıştır (Krumm, 2007: 10). Almanya Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı (BMZ) 2005 yılında Orta Asya ile ilgili stratejik planında yoksulluğun azaltılmasını "kapsayıcı bir hedef ve ortak bir görev" olarak adlandırmıştır. Bu doğrultuda alınması planlanan önlemler üç alana odaklanmaktadır (BMZ, 2005; akt. Klinnert, 2015: 40):

- (1) demokratikleşme süreçlerinin, hukukun üstünlüğünün ve sivil rekabetin desteklenmesi,
- (2) sosyal ve çevresel olarak uyumlu ekonomik reformların desteklenmesi ve
- (3) temel sosyal hizmetlerin sağlanması.

Bu amaçla Orta Asya'ya yönelik kalkınma işbirliği fonları önceki yıllara göre daha da arttırılmış ve böylece Almanya, Rusya ve Çin'den sonra bölgenin üçüncü büyük ticaret ortağı haline gelmiştir. Dolayısıyla Almanya Federal Cumhuriyeti Avrupa Birliği ülkeleri arasında Orta Asya politikaları hususunda en çok çaba gösteren ülke konumuna geçmiştir (Auswärtiges Amt, 2010: 5). Bu durum Orta Asya Cumhuriyetlerinde şubelerini açan Alman kuruluşlar ile de kendini göstermektedir. Bu kuruluşlar arasında şunlar sayılabilir (Krumm, 2007: 10; Abaschin, 2017: 10);

- Alman Teknik İşbirliği Kurumu / Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit - GTZ (şimdi Alman Uluslararası İşbirliği Kurumu / Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit GmbH - GIZ olarak anılmaktadır),
- Alman Akademik Değişim Servisi / der Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD),
- Alman Halk Eğitim Merkezleri Birliği / der Deutsche Volkshochschul-Verband (DVV),
- Welthungerhilfe (WHH),
- Goethe Enstitüsü,
- Konrad-Adenauer-Vakfı,
- Friedrich-Ebert-Vakfı,
- Heinrich-Böll-Vakfı ve
- Friedrich-Naumann-Vakfı.

Ekonomik ilişkilerin yoğunlaşması Alman kredi kuruluşlarının özellikle Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da genişlemesine yol açmıştır. Bu kuruluşlar yerel bankalarla işbirliği yapmakta ve kısa, orta ve uzun vadede finansman seçenekleri sunmaktadır (Mangold, 2007: 553). Hermes teminatı -Alman Federal Hükümeti tarafından verilen ihracat kredisi garantisi- Orta Asya ülkelerinde bankacılık sektörünün ve şirketlerin konsolidasyonu, güçlenmesi ve kredibilitesinin yükselmesi ile artmış ve bu ise Alman şirketlerinin bölgeye olan ilgisini artırmıştır. 1990'larda olduğu gibi, Almanya'nın angajmanı, makine ve tesis mühendis-

liği, bilgi teknolojisi ve telekomünikasyon, hafif sanayi, enerji endüstrisi, ticaret, hizmet sektörü, tarım, gıda endüstrisi ve altyapının geliştirilmesine yöneliktir (Mangold, 2007: 553). Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yönelik eğitim programları, yasal reformlara yardım ve bankacılık sisteminin konsolidasyonu gibi bahsedilen destekler, Alman dış politikasının ilkelerini netleştirmiştir. Bu ise ortaklığın uzun vadeli olması ve Almanya'nın Orta Asya devletleri ile ilgili karar verme yetkisine sahip olması anlamına gelmiştir.

Almanya'nın Orta Asya yönetimlerini demokratikleşme çabaları Mayıs 2005 tarihinde Özbekistan'da gerçekleşen Andican katliamından sonra AB ülkeleri tarafından sorgulanmıştır. Andican katliamı, Doğu Özbekistan da yer alan Andican bölgesinde protesto gösterileri ile başlayıp, güvenlik güçlerinin sivil halka ateş açması sonucu yüzlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan bir olaydır (Dierßen, 2007: 377). Özbek hükümeti, gösterileri anayasal düzeni tehdit eden bir ayaklanma olarak değerlendirip tepkisini haklı çıkarırken, AB bunu aşırı, uygunsuz ve orantısız güç kullanımı olarak ilan etmiş ve bu nedenle Özbek hükümetine bağımsız bir uluslararası soruşturma başlatması çağrısında bulunmuştur. Belirlenen sürelele birkaç kez uyulmamasının ardından Avrupa Birliği Konseyi Kasım 2005 tarihinde ilgili veya sorumlu kişilerin AB ülkelerine giriş yasağını, Özbekistan'a silah ve askeri malzeme ihracatı yasağını ve AB Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması çerçevesinde teknik müzakerelerin askıya alınmasını içeren bir yıl süreyle yaptırımlar uygulamıştır.

Özbekistan'ın bağımsız soruşturma, insan haklarına saygı, suçsuz ve masum insanların hapis cezalarının kaldırılması gibi konularda bir iyileşme olup olmasının AB tarafından gözden geçirilmesi ile Özbekistan'a yönelik var olan fikir birliği fikir ayrılığına yol açmıştır. Uygulanan bir yıllık yaptırımlardan sonra, İngiltere, Hollanda ve İskandinav ülkeleri yaptırımların sınırsız uzatılmasını, Almanya ise kaldırılmasını veya gevşetilmesi gerektiğini savunmuştur (Dierßen, 2007: 378). İnsan hakları ihlallerinin devam etmesi ve Özbekistan'ın Andican olaylarındaki hatalarını kabul etmeyi ısrarla reddetmesine rağmen, Almanya Dışişleri Bakanı Frank-Walter Steinmeier düzelmeye yönelik «olumlu sinyaller» gördüğünü savunmuştur. Bu ise Almanya'nın davranışının AB'ninkinden farklı olduğunu göstermektedir. Buna örnek verilecek olunursa Almanya insan hakları örgütleri tarafından "Andican kasabı" olarak da adlandırılan Özbek İçişleri Bakanı Zakirjon Almatov'un tıbbi tedavisinin Almanya'da uygulanmasına izin verilmiş ve 2005 yılının sonunda ülkeye giriş yasağı görmezden gelinmiştir (Urdze, 2010: 210). Almanya bu hareketini insani gerekçelerle haklı çıkarmış, ancak bu durumu eleştirenler Almatov'un ülkeye girişı ile o sırada kullanımı yeniden müzakere edilen Termez'deki Alman askeri üssünün kullanımı arasında bir bağlantı kurmuştur. Müzakereler sırasında Almanya, Andican olaylarına ilişkin bir kamuoyu diyalogunda Özbek tarafının olaya yaklaşım tarzını dikkate almaya hazır olduğunu ilan etmiştir (Urdze, 2010: 381). Steinmeier'in daha sonra Termez askeri üssünün kullanılmasına ilişkin müzakerelerin henüz sonuçlanmadığından dolayı Özbekistan'daki insan hakları ihlallerine ilişkin bir uyarının yapılması-

nun mümkün olmadığına işaret ettiği açıklamaları muhalefeti haklı çıkartmıştır (Dierßen, 2007: 379). Böylece güvenlik politikasının normatif çıkarlar üzerindeki önceliği Almanya'nın davranışında açıkça görülmüştür (Urdze, 2010: 211). Bir Rus gazetesinin haberine göre Özbekistan, Almanya'yı Termez'deki üssün boşaltılmasıyla tehdit etmiş, bu tür planların sadece boş tehditler olmadığı, Andican olaylarını kitlesel olarak eleştiren ABD örneğiyle görülmüştür (Urdze, 2010: 211). Özbek hükümeti, Şanghay İşbirliği Örgütü'nün (SCO) yani Rusya ve Çin'in desteğiyle 2005 yılında ABD'ye askerlerini geri çekmesi çağrısında bulunmuştur. O tarihten itibaren Termez sadece Batılı güçler tarafından kullanılan tek askeri üs konumuna geçmiş ve dolayısıyla Almanya ve NATO için önemli bir üs haline gelmiştir (Dierßen, 2007: 380).

Yaptırımlar Almanya'nın göstermiş olduğu tavrın aksine 2006 yılında sürdürülmeye devam etmiş, takip eden dönemde Almanya'nın güçlü çabaları eşliğinde ise gevşetilmiştir (Urdze, 2010: 211). Almanya'nın pozisyonunun prensipte Özbekistan'a karşı daha sert bir yaklaşımı savunan diğer birçok AB üye devletinin pozisyonuna karşı üstün gelmesi gerçeği, Almanya'nın özellikle güçlü müzakere pozisyonuna veya güvenlik politikası çıkarlarının normatif gerekçelere baskın olduğuna işaret etmektedir. Bu doğrultuda Orta Asya bölgesinde ve civarında gerçekleşen olayların bir sonucu olarak 2001-2006 yılları arasındaki dönemi artan-dünya çapında- güvenlik politikası karakterize ederken, Almanya'nın ekonomik çıkarlarında değişiklikler olmamıştır.

Ekonomik faaliyetlerle ilgili olarak, 1990'larda olduğu gibi, AB enerji politikasına olan ilgisinde istikrarlı bir artış göstermiştir. Bu durum 2004 yılında Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkelerle bir enerji ortaklığını destekleyen INOGATE'in bir parçası olarak Bakü Girişimi ile doğrulanmıştır. Amaç ise enerji kaynaklarını ve tedarikçilerini çeşitlendirerek AB'nin arz güvenliğini artırmak ve ortak bir Avrupa enerji politikasında birleşme girişiminde bulunmaktır (Urdze, 2010: 194). Görüldüğü gibi AB de Almanya'nın aksine Orta Asya'ya yönelik ekonomik değil enerji çıkarları hâkimdir. Orta Asya'ya yönelik politikaya genel bir bakış atılacak olunursa, normatif çıkarların gün geçtikçe önem kazandığı izlenimini vermektedir. Fakat bunların ikincil bir rol oynadığı gerçeği Almanya'nın Andican olaylarına verdiği tepkilerden daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

2007 yılı Almanya'nın Orta Asya'ya yönelik uyguladığı politikalar açısından yeni bir dönem olarak ele alınabilir. 2007 yılının yeni bir dönemin başlangıç noktası olarak seçilmesinin esas nedeni, AB tarafından Orta Asya Stratejisi'nin kabul edilmesi ile AB ve Almanya'nın ilgisi ve bölgenin bilim dünyası ve medyadaki geniş algısının artmış olmasıdır. AB, konuyla ilgili yayınlarda sıklıkla ABD, Rusya ve Çin'e kıyasla bölgede geri kalmış bir ülke olarak anılmaktadır (Erler, 2007: 369). Almanya, AB stratejisinin oluşturulmasında kilit bir rol oynadığından dolayı bu strateji Alman dış politikasının merkezi bir bileşeni haline gelmiştir. Orta Asya Stratejisine hazırlık olarak Dışişleri Bakanı Steinmeier 2006 yılının sonunda ilk kez AB Dışişleri Bakanı sıfatıyla beş Orta Asya cumhuriyetinin hepsini ziyaret etmiştir (Deutsche Welle, 2006b). Mart 2007'de AB heyeti, Astana'da stratejiyi

tamamlamak için Orta Asya dışişleri bakanlarıyla bir araya gelmiştir. Böylece Orta Asya devletlerinin, ortaklık politikası açısından açıkça arzu edilen stratejinin geliştirilmesine doğrudan katılmaları mümkün olmuştur. AB'nin Orta Asya Stratejisinin ana hedefleri, Orta Asya'daki varlığını ve görünürliğini artırmak, mevcut programları daha iyi koordine etmek ve fonları artırmaktır (Dierßen, 2007: 328).

Almanya, hukukun üstünlüğü girişimini Fransa ile ortaklaşa koordine ederek ve su girişimiyle AB su ve çevre girişimini destekleyerek uygulamaya katkıda bulunmuştur. 2007'den 2013'e kadar olan dönem için fonlarda planlanan artış, AB tarafından 750 milyon Euro'nun sağlanmasını içermiştir (Erler, 2007: 373). Almanya, AB Orta Asya Stratejisi ile çıkarlarını AB üzerinden uygulamaya çalışmıştır.

Nisan 2008'de Alman Dışişleri Bakanı "Berlin Su Girişimini" başlatmış ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nde çevre ve koruma projelerinden biri olarak Orta Asya stratejisinin su alanını kapsamıştır. Bu proje;

- Sınır ötesi su yönetimi konusunda yardım,
- Su uzmanlarının ağ oluşturmasını,
- Alman-Kazak Üniversitesinde bilimsel çalışmalar, araştırma ağı ve çevre alanında (enerji ve su) lisans programlarının düzenlenmesini kapsamaktadır.
- Pilot projeler 2009 yılında başlatılmış ve Proje örnekleri olarak Almanya Dışişleri Bakanlığı tarafından aşağıdaki örnekler verilmiştir (Auswärtiges Amt, 2010: 13):
- Uydu tabanlı su akış ölçümleri,
- Su kanallarının tekrar kullanılacak hale getirilmesi,
- Damlama sulama,
- Baraj su toplanma bölgelerinin temizlenmesi ve derinleştirilmesi.

Çin, Rusya, ABD ve diğer yükselen güçlerle, kaynaklar ve ekonomik ve politik etki alanları için artan rekabet göz önüne alındığında, Alman siyaseti kendi ve ortak çıkarlarını net bir şekilde ifade etmeye başlamıştır. Devlet Bakanı Gernot Erler'in Mayıs 2006'da InWEnt (Uluslararası Gelişme ve Kalkınma Teşkilatı) ve UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) tarafından "Orta Asya'da Ekonomik İşbirliği için Yeni Perspektifler Platformu" vesilesiyle yaptığı konuşma buna bir örnektir. Orta Asya'da istikrarın birinci öncelik olduğunu ve Avrupa'nın çıkarına, bölgenin enerji kaynaklarının Almanya ve Avrupa için stratejik öneme sahip olduğunu, gerekli reform süreçlerini ve bölgesel sınır ötesi işbirliğini teşvik etmenin Almanya ve Avrupa'nın çıkarına olduğunu söylemiştir (Erler, 2006). Erler bir başka konuşmasında, ekonomik işbirliğinin karşılıklı çıkarlar içinde olduğunu ve Orta Asya'nın enerji işbirliğinin ötesinde faydalı bir ekonomik ortak haline geldiğini belirtmiştir (Erler, 2007: 373). Kendi çıkarlarını açıkça formüle etmenin yanı sıra, Alman dış politikasının işbirliğine yönelik temel yönelimi net-

leşmiştir. Alman dış politikası başarılı olduğunu kanıtlamış ve sürdürmeyi ve konsolide etmeyi amaçlamıştır.

Almanya, Orta Asya'da büyük güçler arasındaki "Yeni Büyük Oyun" yaklaşımına, Orta Asya devletlerinin yanı sıra büyük ve bölgesel güçleri de içeren ortaklık temelli siyaset ilkesiyle karşı çıkmaktadır (Erler, 2006). Bölgedeki güçlerin çıkarlarının benzer olmasından dolayı -ekonomik ve güvenlik politikası açısından- Şanghay İşbirliği Örgütü çerçevesinde Çin ile Orta Asya ülkeleri arasındaki daha yakın ilişkilere dikkat çekmenin yanı sıra ABD ve Rusya ile hedeflerin oluşturulmasında, işbirliğinde ve faaliyetlerin koordinasyonunda şeffaflığı savunmaktadır (Erler, 2006, 2007: 374; Schmitz, 2007b: 75).

Andican olaylarıyla ilgili olarak daha önce de belirtildiği gibi Almanya'nın Orta Asya'ya yaklaşımı, çıkarlarının zedeleneceği düşüncesiyle, diğer ülkelerin yaptığı diplomatik ilişkileri kesme şeklinde sert yaptırımlar uygulama yönünde olmamıştır. Dışişleri Bakanı Steinmeier, 2006'da Orta Asya'ya yaptığı gezide, kendisini Türkmenbaşı olarak adlandıran ve ciddi insan hakları ihlalleriyle eleştirilen Türkmenistan devlet başkanı Saparmurat Atayeviç Niyazov (Türkmenbaşı) ile görüşmesiyle Almanya'nın bu stratejiyi izlediğini ortaya koymuştur. Esasında buradaki amaç, daha yakın siyasi ve ekonomik ilişkilerin mümkün olup olmadığını ortaya çıkarmaktır (Deutsche Welle, 2006a). Bunun arkasındaki ana fikir ise Almanya'nın bu tür otokratik ülkelerle birtakım ilişkiler geliştirerek söz konusu bu ülkelerin belirli konularda -sözgelimi belirli uluslararası normlara uyum şeklinde- tavizler beklenmesi ve bir "kazan-kazan durumunun" ortaya çıkmasıdır (Krumm, 2007: 15). Öte yandan, aslında bu tür otokratik ülkelere yönelik sert yaptırımlar genellikle etkisiz kalmış ve bu ülkelerin uluslararası hukuk kurallarına uyumlarını daha da güçleştirmiştir. Hamburg'daki GIGA Enstitüsü, "Havuç yerine sopa: Yaptırımlar etkisiz mi?" (2010) başlıklı bir yayında bunun için ampirik kanıtlar sunmuştur. Otoriter rejimler, stratejik hammaddelere sahip oldukları veya alternatif ticaret ve ittifak ortakları buldukları için genellikle yaptırımlardan pek etkilenmemektedirler (Klennert, 2015: 53).

Ulusal boyutta 2007 yılı sonrası Orta Asya'ya yönelik strateji ele alınacak olursa kalkınma işbirliği bağlamında Almanya, Orta Asya devletlerinin birleşik bir ekonomik alan amacıyla DTÖ'ye katılma arzusunu desteklemekte ve Orta Asya'daki ticaret hukukunun uyumlaştırılmasını ve hukuk sistemlerinde reform yapılmasını teşvik etmektedir (Schmitz, 2007: 331). 2007 yılının başında açılan Taşkent'teki GTZ (GIZ) hukuki danışma merkezi Almanya'nın kararlılığının bir örneğidir. Günümüzde Almanya, AB ülkeleri arasında Orta Asya Cumhuriyetleri için en önemli ticaret ortağı olmaya devam etmektedir. Orta Asya devletleri arasında en önemli üç ticari ortağın ekonomik ilişkileri daha ayrıntılı olarak ele alınacak olursa;

Baskıcı Cumhurbaşkanı Niyazov'un Aralık 2006'daki ölümünden bu yana daha fazla dışa açılan Türkmenistan, giderek daha çok ilgi odağı haline gelmiştir. Ülke, Nabucco doğalgaz boru hattı gibi Avrupa enerji projelerinin uygulanması-

na hizmet edebileceğinden, doğalgaz rezervleri nedeniyle AB'nin özellikle ilgisi- ni çekmiştir (Grewlich, 2011: 54). Almanya için ise daha geniş bir ekonomik çıkar mevcuttur: Hacim olarak hala küçük ama istikrarlı bir şekilde büyüyen Türkmenistan'daki pazar, Alman şirketlerinin ilgi odağı haline gelmiştir. Nedeni ise yüksek ve artan doğalgaz ihracatından elde edilen gelirlerdir. Bu durum hükümetin hedeflediği ekonominin çeşitlendirilmesi için sağlam bir temel oluşturmakta ve Almanya bu durumu teknoloji ve bilgi birikimleri ile desteklemektedir (DWK KAZ, 2012: 24). Bu nedenle Şubat 2008'de Türkmen Devlet Başkanı Kurbankulu Berdimuhamedov Almanya Ekonomi Bakanı Michael Glos ve beraberindeki heyeti Alman şirketlerini Türkmenistan'daki katılımlarını sürdürmeye davet etmek için kabul etmiştir (Zentralasien-Analysen, 2008: 27). 2011 yılına ait rakamlara göre, Türkmenistan'da 62 Alman şirketi kayıtlıdır. Bu şirketlerle 125 yatırım projesi hayata geçirilmiş ve Federal İstatistik Ofisi'ne göre, "Almanya'nın Türkmenistan'a ihracatı 2008'de 181.9 milyon Euro'dan 255.3 Milyon Euro'ya istikrarlı bir şekilde artmıştır. 2012 yılında ise bu rakam 330,5 milyon Euro'ya çıkmıştır (DWK KAZ, 2012: 25). Ekonomik ilişkilerin yoğunlaşması, siyasi ilişkilerin iyileştirilmesiyle el ele yürütülmektedir. Bu doğrultuda Alman-Türkmen siyasi görüşmeleri ilk kez Şubat 2011'de gerçekleşmiştir (Auswärtiges Amt, 2011). Özbekistan için Almanya Rusya, Çin, Güney Kore ve ABD'den sonra en önemli beşinci mal tedarikçisidir (Shao, 2008: 8). 2007 yılında Alman-Özbek dış ticaret tutarı 329 milyon Dolar olarak kaydedilmiştir (Peyrouse, 2009: 6). Özbekistan'da, 25'i %100 Alman sermayeli olmak üzere, Alman sermaye iştirakli (çoğunlukla ticaret şirketleri) 140 civarında şirket bulunmaktadır (DWK UZB, 2011: 22). Almanya'nın Orta Asya ülkeleri arasında en çok tercih ettiği ortak ülke Kazakistan, çeşitli ekonomik anlaşmalarda kendini göstermiştir. İki ülke arasında Şubat 2012'de kararlaştırılan hammadde ortaklığı özellikle dikkate değerdir.

Orta Asya'da normatif çıkarların öne sürülmesine yönelik çabalara 2007 yılından sonra da devam edilmiştir. Siyasi karar vericiler ile geleceğin siyasi, ekonomik ve sosyal yöneticilerine yönelik olan siyasi lobicilik burada özel bir rol oynamaktadır.

2010 yılında FES (Friedrich-Ebert-Vakfı) Türkmenistan hariç tüm Orta Asya ülkelerinde, Özbekistan ve Kazakistan'da KAS (Konrad-Adenauer Vakfı) ve Kırgızistan'da HSS (Hanns-Seidel Vakfı) temsil edilmektedir. Alman siyasi vakıfları, konferanslar ve seminerler düzenleyerek makaleler yayınlamakta, eğitim etkinlikleri ve araştırma gezileri düzenlemekte ve hibeler sunmaktadır. Bu mevcudiyet, sahada iletişim ağlarının kurulmasına ve Orta Asya ülkeleri hakkında bilgi üretilmesine yardımcı olmakta ve Almanya'ya Orta Asya stratejilerine yönelik karar verme aşamasında fayda sağlamaktadır (Gotkowska, 2010: 50; akt. Klinnert, 2015: 57). Justyna Gotkowska (2010: 52; akt. Klinnert, 2015: 57) ayrıca Alman dış kültür politikasını ve dış bilim politikasını, Almanya'nın dış politikasını ve dış ticaret hedeflerini uygulamada yararlı bir araç olarak görmektedir. Almanca dil kursları ve okullarda Almanca derslerinin finanse ve teşvik edilmesi, Almanya veya Avrupa çalışmaları için enstitülerin kurulması ile Orta Asya'da Alman

kültürünün, müziğinin, sanatının ve edebiyatının yayılmasının sağlanması, Orta Asya'da olumlu bir imaj yaratmakta ve Alman kültürü bilinir hale getirilmektedir (Gotkowska, 2010: 52; akt. Klinnert, 2015: 57-58).

Orta Asya devletlerinin 1991'de bağımsızlıklarını kazanmasından bu yana olduğu gibi, Almanya bu aşamada da AB'nin ek görevlerini devralmaktadır. Bu duruma örnek verilecek olunursa, Almanya'nın Kırgızistan Büyükelçisi, tüm AB üye ülkeleri adına yerel AB başkanlığının görevlerini devralmış ve AB'yi beş başkentinde temsil etmiştir. Bu nedenle de bölgedeki en aktif ve önemli Avrupa ülkesinin Almanya olduğu rahatlıkla söylenebilir. 2007 yılından itibaren ele alınan Orta Asya'ya yönelik siyasete genel bir bakış atıldığında Almanya'nın ve Avrupa'nın çıkarlarının 2007 yılı öncesine göre daha fazla örtüştüğü ve birbiriyle uyumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni ise, Almanya bir yandan uzlaşmaya varmaya çalışırken, diğer yandan Orta Asya'ya ilişkin görüşlerini, amaçlarını ve çıkarlarını diğer AB üyelerine aktarabilmiş veya AB aracılığıyla gerçekleştirebilmiş olmasıdır.

Esasında Avrupa Birliği Orta Asya'nın Avrupa ve Asya kıtaları arasında bir köprü görevi açısından stratejik önemini kabul etmiş ve 2019 yılında Orta Asya stratejisini güncellemiştir. Bu güncelleme;

- Dayanıklılığı (insan hakları, sınır güvenliği ve çevre gibi alanlar)
- Refahı ve
- Bölgesel işbirliğini teşvik etmeye odaklanmıştır.

Avrupa Parlamentosu bu güncelleme ile insan hakları, iyi yönetim ve sosyal kalkınmanın önemini vurgulamakta ve parlamenter diplomasinin rolünün altını çizmektedir. Parlamento, Orta Asya'da demokratikleşme gibi belirli girişimlerle demokrasiyi ve hukukun üstünlüğünü güçlü bir şekilde desteklemektedir (Europäisches Parlament, 2021).

Günümüze gelinecek olunursa Orta Asya bölgesi genç ve iyi eğitimli nüfus, doğal kaynaklar ve stratejik konumu sayesinde ekonomik gelişimi için umut vaatmektedir. Özellikle tarım ürünleri alanındaki ticareti ile bölgesel ve uluslararası pazarlar için önemli bir ihracat potansiyelini sunmaktadır. Bu potansiyel Orta Asya ülkelerinin halen küresel ekonomiye yönelik yetersiz olmasından dolayı tamamıyla kullanılamamaktadır. Farklı uluslararası ve bölgesel ticaret anlaşmalarının imzalanması ve bu ülkelerin gümrük ve sınır makamlarını ve ticaret düzenlemelerini modernize etmeye yönelik çabalar bu durumu değiştirememiştir.

Dış ticaret ve bölge içi ve dışı mal taşımacılığı hala yüksek maliyetlerle ilişkilendirilmekte, sınır kapılarında uzun kamyon ve insan kuyrukları görülebilmekte, belgeler defalarca kontrol edilmekte ve süreçler bu nedenle yavaşlatılmaktadır. Teftiş ihtiyacını değerlendirecek risk yönetim sistemlerinin olmaması, yetersiz güvenlik kontrollerine ve fonların verimsiz kullanımına yol açmaktadır. Bilgi teknolojisi çözümlerinin tutarlı uygulaması henüz tam olarak oluşturulmamış; bunun yerine manuel yöntemler hala sıklıkla kullanılmaktadır. Bu zorluklar ise şirketler

için daha yüksek harcamalar anlamına gelmekte ve Orta Asya bölgesinin bir yatırım ve iş alanı olarak imajını olumsuz yönde etkilemektedir. Alman Uluslararası İşbirliği Kurumu (GIZ)'in halen yürütmekte olduğu bir proje ile bu soruna çözüm üretilmesi hedeflenmiştir. Bu kurum ekonomik kalkınma ve ticaretten sorumlu ortak kurumlar, gümrük idareleri ve diğer kontrol makamları ile işbirliği yapmaktadır. Ortaklar ile birlikte risk yönetimi ve ön bilgilerin işlenmesi alanında gümrük ve diğer kontrol makamlarının kapasitelerini genişletmeyi amaçlamakta ve böylece fiziksel denetimlerin sayısının azaltılmasını ve denetimi yüksek risk potansiyeli olan mallara odaklanılmasını sağlamaktadır. Ayrıca süreçlerin uyumlaştırılması ve standardizasyonu ile ilgili kontrol makamları arasındaki yakın işbirliği ile gümrükleme ve sınır geçişlerinin daha hızlı ve daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. GIZ aynı zamanda bilgi sistemlerinin daha da geliştirilmesini ve ihracat, ithalat ve transit için dijital teknolojilerin kullanımını desteklemektedir. "Orta Asya'da Ticaretin Kolaylaştırılması" projesi Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı (BMZ) tarafından fonlanmakta ve baş yürütücü kurumlar ise Kazakistan Ticaret ve Entegrasyon Bakanlığı; Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı; Tacikistan Ekonomik Kalkınma ve Ticaret Bakanlığı; Özbekistan Yatırım ve Ticaret Bakanlığıdır (GIZ, 2021). Federal Eğitim ve Araştırma Bakanlığı (Bundesministerium für Bildung und Forschung - BMBF) ise Özbekistan ile inovasyon ortaklığı kapsamında 2020 yılında ikili finansman projesi ile ilgili bir duyuru yayınlamıştır. Bu doğrultuda projeler, sürdürülebilir kentsel ve kırsal kalkınma, iklim ve çevre bilimleri, sürdürülebilir tarım, yeni materyal ve modern teknolojileri ile güvenli, temiz ve verimli enerji konularını kapsamaktadır. Seçilen 10 proje 2021/2022 güz döneminde başlatılacaktır. Almanya ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasında Orta Asya bölgesini kalkındırma ve iyileştirme açısından kurum ve kuruluşlar ile işbirliği yapılarak bu gibi birçok proje yürütülmektedir (GIZ, 2021; BMBF, 2020).

2. ALMANYA'NIN KAZAKİSTAN STRATEJİSİ

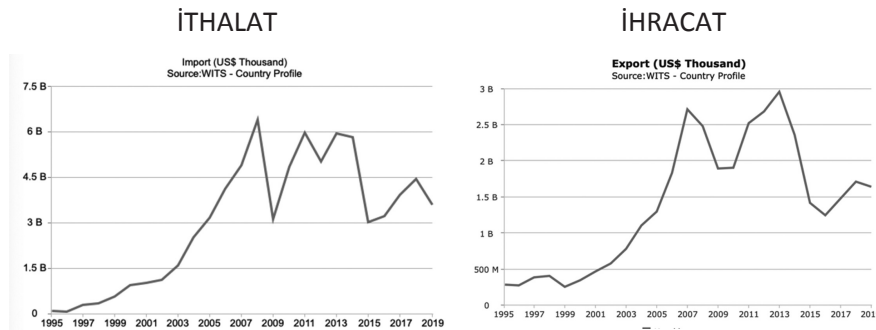
Orta Asya bölgesinin en büyük ve ekonomik olarak en güçlü ülkesi olan Kazakistan, ekonomi politikasına ilişkin Almanya için önemli bir ticaret ortağı haline gelmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler diğer Orta Asya ülkelerine göre her zaman daha yoğun olmuş ve ticaret sayısal olarak çok daha yüksek bir düzeyde gerçekleşmiştir. Alman-Kazak ilişkilerinin güçlendirilmesine yönelik kurumların sayısı çok ve ekonomik önemi ise açıktır. Bu kurumlar arasında örneğin;

- Alman-Kazak Ekonomik Konseyi,
- Alman-Kazak Ekonomik Forumu,
- Alman-Kazak Hükümeti Ekonomi ve Ticaret Çalışma Grubu,
- Kazakistan'da Alman Ekonomi Kulübü ve
- Alman Ekonomisinin Orta Asya'daki Delege Ofisi yer almaktadır (Klinnert, 2015: 67).

2007 yılında kurulan Alman-Kazak hükümeti ekonomi ve ticaret çalışma grubu, her iki ülkenin ekonomi bakanlıklarının temsilcilerinin ikili ekonomik konuları tartıştığı bir kuruluştur. Bu grup örneğin stratejik kurumsal projeler için siyasi destek sağlamaya ve ekonomik reformları uygulama konusunda hizmet vermektedir (BMWİ, 2012). 2010 yılında kurulan Alman-Kazak Ekonomi Konseyi'nin yönetim kurulu, Siemens, Thyssen Krupp, Knauf, Claas, Metro ve Deutsche Bank'ın da aralarında bulunduğu şirket temsilcilerinden oluşmakta (Ost-West-Contact, 2012: 13) ve Alman teknolojilerini ve Alman uzmanlık bilgisini (know-how) transfer ederek Kazak modernleşmesini ilerletmeyi amaçlamaktadır. Alman Ekonomisinin Orta Asya'daki Delege Ofisi, Alman ve Kazak şirketlerinin üye birliği ve Alman Ekonomi Kulübü'nün görevi ise şirketlerin piyasaya girişine destek olmak, kolaylaştırmak ve sorun çıkması durumunda yanlarında yer almaktır (Hetsch, 2012: 14).

Güçlü Alman angajmanı, bölgedeki temsillerin sayısına da yansımıştır. 2012 yılında Kazakistan'da 160 Alman şirketi yer almış ve Alman sermayeli 170 şirket faaliyet göstermiştir (Ost-West-Contact, 2012: 13). Günümüzde ise Kazakistan'da 200 den fazla Alman şirketi bulunmakta ve Alman ekonomi heyeti tarafından denetlenmektedir. 2019 yılında ikili ticaret hacmi yaklaşık 4,5 milyar Euro olarak kayıtlara geçmiştir (Auswärtiges Amt, 2021). Orta Asya ticaretinde yüzde 85'lik paya sahip olan Kazakistan, Almanya'nın bölgedeki en önemli ortağı ve Almanya Kazakistan'ın Avrupa Birliği ülkeleri arasında tercih ettiği devlettir (Cordes, 2012: 18). Her iki ülkede de ticaret hacmi 1990'lardan bu yana istikrarlı bir şekilde artmaktadır. 1995 ve 2019 yılları arasında Almanya'nın Kazakistan'a ihracatı yüzde 25, ithalatı ise yüzde 16 artmıştır. 2019 yılı ihracat rakamı 1,64 milyar Dolar, ithalat rakamı ise 3,59 milyar Dolar'dır (Worldbank, 2021). Ancak bu rakamlar Kazakistan'ın Almanya için önemini yeterince yansıtmamaktadır. Sadece rakamlardan hareket edilecek olunursa, Kazakistan Almanya'nın dış siyaseti açısından önemli bir rol oynamadığı sonucuna ulaşılabilir. Fakat hem bölgesel hem uluslararası siyaset açısından bu ticari rakamların daha ötesinde bir ilişkinin var olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır (Ost-West-Contact, 2012: 12).

Grafik 1. Almanya'nın Kazakistan'a Yönelik İthalat ve İhracat Rakamları (Milyar \$)

Kaynak: <https://wits.worldbank.org> adresinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yüzölçümü bakımından dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesindeki hammadde bolluğu, yüksek yabancı yatırım talebi ve Kazak nüfusunun nispeten yüksek satın alma gücü Kazakistan'ı Sovyet sonrası bölge ülkeleri arasında Almanya'nın en önemli ticaret ortaklarından biri yapmaktadır. Özellikle ikili hammadde ortaklığı çerçevesinde Alman firmalarının hammaddeye erişimi ve bunları geliştirmesi, dünyanın en büyük hammadde tüketicilerinden biri olan Almanya'nın en önemli talepleri arasında yer almaktadır (Bar, 2020: 95). Bu hammaddeler, Alman ekonomisinin gücünü oluşturan ve sürümü Almanya'nın gelecekte de dünya ihracat şampiyonu konumunu güvence altına alabilecek mallar karşılığında satın alınabilmektedir. Bunlar, Avrupa Birliği'nde satış olanakları büyük ölçüde tükenmiş ve düşüşte olan altyapı, telekomünikasyon, tesis inşaatı ve demiryolu teknolojisi endüstrilerinin klasik Alman ihracat ürünleridir (Peyrouse, 2009: 6). Dünyanın ekonomik olarak en rekabetçi 50 ülkesine mümkün olan en kısa sürede dâhil olma çabalarından dolayı bu tür teknolojilere ve ilgili uzmanlık bilgisine bağımlı olan Kazakistan, bu açıdan Almanya için iyi bir ticaret ortağı haline gelmiştir. Almanya'nın Kazakistan için önemi bu nedenle küçümsememelidir. Tedarikçi olarak Almanya, Çin'den sonra ikinci sırada yer almakta, Amerika ise üçüncü sırada bulunmaktadır (Ost-West-Contact, 2012: 12). Nadir toprak elementleri periyodik tablonun 17 elementini oluşturmakta ve eşsiz özellikleri yakıt hücreleri, ekranlar, hibrit ve elektrikli araçlar için piller veya rüzgâr türbinlerindeki kalıcı mıknatıslar gibi belirli ürünleri üretmek için kullanılmaktadır. Bu elementlerin genellikle sadece küçük bir miktarı gerekli olsa da, bunlar olmadan Almanya'nın enerji geçişi için sağlaması gereken teknolojilerin üretimi mümkün olmamaktadır (ISE, 2021).

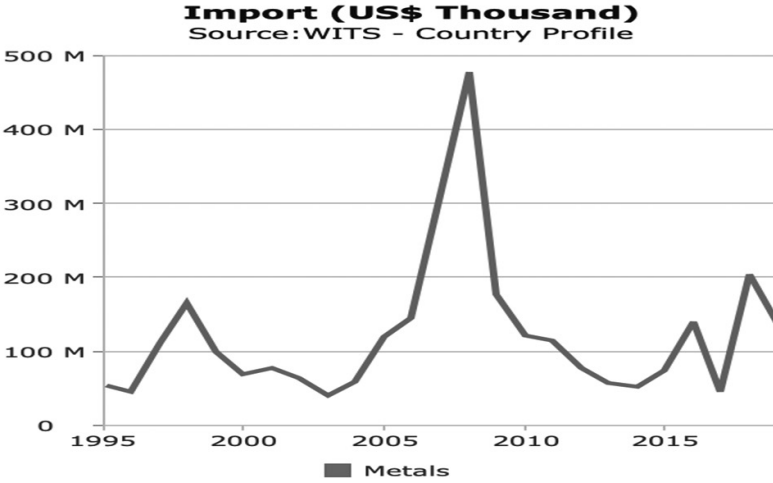
Kazakistan'ı kendi entegrasyon projelerine dahil etmeye çalışan büyük güçler Rusya ve Çin'in aktif mevcudiyeti, Almanya'nın bölgede kendi politikasını daha yoğun bir şekilde formüle etmesi ve çıkarlarını daha kararlı bir şekilde ifade etmesi için çok fazla alan bırakmamaktadır (Bar, 2020: 95). Buna rağmen Almanya dünya pazarında değişen koşullara -örneğin Çin'in nadir toprak elementleri için ihracat kısıtlamaları- uyum sağlamış ve bu süreçte önemli bir konum ve öncü rol üstlenmiştir (Kleinwächter, 2011: 42; Steinbach, 2011: 45).

Daha önce de belirtildiği gibi Kazakistan'ın rezervlerinin sayısı çok ancak bunlar hala büyük ölçüde ortaya çıkarılamamıştır. Almanya'nın 8 Şubat 2012'de Kazakistan Cumhuriyeti ile imzaladığı hammadde, sanayi ve teknoloji alanındaki stratejik ortaklık, bu nedenle öngörülü bir anlaşmadır (BMW, 2012). Almanya, dünya pazarında rekabetçi kalabilmek için uzun vadede nadir metallere ve topraklara olan ihtiyacını güvence altına almak istemektedir. Üzerinde anlaşmaya varılan ortaklığın ilkesi, yukarıda özetlenen ortak çıkarları yansıtmaktadır: "Hammaddeye karşı Teknoloji" (Ost-West-Contact, 2012: 11). Alman şirketlerine önemli hammadde arama ve maden çıkarma imkânı verilirken, Kazakistan'a yatırımlar ve teknolojiler aktarılmaktadır. Ve böylece sözleşme metninde belirtildiği gibi "Alman ve Kazak ekonomilerinin çeşitlenmesine ve modernleşmesine

1 Resmi adı "Federal Almanya Cumhuriyeti Hükümeti ile Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hammadde, Sanayi ve Teknolojide Ortaklık Anlaşması"dır.

katkıda bulunmak” maddesi yerine getirilmektedir (BMWİ, 2012). Kazakistan, Almanya’nın hammaddelerine erişimi için kapsamlı bir karşılık almaktadır. Bu Orta Asya ülkesi, Alman şirketlerinin modernleşme ve sanayileşme konusundaki geniş desteğinden ve katılımından yararlanmaktadır.

Grafik 2. Almanya’nın Kazakistan’dan Nadir Metaller İthalat Hacmi (Milyon \$)

Kaynak: <https://wits.worldbank.org> adresinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Almanya, depolama alanlarının geliştirilmesinin zaman alacağından ve önemli zorlukların ortadan kaldırılması için sektörün hala az gelişmiş olmasından dolayı risk alarak yatırımlar yapmıştır (DWK KAZ, 2012: 6). Alman hizmetleri; ihracat kredi sigortası, yatırım garantileri ve sınırsız mali krediler gibi dış ticaret politikası araçlarını ve diğer teşvik ve danışmanlık önlemlerini içermektedir ((BMWİ, 2012). Buna karşılık Kazak hükümeti, Alman şirketlerini çalışma izni başvurusu, kayıt ve temsilcilik ofisleri kurmak da dâhil olmak üzere idari konularda desteklemektedir (BMWİ, 2012). Kazakistan için Alman şirketlerinin ülkesinde yer alması, Kazakistan’ı önemli bir sanayi bölgesi haline getirmektedir. Bu ise “Alman şirketlerinin faaliyet gösterdiği bölgede diğer Avrupa ülkelerinin de bulunmak isteyeceği” anlamına gelmektedir.

Alman-Kazak ilişkilerini açıkça ulusal çıkarlar motive etmektedir. 2012 yılında CDU / CSU parlamento grubunun dış politika sözcüsü Philipp Missfelder, hammadde ortaklığının “Almanya’nın hayati ihracat çıkarlarıyla ilgili olduğunu” ve Almanya’nın -örneğin elektrikli arabalar için elektrik pillerinin üretimi ve rekabet edebilirliği için Almanya’da bulunmayan hammaddelere ihtiyacı olduğunu- belirtmiş ve böylece hammadde temininin Almanya’nın çıkarında olduğunu açıkça göstermiştir.

Grafik 3. Almanya'nın Kazakistan'dan Hammadde İthalat Hacmi (Milyar \$)

Kaynak: <https://wits.worldbank.org> adresinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Almanya, kendi norm ve değerlerini dayatmak yerine Kazakistan'ın koşullarına ve değerlerine uyum sağlamaktadır. Bu ise, genellikle Alman dış politikasıyla bağlantılı olarak formüle edilen sivil iktidar modeline ne ölçüde uyduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Almanya, ekonomik ilişkilerin millileştirilmesiyle birlikte, 1990'lardaki piyasa ekonomisi reformlarının başarılarının karşılığını alacak ve ülkenin ekonomik ve siyasi seçkinlerinin daha da güçlenmesine yol açacak olan Kazakistan'da ekonomik bir millileştirmeyi desteklemektedir. Böylece Almanya, ortaklığı koşullandırarak Kazakistan'ın demokratikleşmesinden daha çok, otoriter yapısını sürdürmeye ve güçlendirmeye katkıda bulunmakla eleştirilmektedir. Bu duruma örnek verilecek olunursa; Şubat 2012'de hammadde ortaklığının imzalanması vesilesiyle Berlin'e ziyarette bulunan Kazakistan devlet başkanı Alman medyasında "insan hakları ihlalleri ve demokratik açıkları ile bilinen bir otokrat" olarak eleştirilmiş, ayrıca bir grup gösterici tarafından protesto edilmiş fakat görüşmede demokratikleşme ile ilgili hususlar ele alınmamış, bunun yerine hammadde ortaklığının yanı sıra Berlin Avrasya Kulübü de kurulmuştur (Eschment, 2012: 7). Bu ise daha önce de belirtildiği gibi Almanya'nın ekonomik çıkarlara normatif çıkarlardan daha çok önem verdiğini göstermektedir.

Güvenlik çıkarları ile ilgili Almanya'nın Orta Asya stratejisi bölümünde de belirtildiği gibi Afganistan'daki savaşın yanı sıra bölgeden kaynaklanan genişletilmiş güvenlik tehditleri de ifade edilmektedir. Uyuşturucu, silah ve insan kaçakçılığı, bölgenin ekonomik gerilemesinin Avrupa üzerindeki etkileri, düzensiz göç ve istikrarı tehlikeye atan radikal İslamcı hareketlerin ortaya çıkması bu duruma örnek verilebilmektedir. Alman-Kazak ilişkilerinin kültürel kolunu ise bir takım özellikler karakterize etmektedir. Kazakistan'da yaşayan Alman etnik kökenliler nedeniyle - 1989 yılında yaklaşık 1 milyon, 2000 yılında 500.000 ve günümüzde yaklaşık 180.000 kişi - iki ülke arasında her zaman yakın bir ilişki bulunmuştur.

Kazakistan’da yaşayan bu insanlar sosyal ve kültürel açıdan köprü rolü görmektedir (Bos, 2007: 466; Auswärtiges Amt, 2021). Almatı’da yer alan ve 1999 yılında kurulan Alman-Kazak Üniversitesi (DKÜ) bu kültürel ilişkinin bir simgesidir ve Almanya’nın dış kültür ve eğitim politikasının öncü projesidir (Auswärtiges Amt, 2011). Bu eğitim kurumunda Kazakistan Cumhuriyeti için mühendislik ve teknik bilim alanında uzman kişiler yetiştirilmektedir. 2008 yılında Almanya Federal Cumhurbaşkanı Horst Köhler ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev arasında yapılan bir anlaşma sonucu 2009 yılında “Almanya’da Kazakistan Yılı” ve 2010 yılında “Kazakistan’da Almanya Yılı” düzenlenmiş, DKÜ birçok faaliyet ile bu etkinliğe katkı sağlamıştır. Bu faaliyetler kültürel değişimi, diğer ülkeyi tanımayı ve Almanya ile Kazakistan’ın çok yönlü imajını aktarmayı teşvik etmiştir (Auswärtiges Amt, 2010). Bu amaçla sanat, eğitim, toplum, iklim, çevre ve ekonomi alanlarında çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. Örneğin Almanya, eğitim odaklı çalışmalar için Kazaklara yönelik öğrenim ve bilim merkezi olarak ilan edilmiştir (Auswärtiges Amt, 2010). Almanya’nın dış kültür ve eğitim politikası alanındaki faaliyetleri - DKÜ’nün mühendislik ve teknik kurslara odaklanması gibi - Alman dış ticaretini teşvik etme çabasını ortaya koymaktadır.

Bu stratejinin bir parçası olarak ayrıca Alman dilinin yayılması Kazakistan’da teşvik edilmekte ve desteklenmektedir. Örneğin “Partner School Initiative” (PASCH) ile Federal Dışişleri Bakanlığı, Kazakistan’da Almanca öğretilen 15 okulu desteklemektedir (Auswärtiges Amt, 2021). Buna ek olarak Goethe Enstitüsü, DAAD, ZfA ve Robert Bosch Vakfı çeşitli dil programları sunmaktadır. DAAD Kazak öğrencilerin yurtdışında kalmalarını finanse etmekte ve burs sağlamaktadır (Auswärtiges Amt, 2011). Alman - Kazak Üniversitesine ek olarak Münih Teknik Üniversitesi ve Doğu Kazakistan Teknik Üniversitesi arasında çeşitli üniversite ortaklıkları mevcuttur. Ayrıca Alexander von Humboldt Vakfı, Kazakistan’dan yüksek nitelikli bilim adamlarına araştırma hibeleri vermektedir (Auswärtiges Amt, 2012). Günümüzde halen devam eden projeler arasında mesleki eğitim sistemi, iyi yönetim, sürdürülebilir ekonomik kalkınma, çevre, enerji verimliliği ve afet önleme konuları yer almakta ve desteklenmektedir (Auswärtiges Amt, 2021).

Alman-Kazak ilişkileri çerçevesinde Kazakistan’ın bölgesel öneminden dolayı bu ilişkilerin zaman içinde arttığı ve buna paralel olarak işbirliğinin de yoğunlaştığı söylenebilir. Yoğun ekonomik ilişkilerin yanı sıra kültürel çalışmalar da Kazakistan’ın Alman dış politikasında artan önemini göstermektedir. Ekonomi politikasına ilişkin çıkarlar uygulamada hem Almanya hem de Kazakistan açısından stratejik önem arz etmekte ve gittikçe yoğunlaşarak ilerlemektedir.

SONUÇ

Orta Asya, Avrupa'nın sonu, medeniyetler arasındaki sınır zarı, bir yanda otoriterlik dünyası, diğer yanda demokrasi dünyası, dini ve laik siyasi düzen, kapitalist ve sosyalist dünyanın arasında bir sınır bölgesidir (Körber-Stiftung, 2007: 37). Almanya'nın "Avrupa'ya tarihsel olarak belirlenmiş bir yakınlığı" ile vurgulanan ve bu nedenle kuvvetli bir şekilde Batı'ya yönelmiş olan bu "üçüncü Avrupa bölgesi" ile iyi ilişkiler sürdürmesi gerçeği, Almanya'nın bölgeye yönelik politikasının incelenmesi ile daha açık bir şekilde görülmüştür. Bu iyi ilişkiler hem Avrupa Birliği hem de Almanya için birçok fayda sağlamaktadır. Bir yandan istikrarlı Avrupa'nın güvenliği için önemli bir bölge ile diyalog olanağı sağlamakta, öte yandan Avrupa ile Afganistan veya İran arasında bir tampon bölgeden fazlası olarak hammaddeye kolaylıkla erişim açısından önemli bir stratejik ortak konumundadır. Ancak sık sık dile getirilenin aksine Almanya ve Avrupa Birliği'nin dış politika çıkarları bazı durumlarda örtüşmemektedir. Önceliklerin belirlenmesindeki farklılıkların çözülebilmesi için, özellikle AB politikasından ayrı olarak Alman faaliyetlerinin dikkate alınması bu örtüşmemeyi ortaya çıkarmıştır. Çalışmada Almanya Orta Asya politikası ile AB Orta Asya politikası arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmuş, bu politikalara rehberlik eden ve egemen olan çıkarlar, çıkarların uygulanmasını etkileyen aktörler ve tedbirlerin yoğunluğuna ilişkin siyasetteki değişiklikler incelenmiştir.

Bu doğrultuda Almanya'nın AB'den bağımsız olarak Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan'a ve somut değerlendirmede Kazakistan'a yönelik ekonomik, güvenlik ve normatif çıkar boyutlarına dayalı kendi politikasını izlediği tespit edilmiştir. Benimsenen stratejiler, programlar, işbirlikleri ve devlet ziyaretlerinin sayısı da dâhil olmak üzere çeşitli faaliyetlerin temelinde BDT bölgesine yönelik olmayıp, Orta Asya bölgesine uygulandığı görülmüştür.

Almanya AB üye devletleri arasında Orta Asya'da en aktif olan devlettir ve 1991 yılı öncesi Sovyetler Birliği ile Federal Almanya Cumhuriyeti ve Alman Demokratik Cumhuriyeti arasındaki iyi ilişkiler nedeniyle Avrupa Birliği'nin temsilcisi olarak ilişkilerin sürdürülmesi görevini üstlenmiştir. AB içinde doğuya yönelim, Almanya tarafından Orta Asya, Rusya ve Doğu Avrupa ile ilişkileri güçlendirmek için başlatılan ve finanse edilen sözleşmelerde ve programlarda veya Avrasya Birliği veya Avrasya Ekonomik Alanı gibi Orta Asya katılımı olan örgütler ve ittifaklarla temasların sürdürülmesine yansımaktadır. Almanya-Orta Asya ilişkilerinin AB ile karşılaştırıldığında önemli ölçüde daha yoğun olması, Almanya'nın bölgedeki daha güçlü ve daha çeşitli çıkarlarından da kaynaklanmaktadır.

AB'nin açıklamaları ve önlemleri görünüşte enerji arzı ve çeşitlendirilmesi için Orta Asya'nın önemini vurgularken, Orta Asya'nın potansiyeli ve AB'nin enerji sektörüne katılım fırsatları, taahhütte bulunan ülkelere kıyasla düşük görülmektedir. Almanya'nın ise güvenlik politikası ve normatif çıkarlarına ek olarak çeşitli ekonomik politika çıkarları mevcuttur. Çoğunlukla enerji çıkarlarının öncelikli

olduğu tezinin aksine Almanya'nın Orta Asya'ya yönelik dış politikası enerji çıkarlarına göre daha ağır basmaktadır. Almanya'dan Orta Asya ülkelerine yapılan ve Sovyet sonrası ekonomilerin modernleşmesine katkıda bulunan know-how ve teknoloji ihracatı, enerji hammaddelerinin satışından elde edilen salt maddi gelirle karşılaştırıldığında önemli katma değer yarattığı görülmektedir.

Hukuk danışmanlığı, dil kursları veya yöneticilerin eğitimi gibi Alman dış ticaret, bilim ve kültür politikasının beraberindeki önlemleri, Orta Asya için uzun vadeli fayda ve sürdürülebilir kalkınma anlamına gelmektedir. Buna karşılık Almanya, güven ve uzun vadeli bağlılığın temelini oluşturduğundan kendisine pazara öncelikli erişim ve gelecekteki pazarların açılmasını sağlayan bir pazarlık avantajına sahip olduğu çeşitli yatırımlardan yararlanmaktadır. Karşılıklı çıkarlar nedeniyle, ortaklık politikasının işbirliği modeli, Almanya'nın Orta Asya'daki dış politika çabalarının ana motifidir. Bir ortaklığın sadece ortak çıkarlara değil, ortak değerlere de dayanması gerektiğinden dolayı bu politika özellikle STK'lar ve insan hakları örgütlerinin yanı sıra Alman muhalefetinin bazı kesimlerinde de eleştirilere neden olmuştur. Bu kuruluşlar beş Orta Asya ülkesinin de otoriter bir şekilde yönetilmesinden dolayı muhalefete veya etnik azınlıklara karşı şiddetli eylemlerde bulunduğunu iddia etmektedir -örneğin Andican olayları-. Almanya, ise "insan hakları ihlallerine" sessiz kalmakta ve Andican olaylarında olduğu gibi uygulanan yaptırımların ortadan kaldırılmasını savunmaktadır.

Alman dış politikasında değerlere bağlılığın yol gösterici ilkesinin önemli ölçüde arka plana atılmasının nedenini, özellikle küresel hammadde piyasalarındaki geniş kapsamlı değişiklikler yol açmıştır. Bunun nedeni ise Çin ve diğer gelişmekte olan ekonomilerin ekonomik yükselişi ile rekabet önemli ölçüde artmış, bu nedenle Almanya gibi ithalata bağımlı ülkeler hammadde tedarik sözleşmelerinin yeniden düzenlenmesi nedeniyle hammaddelere daha zor ulaşma durumuna gelmiştir. Bu ise daha önce izlenen politikalarda bazı değişiklikleri gerekli kılmıştır.

Hammadde sorunu siyasi olarak büyümekte ve devlete yönelik yeni bir stratejide yer almaktadır. Almanya'da ekonomi ve siyaset daha önce birbirinden açık bir mesafeyi korumuş olsa da, şimdi stratejik hammadde tedarikini güvence altına almak amacıyla merkezi olarak kontrol edilen ve ortaklaşa koordine edilen ulusal girişimler için çabalama faaliyetindedir. Değerlere ve normlara, çıkarlara göre öncelik verilecek bir siyasi yaklaşım, Almanya'nın küresel hammadde yarısını kaybetmesine yol açacağından, ortak ülkelerdeki insan hakları ihlalleri ele alınmakta ancak yaptırım uygulanmamaktadır. Kazakistan ile hammadde ortaklığı bunun açık bir örneğini vermektedir.

Orta Asya ve Kazakistan'ın zaman içinde kurulan Alman dış politikası bağlamında öneminin artması, büyük ölçüde ham petrol ve gazın yanı sıra hammadde ile ilgili kullanılmayan nadir toprak rezervlerinin varlığına bağlanabilir. Kurulan bu ilişkiler ise eğitim ve sosyo-kültürel yatırım ve faaliyetler ile pekiştirilmektedir.

Almanya'nın Orta Asya politikalarında ayrıca ortaklıklar kurmak ve yeni pazarlar açmak da dâhil olmak üzere kaydettiği ilerlemeden AB'nin yalnızca fayda sağlamadığı, hatta Almanya'dan gelen politik teşviklere bile bağımlı olduğu söylenebilir. Orta Asya'ya yönelik dış politika stratejilerinde, Almanya'nın pozisyonu bu nedenle gittikçe artan bir şekilde ekonomik ve politik potansiyelinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Alman dış politikasının Orta Asya'ya yönelik stratejileri bu çerçevede ulusal ve Avrupa dış politikasındaki genel gelişmeleri ve aralarındaki ilişkileri de yönlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- Abaschin, S. (2017). Terra Incognita? – Die Deutschen Politischen Stiftungen in Zentralasien. Zentralasien-Analysen. Bericht Nr. 120.
- Alymbekova, G. (2014). Eine Frage der Energiwsicherheit der Europäischen Union im Rahmen der Zentralasien Strategie. Doctoral Dissertation. Wien: Universität Wien.
- Auswärtiges Amt (2010). Deutschland und Zentralasien. Berlin: Auswärtiges Amt.
- Auswärtiges Amt (2011). Grußwort von Staatsministerin Cornelia Pieper anlässlich des Empfangs zum 20. Jahrestag der Unabhängigkeit der Republik Kasachstan. 21.09.2021 tarihinde <http://www.auswaertiges-amt.de> sayfasından erişilmiştir.
- Auswärtiges Amt (2012). Beziehungen zwischen Kasachstan und Deutschland. 19.09.2021 tarihinde <http://www.auswaertiges-amt.de> sayfasından erişilmiştir.
- Auswärtiges Amt (2021). Deutschland und Kasachstan: Bilaterale Beziehungen. 22.10.2021 tarihinde <https://www.auswaertiges-amt.de/de/aussenpolitik/laender/kasachstan-node/bilaterale-beziehungen/206348> sayfasından erişilmiştir.
- Bar, J. (2020). Kasachstan im Geopolitischen Dreieck Zwischen China, Russland und Dem Westen: Perspektiven und Spielräume der Deutschen Außenpolitik. In: Menzer, Jan (Hrsg.): Deutschland und seine östlichen Nachbarn. Eine Studie zur Gestaltung einer „vorausschauenden Außenpolitik“. 95-106. Berlin: Budrich UniPress Ltd.
- BMBF (2020). Bundesministerium für Bildung und Forschung. Europa und die Welt – Zentralasien. 14.10.2021 tarihinde <http://bmbf.bmbfcluster.de/de/zentralasien-545.html> sayfasından erişilmiştir.
- BMWİ (2012). Abkommen zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Republik Kasachstan über Partnerschaft im Rohstoff-, Industrie- und Technologiebereich. 19.10.2021 tarihinde <https://www.bmw.de/Redaktion/DE/Downloads/A/abkommen-zwischenbrd-und-kasachstan-partnerschaft-rohstoff-industrie-und-technologiebereich.html> sayfasından erişilmiştir.
- Bos, E. (2007). Die GUS-Staaten. In Handbuch zur deutschen Außenpolitik (pp. 455-467). VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Cordes, E. (2012). Rohstoffpartnerschaft als wichtiges Thema. In: Falkner, Jutta / Leger, Klaus (Hrsg.): Deutsch-Kasachisches Wirtschaftsjahrbuch. Münster: OWC Verlag für Außenwirtschaft.
- Çevik, S. ve Turan, E. (2007). Devletin Kurumsal Dönüşümü: Orta Asya Cumhuriyetleri Perspektifinden, Bilig, 41, 2005-224.
- Deutsche Welle (2006a). Werbereise für mehr Demokratie in Zentralasien. 10.09.2021 tarihinde <https://www.dw.com/de/werbereise-für-mehr-demokratie-in-zentralasien/a-2223469> sayfasından erişilmiştir.
- Deutsche Welle (2006b). Steinmeier kündigt EU-Initiative für Zentralasien an. 25.10.2021 tarihinde <https://www.dw.com/de/steinmeier-kündigt-eu-initiative-für-zentralasien-an/a-2225184> sayfasından erişilmiştir.
- Dierßen, I. (2007). Ohne Konsequenz: Menschenrechtspolitik gegenüber Usbekistan. Osteuropa, In: Sapper, Manfred / Weichsel, Volker / Huterer, Andrea (Hrsg.): Machtmosaik Zentralasien. Traditionen, Restriktionen, Aspirationen. Bundeszentrale für politische Bildung. 377-388.
- DKU (2021). Deutsch Kasachische Universität. 11.10.2021 tarihinde <https://dku.kz/de> sayfasından erişilmiştir.
- DWK KAZ (2012). Deutscher Wirtschaftsclub in Kasachstan. Almaty DWK - Info Nr. 18.
- DWK UZB (2011). Deutscher Wirtschaftsclub in Usbekistan. Taschkent DWK - Info Nr. 2.
- Erlor, G. (1999). Oil and Gas in the Caspian Sea Region. In: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) / SPD Bundestagsfraktion. (Hrsg.): A Great Game No More: Oil, Gas and Stability in the Caspian Sea Region.

- Erler, G. (2006). Für eine neue Partnerschaft: Die Europäische Union und Zentralasien. 10.10.2021 tarihinde http://www.gernot-erler.de/cms/front_content.php?idcat=26&%20idart=61 sayfasından erişilmiştir.
- Erler, G. (2007). Erfahrung und Interesse: Das EU-Engagement in Zentralasien. *Osteuropa*, 369-376.
- Eschment, B. (2012). Der Deutschlandbesuch des Präsidenten Kasachstans, Nursultan Nasarbajew – ein Höhepunkt der bilateralen Beziehungen? (Zentralasien-Analysen, Nr. 50). Bremen, Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde, Forschungsstelle Osteuropa. 09.10.2021 tarihinde <https://www.laender-analysen.de/zentralasien-analysen/50/der-deutschlandbesuch-des-praesidenten-kasachstans-nursultan-nasarbajew-ein-hoehpunkt-der-bilateralen-beziehungen/sayfasından> erişilmiştir.
- Europäisches Parlament. (2021). Zentralasien. 17.10.2021 tarihinde <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/de/sheet/178/zentralasien> sayfasından erişilmiştir.
- GIZ (2021). Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit. Erleichterung des Grenzüberschreitenden Handels in Zentralasien. 14.10.2021 tarihinde <https://www.giz.de/de/weltweit/62251.html> sayfasından erişilmiştir.
- Grewlich, K. W. (2011). Nabucco und der Wettlauf um das kaspische Gas. *Zeitschrift für Außen- und Sicherheitspolitik*, 4(1), 53-64.
- Hetsch, J. (2012). Raus aus der Rohstofffalle. Stand und Perspektiven der Deutsch-Kasachischen Wirtschaftsbeziehungen. In: Falkner, Jutta / Leger, Klaus (Hrsg.): *Deutsch-Kasachisches Wirtschaftsjahrbuch*. Münster: OWC Verlag für Außenwirtschaft.
- ISE (2021). Seltene Erden und Metalle. 09.10.2021 tarihinde <https://institut-seltene-erden.de> sayfasından erişilmiştir.
- Kleinwächter, L. (2011). Neue Strategien für ein altes Problem. Überlegungen zur Rohstoff- und Machtpolitik Deutschlands. In: *WeltTrends* 79, s. 37-42.
- Klinnert, A. (2015). Die Politik Deutschlands gegenüber Zentralasien (Vol. 19). Potsdam: Universitätsverlag Potsdam.
- Körper-Stiftung (2007). Europäische Politik in Zentralasien. Edition Körper-Stiftung, Bergedorfer Gesprächskreis, Nr. 137, Astana, Kasachstan. 22.10.2021 tarihinde <https://www.koerber-stiftung.de/bergedorfer-gespraechskreis/gespraechskreise/137-gespraechskreis> sayfasından erişilmiştir.
- Krause, U. V. (2011). Die Afghanistaneinsätze der Bundeswehr. Politischer Entscheidungsprozess mit Eskalationsdynamik. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Krumm, R. (2007). Zentralasien: Kampf um Macht, Energie und Menschenrechte. Friedrich-Ebert-Stiftung, Referat Entwicklungspolitik.
- Mangold, K. (2007). Potential & Perspektiven: Zentralasien im Fokus der Deutschen Wirtschaft. *Osteuropa*. 549-557.
- Ohkrimenko, A. (2020). Deutsche Zentralasienpolitik. In J. Menzer (Hrsg.), *Deutschland und seine östlichen Nachbarn: Eine Studie zur Gestaltung einer „vorausschauenden Außenpolitik“* (S. 75-83). Opladen: Budrich UniPress Ltd.
- Ost-West-Contact (2012). 100 Fragen und Antworten zum Kasachstan-Geschäft. 04.10.2021 tarihinde <https://legacy.owc.de/epaper/ost-west-contact-04-2012-special-kasachstan/> sayfasından erişilmiştir.
- Peyrouse, S. (2009). Business and Trade Relationships between the EU and Central Asia. EUCAM Working Papers No. 1, June 2009.
- Reichel, H. C. (1994). Die wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands mit den GUS-Staaten. Die Außenpolitik der GUS-Staaten und ihr Verhältnis zu Deutschland und Europa. Hrsg. B. Meissner. – Köln: Verl. Wiss. und Politik, 157-165.

- Sadyrbek, M. (2009). Die Zentralasienstrategie der EU: Neues "Great Game" Oder Neue Chance für die Region?. Hamburg: Verlag Kovac.
- Schmitz, A. (2007). Effizienz als Leitmotiv: Die Strategie für eine neue Partnerschaft mit Zentralasien. Handlungsspielräume einer EU-Ratspräsidentschaft», SWP-Studie, Berlin, 75-79.
- Schramm, H. J. (2006). Überblick über das Kasachische Zivil- und Gesellschaftsrecht. Vereinigung für Deutsch-Russisches Wirtschaftsrecht e. V. 30-31/17.
- Shao, Y. (2008). The EU's Central Asia policy and its implications for China (No. 9/2008). Discussion Paper.
- Siedschlag, A. (2001). Definition und Reichweite des Interessenbegriffs in den internationalen Beziehungen. In Deutsche Interessen in der sicherheitspolitischen Kommunikation. Tagungsband zum 7. Strausberger Symposium vom (Vol. 28, s. 17-32).
- Steinbach, V. (2011). Rohstoffsicherung für die Zukunftsfähigkeit Deutschlands? Rohstoffstrategie im globalen Wettbewerb. Interview mit Volker Steinbach. In: WeltTrends 79, S. 43-55.
- Urdze, S. (2010). Die Externe Demokratieförderung der EU in den Zentralasiatischen Staaten. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Worldbank (2021). Export-Import Trade Summary Germany and Kasachstan. 25.10.2021 tarihind <https://wits.worldbank.org> sayfasından erişilmiştir.
- Woyke, W. (1986). Handwörterbuch Internationale Politik. 3. Erweiterte und Aktualisierte Auflage. Wiesbaden: Springer Verlag.
- Zentralasien-Analysen (2008). Chronik vom 22. Februar bis zum 21. März 2008. Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde. Zentralasien-Analysen Nr. 3.

ALPARSLAN TÜRKES'İN TÜRK DÜNYASI'NI KAVRAMSALLAŞTIRMASI VE ÖNGÖRÜSÜ

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Mustafa Ersagun DALAN

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

“Türk milletinin binlerce yıllık tarihî boyunca yenilmez olmasını sağlayan ve bugüne kadar her felaketin üstesinden gelerek, her tehlikeyi çiğneyip üstüne çıkmasını sağlayan bazı millî vasıfları, gelenekleri ve inançları vardır, karakteri vardır. Bunların dışında asla yenilmeyi kabul etmemek, asla mağlup olmayı kabul etmemek, boyun eğmeye ve mağlup olmaya karşı çıkmak görüşü ve karakteridir. Teslim olmayı ret, mağlup olmayı ret, yenilmezliğin sırrıdır. Durum ne kadar karanlık olursa olsun ne kadar imkânsızlıklar içerisinde bulunursak bulunalım, asla yenilmeyi kabul etmemek, asla teslim olmayı kabul etmemek Türklüğün ezeli şiarıdır.”

Alparslan TÜRKES

Sovyetlerin çöküşü sonrasında yaşanan siyasî gelişmeler, Türkiye'nin stratejik önemini daha çok arttırmıştır. Bu süreçte özellikle Meclis görüşmesi sırasında Alparslan Türkeş Bey'in Türk dünyası özelinde, “...Ömrümün 55 yılını bu konularla uğraşarak geçirdim.” ifadesi meseleye ilişkin hassasiyetini ortaya koyması bakımından fevkalade mühimdir. Diğer taraftan ülkemizin coğrafi konumu ve yeni kurulan devletlerle olan tarihi bağları çöküş sonrasında Rusya dâhil bölgedeki birçok ülkeye sorunları da beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan yeni durumda Türkiye önemli bir bölgesel aktör konumundadır.

Alparslan Türkeş Bey'i siyasî çağdaşlarından ayıran en önemli hassası da bu basireti olmuştur. Türkeş Bey'e göre, Türk Dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesi gerek bu devletlerin her biri gerekse Türkiye'nin uluslararası platformda güçlenmesi için bir imkân olarak görülmüştür. Türkeş Bey, modern dünyada devletlerin birbirlerini kültür sömürüsü yoluyla kontrol altına aldıkları gerçeğine her fırsatta vurgu yaparken, Türkiye'nin bu ülkelerle öncelikle kuracağı sosyo-kültürel merkezli ilişkilerin üzerinde durmuştur. Bu doğrultuda Türkeş Bey, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin “Türk Cumhuriyetleri Ekonomik ve Kültürel İşbirliği Teşkilatı”nı kurmasının şart olduğunu belirtmiş ve teoriden uygulamaya ulaştırılması yönündeki en önemli adımı 21 Mart 1993 tarihinde kendisi atmıştır. Türkeş Bey tarafından gerçekleştirilen Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk ve

İşbirliği Kurultayı, diğer bir ifade ile Türk Kurultayı'nda üzerinde durulmuş olan en önemli husus tüm Türk Dünyası'nda ortak bir alfabenin oluşturulması olmuştur. Ayrıca kurultayda sosyal, kültürel, iktisadi ve siyasi meselelerin çözümlenmesi amaçlı "Türk Cumhuriyetleri Yüksek Konseyi" ve "Türk Parlamentoları Çalışma Grubu"nun kurulmasına karar verilmiştir. Türkeş Bey bu ülkelerle işbirliğini güçlendirmek amacıyla aynı yıl içinde "Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı"nı kurmuştur. Ayrıca MHP'nin program taslağında Türk Dünyası ile olan bütün ilişkileri üst düzeyde yürütmek ve geliştirmek için "Türk Dünyası İlişkiler Bakanlığı" ve bütün dünya Türklüğünün dilini, edebiyatını, tarihini, folklorunu bugünkü iktisadi sosyal yapılarını araştıran dünya çapında bir araştırma merkezinin kurulacağı belirtilmiştir. Türkeş Bey'in ömrü boyunca kavramsallaştırdığı Türk Dünyası'na yönelik söylem, teşebbüsleri ve duruşu günümüz devlet adamlarına örnek olabilecek niteliklere haizdir.

GİRİŞ

Tarihî şahsiyet veya lider kavramı, kendi milletinden ve içinde yaşadığı çağdan bir şeyler alan, ancak diğerlerinden farklı olarak milletin gelişimine, çağının akışına değer katan, yani tarihe damgasını vuran insanları anlatan bir kavramdır. Bu insanlar, ideallerini kuvveden fiile geçirmeye başladıklarında varlıklarını hissettirmiş olup, halk ile diyalog kurmaları ve kadrolarını yetiştirmeleriyle birlikte ağırlıklarını ve farklılıklarını kabul ettirmeye başlarlar. Tarihî şartlar ve gelişmelerle birlikte liderlik vasıflarına sahip insanlar bir araya geldiğinde büyük ve önemli liderler ortaya çıkar. Esasında her tarihi şahsiyet genel itibarıyla; kavminin, milletin değer dünyasından ve çağının akışından ilhamını alır. Dahası bu şahsiyetler; kavmine, milletine, teneffüs ettiği çağın akışına kendinden de bir şeyler katabilmelidir. Bu kimseler yaşadığı zamanına kendi alanında damgasını vurabilmeli ve toplumlara yön tayin edebilmelidir. Bu bağlamda tarihî şahsiyet şeklinde dimağlara kazınabilen kimseler; zamanının, kendi sahasında yarattığı bir güç ve en önemlisi bir değerdir. Doğduğu ve teneffüs ettiği zamanın ruhuna ve koşullarına hakim olan şahsiyetler, yalnız kendi devrinden bir şeyler almaz ayrıca onun akışına da tesir eder. Dahası coğrafyasını, toplumunu değiştirebilir ve şekillendirebilir. Böylelikle, bu şahsiyetlerin kendilerinden sonraki nesillerinde, ruhuna, fikrine, aklına, vicdanına ve alın terinin izlerine dair kodlarına ulaşmak mümkündür. Bu manada Alparslan Türkeş Bey de zamanının ruhuna hakim olan ve ilhamını kendi ifadesi ile milletinden ve onun tarihinden alan tarihî şahsiyetlerden biridir. Alparslan Türkeş Bey'in hayatının son yarım asrı, Türk milliyetçiliği hareketinin yaşadığı sorunlarla ve gelişmelerle paralel bir seyir takip etmiştir.

Alparslan Türkeş Bey gibi bir liderin vizyonunu belirlerken de bunun tarihi arka planını Türk milletin ruh-ı aslisinin aynası durumundaki en önemli kaynaklardan olan Orhun Abideleri'nde yakalamak mümkündür. Türk kağanı bu kitabelerde, *"Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öte yite, yaya olarak, çıplak olarak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru,*

doğuda Kıtay, Tatabı kaomine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim, savaştım. Ondan sonra, Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Varlıklı millet üzerine oturmam... İçte aşsız, dışta donsuz; düşkün perişan milletin üzerine oturdum..." (Orhun Abileri, 2003, s. 16-18). ifadelerine yer vermek suretiyle, milletine olan bağlılığından ve onu mesut etmek için yaptıklarından bahsetmiştir. Ayrıca milletini güçlü ve varlıklı kılmak konusunda lider bir ölçü de koymaktadır: "...Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için, beslemiş olan kağanın sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanınla her yere hep zayıflayarak, ölecek yürüyordum... Fakir milleti zengin kıldım. Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı." diyerek millî birlik konusunda da gelecek asırlara yönelik önem arz eden mesajını vermiştir (Orhun Abileri, 2003, s. 13).

Alparslan Türkeş Bey, Şevket Süreyya Aydemir'in ifadesi ile "Türkeş, gelişigüzel ve sıradan bir adam değildir. Kendinden evvelki nesilden bazılarını gördüğümüz, ihtiraslı ve mücadeleci kurmay tipini verir (Aydemir, 2011, s. 501) Kendinden evvelki nesil Millî Mücadele'yi yöneten kadrolardır. Bu neslin başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere pozitivizmden etkilendikleri yani olaylara gerçekçi bir bakış açısı ile yaklaştıkları bilinmektedir. Esasında Türkeş Bey de bir ihtiras adamıydı. İhtirasının sınır ve imkanlarını, iç aleminde, millî bir bilinçle durmadan yoğuran, ölçülü, muvazeneli bir şahsiyetti. Tarih içinde misyonunu bilmekten gelen ve bu misyonun, ulaşılabilecek ve ulaşılmayacak hedeflerini kendi mantık ölçüleri ile daima ayarlayabilen bir hesap adamı olmuştur.

Alparslan Türkeş Bey'in gerçekçi özelliği de diğer bazı özellikler gibi bu neslin kendisine mirasıdır. Alparslan Türkeş Bey, uluslararası ilişkileri daha çok milletlerin çıkarlarını gerçekleştirme yolunda oluşturdukları ilişkiler bütünü olarak görmüştür (Türkeş, 1976, s. 272). Alparslan Türkeş diğer bir hassası basiretiydi. Bu hassa ise temelini ve ilhamını kadim Türk töresinden almaktaydı. Kül Tigin abidesinde çağını aşan ve Türk nesillerine verilen mesajda ise, "Bir yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletin sözünü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin!... Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderirsen hiçbir sıkının yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın bu yeri bırakırsanız yok olursunuz!" (Orhun Abileri, 2003, s. 12-13). Çin'in ipeklisine ve kızlarına aldanılmaması konusunda milletini uyarmıştır. Bu bağlamda Kağan'ın çağının şartlarını, muhataplarını iyi anlamış bir lider olduğu hakikattir. Diğer yandan Alparslan Türkeş Bey zamana ve onun gerçeklerine de hakimdi. Zira Lord Palmerstone'a ait, uluslararası ilişkilerde de oldukça yaygın olan "Bizim ezeli ve ebedi müttefiklerimiz yoktur; bizim daimi düşmanımız da yoktur. Ezeli, ebedi ve daimi olan bizim çıkarlarımızdır" anlayışına gayet tabii Alparslan

Türkeş Bey de vakıftı. Bundan dolayı Türkiye'nin her alanda güçlü bir devlet olma zorunluluğunu öngörmüş ve bunu gelecek kuşaklara, yollarını aydınlatması amacıyla "*Dokuz Işık Doktrini*"nde somutlaştırmıştır.¹ Alparslan Türkeş Bey'e göre, emperyalizmin tüm toplumları etkisi altına aldığı bir dönemde, Türk milletinin kendi menfaatlerini muhafazası zorunludur ve bunun yolu da kendi ifadeleriyle; "*Türkiye'yi kalkındıracak ve büyük Türkiye ülküsüne kavuşturacak sistem ve görüş ne komünizm, ne de kapitalizmdir. Bu sistem Türk milletinin özelliklerine uygun, Müslüman ve Türk realitesini göz önünde bulunduran ve modern ilim ve tekniği yol gösterici olarak kabul eden milli bir doktrin*"den geçmektedir (Türkeş, 1994, s. 272).

İlhamını tarihinden ve Türk liderlerinden aldığını her fırsatta yenileyen Türkeş Bey'in idare felsefesini bu tarihi miras ile özümseyebilmiştir. Bu gerçekliği şu ifadelerinden de tespit etmek mümkündür: "*Hakikat halde ihtiras olmadan büyük bir iş meydana getirilemez. Fakat her halde millet yolunda bir hizmet gayesine matuf olması lazımdır. Reis olan kimsenin milletin ruhiyatına vakıf olduktan sonra o milletin meyline tabi olması icap eder. Benim ihtiraslarım var, hem de pek büyükleri, fakat bu ihtiraslar yüksek mevkiler işgal etmek veya büyük meblağlar elde etmek gibi adhi emellerin tatminine taallûk etmiyor. Ben bu ihtirasların gerçekleşmesini vatanıma büyük faydaları dokunacak, buna da liyakata ifa edilmiş bir vazifenin canlı iç rahatlığını verecek büyük bir fikrin başarısında arıyorum. Bütün hayatımın prensibi bu olmuştur ve son nefesime kadar onu muhafaza etmekten geri kalmayacağım*" (İlhan, 1985, s. 1120). Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında 'Türkçülüğün' nasıl cereyan ettiğini kısaca özetlememizin, Alparslan Türkeş Bey'in de ilk gençlik yıllarına nasıl etki ettiğini göstermesi bakımından, mühim bir çıkış noktası olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca Alparslan Türkeş Bey'in çocukluğuna dair şu ifadeleri, bizleri o günlere götürmeyi gerekli kılmaktadır: "*Çocukluğum; Balkan Savaşı, Birinci Cihan Savaşı ve Türk Milli Kurtuluş Savaşı'nın acı tatlı hikâyeleri içinde geçti. İlkokul ve ortaokul sıralarında da derslerimizin konusunu bu üç savaşa ait olaylar teşkil etti. Türk milletini yok etmek isteyenlerin, giriştikleri tecavüz ve hıyanet faaliyetleriyle buna karşı kendini kurtarmak için, milletimizin yapmış olduğu olağanüstü mücadeleler ele alınarak derslerimizde incelendi. Türk milletinin zayıf ve düşkün durumdan kurtulması ve eski çağlardaki kudret ve şereflerine tekrar ulaşması için nasıl çalışması, neler yapması gerektiği üzerinde duruldu. O günlerden bu yana, benim de başlıca düşünce ve kaygılarım bunlar olmuştur...*" (Türkeş, 1972, s. 10). Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin buhranlı yıllarında Osmanlı devlet adamları Devlet'i yıkılmaktan kurtarmak amacıyla Osmanlılık ve İslamcılık siyasetini güderken, bu ikisi arasında tereddütler geçiren bazı Osmanlı aydınları daha ziyade tarihî milliyetçiliğin etkisinde kalarak Türk tarihi üzerinde çalışmaya ve eserler vermeye başladılar. Ziya Gökalp'in "*Türkçülüğün Babaları*" olarak nitelendirdiği Ahmet Vefik Paşa, Türkistan Türkleri hakkında bilgi veren Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türki'sini* 1864'te Türkçeye çevirdi (Kösoğlu, 2013, s. 50). Ali Suavi ve 19 Işık doktrini, Alparslan Türkeş tarafından Milli Doktrin Dokuz Işık olarak ortaya konulan ülkücülüğün ana ilkeleridir. 1965'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin, 1969 yılından itibaren de Milliyetçi Hareket Partisi'nin programının temelini oluşturur. Alparslan Türkeş bu tezini, başta kapitalizm, liberalizm ve komünizm olmak üzere yabancı doktrinler ve yönetim sistemlerine karşı bağımsız son Türk devletini koruyabilmek için, milli bir görüş etrafında birleşmek için ortaya koymuştur.

Süleyman Paşa da Türkler ve Türk tarihî hakkında yeni eserler vererek Ahmet Vefik Paşa'yı takip ettiler. Bu çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nda edebi ve tarihî alanda Türkçülük şuurunun doğduğuna işaret ederken, kısa bir zaman sonra Mehmet Emin Yurdakul 1897'de yazdığı bir şiirinde, "*Ben bir Türkün, dinim cinsim uludur*" deyişi Türklük şuurunun düşüncelere de nakşolduğuna ispat niteliğindedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki olaylar Türk olmayan unsurların ve gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları, İttihat ve Terakki Fırkasını Türkçülük siyasetini benimsemek zorunda bırakmıştır. Böylece edebi, tarihî Türkçülük akımının yanında 'liberal eğilimli bir siyasi Türkçülük' yani bütün Türkleri içine alan siyasi bir milliyetçilik akımı doğmuştur. Fakat bu Türkçülük akımına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyetinin Osmanlı birliği ve İslam birliği fikrinden vazgeçtikleri söylenemez. Zira Osmanlı Devleti hala ayakta ve İslam birliğini temsil eden hilafet hala varlığını koruyordu. Aydınların düşüncelerindeki çağdaşlaşma arzusu da Türkçülüğün yanında Osmanlıcılığı, İslamcılığı ve Çağdaşlaşmayı bir potada eritme işlemini bir bakıma Ziya Gökalp üstlenerek, "*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak ilkelerini ve kavramlarını mecz etmeye ve sistemleştirmeye çalışmıştır.*" 1912 yılında Türk Ocağının kurulması ve Türk Yurdu dergisinin yayın hayatına başlaması ile birlikte Türk birliği ve Türk dünyası ile ilgili meselelere ağırlık verilmiştir. Ayrıca Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali ve Ağa-oğlu Ahmet Beylerin büyük katkılarıyla Türkçülük yeni bir ivme kazanmış ve ön plana çıkmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa'nın doğu seferiyle Türk birliği hayali gerçekleşmese de Mustafa Kemal Paşa, esaret altındaki Türklere ümit ışığı ve örnek olacak bir Türkiye bırakmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra milliyetçilik anlayışı ile üniter milli devlet formülünde karar kılmıştır. Bununla birlikte 1923-1938 arasında milliyetçilik resmî ideolojinin ve dar bir aydın çevresinin akademik ve fikri çalışmaları olarak kalmıştır (Yalçın, 2001, s. 308). II. Dünya Savaşı'nın ülkemiz iç politikasına yansımaları olarak hükümetin, Türk milliyetçilerine olan 'baskısı' onları bir bakıma daha da zinde tutarak, 1944 yılı sonrası ve 1950'lerin başlarını toparlanma, dayanışma çabalarıyla geçirmiştir. Türkçülük artık resmi devlet politikası değildir. 1960'lı yılların ikinci yarısı hem Türk milliyetçiliği hem de Türk demokrasi tarihinde önemli bir dönüm noktası niteliğindedir, çünkü bu dönem, Milliyetçi Hareket Partisinin doğuşuna sahne olan bir dönemdir (Yalçın, 2001, s. 248).

1. ALPARSLAN TÜRKŞ BEY'İN DÜŞÜNCE DÜNYASININ TEMELLERİ -OLAYLAR, DÜŞÜNÜRLER VE SEMBOLLER IŞIĞINDA-

Alparslan Türkeş Bey'in, düşünce dünyasının nasıl şekillendiğini kavramamız, ancak; mücadele ile dolu hayatına bakmamız ile mümkündür. Alparslan Türkeş Bey'in ailesi, 1860 yılında Kayseri'nin, Pınarbaşı ilçesinin Yukarı Köşkerli köyünde bir toprak meselesi yüzünden Kıbrıs'a sürgün edilir. 25 Kasım 1917'de İngiltere'nin hâkimiyeti altında bulunan Lefkoşe'de dünyaya gelir. İlkokul ve Rüştüye yıllarında Hüsnü Bey, Selahattin Bey, Mehmet Asım Bey, Ragıp Tüzün Bey, Turgut Bey, Osman Zeki Bey ve Faiz Kaymak gibi Türklük ve Türkçülük

şuuruna sahip hocalarından dersler alır. Türkeş Bey, ailesi ile birlikte 1933 yılında İstanbul'a gelir ve Kuleli Askeri Lisesine kaydolar. Kuleli Askerî Lisesinin ardından Kara Harp Okuluna başlamak üzere Ankara'ya gider ve 1938 yılında Harbiye'den mezun olur (Sarıkaya ve Aksu, 2017, s. 33-36). Türk ve Osmanlı tarihini, Türk büyüklerini öğrenmeye, onları anmaya ve hatıralarını yaşatmaya çok istekli bir subay olarak tanınmıştır.

Alparslan Türkeş Bey'in düşünce dünyasının oluşmasında, kanaatimizce en büyük etken çocukluğunun anavatandan uzakta İngiliz hâkimiyeti altında bulunan Kıbrıs'ta geçmesi ve bu dönemde ders aldığı hocaları etkili olmuştur. Alparslan Türkeş Bey, hocalarının kendisinde bıraktığı etkiyi şu şekilde ifade etmektedir: *"Hocalarımız Kıbrıslı Türklerdi. Uyanık insanlardı. Faiz Kaymak Bey, Hüsnü Bey, ilkokulda Mehmet Asım Bey, Selahattin Bey ve Ragıp Tüzün Bey, hepsi milliyetçi kişilerdi. Bunlardan o duyguları alıyordum. Özellikle Turgut Bey Hoca'muzdan, yeryüzünde yaşayan Türkler hakkında bilgi aldık. Türkistan, Azerbaycan, Doğu Türkistan, Balkan Türkleri konusunda çok şeyler öğrendik. Bu soydaşlarımızın esaret altında olduklarını işitince milliyetçilik duygularımız kabardı."* (Turgut, 1995, s. 8).

Kuleli ve Kara Harp Okulu yılları ise onun düşüncelerinin keskinleşmesinde başlıca etken olmuştur diyebiliriz. Türk milletinin istiklali uğruna mücadele eden askerlerden de dersler alan Alparslan Türkeş Bey, vaktinin çoğunu okul kütüphanesinde geçirmiştir. Ziya Gökalp'in 'Türkçülüğün Esasları' adlı eserinden oldukça etkilenmiş; özellikle Nihal Atsız'ın eserleri ve tarihî yazıları kendisine rehber olmuştur. (TDV İslam Ansiklopedisi, s. 615) Okuduğu yazarlar arasında Reşat Nuri Güntekin, Hüseyin Rahmi Gürpınar ve Namık Kemal gibi isimler de vardır.

Alparslan Türkeş Bey, 1944 yılında üsteğmen iken; Nihal Atsız, Orhan Şaik Gökyay gibi Türkçülerle birlikte "İrkçılık-Turancılık" davasında yargılanarak dokuz ay on gün hapis cezası almış ve Tophane Askeri Cezaevi'nde kalmıştır. Alparslan Türkeş Bey'i yoğuran cesareti, azmi, işkencelere karşı tahammülü, milli bir tarih bilinci ve şuuru yanında 'güçlü sezileri ile beslenen inançlarıydı'. Zira 1944 yılında İrkçılık ve Turancılık davası görülürken mahkemede, 'Türk Birliği' tartışmaları esnasında Sovyetler Birliğinin dağılacağını şu sözleri ile açıklamıştır: *"... mesela, 1917'de olduğu gibi 1965'te veya 1990'da da Rusya'da bir ihtilal zuhur edebilir. O zamana kadar Türkiye harp endüstrisi bakımından da ilim ve irfan bakımından da ilerlemiş bulunur ve Türkiye'nin de yardımı ile bu birliğe doğru yürünebilir..."* (Yalçın, 2001, s. 37).

1945'te beraat ettikten sonra ordudaki görevine tekrar başlamıştır. 1955 yılında Harp Akademisinden mezun olduktan sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilmiş, orada Amerikan Harp Akademisini ve Piyade Okulunu bitirmiştir. 1955-1957 yıllarında Washington'da NATO Daimi Komitesinde Türk Genelkurmayını temsil heyetinde çalışmıştır. 1959 yılında Almanya'da Atom ve Nükleer Okuluna staja yollanan Türkeş Bey, buradaki eğitiminin ardından albaylığa yükseltilmiş ve Kara Kuvvetleri Komutanlığı NATO şube müdürlüğüne getirilmiştir.

27 Mayıs 1960 tarihinden önce Elazığ'dan Ankara'ya tayin edilmiştir. Albay Talat Aydemir'in önerisiyle otuz yedi kişilik Milli Birlik Komitesi üyeleri arasında yer almıştır. Alparslan Türkeş Bey, 27 Mayıs 1960 sabahı darbe bildirisini radyodan duyurduktan sonra adı sıkça duyulmaya başlanmış ve darbenin ardından başbakanlık müsteşarlığı yapmıştır (Yalçın, 2003, s. 67). Başbakanlık Müsteşarlığı görevindeyken Devlet Planlama Teşkilatı ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü gibi devlet ve millet yararına bazı kurum ve kuruluşlara ait kanunların çıkmasında önemli rol oynamıştır. Bir süre sonra Milli Birlik Komitesi içinde görüş ayrılığı yaşanmaya başlaması ile Milli Birlik Komitesi Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel bir bildiri yayımlayıp Milli Birlik Komitesini feshetmiştir. Yeni kurulan Milli Birlik Komitesine içlerinde Türkeş Bey'in de bulunduğu ve '14'ler' denilen, subaylara yer verilmemiştir. Bu hareket sonrası '14'ler' Türk Silahlı Kuvvetlerinden emekliye sevk edilmiş ve çeşitli yurt dışı görevlerine gönderilmişlerdir. Türkeş Bey, Yeni Delhi Büyükelçiliği Müşaviri olarak Hindistan'a yollanmış, burada iken Cemal Gürsel'e gönderdiği bir mektupla, yargılanmakta olan Adnan Menderes'in idam edilmemesini istemiştir. Sürgünde olduğu dönemde '14'lerle iş birliğini sürdürmüş ve stratejiler belirlemeye devam etmiştir (Yalçın, 2003, s. 95-99). Ayrıca Alparslan Türkeş Bey'in, sürgün yıllarında 14'lere hitaben yazmış olduğu mektubunda, 14'leri "*Türklüğün ümit dünyasını aydınlatan meşale*" olarak değerlendirmesi dikkat çekmektedir (Yalçın, 2001, s. 81). Yine Alparslan Türkeş Bey'in, sürgün yıllarında, Kıbrıs'ta Rumların faaliyetlerini artırdığı bir dönemde, Rauf Denктаş'a mektuplar yazarak Kıbrıs'ın durumu hakkında da bilgi aldığını görmekteyiz (MHP, 1998, s. 7). Alparslan Türkeş Bey'in sürgün hayatı 22 Şubat 1963 tarihinde bitmesinin ardından ailesiyle birlikte Lübnan'a gelmiş, eşi ve çocuklarını Ankara'ya gönderdikten sonra kendisi İsviçre'ye geçmiştir. Burada Dünder Taşer ile görüşmüş daha sonra Brüksel ve Paris'e geçerek 14'ler grubunun diğer üyeleri ile buluşmuştur. Türkiye'de yürütülecek faaliyetlerin bir ön görüşmesi yapıldıktan sonra Muzaffer Özdağ ile birlikte Türkiye'ye doğru harekete geçmiştir. Üsküp ve Makedonya üzerinden Selanik'e geçerek sonrasında Batı Trakya Türkleri ile görüşmeler yapmıştır (Yalçın, 2001, s. 84). Bu şehirler mahlumunuzdur ki, Türklüğün ve demokrasinin yükselişi ve korunması noktasında önemli merkezlerdir, Alparslan Türkeş Bey'in Türkiye'ye dönmeden önceki bu ziyaretleri tarihe bir nazire gibidir.

Alparslan Türkeş Bey, yurda döndükten sonra, muhtemelen yurtdışı temaslarından sonra kaleme aldığı, "Milletle Beyanat" adlı metni Türk milletine sunmuştur. Bu beyanatta geleceğe yönelik faaliyetleri açısından ipuçları bulmak mümkündür:

"Ülkü ve inancından vazgeçmez bir insan olarak, iki yıl önce aranızdan ayrılmış uzaklara gitmiştim. Bugün yine aynı azim ve imanla dolu ve Türk milletinin geleceği hakkında büyük ümitler taşıyarak, sevinç ve heyecan içinde tekrar sizlere kavuşmuş bulunuyorum... Millet ve memleket faaliyetleri, ilim ve tekniği her şeyin üstünde tutan bir görüşle düzenlenmeli ve iktisadi hayat hemen harekete

geçirilmelidir. Türkiye'mizin endişesiz yarınına güvenen çalışkan insanlar diyarı olarak ufuklarda yükselmelidir. Aziz Vatandaşlarım, Türk milleti bölünmez kutsal bir bütündür. Bizler belirli bir fikir ve davayı temsil ile onun bayrağını taşıyan insanlarız. Bizi şu ve ya bu siyasi teşekküle izafe etmek yerine bütün bir milletin sadece hadimi olarak kabul etmek gerekir. Sevgili Vatandaşlarım, Mensubu olduğumuz Türk milleti, büyük kabiliyetlere ve büyük güce sahip bir millettir. Kudretimiz ve irademiz, önümüzdeki güçlükleri yenmeye ve bize çevrilmiş olan tehlikeleri göğüslemeye yeterlidir. Ey geçmişin büyük fırtınaları, eşsiz ve şerefleri içinden gelen ve mutlu yarınlara elbette erişecek olan büyük Türk milleti. Selâm, sevgi, muhabbet sana..." (Taylak, 1994, s. 203-208).

Alparslan Türkeş Bey, dağınık halde bulunan milliyetçi grupları toplamak için 2 Mayıs 1963'te 'Türkiye Huzur ve Yükselme Derneği'ni oluşturmuştur. Ancak 21 Mayıs 1963 tarihinde Talat Aydemir ve arkadaşlarının darbe girişimi sonrası, Alparslan Türkeş Bey'in dâhil olmamasına rağmen, tutuklanmış ve dört buçuk ay gibi bir süre Mamak Cezaevinde tutuklu kalmıştır. Alparslan Türkeş Bey, tarihe geçen "Ben en kötü demokratik idareyi en iyi ihtilal idaresine tercih ederim" lafzını, mahkemede bu dava görülürken söylemiştir (Öznur, 1999, s. 78-80).

31 Mart 1965'te Dündar Taşer, Ahmet Er, Muzaffer Özdağ, Rifat Baykal, Mustafa Kaplan gibi eski Milli Birlik Komitesi üyesi arkadaşlarıyla birlikte Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nde aktif siyasete girmiş, 1 Ağustos 1965'te bu partiye Genel Başkan olmuştur. Aynı yıl Ankara'dan milletvekili seçilmiş, 1966'da cumhurbaşkanlığına adaylığını koyduysa da Cevdet Sunay karşısında on bir oy almıştır. Alparslan Türkeş Bey, bu dönemde Türk gençliğini teşkilatlandırmak noktasında harekete geçerek görevlendirdiği isimler aracılığıyla Ülkü Ocakları'nın kurulması çalışmalarını hızlandırmıştır. Öncelikle fakülteler halinde kurulmaya başlayan Ülkü Ocakları 1968 yılında "Ülkü Ocakları Birliği" çatısı altında toplanmıştır. Ancak bu kuruluş 12 Mart 1971 Muhtırası ile kapatılmış, 1973'te "Ülkü Ocakları" adıyla yeniden kurularak faaliyetine devam etmiştir².

Böylece demokratik zeminde mücadeleye başlayan Alparslan Türkeş Bey, "Milliyetçi Hareket Partisi" vasıtasıyla hem Türk halkının milli duygularını uyandırarak milliyetçilik fikrini siyasi bir hareket halinde halka mal etmek hem de Ülkü Ocakları ile Türk gençliğini milliyetçilik fikri etrafında toplamak gibi güçlü bir göreve talip olmuştur. Alparslan Türkeş Bey, bir yandan kitle partisi bir yandan da fikir partisi olarak ilk defa demokratik siyasi hayatta bulunan diğer partilerden farklı bir şekilde teşkilatlanma yöntemini seçmiştir. Bu durum, Alparslan Türkeş Bey'in günlük ve popülist bir politikadan uzak, uzun vadeli ve kalıcı bir politika takip ettiğinin ispatıdır. Fikirleriyle, ülküleriyle Türk kültürüne, siyasetine, tarihine ve Türk milletine yeni bir istikamet vermiş yeni bir ivme kazandırmıştır. 1969 yılına gelindiğinde Adana İl Kongresinde partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirilmiş, amblemi 'üç hilal', gençlik kollarının ise 'hilal içinde bozkurt' olmuştur. Milliyetçi Hareket Partisinin ve Ülkü Ocak-

2 Ülkü Ocakları'nın kuruluşu ve tarihçesi için bkz. Öznur, Hakkı, Ülkücü Hareket Cilt:1-Cilt:2, Alternatif Yayınları, Ankara,1999.

larının isim ve sembolüne baktığımız zaman da ideolojisi hakkında fikir sahibi olunabilir. Birincisini Türk-İslam sentezi oluşturur ki bu, parti kurulduğunda ortaya atılan bir düşünce değil, senelerden beri var olan değerlerin vücut bulmuş halidir. Ziya Gökalp'in 'Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak' formülüne dayandırılabilir (Yalçın, 2001, s. 109). İkincisi ise, Türklüğün önündeki engellere rağmen 'Bozkurt' önderliğinde tekrar 'Türk birliğine' yürünmesine işaret eder ki, Alparslan Türkeş Bey de bu durumu kongrede şu sözleri ile ifade etmiştir: "*Torosların eteğinde, bu kutsal topraklar üzerinde tekeyün³ eden idare yeni bir Ergenekon müjdeliyor.*" (Öznur, 1999, s. 168).

Alparslan Türkeş Bey, 1969-1973, 1973-1977 dönemlerinde Adana'dan milletvekili seçilmiştir. Milliyetçi Cephe koalisyonlarında Başbakanlık Yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra dört buçuk yıl tutuklu kalmış, idam cezasıyla yargılanmış ancak beraat etmiştir. 1987'de siyaset yasağı kalkınca tekrar siyasete dönmüş ve 1991 genel seçimlerinde Refah Partisi ve İslahatçı Demokrasi Partisi ile seçim ittifakı yaparak Yozgat milletvekili seçilmiştir. Alparslan Türkeş Bey'e, "12 Eylül'den sonra parti kurmayı düşünmeyip, DYP ve ANAP içinde kalmayı, kadroları oralarda toplayıp büyük kitle partilerinde mücadele etmeyi düşünüp düşünmediği" sorulduğunda; "*Ben o şekilde politika gütseydim 1965'te CKMP'de bulunmaz, Adalet Partisi'ne geçerdim. O zaman da "milliyetçiler bugün Adalet Partisindedir. Prof. Dr. Osman Turan, Saadettin Bilgiç, Faruk Sükan vs. burada diye" isimler sayıyorlardı. Biz de ona karşılık Türk milliyetçiliğini siyasi olarak iktidara getirmek mecburiyetindeyiz dedik ve ayrı bir parti halinde çalışmaya koyulduk. Eğer bugün de aynı şekilde düşünürsek MÇP küçüktür, gelişemez, ANAP var DYP var dersek yeni kadrolar yetişmez, idealistlik ortadan kalkar, idealizmimiz ölür..."*" (Yalçın, 2001, s. 102-103).

2. ALPARSLAN TÜRKES BEY'İN TÜRK DÜNYASI ÖZELİNDE SÖYLEM VE UYGULAMALARINI KAVRAMSALLAŞTIRMA VE SİYASÎ BİR MAHİYET KAZANDIRMA ÇABALARI

Alparslan Türkeş Bey'in dış siyaset önceliklerinin, Türkiye'nin güvenliği, menfaatleri ve Türkiye dışında yaşayan Türkler olduğuna değinmiştik. Bu doğrultuda Alparslan Türkeş Bey'in bu öncelikler doğrultusunda dış siyaset teori ve uygulamaları iki safhaya ayrılabilir. Bu türden bir ayırımın tezahüründe en önemli amiller; Dünya konjonktüründe meydana gelen değişim ve dönüşümlerdir. Dünya'da Soğuk Savaş'ın hâkim olduğu 1970'li yıllardan 1980'li yılların sonuna kadar Türkeş Bey'in siyasî yaklaşımı şartların kısıtlaması sonucu daha çok komünizm ve ülkeyi bölmeye yönelik dış mihraklar karşısı olmak üzere değerlendirilirken, Soğuk Savaş'ın bitmesiyle, çok taraflı bir dış siyaset anlayışını savunduğu görülmektedir. Ayrıca belirtmek gerekirse NATO üyesi olan Türkiye'nin Soğuk Savaş boyunca SSCB ile sınır komşusu olmasına rağmen, bu bölgeleri dış politikasına dâhil etmesi mümkün görünmüyordu. Dağlık Karabağ sorununda her ne kadar

3 'Ortaya çıkma, belirme' anlamında olan 'tebeyün' olacak, kaynağa sadık kalmak amacıyla aynen yazılmıştır.

Milliyetçi-Ülkücü Hareket mensupları bir kamuoyu oluşturmuşlarsa da hükümet nezdinde SSCB'nin bir iç sorunu olarak algılanmış ve bu olaylar Soğuk Savaşı'nda etkisiyle sahiplenmemiştir (Demirtepe ve Özkan, 2013, s. 188). Alparslan Türkeş Bey, bütün siyasi partilere, başta büyük şehirler olmak üzere 'el ele verilerek birlikte protesto mitingleri yapılmasını' teklif etmiştir (Turhan, 2016, s. 221). Ayrıca konuyu meclis gündemine taşıyarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

"Azerbaycan'la olan ilgi ve bağlarımız malumdur. Bu durumda, Azerbaycan'ın uğradığı bu saldırıların bir an önce durdurulması ve işgalcilerin, Azerbaycan topraklarını boşaltarak kendi sınırları gerisine çekilmesinin sağlanması gereklidir. Bunu sağlamak için, Türkiye, üzerine düşen her görevi yapmalıdır; bundan asla çekinilmemelidir. Saldırgana karşı savunma, bir haktır, meşru bir haktır. Biz barışçıyız, barış politikası takip ediyoruz; fakat Ermenistan, barışın önemini kavramamış olan, barışa değer vermeyen, barışı hiçe sayan tutumuyla, Kafkaslardaki barışın bozulmasına neden olmaktadır. Barışı korumak için, şeref ve haysiyetimizi korumak için, kardeş Azerbaycan'a gerekli yardımı sağlamak için, ileride kendimize karşı yönelecek herhangi saldırgan niyeti şimdiden caydırmak için, gerekli her tedbiri almaktan çekinmemeliyiz. Bu tedbirlerin içinde askerî tedbirler de vardır ve o da olmalıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisimiz, zamanı ve şümülü (kapsamı) Hükümetçe takdir edilmek üzere, bir an önce, Cumhuriyet Hükümetine, Türk Silahlı Kuvvetlerini, Türkiye dışında da bu saldırganlığa karşı kullanma yetkisini vermelidir, tanınmalıdır." (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 33, 89. Birleşim, s. 569)

Ülkücü hareketin lideri Türkeş Bey'in kurduğu veya içinde yer aldığı siyasi oluşumların dış siyaset önceliklerinin belirlenmesinde dönemlendirme görülmektedir. Türkeş Bey'in kurduğu MHP, kadro ve politikaları itibariyle Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP)'nin devamı olduğu için 1983 sonrası MÇP parti programını irdelemek, MHP'nin sonraki politikalarını anlamak ve değerlendirmek bakımından yerinde olacaktır. Bu nedenle MÇP Programı'nda yer alan dış politika kısmı tarihî arka planı anlamak açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Türkeş Bey'in dış siyasetteki hassasiyetini ortaya koyması bakımından MÇP'nin 1 Ocak 1986 tarihli parti programı önemlidir. Programda, "dış politikamızın esasları" başlığı altında (Madde 62), özetle şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Birleşmiş Milletler Anayasası çerçevesi içinde, dünya barış, adalet, eşitlik, hürriyet, milliyet ve milli egemenlik esaslarına uygun olarak, bütün milletlerle işbirliği yapılmasına ve barışın korunması için gayret sarf edilmesine çalışmak, dış politikamızın temellerinden biridir.

Memleketimizin içinde bulunduğu milletlerarası kuruluşların gerekli fonksiyonlarının ifasında icap eden hassasiyet gösterilecektir. Mensubu bulunduğumuz hür demokratik rejime sahip milletler camiasıyla, dünya demokrasisinin geliştirilmesi yolunda en geniş ölçüde işbirliği yapılması hedefimiz olacaktır. İçinde bulunduğumuz savunma paktlarının dünya sulhunun korunmasında büyük rol oynadığına inanıyoruz. Her türlü milletlerarası kuruluşu iştirakimizin esasını, karşılıklı anla-

yış haklara saygı ve eşitlik prensibi teşkil eder.

Dış politikada bütün devletlerle dostane münasebetler kurulması zaruretine inanıyoruz. Yakın komşularımızla, tarihî bağlarla bağlı bulunduğumuz Ortadoğu milletleri, Asya ve Afrika'da bağımsızlığına yeni kavuşmuş memleketlerin halkı ile yakın münasebetler kurmayı, dostluk tesis etmeyi, hem Türkiye'nin dünya milletler camiası içindeki şerefli yerini almasına, nemde dünyada hürriyet ve barışın teessüsüne yardım eden bir adım olarak mütalaa ederiz. Anadolu yarımadasının bir uzantısı olan Kıbrıs, Kıbrıslı soydaşlarımızın olduğu kadar Türkiye'nin güvenliği bakımından da, işgal ettiği jeopolitik ve stratejik mevkii itibariyle Doğu Akdeniz'in ve Ortadoğu'nun güvenliği ve huzuruyla dünya barışı bakımından da büyük bir önem taşımaktadır.

Dünya barışını tehdit eden gerginliklerin azaltılması, nükleer harp felaketinin önlenmesi için nükleer denemelerin men'i, nükleer ve konvansiyonel silahların azaltılması ve kademeli ve kontrollü olarak silahsızlanmak hedefine ulaşılması için bütün iyi niyetli milletlerle işbirliği yapılmasını ve bu yoldaki gayretlerin desteklenmesini arzu ederiz.

Barışı tehdit eden alanlarda Birleşmiş Milletlerin daha aktif ve tesirli bir şekilde hareket etmesi için bu teşekkülün samimi olarak desteklenmesini, az gelişmiş ülkelerle Batının ileri ve zengin milletleri arasında sosyal ve iktisadi alanda işbirliği ve dayanışma kurulması için bu teşekkülün sarfettiği gayretleri desteklemeyi ve buna katılmayı faydalı bir yol olarak mütalaa ederiz. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile bugün durgunluk hatta kırılganlık safhasında bulunan ilişkilerimiz iyileştirilmeli ve Türkiye'nin bu teşkilata tam üye olma arzusu canlı tutulmalıdır.

Tarihî, kültürel ve manevi bağlarla ilişkili olduğumuz Ortadoğu ve İslâm ülkeleri ile olan iktisadi ve ticari münasebetlerimizin hacmini artırarak devamlı hale getirmeliyiz. İslâm ülkelerinin önemli şehirlerinde daimî 'Türk Ticaret Merkezleri' açılmalıdır, İslam ülkeleri ile olan iktisadi ilişkilerde Kıbrıs Türk Devleti'nin rolü artırılmalıdır." (Milliyetçi Çalışma Partisi Programı, 1986, s. 25-26).

Dikkat edileceği üzere MÇP, dış politika esasları olarak, BM Anayasası çerçevesinde barış, adalet, hürriyet, demokrasi, eşitlik, milliyet esaslarına uygunluk gibi ilkelerle, tüm milletlerle işbirliğinin tahsisini, içinde yer aldığımız paktların dünya barışına katkısını, karşılıklı saygı ve eşitlik çerçevesinde ele alma amacıyla, politikalarını belirlemiştir. MÇP'nin 27 Kasım 1988 tarihli programında, "*Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*" başlığı altında özellikle, dış politikamıza yön veren temel ilke, "*Milletlere istiklal, insanlara hürriyet anlayışıdır. Dış politikamızın esası bölgemizde ve dünyada barışın sürekliliğini temin etmektir... Barışçıyız, fakat tavizci değil, uzlaşmacıyız. Talebi olmayan toplumlara taleplerin yöneleceğinin farkındayız.*" (Milliyetçi Çalışma Partisi Programı, 1988, s. 78). Programda dış güçlerin Türkiye'ye yönelik çeşitli terör ve bölücü eylemler karşısında bunların doğrudan veya dolaylı "*destekleme ve cüretlendirme*" tutumlarına karşı bunu Türkiye'ye yönelik bir düşmanlık olarak telakki edileceğine vurgu yapılmıştır (Milliyetçi Çalışma Partisi Programı, 1988, s. 78).

Programda Türk demokrasi tarihinde de bir ilk dikkati çekmektedir. Bu ilkin yaşanmasında kuşkusuz, Türkeş Bey'in değişen dünya şartlarını yerinde tespit etmiş olması ve siyasi çözüm arayışında, "Dış Türkler Politikası"nı kavramsallaştırma gayreti taşıdığı açıktır. Programın, "Dış Türkler Politikası" başlığı altında özetle şu hususlara işaret edilmiştir:

"Partimizin, milliyetçilik anlayışı parçalayıcı değil birleştiricidir Bunun gereği olarak ülke içinde Türklüğü bir şuur meselesi olarak görüyor ve "doğulusuyla batılısıyla bütün Türklük bir bütündür" "kendini Türk hisseden herkes Türk'tür" anlayışına uygun bir şekilde hiçbir ayırım yapmaksızın bütün vatandaşlarımızı kucaklıyoruz. TC Devleti'nin sınırları dışında yaşamak zorunda kalmış bulunan Türk varlığıyla ilgilenmeyi lüzumsuz ve hatta zararlı sayan fikirleri haklı görmemiz mümkün değildir Dış Türklerle ilgilenmeyi macera ve hayalperestlik olarak değerlendirmek son derece hatalı bir tutumdur Dış Türkler meselesi bugün bütün dünyanın kabul ettiği tartışılmaz bir gerçektir ve dış Türklerle ilgilenmek de "macera" değil, tam tersine realist bir dünya anlayışıdır.

Bütün devletler bir yana, Yunanistan, Suriye hatta Arnavutluk gibi küçük ülkelerin bile iktisadi ve siyasi nüfuz sahası aradıkları, topraklarını genişletmek istedikleri bir dünyada başını kendi sınırları içine gömen bir Türkiye asla realist olamaz. Tam aksine dünyada tek örnek kalan hayalci bir ülke olur. Bu söylediklerimiz, asla şartları hesaba katmayan bir saldırganlık olarak nitelendirilmemelidir.

Bu maksatla komşu ülkelerdeki Türklerin, Türk olarak yaşayabilmeleri için Türkiye elinden geleni yapmalıdır."(Milliyetçi Çalışma Partisi Programı, 1988, s. 79)

Tarihî süreçte 12 Eylül'ün kapattığı partilerin tekrar açılabilmesini sağlayan değişikliklerin neticesinde toplanan MHP'nin son kurultayında delegeleleri, MHP'nin isim ve amblemini MÇP'nin kullanabilmesine karar vermişlerdir. MÇP'nin 24 Ocak 1993 tarihinde yapılan 4. Olağanüstü Kurultayı'nda partinin adı MHP amblemi, "Üç Hilal" olarak değiştirilmiştir. Anlaşılacağı üzere; MHP, siyasi hayatımız içindeki en eski partilerden birisidir. Köklü bir geleneğe yaslanmaktadır. MHP'nin, 1990'lı yılların başından itibaren seçimlerde elde ettiği performanslara bakılarak, siyasetin ana çekim merkezlerinden biri olduğu kolaylıkla söylenebilir. MHP'nin 24 Ocak 1993 tarihli programında MÇP'nin parti programıyla benzerlik taşımakla birlikte dış politikada temel ilke ve hedeflere yer verilen başlık altında politikasına dair detaylandırılmış şekilde özellikle şu ifadeler yer almaktadır: "...dünyanın en uzak köşesini dahi takip eden, dünya hadiselerini Türk görüşü açısından değerlendiren kapsamlı bir kültür-hariciye, istihbarat politikasını ve işbirliğini gerektirmektedir. Dış ilişkilerimizin dar kapıları kırılmalı, bütün elemanlarının gözleri açılmalıdır. İstihbaratımızdaki taharri memuru zihniyeti kaldırılmalı, hariciyemize ve istihbaratımıza ilim ve kültür sokulmalıdır. Gittiği ülkenin dinini bilmeyen etnik, dini ve sosyal yapısını tanımayan, bu ülkenin neresinde ne kadar Türk yaşadığından haberi olmayan, hariciyeci, kültür ataşesi faydalı olamaz. Demek ki, kültür ve eğitim politikamız, Türk dış politikasının ve istihbaratının da ayrılmaz bir parçası olacaktır." (Milliyetçi Hareket Partisi Programı, 1993, s. 78-80).

MHP'nin 5 Kasım 2000 tarihinde yayımlanan programında (Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara 2000, s. 95) 'dış politika' başlığı altında Türkiye'nin bölgedeki konumuna atıfla, tarihî ve sosyo-kültürel yapısı itibarıyla büyük ve köklü bir devlete sahip olduğu hususuna dikkat çekilmiştir. Uluslararası işbirliğine önem veren, çok yönlü etkin bir dış politika esasının da altı önemle çizilmiştir. Bu doğrultuda, AB ile ilişkiler konusunda işbirliği ve karşılıklı anlayışın AB-Türkiye ilişkilerinde hâkim kılınmasının savunulduğu programda, Türkiye'nin tam üyelik sürecine destek verilmektedir. MHP, tam üyelik sürecini, Türkiye'nin stratejik tercihlerinden biri olarak değerlendirmekte ve gerçekçi ve küresel politikalarla millî değerler öne çıkarılarak, saygı çerçevesi içerisinde münasebetlerin yükümlülükler ve karşılıklı çıkarlar kapsamında ilerlemesinin gereğine vurgu yapılmaktadır (Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara 2000, s. 97-98).

MHP'nin programlarında Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik, sosyal ve kültürel işbirliği politikalarının büyük ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.⁴ MHP'nin Türk cumhuriyetleri ve Türklerin yoğun olarak yaşadığı diğer devletlerle ekonomik, sosyal, siyasî ve kültürel münasebetleri geliştirmek ve gerekli kurumsal yapılanmaları oluşturmak hedefleri arasında değerlendirilmiştir (Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara 2000, s. 96).

3. "HÜRRİYET, BAĞIMSIZLIK VE DEMOKRASİ RÜZGÂRLARI": TÜRKİSTAN MECLİS GÜNDEMİNDE

Alparslan Türkeş Bey, Meclisin 12 Aralık 1991 tarihli oturumunda, "Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğindeki Türk Cumhuriyetleri ve muhtar bölgeleri ile ilişkileri konusunda genel görüşme açılmasına ilişkin" bir önerge sunmuştur. Bu önerge:

"Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde uygulanmaya başlanan Perestrojka ve Glasnost politikaları, bütün dünyanın gözlerinin bu ülkeye çevrilmesine yol açan gelişmelere neden olmuştur. SSCB'deki gelişmeler, Türkiye Cumhuriyeti Devletini çok yakından ilgilendirmektedir. Çünkü SSCB'de, soy ve kültür birliği içerisinde olduğumuz 5 tane Türk Cumhuriyeti ile çeşitli cumhuriyetlere dağılmış olan Türk kökenli nüfusun çoğunlukta olduğu muhtar cumhuriyetler bulunmaktadır... SSCB'deki Türk Cumhuriyetleri ile İran, Arap ülkeleri, başta Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkeleri ve ABD çok yakından ilgilenmektedirler. Bu ilginin iki temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, SSCB'yi, kendi kontrol mekanizmaları altında tutmak için Türk cumhuriyetlerini koz olarak kullanmak; ikincisi ise, ekonomik sömürüdür. Türk Cumhuriyetleri, geniş bir coğrafya ve nüfusa, değerli hammadde kaynaklarına ve büyük bir ekonomik potansiyele sahip bulunmaktadır. Avrupa ülkeleri ve ABD bu ekonomik kaynaktan mümkün olduğu kadar büyük pay kapabilme yarışındadırlar. Bu konuda epey de mesafe almışlardır. İran ve Arap ülkelerinin Türk Cumhuriyetlerine ilgileri ise daha çok ideolojik olup, ken-

⁴ Türkistan birliği fikrinin tarihsel gelişimi ve gerçekleşebilirliği hakkında bkz. Yüce, Mehmet, "Türkistan Birliği Fikrinin Tarihsel Gelişimi ve Gerçekleşebilirliği", Türk Dünyası Araştırmaları, Yıl: 32, Cilt: 93, (Mart-Nisan 2010), İstanbul, 2010, s. 175-198.

di kültür, mezhep ve itikatlarını yayma gayreti içerisindeyler. Bu suretle, Türkiye'nin, bu Türk Cumhuriyetleri üzerindeki tesirini azaltmayı hedeflemektedirler.

Bütün bu ilişkiler, Türkiye Cumhuriyeti'nin, bugün çok müsait bulunan zeminini yarın kaybetmesine yol açacaktır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, SSCB'deki Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik, kültürel ve siyasal alanda yeterli ilişkiler kuramamış, diğer devletlerin gerisinde kalmıştır. Devlet politikası dışındaki birtakım özel çabalar, bu yetersizliği ikame edememektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devletinin, SSCB'deki Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik, kültürel ve siyasal anlamda uzun vadeli, sağlam temelli ilişkiler kuramamış olması, dış politikamızda bir boşluk doğmasına da yol açmaktadır. Bu durum, İran, Arap ülkeleri ve Batının, Türk Cumhuriyetleri üzerindeki planlarını gerçekleştirmeleri için fırsat doğurmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devletinin, SSCB'deki Türk Cumhuriyetleri üzerinde belirleyici bir rol oynamaması, dünyanın değişen dengeler içerisinde hak ettiği yerin gerisinde kalmasına yol açacaktır." (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 560).

Genel görüşme açılmasına ilişkin önerge üzerine, Mecliste bulunan bütün siyasi parti gruplarına söz verilmiş, siyasi partiler adına konuşmacılar, kendi dünya görüşleri çerçevesinde konuyu ele alan konuşmalar yapmışlar ve önergeyi olumlu karşıladıklarını ifade etmişlerdir. Burada siyasi parti grupları adına konuşan konuşmacıların meseleyi nasıl ele aldıklarına dair özetle bahsetmeyi hem farklı dünya görüşlerine sahip siyasi partilerin ortak paydada nasıl bulduklarını göstermek hem de gelişen demokrasi kültürünün bir örneğini sunmak bakımından önemli görmekteyiz. Bu bağlamda ilk sözü alan Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, bu konuda genel görüşme açılması önerilerinin Hükümetçe de olumlu karşılandığını ifade ederek, "Hükümetimiz böyle gelişmeleri yakından izlerken politikalarını, geçmişten gelen, Türkiye'nin ulusal çıkarları doğrultusunda belirlerken, bu gelişmelere göre durumunu yeniden düşünmesi gerekir. Hükümetimiz bunu her gün yapmaktadır; ama Hükümetin yapması yetmez. Böyle önemli değişimler ve gelişmeler karşısında, Büyük Millet Meclisinin konuyu tartışması; partilerin, görüşlerini ifade etmeleri elbette çok yararlıdır. Bunun da ötesinde, düşünürlerimiz, siyasal bilimcilerimiz, yazarlarımız da bu önemli değişimler ve gelişmeler karşısında görüşlerini açıkça" söylemeleri gerektiğini belirtmiştir.(TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 561) Hükümet olarak, bir yandan iyi komşuluk ilişkilerini sürdürürken, diğer yandan da, kuzey komşumuzdaki bu köklü değişikliklerin yakından izlendiğini belirterek, 'gerçekçi, akılcı ve sistemli bir politika' izlemek durumunda olduğunu da ifade etmiştir. Bu yeni gelişmelerin, dış politikaya yeni ufuklar ve yeni olanaklar getirdiğini, bölgemizde ve dünyada Türkiye Cumhuriyeti'nin rolünün, siyasal ağırlığının daha da artacağı bir dönemin işaretlerini verdiğini belirtmiştir. Bugüne kadar Sovyetler Birliği'ndeki Türk kökenli cumhuriyetlerle kültürel ilişkilerin sürdürüldüğünü artık yeni olanaklar olarak, ekonomik ve siyasal ilişkileri de bunlara eklemek gerektiğini de sözlerine eklemiştir. Yine yakın zamanda, ülkemize Azerbaycan Başbakanının ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın geldiğini, Özbekistan Cumhurbaşkanı'nın da geleceğini ve Türk kökenli cumhuriyetlerle ilişkilerin her geçen gün gelişmekte ve ilerlemekte olduğunu belirtmiştir.(TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 562)

ANAP Grubu Adına Mehmet Vehbi Dinçerler, bu konuda genel görüşmenin Mecliste konuşulmasının faydalı olacağını, bir öz eleştiri yaparak şu şekilde ifade etmiştir: “...Büyük Millet Meclisimizin en az konuştuğu konu, maalesef, dış politikadır, basınımızın en az yazdığı konu dış politikadır. İllâ, cari bir misal vermek gerekirse: Basın sahnesinde dört beş kişi var; Parlamentoda da dün arkadaşımız yüzde 10 diyordu ama bugün sadece yüzde 20 var. Şimdi, basın az ilgileniyor, siyasetçi az ilgileniyor, partiler az ilgileniyor, kamuoyu tabii ki az ilgileniyor ve neticede, dış siyaset ki, savunma ve dış siyaset, aslında ikisini birlikte kastediyorum- çok dar bir kadroyla götürülüyor ve ileride de, Allah korusun, çok beklenmedik değişiklikler halinde, bu politikaların destek bulmaması ihtimali çok fazladır. Hâlbuki savunma ve dış politikalar milletin bizatihi varlığı ve bekasıyla ilgilidir ve büyük bir destek bulmak mecburiyetindeyiz.” (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 563).

M. Vehbi Dinçerler eleştirilerine devam ederek, Mecliste yapılan genel görüşmelerin tutanaklarını gözden geçirdiğini, Sayın İnönü'nün, Sayın Demirel'in, Sayın Akbulut'un, daha önceki ve daha sonraki yetkililerin konuşmalarına baktığını, Sovyetler Birliği ile ilgili her şey söylenmiş olduğunu ama Sovyetler Birliğinin dağılacağına hiçbir şekilde tahmin edilememiş olduğunu, bir teori veya bir senaryo yaklaşımı içinde dahi belirtilmediğini ifade etmiştir. Dış politikada pasif politikalar yerine, yönlendirici, tayin edici, ileri görüşlü, dinamik, dünyayı doğru tanıyan ve tespit eden, gerçekçi politikalara “mahkûm” olunduğunu sözlerine eklemiştir. Konuşmasına özellikle dil, din, köken, tarih ve kültür birliğimiz olan ülke ve toplumlarla olan münasebetlerimizi düzenlerken, bazı soruların da cevaplandırılmasının elzem olduğunu belirtmiştir. “Bundan sonra ilişkilerimiz ne olmalıdır, hangi amaca yönelmelidir, hangi sahalarda olmalıdır ve bu politikalar eşitlik esasına göre mi götürülecek; yoksa himaye esasına göre mi götürülecek? Bunları çok açık ve net olarak burada belirlemek ihtiyacındayız. Bunları yaparken, “bizim millî politikalarımızın, siyasî, iktisadî, askerî, kültür, teknoloji, bilim, araştırma sahalarındaki ağırlıkları ne olmalıdır?” hususlarının da netleşmesi gerektiği kanaatindeyim. “Politikalar ile perspektif hedefler nerede belirlenmeli?” konusunu da çözmeliyiz.” (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 565).

Dinçerler, Türkiye Büyük Millet Meclisinin, bütünlükçü bir yaklaşım sergileyerek, millî savunma ve dış politikalarda, daha fazla rol alması ihtiyacını “bugünün dünyasının çağdaş gereği” olarak vurgulamıştır. Türk dünyası ile yoğunluğu artan bir şekilde, çok yüksek seviyede, siyasî, iktisadî ve kültürel münasebetler kurulduğunu, Kazakistan Cumhurbaşkanı Sayın Nazarbayev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı, Kırgızistan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'ye geleceklerini, bir ilişki ortamı ve yapısı zaten hazır olduğunu ve iyi geliştiğini ifade etmiştir. Bu iyi başlangıç ve sağlam altyapıyı ilerletmek, zirveye çıkarmak, bütün millet olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak ve Hükümet olarak bir görev olduğunu belirtmiştir (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 570-571).

SHP Grubu Adına Ali Dinçer, konuşmasına, tarihî, sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan yakın ilişkilerimiz olan ülkelerle daha yoğun bir işbirliği içinde olmanın doğal, hatta Türkiye Cumhuriyeti için görev olduğunu belirterek baş-

lamıştır. Türkiye'nin, Doğu Roma İmparatorluğu'nun, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, en sonunda 600 yıl yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdek ülkesi olduğunu belirterek, ülkenin çok geliştiğini, 60 milyonluk güçlü bir ülke olduğunu ifade etmiştir. Türkiye'nin etkin bir politika gereğini de şu sözleri ile açıklamıştır:

“Başta Avrupa ülkeleri olmak üzere, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde, Ortadoğu ülkelerinde, Kuzey Afrika ülkelerinde milyonlarca işçimiz çalışıyor; sayısız girişimcimiz iş sahibi, üretim yapıyor, fabrika sahibi, işyeri sahibi, ticaret yapıyor, sayısız müteahhidimiz çok büyük şantiyeler yönetiyor ve milyonlarca yurttaşımız dış ülkelerde milyarlarca dolarlık işler yapıyorlar. Sadece iş yapmakla kalmıyorlar, buldukları ülkelerde kültürel, siyasal etkiler de meydana getiriyorlar, potansiyeller oluşturuyorlar. Amerika’da bile oldukça güçlü bir lobi oluşturdular. Bu nedenle, Türkiye, Bizans İmparatorluğunun, Doğu Roma İmparatorluğu’nun, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun oluşturduğu Orta Avrupa’da, Balkanlarda, Ortadoğu’da, Kuzey Afrika’da, tarihî imparatorluk havzalarında etkin bir ülke olabilir; ilaveten, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde dil, din gibi ortak kültürel değerlere sahip olduğumuz devletlerle de yakın ilişkiler kurabiliriz. Artık, Türkiye, böyle iddialı bir modeli uygulama zamanını yakalamıştır, potansiyeline ulaşmıştır. Hem de, bu politikayı bir an evvel hayata geçirmek durumundayız. Bu kadar iddialı, diri, dinamik bir dış politika modelini vakit kaybetmeden hayata geçirmek durumundayız. Hem de, eskiden olduğu gibi, artık “Moskova ne der?” demeden, “Amerika Birleşik Devletlerinin düşüncesi acaba nedir? NATO bu işe nasıl bakar? Özellikle, Sovyetler Birliğindeki Türk ve Müslüman cumhuriyetlerde şeriat düzeni yerleştirmeye çalışan İran’la, Suudi Arabistan ne der?” sorularını fazla düşünmeden harekete geçmek, daha diri, daha dinamik, daha etkin bir dış politika modeli oluşturmak durumundayız.” (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 572-573)

Dinçer, ekonomik ilişkileri değerlendirirken bir öncelik sıralamasından bahsetmektedir. Ülkemizin, Mustafa Kemal Atatürk’le birlikte, Batıya yöneldiğini, bu nedenle ekonomik ilişkilerde önceliğin Balkan ülkelerine verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ekonomik ilişkilerde ikinci önceliğin, gelişmişlik düzeyi ve Azerbaycan Türkçesinin anlaşılır olduğu nedeniyle, Azerbaycan’a verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin önündeki ilk görevlerden birinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğindeki cumhuriyetlerle alfabe birliğini sağlamak olduğunu, bu şekilde hem bizimle entegrasyonlarını hem de dünya ile entegrasyonlarını kolaylaştıracağını ifade etmiştir (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 574- 576).

DYP Grubu Adına İsmail Köse, Sovyetler Birliğindeki gelişmelerden kısaca bahsettikten sonra, *“Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nde yaşayan beş cumhuriyet ve bir o kadar daha cumhuriyette, 70 milyonun üzerinde Müslüman Türk varlığı yaşamaktadır. Değişen dünya koşulları içerisinde, bu 70 milyon Müslüman Türk varlığı, Türk dış politikasında büyük bir güç olacaktır. Bugünlerde, Varşova Paktı’nın kalkmasın-*

dan sonra, NATO'nun devam edip etmeyeceği konusundaki münakaşalar devam ederken, işte bu 70 milyonluk Müslüman Türk varlığının, Rusya'daki gelişmeler müspet sonuçlandığı takdirde, kuracakları cumhuriyetlerle, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin meydana getireceği birlik ve beraberlik politikaları, dünyada Türk Devleti'nin yeniden güç kazanmasına bir vesile..." olacağını ifade etmiştir (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 578). İsmail Köse Bey ayrıca, Doğu'yu, Batı'yı kuşkulandıracak politikalardan uzak bir dış politika oluşturulmasını, Misakı Milli sınırlarımızı aşmak suretiyle başkalarının toprağında gözümüzün olmadığını, ancak devletlerarası hukuk ve insan hakları açısından bu olaylara yaklaştığımızı her zaman ifade etmemiz, Rusya'da bulunan Müslüman Türk varlığının lehine olacağını belirtmiştir (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 580).

RP Grubu Adına Zeki Ünal, konuşmasına, Orta Asya'daki İslam Cumhuriyetlerini değil, aynı zamanda, nüfusu 1,5 milyara yaklaşan İslam dünyasını da yakından ilgilendiren böylesine önemli bir konuyu gündeme getirdikleri için, Sayın Türkeş ve arkadaşlarına, teşekkür ederek başlamıştır. İstiklal Harbi sonrasında, bu topraklarda Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunu, Cumhuriyetin bir dizi devrimlerle İslami kayıtlardan sıyrılarak kuruluş yıllarından itibaren, Batı'nın dünya görüşünü ve hayat tarzını benimsediği için, İslam dünyasından koparak, Batılı ülkeler arasında yerini almak gayret ve çabasına düştüğünü ifade etmiştir. Bu çabaların da bir yönüyle, tarihî reddi miras şeklinde ortaya çıktığı için, devletin iç ve dış politikasında da önemli değişiklikler meydana getirdiğini, dış politikada, "Yurtta sulh, cihanda sulh" 'esprisi ile hareket edildiğinden', pasif bir dış politika izlendiğini belirtmiştir. Ünal, 'dış güdümü reddeden şahsiyetli bir politikayla', Sovyet Rusya'da bağımsızlıklarını kazanmış olan İslam cumhuriyetleriyle yakından ilgilenilmesi gerektiğini, Türkiye'nin artık gelişen ve değişen dünyada yerini alması gerektiğini, siyasî, iktisadî ve kültürel ilişkilerde 'basiretli adımlar atılmasını' ifade etmiştir. Bölgenin ekonomik yönünün de hammadde açısından oldukça zengin olduğunu açıklayarak, bu cumhuriyetlerin tanınması halinde, ticarî, iktisadî ve kültürel alanlarda önemli adımların atılacağı kanaati taşıdıklarını belirtmiştir (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 581-584).

Alparslan Türkeş Bey, son olarak önergelyi vermelerindeki sebebi şu sözleriyle açıklamıştır:

"Biz önergemizde Türkiye'nin dış politikasını söz konusu etmedik. Sovyetlerde bulunan Türk cumhuriyetleriyle, muhtar bölgelerde yaşayan Türklerin oluşturduğu yeni birimlerin ve faaliyetler karşısında Türkiye'nin izlemesi icap eden dış politikanın ne olmasının görüşülmesi konusunda önergemizi hazırladık. Türkiye'nin dış politikası ayrı konudur. Balkanlara önem vermek, bütün cihana açılan bir dış politika takip etmek, bugünkü dünyanın gelişme gösterdiği bir ortamda gereklidir. Bizim, özellikle bu konuyu genel görüşme yapılması için Yüce Meclisin huzuruna getirmemizin sebebi, bu konu diğer dış meselelerden ayrı özellikler taşımakta olmasıdır. Bir defa, Sovyetlerdeki Türk cumhuriyetleri ve muhtar bölgelerdeki Türk yönetimleri konusu, bugüne kadar Türkiye'nin dış politikasında hiç yer almamıştır. Türkiye, dış politikasını Sovyetler Birliğine göre ayarlamıştır... Sovyetlerdeki

yeni oluşumlar ve dünyanın diğer yerlerindeki yeni gelişmeler, Türkiye'nin önüne Sovyetlerde bulunan Türklerle diplomatik münasebetler kurmak, onları tanımak, tanımamak, bundan sonra ilişkilerini nasıl ayarlayacağı gibi konuları getirmiş bulunmaktadır.” (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 584-585).

Kendi ifadesi ile *“ömrümün 55 yılını bu konularla uğraşarak geçiren”* Alparslan Türkeş Bey, *‘21. yüzyılın dünyada, insan hakları, hürriyet, bağımsızlık ve demokrasi rüzgârları estirdiğini’* bunun neticesinde de imparatorlukları yıktığını belirtmiştir. Sovyetlerinde dağılmaya ve çözülmeye başladığını ifade ederek bu topraklardaki Türk cumhuriyetleriyle, Türkiye'nin dış politikasının, o cumhuriyetlerin jeopolitik özelliklerini, sahip oldukları ekonomik imkânları, kaynakları, sosyal yapılarını ve Türk olmayan diğer unsurların, Ermenistan, Gürcistan ve diğer devletlerinde de durumlarını dikkate alarak, akılcı ve ilmî esaslara dayalı yeni bir siyasî plana ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. ABD, İran, Suudi Arabistan ve başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinin, *“bu cumhuriyetlerin sahip olduğu hammadde kaynaklarından yararlanmak ve ya bu cumhuriyetleri kendi etki alanlarına alarak Sovyetler üzerinde tesirli olmak ve ya kendi millî kültürlerini mezheplerini, itikatlarını buralarda yerleştirmek ve ya Türkiye'nin bu cumhuriyetlerde sahip olduğu sempatiyi, etkiyi zayıflatıp silmek için yarış halinde”* olduklarını ve acele edilmesi gereği üzerinde durmuştur. Ayrıca bu cumhuriyetlerin, Türkiye’de kullanılan alfabeği benimsemeyi kararlaştırdıklarını, bu gelişmenin çok önemli olduğunu vurgulayarak, Gaspıralı İsmail Bey’in, bütün Türk toplulukları için ortaya koymuş olduğu *“dilde, fikirde, işte birlik”* ilkesine önemli bir katkı sağlayacağını ifade etmiştir (TBMM, D. 19, C. 1, 15. Birleşim, s. 585-587).

Genel görüşmenin kabul edilip, Meclisin 17 Aralık 1991 tarihli oturumunda tekrar söz alan Alparslan Türkeş Bey, iletişimdeki büyük gelişmelerin dünyayı küçülttüğünü, bundan dolayı da dış politikada uzak yakın mefhumunun da değiştiğine işaret ederek, devletlerin kendi menfaatleri için dış politikalarını planlamaları sırasında, cihana açılma ilkesinin göz önünde bulundurulmasına dikkat çekmiştir. *‘Dış politikamıza temel olan “Yurtta barış, cihanda barış” ilkesinin yanı sıra komşularımızla dostluk, iyi münasebetler, barışçı münasebetler de, devletimizin, dış siyasetinde takip ettiği diğer ilkeler’* olduğunu vurgulayarak, Sovyet Rusya’da meydana gelen değişiklikleri hesaba katıp, ona göre dış politikanın yeniden düzenlenmesi ve planlanmasının zorunlu olduğunu belirtmiştir. (TBMM, D. 19, C. 1, 16. Birleşim, s. 610) Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla NATO İttifakının da anlamının değişikliğe uğradığını belirterek Batı dünyası ile Türkiye'nin ilişkilerinde birtakım hafiflemeler, değişiklikler meydana geldiğini ifade etmiştir. Bu gelişmeler ışığında orada bulunan Müslüman Türk cumhuriyetleri ile politikamızı yeniden düzenlemek mecburiyetini bir kez daha yinelemiştir. Dünyada değişen dengeleri ve Türkiye'nin *‘yeni dengeler’* oluşturmasına ilişkin şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Dünyanın değişen dengeleri içinde, bilhassa Sovyet tehdidinin kalkması sonucunda, NATO’da karşılaşılan değişiklikler ve Batı Avrupa’nın kendi arasında yeni bir Batı Avrupa Devletleri Birliği kurması, bunların kendi aralarında kendi sa-

vonmalarını sağlayacak şekilde yeni birtakım bölünmelere gitmeleri, Almanya ile Fransa'nın kendi aralarında yeni bir müşterek savunma ittifakı yapmaları, Türkiye'yi yakından ilgilendirmektedir. Bu gelişmeler karşısında Türk diplomatlarının, dışişleri ile ilgili aydınlarımızın ortaya getirmiş oldukları Karadeniz Refah ve İşbirliği Bölgesi Teşkilatlanması konusu da, tabii dış politikamız için üzerinde durulacak önemli bir konudur. Türkiye, yeni dengeler meydana getirmek zorundadır. Dünyadaki bu gelişmeler ve Türk cumhuriyetlerindeki uyanış ve bağımsızlık ilanı, Türkiye için yeni fırsatlar meydana getirmiştir. Bu fırsatları ilmî bir şekilde, süratle bir plan hazırlayarak, devletimiz değerlendirmek mecburiyetindedir.” (TBMM, D. 19, C. 1, 16. Birleşim, s. 611)

Türk cumhuriyetlerini tanıma ve ilişkileri geliştirme meselesini ise, “Bir Tü-
ran İmparatorluğu kurulacak” şeklinde propagandaların yapılmasına meydan
vermeden düzenlenmesine dikkat çekerek, ‘insan haklarını geliştirmek, barış ve
dostluk içinde karşılıklı saygıya dayanan dostluklar kurmak, ekonomik, kültürel
münasebetler geliştirmek gayesiyle’ dış politikanın oluşturulmuş ilkelerinin vur-
gulanmasının ve dünya kamuoyuna da anlatılmasını belirtmiştir (TBMM, D. 19,
C. 1, 16. Birleşim, s. 611).

Alparslan Türkeş Bey, devletlerin, çeşitli devletler ve toplumlarla ilişkilerini
geliştirmek ve çıkarlarını temin edebilmek için, çeşitli ülkelere kendi kültürlerini
ve ideolojilerini ihraç etmek amacıyla okullar açarak kendi dillerini öğretip yer-
leştirmeye, kendi kültürlerini yaymaya, kendi ideolojilerini aşılamaaya çalıştıkla-
rını belirtmiştir. ‘Bu Türk cumhuriyetlerinde ise, Türkiye için, kendi kültürümüz
ve soy birliğimize dayanan, yararlanacağımız birçok imkânlar kendiliğinden
var’ olduğunu ifade etmiştir. Mevcut olan bu imkânların zayıflatılması tehdidi
karşısında şu uyarılarda bulunmuştur: “...bu cumhuriyetlerin sahip olduğu değerli
hammadde kaynakları, değerli ekonomik potansiyel, başka devletlerin de ilgisini çekmekte-
dir. Bu cumhuriyetlerle Batı devletleri, özellikle Almanya, Amerika Birleşik Devletleri de
yakından ilgilenmektedirler. Bunların yanı sıra da, İran ve özellikle Suudi Arabistan da
bu cumhuriyetlere yakın ilgi göstermektedir. İran ve Suudi Arabistan’ın ilgisi, daha zi-
yade, kendi itikat, mezhep ve ideolojilerini bu ülkelere yerleştirme gayreti şeklindedir. Bu
çabaların da asıl gayesi, Türkiye’nin, bu ülkelerde sahip olduğu potansiyeli zayıflatmak,
Türkiye’nin etkisini önlemek ve bu ülkeleri mümkün olduğu kadar kendi etkileri altına
almaktır.” (TBMM, D. 19, C. 1, 16. Birleşim, s. 611-612).

Alparslan Türkeş Bey’in, sadece Türk devletleri ile değil bölgenin diğer dev-
letleri ile de barışçı politika ürettiğini görmekteyiz. Rusya gerçeğinin de göz ardı
edilmemesi gerektiğini, ‘yıllarca bu ülkeleri sömürmüş olduğu’ gerçeğini de vur-
gularak bu topraklardan kolay vazgeçmeyeceklerini belirtmiştir. Türkiye’nin
bu bölgelerde, ‘cumhuriyet kurulduğundan beri takip edilen geleneksel, barışçı,
dostluk, iyi komşuluk esaslarına dayanan dış politikalar çerçevesinde, Slav cum-
huriyetleriyle de kültürel, ekonomik, siyasî münasebetler kurulup geliştirilmesi-
ni’ ifade etmiştir. Yine Mecliste Ermenistan hakkındaki açıklamaları, Mustafa Ke-
mal Paşa’nın işaret ettiği “Yurtta sulh, Cihanda sulh” anlayışına bağlı olduğunu
göstermesi bakımından örnek teşkil ettiği kanısındayız:

“Türk olmayan diğer cumhuriyetlerle münasebetlerimizi de, Müslüman Türk cumhuriyetleriyle yürüteceğimiz dış politikamızla ayarlamamız gerekmektedir. Bu konuda en önemlisi Ermenistan meselesidir, Ermenistan Cumhuriyetidir. Bilindiği gibi, Ermenistan Cumhuriyetiyle sınırdaşız; fakat Ermeniler, devamlı Türk düşmanlığına dayanan bir politika içindedirler. Türkiye’ye karşı da düşmanlık politikası güdülmüştür; fakat bizden daha fazla, Azerbaycan’a karşı düşmanca bir politika takip etmektedirler. Bilhassa Karabağ meselesi, sömürgecilerin de ustaca kurcalamaları dolayısıyla, Azerbaycan Türkleriyle Ermeniler arasında her gün çatışmalar meydana getirmektedir. Bugün Ermenistan, gerek Azerbaycan, gerekse Türkiye tarafından çevrili durumdadır ve ekonomik yönden büyük sıkıntı içindedir. Bu sıkıntıdan kurtulmak için, Türkiye ile münasebetlerini yumuşatma çabası içindedir. Bilhassa, “siyasî münasebetleri geliştirmeden çok, evvela ticarî ve ekonomik münasebetlerimizi geliştirelim; bunun neticesinde siyasî münasebetler de gelişir” şeklinde, bize teklifler ileri sürmektedirler. Çünkü çok sıkıntılıdırlar; ama biz Türkiye Cumhuriyeti olarak Azerbaycan Cumhuriyetiyle kuracağımız siyasî münasebetlerimizi planlarken, Ermenistan’ın ve Gürcistan’ın durumlarını göz önünde bulundurmak zorundayız ve Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı da düşmanca politikalarından vazgeçip, dostluk ve barış politikasına dönmesini istemeliyiz. Ancak böyle bir gelişmeyle Ermenistan’ı tanımak, dış politikamızda menfalarımıza uygun olabilir.” (TBMM, D. 19, C. 1, 16. Birleşim, s. 612).

Alparslan Türkeş Bey, bu cumhuriyetler de yaşayan insanların ideolojik ve manevi bir boşluk içinde olduklarını Türkiye’nin, İslam’ın gerçek, güzel manasına dayanan, barışçı, kardeşliği, insan haklarını, hoşgörüyü esas alan manevi değerlerini buralara götürmesi gerektiğini hem “Türkistan” denilen bir mefhum içinde birbiriyle hem de gelecek ilişkiler için iyi bir sonuç elde edileceğini belirtmiştir. Alparslan Türkeş Bey’in ekolojik sıkıntılarının da dikkate alınması ve ilmi araştırmalar yapılarak, ilmi esaslara dayalı bir dış politika planlanmasının gereği üzerinde durması ‘Türkistan’ tasavvurunun iyi çalışılmış bir konu olduğuna kanıt niteliğindedir (TBMM, D. 19, C. 1, 16. Birleşim, s. 613).

4. BAĞIMSIZLIKLARININ ARDINDAN ORTA ASYA DEVLETLERİ İLE KURULAN ‘KÖPRÜLER’

Türkiye, bağımsızlıklarını kazanmalarının hemen ardından Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile siyasi, kültürel ve ekonomik anlamda ilişki köprülerini kurmaya başlamıştır. Nitekim Türk Cumhuriyetlerini uluslararası statüde tanıyan ilk ülke Türkiye olmuş ve bu ülkelerde Büyükelçilikler açmıştır. Türk Cumhuriyetlerinin yanı sıra 18 Aralık 1991 tarihinde Bakanlar Kurulunca, Gürcistan’da görev alanı yalnız Batum olmak üzere Batum’a, yine Gürcistan’da görev alanı Batum hariç tüm Gürcistan’ı kapsayacak şekilde Tiflis’e, Ermenistan’da Erivan’a, Ukrayna’da Kiev’e, Moldova’da Kişinev’e, Beyaz Rusya Cumhuriyeti’nde Minsk’e Dışişleri Bakanlığına bağlı Başkonsolosluklar kurulması kararı alınmıştır (BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 700, Gömlek: 257, Sıra: 10).

Türkiye, Sovyetler Birliği dağılmazdan evvel Türk Cumhuriyetleri ile ayrıca bağlantı kurmadığını ve özellikle Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde meydana gelen gelişmelere Sovyetlerin iç meselesi olarak baktığını yukarıda belirtmiştik. Ancak bağımsızlıklarının kazanılmasından sonra Türkiye, Dağlık Karabağ'da Ermeni mezalimine karşı Azerbaycan'a maddi yardımlarda bulunduğu gibi diplomatik girişimlere de başvurmuştur. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, 24 Haziran 1990 tarihinde 'Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde meydana gelen olaylar nedeniyle' Azerbaycan'a 385.853.648 Türk Lirası tutarında gıda ve ilaç yardımında bulunulmasını kararlaştırmıştır.(BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 654, Gömlek: 61, Sıra: 6) Yine Bakanlar Kurulu tarafından 4 Mart 1991 tarihinde, '1991 mali yılı içinde 3 milyar liralık gıda ve sağlık yardımında bulunulması kararlaştırılmıştır (BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 675, Gömlek: 156, Sıra: 3).

Burada belirtmemiz gereken bir diğer husus ta Mustafa Kemal Paşa'nın "Türk Kapısı", Kazım Karabekir Paşa'nın da "Şark Kapısı" olarak nitelediği Nahcivan'dır. Azerbaycan'ın bağımsızlığının ardından özerk bir hüviyete sahip olan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti, Türkiye'nin Orta Asya bölgesi ile karayolu vasıtasıyla bağlantı kurması açısından hayati öneme sahipti. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti hükümeti 5 Ocak 1991 tarihinde Azerbaycan ile "Aras Nehri Üzerinde Köprü Yapılması ve Türk-Sovyet **Sınır Kapısının Açılması İle İlgili Anlaşma**" çerçevesinde 13-17 Ocak 1991 tarihlerinde Bakü'de yapılacak toplantıya, Hükümeti temsilen Ulaştırma Bakanlığı Demiryollar, Limanlar ve Hava Meydanları İnşaatı Genel Müdürü Aytekin Akagün'ün başkanlığında bir heyeti yetkilendirmiştir (BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 669, Gömlek: 133, Sıra: 4). Aytekin Akagün başkanlığındaki heyet 12 Mart 1991 tarihinde, 12-19 Mart 1991 tarihleri arasında yapılacak toplantıya tekrar görevlendirilmiştir (BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 677, Gömlek: 166, Sıra: 4). Aralık-Dilucu bölgesindeki Aras Nehri üzerinde yapımına başlanan, Türkiye'yi Orta Asya'ya bağlayan 'Hasret-Umut' Köprüsü 28 Mayıs 1992 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel, Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü ve Nahcivan Meclis Başkanı Haydar Aliyev ve coşkulu bir kalabalık ile açılmıştır (29 Mayıs 1992, Milliyet). **Böylece** Orta Asya bölgesi ile 'hasret' bitiyor ve geleceğe yönelik 'umut' kapıları açılıyordu. Bağlantının ardından 16 Haziran 1992 tarihinde Bakanlar Kurulunca 'Azerbaycan'a bağlı Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Nahcivan'da Bakü Büyükelçiliğine bağlı ve görev alanı Nahcivan Özerk Cumhuriyeti olmak üzere bir Başkonsolosluk kurulması' kararlaştırılmıştır (BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 717, Gömlek: 327, Sıra: 7).

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasının ardından Türkiye, sağlık, enerji, ticari ve ekonomik, bilimsel ve teknik, ulaştırma ve haberleşme, eğitim ve öğretim, uzmanlık hizmetleri ve çevre alanında ilgili Bakanlıklara yetki vererek beraberlerindeki heyetler ile Türk Cumhuriyetleri ile çok sayıda anlaşma imzalamışlardır (BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 656, Gömlek: 73, Sıra: 2; Fon: 30-18-1-2, Kutu: 676, Gömlek: 160, Sıra: 5; Fon: 30-18-1-2, Kutu: 698, Gömlek: 250, Sıra: 10; Fon: 30-18-1-2, Kutu: 715, Gömlek: 318, Sıra: 2; Fon: 30-18-1-2, Kutu: 750, Göm-

lek: 467, Sıra: 7; Fon: 30-18-1-2, Kutu: 758, Gömlek: 495, Sıra: 9). Yine 14 Aralık 1992 tarihinde Bakanlar Kurulunca 'Ziraat Bankasının, Rusya Federasyonu ile Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinde kurulacak bankalara, bankaların sermayelerinin %50'sini geçmemek kaydıyla iştirak etmesi ve bu bankaların adında Türk kelimesinin kullanılmasına izin verilmesi' kararlaştırılmıştır (BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 733, Gömlek: 396, Sıra: 6). Ayrıca 1994 yılında Türkiye ile Azerbaycan arasında 'siyasal danışmalara ilişkin anlaşma, bilimsel, teknik, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda kapsamlı işbirliği anlaşması, dostluğun ve çok yönlü işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin anlaşma, gümrük belge ve işaretlerinin karşılıklı tanınmasına ilişkin protokol ve sınıra ilişkin konuların düzenlenmesi amacıyla çalışma gruplarının oluşturulması için anlaşmalar imzalanmıştır (BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 770, Gömlek: 541, Sıra: 10; Fon: 30-18-1-2, Kutu: 775, Gömlek: 563, Sıra: 7).

"Demir Perde"den sıyrılan Türk Cumhuriyetleri dış dünyaya da Türkiye ile kurulan köprüler vasıtasıyla açılma imkânı bulmuştur. Ancak Orta Asya ülkelerinin yeni kazanmış oldukları bağımsızlıklarını tekrar kaybetme korkusu vardı. Rusya Federasyonu güney bölgelerindeki eski SSCB Cumhuriyetlerine nüfuz edebilirdi. Bağımsızlıklarını pekiştirmek isteyen Orta Asyalı devletler, ilişkilerini çeşitlendirmek gerektiğini biliyorlardı ve Türkiye, özellikle Batı ile ilişkilerinde son derece olumlu bir rol oynamaktaydı. Bütün uluslararası örgütlenmelerde yer alan ve özellikle NATO, Avrupa Konseyi, AGİT, OECD gibi uluslararası Batılı ve ECO diğer bölgesel örgütlerde temsil edilen Türkiye, Orta Asya ve diğer Sovyet sonrası bağımsız devletlere, en başta da Türk Cumhuriyetlerine köprü vazifesi görerek destek verdi. Orta Asyalı devletler bu uluslararası örgütlerle kurumsal ilişkiler kurma şansını Türkiye'nin aktif desteği sayesinde kısa zamanda başardılar ve uluslararası topluma katılma süreçleri kolaylaşmış oldu. Türkiye böylelikle Moskova'dan bağımsızlaşma sürecinde bulunan bu devletlerin hamiliğini yaparak bir lider rolü üstlendiğini kanıtladı (Demirtepe ve Özkan, 2013, s. 141).

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle geliştirdiği işbirliği günümüzde de artarak devam etmektedir. Türk Keneşi, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği, TİKA, TURKSOY, Türk Kültür ve Miras Vakfı, TRT Avaz, Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı gibi kuruluşlar Türkiye'nin Türk dünyası içerisindeki işbirliğini arttıran ve kardeş cumhuriyetler arasındaki işbirliğini pekiştiren projeler olmuştur (Çolpan Yıldız ve Yılmaz, 2018, s. 5).

SONUÇ

Sovyetlerin çöküşü sonrasında yaşanan siyasî gelişmeler, Türkiye'nin stratejik önemini daha çok arttırmıştır. Bu süreçte özellikle Meclis görüşmesi sırasında Alparslan Türkeş Bey'in Türk dünyası özelinde, "...Ömrümün 55 yılını bu konularla uğraşarak geçirdim." ifadesi meseleye ilişkin hassasiyetini ortaya koyması bakımından fevkalade mühimdir. Diğer taraftan ülkemizin coğrafi konumu ve yeni kurulan devletlerle olan tarihî bağları çöküş sonrasında Rusya dâhil bölgedeki birçok ülkeye sorunları da beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan yeni durumda Türkiye önemli bir bölgesel aktör konumundadır (Ayan, 2010, s. 172-173). Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığı uzun süreden beridir beklenilmiş olmakla birlikte, bu ülkünün gerçekleştirilmiş olması başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere bu siyasî geleneğin temsilcisi olan Alparslan Türkeş Bey'in öngörülerinin açık bir spatu olmuştur.

Alparslan Türkeş Bey'i siyasî çağdaşlarından ayıran en önemli hassası da bu basireti olmuştur. Alparslan Türkeş Bey'e göre, Türk Dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesi gerek bu devletlerin her biri gerekse Türkiye'nin uluslararası platformda güçlenmesi için bir imkân olarak görülmüştür.⁵ Alparslan Türkeş Bey, modern dünyada devletlerin birbirlerini kültür sömürüsü yoluyla kontrol altına aldıkları gerçeğine her fırsatta vurgu yaparken, Türkiye'nin bu ülkelerle öncelikle kuracağı sosyo-kültürel merkezli ilişkilerin üzerinde durmuştur. Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin "*Türk Cumhuriyetleri Ekonomik ve Kültürel İşbirliği Teşkilatı*"nı kurmasının şart olduğunu belirtmiştir. Bu öngörülerin teori-den uygulamaya ulaştırılması yönündeki en önemli adımı 21 Mart 1993 tarihinde Alparslan Türkeş Bey atmıştır. Alparslan Türkeş Bey tarafından gerçekleştirilen Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk ve İşbirliği Kurultayı, diğer bir ifade ile Türk Kurultayı'nda üzerinde durulmuş olan en önemli husus tüm Türk Dünyası'nda ortak bir alfabenin oluşturulması olmuştur. Ayrıca kurultayda sosyal, kültürel, iktisadi ve siyasî meselelerin çözümlenmesi amaçlı "*Türk Cumhuriyetleri Yüksek Konseyi*" ve "*Türk Parlamentoları Çalışma Grubu*"nun kurulmasına karar verilmiştir. Alparslan Türkeş Bey bu ülkelerle işbirliğini güçlendirmek amacıyla aynı yıl içinde "*Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı*"nı kurmuştur.

Ayrıca MHP'nin program taslağında Türk Dünyası ile olan bütün ilişkileri üst düzeyde yürütmek ve geliştirmek için "*Türk Dünyası İlişkiler Bakanlığı*" ve bütün dünya Türklüğünün dilini, edebiyatını, tarihini, folklorunu bugünkü iktisadi sosyal yapılarını araştıran dünya çapında bir araştırma merkezinin kurulacağı belirtilmiştir. Alparslan Türkeş Bey'in ömrü boyunca kavramsallaştırdığı Türk Dünyası'na yönelik söylem, teşebbüsleri ve duruşu günümüz devlet adamlarına örnek olabilecek niteliklere haizdir.

5 Kültürel faaliyetler kapsamında Türk toplulukları arasında ortak çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Gömeç, Saadetin, "Türkiye-Türk Cumhuriyeti İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı)*, 183, (Kasım-Aralık 2009), İstanbul, 2006, s.164-168.)

Alparslan Türkeş Bey'in Ermenistan konusundaki tutumunda⁶ ve diğer bazı konularda, ömrünün son zamanlarına doğru daha 'uzlaşmacı ve hoşgörülü' olduğunu görmekteyiz. Bunda en doğru tespit kanaatimizce Nevzat Kösoğlu'na aittir: "Son yıllarında Türkeş'in uzlaşmacı, hoşgörülü, bütün kesimleri kucaklayan tavrı öne çıkmıştı; çünkü Türk milletinin üstündeki kara bulutlar dağılmıştı; bütün Türk dünyasının ufukları açılmıştı. Şimdi artık, aynı toprağın çocuklarını birbirleriyle kavgayı icbar eden millî endişeler yoktu. Çünkü artık Türk milleti ve Türk devleti bir tehdit altında değildi. Öyle ise, onun iktidarına talip olanlar diledikleri düşünceleri savunabilirlerdi. Savundukları Marksizm de olsa, bu fikirler artık, tarihî düşman bildiğimiz bir emperyalist gücün silâhu değildir ve o insanlar bu düşman kuvvetin oyuncağı olmayacaklardı; doğru veya yanlış, savundukları şey Türkiye içindir. Şimdi artık problem, millî ve demokratik olmak çerçevesine girmiştir. Bunun da temeli, karşılıklı anlayış ve bilgi idi." (MHP Genel Merkezi, 1998, 152). Yine Alparslan Türkeş Bey'in vefatının ardından Mehmet Barlas şunları söylüyordu: "Türkeş'in erdemi, ilerleyen yaşına rağmen geçmişe takılıp kalmamayı başarmasıdır. Milliyetçiliği ve siyasi devletçiliği bırakmadı. Ama, şiddet yerine hukukun, içe dönüklük yerine global hareketin, kamplaşma yerine uzlaşmanın sözcüsü oldu. Nazım Hikmet'ten şiir bile okumadı mı kendi kitlesi önünde..." (06.04.1997, Sabah, Mehmet Barlas).

6 Mehmet Ali Birand, Ermeni lider Ter Petrosyan ile Alparslan Türkeş Bey'in Paris'te gayri resmi olarak bir araya geldiklerinden şu şekilde bahsetmektedir: "Beni en çok şaşırtanı, Ermenistan Devlet Başkanı Ter Petrosyan ile konuşurken duyduğularımdı. Başka devlet başkanları ve parti liderlerinden duysam pek şaşırmayabilirdim ancak Ermenistan Devlet Başkanı anlatınca, önce kulaklarıma inanamadım. Sonra Dış İşlerine sordum ve hikâyenin tamamını duyunca, hayretim daha da arttı. Bana göre bu olay, Türkeş'teki büyük değişimi göstermesi açısından son derece tipiktir. Türkeş'in eski lügatinde Ermenilere fazla yer yoktu. Eski Sovyetler Birliği'nin Türk kökenli cumhuriyetlerine ve özellikle de Azerbaycana düşkünlüğü, Ermenistan siyasi hesapların içinde önemli bir yer tutmazdı. Siyasete girdiği yıllarda bütün ağırlığını Turancılığa verdi. Bütün Türkleri bir araya getirmek için çabalayıp durdu. Sovyetler Birliği'nin de etkisiyle, Turancılık olayı Türkiye'de birçok kesimde kuşkuyla karşılandı. Türkeş'in hâpishanelere atılmasına dahi yol açtı. O ise hiç yılmadı. Tüm eleştirilere rağmen yoluna devam etti. İşte böylesine bir ortamda Türkeş için Ermenistan ters bakılan bir ülkedydi. Ardından yıllar geçti. Sovyetler Birliği dağıldı. Türkiye ile Ermenistan'ın ilişki kurması gündeme geldi. Dışişleri Bakanlığı bu ilişkinin resmi düzeye çıkarılmasından önce Ermenistan liderine bir mesaj yollamak istiyordu. Bunun için de, biraz mütereddit şekilde dahi olsa, Türkeş'ten yardım istendi. Reddedeceği tahmin ediliyordu. Tam aksine, Türkeş hemen kabullendi. Ermenistan lideri Ter Petrosyan Paris'te idi. Türkeş de Paris'te bir başka toplantıya katılıyordu. Resmî olmayan şekilde buluşmaları planlandı. Bundan sonrasını bana Ermeni lideri kendi anlattı: "...Gözlerime inanamadım. Türkeş'in bize yaklaşımını çok iyi bilirdim. Konuşmaya başlayınca, karşımda bambaşka bir Türkeş belirdi. Azerilerle barış yapmamızın gereklerini anlattı. Kendinin ara buluculuk yapabileceğini söyledi. Türkiye ile Ermenistan'ın mutlaka uzlaşması gerektiğini sık sık tekrarladı..." (Yalçın, 2001, s. 212).

KAYNAKÇA

Resmi Kaynaklar

- BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 700, Gömlek: 257, Sıra: 10.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 654, Gömlek: 61, Sıra: 6.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 675, Gömlek: 156, Sıra: 3.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 669, Gömlek: 133, Sıra: 4.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 677, Gömlek: 166, Sıra: 4.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 717, Gömlek: 327, Sıra: 7.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 656, Gömlek: 73, Sıra: 2.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 676, Gömlek: 160, Sıra: 5.
BCA; Fon: 30-18-1-2, Kutu: 698, Gömlek: 250, Sıra: 10.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 715, Gömlek: 318, Sıra: 2.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 750, Gömlek: 467, Sıra: 7.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 758, Gömlek: 495, Sıra: 9.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 733, Gömlek: 396, Sıra: 6.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 770, Gömlek: 541, Sıra: 10.
BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 775, Gömlek: 563, Sıra: 7.
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 12. Birleşim, 5.12.1991.
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 15. Birleşim, 12.12.1991.

Sürelî Yayınlar

- 29 Mayıs 1992, Milliyet.
06.04.1997, Sabah, Mehmet Barlas.

Telif ve Tetkik Eserler

- Alparslan Türkeş Birinci Yıl Armağanı, MHP Genel Merkezi, Ankara, 1998.
ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihî (1914-1995), Kronik Kitap, İstanbul, 2018.
AYAN, Ergin, "Kafkasya ve Türkistan'da Küresel Paylaşım Politikalarına Dönemsel Bir Bakış", Türk Dünyası Araştırmaları, Yıl: 32, Cilt: 95, (Eylül-Ekim 2010), İstanbul, 2010, s. 163-194.
AYDEMİR, Şevket Süreyya, İkinci Adam Cilt:3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
CROISSANT, Michael P., The Armenia Azerbaijan Conflict: Causes and Implications. (Praeger Publishers 1998).
ÇOLPAN YALDIZ, Ayşe-YILMAZ, Murat (Ed.), Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2018, s. 5.
DAĞI, Zeynep, "Rusya'nın Yakın Çevre Politikası ve Türkiye", Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, (Derleyen: İhsan D. Dağı), Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s. 79-114.
DEMİRTEPE, M. Turgut-ÖZKAN, Güner (Ed.), Uluslararası Sistemde Orta Asya Dış Politika ve Güvenlik, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
ERDAL, İbrahim, MHP'nin Türk Kimliği ve Türk Milliyetçiliği Anlayışı ve Türk Dünyası'na Bakışı, Genel Türk Tarihî Araştırmalar Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, (Ocak 2020), s. 185-200.
FEDAKÂR, Cengiz, "Azerbaycan'ın İşgal Edilen Toprakları Karabağ", Türk Dünyası Araştırmaları, 161, (Mart-Nisan 2006), İstanbul, 2006, s. 39-48.
GÖMEÇ, Saadetin, "Türkiye-Türk Cumhuriyeti İlişkilerine Genel Bir bakış", Türk Dünyası Araştırmaları (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı), 183, (Kasım-Aralık 2009), İstanbul, 2006, s. 159-176.

- GÜNEL, Kâmil, Coğrafyanın Siyasal Gücü, (İlaveli 2. Baskı), Çantay Kitabevi, İstanbul, 1997.
- İLHAN, Suat, "Atatürk ve Önderlik", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, (Mart 1985), s. 1120.
- KEKEVİ, Serkan-TEKİNSOY, Yunus Emre-TÜRKMEN, İsmet (Ed.), Türk Dış Politikası (1830-1989), Berikan Yayınevi, Ankara, 2017.
- KESER, Nurdan-ÖZEL, Ali, "Geo-Political Position and Importance of Turkey in the Crime Trafficking Between the Continents Asia Europe and Africa", International Journal of Environmental & Science Education, 2008, 3(2), s. 75-81.
- KOÇ, Nurgün, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Demokrasi ve Dış Politika (1938'den 2000'li Yıllara), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021.
- KÖSOĞLU, Nevzat, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp, Ötüken, İstanbul, 2013.
- Milliyetçi Çalışma Partisi Programı, Ankara 1986.
- Milliyetçi Çalışma Partisi Programı, Ankara 1988.
- Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara 1993.
- Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara 2000.
- Okay, M. Orhan, Düzdağ, M. Ertuğrul (2003), "Mehmet Âkif Ersoy", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 28., Ankara, s. 432-439.
- Orhun Abileri, (Yayına Hazırlayan: Muharrem Ergin), Hisar Yay., Ankara 2003.
- ÖZNUR, Hakkı, Ülkücü Hareket Cilt: 1, Alternatif Yayınları, Ankara, 1999.
- ÖZNUR, Hakkı, Ülkücü Hareket Cilt: 2, Alternatif Yayınları, Ankara, 1999.
- ÖZNUR, Hakkı, Ülkücü Hareket Cilt: 5, Alternatif Yayınları, Ankara, 1999.
- SARIKAYA, Yalçın-AKSU, İsmail Faruk (Der.), Doğumunun 100. Yıl Dönümünde Lider Türkiye İçin Alparslan Türkeş Vizyonu, Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 2017.
- TAYLAK, Muammer, 27 Mayıs ve Türkeş, Hamle Yayınları, İstanbul, 1994.
- TURGUT, Hulusi, Türkeş'in Anıları Şahinlerin Dansı, ABC Yayınları, İstanbul, 1995.
- TURHAN, Metin, Alparslan Türkeş 1980-1997, Panama Yayıncılık, Ankara, 2016.
- TÜRKEŞ, Alparslan, 9 Işık, Hamle Yayınevi, İstanbul, 2017.
- TÜRKEŞ, Alparslan, Temel Görüşler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1976.
- TÜRKEŞ, Alparslan, Türkiye'nin Meseleleri, Kamer Yayınları, İstanbul, 1994.
- WAAL, Thomas de, The Caucasus: an Introduction. (Oxford: Oxford UP, 2010).
- YALÇIN, E. Semih, Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti, Berikan Yayınları, Ankara 2010.
- YALÇIN, E. Semih (Ed.), Tarihte Türkler ve Alparslan Türkeş Cilt: 5, Berikan Yayınevi, Ankara, 2003.
- YALÇIN, E. Semih (Ed.), Tarihte Türkler ve Alparslan Türkeş Cilt: 4, Berikan Yayınevi, Ankara, 2003.
- YALÇIN, E. Semih (Ed.), Tarihte Türkler ve Alparslan Türkeş Cilt: 3, Berikan Yayınevi, Ankara, 2003.
- YALÇIN, E. Semih, Türk Milliyetçiliği'nin Bir Hizmetkârı; Alparslan Türkeş, Sivas Ülkü Ocakları Yayınları, Ankara, 2001.
- YÜCE, Mehmet, "Türkistan Birliği Fikrinin Tarihsel Gelişimi ve Gerçekleşebilirliği", Türk Dünyası Araştırmaları, Yıl: 32, Cilt: 93, (Mart-Nisan 2010), İstanbul, 2010, s. 175-198. Alıman Yelyeukhan Moğolistan'da Kamu Yönetimi Reformları
- Yavuz Güloğlu Türkiye ve Kazakistan Hukukunda Yabancıların Mülkiyet Hakkının Esasları
- Osman Karacan Kazakistan ve Kırgızistan'da Demokrasiye Geçiş

BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA
TÜRK DEVLETLERİ

3. KISIM
YÖNETİM

Aliman YELYEUKHAN
Moğolistan'da Kamu Yönetimi Reformları

Yavuz GÜLOĞLU
Türkiye ve Kazakistan Hukukunda Yabancıların
Mülkiyet Hakkının Esasları

Osman KARACAN
Kazakistan ve Kırgızistan'da Demokrasiye Geçiş

MOĞOLİSTAN'DA KAMU YÖNETİM REFORMLARI

Aliman YELYEUKHAN
Mongolia National Academy of Governance

GİRİŞ

Günümüzde toplam nüfusu 3,3 milyon olan Moğolistan Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra 1991 yıl itibari ile kamu yönetim alanında reform uygulama çalışmalarına girmiştir. Moğolistan 1992'de yeni anayasayı onaylaması ile birlikte ilk Kamu Hizmet kanunu çıkarmıştır. Bu kanun doğrultusunda ülkede idari reform çalışmaları başlatıldığını söyleyebiliriz.

Moğolistan Cumhuriyeti, 1911'de Mançu İmparatorluğun yıkılması sonrasında 1924 yılında bağımsız devlet olarak kurulmuştur. Bu bağımsız devlet, dönemin Rusya'da ortaya atılan sosyalist yönetimi benimsemesi ile Rusya'dan sonra ikinci sosyalist ülke olmuştur. Daha eski bir tarihe göz atmak gerekirse, Moğol topraklarda Hun İmparatorluğu, Uygur kağanlık ve Kırgızlar olmak üzere birçok imparatorluklar kurulmuştur. 13. Yüzyılda Cengiz Kağan'dan başlayarak daha sonra onun oğulların yönetimi ile Moğol İmparatorluğu 17. Yüzyıla kadar hakiyetini sürdürmüştür. Ancak 17. Yüzyılın sonlarından itibaren Moğol İmparatorluğun tamamen yıkılması ile Moğollar 19. Yüzyılın başına kadar Mançuların sömürüsü altında kaldığı tarihte yazılıdır. Mançu İmparatorluğun yıkılmasından Moğolistan Cumhuriyetin kurulması arasındaki tarih süreçte Bogd krallık yönetimi ile olan Moğollar hiçbir ülke tarafından tanınmamaktaydı. Moğolistan bağımsızlığını kazanmasından Sovyetler birliğinin yıkılmasına kadar süreçte ise komünist tek parti tarafından yönetilmiştir. Bu tarih süreçte Moğolistan Cumhuriyeti ilk anayasayı 1924'de, ikinciyi 1940'da ve 1960'da olmak üzere üç kere anayasayı onaylamıştır. Günümüzde hayata geçirilen yeni anayasayı ise Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra 1992'de onaylamıştı. Komünist merkezi yönetim sistemi reddederek, demokratik eğilimli kamu yönetim sistemi benimsemesi üzerine yapılandırılan yeni bir anayasa olmuştur. Böylece Moğolistan günümüze dek parlamenter sistemi ile yönetilmektedir.

1980'lerde başlayan idari reform dalgası, Moğolistan ve Hindistan'dan İsveç, Yeni Zelanda ve Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar yaygın bir değişim dönemi idi. Ancak reform çalışmalar her ülkede aynı sonuçları getirmemiştir. Bazı ülkelere sosyal ve ekonomik kalkınma ile birlikte olumlu sonuçları getirirken, bazı ülkelerde ise başarısız olmuş ve krize yol açarak bir takım olumsuz sonuçları getirmişti. Günümüzde idari reform konuları iki alanda tartışılmaktadır: kamu hizmeti reformu ve kamu kurumlarında reformudur. Buna bağlı olarak bu çalışmada Moğolistan'da uygulanan ve uygulamakta olan reform çalışmaların kamu hizmet ve kamu kurumları üzerindeki sonuçları kapsamında ele alınmıştır.

1. MOĞOLİSTAN KAMU YÖNETİMİ

1.1. Moğolistan Devlet Yapısı

1991'de Sovyetler Birliğinin yıkılıp sosyalizmin çökmesi Moğolistan'a doğrudan etkilemiştir. Komünist tek parti ile yönetilen Moğolistan, komünizmin dağılması ile çok partili sisteme geçmiştir. Böylece demokratik eğilimli kamu yönetim sistemi benimseyerek parlamenter sistemine geçiş yapmıştır. Moğolistan, benzersiz bir statüsü olan başkanlık kurumuna sahip bir parlamenter cumhuriyettir. Günümüzde Moğolistan'da var olan siyasi ortamı, demokrasinin ilke ve değerlerine, kurucu devlet kurumlarına, siyasi kurumlara, sivil topluma ve vatandaşları içeren çok taraflı siyasi ilişkilere dayanan bir siyasi sistemden oluşmaktadır. Ülkenin başı cumhurbaşkanıdır. Ancak parlamenter sistemli olmanın doğrultusunda yürütme gücü Hükümetin olup kararlar Büyük Halk Meclisince (parlamento) görüşülerek kabul edilmektedir. Yani Büyük Halk Meclisince alınan karar ülke genelinde yürürlüğe geçmektedir. Aynı şekilde Büyük Halk Meclisince alınan karar doğrultusunda Yerel yönetimdeki değişiklikler söz konusu olmaktadır. Başka bir deyişle, Büyük Halk Meclis hem devlet iktidarının dağılımı hem de güç dengesi açısından Moğolistan devlet sisteminde nispeten baskın bir konuma sahiptir.

1.2. Yasama

Moğolistan yeni Anayasaya göre parlamento (Büyük Halk Meclis) devletin en yetkili ve yüksek yönetim organıdır. Büyük Halk Meclisi doğrudan halk tarafından seçilen 76 üyeden oluşur ve seçimleri her 4 senede bir yapılmaktadır. Moğolistan Büyük Halk Meclis seçimleri: olağan seçimler, olağan dışı seçimler, ara seçimler ve yeniden seçimler olmak üzere dört türdür. Büyük Halk Meclisin görev süresinin sonuna gelmesiyle beraber yasama organının her dört yılda bir yenilendiği seçimleri olağan seçimler denir. Büyük Halk Meclisi görev sürecinin bitmeden önce dağılma kararı kendisi veya Cumhurbaşkanı verdikten sonra olağandışı seçimler yapılır. Parlamento üyelerden birinin vefat durumunda ise yerine yeni üye seçmek üzere ara seçimler yapılır. Fakat yeniden seçimler ise, olağan seçimler, olağan dışı seçimler ve ara seçimlerin seçim bölgelerinde geçersiz sayıldığı durumunda yapılır.

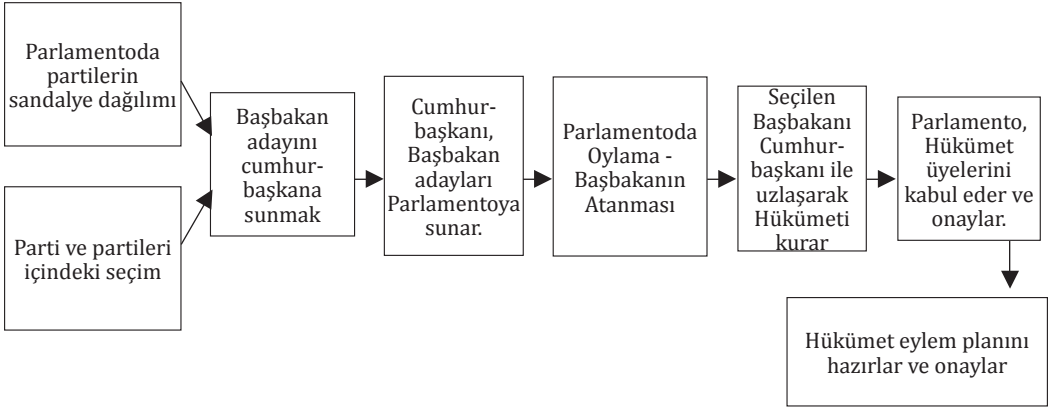
Parlamento seçimlerinde çoğunluk oy alarak kazanan parti hükümeti kurma hakkına sahip olmaktadır. Böylece Büyük Halk Meclisince Başbakan ve Hükümet üyeleri atama, değiştirme ve görevden alma yetkisine sahiptir. Öte yandan parlamentoda çoğunluk olan parti ve çoğunluk siyasi gücünün yok durumunda tüm partiler karşılıklı anlaşarak Hükümeti kurabilmektedir. Böyle durumda parlamentonun yürütmeyi kurma ve denetleme yetkisine sahip olması Moğolistan'ın parlamenter bir ülke olduğunu göstermektedir.

Aynı zamanda yasama gücüne sahip olan Büyük Halk Meclisi, devletin iç ve dış politikasını belirlemek, yetkilerini kullanmanın imkânsız olduğunu düşünmesi halinde feshetme kararını vermek, doğrudan halk tarafından seçilen cumhurbaşkanının hakkını kabul eden yasayı çıkarmak, reddetmek ve onu görevden atma hakkı ve son olarak Hükümetin istifasını değerlendirme ve karar verme hakkına sahiptir. Büyük Halk Meclis sadece kendisine karşı sorumlu bağımsız ajansları kurar. Bunlar: Ulusal İstatistik Komitesi, Merkez Banka, Ulusal İnsan Hakları Komisyonu, Genel Seçim Komisyonu, Yolsuzlukla Mücadele Dairesi, Ulusal denetim bürosu, Kamu hizmeti konseyi ve Finansal Düzenleme Komisyonu'dur.

Moğolistan Büyük Halk Meclisinin başkanı ve başkan yardımcısı bulunur. Parlamentoda çoğunluk olan siyasi parti diğer partilerle istişare ederek meclis başkan adayı belirler. Fakat Büyük Halk Meclisinin her parti grubu başkan yardımcısı için adaylarını sunar ve seçer. Parlamentonun güz ve ilkbahar oturumları olup güz oturumu her yılın 1 Ekim'de, bahar oturumu 5 Nisan'da yapılmakta ve en az 50 iş günü toplantı düzenlenmektedir.

1.3. Yürütme

Moğolistan Hükümeti yürütme gücünü kullanan siyasi bir enstitüdür. Hükümetin başında başbakan olup başbakan yardımcısı ile bakanlar bulunmaktadır. Parlamento seçim sonucunda çoğunluk olan parti Hükümeti kurar ve Hükümetin süreci Parlamento ile aynı 4 senedir. Moğolistan'da Parlamento seçim sonucunda çoğunluk olan partinin başkanı genellikle Hükümetin başı yani Başbakan olmaktadır. Hükümet üyeleri Başbakanın tavsiyesi ile Büyük Halk Meclis tarafından atanmaktadır. Fakat Başbakan görevden alınırsa Hükümet üyeleri hepsi görevden alınmaktadır. Belirtmek gerekir ki, Moğolistan'da Büyük Halk Meclis üyesi aynı zamanda Hükümet üyesi olabilmektedir. Ek olarak, Hükümet yerel idari kuruluşların faaliyetlerini yönetmektedir. Yeni kurulan Hükümet en başta idari yönetim birimleri belirler. Başbakan, hükümetin yapısını ve bileşimini belirleme yetkisine sahiptir. Yani Başbakan, hükümetin yapısını ve bileşimini ve buna değişiklik yapma teklifini cumhurbaşkanıyla istişare ederek parlamentoya sunar. Eğer bu konuda Cumhurbaşkanıyla bir hafta içinde anlaşamazsa başbakan kendisi parlamentoya bu teklifini sunabilmektedir.

Tablo 1. Hükümet kurma prosedürü

Hükümet kendi isteği ile veya parlamentonun güvenini alamadığı takdirde hükümet istifa ederek dağılır. 2020 tarihinde ülke genelinde yeni tip korona virüsün yayılması hükümetin görevini iyi yapmadığı, sorumsuz olduğu gerekçesi ile halk tarafında protesto edilmişti. Bu nedenle o dönemin başbakan kendi isteği ile istifa ederek hükümet dağılmıştı.

Moğolistan Hükümetin başı olan başbakan hükümeti yönetir, kamu politikayı uygular ve yasama organı karşısında sorumludur. Hükümet yani bakanlar kurulu ise ülkenin siyasetini belirler ve yürütmeyi yerine getirir. Hükümetin faaliyet planı ve eylem planı, parlamentonun ortak oturumunda görüşülür ve karara bağlanır. Hükümetin çalışmaları kabine toplantı bazında çalışmaktadır. Kabine toplantılarında parlamento tarafından kararlaştırılan ve cumhurbaşkanı tarafından önerilen konuları tartışarak karar verilir. Kararlaşma sürecinde hükümet üyeleri tartışılan konularda oy kullanır ve nihai kararı verilmektedir.

Moğolistan Hükümete bağlı on dört bakanlık bulunmaktadır. Bakanlıklar, Cumhurbaşkanı ile istişare halinde ve Başbakanın talebi üzerine Parlamento tarafından kurulur ve feshedilir. Moğolistan'da Bakanlıklar işlevlerine göre genel ve sektörel işlevli olarak sınıflandırılmaktadır. Genel İşlevler Bakanlığı, entegre stratejik planlama ve politika rehberliği sağlamak, politika uygulamasını izlemek ve sonuçları değerlendirmek ve ayrıca ilgili bakanlıklara yardımcı olmaktan sorumludur. Sektörel işlevler bakanlığı ise ilgili sektörleri planlama, politika rehberliği sağlamak, politika uygulamasını koordine eder, politika uygulamasını izler ve sonuçları değerlendirmekle sorumludur.

2. CUMHURBAŞKANI

Moğolistan devletin başı Cumhurbaşkanı'dır. Moğolistan Anayasasının 30. maddesinde 'Cumhurbaşkanı devletin başı ve Moğol halkının birliğinin temsilcisidir' olarak ifade edilmiştir. Anayasasının bu hükmü, Cumhurbaşkanı'nın Devlet başının statüsünü ve onun doğrudan demokratik seçimlerle seçilmesinin şartlarını ta-

nımlamaktadır. Parlamenter yönetimli ülkede (Moğolistan) cumhurbaşkanı yasma, yürütme ve yargı gücüne sahip değildir. Sadece devlet gücünün dengesini sağlamak ve doğru ilişkilerini destekleme görevlidir. Moğolistan'da cumhurbaşkanı seçimi her 4 senede bir yapılır ve doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Cumhurbaşkanının görev süresi, emin etmek ile başlar ve yeni seçilen Cumhurbaşkanı'nın emin etmesiyle sona erer. Cumhurbaşkanı halk tarafından seçildikten sonra tekrardan bir kere yeniden seçilebilir. Eğer cumhurbaşkanı görev sürecinde Anayasa ve Cumhurbaşkanı haklarını ihlal ederse, Büyük Halk Meclis toplantıda çoğunluk oyu ile cumhurbaşkanı görevden alabilmektedir. Aynı zamanda Cumhurbaşkanı görevini devam edemediği takdirde daha sonraki Cumhurbaşkanı seçilene kadar onun görevini Büyük Halk Meclis Başkanı devam eder. Moğolistan 1992'de Yeni Anayasayı onayladığı zamandan bu yana toplam 8 kez Cumhurbaşkanı seçimi gerçekleştirmiştir.

Moğolistan Anayasasında, cumhurbaşkanının temel yetkilerinin yürütmenin-kilere yakın olmasına belirtilmektedir. Örneğin, kabine toplantılarda tartışılacak konular önceden cumhurbaşkanına sunulur. Cumhurbaşkanı, hükümetin ilettiği konuyla ilgili karar taslağını inceler ve gerekli gördüğü takdirde değişiklik yapılmasına dair hükümete yazı gönderir. Moğolistan Cumhurbaşkanı hükümet toplantılarına katılmakta ve görüşlerini ifade etmekte serbesttir. Ancak, kabine toplantısına başkanlık etme veya kararları oylama yetkisi yoktur.

Moğolistan Cumhurbaşkanının diğer görevleri:

1. Büyük Halk Meclis tarafından kabul edilen yasalar ve diğer kararları tamamen veya kısmen yasak koyar. Cumhurbaşkanın yasağı Parlamento tarafından tartışılarak kabine toplantıda katılan meclis üyelerin üçte ikisi bunu kabul etmezse, yasa veya karar yürürlükte kalmaya devam eder.
2. Cumhurbaşkanı, dış ilişkilerde Moğolistan'ı tam olarak temsil etmek ve Büyük Halk Meclis ile istişare ederek Moğolistan adına uluslararası anlaşmalar yapmak; Yurtdışındaki bir Moğol tam yetkili heyetinin başkanını atamak;
3. Moğolistan'daki yabancı ülkelerin büyükelçilerin güven mektubunu almak;
4. Moğolistan Ulusal Güvenlik Konseyi'ne başkanlık etmek;
5. Cumhurbaşkanı ülke genelinde olağanüstü hal veya savaş ilanı eder. Cumhurbaşkanın bu kararnamenin yayınlanmasından sonra Büyük Halk Meclis bu konuyu bir hafta içinde kabine toplantısında görüşülerek onaylar veya iptal eder.
6. Cumhurbaşkanı, Moğolistan Silahlı Kuvvetleri Başkomutanıdır.

3. YARGI

Moğolistan yargısı sadece Anayasaya uygun olarak diğer güçlerden bağımsız olmakla kalmayıp, aynı zamanda yasalar dahilinde bunları kontrol etme, dengeli bir güce sahip olma ve her türlü dava ve anlaşmazlığı çözme yetkisine de sahiptir.

Moğolistan 1924'de bağımsız devleti kurması ile birlikte bu tarihte ilk anayasayı onaylamıştı. Bu ilk anayasayı o dönemde sosyalizme geçiş etkisi ile Rusya'nın anayasasından örnek alarak yazmıştır. Ancak ilk anayasada yargıya yer verilmemiştir. İkinci anayasa 1940 tarihinde kabul edildi. Burada ki en önemli özelliği, feodaliteyi tamamen sildiğini belirterek ülkeyi burjuvazi dışı kalkınma yolunu ilan etmişti. Bu dönemden başlayarak anayasada yargıya yer verilmeye başlamıştır. Üçüncü anayasayı ise 1960 tarihinde kabul etmiştir. Bir önceki anasadan kısa dönem sonra onaylanan bu anayasanın içeriği 'Moğolistan Cumhuriyeti artık sosyalist bir ülke olup bundan yola çıkarak komünist bir toplumu oluşturmak' hedef doğrultusunda kabul edilmişti. Son olarak, Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından Moğolistan demokrasiye geçişle birlikte 13 Ocak 1992 tarihinde yeni anayasayı kabul etmiştir. Bu anayasada 'Moğolistan'da yargıyı sadece mahkeme uygulayacaktır' olarak belirtilmektedir.

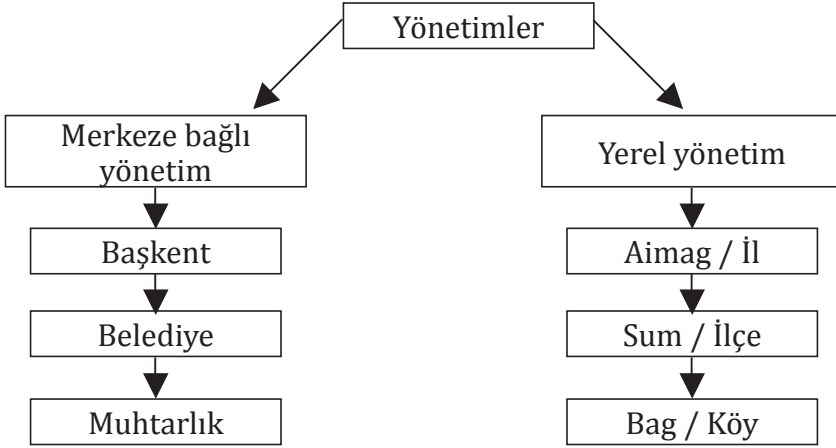
Moğolistan'da yargı sistemi; Ana idari yargı, İhtisas mahkemesi, Anayasa Mahkemesi ve Moğolistan başsavcılığı, olarak örgütlenmektedir. Aynı zamanda ana yargı sistemi 3'e bölünür. Bunlar: Devlet yüksek mahkemesi; İl ve Başkent mahkemeleri, İlçe, ilçeler arası ve Belediye mahkemeleridir. İlçe, ilçeler arası ve Belediye mahkemeleri Büyük Halk Meclisin kararı ile kurulur, değiştirilir ve kaldırılır. Fakat bu mahkemelerdeki yargıç ve hakimleri Yargı Genel Konseyin öneri ile Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Günümüzde Moğolistan'da toplam 60 İlçe ve ilçeler arası mahkeme, 8 belediyenin mahkemeleri bulunmaktadır. Aynı şekilde İl ve Başkent mahkemelerindeki yargıç ve hakimleri Yargı Genel Konseyin öneri ile Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Bugün Moğolistan'da toplam 22 İl ve Başkent mahkemeleri bulunmaktadır. Devlet yüksek mahkemesi Moğolistan'ın en yüksek yargı organıdır. Devlet yüksek mahkemesindeki baş yargıcı Yargı Genel Konseyin öneri ile Büyük Halk Meclis tarafından atarken, hakimler ise Yargı Genel Konseyin öneri ile Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır.

4. YEREL YÖNETİM

Moğolistan'ın tek partili yönetim sisteminden ayrılıp çok partili yönetim sisteme geçmesi ile 1992 Anayasada merkezi yönetimi yerel yönetimi ile beraberine uygulamasını belirtmiştir. Bu doğrultusunda toplumu bütünü ile yönetmekte olan merkezi yönetimi yerine yerel yönetimle birlikte çalışma görevli olan Yerel özel idareleri kurulmuştur. Bunlar Moğolistan yerel yönetim birimlerin Halk temsilciler meclisidir. Moğolistan Anayasası'nın dördüncü bölümünün 57-63. maddeleri yerel yönetim ile ilgili olarak "Moğolistan'ın idari ve bölgesel birimleri ve yönetimi" olarak ayrı bir bölüm içermektedir. Moğolistan'da yerel yönetim birimleri 1992 Anayasaya göre aymag, başkent, sum, belediye, bag ve muhtarlıktır. Moğolistan 21 tane aymag denilen eyalete ayrılır. Aymag kelimeyi Türkçedeki karşılığı İl olarak anlayabiliriz. Aymaglar (İller) ise içine sum denilen yönetim birimlerine ayrılmaktadır. Sum kelimeyi de Türkçedeki karşılığı İlçe olarak anlayabiliriz.

Sum da içine bağ yani köy denilen yönetim birime ayrılır. Fakat Moğolistan'ın başkenti Ulaanbator ise il olarak sayılmadan ayrıca başkent olarak ayrılmaktadır. Başkent içine belediye, belediye ise muhtarlık olarak ayrılır. Moğolistan genelinde toplam 330 tane sum ve 1558 bağ vardır. Ulaanbator'da toplam 9 belediye, 160 muhtarlık bulunmaktadır.

Tablo 2. Yönetimler

Moğolistan Yerel yönetim birimlerden aimag, başkent, sum ve belediyelerin her birinde Halk temsilciler meclisi vardır. Halk temsilciler meclisler, vatandaşların tüm sorunlarını kapsamakla birlikte demokratik bir sistemin ve vatandaş merkezli bir toplumun temelidir. Aimag Halk temsilciler meclisinde 45 temsilci, başkent Halk temsilciler meclisinde 45 temsilci, sum Halk temsilciler meclisinde 45 temsilci, belediye Halk temsilciler meclisinde 45 temsilciler bulunur. Bu temsilcilerin görevi yerel halkı temsil etmek, yerel politika ve kararlarda vatandaşların görüşlerini almak ve onların haklarını korumaktır. Mevcut yasaya göre, bir temsilci belirli bir siyasi partiyi temsil etse de onun ana rolü kendisini seçen yerel halkı temsil etmektir. Aynı zamanda yerel yönetim birimlerin her birinde yerel yönetimin işlevlerini yerine getiren vali veya başkan bulunmaktadır. Aimag, başkent, sum ve belediye başkan veya Valiyi bunlara ait Halk temsilciler meclisinden aday göstererek sunulur. Aimag ve başkent valiyi Başbakan atar, fakat sum ve belediye başkanını ise bunu bağlı aimag ve başkent'in vali tarafından atanır. Bağ ve muhtarlık başkan veya muhtarı, bağ ve muhtarlık Halk toplantısından aday göstererek buna bağlı sum ve belediyenin başkanı tarafından atanır.

Her düzeydeki Vali ve başkanların hak ve sorumlulukları aşağıdaki gibi özetlenebilir. Bunlar ise:

- İdarenin gelişmesini sağlamak için ekonomik ve sosyal kalkınma politikasını belirlemek, bütçeyi onaylamak ve planlamak ve uygulamak;

- Üretim ve hizmetlerin yürütülmesinde destekte bulunmak, nüfusa genel hizmetlerin sağlanmasını organize etmek;
- Moğolistan yasalarına uygun olarak arazi sahiplenme ve kullanım hakkı, doğal kaynakların kullanımı ve madencilik ile ilgili sorunları çözmek;
- Vatandaşların kanun kapsamındaki hak ve sorumluluklarını uygulamalarını izlemek ve suç önleme faaliyetleri düzenlemek;
- Yerel düzeyde istihdam ve sosyal hizmetlerin örgütlenmesini ve uygulanmasını desteklemek;
- Doğal afetler, bulaşıcılığı yüksek hayvan hastalıkları, yangınla mücadele ve ulusal güvenlikle mücadelede organizasyon desteği sağlamak.

5. KAMU GÖREVLİLER

Moğolistan devlet memurların yasal statüsü Kamu hizmet hakkında kanunu ile belirlemektedir. Kamu hizmet hakkında kanunun amacı, kamu hizmetinin profesyonelliği, istikrarı, şeffaflığı ve hesap verebilirliği için yasal bir zemin oluşturmak ve merkezi kamu hizmeti teşkilatı ile memurların hukuki statüsünün ve sosyal güvenliğinin oluşturulmasına ilişkin ilişkileri düzenlemektir.

Moğolistan kamu sektörünü; Kamu politik bölümü, Kamu idare bölümü, Emniyet hizmetler bölümü ve Kamu hizmet bölüm olmak üzere dört kategoride sınıflandırır. Bu pozisyonlarda yer alan kamu görevlileri açıklamak gerekirse:

Kamu politik pozisyonu: Moğolistan Anayasası ve diğer kanunlarla belirlenen şart, usul ve kriterlere göre seçilen ve yapılan seçim sonucunda geçici olarak görev yapacak ve görev süresi boyunca aşağıdaki görevler bulunacak pozisyonlar: Cumhurbaşkanı, Başbakan, Büyük millet meclisi başkan, Büyük millet meclisi başkan yardımcısı ve üyeleri, Hükümet üyeleri, Başkanlık Ofisi Başkanı ve başkan yardımcısı; Başbakan Danışmanı, Kabine Sekreteryası Başkanı ve Bakan Yardımcısı; Cumhurbaşkanı danışmanı, Büyük Halk Meclisi başkanın danışmanı, Başbakan Danışmanı; Her seviyedeki valiler ve il (aimag), başkent, ilçe (sum) ve belediyelerin vali yardımcıları; sadece bir siyasi yetkilinin görev süresi boyunca hizmet veren tam zamanlı bir danışman, asistan veya medya görevlileri yer alır. Büyük Halk Meclisteki partinin çalışma grubu, il (aimag), başkent, ilçe (sum) ve belediyelerin Halk temsilciler meclis başkanın görevleri devletin siyasi konumu olarak kabul edilir.

Kamu idare pozisyonu: Kamu idaresi pozisyonları, kamu politikasını formüle etmede profesyonel tavsiye sağlamak ve politikanın uygulanması için kamu idaresi yönetimi sağlamaktan sorumlu olan aşağıdaki pozisyonları içerir. Bunlar: Kamu Hizmeti Konseyinin başkanı, üyesi, yönetici ve görevliler pozisyonları; Büyük Halk Meclis, Cumhurbaşkanı, Hükümet, Anayasa Mahkeme, mahkeme idaresi ve savcılıkta çalışan yöneticiler ve görevliler; Genel Yargı Konseyi ve her düzeyde mahkeme idaresi, araştırma merkezi; Finansal Düzenleme Komisyonu,

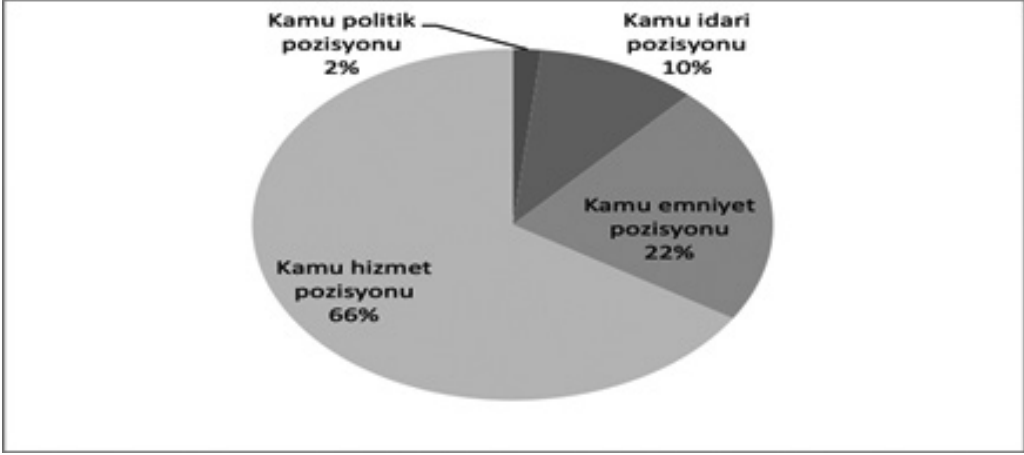
Ulusal İstatistik Ofisin yönetim ve yürütme pozisyonları; Genel Seçim Komisyonu ve Ulusal İnsan Hakları Komisyonu'nun yönetim ve yürütme pozisyonu; Milli Güvenlik Konseyi Sekreteryaya yönetim ve yürütme pozisyonu; Bakanlığın Devlet Müsteşarlığı, kanunda aksi belirtilmedikçe uyum ve uygulamadan sorumlu bakanlığın idari ve icrai pozisyonları; Kamu Hizmeti Konseyi Sekreterliği'ndeki yönetim ve yürütme pozisyonları; Devlet bütçesinden finanse edilen mahalli idare teşkilatlarının ve başkent valilerinin yönetim ve icra pozisyonları; il (aimag) ve başkent Halk temsilciler meclis sekreteri, il (aimag), başkent, ilçe (sum) ve belediyelerin Halk temsilciler meclis ve Vali sekreteryaya yönetim ve yürütme pozisyonları yer alır.

Emniyet hizmetler pozisyonu: Moğolistan Anayasası ve diğer kanunlarda belirtilen usullere uygun olarak, millî ve halkın güvenliğinin sağlanması, hukukun üstünlüğünün temel ilkelerinin gözetilmesi ve toplum düzeninin korunması ile ilgili kamu emniyet işlevlerini yerine getirecek aşağıdaki pozisyonları içerir. Bunlar: Anayasa Mahkeme üyesi, her düzeydeki mahkemelerin hakim ve savcıları; Merkez Banka başkanı ve başkan yardımcısı; Finansal Düzenleme Komisyonu Başkanı; Ulusal İstatistik Komitesi Başkanı ve Başkan Yardımcısı; Genel Seçim Komisyonu Başkanı ve Sekreteri; Ulusal İnsan Hakları Komisyonu Başkanı ve üyesi; Ulusal ve Yerel denetim ofisleri ve Yolsuzlukla Mücadele Dairesi'nin yönetim ve yürütme pozisyonları; Silahlı Kuvvetler Genelkurmay Başkanı, Emniyet Başkanlık Müdürü, Sınır Birlikleri İdaresi Başkanı, Ulusal Acil Durum Yönetim Ajansı Başkanı, Milli Güvenlik Konseyi Sekreteri, Yargı İnfaz Kurumu Başkanı, Adli Bilimler Kurumu Başkanı; diplomatik pozisyon; silahlı kuvvetler, sınır ve yerli birlikler, istihbarat, polis, soruşturma, soruşturma, mahkeme kararları icra ve acil durum teşkilatlarının adli teşkilatlarının memurları, şefleri, gümrük müfettişleri, uzmanları ve uzmanları; Milli Güvenlik Kurulu Sekreteri yer alır.

Kamu hizmet pozisyonunda: Kamu hizmeti pozisyonları, kamunun temel hizmetleri eşit, kaliteli ve erişilebilir bir şekilde sunulmasına ve kamu kuruluşlarının normal işleyişine yardımcı olma işlevine sahip bir iş sözleşmesi temelinde çalışacak aşağıdaki pozisyonları içerir. Bunlar: Eğitim, bilim, sağlık, kültür, sanat ve spor gibi devlet bütçeden finanse edilen kamu hizmeti kuruluşlarının başkanları, yöneticileri, müdürleri ve diğer idari, yürütme ve yardımcı pozisyonları; Eğitim, Sağlık bakanlık ve bunlara bağlı olan devlet bütçeden finanse edilen diğer kamu hizmeti kuruluşunun yöneticileri, müdürleri, yürütme pozisyonları yer alır.

2020 istatistik verilerine göre Moğolistan kamu sektöründe çalışan toplam personel sayısı 205,011'dir. Bunlardan 3,619 personel kamu politik bölümünde, 20,553 personel kamu idarede, 45,453 personel emniyet hizmetler bölümünde ve son olarak 135,386 personel kamu hizmet bölümünde çalışmaktadır.

Şekil 1. 2020 yılı kamu personel sayıları (pozisyonlarına göre)

Moğolistan Kamu idari çalışanların pozisyonları aşağıdaki gibi sınıflandırılmaktadır. Bunlar: üst amir, amir, yönetici, memur, sözleşmeli yardımcı memurdur.

Üst amir, Hükümetin faaliyetlerle ilgili sektörün politikalarının oluşturulmasından ve uygulanmasından sorumlu kuruluşun performans ve sonuçlarını Portföy Bakana sunmakla sorumlu olacaktır. Aynı zamanda kuruluşun bütçesinden ve devlet özel fonunun kullanımından sorumludur.

Amir, Hükümetin faaliyetlerle ilgili sektörün politikalarının oluşturulmasından ve uygulanmasından sorumlu kuruluşun yapısal birimlerinin yönetmek, belirli politika alanlarının uygulanmasından sorumlu olacak ve bununla ilgili performansı ve sonuçlarını üst amire sunmakla sorumlu olacaktır.

Yönetici, Hükümetin faaliyetlerle ilgili sektörün politikalarının oluşturulmasından ve uygulanması kapsamında uzmanlık ve uzmanlaşma açısından öncü bir rol üstlenecek ve iş performansı ve sonuçlarını amire sunmakla sorumludur.

Memur, Hükümetin faaliyetlerle ilgili sektörün belirli konuda Politikaları formüle etmekten ve uygulanmasını koordine etmekten sorumlu olup, işin performansı ve sonuçları yöneticiye sunmakla sorumlu olacaktır.

Sözleşmeli yardımcı memur, politika geliştirmeyi destekleyecek bilgileri araştırmak, analiz etmek ve raporlamaktan sorumludur. Aynı zamanda genel hizmet personelinin faaliyetlerini organize etmekten sorumludur.

Moğolistan memuriyette TZ-1'den TZ-15 kadar bir derecelendirme mevcuttur. Sözleşmeli yardımcı memur en alt kademe olan TZ1 sıralamaya girerken üst amir TZ15 sıralamasına girmektedir. Daha ayrıntılı açıklaması gerekirse: Üst

amir TZ15, TZ14; Amir TZ13, TZ12, TZ11; Yönetici TZ10, TZ9; Memur TZ8, TZ7, TZ6, TZ5, TZ4; Sözleşmeli yardımcı memur ise TZ2, TZ1 sıralamasındadır.

Kamu Hizmeti hakkında kanunda Moğolistan vatandaşı kamu kurumuna girmek için memur sınavına girmek zorunlu olduğunu belirtmektedir. Ancak bu sınav zorunluluk sadece Kamu idare ve Kamu hizmet bölümüne girecek kimse için geçerlidir. Kamu kurumuna giriş sınavı yılda bir kez, iki aşamalı şekilde gerçekleşir. Bunlar: genel test sınavı ve mülakattır. Genel test sınavında Moğolistan yasa, mevzuatları ile ilgili sorular, resmi yazı yazma beceri, Moğolca dil ve eski Moğolca soruları mevcuttur. Böylece kamu kurumuna giriş sınavı geçerek resmi olarak Kamu idare veya Kamu hizmet bölümüne ilk defa giren kimse, yasalara ve etik normlara bağlı, dürüst olacağını aksi taktirde yemini bozarsa yasaya göre sorumlu olacağına dair emin ederek görevini başlar.

Moğolistan Kamu Hizmeti hakkında kanunu ilk 1994'de onaylanarak yürürlüğe geçilmiştir. O tarihten bu yana Devlet memurları kanunda birkaç kez yenilemeler getirilmiştir. Son olarak 7 Aralık 2017 tarihinde Moğolistan Kamu Hizmeti hakkında kanununda birtakım değişiklikler getirmesi Moğolistan kamu yönetiminde yeni bir reformun gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. 7 Aralık 2017 tarihinde Büyük Halk Meclis tarafından onaylanan bu kanun 2018 tarih itibarıyla uygulamaya geçilmiştir. Kamu Hizmeti hakkında kanundaki değişiklikler kapsamında yeni maddeler eklenerek bazı maddeleri değiştirilmesi ile kamu hizmette ve kamu çalışanlara yönelik birtakım gelişmelere neden olmuştur. Bu kanunla ilgili ayrıntıyı üçüncü bölümde ele almaktadır.

6. MOĞOLİSTAN KAMU YÖNETİM REFORMLARI

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla önceki Sosyalist Cumhuriyetlerin tek parti sisteminden çok partili demokrasiye dönüşümü yaşaması ve piyasa ekonomisine dönüşmesi ile ülkelerin kamu idarelerinde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. 1990'lı yıllardan itibaren büyük ölçüde Merkezi ve Orta Avrupa ülkeleri ile Güney Doğu Asya ülkeleri bu dönüşümleri yaşamaktadırlar. Bunlardan biri Moğolistan olup 1990 yılından itibaren kamu yönetimi reformları hayata geçirmeye başlamıştır.

Siyasi bir dönüşümü yaşayan ülkelerin kamu yönetim reformu aslında muazzam siyasi, ekonomik ve sosyal yeniden yapılanmanın bir yansımasıdır. Bu reformların başarısı büyük ölçüde yönetim kapasitesine bağlı olduğu için, kamu idaresinin kendisi siyasi, ekonomik ve sosyal reformların temel itici güçlerinden biridir. Kamu yönetim reformu bir kerelik olmayıp aksine sürekli devamı olan bir süreçtir.

Kamu yönetim reformu, 1990'dan bu yana Moğolistan Hükümeti'nin odak noktası olmuştur. Moğolistan'ın kamu yönetim reform beş dönem altında ele alınmaktadır.

6.1. 1990-1994 Dönemi

Moğolistan tek partili sistemden çok partili sisteme geçmesi ile 1992 tarihinde yeni Anayasa kabul etmiştir. Aynı zamanda bu dönemin önemli adımlardan biri Moğolistan yasama, yürütme ve yargı yetkilerine sahip yeni bir devlet organları sistemi oluşturulup faaliyete geçmesi olmuştur. Moğolistan'da 1990-1994 yıllar arasında toplam 84 kanun çıkarmış ancak bunlardan sadece 34 kanunu halen geçerli olarak uygulanmaktadır. Aynı dönemde kamu yönetim reformla ilgili olarak 3 tane hükümet kararname çıkıp kamu kurumlarında uygulanmıştır. Bunlardan, 1991'de 248 sayılı "Disiplinin güçlendirilmesi, hesap verilebilirliğin artırılması için yapılacak bazı önlemler hakkında" hükümet kararı hem idari yönetimi hem de yerel yönetimde çalışan memurlara yönelik olup, memurların disiplin ve hesap verebilirliği artırarak onların performans ve çalışma kabiliyetlerini geliştirmek gibi sorunları üzerine odaklanmaktadır. 31.10.1991 tarihli 293 sayılı "Moğolistan Cumhuriyeti kamu idare yönetiminin örgütlerin organizasyon sistemi" ise memurların işe alma, pozisyon yükseltmek, azaltmak ve memurların sorumluluk sistemi sorunları üzerine vurgu yapmıştır.

6.2. 1995-2001 Dönemi

30.12.1994 tarihinde "Kamu hizmet hakkında kanunu" çıkması ile hukuki yasal bir ortamın oluşmaya başladığı bir dönemdir. Bu kanunda, kamu hizmetinin sınıflandırılması, pozisyonların sınıflandırılması, kamu hizmetinin ilkeleri, devlet memurlarının hak ve sorumlulukları gibi temel konuları ele almasıyla kanunu kamu kurumları genelinde uygulanmaya başlamıştı. Aynı zamanda bu kanunda, kamu idari memurların performans, yeterlilik düzeyi değerlendirmek ve bu değerlendirmeden kaynaklanarak memurları teşvik etmesi hakkında bahsedilmektedir. "Kamu hizmet hakkında kanun"da ilk kez Moğolistan kamu yönetiminde Merit sistemi yaklaşımı belirtmiştir. Bu kanuna uygun olarak 20'den fazla standart kural ve yönetmelik onaylanmış ve kamu hizmetinde bir takım yasal düzenlemelere uyulmasını sağlamak için önlemler alınmıştır. Aynı zamanda, kamu hizmeti yasaya uygun olarak kamu kurumları düzene sokulma çalışmaları bu dönemde başlayarak, modern bir kamu hizmeti sistemi ve yapısının temelleri atılmakta ve kamu hizmeti standartlarını yönetmekten sorumlu merkezi kamu hizmeti organı olan Kamu İdari Konseyi kurulmuştur. Bu dönemde kamu yönetim reformla ilgili olarak 7 tane hükümet kararı çıkıp kamu kurumlarında uygulanmıştır.

6.3. 2002-2011 Dönemi

2003 yılında yürürlüğe giren Kamu Sektörü Yönetimi ve Finansmanı Kanunu, kamu yönetim reformuna yönelik çalışmaların daha da derinleştirilmesi için önemli bir adım olmuştur. Bu yasa, mali disiplin için yeni bir mekanizma olmasının yanı sıra, hesap verebilirlik, bütçeleme ve mali yönetimi geliştirmeye yönelik çıktıya dayalı yeni bir müzakere sistemi getirmektedir. Kamu Hizmeti Yönetimi ve Finansmanı kanunu bu dönemde yasalaşması Kamu Hizmeti hakkında kanunda

takım değişiklikler yapılmasına neden oldu. Aynı zamanda, bu kanunda, kamu kurumlarının faaliyetlerini planlamasında yapılması gereken işleri ürünlere aktarılmasını, maliyetleri hesaplayarak buna dayalı bir kamu hizmeti bütçesi oluşturmanın yollarını oluşturmanın yanı sıra genel bütçeli valiler ile genel bütçe yöneticilerinin yetkileri arasında ayırım yapmak, bazı yöneticilerin kamuya atamaya ilişkin esasları belirlemek, kamu hizmeti yönetiminin türü ve sonuçlara dayalı olarak performansı hesaplama metodolojiyi ayrıntılı yasallaştırması Moğolistan kamu hizmeti tarihinde önemli yenilikleri getirmişti. Kanundaki önemli değişikliklerden biri, Kamu İdari Konseyinin Kamu Hizmeti Konseyin olarak genişletilmesi, bağımsız bir organın statüsünün güçlendirilmesi, merkezi kamu hizmeti organının yetkilerinin artırılması, bağımsızlığının daha da güçlendirilmesi ve kamu hizmetinin profesyonelliğinin sağlanmasını belirtmektedir. Bu dönemde özellikle 2008 tarihinde Kamu Hizmeti hakkında Kanununda bir dizi önemli değişiklik yapılmıştır. Bunlar ise, kamu politika pozisyonundaki memurlardan başka diğer memurların bir siyasi partiye olmamasını, partiye üye olmayan memurların siyasi kampanyalara katılmasını yasaklaması, memurların haksız yere görevden alınmasını ve görevden atmasını yasaklamak, Kıdemli bir memurun kanuna aykırı bir kararının Merkezi Kamu Hizmeti Teşkilatı tarafından iptal edilmesi, onları cezalandırması, kamuya giriş sınavından en başarılı bir aday seçerek adayı göstermek gibi kamu hizmetinde adaleti sağlamak, insan kaynaklarının keyfi atamalarını yasaklayarak siyasi etkiden kurtarmak ve uzmanlaşmış kamu hizmetini daha da güçlendirmek için değişiklikler yapılmıştır.

6.4. 2012-2016 Dönemi

Bu dönemden itibaren Moğolistan kamu yönetim alanında yoğun çalışmalar ve gelişmeler gerçekleşmeye başlamıştır. Bu dönemde “Kamu mali yönetimi ve finansman hakkında kanun” kaldırarak onun yerine “Yeni bütçe kanun” yürürlüğe girmeye başlamıştır. Aynı zamanda kamu hizmet alanında vatandaşların kamu işleri daha kolay halledebilmeleri adına 2013 tarihinde TUTS yani Kamu hizmeti elektronik makinesi adlı makineyi yerleştirmiştir. Kamu hizmeti elektronik makine yardımıyla vatandaşlar kamu kuruluşla ilgili gerekli belge ve yazıyı hızlı ve masrafsız bir şekilde alabilmekte imkânı oluşturmuştur. Bu hizmetin hayata geçirmesi ile hem sosyal hem ekonomik tasarrufları beraberine getirmiştir.

6.5. 2017'den Sonra

Bu dönemde gerçekleşen en önemli gelişim ise Kamu Hizmeti hakkında kanunun yenilenmesidir. 7 Aralık tarihinde Moğolistan Kamu Hizmeti hakkında kanununda birtakım değişiklikler getirmesi Moğolistan kamu yönetiminde yeni bir reform gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. 7 Aralık 2017 tarihinde Büyük Halk Meclis tarafından onaylanan bu kanun 2018 tarih itibarıyla uygulamaya geçilmiştir. Kamu Hizmeti hakkında kanundaki değişiklikler kapsamında yeni maddeler eklenerek bazı maddeleri değiştirilmiştir. Yenilenen Kamu Hizmeti hakkında kanun hedefi Kamu Hizmeti hakkında kanundaki değişiklikler kapsamında aşağıdaki yenilikleri beraberinde getirileceği ön görülmüştür. Bunlar:

Tablo 3. Kamu Hizmet hakkında kanundaki yeni düzenlemeler.

No	Yeni düzenlemeler	Sonuçlar ve önem
1	Memurlar kariyer esasına göre atanacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Memurların kariyer bazında boş kadroları dolduracak şekilde düzenlenmesi, liyakat ilkesinin kamu hizmetinde uygulanmasına olanak sağlayacaktır. • Kariyer ilkesinin uygulanabilmesi adına bir memurun terfi edilebilmesi için ilgili kategoride en az 5 yıl çalışmış olması ve işin niteliğine ve sonuçlarına göre daha önce terfi ettirilebilir. • Bu düzenleme, “deneyimsiz ve tecrübesiz” kişilerin kamu hizmetine kasıtsız girişi kısıtlayacak ve yasaklamaktadır. • Kamu hizmetinde uzmanlaşma ve staj koşulları yaratılarak kamu hizmetinin profesyonelliğinin ve istikrarının sağlanması önemli görülmektedir.
2	Memur atamaları daha açık ve şeffaf olacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Devlet memurluğunda boş pozisyonları doldurmak için memur alım sınav sürecine katılmak isteyen vatandaşların kayıtlarını almak, komisyonun nihai sonuçlarına kadar pozisyonlarındaki tüm aşamalarında Vatandaşlar, sivil toplum kuruluşları ve vatandaş atamaya yetkili kuruluşun satın temsilcileri yer alacaktır. • Böylece kamu kurumuna giriş sınavı şeffaf, açık ve adil olmasını gözden geçirme ve kontrol etme fırsatı sağlanacaktır.
3	Kamu işleri geçici olarak resmi memur olmayan vatandaş tarafından yürütülmesine yasak koyulacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Tam zamanlı bir memurun görevini başka bir tam zamanlı memurun belirli bir zamanda yürütmesini ve kanunda öngörülen durumlar dışında geçici olarak çalışmasına yasaklamaktadır. • Böylece kamu işi uzun sürede bahane ederek geçici ikame olarak çalışmasına son verecek ve zaman kontrolüne tabi olacaktır.
4	Atama makamının sorumlulukları artacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Kamu hizmetinin istikrarlı, sürekli ve normal koşullarının ve devamlılığının sağlanması için memurun, kanunda belirtilen gerekçelerle görevden alma, istifa etme veya rütbe düşürme gibi durumlarda memurum işine başkasına verme ilişkisini yeniden belirtmektedir. • Böylece kamu hizmetinin devamlılığı kaliteli, sürekli ve normal koşullarda devamlılığını sağlayacak imkânı tanınır.

5	Kamu idari personellerin atanmasında siyasi katılımı ve etki sınırlandırılacak.	<ul style="list-style-type: none"> • Kamu politika pozisyonundaki memurlarını atadığı ve görevden aldığı yasal ortamı ilgili yasalara uygun olarak değiştirecektir. • Birleşik bir hukuk sistemine geçiş yapılacaktır. Böylece kamu hizmetinin siyasetten bağımsız olmasını sağlayacaktır.
6	Kamu hizmetinin istikrarlı ve sürekli olması için koşullar oluşturulacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Seçim ve yeniden yapılanma adına kamu görevlilerinin toplu görevden alınmasına ilişkin kısıtlamalar getirilecektir. • Kamu görevliler için iş güvenliği sağlanır. Böylece kamu görevlilerin istikrarlı bir şekilde çalışma koşulları oluşturulacaktır.
7	Memurlar hakkında birleşik bir veri tabanı olacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Memurlar hakkında birleşik bir ulusal veri tabanına sahip olunacaktır. Bu ulusal veri tabanı dinamik bir şekilde sürekli zenginleşir, değiştirilir ve güncellenir. Böylece memurlar hakkında mevcut bilgilere erişim daha da iyileştirilecektir.
8	Sosyal güvenlik sağlanacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Kamu hizmetine yüksek eğitilmiş, dürüst, sorumlu ve ahlaklı kişilerin seçilmesi ve onların dürüst ve istikrarlı bir şekilde çalışabilmeleri için gerekli koşulların oluşturulması amacıyla sosyal güvenlik konusu önceki kanundan değiştirilmeden yeni kamu hizmet hakkında kanuna dahil edilmiştir.
9	Kamu Hizmeti Kurulun kararlarının uygulanması zaman kontrolüne alınacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Performans izlemeyi güçlenecektir. Belirli faaliyetlerin zamanlaması netleştirilecek ve hesap verebilirlik sistemi iyileştirilecektir.
10	Şikâyet ve anlaşmazlıklara ilişkin alınan kararlar uygulanacaktır.	<ul style="list-style-type: none"> • Kamu Hizmeti ile ilgili şikâyet ve anlaşmazlıklar özel bir komisyon tarafından incelenecek, raporlanacak ve yaşanan sorun ve şikâyeti çözülecektir. Bunun hukuka uygun hale getirmek için Kamu Hizmeti Kurulu ve ilgili merciler tarafından verilen kararlara yetkili memur uymakla yükümlüdür. Böylece sorumluluk ve disiplin gelişecektir.

Tablo 4. Kamu hizmetin ilkeleri

Kamu hizmet hakkında kanunu (eski)	Kamu hizmet hakkında kanunu güncellenmiş kanun taslağı
<ul style="list-style-type: none"> • Yönetmek, yönetilmek kuralı; • Şeffaflık; • Vatandaşlara hizmet etmek; • Vatandaşlar, kanunda belirtilen şartlar ve usullere uygun olarak kamu hizmetine girmek için eşit fırsatlara sahip olacaklardır; • Kamu hizmetinin profesyonel ve istikrarlı olması; • Memurların yetkilerini kullanmaları için şartlar ve garantileri devlet sağlar; • Devlet, bir memurun mevzuatta belirtilen yetkilerini kullanırken yaptığı hatalar nedeniyle uğrayacağı zararlardan sorumludur; 	<ul style="list-style-type: none"> • İnsan haklarının sağlanması; • Kamu hizmet profesyonel ve istikrarlı olmak; • Kamu politika pozisyon dışındaki memurlar, siyasi parti ve koalisyonların faaliyetlerinden bağımsız olacaktır; • Moğolistan vatandaşı, kamu görevinde bulunma konusunda eşit fırsatlara sahip olacaktır; • Vatandaşı bir kamu görevine atarken sadece liyakat ilkesine bağlı kalmak; • Kamu hizmetinin etik kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalmak; • Kamu hizmette şeffaflık, vatandaş katılımı ve kontrolüne sahip olmak; • Çıkar çatışmasından uzak olmak; • Yönetmek, yönetilmek kuralı; • Yetkin ve sonuç odaklı olmak; • Devlet, memurlar için çalışma koşulları ve garantilerini sağlar

Demokratik ülkeleri için kamu hizmeti insan kaynakları yönetimi liyakat veya spoiler sistemine dayanmaktadır. Çok gelişmiş bir ülkenin kamu hizmetinin liyakat esasına dayandığı açıktır. Moğolistan’da Kamu Hizmet hakkında kanunu ilk çıkarıldığında ve uygulandığında liyakat ilkesini tanımlanmıştı. 1994’de onaylanan Kamu Hizmet hakkında kanunda, kamu hizmetinin profesyonelliği ve sürdürülebilirliği ilkesinin yanı sıra insan kaynakları yönetimine ilişkin diğer hükümleri özünde liyakat ilkesini içeriyordu. Ancak bunun gerçek hayatta başarısını gösteremediğini genel olarak kabul edilmektedir. 2017 yılında değiştirilen Kamu Hizmeti hakkında Kanunu, liyakati doğrudan bir hüküm olarak tanımlamaktadır. Bu da kamu hizmetinin siyasetten bağımsız, adil, şeffaf ve hesap verebilir olmasının yasal dayanağının oluşturulduğu anlamına gelir. Diğer bir deyişle, kamuda görev yapmak için gerekli bilgi ve becerilerin yanı sıra vatandaşlara kaliteli ve erişilebilir kamu hizmetleri sunan ve etik çalışma koşullarını sağlandığını görüyoruz. Bunu değiştirmeye ihtiyaç vardı. Bir liyakat sistemi oluşturulması demek, vatandaş kamu hizmetine alımından işe hazırlanmasına, değerlendirilmesine ve görevden alınmasına kadar tüm insan kaynakları yöneti-

mi sürecini içermektedir. Temel olarak, kamu hizmetinin etkinliği devlet memuruna bağlıdır. Dolayısıyla bu kanunda, merkezi bir eğitim politikası aracılığıyla memurların sürekli gelişimini ve sürekli eğitimini verilmesini sağlamıştır. Böylece 2017'de bu kanunda getirilen birtakım yeniliklerden biri, kamu çalışanları pozisyonlarına göre eğitim almaları zorunlu hale getirilmiştir. Özellikle kamu çalışanın çalıştığı kurumundaki pozisyona göre yükselmek için gerekli eğitimleri tamamlamış olması gerekmektedir.

İkinci olarak, bu dönemde gerçekleşen Kamu Hizmet hakkında kanunundaki yenilemeler kapsamında stratejik yönetim alanında önemli gelişmeler olmuştur. SSCB döneminde 1923 tarihinde Hükümet tarafından ilk 'İktisadi ana planı' adlı belgeyi onaylamıştır. Bu belge kapsamında ülke geneli ve kurumsal düzeyde uzun dönemli (5 yıllık) kalkınma planları yapılmakta idi. Sosyalizmin çöküp Moğolistan çok partili yönetim sisteme geçmesiyle 1996'da 38 sayılı Parlamento Kararı, merkezi kamu idari kurumlar düzeyinde stratejik planlama ve politika rehberliği sağlanmasını öngörmüştür. 2002 tarihinde ise Hükümet 'Kamu kurumların yönetimi ve bütçe' kanunu onaylayarak uygulamaya geçirmesiyle kamu kurumları için stratejik yönetimin uygulaması için yasal bir zemin oluşturmuştur. Bu dönemden itibaren kamu kurumları için stratejik planlamanın hazırlaması zorunlu hale gelmişti. Ancak 2012 tarihinde 'Kamu kurumların yönetimi ve bütçe' kanunu yürürlükten kaldırılması kamu kurumlarında stratejik planlama, uygulamada sorunlar yaşanmaya başladığını söyleyebiliriz. 2012 tarihinden Kamu Hizmet hakkında kanunun yenilenmesi kadar süreçte kamu kurumlarında stratejik planlama uygulama açısından birtakım sorunları ve eksiklikler mevcuttu. 2017'de Kamu Hizmeti hakkında Kanunu revize edilmesi ile kanunda yer verilen "Stratejik Plan" bölümününün 53. maddesinde "Portföy Bakanları, ilgili kuruluşlarının 4 yıllık stratejik planlarını kanuna uygun olarak onaylayacak ve bunların uygulanmasına sorumlu olacaktır" denilmektedir. Bu kanunun uygulanmasıyla bağlantılı olarak, Hükümet, 2019 yılında 36 Sayılı Karar ile "Stratejik Planın Geliştirilmesi, Onaylanması ve Uygulanmasını Sağlama Prosedürü"nü onaylamış ve uygulamıştır. Böylece kamu kurumları için yeni stratejik planlama modeli ortaya atılarak bugünlerde kamu kurumları bu modele göre stratejik planlamalarını hazırlamaktadır.

Üçüncü olarak bu dönemde kamu hizmet kapsamında e-mongolia uygulamasını hayata geçirmiştir. Moğolistan Hükümeti'nin 2016-2020 Eylem Planı, "kamu hizmetlerinin hızlı, gecikmeden, şeffaf ve açık bir şekilde sunulması"na ana hedeflerden biri olarak belirlemektedir. Eylem Planını uygulama kapsamında 2018 yılında Moğolistan Hükümeti, "Kamu hizmetlerinin elektronik ortamda sağlanmasına yönelik bazı önlemler hakkında" 259 Sayılı Kararı onayladı. Moğolistan'da tüm kamu hizmetlerinin dijitalleştirilmesi ve e-devletin geliştirilmesi amacıyla e-mongolia projesi uygulamaya geçmiştir. Bu projeyi Estonya e-devlet Akademisi ile işbirliği içinde günümüzdeki e-devletin mevcut durumunu belirleyerek, Moğolistan için en uygun modeli geliştirip uygulamak adına Bakanlar Kurulu Sekreterliği bünyesinde Ulusal e-Devlet Komitesi kurulmuştur. Böylece

e-mongolia uygulama 2020 tarihinden itibaren hayata geçirmiştir. Bu sayede, vatandaşlar devlet hizmetleri en kolay ve en etkin yoldan, kaliteli, hızlı, kesintisiz ve güvenli bir şekilde alabilme ve görüş ve şikayetlerini bakanlıklara ve resmî kurumlara iletme imkânı sağlanmıştır. Moğolistan'ın kamu hizmeti elektronik ortama taşıyarak kamu hizmetindeki yükü azaltma çalışmasını dünyanın gelişmekte olan ülkeleriyle kıyasladığımızda belki sona doğru geç bir zamanda geçiş yaptığını söyleyebilirim. Aynı zamanda Türkiye'deki e-devlet uygulama ile kıyasladığımızda e-mongolia uygulamadan hizmet almak için belirli bir ücret ödeyerek almak zorundadır. Moğolistan vatandaş e-mongolia uygulamadan yerleşim yer belgesi, doğum belgesi gibi gerekli belgeleri almak için bile ücret ödemektedir.

7. REFORMLAR SONRASI KAMU YÖNETİMİNİN DURUMU VE SORUNLARI

Bu çalışmada Moğolistan'ın kamu yönetim reform beş dönem altında ele alınmıştı. Son olarak 2017 tarihinde gerçekleşen reformun amacı kamuda merit sistemi oturtmak idi. Dolayısıyla 2017 tarihinde gerçekleşen beşinci reform dönemi kamuda merit sistem dönemi olarak adlandırabiliriz. Bu reformla beraber özellikle kamu çalışanlar ve kamu hizmet alanında önem göstererek yenilikleri ortaya atmıştı. Her ne kadar Moğolistan kamu yönetimi iyileştirme, kamuda merit sistemi oturtmak ve kamu hizmeti vatandaşlara sunmada yenilemeler getirirse de günümüzdeki kamu yönetimin durumu birtakım sorunları getirmeye devam etmektedir. Bu sorunları ana beş sorun altına toplaması gerekir:

1. Kamu hizmetleri vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamamaktadır.

Bugüne kadar Moğolistan'da kamu hizmetlerinin sunumunu hızlandırmak için bir dizi önlemin alınmış olması övgüye değerdir. Bunlar özellikle, vatandaşlar kamu kuruluşla ilgili gerekli belge ve yazıyı hızlı ve masrafsız bir şekilde alabilmekte ve görüş ve şikayetlerini bakanlıklara ve resmi kurumlara iletme imkanı sunan ülke genelinde belirli noktalarda yerleştirilen TUTS yani Kamu hizmeti elektronik makineleri; kamu hizmetleri vatandaşlara yakınlaştırmak, onların kamu işlerde harcayan zamanı azaltmak ve hızlandırmak için "Tek Pencere Hizmeti"; ve kamu hizmetlerinin daha güvenli, kaliteli, hızlı ve az maliyetle sunmak, bürokrasiyi azaltmak, şeffaf kamu yönetimi sağlamak, sosyal ortam oluşturarak katılımcı demokrasiye katkıda bulunma amaçla e-mongolia uygulaması getirilmiştir. Ancak, kamu hizmetlerini iyileştirme politika yapımında vatandaşlar ve personelinin görüşlerini yansıtmak, raporlamak, bu kamu hizmetlerin vatandaşların memnuniyetine dayalı olarak çalışacak sürdürülebilir bir mekanizma eksikliği vardır. Kamu hizmetlerinin, ürünlerinin mevcudiyetini, kalitesini izleyecek ve düşük kaliteli hizmetlerden kaynaklanan zararlardan müşterileri ve vatandaşları koruyacak bir sistem bulunmamaktadır. Kamu hizmetinde standartlarının olmaması nedeniyle hizmetler vatandaşlara gösterişli şekilde verilmektedir. Aynı zamanda bu hizmetlerin vatandaşların ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığını değerlendirmek mümkün olmamaktadır.

2. *Kamu hizmetlerini vatandaşlar değerlendirememekle beraber karşılaşılan sorunları kimden sorumlu tutacağını bilmemektedir. Kısacası kamu hesap verebilirlik sistemi vatandaşlar için net değildir.*

Müşteri memnuniyeti, hizmetlerin kalitesi ve mevcudiyeti, müşteri değerlendirmesini kamu çalışanların performans değerlendirmesine dikkate alan bir sistem bulunmamaktadır. Kamu kurumun performansının değerlendirilmesinde kamuoyunun değerlendirmesini dikkate almak için bir prosedür olmasına rağmen, uygulanması yetersizdir. Diğer bir deyişle, kişi ve kuruluşların performans değerlendirmesinde müşteri ve tüketici değerlendirmelerini dikkate alacak bir sistem (hukuki ortam, metodoloji, finansal ve uygulamaya yönelik diğer kapasite) bulunmamaktadır. Yani bir vatandaşın tıbbi tedavi aldığı anda bu sağlık hizmetin vatandaşın ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığını hizmeti alan vatandaş değil aksine üçüncü bir tarafın bu hizmeti değerlendirmesi günümüzde halen var olan durumdur. Vatandaşlar, hükümetin, kamu kuruluşlarının ve kamu görevlilerinin faaliyetlerin sonucunu değerlendirememekte ve herhangi bir değerlendirme kriteri bulunmamaktadır. Bu durum memurların, hükümetin ve milletvekillerinin hesap verebilirlik ve taahhüt sisteminin belirsiz olduğu anlamına gelmektedir.

3. *Profesyonel ve istikrarlı bir kamu hizmeti oluşturma ve liyakat ilkesini koruma ve geliştirme sistemi zayıfladı.*

Ne zaman bir hükümet değişikliği olsa, hatta kamu kurumundaki başkanları bile değiştiğinde memurların sebepsiz yere işten çıkarılması, siyasetten bağımsız uzmanlaşmış istikrarlı bir kamu hizmetinin gelişimi üzerinde büyük bir olumsuz etkiye sahiptir. Bugün Moğolistan memuriyetin de memuriyet sınavını geçememiş veya hiç girmemiş biri, geçici olarak herhangi bir pozisyona atanmış veya görevli statülü memurların sayısını hesaplırsak ilginç bir sayı çıkacaktır. Moğolistan kamu kurumlarında kanunlara aykırı olarak akraba veya tanıdıklarını memuriyete atama durumu yaygındır. Bu şekilde kamu kurumlarında çalışan ancak işi yapmak için gerekli becerilere sahip olmayan birey hem vatandaşlara zarar olmanın yanı sıra kamu hizmetlerini ihmal ettiğini vatandaşlardan gelen şikayetlerden görülmektedir.

4. *Kamu Hizmeti Kanununda belirtilen hesap verebilirlik sistemi gerçek hayatta uygulanmamaktadır.*

Moğolistan Kamu Hizmeti Kanunu ve diğer yaklaşık 70 kanunlarda memurların işten çıkarılması veya istifası için gerekçe sağlamaktadır. Ancak, kanunda öngörülen hesap verebilirlik sistemi, kamu hizmetinin her kademesi için geçerli değildir ve memurların görevden alınması ve çıkarılması ile ilgili düzenlemeleri gerçek hayatta hala uygulanmamaktadır. Kamu politik pozisyonunda olan memurların sorumluluk almanın gerekçeleri belirsizdir. Örneğin, memurları görevden alma, göreve geri alma veya belirli bir süre için yeniden seçilme hakkının kısıtlanmasına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Moğolistan Dev-

let Başkanı, Büyük Halk Meclis başkanı, Büyük Halk Meclis üyeleri Moğolistan Anayasasını ihlal etmiş sayılmaları durumunda onları görevden alma, göreve geri alma konuyu Anayasa Tüzüğü toplantıyla karar vererek raporlanmasıyla genel olarak ile düzenlenmiş olması hesap verebilirlik konusu son derece belirsizleştirmektedir. Buna ek olarak, Kamu Hizmeti hakkında kanunu, Yolsuzlukla Mücadele kanunu ve Kamu Hizmetinde Kamu ve Özel Çıkarların Düzenlenmesi ve Çıkar Çatışmalarının Önlenmesine Dair kanunda yetkililerin hesap vermesini kanunla belirtmiş olsa bile bazı ortak bir zemin sağlamamaktadır.

5. Kamu kurumlarında stratejik planlama ve uygulamadaki sorunları.

Stratejik yönetimin bugünkü durumu baktığımızda, Moğolistan kamu yönetiminde 2017 tarihinde Kamu Hizmeti hakkında kanunda yenileme yaparak reformu gerçekleştirmişti. Bu kanununda ki yenilemelerle beraber kamu kurumlarının stratejik yönetimi de gelişmeler olmuştur. Kamu Hizmeti hakkında Kanunu revize edilmesi ile kanunda yer verilen "Stratejik Plan" bölümünün 53. maddesinde "Portföy Bakanları, ilgili kuruluşlarının 4 yıllık stratejik planlarını kanuna uygun olarak onaylayacak ve bunların uygulanmasına sorumlu olacaktır" denilmektedir. Bu kanunun uygulanmasıyla bağlantılı olarak, Hükümet, 2019 yılında 36 Sayılı Karar ile "Stratejik Planın Geliştirilmesi, Onaylanması ve Uygulanmasını Sağlama Prosedürü"nü onaylamış ve uygulamıştır. Ancak günümüzde kamu kurumları için stratejik planlar geliştirmek ve bunların uygulanmasını sağlamak için metodolojiler ve kılavuzlar eksikliği bulunmaktadır. Ayrıca, önceki stratejik planların geliştirilmesi ve uygulanmasına ilişkin araştırma eksikliği de bulunmaktadır. "Stratejik Planın Geliştirilmesi, Onaylanması ve Uygulanmasını Sağlama Prosedürü" onaylanmasının ardından Kamu idareleri için stratejik planlama kılavuzu hazırlanmıştır. Fakat bu kılavuzu incelediğinde kamu idareleri için stratejik planlama modelin eksiklerin olduğu görülmektedir. Aslında stratejik planlamayı hazırlarken başta 4 soruya cevap verecek şekilde hazırlanması gerekmektedir. Bunlar: Neredeyiz? , Nereye ulaşmak istiyoruz?, Gitmek istediğimiz yere nasıl ulaşabiliriz? ve Başarımızı nasıl takip eder ve değerlendiririz?. Fakat Moğolistan'da uygulanan stratejik planlama modelde bu soruların sıralamalara göre olmamakla beraber yapılması gereken birçok analizleri bu modelde belirtmemektedir. Moğolistan kamu kurumlarında stratejik planlama ve uygulama iyi yapılmamaktadır. Kısacası kamu kurumları stratejik planı nasıl doğru yapılması gerektiğini bilmemekte ve buna çaba göstermemektedir. Bunun tek nedeni kamu çalışanlarının stratejik yönetim hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığının göstergesidir. Örneğin, Moğolistan kamu kurumlarında stratejik planın çok genel ve sadece gösterişli şekilde olması, stratejik planı hazırlarken araştırma ve analize dayanmaması, onun önemi anlaşılmaması, planın geliştirilip uygulanmasının dikkate alınmaması, stratejik planın kuruluşun performans ve eylem planları ile tutarlı olmaması, stratejik planın uygulanması izlenmemekte, sonuçların değerlendirilmemesi gibi eksiklikler devam etmektedir.

8. ÖNERİLER VE GELECEK ÖNGÖRÜLERİ

Moğolistan kamu yönetiminde reformlar sonrasında yaşanmakta olan sorunlara çözüm olarak aşağıdaki önerileri sunuyorum. Bunlar:

1. *Vatandaşların ihtiyaçlarına göre hizmet standartları geliştirmek ve buna bağlı olarak "Müşteri Koruma Sistemi" oluşturmak.*

Kamu hizmetleri halka yakınlaştırmak ve müşterilerin ihtiyaçlarına göre kaliteli hizmeti düşük maliyetli, bürokratik, çok aşamasız ve hızlı bir şekilde sunulmasını sağlamak için öncelikle "müşteri koruma sistemi" oluşturmak birinci önceliktir. Dünya genelinde devlet tarafından vatandaşların haklarını ihlal eden eylemlerin sonuçlarını nasıl ele alınacağına dair teori ve kavramı kamu sorumluluğunun yasal alanı bağlamında ele almakta ve kamu hukuku sektöründeki zararların giderilme adına tazminat ödeme gibi adımlar önemli yer almaktadır. Yani standarda uygun olmayan kalitesiz hizmetlerin iadesini vatandaşa geri ödemek, zararların tazmin edilmesi, sıraya girmeden hizmet verilmesi, evlere hizmet götürülmesi gibi önlemleri uygulayarak müvekkillerin haklarını koruyan bir sistemden bahsediyoruz. Aynı zamanda sivil toplum kuruluşlarının toplum hakları ihlal edilmesi gibi sorunlarda vatandaşlar adına şikâyet etme ve taleplerde bulunma yetkisine sahip olduğu iyi uygulamalar da bulunmaktadır. Moğolistan kamu hizmet alanındaki en önemli sorun kamu hizmet standardının bulunmamasıdır. Dolayısıyla yapılması gereken en önemli adım kamu hizmet standardının oturtmasıdır. Moğolistan kamu kurumlarında hizmet standartlarının belirlenmesi ve uygulanmasıyla, kamu hizmet sektöründeki memurlarının hizmet verme beceri, dürüstlük artacak ve böylece vatandaşlar hizmetlerin kalitesini değerlendirebilecek ve hesap sorabilir hale getirilecektir. Kamu hizmete standart oluşturmasıyla hizmetin sonucunu ölçme, sayısını, kalitesini, zamanlamayla ilgili maddeler, müşteri şikâyet etme ve o şikâyetleri giderme mekanizmasını ve diğer bilgileri vatandaşlara açık olacaktır. Müşterilerin memnuniyetini esas alarak hizmet kalitesini değerlendirecek bir sistemin kurulması, müşteri memnuniyet ve beklentilerinin düzenli olarak izlenmesi, onların değerlendirmelerine danışmanlık etmek ve görüş alışverişinde bulunularak standartlarının derecesinin yükseltilmesi ve daha iyi hizmet verebilmek için yeni yönetimlerin geliştirilmesi gerekmektedir.

2. *Kamu hizmetin kalite ve yeterliliği konusunda ulusal ve yerel düzeylerde vatandaşların görüşlerini yansıtan hizmetleri planlaması, vatandaşların memnuniyetleriyle hizmeti değerlendirmesi ve sonuçları hakkında raporlamalıdır.*

Bunun için hizmeti kamu hizmette çalışan memurların performans değerlendirmesine bağlayarak sonuçları hesaplanmasını gerektirir. Ayrıca, hizmet standartlarının uygulanması ve düşük kaliteli hizmetlerine ilişkin vatandaşların şikâyetinde bulunmaları, bu sorunlara çözüm bulmaları ve raporlama yapmaları için bir mekanizmanın oluşturularak uygulanmasına ihtiyaç vardır. Son olarak, vatandaşların görüş, dilekçelerini ve şikâyetlerini analiz yaparak, bunlarda bahsi geçen sorunların nedenlerini belirlemeye, başta kadın ve erkekler olmak üzere toplumsal grupların farklı ihtiyaçlarını belirlemeye, bunları politika ve kararlara

yansıtarak hizmetlerini, planlarını ve çalışmalarını iyileştiren uluslararası deneyimleri araştırma ihtiyaç vardır.

3. *Memurluğun mesleki istikrarını artırarak liyakat ilkesini gerçek anlamda korumalı ve geliştirmelidir.*

2017'deki kamu yönetimi reformunun amacı da liyakat ilkesini geliştirmek olup buna bağlı olarak önemli çalışmaları hayata geçirmişti. Moğolistan'ın kamu yönetim reformu kapsamında kamu hizmetinin profesyonel istikrarını sağlamak için liyakat ilkesinin aşamalı olarak uygulama çalışmaları gerçekleştirirse de ancak bu yeterli olmadığını birçok araştırmalarda görmektedir. Dünyanın her bir ülkenin, hükümetinin değerli sermayesi, bilgili ve dürüst memurlarıdır. Bu anlamda Moğol devletinin istikrarını korumanın şartlarından biri de memurluğu siyasetten bağımsız tutmak, profesyonel istikrarı sağlamak, sadece bilgi ve beceriye dayalı olarak kamu personelleri seçmek, terfi ettiren ve ödüllendiren bir liyakat sistemi gerçek anlamında uygulamaktır. Bu nedenle, Moğolistan'da kamu yönetimi reformunu etkili bir şekilde sürdürmek, buna bağlı politikayı belirleyen belgeyi onaylayarak kabul etmek olup, bu kapsamında kamu hizmetinde insan kaynakları geliştirme politikasına rehberlik etmek ve nitelikli profesyonel memurlarını seçen, eğiten, onları geliştiren ve onların performansını doğru adilce değerlendiren bir sistemi oluşturmak önemlidir.

4. *"Kamuya Hesap Verme Yasası" geliştirmelidir.*

Günümüzde Moğolistan'da kamu sorumluluğu konusu henüz kapsamlı bir hukuk sektörü haline gelmemiş olup bu hukuk sektörünün acilen geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Moğolistan araştırmacı Chimid. B (2008) araştırmasında Moğolistan'da devletin sorumluluğu konusu birbirinden farklı yasalara yansıyor ve bunların her biri çelişkili ve tutarsız olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı, devlet sorumluluğu meselesinin bir anayasa hukuku meselesi olduğunu belirterek siyasi sorumluluğa odaklandığını kaydetti. Ancak araştırmacı B. Buyankhishig, kamu sorumluluğu hukuku alanının gelişiminin Anayasamızın temel kavramıyla yakından ilgili olduğunu açıklamıştır. Aynı zamanda Kamuya hesap verebilirlik konusunu ele almak için bağımsız bir hukuk dalı geliştirilip kamu hukuku ilgili mevzuatının ortaya atılana kadar Medeni Kanun'un temel kavram ve düzenlemelerinin de bu sektörde benzer şekilde uygulanabileceğini araştırma makalesinde sunmuştur. Buradan baktığımızda Moğolistan'da öncelikle "Kamu Hesap Verebilirlik Kanunu" geliştirmek gerektiğini gösteriyor. Son olarak, kamuya hesap verebilirliği kamu hizmetinin insan kaynaklarının tüm seviyelerinde ele alacak kapsamlı bir politika olmalıdır. Başka bir deyişle, kamu hizmeti de personel alımı, iş analizi, değerlendirme, performans değerlendirme ve eğitim geliştirme politikası dahil olmak üzere çok çeşitli alanlarda ele alınmalıdır. Dünyanın birçok ülkede, kamu görevlilerinin, özellikle üst düzey memurların görev tanımlarının yanı sıra, kamu görevlilerinin mesleki gereksinimleri, becerileri ve sorumluluklarının tek tek tanımlanarak her pozisyon için kapsamlı bir belge olarak onaylanıyor olmaları tesadüf değildir. Böylece, kamu hizmetleri için

standartlar belirlemek, uygulamak ve müşteri koruma sistemi oluşturarak vatandaşların ihtiyaçlarını karşılayan hizmet reformlarını hayata geçirerek ve bunları kamu hizmetteki etkin insan kaynakları politikasıyla birleştirerek kamu yönetimi reformunda gerçek sonuçlara ulaşmak için bir fırsattır.

5. Stratejik planlama ve uygulamayı baştan tekrar ele almalıdır.

Kamu kurumlarında stratejik planlama ve uygulamadaki başarısızlıkların nedenlerinden biri kamu çalışanların bilgisizliğidir. Yani kamu çalışanların stratejik yönetimi tam olarak anlayamadıklarından kaynaklı başta stratejik plan doğru bir şekilde hazırlanamamaktadır. Doğru olmayan kısacası gösteriş şeklinde yazılan stratejik planları uygulama aşamasından itibaren başarısız olmaktadır. Dolayısıyla kamu kurumlarında başarılı etkin bir stratejik yönetim için insan kaynaklarının bilgi sahibi olması önemlidir. Moğolistan kamu kurumlarında çalışanlara öncelikle stratejik yönetimle ilgili eğitimin verilmesi ve bu alanda birtakım araştırmaların yapılması gerekmektedir. İkincisi stratejik plan içeriğinin geliştirilmesi gerekmektedir. Günümüzde kamu kurumlarında kullanılan stratejik planlama kılavuzu baktığımızda kurum içi yapılması gereken birçok analizlerin eksik olduğu görülmektedir. Dolayısıyla öncelikle stratejik plan içeriğinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden ilham alarak yeniden hazırlanması şarttır. Buradan yola çıkarak Moğolistan'a uygun yeniden etkin bir stratejik plan modeli oluşturması gerekmektedir.

SONUÇ

Kamu yönetiminde reform yapmak için sadece kanun çıkarmak yeterli olmamakta, kanunların etkin uygulanması ve yönetim felsefesinde de dönüşüm gerçekleşmesi gerekli olmaktadır. Moğolistan sosyalizmin çökmesinden bugüne kadar süreçte dönemsel olarak kamu yönetim alanında birçok reform çalışma uygulamaları yapmıştır. Kamu yönetime yapan bu reform çalışma kapsamında gerekli kanunları ortaya atarak kamu alanında uygulamıştır.

Moğolistan'ın tek partili yönetim sisteminden çok partili yönetim sisteme geçeli otuz yıllık bir zamanı arkaya bırakmıştır. Bu otuz yıllık zaman içerisinde ülkenin kamu yönetiminde önemli reformları gerçekleşmiştir. Ancak her reform sonrası Moğolistan kamu yönetiminde olumlu başarıları olduğu gibi başarısızlıkları da çok olmuştur. Moğolistan'ın yönetim sisteminden başlayarak baştan baktığımızda bu zaman dilim içerisinde ülkenin kamu yönetimine siyasi etkilerin çok fazla karıştığı görülmektedir. Dört yılda bir ülkeyi yöneten partinin değişimi kamu yönetime doğrudan etkilemekteydi. Aslında 1992 Anayasasında Moğolistan kamu yönetiminde merit sisteme vurgu yapmıştı. Ancak gerçek hayatta merit sisteme uyulmadan doğrudan siyasi partilerin gücü üstün olmuştur. Ne zaman bir hükümet değişikliği olsa, hatta kamu kurumundaki başkanları bile değiştiğinde memurların sebepsiz yere işten çıkarılma durumu olmaktadır. Aynı zamanda Moğolistan kamu kurumlarında akraba veya tanıdıklarını memuriyete atama durumu yaygındır. Buradan kaynaklı kamuda yolsuzluk giderek yaygın

karşılaşan sorun haline gelmiştir. Fakat son olarak 2017'de gerçekleşen kamu yönetimi reform kapsamında Kamu Hizmeti hakkında kanunun yenilenmesi ile Moğolistan kamu yönetiminde önemli gelişmeler olmuştur.

Bu son reformun en önemli adımı Moğolistan kamu yönetimine merit sistemi oturtulması olmuştur. Artık kamu yönetiminde merit sistemi gerçek anlamda uygulanmasıyla Moğolistan kamu yönetimi siyasetten bağımsız, kamu hizmetinin istikrarlı ve sürekliliği devam edebilecektir. Bunun için başta Kamu Hizmeti hakkında kanun yasaya uyulması gerekmektedir. Bu yasaya uyulması takdirde Moğolistan kamu yönetimine merit sistemi daha da geliştirme imkânı olacaktır. Böylece kamu yönetiminde yolsuzluk, akraba tanıdıkların memuriyete atama gibi sorunları bir nevi giderebilecektir.

КАУНАКЧА

- Б.Чимид, (2008). “Монгол Улс дахь хууль тогтоох үйл ажиллагаа ба хууль тогтоомжийн шинэтгэл”, Хууль дээдлэх ёс сэтгүүл, №2, Улаанбаатар. (Chimid.B, (2008). “Moğolistan'da yasama faaliyeti ve yasama reformu”. Hukukun Üstünlüğü Dergisi, №2, Ulaanbator.)
- Г. Чулуунбаатар, Доктор (Sc.D), Проф. (2013). “Монгол Улсын улс төр эдийн засаг нийгэм, тогтолцоо ба бодлого”. Улаанбаатар. (Chuluunbaatar, G. (2013). “Moğolistan'in siyasi, ekonomik, sosyal, sistem ve politikasi”. Ulaanbator.)
- Д.Байгал., Ц.Энхмандах., М.Амаржаргал., Б.Цацралт., М.Мөнхбаяр., Е.Алиман. (2017). “Төрийн Захиргааны Байгууллага Дахь Гүйцэтгэлийн Удирдлагын Хэрэгжилт”. Судалгааны Тайлан, Удирдлагын Академи. Улаанбаатар. (Baigal, D., Enkhmandakh. Ts., Amarjargal, M., Tsatsralt, B., Munkhbayar, M ve Aliman, Ye. (2017). “Kamu idari kurumlarda performans yönetimin uygulanması”. Araştırma raporu, Ulusal Yönetim Akademi. Ulaanbator.)
- Д.Байгал, “Мерит зарчмыг 26 жилийн өмнө агуулгаар нь хуульчилж өгсөн”. “Зууны мэдээ” сонин (2020.10.23). БААСАН № 205 (6430). (Baigal, D. Liyakat ilkesi 26 yıl önce yasallaştı. (23 Ekim 2020). Yüzyılın haberi gazetesi, № 205.)
- М.Баянмөнх., Д.Байгал., Ц.Энхмандах., Д.Ганди. (2020). “Төрийн Захиргааны албан тушаалд шатлан дэвшүүлэх зарчмын хэрэгжилтэд хийсэн судалгаа”. Судалгааны Тайлан , Удирдлагын Академи. Улаанбаатар. (Bayanmunkh, M., Baigal, D., Enkhmandakh ve Ts., Gandi, D. (2020). “Kamu idari pozisyonların kadrolarını yükselme ilkesinin uygulanmasına ilişkin araştırma”. Araştırma raporu, Ulusal Yönetim Akademi. Ulaanbator.)
- Ц.Бүжидмаа, (2015). “Төрийн захиргааны шинэтгэл асуудал шийдэл”. “Шинэ толь” сонин №78. (Bujidmaa, Ts. (2015). Kamu yönetim reformu: sorunları ve çözümleri. Yeni ayna gazetesi, № 205.)

- Т.Түмэнцогтоо., М.Амартүвшин., Ц.Дэлгэржаргал., М.Энхтуул., Б.Ууганцэцэг. (2019). “Төрийн захиргааны байгууллагын стратегийн төлөвлөгөө, түүний хэрэгжилтэд хийсэн шинжилгээ”. Судалгааны тайлан, Удирдлагын Академи. Улаанбаатар. (Tumentsogtoo, T., Amartuvshin, M., Delgerjargal, Ts., Enkhtuul, M., ve Uugantseteg, B. (2019). “Kamu idari kurumlarının stratejik planı ve uygulamasının analizi”. Araştırma raporu, Ulusal Yönetim Akademi. Ulaanbator.)
- Ш.Батсүх., Я.Долгоржав., Б.Ганцоож. (2015). “Төрийн үйлчилгээг иргэдэд ойртуулах нь”. Судалгааны Тайлан, Удирдлагын Академи. Улаанбаатар. (Batsukh, Sh., Dolgorjav, Ya., Gantsooj, B. (2015). “Kamu hizmetlerini halka yakınlaştırmak.”. Araştırma raporu, Ulusal Yönetim Akademi. Ulaanbator.)
- Ч.Энхбаатар., С.Зулпхар., П.Амаржаргал., Р.Мухийт., Б.Алтанхорол. (2018). “Парламентын засаглалын үндсэн шинж: нийтлэг шинж, Монголын онцлог”. Судалгааны Тайлан , Удирдлагын Академи. Улаанбаатар. (Enkhbaatar, Ch., Zulphar, S., Amarjargal, P., Mukhiit, P., ve Altankhorol, B. (2018). “Parlamenten yönetişimin temel özellikleri: ortak özellikler, Moğolistan’ın özellikleri”. Araştırma raporu, Ulusal Yönetim Akademi. Ulaanbator.)
- Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн тухай. (1992). www.legalinfo.mn Retrieved from: <https://www.legalinfo.mn/law/details/338> (Moğolistan Cumhurbaşkan hakkında kanunu)
- Монгол Улсын Үндсэн хууль. (1992). www.legalinfo.mn Retrieved from: <https://www.legalinfo.mn/law/details/367?lawid=367> (Moğolistan Anayasası)
- Монгол Улсын Засаг Захиргаа, Нутаг Дэвсгэрийн Нэгж, Түүний Удирдлагын тухай. (2017). www.legalinfo.mn Retrieved from: <https://www.legalinfo.mn/law/details/343?lawid=343> (Moğolistan Bölgesel Birimi ve Yönetimi Hakkında kanunu)
- Moğolistan <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mo%C4%9Folistan>
- Төрийн Албаны тухай хууль. (2017). www.legalinfo.mn Retrieved from: <https://www.legalinfo.mn/law/details/13025?lawid=13025> (Kamu hizmet hakkında kanunu)
- Стратеги төлөвлөгөө боловсруулах, батлах, хэрэгжилтийг хангах журам. (2020). Засгийн Газрын 216 дугаар тогтоол. www.legalinfo.mn Retrieved from: <https://www.legalinfo.mn/anneh/?lawid=15836> (Stratejik planların geliştirilmesi, onaylanması ve uygulanması için prosedürler. 216 Sayılı Hükümet Kararı.)
- “Стратеги Төлөвлөгөө Боловсруулах Аргачлал”, Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын даргын 2020 оны 100 дугаар тушаал. (“Stratejik Planlama kılavuzu”, Kabine Sekreterliği Başkanının 2020 tarihli 100 sayılı Kararı.)

TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN HUKUKUNDA YABANCILARIN TAŞINMAZ MÜLKİYETİ HAKKININ ESASLARI

Doç. Dr. Yavuz GÜLOĞLU
Kastamonu Üniversitesi, İİBF, SBKY Bölümü

GİRİŞ

Devletlerin egemenlik hakları ile doğrudan ilişkisi olması sebebiyle dünyada ve ülkemizde yabancıların taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkı edinebilmesi, üzerinde yoğun tartışmaların yaşandığı bir konudur. Türk hukukunda, yabancıların taşınmazlar üzerinde mülkiyet hakkının kabul edilmesine yönelik yasal düzenlemelerin kökeni Osmanlı Devleti'ne kadar uzanmaktadır. Benzer şekilde Kazakistan hukukunda, yabancıların taşınmazlar üzerinde mülkiyet hakkının kabul edilmesine yönelik yasal düzenlemeler bulunmaktadır.

Türkiye'de yabancıların taşınmaz edinimine ilişkin şartlar 2644 sayılı Tapu Kanunu'nda düzenlenmektedir. Türk hukukunda yabancıların gayrimenkul edinmesine izin veren yasal düzenlemelerde zaman içinde yabancılar lehine değişiklikler yapıldığı söylenebilir. Esas itibariyle ülkede yabancıların gayrimenkul edinmeleri konusu 2644 sayılı Tapu Kanunu'nda düzenlenmektedir. Yabancıların Kazakistan'da taşınmazlar edinmesine ilişkin yasal düzenlemelere bakıldığında ise yabancıların uzun dönem gayrimenkul kiralamalarına izin verilirken 2016 yılında kiralanan bu gayrimenkul edinmelerine izin verilme arifesinde ülke çapında yapılan protesto faaliyetleri sonucunda gayrimenkul edinmeye dair kanuni düzenlemelerde değişiklik yapılması konusu 2021 yılına ertelenmiş bu tarihten sonra ise ülkede yabancıların taşınmaz edinmeleri yasaklanmıştır. Bu çalışmada, temel olarak Tapu Kanunu'yla ortaya konan hukuki çerçeve kapsamında yabancı gerçek ve tüzel kişilerin Türkiye'de gayrimenkul edinebilmesine ilişkin şartlar ve kısıtlayıcı düzenlemeler incelenmiş, kanuni düzenlemelerde yapılan değişiklikler sonrası Kazakistan'da yabancıların taşınmaz edinmeye ilişkin hukuki durum karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

1. MÜLKİYET HAKKI VE YABANCILARIN MÜLKİYET HAKKINA SAHİP OLMASI

Devlet, belli sınırlar içinde yerleşmiş bir insan topluluğu üzerinde istikrarlı bir siyasi teşkilat ve kurumsal bir yapıya kavuşmuş iktidardır (Akyılmaz, 1998). Başgil'e göre "hukuk bakımından ülke, bir Devlet camiasının üstünde ve altında, hâkimiyet icra ettiği sınırlanmış yeryüzü parçasıdır ve bu parça Devlet için bir hayat ve faaliyet sahası ve bir tasarruf mevzuudur" (Başgil, 1947:1267). Devlet tanımı içinde yer alan toprak, bir devletin ana unsurları arasında yer almaktadır. Bu nedenle yabancı ülke vatandaşlarına sınırsız gayrimenkul mülkiyeti edinme hakkını hiçbir devlet tanımadığı gibi ülkeler bunu sınırlayabilir, hatta tamamen yasaklayabilir (Ertaş ve Öztürk, 2017: 442)

Mülkiyet hakkı bir eşyanın kullanma, yararlanma ve tasarruf etme haklarını içinde barındırmaktadır. Mülkiyet, sahibine eşya üzerinde en geniş şekilde Türk Medeni Kanunu (TMK) 683'üncü maddesindeki "Bir şeye malik olan kimse, hukuk düzeninin sınırları içinde, o şey üzerinde dilediği gibi kullanma, yararlanma ve tasarrufta bulunma yetkisine sahiptir." düzenlemesinde ifade edildiği üzere kanuni düzenlemede belirtilen yetkileri sunan ve herkese karşı ileri sürülebilir aynı bir haktır (Oğuzman ve Seliçi, 1997). İslam öncesi Türk toplumunda hem taşınır hem de taşınmaz mallar üzerinde tesis edilen mülkiyet anlayışı bugünkü mülkiyet anlayışına oldukça yakındır (Arsal, 1943). TMK 704'üncü maddesine göre taşınmaz mülkiyetinin konusuna "arazi, tapu kütüğünde ayrı sayfaya kaydedilen bağımsız ve sürekli haklar ve kat mülkiyeti kütüğüne kayıtlı bağımsız bölümler" girmektedir.

Siyasi kimlik olarak vatandaşlık, "kişinin vatandaşlık statüsünü neye dayanarak kazandığını ifade ederken" hukuki olarak vatandaşlık ise "vatandaşlığın hukuken nasıl kazanıldığı ve kaybedildiğine ilişkin hukuki ilke ve kurallar bütünüdür". 1982 Anayasası'nın 66'ncı maddesine göre "Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür. Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türk'tür. Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir" 1961 ve 1982 Anayasaları, 1924 Anayasasından farklı olarak vatandaşlığın belirlenmesinde kriter olan Türklüğü tüm vatandaşların ortak bir niteleyicisi olarak ele almaktadır (Korkut, 2015:20). Türkiye'de Türk vatandaşlığı 2009 tarih 5901 sayılı Vatandaşlık Kanununa göre belirlenmektedir.

Yabancı ise Türk vatandaşı olmayan kişidir ve mülteciler, vatansızlar, yabancı olarak değerlendirilir. Yabancı bir devletin ülkesinde bulunan ve o yabancı devletin vatandaşı olmayan kimse yabancı olarak tanımlanmaktadır (Tekinalp, 2002:6). Türk hukukunda, "tüzel kişi ve şeylerin tâbiyetlerinin tayininde merkez yeri kriteri benimsenirken, Türkiye'nin de taraf olduğu yatırım uyuşmazlıklarının çözüm merkezinin tespit ettiği kriterlerde kuruluş yerinin, tâbiyetlerinin tayininde kabul edildiği" görülmektedir (Önal ve Çapa, 2016:76).

Osmanlı Devleti'nde 1869 tarihli Tabiiyeti Osmaniye Kanuna kadar bir vatandaşlık kavramı olmayıp kişiler hak ehliyeti bakımından eşit olan Müslim ve dev-

let sınırları içinde Osmanlı Devleti'nin egemenliğini kabul etmiş yerleşik zımnî denilen gayrimüslimler olarak ikiye ayrılmıştır. Bunun dışındaki kişilere harici denmekte ve haricilerin taşınmaz edinme hakkı bulunmamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin toprak hukuku mevzuatı 1274/1858 tarihli Arazi Kanunu ile tedvin edilmiştir. Millî ve toplumcu bir karaktere sahip olan aynı zamanda İslam hukukunun bütün yönleri ile uygulandığı Osmanlı toprak hukukunda özel mülkiyet hakkı tanınmakta ve bu hak padişahın fatihlere mülk olarak arazi vermesiyle ya da fetihten önce zilyetleri (tasarrufları) elinde bulunan arazinin bir vergi mukabilinde, mülk olarak bırakılmasıyla oluşmaktadır (Cin, 1978:6). Ancak, Osmanlı Devleti'nde 1869 yılından evvel vatandaş olmayan yabancılara taşınmaz mülkiyeti iktisap etme hakkı tanınmıyordu (Nedjib, 1967: 225). *Şer'i hukukun uygulandığı Osmanlı Devleti'nde mülk edinme konusunda, zımnî olarak nitelenen gayrimüslim vatandaşlar dışında harbi olarak isimlendirilen ve vatandaş olmayan kimselere yönelik yasaklayıcı hükümler olmasına rağmen; uygulamada Osmanlı Devleti vatandaşı olan kimseler adına tescil ettirmek suretiyle veya bazı araçlar kullanmak suretiyle de olsa yabancıların muvazaa yoluyla taşınmazlar üzerinde mülkiyet hakkına fiilen sahip oldukları bilinmektedir.* Mülk edinmeye yönelik sınırlamaların ülkenin sosyal ve ekonomik şartları ile alakası olduğu gibi bazı dini mülâhazaların da bunun nedeni olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca bu engellemeler sadece ülke içi sebeplerden kaynaklanmayıp bazen yabancı devletlerin uygulamalarının da bu yasağın oluşumuna neden olduğu ileri sürülebilir (Altuğ, 1976:55). Tanzimat Fermanı, akabinde İslahat Fermanının ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde her alanda olduğu gibi yabancıların taşınmaz edinimini yasaklayan hükümler de yumuşatılmış, ülkeye döviz girişini de sağlamak amacıyla (Ekşi, 2012:83) belli sınırlar dâhilinde yabancıların mülk edinmesine izin verilmiştir. Osmanlı Devleti 1284 tarihli Safer Kanunu ile yabancılara Hicaz vilayeti dışındaki yerlerde mütekalifliğe bağlı olarak kısmen taşınmaz edinme hakkı tanınmıştır. 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılması ile tebaya eşitlik üzerine bina edilerek tanınan bu hak, kısa bir dönem kaldırılmışsa da Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra yabancılar için siyasi karşılıklılık esasları çerçevesinde bu hak yeniden yabancılara tanınmıştır.

Anayasanın başlangıç hükümlerinde "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dünya milletler ailesinin şerefli bir üyesi olduğu" ifade edilmiştir. 1982 Anayasa'sının 16'ncı maddesinde "Temel hak ve hürriyetler, yabancılar için, milletlerarası hukuka uygun olarak kanunla sınırlanabilir." düzenlemesi yer almaktadır. 1982 Anayasa'sının 35'inci maddesinde yerli ve yabancı ayırımı olmaksızın mülkiyet ve miras hakkı herkese tanınmakta ve bu hak, kamu yararı ve kanunla sınırlanabilmektedir.

Taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkına yalnızca kendi vatandaşlarının sahip olduğu, bunun dışındaki diğer unsurlara tanınmamasına yönelik sınırlamalar dünyadaki diğer devletlerin eski mevzuatlarında (Nedjib, 1967: 247) olduğu gibi günümüzde de bu türden tahditler içeren yasaklara modern mevzuatlar da rastlanmaktadır.

Günümüzde modern dünyada vatandaş dışındaki kimselere mülkiyet hakkının tanınması konusunda tartışmalar, yabancıların taşınmaz edinmesine hak tanınıp tanınmaması düzleminde değil, bu hakkın hangi kapsamda tanınacağına yönelik olmaktadır.

Türk hukukunda taşınmazlar üzerinde mülkiyet hakkının kazanılması ve bu hakkın kullanılması diğer eşyalar üzerindeki mülkiyet hakkından daha sıkı şartlara tabi tutulmuştur. Türkiye’de, yabancıların taşınmazlar üzerindeki mülkiyet hakkı elde edebilmesine yönelik yasal düzenlemelerle ormanlar gibi özel olarak koruma altına alınan bazı arazilerdeki mülkiyet hakkı kazanımına ilişkin düzenlemelerin aynı paralelde geliştiği ileri sürülemez (Güloğlu, 2010).

2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE YABANCILARIN MÜLKİYET HAKKINA SAHİP OLABİLMESİ

Osmanlı Devleti’nden günümüze kadar çıkartılan ve yabancıların mülk edinmesine izin veren yasal düzenlemelerle bunların iptal edilen hükümlerine ilişkin mahkeme kararlarının genelde karşılıklılık ilkesi üzerinde yoğunlaştığını söylebilir. “En az iki devlet arasında uygulanan ve bir ülkede diğerinin vatandaşlarına aynı mahiyette hakların benzer şartlarda tanınmasını ifade eden bir ilke” olarak tanımlanan (Özel, 2012:38) karşılıklılık ilkesi, yürürlükte olan 2644 sayılı Kanun hükümleri arasında yer almamaktadır.

Türkiye’de yabancıların mülk edinmesine imkân sağlayan düzenlemeler birden çok mevzuat içine serpiştirilmiş durumdadır. 6326 sayılı Petrol Kanunu, 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu, 4737 sayılı Endüstri Bölgeleri Kanunu ve 2644 sayılı Tapu Kanunu, Köy Kanunu ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, 2565 sayılı Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu, 1062 sayılı Mukabele-i Bilmisil Kanunu, 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ve 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu bunlardan bazılarıdır. Türkiye’de yabancı gerçek kişilerin mülk edinimi ile yabancı tüzel kişilerin mülk edinimi farklı şartlara tabi olup yabancı gerçek kişiler ve tüzel kişilerin bu hakka sahip olması aynı içerik ve seyirde olduğu söylenemez.

2.1. Yabancı Uruklu Gerçek Kişilerin Taşınmaz Edinmesi

Cumhuriyet döneminde yabancıların mülk edinmesine imkân sağlayan ilk yasal düzenleme 1934 yılında çıkartılmıştır. 2644 sayılı Tapu Kanunu’nun 35’inci maddesi hükmünün ilk halinde yabancı gerçek kişilerin taşınmaz edinimi “kanuni sınırlamalara uymak” ve “karşılıklılık” şartlarına tabi kılınmış ve aynı kanunun ilk halinin 36’ıncı maddesi ile de bu hakka miktar ve yer itibarıyla sınırlama getirilmişti. Kanuna göre “yabancı gerçek kişilerin köylerde taşınmaz edinimi yasaklanmış, köy dışı alanlarda edinebilecekleri taşınmazın miktarı ise 30 hektar ile tahdit edilmiş, bir köye bağlı olmayan müstakil çiftliklere ve köy sınırları dışında kalan arazinin otuz hektardan çoğuna ancak hükümet izniyle sahip olabilecekleri hükme bağlanmış, ölüme bağlı tasarruflar bakımından da aynı şartların varlığı aranmış, kanuni miras yoluyla edinilen taşınmazları” ise bu hükmün kapsamı

dışında bırakmıştı. 1934 yılında yapılan bu düzenleme, özellikle 1980 yılından sonra defalarca değiştirilmiş ve 2012 yılına kadar yapılan bu değişikliklerin tamamı Anayasa Mahkemesinin taşınmaz edinimi konusunu ülke bütünlüğü ile yakından alakalı kabul eden anlayışı sebebiyle (Yılmaz, 2013: 1111) Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir (Genç, 2014: 88).

2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 35'inci maddesine, 21.06.1984 tarihli ve 3029 sayılı Kanunla eklenen fıkra ile Bakanlar Kurulu hangi ülkelere karşılıklılık şartının uygulanmayacağını belirleme yetkisiyle donatılmış, ancak bu hüküm Anayasa Mahkemesi tarafından "3029 sayılı Kanunla yapılan değişikliğin Bakanlar Kuruluna sınırları belirli olmayan bir yetki verdiği ve bu hususun yasama yetkisinin devri anlamına geldiği, Bakanlar Kuruluna tanınan yetkinin son derece sınırsız ve içeriğinin açık olmadığı, emlakın adedi, satın almanın koşulları, devir ve ferağda uygulanacak ilkelerin tespit edilmesi gerektiği, yabancı gerçek kişilerin edinebilecekleri taşınmazlara ilişkin olarak amaç, miktar ve yer bakımından tespit edilecek esasların da kanunda düzenlenmesi gerektiği karşılıklı muamele esasının uluslararası ilişkilerde eşitliği sağlayan denge aracı olduğu ve Türk yabancılar hukukunun genel ilkelerinden biri haline geldiği, toprağın devletin vazgeçilmesi imkânsız temel bir unsuru, egemenlik ve bağımsızlığın simgesi olduğu" gerekçeleri ile iptal edilmiştir (AYM, 1985). Daha sonra 22.04.1986 tarihli ve 3278 sayılı Kanunla, Tapu Kanunu'nun 35'inci maddesine iki fıkra eklenmiştir. Buna göre "Bakanlar Kurulu'nun, milli menfaatlere ve/veya milli ekonomiye faydalı görüldüğü hallerde, hangi ülkelerin ve/veya hangi ülkeler uyruğundaki gerçek kişilerin mtekalibiyet şartından müstesna tutulacağına karar verebilme yetkisi tanınmış", ancak bu düzenleme de Anayasa Mahkemesi tarafından 09.10.1986 tarihinde verilen kararla iptal edilmiştir.

2003 yılına gelindiğinde 4916 sayılı Kanunla Tapu Kanununun 35'inci maddesine ilişkin yapılan değişiklikle "yabancı devletin taşınmaz ediniminde kendi vatandaşlarına tanıdığı hakların, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına da tanınması yani tam anlamıyla eşitlik (tebaaya temsil) prensibine" (Gelgel, 2033: 413) dayandırılabilir olan "karşılıklı olmak ve kanunî sınırlamalara uyulmak kaydıyla, yabancı uyruklu gerçek kişilerin Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde taşınmaz edinebilmelerine" izin verilmiştir. Düzenlemeyle "yabancı gerçek kişilerin hukuki işlem veya ölüme bağlı tasarruf yoluyla otuz hektardan fazla taşınmaz edinebilmesi Bakanlar Kurulunun iznine tâbi kılınmıştır. Tapu Kanunu'nun 35'inci maddesi hükmüyle kanunî miras yoluyla intikal eden taşınmazlar söz konusu miktar kısıtlamasından muaf tutulmuştur. Karşılıklılık ilkesi gerçekleşmeyen durumlarda "kanunî miras yoluyla intikal eden taşınmazların paraya çevrileceği" düzenlenmiştir. Bakanlar Kurulu, "kamu yararı ve ülke güvenliği bakımından söz konusu maddenin uygulanmayacağı yerleri belirleme konusunda yetkili" kılınmıştır.

4916 sayılı Kanunla ilk defa "gerçek kişiler lehine taşınmaz üzerinde sınırlı aynı hak tesis edilmesi halinde karşılıklılık şartının aranmayacağı" hususu düzenlenmiş, ayrıca karşılıklılığın tanımı yapılarak karşılıklılık prensibinin içeriği

ve kapsamına yönelik tartışmalara son verilmek istenmiştir. (Ekşi, 2012:12; Özel, 2012:38). Kanuni düzenleme mütekabiliyet yerine “birebir eşit olmayı şart olarak aramakta” bu ise “uluslararası hukukta kabul edilen vatandaşlar ile yabancıların tâbi oldukları şartların farklılaştırılabileceği yöndeki genel prensibi” ihmal etmesi ve ilkenin anlamıyla bağdaşmadığı sebebiyle eleştirilmiştir (Gelgel, 2012: 413; Yılmaz, 2013: 1105).

4916 sayılı Kanunla Tapu Kanunu’nun 35’inci maddesinde yapılan değişiklikler Anayasa Mahkemesi tarafından “ülke topraklarının tümünün yabancıların mülk edinmesine açık tutulması, karşılıklılık koşulunun sadece sözde kaldığı ve içinin boşaltılmış olduğu” gerekçeleri ile iptal edilmiştir (AYM, 2005).

29.12.2005 tarihli ve 5444 sayılı kanunla Tapu Kanunu’nun 35’inci maddesi yeniden düzenlenmiştir. Buna göre “yabancı uyruklu gerçek kişiler karşılıklı olmak ve kanunî sınırlamalara uyulmak kaydıyla, Türkiye’de işyeri veya mesken olarak kullanmak üzere, uygulama imar planı veya mevzii imar planı içinde bu amaçlarla ayrılıp tescil edilen taşınmazları edinebilirler. Sınırlı aynı hak tesis edilmesinde de aynı koşullar aranmakta, bu şekilde yabancıların sahip olabileceği taşınmazın yüzölçümü iki buçuk hektarı geçmemektedir. Ancak bu miktarı Bakanlar Kurulu 30 hektara kadar artırmaya yetkilidir”. Kanunda yapılan yeni düzenlemeyle “yabancı gerçek kişiler bakımından Anayasa Mahkemesi’nin 2003 tarihli iptal kararında yer verilen; taşınmazın edinme amacı, edinilecek taşınmazın miktarı, sınırlı aynı haklar ve Bakanlar Kurulu’nun yetkisi yönünden kısıtlayıcı nitelikte bazı düzenlemelere yer verilmiş, önceki kanuni düzenlemede yer alan taşınmaz ediniminde karşılıklılık ve kanuni sınırlamalara uyma” kayıtları korunmuştur. Buna karşılık kanuni miras ve ölüme bağlı tasarruflar bakımından ise 4916 sayılı Kanunla getirilen sistem, 5444 sayılı Kanun’da da cüz’i değişikliklerle muhafaza edilmiş, karşılıklılık prensibinin tanımına yer almamıştır (Yılmaz, 2013:14). Anayasa Mahkemesinin önceki yasal düzenlemenin iptaline yönelik gerekçelerinde belirttiği hususları dikkate alarak, “taşınmaz rehni dışında, sınırlı aynı haklar bakımından da karşılıklılık prensibinin tatbik edileceğini, karşılıklılığın tespitinde hukukî ve fiilî durumun esas alınacağı, bu ilkenin toprak mülkiyeti hakkının tanınmadığı ülke vatandaşlarına uygulanmasında, yabancı devletin kendi vatandaşlarına tanıdığı hakların, Türk vatandaşlarına da tanınması” düzenlemeye dahil edilmiştir. 5444 sayılı Kanunla Tapu Kanununun 35’inci maddesinde “kanuni miras yoluyla edinilen taşınmazlar bakımından Türkiye ile arasında karşılıklılık olan devlet vatandaşlarının kanunî miras yoluyla edindikleri taşınmazlar için amaç, yer ve miktar itibariyle belirtilen sınırlamaların uygulanmayacağı, buna mukabil karşılıklılık bulunmayan devlet vatandaşlarının kanunî miras yoluyla edindikleri taşınmazların ise intikal işlemleri yapılarak tasfiye edileceği ölüme bağlı tasarruflar konusunda karşılıklılık ve kanuni sınırlamalara uyma kayıtlarının aranacağı” düzenlenmiştir (Yılmaz, 2013:16).

Anayasa Mahkemesi “Bakanlar Kuruluna tanınan iki buçuk hektarlık taşınmaz edinme sınırını on iki katına kadar artırma yetkisini”, ölçsüz olması sebebiyle, ayrıca “yabancı gerçek kişilerin il bazında edinebilecekleri taşınmazların illere

ve il yüzölçümüne göre binde beşi geçmemek üzere oranının Bakanlar Kurulu tarafından tespit edileceğine ilişkin” hükmünü de Anayasa aykırı olduğundan düzenlemeyi iptal etmiştir. Mahkeme konuya ilişkin kararının gerekçesinde, “il yüzölçümlerinin, ilin ormanları, dağları ve meraları gibi yerleşim alanları dışındaki kısımlarını da kapsadığını, bazı illerin yerleşim alanlarının tamamının binde beşlik sınırın altında kaldığını, bu itibarla Bakanlar Kuruluna verilen düzenleme yetkisinin Anayasal sınırlar gözetilerek belirlenmediğini” ifade etmiştir (AYM, 2007). 1934 ilâ 2006 yılları arasında, yürütme organı tarafından izin verilmek kaydıyla yabancı gerçek kişilerin neredeyse sınırsız taşınmaz edinme imkânına sahip olduğu ve 2006 yılında yapılan değişlikle bu imkânın “iki buçuk hektarla” tahdit edildiği görölmektedir.

03.07.2008 tarihinde kabul edilen 5782 sayılı Kanunla, Tapu Kanunu’nun 35’inci maddesi yeniden değiştirilmiş, “yabancı gerçek kişilerin merkez ilçe ve ilçeler bazında, uygulama imar planı ve mevzi imar plan sınırları içerisinde kalan toplam alanların yüzölçümünün yüzde onuna kadar kısmında taşınmaz ve sınırlı aynî hak edinimine” imkân tanınmış ve miktar olarak yabancıların sahip olabileceği taşınmazın yüzölçümü iki buçuk hektarı geçemeyeceğine ilişkin sınır korunmuştur.

1934 yılından 2012 yılına kadar yabancıların gayrimenkul edinmeleri konusunda karşılıklılık ilkesinin bazı farklılıklarla genel olarak tüm yasal düzenlemelerde aranan temel unsur olduğu görölmektedir. Ancak, bugün yürürlükte olan 6302 sayılı kanunla Tapu Kanunu’nun 35’inci maddesinde yapılan değişlikle Türkiye’de yabancı uyruklu gerçek kişilerin taşınmaz edinmesinde “karşılıklılık” şartı kaldırılmıştır. 6302 sayılı Kanun çerçevesinde karşılıklılık şartı kaldırılarak, hangi ülke vatandaşlarının taşınmazlar üzerinde mülkiyet hakkı ile sürekli ve bağımsız nitelikli ayni haklardan yararlanabilecekleri hususu Bakanlar Kurulunun kararına bağlanmıştır.

Yabancıların taşınmaz edinmesi ile ilgili olarak 2012 yılında 6302 sayılı Kanunla değiştirilen Tapu Kanunu’nun 35’inci maddesinde yapılan değişlikler sonrasında karşılıklılık şartı kaldırılarak “kanuni sınırlamalara uyulmak kaydıyla, uluslararası ikili ilişkiler yönünden ve ülke menfaatlerinin gerektirdiği hallerde Bakanlar Kurulu tarafından belirlenen ülkelerin vatandaşı olan yabancı uyruklu gerçek kişilerin Türkiye’de taşınmaz ve sınırlı ayni hak edinebilecekleri, alım yapacak veya sürekli ve bağımsız nitelikli ayni haklardan yararlanabilecek olan kişinin Bakanlar Kurulu tarafından uluslararası ikili ilişkiler yönünden gerekli olan haller ile ülke menfaatlerinin gerektirdiği durumlar kapsamında belirlenen ülkelerden birinin vatandaşı olması” gerekmekte, “ülke menfaatlerinin gerektiği hallerde Bakanlar Kuruluna taşınmaz edinimi; ülke, kişi, coğrafi bölge, süre, sayı, oran, tür, nitelik, yüz ölçüm ve miktar olarak belirleme, sınırlandırma, kısmen veya tamamen durdurma veya yasaklama yetkisi” verilmektedir. Yürürlükte olan bu düzenleme sayesinde yabancıların Türkiye’de taşınmaz edinmeleri büyük ölçüde kolaylaştırılmıştır. Yabancı gerçek kişilerin taşınmaz edinimi hakkında düzenlemede amaç unsuruna yer verilmemiş, yani yabancı gerçek kişilerin

işyeri veya mesken olarak kullanma amacı dışındaki bir amaçla da taşınmaz edinimi mümkün hale gelmiştir (Yılmaz, 2013:1124, 1117).

Tapu Kanunu 35'inci maddesine göre "yabancı uyruklu gerçek kişilerin Türkiye'de taşınmaz edinebilmeleri konusunda yabancıların ülkemizde taşınmaz ve sınırlı aynı hak edinebilen ülke vatandaşlarından olması, yabancıların edindikleri taşınmazlar ile bağımsız ve sürekli nitelikteki sınırlı aynı hakların toplam alanı; bir ilçenin tümüyle yabancıların eline geçmesi yönündeki kaygıyı gidermeye yönelik olarak özel mülkiyete konu ilçe yüz ölçümünün %10'unu ve kişi başına ülke genelinde 30 hektarı geçmemesi, ilgili taşınmazın askeri ve özel güvenlik bölgesinde yer almaması" şartlarına tabidir. 6302 sayılı Kanunla, "Bakanlar Kuruluna ülke genelindeki kanuni taşınmaz edinme miktarına ilişkin sınırı iki katına kadar artırma yetkisi" verilerek Anayasa Mahkemesi kararında belirtilen olumsuzluklar giderilmeye çalışılmıştır Kanuni düzenlemede amaç unsuru bakımından yapı taşınmazlarla ilgili herhangi bir tahdit bulunmayıp işyeri veya mesken olarak kullanma amacı dışındaki bir amaçla örneğin tarımsal gayelerle de gayrimenkul edinebileceklerdir. Yapısız taşınmazlar bakımından "yabancı gerçek kişiler, satın aldıkları yapısız taşınmazda geliştirecekleri projeyi iki yıl içinde ilgili Bakanlığın onayına sunmak zorunda olup ancak belirli bir projenin uygulanması amacıyla yapısız taşınmaz" edinilebileceklerdir. Kanuni düzenlemenin içeriğinden projeden, bakanlık ve yapı taşınmaz ifadesinden neyin kastedildiği müphemdir (Yılmaz, 2013: 1124, 1117-1119).

Kanunun 35'inci maddesinin son fıkrasında "kanun hükümlerine aykırı olarak edinilen, edinim amacına aykırı kullanıldığı belirlenen, süresi içinde ilgili Bakanlığa başvurulmayan veya süresi içinde projeleri gerçekleştirilmeyen taşınmaz ve sınırlı aynı hakların, Maliye Bakanlığınca verilecek azami bir yıllık süre içinde tasfiye edilmesi, maliki tarafından tasfiye edilmeyen taşınmazların idarece tasfiye edilerek bedele çevrilmesi ve bu bedelin hak sahibine ödenmesi" öngörülmüştür. Yabancı gerçek kişi bir defa mülkiyet hakkına sahip olduktan sonra idare tarafından bu hakkının tasfiye edilmesi ise hem yargısal denetime tabidir hem de keyfi işlem tesis edilmesi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin mülkiyet hakkını koruyucu hükümlerine aykırılık teşkil edecektir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin mülkiyet hakkını garanti altına alan 1 No'lu Ek Protokolünün 1'inci maddesi "Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır. Bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir." düzenlemesi mülkiyet edinme hakkını değil, edinilmiş olan mülkiyet hakkına saygı duyulmasını güvence altına almaktadır.

Tapu Kanunu'nda "yabancıların taşınmaz mülkiyeti edinmesine dair kanunda belirtilen genel şartlara uyulmadan miras yoluyla iktisap edilen taşınmazların Maliye Bakanlığınca verilecek azami bir yıllık süre içinde malikince tasfiye edil-

mesi, tasfiye edilmeyen taşınmazların ise idarece tasfiye edilerek bedele çevrilmesi ve bu bedelin hak sahibine ödenmesi" öngörölmüştür. Kanuni miras intikalleri kısıtlamaların dışında tutulurken miras yoluyla edinme kısıtlamaya aykırı ise tasfiye zorunluluğu getirilmiştir.

Kanuni düzenleme sonrası periyoda ekonomik ve taşınmazların niteliği açısından bakıldığında, yabancılara Türkiye'de önemli ölçüde konut satışı gerçekleştiği, "son yıllarda artan oranda konut ve ticari gayrimenkuller için düzenli ve uluslararası nitelikte bir gayrimenkul piyasasının gelişmeye başladığı" ifade edilebilir. Kanunda yapılan değişiklikten sonra yabancı gerçek kişilerin satın aldığı konut miktarı bir önceki yıla göre 2013 yılında %14, 2014 yılında %55 ve 2015 yılında da %20 oranında artmıştır (Demirli ve Ayyıldırım, 2016:197). 2012 yılı sonunda Türkiye'de taşınmaza sahip yabancı sayısı 137.7835 kişi iken, bu rakam sürekli yükseliş eğilimi biçiminde 2015 sonunda 191.753 kişiye ulaşmış, yasal düzenleme sonrasında yabancıların yapmış oldukları alımlar %39 oranında artış göstermiştir (Kadı, 2014:53).

2.2. Yabancı Uyruklu Tüzel Kişilerin Mülk Edinmesi

Osmanlı Devleti'nde Osmanlı Devleti tüzel kişilerine ilk defa 1328 (1912) tarihli Eşhası Hükmiye'nin Emvali Gayrimenkule Tasarrufları Hakkındaki Kanun'un kabulüyle taşınmaz edinme hakkı tanınmıştır. Kanun yabancı tüzel kişilerin bu haktan yararlanmalarını uygun görmemiş ancak, geçici maddesi ile azınlık cemaat vakıflarının taşınmazlarının kendi tüzel kişilikleri adına tesciline bir ölçüde imkân sağlamıştır. Türkiye'de bulunan yabancı şirketlerin şubeleri ile ilgili olarak 1330 (1914) tarihli Ecnebi Anonim ve Sermayesi Paylara Bölünmüş Şirketler ve Sigorta Şirketlerine Dair Kanun kabul edilmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nde yabancı tüzel kişilerin Osmanlı ülkesinde mülk edinmelerine izin verilmediği gibi antlaşma ile bu hak yabancılara tanınmamıştır (Ertaş ve Öztürk, 2017: 458).

Cumhuriyet Döneminde başlangıçta o zaman ki siyasi ve ekonomik anlayış çerçevesinde, yabancı tüzel kişilerin taşınmaz edinmelerine izin verilmemiştir. 1924 tarihli Köy Kanunu'nun 87'nci maddesiyle köylerde yabancı gerçek ve tüzel kişilerin taşınmaz edinmesi açıkça yasaklamış, yabancı tüzel kişiler ve şirketlerin taşınmaz edinmeleri 1934 tarihli Tapu Kanunu düzenlemelerinin dışında tutulmuştur.

Türkiye'de yabancı tüzel kişilerin taşınmaz mal edinmesine ilişkin olarak Osmanlı Devleti'nden intikal eden ve varlıkları Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmış yabancılara ait din, hayır, sağlık ve eğitim kurumlarının büyük çoğunluğu Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra kazanılmış hakların tanınması ile hukuksal durumlarını kazanmışlar ve bu kurumların fermanlara ve hükümet kararlarına dayanarak sahiplendikleri taşınmazların Hükümetin İzni ile tüzel kişilikleri adına tescil edileceği Tapu Kanunu 3'üncü maddesiyle kabul edilmiştir (Çelikel, 2004:204). 4771 sayılı Yasa ile gayrimüslim cemaat vakıflarının dini, hayrı, sıhhi ve kültürel ihtiyaçları için tasarrufları altında bulunan taşınmaz malları, yasanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 6 ay içinde vakıf adına tescil edileceği,

bağış ve vasiyet olunan taşınmazların da bu madde hükümlerine tabi olduğu kabul edilmiştir.

Yabancı şirketler 1953 tarihli Turizm Endüstrisini Teşvik Kanununun, 1954 tarihli Petrol Kanunu, 1954 tarihli Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile taşınmaz edinme imkanına şirketlerin amaçları ve çalışma alanları ile sınırlı olarak belli oranda sahip olmuşlar, ancak kanun hükümleri dahilinde taşınmaz edinme hakkına sahip olup olmadıkları tartışmalara neden olsa da uygulamada bu durum lehlerine sonuçlanmıştır.

2003 yılına gelindiğinde 4916 sayılı Kanunla Tapu Kanunu'nun 35'inci maddesine ilişkin yapılan değişiklikle "karşılıklı olmak ve kanunî sınırlamalara uyulmak kaydıyla, yabancı ülkelerde bu ülkelerin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketleri, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde taşınmaz edinebilmelerine" imkan sağlanmıştır. 2003 yılından önceki dönemde "yabancı tüzel kişilerin taşınmaz edinimine antlaşma rejimi marifetiyle yani tarafların uygulamadaki tutum ve davranışlarına bağlı olarak" devletlerarasında ahdi ve fiili karşılıklılık göz önünde bulundurularak izin verilmiş olmasına rağmen (Esmer, 1990:688) 4916 sayılı Kanunun kabulünden önceki dönemde sadece yabancı gerçek kişilere has olan taşınmaz edinme imkânı, "yabancı ülkelerde bu ülkelerin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketlerini de kapsayacak şekilde" genişletilmiştir. Kanunun 38'inci maddesiyle yapılan bir diğer önemli değişiklik, yabancıların köylerde taşınmaz edinimini yasaklayan 18.3.1924 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanununun 87'nci maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. Düzenlemeyle "yabancı şirketler köylerde genel sınırlamalar içinde taşınmaz edinebilecekler, ancak büyük oranda taşınmaz edinmeye dair kontrolü elde tutmak için 30 hektardan fazla arazi satın alınmak istenmesi halinde Bakanlar Kurulu kararı" gerekmektedir.

2003 yılında kabul edilen 4916 sayılı kanun ile "yabancı şirketlere belirli şartlara bağlı olarak taşınmaz edinme hakkı" tanımıştır. Yabancı ülkelerde bu ülkelerin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketlerine karşılıklılık ve kanuni sınırlamalara uymak şartlarıyla taşınmaz edinme hakkı tanınmıştır. Yabancı ülkelerde kurulan ve bu ülke hukukuna göre tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketlerinin Türkiye'deki taşınmazlar üzerinde sınırlı aynı hak (irtifak hakkı, rehin hakkı, gayrimenkul mükellefiyeti) tesis etmesinde özendirici bir yaklaşım olarak karşılıklılık şartı aranmayacak, yabancı ticaret ve gerçek kişileri için taşınmaz rehini ediniminde yasadaki sınırlamalar uygulanmayacaktır (Ertaş ve Öztürk, 2017:470).

Tüzel kişilerle ilgili olarak "karşılıklılık" ifadesinden, "yabancı devletin taşınmaz ediniminde kendi vatandaşlarına tanıdığı hakların Türk vatandaşlarına da tanınması, yine benzer şekilde yabancı devletin yabancı ülkede kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketlerine tanıdığı hakların Türk ticaret şirketlerine de tanınması biçiminde anlaşılması" daha doğru olacaktır (Çelikel, 2004: 208). Yargıtay Hukuk Genel Kurulu karşılığı ifade eden kararında "Yabancılar Hukukunun ge-

nel ilkelerinden olan müttekabiliyet esası, en az iki devlet arasında uygulanan ve her birinin ölkelerinde diğerinin vatandaşının aynı mahiyette hakları karşılıklı tanımalarını ifade eder. Bu ilke sadece yabancı mevzuattaki engellerin değil, fiili engellerin de araştırılmasını gerektirir. Yabancınnın tabiiyetinde bulunduğu ölkemevzuatı ve uygulamanın fiili durum sebebi ile o ölkede Türk vatandaşlarının taşınmaz edinmesine engel bulunmadığının araştırılması ve tespiti gerekir” biçiminde tanımlamaktadır (YHGK. 2.3.1992 İKİD 1992, 9115). Anayasa Mahkemesi “ticaret şirketleri bakımından karşılıklılık prensibinin muvazaa yoluyla ihlal edilebileceğini göz önünde tutarak” kanuni düzenlemeyi iptal etmiştir (AYM, 2005). Anayasa Mahkemesi kararında kanuni düzenlemedeki “Söz konusu birinci tümcede yer alan yabancı ölkelerde bu ölkelerin Kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketleri ibaresine bakıldığında, bu ibarede belirtilen şirket niteliklerinin, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına veya ticaret şirketlerine ölkesinde taşınmaz edinmek hakkını tanımayan bir devletin vatandaşlarının, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına ve ticaret şirketlerine taşınmaz mal edinme hakkını tanıyan bir devletin ölkesinde ve bu devlet kanunlarına tabi bir ticaret şirketi kurmak suretiyle, bu şirket aracılığı ile Türkiye’de mülk edinmelerine imkân tanıdığı anlaşılmaktadır. Karşılıklılık ilkesinin sözde kalmasına yol açabilecek böyle bir düzenlemenin, Anayasa’mızın Başlangıç kısmının ikinci paragrafı ile bağdaşmayacağı ortadadır.” ifadesiyle “muvazaa yoluyla karşılıklılık ilkesinin ihlal edebileceğine” vurgu yapmıştır.

Tapu Kanunu’nun 35’inci maddesi 2005 yılında 5444 sayılı yeniden düzenlenmiştir. Düzenlemeyle “yabancı ölkelerde kendi ölkelerinin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketleri, ancak özel kanun hükümleri çerçevesinde taşınmaz mülkiyeti ve taşınmazlar üzerinde sınırlı aynı hak edinebilmelerine” imkân sağlanmıştır. Yapılan düzenlemeyle “yabancı ölkelerde kendi ölkelerinin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip ticaret şirketlerinin özel kanun hükümleri çerçevesinde taşınmaz mülkiyeti ve sınırlı aynı hak edinebilecekleri” belirtilmiştir.

Anayasa Mahkemesi’nin 12.5.2011 tarih ve 2008/79 E. 2011/74 K. sayılı kararında 5782 sayılı kanunla kaldırılan karşılıklılık ilkesinin Anayasaya aykırı bulunmaması, 2012 yılında da tamamen karşılıklılık ilkesinin kaldırılmasına yönelik değişikliğe neden olduğu ifade edilebilir.

Anayasa Mahkemesi Avrupa Birliği’ndeki taşınmaz edinimi hakkındaki genel duruma da değinerek “Avrupa Birliği üyelerinin hemen hemen tümünde, yabancıların, tarım arazilerinde taşınmaz mal edinmesine imkân verilmezken; birinci tümcedeki düzenleme ile ölkeme topraklarının tümünün yabancıların mülk edinmesine açık tutulması, birinci tümcedeki karşılıklılık koşulunun sadece sözde kaldığını ve içinin boşaltılmış olduğunu” karşılıklılık ilkesine ilişkin düzenlemenin bir anlamda özde bir anlam ifade etmediğine vurgu yapmaktadır.

Günümüzde mer’i Kanununun 36’ncı maddesine göre özetle “yabancıların etkin olduğu, Türkiye’de kurulu milli Türk ticaret şirketlerinin Türkiye’de taşınmaz edinimi ana sözleşmelerinde belirtilen faaliyet konularını yürütmek üzere taşın-

maz mülkiyeti veya sınırlı ayni hak edinme ve kullanabilmeleri ile taşınmaz edinimi" sınırlanmaktadır. Buna göre yabancı gerçek kişi ve yabancı ticaret şirketleri Türkiye'de kurulu bir ticaret şirketinin sermayesinin yüzde elliden fazlasına sahipse veya yönetim kurulunu atama, değiştirme yetkisine sahipse bu Türkiye tabiiyetindeki milli şirketlerin taşınmaz ve sınırlı ayni hak edinimi ana sözleşmesindeki faaliyet konusu ile sınırlanmaktadır. Vatandaşlık Kanununun 28'inci maddesi uyarınca "izinle Türk vatandaşlığından çıkan Türkler ve bunların yurt dışında kurdukları şirketler" bu hükmün dışında tutulmuştur. Maddenin birinci fıkrasında, "yabancılık unsurları dolayısıyla Türkiye'de taşınmaz edinimi faaliyet konusu ile sınırlanmış yerli şirketler bir başka Türk milli ticaret şirketinin sermaye ve yönetimi bakımından aynı etkinliklere sahip iseler yine 1'inci fıkradaki sınırlamalara" tabi olacaklardır. Yabancı gerçek ve "ticaret şirketleri edindikleri yapısız arazilerde, planladıkları projeyi iki yıl içinde Bakanlığın onayına" sunacaklardır. Bu şekilde dolaylı olarak "yabancıların taşınmaz edinimi belli bir projenin uygulanması koşuluna bağlanmaktadır. Projenin başlama ve bitirme süresi tapunun beyanlar hanesine işaretlenecektir. Askeri yasak bölge ve güvenlik bölgelerinde, yabancıların mülk edinmesi izinle mümkün hale gelmiştir" (Ertaş ve Öztürk, 2017:479).

Doğrudan yabancı yatırımların özendirilmesi ve yabancı yatırımcıların haklarının korunması amacıyla kabul edilen 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu şirketlerin tebaya temsil esasına göre ve başkaca hiçbir şarta tabi olmaksızın "Yabancı yatırımcıların Türkiye 'de kurdukları veya iştirak ettikleri tüzel kişiliğe sahip şirketlerin, Türk vatandaşlarının edinimine açık olan bölgelerde taşınmaz mülkiyeti veya sınırlı ayni hak edinmeleri" serbesttir. Yabancı yatırımcı şirketlerin bütün ortakları yabancı olsa dahi ayırım yapılmaksızın aynen Türk vatandaşı gibi bu haktan yararlanacaktır. Yabancı ticaret şirketlerinin gerçek kişilere nazaran daha güçlü kişiler olması nedeniyle ticaret şirketlerinin taşınmaz edinmesi çeşitli kısıtlamalara tabi tutulmuş, ancak 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu ile yabancıların taşınmaz edinmesine ilişkin aranan genel şartlar, doğrudan yatırım yapan şirketler için kaldırılmıştır. Mer'i düzenlemeler kapsamında günümüzde Türkiye'de yabancı tüzel kişilere ait dernek, vakıf statüsündeki kuruluşların taşınmaz edinme imkânı bulunmamaktadır.

3. KAZAKİSTAN'DA YABANCILARIN TAŞINMAZ EDİNİMİ

Türk devletleri içinde sahip olduğu 2.724.900 km² alan ile günümüzde en büyük yüzölçümüne sahip Kazakistan Devleti, dünyanın en büyük 9'uncu toprak alanına sahip olup nüfusu ise 20 milyon sınırına yaklaşmıştır. Kazakistan siyasal yapı olarak demokratik, laik bir ülkedir. Ülke 14 ana bölgeye ayrılıp bölgeler ise 177 alt bölgeye ayrılmıştır.

Kazakistan, Türk Devletleri arasında Orta Asya'da en büyük ekonomiye sahip ülke konumundadır. Tarım, hayvancılık ve zengin doğal kaynaklara sahip Kazakistan, sosyalizmden kapitalizme hızlı bir şekilde geçiş olarak tanımlanan Uluslararası Para Fonunun Şok Terapi politikasını uygulamasıyla birlikte ham madde

ihtiyacında dışa bağımlı hale gelmiş, ũlkenin en önemli geçim kaynağı olan tarım sektöründeki gelişmeler duraklamıştır.

Kazakistan'ın tarım arazisi 846.000 kilometrekareden fazla olup tarım, GS-YH'sinin yaklaşık %5'ini oluşturmaktadır. Ekilebilir tarım arazisi 205.000 kilometrekare ve mera alanları da 611.000 kilometrekaredir. ũlkede hayvancılığın gelişmesi için otlak alanlarının ışlahına, organik ũrünler elde etmek için arazilere ve hayvancılık için meralara büyük ihtiyaç duyulmaktadır.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin doğal kaynağı olarak meralar ũlkenin zenginliklerinden biridir. Devlet tarım faaliyetleri yoluyla tahıl ve hayvancılığa büyük önem vermekte ve bu alanda büyük teşvikler sunmaktadır. Devletin tarım ve hayvancılık politikası tarım alanlarının rasyonel ve sürdürülebilir kullanımını sağlama, çevreyi koruyarak gerek hayvancılık gerekse organik tarım ũrünlerinin elde edilmesini sağlamak olarak özetlenebilir (Alenova, 2009:162).

Kazakistan'ın karşı karşıya olduğu problemlerden bazıları tarımsal kalkınmadan rekabetçi bir ekonomi oluşturmak da dahil olmak üzere endüstriyel kapasitenin tam olarak kullanılmasını sağlamak ve ũlkede yürürlükte olan Arazi Kanununun bazı normlarına ilişkin moratoryumun kaldırılmasını sağlamak, tarım arazilerinin kullanımının ekonomik dolaşımına sokulması için yeni yaklaşımların geliştirilmesi ve yasal düzenlemelerde gerekli değişikliklerin yapılması ve hayvancılığın geliştirilmesi için otlak alanlarının kullanımını iyileştirilmesini sağlamaktır (Dyusyupova, 2009:202).

3.1 Tarım Topraklarının Yabancılara Kiralanması ve Satılması

Tarım arazilerinin büyük çoğunluğunun devlet mũlkiyeti altında olmasına yönelik idari yapı, doğal kaynakların ve toprağın etkin kullanımını sağlayamamış, modern dünyadaki çevre uygulamalarıyla birlikte tarım arazilerinin uygun şekilde korunamamıştır. Ancak bu durum, tarım arazileri üzerindeki devlet mũlkiyetinin mutlak olarak reddedilmesine veya özel mũlkiyet hakkının genişletilmesine zemin oluşturamaz (Kosanov, 2009:187).

Tarım arazilerinin rasyonel kullanımı, altyapının geliştirilmesi, sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uygun olarak otlak alanlarının bozulmadan korunması amacıyla 20 şubat 2017'de mera yasası yürürlüğe girmiştir (Abdirayim, 2016:38).

Arazinin kamu için önemine ve arazi kullanıcılarının özel bileşimine bağlı olarak tarım arazilerinin kamu mũlkiyetinde yer alan bir kısmının kullanıcılarına özel mũlkiyet hakkının tanınması amacıyla yasalarda değişiklik yapılmak istenmiş ancak yasalarda bu yönde yapılmak istenen değişiklik girişimi 2016 ve 2019 yıllarında halkın büyük tepkisine neden olmuş ve ũlke genelinde protesto gösterilerine neden olmuştur. Halkın yapılmak istenen değişikliklere ilişkin olumsuz tepkisinin temel sebebi olumsuz tarım arazilerini kullananlar arasında ya yabancı uyruklu kimseler ya çok uluslu yabancı şirketlerin olmasından kaynaklanmaktaydı. Tarım arazilerinin mũlkiyetinin yabancı kişilere veya şirketlere satışı konusunda halkın negatif yaklaşımı sebebiyle yabancılara gayrimenkul satışı belli bir döneme kadar dondurulmuştur. Ancak, 13 Mayıs 2021 tarihinde

kabul edilen kararname ile ülkenin tarım topraklarının yabancılara satışı ve kiralanması tamamen yasaklanmıştır. Daha önceden kiralanmış araziler üzerindeki kira ilişkisi korunarak bu sözleşmelerin de sürenin hitamına kadar devam edeceği fakat sürenin bitiminden itibaren yenilenmeyeceği kabul edilmiştir.

Tarım arazilerinin satışını ve kiralanmasını yasaklayan kararnameden başka ayrıca Kazakistan'da yabancıların taşınmaz niteliğindeki ev, daire gibi gayrimenkulleri de satın almaları mümkün değildir.

3.2. Uyruk Değişiminin Taşınmaz Mülkiyeti Edinimi Üzerine Etkisi

Bir yabancı uyruklu kimsenin Kazakistan vatandaşı bir kimse ile evlenmesi halinde Kazakistan vatandaşlığını 3 yıl sonra kazanabilmekte ancak bu sayede Kazakistan vatandaşı olduktan sonra taşınmaz mal edinme hakkına sahip olmaktadır. Kazakistan vatandaşı olan bir kimsenin asıl vatandaşı olduğu ülkenin vatandaşlığından da ayrılması gerekmektedir. Zira Kazakistan'da çifte vatandaşlık kabul edilmemektedir. Anne veya babasından biri yabancı uyruklu olan bir çocuk ise 10 yaşına kadar Kazakistan vatandaşı kabul edilmekle birlikte 10 yaşına geldiği zaman hangi devletin vatandaşı olduğunu ailesinin seçmesi zorunlu olup eğer Kazakistan Devleti vatandaşlığı seçilmesi halinde de diğer devlet vatandaşlığından ayrılması zaruridir.

Kazakistan vatandaşı olan bir kimsenin daha sonra Kazakistan vatandaşlığından çıkması halinde ise sahip olduğu taşınmazlar konusu ise kişinin en son hangi devletin uyruğunda olmasına paralel olarak çözümlenmektedir.

SONUÇ

Türkiye'de farklı siyasi iktidarların ekonomik endişelerle yabancıların gayrimenkul edinmesine ilişkin hukuki kuralları değiştirme arzusu hep var olagelmıştır. Yabancılara taşınmaz mal edinme hakkı Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarda verilmezken bir anlamda ekonomik ve siyasi gücün yitirildiği dönemde batılı devletlerin baskısı sonucu imzalanan Islahat Fermanından sonra başlayan batıya açılma prensibi ile birlikte yabancılara Osmanlı Devleti'nde taşınmaz edinme hakkı verilmiştir. Cumhuriyet döneminde ise bu hak karşılıklılık ilkesi üzerine bina edilerek ve de sınırlı olarak yabancılara tanınmış, 1982 Anayasası döneminde ve özellikle son yirmi yılda ise Anayasa Mahkemesi kararları ile kabul edilen birçok yasal düzenlemede neredeyse idareye sınırsız yetki tanınması, yabancıların edinebileceği toprağın devletin vazgeçilmesi imkânsız temel bir unsuru, egemenlik ve bağımsızlığın simgesi olması hasebiyle gayrimenkulün sınırlarının belirli bir miktarı aşması, müteakabiliyet ilkesinin gözetilmesi gibi iptal gerekçelerine rağmen 2012 yılında yapılan düzenleme ile belki de Cumhuriyet döneminde en geniş surette yabancıların taşınmaz edinmesine imkan veren bir döneme girilmiştir. Yabancıların toprak edinmesine imkân veren veya bu hakkı daha da genişleten hukuki düzenlemelerin ekonomik gayelere matuf olarak yapılması esef vericidir.

Bir devletin meydana gelmesini sağlayan unsurlar bakımından ülke ile millet arasında yakın ilişki olup ülke esas itibariyle milletin fertlerine aittir. Tarihte Filistin Devleti rneğinde olduğu gibi bu hükümlerden yararlanarak toprak alan yabancuların o bölgelerde etkinlik kazanarak taşınmazın yer aldığı devlet aleyhine faaliyetler bulunduğu da tarihsel bir gerçektir. Mütekabiliyet esasının aranmaması sebebiyle yabancular kısa sürede büyük ölçekte memleketimizde mülk edinmiŐler ve bu süreç zaman içinde artarak devam etmektedir. Devleti koruyup onun devamlılığını sağlamak esastır. Hiçbir düşünce Türk milli menfaatleri karşısında himaye göremez ve mütekabiliyetin olmadığı yerde eŐitlikten söz edilemez. Devletin, lke denilen asli maddi unsuruyla olan ilişkisi olmasına binaen toprak edinme konusundaki mütekabiliyet, başka konulardaki mütekabiliyet esasından farklı anlam taşır ve hiçbir ülke vatandaşı ve tüzel kiŐisi Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından daha ayrıcalıklı kılınamaz.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin mülkiyet hakkına ilişkin düzenlemesi yabancıya mülkiyet hakkı tanınıp tanınmaması konusundaki Devletin muhtariyetini denetlemeye imkân sağlamamakta, düzenleme Şayet ilgili akit devlet mülkiyet edinimine izin vermişse ancak sözleşme kapsamında mülkiyet hakkına yönelik ihlallerin denetlenmesine imkan sağlamaktadır.

Her devletin ülkesindeki taşınmazlar üzerinde yabancı uyruklu kimselere vereceği aynı haklar onun egemenlik hakkı ile yakın ilişki bulunmaktadır. Türkiye’de Cumhuriyet döneminde yapılan yasal düzenlemelerde yabancı uyruklu kimselere taşınmaz edinme konusunda sürekli bir geniŐleme söz konusu iken Kazakistan Devleti’nde ise bu politika aksi yönde olmuştur. Günümüzde bazı kısıtlamalar olmakla birlikte Türkiye’de yabancular taşınmaz edinebilirken Kazakistan’da yabancular taşınmaz mal edinmesi yasaktır. Kazakistan ancak kendi vatandaşlarına taşınmazlar üzerinde mülkiyet hakkını sunmaktadır.

Yabancılara sağlanan taşınmaz edinme hakkı yoluyla yabancı mülkiyetine geçen taşınmazların her ne kadar ihtiyaç olması halinde teorik olarak kamulaştırma veya devletleŐtirme yoluyla tekrar devlet mülkiyetine geçirilme ihtimali her zaman olsa da bir defa bu hakkın verilmesiyle artık bu egemenlik hakkı konuyu tek taraflı olarak devletin hakimiyet sahasından çıkarak en azından ikili bazen de çok taraflı bir sorun haline getirmesi ihtimalini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle yabancılara taşınmaz satışı mevzuu ülkeye döviz girişini sağlamaya yönelik ekonomik politikalarla değil basiretli, milli uluslararası politika temelleri üzerinde bina edilmesi gereken bir konudur.

KAYNAKÇA

- Akyılmaz, B. (1998). Milli Egemenlik Kavramının Gelişimi, GÜHFD, İhsan Tabakçıoğlu'na Armağan, CII, S.1-2.
- Abdirayim, B. J. (2016). Arazi hukuku, Kazakistan Cumhuriyeti'nde Arazi Kullanımının ve Kiralanmasının Uluslararası Yasal Yönleri, Sayı 10. Karağandı: RİO "Bolaşak Yayınevi".
- Alenova, A. H. (2009). Toprak Hakkının Ortaya Çıkmasının Nedenleri, Monografi Astana.
- Altuğ, Y. (1976). Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 482, Dördüncü Bası, İstanbul.
- Anayasa Mahkemesinin 13.06.1985 tarihli ve E. 1984/14, K. 1985/7 sayılı kararı.
- Anayasa Mahkemesinin 14.03.2005 tarihli ve E. 2003/70, K. 2005/14 sayılı kararı.
- Anayasa Mahkemesinin 11.04.2007 tarihli E. 2006/35, K. 2007/48 sayılı kararı.
- Arsal, S. M. (1943). Türk Tarihi ve Hukuku İslamiyet'ten Evvelki Devir, İstanbul.
- Başgil, A. F. (1947). "Devletin Ülke Unsuru", İHFM, İstanbul, C. 13, S. 4, s. 1261-1281.
- Cin, H. (1978). Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Çelikel, A. (2004). Türk Hukukunda Yabancı Şirketlerin Taşınmaz Edinmelerine İlişkin Yeni Esaslar, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi, C.3, S.5, s.203-214.
- Demirli, Y., Ayyıldırım, K. (2016). Yabancıların Türkiye'de Taşınmaz Satışından Elde Ettikleri Kazançların Vergilendirilmesi, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 12, Y.12, S.1, s.195-212.
- Doğan, V. (2006). 29.12.2005 tarih ve 5444 Sayılı Kanun'a Göre Yabancıların Türkiye'de Gayrimenkul Edinmeleri, Prof. Dr. Fikret Eren'e Armağan, Yetkin Yay. ss. 479-491, Ankara.
- Dyusyupova, A. D. (2009). Tarım arazilerine özel mülkiyet hakkı: Monografi / ed. Bekturganov A. E.-UST - Kamenigorsk.
- Ekşi, N. (2012). Yabancıların Türkiye'de Taşınmaz İktisabı, Beta Yayınevi, İkinci Bası, İstanbul.
- Ertaş, Ş., Öztürk G.Y. (2017). Yabancıların Taşınmaz Edinmesindeki Gelişmeler ve Türkiye'deki Son Durum, MÜHF - Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Bülent Tahiroğlu'na Armağan, C.23, S.3, s. 441-484.
- Esmer, G. (1990). Mevzuatımızda Gayrimenkul Hükümleri ve Tapu Sicili, Kazancı Hukuk Yayınları No. 82, Beşinci Basım, İstanbul.
- Gelgel, G.Ö. (2003). Yabancıların Taşınmazlara İlişkin Mülkiyet ve Sınırlı Ayni Haklardan Yararlanmasında Mütakabiliyet İlkesi, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni (MHB), Yıl 23, ss. 405-422.
- Genç, Ş. (2014). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Yabancı Gerçek Kişilerin Taşınmaz Edinimi. Sayıştay Dergisi, 95, 77-90.
- Güloğlu, Y. (2010). Orman Mülkiyetinin Doğuşu ve Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemine Kadar Ormanlarla İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler. Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 10(2), 180-194.
- Kadı, F. (2014). Türkiye'de Yabancılara Gayrimenkul Satışı: Sektörel ve Bölgesel Bir İnceleme. Akademik Araştırmalar Dergisi, 62, 41-60.
- Korkut, L. (2015). Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye'de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 1 (2), 5-41.
- Kosanov, J. H. (2009). Toprak Mülkiyeti Ve Diğer Haklar, Astana.

- Nedjib, H. C. (1967). Osmanlı Devleti'nde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu, Çev. Halil Cin, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S.24. ss.247-274.
- Oğuzman, K., Seliçi, Ö. (1997). Eşya Hukuku, 7. Baskı., Filiz Kitabevi İstanbul.
- Önal A., Çapa S. (2016). Yabancı Ortaklı Joint Venture'ların (Ortak Girişimlerin) Türk Hukuku Uyarınca Taşınmaz Edinimleri, Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.2, S. 3, 63-86.
- Özel, S. (2012). Tapu Kanunu M. 35'te Yapılan Değişiklik Tasarısının Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Değerlendirilmesi, İstanbul Barosu Dergisi, Cilt 86, Sayı 2, ss. 37-70.
- Tekinalp, G. (2002). Türk Yabancılar hukuku, 7. Baskı, Beta, İstanbul.
- Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 2.3.1992, İlmî ve Kazai İçtihatlar Dergisi 1992, Yıl 32, S.376, s. 9115.
- Yılmaz, A. Ç. (2013). 6302 Sayılı Kanun Hükümleri Uyarınca Yabancı Gerçek Kişilerin Türkiye'de Taşınmaz Edinimi, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XVII, S.1-2, ss.1095-1126.

KAZAKİSTAN VE KIRGIZİSTAN'DA DEMOKRASİYE GEÇİŞ

Öğr. Gör. Dr. Osman KARACAN
Kastamonu Üniversitesi, İİBF, SBKY Bölümü

GİRİŞ

Dünyada önemli gelişmelerin yaşandığı yirminci yüzyılın sonlarında yaşanan gelişmelerin en önemlilerinden biri, belki de en önemlisi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ya da kısaca Sovyetler Birliği'nin dağılışıdır. Ekonomik ve siyasi konular başta olmak üzere Sovyetler Birliği içerisinde oldukça ciddi boyutlara ulaşan sorunlar neticesinde gerçekleşen dağılışı Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan oluşan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri için de bir dönüm noktası olmuş ve Sovyetler Birliği'nin resmen dağıldığının ilan edildiği 1991 yılı sonuna kadar birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan eden on beş ülke arasında bu ülkeler de yerlerini almışlardır. Bu durum bağımsızlığına kavuşan tüm ülkelerde olduğu gibi Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde de bağımsızlıklarının ilanından bu yana geçen otuz yıllık süreçte pek çok açıdan önemli değişim ve dönüşümlere neden olmuştur. Bu çalışmada, uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından geliştirilen başta bu çalışmada dikkate alınacak endeksler olmak üzere çeşitli demokrasi endeksleri verilerine göre Özbekistan ve Türkmenistan'a nazaran iyi bir grafik çizen Kazakistan ve Kırgızistan'ın bağımsızlıklarından bu yana geçen süre zarfında demokrasi seviyelerindeki değişim incelenecektir.

Bu çalışma kapsamında ilk olarak demokrasi kavramı ele alınacak ve demokrasinin günümüze kadar geçirdiği dönüşümden kısaca bahsedilecektir. İkinci olarak, ülkelerin ne derecede demokratik olduklarını anlamak için bugüne kadar ortaya konulan demokrasi ölçümü geliştirme çabalarına değinerek Kazakistan ve Kırgızistan'daki demokrasi seviyesini ortaya koymak için bu çalışmada dikkate alınacak olan Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) faaliyet gösteren bir sivil toplum kuruluşu olan Freedom House (Özgürlük Evi) tarafından geliştirilen Freedom House Endeksinin ve İngiltere merkezli Economist Dergisi'nin geliştirdiği Demokrasi Endeksinin (Democracy Index) kapsamaları, veri toplama yöntemleri ve metodolojileri hakkında bilgi verilecek ve aralarındaki farklar ortaya konulacaktır. Ayrıca, bu endekslere getirilen eleştiriler tartışılacak ve neden bu en-

dekslerin bu çalışma için seçildiği açıklanacaktır. Üçüncü olarak, otuz yıllık süre zarfında Kazakistan ve Kırgızistan'ın demokrasi seviyelerindeki değişim söz konusu endekslerin verileri ışığında analiz edilecektir. Bu ülkelerde demokrasinin durumunu ana hatlarıyla ortaya koyabilmek adına analiz aşamasında özellikle önemli skor farklılıklarının görüldüğü ve statü değişiminin yaşandığı yıllara odaklanılarak bu değişimlerin nedenleri tartışılacaktır. Sonuç bölümünde ise aralarında dikkate alınan göstergeler, veri toplama yöntemi ve metodolojik açıdan farklılıklar bulunan iki endeksin verileri arasındaki uyum ya da farklılıkların bir değerlendirmesi sunulacaktır.

1. DEMOKRASİ

Demokrasi, kökeni milattan önce 500 yıllarında Antik Yunanlılara kadar dayandırılan bir kavramdır (Dahl, 2015:9). Günümüze kadar önemli dönüşümler geçiren demokrasi kavramı günümüzde her ne kadar sık kullanılsa da tanımı üzerinde sağlam bir fikir birliğinden bahsetmek pek mümkün değildir. Zira bu kavramın yerli yersiz sıkça kullanımı bir anlam karmaşasına yol açmış ve bunca süre zarfında çokça tartışılan kavram kişilere farklı anlamlar ifade etmiştir.

Demokrasi kelimesinin kökeni Eski Yunancada halk anlamına gelen "demos" ve iktidar/yönetim anlamına gelen "kratos/kratein" kelimelerinin birleşimi olan "demokratia" kelimesine dayanmaktadır (Bollen, 1993:1208; Dahl, 2015:11). Dolayısıyla "halkın kendi kendini yönetmesi" en klasik demokrasi tanımı olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu tanım Antik Yunan'da dahi ideal bir demokrasi tanımı olarak teoride kalmış ve günümüze kadar dönüşümlere uğramıştır. Özellikle Atina kent devletlerinde uygulanan "demokratia" ilk doğrudan demokrasi denemesi olarak bilinse de o dönemde halkın tamamına mecliste fikir beyan etme ve oy kullanma hakkı tanınmamıştır. Nüfusun büyük kısmını oluşturan kadınlar ve kölelerin yanı sıra yerleşik yabancılar da bu haklardan mahrum bırakılmış olup yurttaş olarak nitelendirilen ve yalnızca halkın yaklaşık onda biri oranındaki on sekiz yaş ve üstü ve özgür olan anne ve babaların erkek çocukları bu haklardan yararlanabilmişlerdir (Çağla, 2015:32).

Ulus devletlerin doğuşuyla birlikte ise demokrasi dönüşüme uğramış ve halkın egemenlik haklarının halkın özgür, adil ve rekabetçi bir anlayışla gerçekleştirilen seçimlerle belli bir dönem için yetki verdiği temsilciler aracılığı ile kullanılmasını öngören ve günümüzde de en yaygın biçimde uygulanan demokrasi modeli olan temsili demokrasi modeli ön plana çıkmıştır. Özellikle her vatandaşın her konuda görüşlerini ifade etmesinin mümkün olmadığı günümüz kalabalık toplumları ve günümüz sorunlarının her vatandaş tarafından kavranamayacak kadar karmaşık olduğu veya teknik bilgi gerektirdiği dikkate alındığında pek çok siyaset teorisyeni tarafından da demokrasinin en pratik uygulanma biçimi olduğu savunulan bu modelde halk oldukça minimal bir role sahiptir. Halkın görevi neredeyse seçim sandığına gitmekle sona ermekte ve halk bir sonraki seçime

kadar yetkilerini temsilcilerine devretmektedir. Temsili demokrasi modelinde, her ne kadar temsilcinin dikkat etmesi gereken en önemli konu iktidarın halka ait olduğunun unutulmaması olsa da temsilcilerin seçim öncesinde halka verdikleri vaatleri unutup halkın beklenti ve taleplerine uygun hareket etmedikleri, hatta tam aksine hareket ettikleri ve böylece kendisine oy verenleri ciddi hayal kırıklıklarına uğrattıkları gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, vatandaşları sadece belirli aralıklarla yapılan seçimlerde temsilcilerini seçmekle görevli kişiler haline dönüştürerek onları karar alma ve politika oluşturma süreçleri dışında bırakan, halkın beklenti ve taleplerinden oldukça uzak alınan kararlar nedeniyle halkın temsilcilere ve temsili kurumlara olan güvenini sarsan ve halkın seçimlere katılma oranını da olumsuz şekilde etkileyen durumlar egemenliğin halka ait olduğu bir yönetim modelinden söz etmeyi oldukça zorlaştırmaktadır.

Ulus devletleri başta siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel olmak üzere pek çok açıdan ciddi derecede etkileyen küreselleşme de demokrasiyi yeni bir dönüşüm sürecine zorlamış ve uluslar üstü kurumların da yönlendirmeleri ve talepleri neticesinde temsili demokrasiyi güçlendirme, halkın siyasal ve yönetsel süreçlere katılımını artırma ve doğrudan demokrasi uygulamasına imkân tanıyan mekanizmaların çeşitliliğini geliştirme ve mevcut uygulamaların kalitesini yükseltme çabaları dikkat çekmeye başlamıştır. Kısacası, uygulamada güç olan halkın tamamının iradesini tam olarak yansıtan ideal yönetim biçimine yaklaşmaya yönelik çabalar artmıştır. Bu bakımdan üzerinde anlaşılan tek bir tanımı olmayan demokrasi kavramı bir ideali ifade etmektedir.

1.1. Demokrasi Seviyesinin Ölçümü

Üzerinde anlaşılan tek bir tanımı olmayan demokrasi kavramının seviyesinin ölçümü de kolay değildir. Buna rağmen ülkelerin ne derece demokratik olduklarını anlamak adına bu doğrultuda önemli çabalar ortaya konmuştur. Örneğin, Robert Dahl 1971 tarihli "Poliarşi: Katılım ve Muhalefet (Polyarchy: Participation and Opposition)" başlıklı çalışmasında bir toplumda demokrasinin varlığından söz edilebilmesi için en az şu sekiz karakteristik özelliğin bulunması gerektiğini belirtmiştir (1971:3):

1. Örgüt kurma ve bunlara katılma özgürlüğü,
2. İfade özgürlüğü,
3. Oy kullanma hakkı,
4. Kamu görevlerine katılabilme hakkı,
5. Siyasi liderlerin seçmenin desteğini ve oyunu kazanmak için yarışabilme hakkı,
6. Alternatif haber alma kaynaklarının varlığı,
7. Serbest ve adil seçimler,
8. Hükümet politikalarını seçmenlerin oylarına ve diğer tercihlere dayandırarak hareket edecek kurumların varlığı.

Dahl'ın "çoğunluğun egemenliği" anlamına gelen Poliarşi çalışması ölçüm endeksi geliştirme çalışmalarını hızlandırmıştır (Skidmore & Bound, 2008). Özellikle de 1990'lı yıllarda bu çalışmalar yoğunlaşarak çoğunlukla karşılaştırmalı ülke incelemesi temeline dayanan çeşitli ölçüm endeksleri geliştirilmiştir. Arat Demokrasi Endeksi (1991), Bollen Liberal Demokrasi Endeksi (1993), Banks Demokrasi Endeksi (1994), Poe ve Tate Demokrasi Endeksi (1994), Przeworski Demokrasi Endeksi (1997) ve Vanhanen Demokrasi Endeksi (1997) bu endekslerden yalnızca birkaçıdır. Bu endeksler Dahl'ın işaret ettiği demokrasi göstergeleri de içermekle birlikte farklı ölçüm araçları kullanmıştır. Örneğin, Arat (1991) siyasi katılım, kapsam, rekabet ve hükümet zorlaması/baskısı gibi dört unsuru; Banks (1994) adaylık sürecindeki rekabeti, hükümetin etkinliği, meclislerin yasama etkinlikleri, yasama yetkisine sahip olanların seçimi ve parti meşruiyeti kriterlerini; Bollen (1993) siyasi özgürlükler (basın özgürlüğü, muhalefet gruplarının özgürlüğü ve hükümet yaptırımları) ve halk egemenliği (seçimlerin adil olması, yürütmenin seçimi ve yasamanın seçimi) göstergelerini; Vanhanen (1997) ise seçim süreçlerindeki katılım ve rekabet boyutunu dikkate almıştır. Yukarıda bahsedilen endekslerin tamamı bireysel araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir ancak bu endeksler şu an kullanılmamaktadır.

Bireysel araştırmacılar tarafından geliştirilen endekslerin yanı sıra uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından da geliştirilen ve dünya çapında pek çok ülkenin demokrasi seviyesini ölçen endeksler mevcuttur. Bu endekslerden bazıları şunlardır: ABD'de faaliyet gösteren bir sivil toplum kuruluşu olan Freedom House tarafından geliştirilen ve araştırma sonuçlarının 1972 yılından bu yana yıllık olarak yayımlandığı Freedom House Endeksi¹; 1974 yılında Ted Robert Gurr tarafından geliştirilen ve Polity I (Gurr, 1974), Polity II (Gurr, 1990), Polity III (Jagers vd., 1995), Polity IV (Marshall vd., 2002) ve şu an geliştirme aşamasındaki Polity V şeklinde incelenen ülke sayısının giderek arttığı aşamaları olup araştırma sonuçlarının ABD'de bir düşünce kuruluşu olan Sistemik Barış Merkezi (Center for Systemic Peace - CSP) tarafından yayınlanan Polity Endeksi²; İsveç merkezli Uluslararası Demokrasi ve Seçim Yardımı Enstitüsü (International Institute for Democracy and Electoral Assistance - International IDEA) tarafından geliştirilen ve 1975 yılından bu yana ülkelerin demokrasi skorlarının yıllık olarak açıklandığı Küresel Demokrasi Durumu Endeksi (Global State of Democracy [GSoD] Indices)³; 1998 yılında ilk kez pilot olarak uygulanan ve Avusturya Viyana merkezli Demokrasi Derecelendirme Derneği (Democracy Ranking Association) tarafından geliştirilen ancak araştırma raporunun en son 2016 yılında yayımlandığı Demokrasi Derecelendirmesi (Democracy Ranking)⁴; İngiltere Londra merkezli haftalık haber, uluslararası ilişkiler, siyaset ve ekonomi dergisi olan Economist Dergisi bünyesindeki bir araştırma ve analiz şirketi olan Economist İstihbarat Birimi (Economist Intelligence Unit - EIU) tarafından geliştirilen ve araştırma

1 Bakınız; <https://freedomhouse.org/>

2 Bakınız; <https://www.systemicpeace.org/polityproject.html>

3 Bakınız; <https://www.idea.int/>

4 Bakınız; <http://democracyranking.org/wordpress/>

sonuçlarının 2007 yılından bu yana yıllık olarak yayınlandığı Demokrasi Endeksi (Democracy Index)⁵; ve İsveç Gothenburg Üniversitesi bünyesinde 2014 yılında kurulan Demokrasi Çeşitleri Enstitüsü (Varieties of Democracy Institute - V-Dem) Siyaset Bilimi Bölümü tarafından geliştirilen ve araştırma sonuçlarının 2017 yılından bu yana yıllık olarak yayınlandığı Demokrasi Çeşitleri Endeksi (V-Dem Index)⁶.

Uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından geliştirilen demokrasi ölçüm endekslerinde birbirinden farklı göstergeler dikkate alınarak ve farklı metotlar kullanılarak ölçüm yapılmaktadır. Örneğin, Polity Endeksinde siyasi katılım rekabeti, siyasi katılımın düzenlenmesi, yöneticilerin göreve getirilmesi sürecindeki rekabet, yöneticilerin göreve getirilmesi sürecinin açıklığı ve yürütme üzerindeki sınırlamalara ilişkin göstergeler; Küresel Demokrasi Durumu Endeksinde temsili hükümet (hilesiz seçimler, kapsayıcı oy hakkı, özgür siyasi partiler, seçilmiş hükümet), temel haklar (adalete ulaşım, sivil özgürlükler, toplumsal haklar ve eşitlik), hükümet üzerindeki denetim (etkin meclis, yargı bağımsızlığı, medya bütünlüğü), kamu idaresinin tarafsızlığı (yolsuzluğun olmaması, öngörülebilir uygulamalar) ve katılım eğilimi (sivil toplum katılımı, seçimlere katılım, doğrudan demokrasi, yerel demokrasi) olmak üzere beş ana başlık altında on altı gösterge; Demokrasi Derecelendirmesinde siyasi sistem, sosyoekonomik açıdan ve eğitim açısından toplumsal cinsiyet eşitliği, ekonomik sistem, bilgi toplumu, araştırma ve eğitim, sağlık sistemi ve çevresel sürdürülebilirlik olmak üzere altı ana gösterge; Demokrasi Çeşitleri Endeksinde ise seçim süreçlerinde uygulanan demokrasi, liberal demokrasi, katılımcı demokrasi, müzakereci demokrasi ve eşitlikçi demokrasi olmak üzere beş ana başlık altında 400'den fazla gösterge dikkate alınmaktadır.

Bu çalışmada Kazakistan ve Kırgızistan'ın bağımsızlıklarından bu yana demokratik açıdan dönüşümünün analizi ve son durumlarının ortaya konması için Freedom House Endeksi ve Demokrasi Endeksi kullanılmıştır. Aşağıda bu endekslerin hangi göstergeler üzerinden ölçüm yapmayı tercih ettiklerini, hangi veri toplama yöntemlerini kullandıklarını ve hangi metodolojileri izledikleri hakkında bilgi verilerek benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulacaktır. Sık, bazen de oldukça sert, eleştiriler alan bu endekslerin eleştirilen boyutları da tartışılacaktır. Eleştiri almalarına rağmen bu iki endeksin her yıl Orta Asya ülkeleri dâhil olmak üzere dünya çapında çok sayıda ülkenin demokrasi seviyesini ortaya koymaya devam etmesi, sadece siyaset bilimciler tarafından sıkça başvurulmuş değil aynı zamanda siyasetçiler, basın kuruluşları, Dünya Bankası ve Birleşmiş Millet gibi uluslar üstü organizasyonlar ve demokrasi, özgürlükler ve insan hakları gibi konularda araştırma ve savunuculuk yapan sivil toplum kuruluşları tarafından da yakından takip edilen ve ülkeler arası ilişkileri de etkileyen en önemli endekslerden olmaları ve ülkelerin demokratik dönüşümünün anlaşılmasını daha kolay hale getirerek bize güçlü fikirler veriyor olmaları bu çalışma için tercih sebebi olmuştur.

5 Bakınız; <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>

6 Bakınız; <https://www.v-dem.net/en/>

1.2. Freedom House Endeksi

Freedom House, dünya çapında demokrasinin gelişmesi, özgürlüklerin artması ve insan haklarının geliştirilmesi amacıyla kurulan ABD merkezli bir sivil toplum kuruluşudur. İkinci Dünya Savaşı'nın ortasında 1941 yılında kurulan ve o dönem faşizme karşı mücadeleyi teşvik eden Freedom House, 1950'lerde Özgürlük Bilançosu başlığı altında siyasi eğilimlerin ve bunların bireysel özgürlükler üzerindeki etkilerinin değerlendirildiği yıllık incelemelere başlamıştır. 1972 yılında ise Karşılaştırmalı Özgürlük Çalışması adlı yeni ve daha kapsamlı bir çalışma başlatmış ve Washington Üniversitesi'nden bölgesel araştırmalar konusunda uzman olan Raymond D. Gastil tarafından dünyada demokratikleşme sürecini analiz etmek amacıyla bir endeks geliştirilmiştir. Ülkeleri siyasi haklar ve sivil özgürlükler üzerinden değerlendirmeye tabi tutan söz konusu endeksin verileri Dünyada Özgürlük (Freedom in the World) başlıklı raporla 1972 yılından bu yana yıllık olarak yayınlanmaya devam etmektedir. 1972 yılını kapsayan raporda 151 ülke ve 45 bölgenin durumu analiz edilirken, 2020 yılının değerlendirildiği raporda 195 ülke ve 15 bölgenin son durumu ortaya konmuştur⁷.

Freedom House Endeksinin ölçüm kriterleri büyük ölçüde 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nden türetilmiştir. Bu nedenle coğrafi konumuna, etnik veya dini yapısına ya da ekonomik gelişme seviyesine bakılmaksızın tüm ülkeler ve bölgeler aynı kriterler üzerinden analiz edilmekte ve hükümetler veya hükümet performanslarından ziyade bireylerin sahip olduğu gerçek dünyadaki hak ve özgürlükler değerlendirilmektedir. Yani Freedom House, bireysel hakların yasalarla güvence altına alınmasının yeterli olduğuna inanmamaktadır. Dolayısıyla ülkeler değerlendirilirken fiili uygulamalara daha fazla önem verilerek hem yasalar hem de fiili uygulamalar dikkate alınmaktadır⁸.

1989 yılına kadar Gastil tarafından üretilen endeks verileri bu yıldan sonra bir analiz ekibi tarafından üretilmeye devam etmiştir. Söz konusu endeks verileri günümüzde kurum içi ve kurum dışı analistler ve akademik kuruluşlar, düşünce kuruluşları ve insan hakları kuruluşlarından uzman danışmanlardan oluşan bir ekip tarafından üretilmektedir. 2020 yılına ilişkin rapor 125'den fazla analist ve 40'a yakın danışman tarafından hazırlanmıştır. Ülkeler ve bölgeler öncelikle basında çıkan haberler, akademik analizler, sivil toplum kuruluşlarından gelen raporlar ve saha araştırması dâhil olmak üzere çok çeşitli kaynaklar kullanılarak o ülkeden sorumlu analistler tarafından değerlendirilir ve bu analistler ülke skorlarını içeren taslak raporları hazırlarlar. Analistlerin önerdiği puanlar, bölgelere göre düzenlenen ve Freedom House personeli ile uzman danışmanların katıldığı bir dizi değerlendirme toplantısında tartışılır. Ülke ve bölge skorları eğer bir önceki yıldan ciddi bir farklılık gösterirse daha titiz bir değerlendirme yapılır ve nihai puan belirlenir.⁹

7 Bakınız; <https://freedomhouse.org/about-us> ; <https://freedomhouse.org/about-us/our-history>

8 Bakınız; <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology>

9 Bakınız; <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology>

Freedom House, ülkelerin ve bölgelerin skorlarını ve statülerini siyasi haklar başlığı altında sıralanan göstergeler üzerinden saptamaktadır. Bu iki başlık da alt başlıklara ayrılmıştır ve her alt başlık da değişen sayıda göstergeler içermektedir. Siyasi haklar başlığı altındaki şu 3 alt başlıkta 10 gösterge bulunmaktadır:

1. Seçim süreci (3 gösterge: yürütmenin seçimi, yasamanın seçimi, seçim çerçevesi),
2. Siyasi çoğulculuk ve katılım (4 gösterge: parti sistemi, rekabet, siyasi tercihleri kullanma özgürlüğü, azınlıkların oy hakları),
3. Hükümetin işlevselliği (3 gösterge: yolsuzluk, şeffaflık, seçilmiş yetkililerin uygulamada yönetme yeteneği).

Sivil özgürlükler başlığı altında ise şu 4 alt başlıkta 15 gösterge yer almaktadır:

1. İfade ve inanç özgürlüğü (4 gösterge: medya, din özgürlüğü, akademik özgürlük, özgür şekilde özel tartışmalar),
2. Örgütsel haklar (3 gösterge: özgür toplanma, sivil gruplar, işçi sendikaları),
3. Hukukun üstünlüğü (4 gösterge: bağımsız yargıçlar ve savcılar, yargı süreci, suç ve düzensizlik, yasal eşitlik),
4. Kişisel özerklik ve bireysel haklar (4 gösterge: hareket özgürlüğü, mülkiyet hakları, kişisel haklar ve aile hakları, ekonomik sömürüye maruz kalma).

Her bir gösterge soru haline getirilerek 0 ile 4 arasında puanlanmakta ve böylece siyasi haklar 40 puan, sivil özgürlükler ise 60 puan üzerinden değerlendirilerek toplamda 100 puan üzerinden ülkelerin ve bölgelerin dünya sıralamaları belirlenmektedir. Tüm göstergelerden 0 puan alan bir ülke olursa o ülkenin puanı ise -4 olarak belirlenmektedir. Siyasi haklara ilişkin toplam puan ile sivil özgürlüklere ilişkin toplam puanın ortalaması alınarak ise ülkelerin ve bölgelerin özgürlük statüleri şu şekilde kategorize edilmektedir¹⁰:

1. Özgür,
2. Kısmen özgür
3. Özgür değil.

2019 yılının değerlendirildiği 2020 raporuna kadar, ülkelerin ve bölgelerin özgürlük statülerini belirlemek için ayrıca 1 ile 7 arasında puanlamanın yapıldığı sistem uygulanmıştır. Buna göre siyasi haklar ve sivil özgürlükler ana başlıklarının her biri 1 ile 7 arasında puanlandırılmış ve bu iki başlıktan alınan toplam puanın yarıya bölünmesi ile ülkelerin ve bölgelerin statüleri belirlenmiştir. 1 en yüksek dereceyi belirtirken 7 en düşük dereceyi temsil etmiştir. 1.0 ile 2.5 arasında puan alan ülkeler ve bölgeler özgür, 3.0 ile 5.0 arasında puan alanlar kısmen özgür ve 5.5 ve 7.0 arasında puan alanlar ise özgür değil şeklinde kategorize edilmiştir. 1 ile 7 arasındaki puanlama hala yapılsa da bu puanlama artık raporlarda

¹⁰ Bakınız; <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology> ; <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/faq-freedom-world>

yer almamakta ancak ham data olarak Freedom House web sitesinden ulaşılabilir. mektedir.

Özgür, kısmen özgür ya da özgür değil kategorilerinden her biri mevcut puanların geniş bir bölümünü kapsamaktadır. Bu nedenle aynı kategori içindeki ülkeler veya bölgeler, özellikle de kategorilerin her iki ucundakiler arasında, haklar ve özgürlükler bakımından oldukça farklı durumlara sahip olabilir. Örneğin, özgür ülkeler kategorisinin en tepesindeki ülke ile en altındaki ülke arasında siyasi haklar ve sivil özgürlükler açısından farklılıklar mevcuttur. Ayrıca, bir ülkenin özgür ülkeler kategorisinde yer alması o ülkenin tam anlamıyla bir özgürlüğe sahip olduğu ya da ciddi sorunlardan yoksun olduğu anlamına gelmemekte olup sadece özgür olan bazı diğer ülkelere ya da kısmen özgür ve özgür olmayan ülkelere nazaran daha fazla özgürlüğe sahip olduklarını göstermektedir¹¹.

1.3. Economist Dergisi Demokrasi Endeksi

Daha çok bireysel özgürlüklere odaklanan ve ülkelerin ve bölgelerin özgürlük seviyesini ölçerken aynı zamanda demokrasi seviyesini de ölçtüğünü varsayan ve araştırmacıların genellikle verilerini demokrasinin ölçümü için kullandığı Freedom House Endeksinin aksine Economist Dergisi tarafından geliştirilen Demokrasi Endeksi özgürlük ve demokrasi kavramlarının eş anlamlı olmadığı görüşü doğrultusunda geliştirilmiştir (Kekic, 2007). Economist İstihbarat Birimi Ülke Tahminleri Bölümü Direktörü Kekic'e göre (2007) özgürlük ve demokrasinin eş anlamlı görülmesinin nedeni demokrasinin özgürlüğü kurumsallaştıran ve dolayısıyla nihai olarak koruyan bir dizi uygulama ve ilke olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Demokrasi Endeksi, özgürlüğü demokrasinin temel bir bileşeni olarak kabul etmektedir ancak ülkelerin demokrasi seviyesinin ölçümü için yeterli bulmamaktadır. Dolayısıyla Freedom House endeksinin siyasi haklar ve sivil özgürlükler üzerinden yaptığı demokrasi ölçümünün de yeterli olmadığı görüşü temel alınmıştır. Bu doğrultuda Demokrasi Endeksi şu 5 kategori temelinde geliştirilmiştir (Democracy Index 2020 Raporu, s.56):

1. Seçim süreci ve çoğulculuk,
2. Sivil özgürlükler,
3. Devlet fonksiyonları,
4. Siyasi katılım,
5. Siyasi kültür.

2020 yılında 165 ülke ve 2 bölgenin değerlendirildiği Demokrasi Endeksi, ülkelerin ve bölgelerin demokrasi seviyelerini 5 kategori altında yer alan toplam 60 gösterge üzerinden ölçmektedir. Her bir kategori 0 ile 10 arasında puanlandırılmaktadır ve her kategoriden alınan puanların toplamının ortalaması alınarak ülkelerin ve bölgelerin skorları belirlenmektedir. Ülkeler, aşağıdaki kritik alanlarda 1 puan alamaması durumunda ise kategori puanlarında ayarlamalar yapılmaktadır:

¹¹ Bakınız; <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology>

6. Ulusal seçimlerin özgür ve adil olup olmadığı,
7. Seçmenlerin güvenliği,
8. Dış güçlerin hükümet üzerindeki etkisi,
9. Kamu politikalarının uygulanma kapasitesi.

İlk üç sorunun puanları 0 (veya 0,5) ise ilgili kategorideki (seçim süreci ve çoğulculuk veya devlet fonksiyonları) endeksten 1 puan (veya 0,5 puan) düşülür. 4 sorunun toplam puanı 0 ise, devlet fonksiyonları kategorisi endeksinden 1 puan düşülür. Nihai olarak ise ülkeler ve bölgeler skorlarına göre şu 4 kategoriye ayrılmaktadır (Democracy Index 2020 Raporu, s.57):

10. Tam demokrasiler (8-10 puan),
11. Kusurlu demokrasiler (6-8 puan),
12. Karma (hibrit) rejimler (4-6 puan),
13. Otoriter rejimler (4 puan ya da daha aşağısı).

Tam demokrasiler, temel siyasi özgürlüklere ve sivil özgürlüklere sadece saygı duymakla kalmayıp aynı zamanda demokrasinin gelişmesine elverişli bir siyasi kültür tarafından da desteklenmeye eğilimli ülkelerdir. Bu ülkelerde hükümet faaliyetleri tatmin edici düzeydedir. Medya bağımsızdır, çeşitlidir ve basında çok seslilik vardır. Etkili bir kontrol ve denge sistemi mevcuttur. Yargı bağımsızdır ve yargı kararları göz ardı edilmez. Demokrasinin işleyişinde sadece sınırlı sayıda sorunlar bulunmaktadır.

Kusurlu demokrasiler, seçimlerin özgür ve adil şekilde gerçekleştiği, medya özgürlüğünün ihlali gibi sorunlar olmasına rağmen temel sivil özgürlüklere saygı duyan ülkelerdir. Bununla birlikte, yönetim sorunları, az gelişmiş siyasi kültür ve düşük siyasi katılım gibi demokrasinin diğer yönlerinde önemli eksiklikler bulunmaktadır.

Karma rejimler, seçimlerin genellikle hem özgür hem de adil şekilde düzenlenmesini engelleyen ciddi usulsüzlüklerin yaşandığı ülkelerdir. Muhalefet partileri ve adayları üzerinde ciddi bir hükümet baskısı olabilmektedir. Siyasi kültürde, devlet fonksiyonlarında ve siyasi katılımında kusurlu demokrasilere göre daha ciddi zayıflıklar vardır. Yolsuzluk yayılma eğilimindedir ve hukukun güçlü bir üstünlüğünden bahsedilemez. Aynı zamanda sivil toplum da güçlü değildir. Genellikle, basın mensupları üzerinde ciddi bir baskı vardır ve yargı bağımsız değildir. Kısacası yukarıda bahsettiğimiz demokratik rejimlerin ve aşağıda bahsedeceğimiz otoriter rejimlerin özellikleri bir arada bulunmaktadır.

Otoriter rejimler ise siyasi çoğulculuğun ciddi ölçüde sınırlandırıldığı hatta yok olduğu ülkelerdir. Bu kategoriye giren ülkelerin çoğunluğu diktatörlükle yönetilmektedir. Demokrasinin bazı resmi kurumları mevcuttur ancak kuvvetli değildir. Seçimler yapılmayabilir, yapılırsa da özgür ve adil şekilde düzenlenmez. Sivil özgürlüklerin kötüye kullanımı ve ihlali durumları göz ardı edil-

mektedir. Medya devlete aittir veya iktidarla ilişkili kesimlerin kontrolündedir. Hükümete yönelik eleştirilerin bastırılması ve sansür uygulanması yaygındır. Bağımsız bir yargının varlığından söz etmek mümkün değildir (Demokrasi Endeksi 2020 Raporu, s. 57).

Demokrasi Endeksinde ülkelerin ve bölgelerin demokrasi seviyeleri belirlenirken, ağırlıklı olarak analistlerin ve uzman danışmanların görüşleri doğrultusunda hazırlanan Freedom House Endeksinden önemli bir fark olarak uzmanların değerlendirmelerinin yanı sıra mevcut olduğu durumlarda Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey) başta olmak üzere Gallup, Avrupa Barometresi (Eurobarometer), Asya Barometresi (Asian Barometer), Latin Amerika Barometresi (Latin American Barometer) ve Afrobarometresi (Afrobarometer) gibi bilinen ve çok sayıda ülkenin değerlendirildiği uluslararası kamuoyu araştırmaları ile ulusal kamuoyu araştırmalarının sonuçları da kullanılmaktadır. Kamuoyu araştırmalarının sonuçlarından ağırlıklı olarak siyasi katılım ve siyasi kültür kategorilerinde yararlanılırken, bazı kamuoyu araştırmalarının sonuçları da sivil özgürlükler ve devlet fonksiyonları kategorilerinde kullanılmaktadır. Kamuoyu araştırmalarının mevcut olmadığı ülkeler veya bölgeler söz konusu olduğunda ise benzer ülkeler ve bölgeler için yapılan araştırmalardan ve uzman değerlendirmelerinden faydalanılmaktadır (Demokrasi Endeksi 2020 Raporu, s. 58).

Öte yandan, Demokrasi Endeksi siyasi katılımı ülkelerin ve bölgelerin demokrasi seviyelerini belirlerken bir gösterge olarak dikkate almasına rağmen zorunlu oy uygulamasına bireysel hakları ihlal ettiği gerekçesi ile karşı çıkmaktadır. Söz konusu endekste, siyasi katılım demokrasinin önemli bir parçası olarak görülse de vatandaşların siyasi süreçlere istemedikleri halde katılmaya zorlanmalarının uygun olmayacağı ve katılmayarak memnuniyetsizliklerini dile getirme özgürlüğüne sahip olduklarının altı çizilmektedir. Yine de sağlıklı bir demokrasinin, vatandaşların kamusal yaşama özgürce karar verilmiş aktif katılımını gerektirdiği vurgulanmaktadır. Demokrasilerin vatandaşların kamusal tartışmalara, temsilcilerin seçimine ve siyasi partilere katılmaya istekli olduklarında gelişecekleri de belirtilmektedir. Bu geniş ve sürdürülebilir katılım anlayışının olmaması halinde ise demokrasinin küçük ve seçkin grupların bir koruyucusu haline geleceği ifade edilmektedir (Kekic, 2007).

2. ENDEKSLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Tüm diğer demokrasi ölçüm endeksleri gibi Freedom House Endeksi ve Economist Dergisi tarafından geliştirilen Demokrasi Endeksi de eleştirilerden kaçmamıştır. Her iki endeks de en doğru değerlendirmeleri yapmak için farklı veri toplama yöntemlerinden yararlandıklarını ve kapsamlı veriler eşliğinde değerlendirmelerini yaptıklarını belirtse de özellikle Freedom House endeksi şeffaflık ve objektiflik konusunda ciddi şekilde eleştirilmekte ve belirlenen ülke ve bölge skorlarının doğruluğunun ve geçerliliğinin olmadığı, raporların ciddi politik önyargılarla hazırlandığı iddialarına maruz kalmaktadır. Freedom House'a göre

daha kapsamlı kriterler üzerinden değerlendirme yapan Demokrasi Endeksi ise hem kapsamının genişliği hem de kullandığı veri toplama metodlarının çeşitliliğinin fazlalığı nedeniyle daha az eleştiriye uğramaktadır.

Söz konusu endekslerin eleştiri nedenlerinden birisi şeffaflıktan uzak olmalarıdır. Çok sayıda uzman tarafından yapılan değerlendirmeler sonucu hazırlandığı belirtilen endeksleri hazırlayan kişilerin kimler olduğuna dair yeterli bilginin olmaması eleştirilere neden olmaktadır. Bu kişilerin bağımsız çalışan akademisyenler mi yoksa bir kurum ve kuruluşa bağlı kişiler mi olduğunun belli olmadığı dile getirilmektedir. Ancak hem Demokrasi Endeksi hem de Freedom House Endeksi bazı diğer uluslararası kurum ve kuruluş endekslerinin aksine analistlerin ve uzmanların isimlerini ve ilgili olduğu ülke ya da bölgeyi açıklamakla birlikte kimi zaman bu kişilerin güvenlik gibi çekincelerinden dolayı şahsi talepleri doğrultusunda kimlik bilgilerini açıklamadıklarını belirtmektedir.

Şeffaflığa ilişkin diğer bir konu ise ülkelerin skorlarının belirlenmesi sürecine ilişkindir. Freedom House Endeksinde ülke puanları belirlenirken önce analistler ülke puanlarını içeren taslak raporlarını hazırlarlar, ardından ise puanların rasyonel ve orantılı olduklarından ve metodolojinin tutarlı bir şekilde uygulandığından emin olmak için hem o yıl hem de zaman içinde bölgedeki ve dünyadaki diğer ülkelerle karşılaştırılır. Freedom House personeli ile uzman danışmanların katıldığı toplantılarda tartışıldıktan sonra da kesinleştirilir. Bir önceki yıldan ciddi farklılık gösteren skorların ortaya çıkması durumunda ise raporun ülke analisti ya da analistleri tarafından ön yargılı hazırlanabilmesi gibi durumların önüne geçebilmek adına daha titiz bir çalışma yürütülür ve skorlarda değişiklikler yapılabilir. Ancak Freedom House bu değişikliklerin hangi nedenlerle yapıldığına ve hangi göstergelerde değişiklik yapıldığına dair bir açıklamada bulunmamaktadır (Coppedge vd., 2017: 10). Demokrasi Endeksinde ülke skorlarının belirlenme aşamasında ise uzman görüşlerinin yanı sıra mevcut olduğu durumlarda uluslararası ya da ulusal kamuoyu araştırmalarından faydalandığı, bu tür araştırmaların mevcut olmadığı durumlarda ise benzer ülkeler veya bölgeler için yapılan kamuoyu araştırmalarının dikkate alındığı belirtilmektedir. Fakat skorların saptanması sırasında uzman görüşünün mü yoksa kamuoyu araştırma sonuçlarının mü daha etkili olduğu gibi konular hakkında detay verilmemektedir.

Bu çalışmada dikkate alınan demokrasi endekslerin maruz kaldığı iddialardan bir diğeri ise endekslerin ABD veya Batı değerleri lehine önyargılı bir şekilde hazırlandığı iddiasıdır. Örneğin Freedom House'a yönelik olarak bu kuruluşun büyük oranda ABD hükümetinden sağlanan hibelerle finanse edildiği ve bu nedenle de ABD'nin iyi ilişkiler içinde bulunduğu ülkelere yüksek, ABD'nin ve müttefiklerinin menfaatine zarar veren ülkelere ise düşük puanlar verildiğine dair eleştiriler sıkça yapılmaktadır. ABD hükümetine kurumsal ve finansal olarak bu denli bağlı bir kuruluşun ise bağımsız bir sivil toplum kuruluşu olarak nitelendirilemeyeceği dile getirilmektedir (Giannone, 2010:75). Ancak Freedom House bu iddiaları reddederek ABD'nin müttefiklerini de eleştirdiklerini belirt-

mektedir. Son on yıllık Freedom House raporlarına bakıldığında ise ABD de artan eleştiriler almaktadır ve sıralamada ciddi bir düşüş içerisinde. Freedom House ayrıca demokrasi ölçüm göstergelerinin 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nden türetildiğini dile getirerek her ülke ve bölgeyi aynı göstergeler üzerinden değerlendirdiklerini ifade etmektedir¹².

Daha ciddi bir eleştiri konusu ise söz konusu endekslere ilişkin subjektiflik iddiasıdır. Högström'ün (2013:38) belirttiği üzere demokrasi ölçümü için kullanılan göstergeler iki kategoriye ayrılabilir: objektif (nesnel) kriterler ve subjektif (öznel) kriterler. Örneğin seçmen katılımı kriterinin istatistiksel veri olması nedeniyle objektif bir şekilde ölçülebilmesi mümkündür. Fakat seçim adaleti gibi bir kriterin ölçümü ancak uzmanların görüşleri doğrultusunda belirlenebilmektedir. Bu tür subjektif bir yargıya dayanan ve verilerin sadece gözlemlenmesiyle toplandığı ölçümlerin diğer araştırmacılar tarafından tekrarlanması da pek kolay değildir. Bu nedenle bu tür ölçümlerin bilimsel gibi görüldüğünü ancak subjektif olduğunu ve dolayısıyla yeterince hatta hiç güvenilir olmadığını iddia edenler de mevcuttur¹³. Bu çalışmada dikkate alınan her iki endeks de tüm demokrasi ölçüm endeksleri gibi subjektif kriterler içermesi nedeniyle eleştirilere maruz kalmaktadır.

Tüm bu eleştirilere rağmen demokrasi kavramının herkesin üzerinde anlaşılabilir ve net bir tanımının olmaması ve demokrasinin bazı özelliklerinin objektif göstergelerle ölçülmesinin mümkün olmadığı göz önünde bulundurulduğunda Economist Demokrasi Endeksi ve Freedom House Endeksi önemli avantajlar sağlamaktadır. Bu avantajların başında demokrasiye geçiş sürecinde olan farklı ülkelerde demokrasinin yerleşmesi için bir standarta ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu endeksler de temel insan hakları ve siyasi katılım özgürlüklerini temel alarak oluşturdukları ölçütlerle bu standartın oluşmasına katkıda bulunmakta ve ülkelerin demokratikleşme yönünde görece konumları hakkında fikir vermektedir. Farklı coğrafya ve kültürler, farklı tarih ve geleneklere sahip toplumların demokratikleşme seviyesini değerlendirebilmek için bu endeksler bir skala görevi görmektedir. Bu nedenlerle yıllık olarak açıklanan söz konusu endekslerin verileri dünya çapında siyasetçiler, siyaset bilimciler, basın mensupları ve demokrasi, özgürlükler ve insan hakları gibi konulara odaklanan sivil toplum kuruluşları başta olmak üzere pek çok kesim tarafından yakından takip edilmekte ve ses getirmektedir.

12 Bakınız; <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/faq-freedom-world#A13>

13 Bakınız;

Bush, Sarah, 7.11.2017, Should we trust democracy ratings? New research finds hidden biases. The Washington Post. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/11/07/why-do-we-trust-certain-democracy-ratings-new-research-explains-hidden-biases/>

Rahul Shivshankar, 8.3.2021, The Times of India <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/beyond-the-headline/it-is-freedom-house-thats-only-partly-fair/>

Vivek Gumaste, 13.03.2021, *Sunday Guardian Live* <https://www.sundayguardianlive.com/opinion/freedom-house-report-india-not-valid>

3. ENDEKSLERE GÖRE KAZAKİSTAN VE KİRGİZİSTAN'DA DEMOKRASİNİN DURUMU

Yüzyıla yakın bir süre Sovyetler Birliği çatısı altında yaşıyan bölge ülkeleri bir dizi sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Uzun süre baskıcı bir rejim altında yaşıyan ülkelerde bağımsızlıklarını kazandıktan sonra istikrarlı ve kurumsallaşmış bir demokratik sistem yerleşmemiştir. Bu durumun başta gelen nedenleri demokrasiyi yaşatacak kurumsal yapıların ve geleneklerin eksikliği ve siyasal kültürün demokrasi için olmazsa olmaz olan çoğulculuk, hoşgörü, eleştiriye açıklık gibi değerlerden uzak olmasıdır. Ayrıca, söz konusu ülkelerde bağımsızlıktan sonra Kırgızistan hariç olmak üzere başkanlık sisteminin benimsenmesi de iktidarın daha çok kişiselleşmesine yol açmıştır. Bu kişiselleşme ise şeffaf olmayan yönetim pratiklerini beraberinde getirmiştir. Bu durum çeşitli eleştirilere yol açmış ve tepkiler doğurmuştur. Bu tepkilerin güçlü bir siyasal muhalefete dönüşmesinden çekinen iktidarlar buna karşı medya üzerindeki baskıyı artırmış ve muhalefetin alternatif iletişim kanalları ile halka erişmesini zorlaştıracak yönde adımlar atmıştır. Bu adımları tamamlayacak biçimde örgütsel haklar da kısıtlanmış ve sendikalar, sivil toplum örgütleri, dernekler ve partiler gibi muhalefetin kurumsallaşabileceği potansiyel mecraların oluşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu gelişmeler gerek demokrasiye yönelik talepleri canlandırmış gerekse demokratik yönetim anlayışıyla bağdaşmayan önlemlere yol açmış ve bu sonuçlar ülkelerin demokrasi seviyesini ölçen kuruluşların raporlarına yansımıştır.

Bu bağlamda bu raporların dünya çapında en bilinen, en kapsamlı ve araştırma sonuçları en dikkat çekenlerinden İngiltere merkezli Economist Dergisi İstihbarat Birimi tarafından geliştirilen Demokrasi Endeksi ve ABD merkezli bir sivil toplum kuruluşu olan Freedom House tarafından geliştirilen Freedom House Endeksi verileri ışığında demokrasi seviyesi bakımından Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında Kazakistan ve Kırgızistan'ın diğerlerinden olumlu yönde ayrıştığı gözlemlenmektedir. Demokrasi Endeksi 2020 raporunda mevcut olan Tablo 1'de görüldüğü üzere son 15 yıllık veriler Kazakistan ve Kırgızistan ile Özbekistan ve Türkmenistan arasında her zaman belirgin bir farklılığın olduğunu ve skorlar açısından kapanmayan bir uçurumun varlığını ortaya koymaktadır. Özbekistan ve Türkmenistan'ın demokratik durum açısından kayda değer bir ilerleme göstermediği için bu çalışmada bu iki ülke inceleme kapsamına alınmamıştır. Nitekim, yine Demokrasi Endeksi 2020 raporundan temin edilen Tablo 2'deki en güncel veriler de bu tercihimizi doğrulamaktadır. 2020 yılı verileri Kazakistan ve Kırgızistan ile Özbekistan ve Türkmenistan arasındaki seviye farkını detaylı bir şekilde göstermektedir.

Tablo 1. Demokrasi Endeksinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (2006–2020)

	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2008	2006
Kırgızistan	4.21	4.89	5.11	5.11	4.93	5.33	5.24	4.69	4.69	4.34	4.31	4.05	4.08
Kazakistan	3.14	2.94	2.94	3.06	3.06	3.06	3.17	3.06	2.95	3.24	3.30	3.45	3.62
Özbekistan	2.12	2.01	2.01	1.95	1.95	1.95	2.45	1.72	1.72	1.74	1.74	1.74	1.85
Türkmenistan	1.72	1.72	1.72	1.72	1.83	1.83	1.83	1.72	1.72	1.72	1.72	1.72	1.83

Kaynak: Democracy Index 2020: In Sickness and In Health?, The Economist Intelligence Unit (2021:21-25)

Tablo 2. Demokrasi Endeksinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (2020)

	Rejim Türü	Dünya Sıralaması	Seçim Süreci ve Çoğulculuk	Devlet Fonksiyonları	Siyasi Katılım	Siyasi Kültür	Sivil Özgürlükler	Genel Puan
Kırgızistan	Karma	107	4.75	2.93	5.56	3.13	4.71	4.21
Kazakistan	Otoriter	128	0.50	3.21	5.00	3.75	3.24	3.14
Özbekistan	Otoriter	155	0.08	1.86	2.78	5.00	0.08	2.12
Türkmenistan	Otoriter	162	0.00	0.79	2.22	5.00	0.59	1.72

Kaynak: Democracy Index 2020: In Sickness and In Health?, The Economist Intelligence Unit (2021:8-13)

Aynı sonucu Freedom House raporları da doğrulamaktadır. Özbekistan ve Türkmenistan siyasi haklar ve sivil özgürlükler temel alınarak Freedom House'un derlediği demokrasi açısından Kötülerin En Kötüsü Listesine (Worst of The Worst List) bağımsızlıklarından bu yana defalarca girmişlerdir (bakınız: Freedom House'un 2001-2002, 2003, 2006, 2012, 2015 ve 2020 raporları). Dahası 2020 raporunda Türkmenistan, dünyanın en dışa kapalı olarak bilinen ülkelerinden biri olan Kuzey Kore'nin bile gerisinde kalarak demokrasi açısından dünyanın en kötü dördüncü ülkesi olmuştur¹⁴.

Kazakistan ve Kırgızistan'daki demokrasinin durumu ise bu ülkelerin bağımsızlıklarından bu yana tecrübe ettikleri gelişmeler hakkında daha detaylı ve spesifik veriler sunan Freedom House Endeksi üzerinden ele alınmıştır. Bu otuz yıllık süre zarfında demokrasi ile ilgili gelişmeleri daha net gösterebilmek için ciddi skor farklılıklarının olduğu ve statü değişiminin görüldüğü yıllarla ilgili veriler yorumlanacaktır. Tablo 3'de Freedom House'un Kazakistan raporlarından hareketle demokratik gelişmeler dönemselleştirilmiştir. Buna göre demokratik durumunun en parlak olduğu dönem bağımsızlığın kazanılmasını takip eden ilk dönem olmuştur. Her ne kadar bu dönem derin ekonomik krizin yaşandığı ve siyasi istikrardan bahsedilemeyecek bir dönem olsa da skor açısından daha sonra bir daha elde edilemeyen bir başarı göstermiştir. Sovyetler Birliği'nde kalan eski siyasi elitlerin iki yıl içerisinde rejimin oturmasının ardından kontrolü ele almalarıyla otoriter alışkanlıklara geri dönmüş ve ülkenin statüsü "kısmen özgür"den "özgür değil"e gerilemiştir.

14 Bakınız; https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-03/FINAL_FIW_2020_Abridged.pdf

1994 yılından 2015 yılına kadar geçen 20 yıllık sürede ise skor ve statü açısından durağan bir görünüm çizmiştir. Bunun başlıca nedenleri Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ülke üzerindeki hâkimiyetini giderek artırarak otoriter bir yönetim göstermesi ve heterojen nüfus yapısının sebep olduğu etnik gerginliklerdir. Bu otoriterleşmenin en net görüldüğü alanlardan biri de medya olmuştur (Freedom House 1994-1995 Raporu, s.334; Freedom House 1999-2000 Raporu, s.266; Freedom House 2011 Raporu, s.354). Bağımsız gazetecilere yönelik baskı giderek artarken medya organları tamamen rejimle ilişkili büyük finans gruplarının kontrolü altına girmiştir (Demokrasi Endeksi 2010 Raporu, 23). Ciddileşen ekonomik sorunlarla birlikte 2015'te yapısal reformlara girişebilmek için demokratik meşruiyetini güçlendirebilmek adına erken seçime başvururken gerçek bir siyasi rekabete izin vermese de sandığın gücünü anladığını göstermiştir (Demokrasi Endeksi 2015 Raporu, s. 30).

Bu durum demokratik taleplerde bir canlanma yaratmıştır. Artan yolsuzluk iddiaları ve ekonomik bozulma muhalefeti güçlendirme olasılığı taşırken; elitlerin mevcut rejimi koruma kaygısı baskıyı tekrar yoğunlaştırmıştır. Bu baskının en net görüldüğü alanlardan biri de sivil toplum olmuştur (Freedom House 2018 Raporu, s. 496; Freedom House 2019 Raporu, s. 563; Freedom House 2020 Raporu, s. 599). Bu bakımdan son beş yıllık dönem skorlar açısından açık bir gerilemeye işaret etmektedir. Son beş yıldır siyasi haklar bakımından Freedom House metodolojisine göre alınabilecek en kötü skorları alması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Freedom House Endeksinde Kazakistan (1991–2020)

YIL	1991			1992			1993			1994–2015			2016-2020		
	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü
Kazakistan	5	4	Kısmen Özgür	5	5	Kısmen Özgür	6	4	Özgür Değil	6	5	Özgür Değil	7	5	Özgür Değil

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1991'de bağımsızlığını kazanan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri içinde Kırgızistan baştan itibaren komşularına kıyasla en demokratik ülke olmuştur. Kırgızistan'ın komşularından farklı bir durumda olmasının çeşitli nedenleri vardır. İlk olarak Kırgızistan, diğer bölge ülkelerine göre yüzölçümü açısından en küçük, nüfusa bakımından en az nüfusa sahip ve yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından en fakir ülkedir (Çalışkan, 2018: 31). Bu nedenle Kırgızistan'da bağımsızlıktan itibaren liberal demokrasinin benimsenmesi ekonomik gelişim açısından bir zaruret teşkil etmiştir. Yabancı yatırımcıları çekmek ve dünya piyasaları ile bütünleşebilmek için demokratikleşme olmazsa olmaz olarak görülmüştür. İkinci olarak, diğer bölge ülkelerinin aksine partiler arası rekabeti daha canlı ve gerçekçi bir düzeye çekmiştir. Bölgede hâkim bir devlet partisinin olmaması diğer partilerin siyasi faaliyetlerde bulunmalarını daha olanaklı hale getirmiştir (Al-

kan, 2012: 12). Üçüncü olarak Kurucu Cumhurbaşkanı Asker Akayev'in güçlü bir başkanlık sistemi yerine daha demokratik ve liberal bir Kırgızistan vadedmesi daha çoğulcu ve hoşgörülü bir siyasi kültürün oluşmasını desteklemiştir (Macit, 2012:43).

Bu nedenlerden ışığında Tablo 4'te görüleceği üzere Kırgızistan bağımsızlığını takip eden ikinci yılında Freedom House raporlarında bu zamana kadarki en yüksek skorlarını elde etmiştir. Özellikle sivil özgürlükler bakımından bir daha hiç erişemeyeceği bir seviyeyi yakalamıştır. Bu bakımdan 1992-1993 raporunda Orta Asya'da Batı tarzı bir demokrasiye en yakın ülke olarak nitelendirilmiştir (Freedom House 1992-1993 Raporu, s.317). Freedom House 1994-1995 raporunda da (s.359) Orta Asya'daki en özgür basınlarından birine sahip olduğuna dikkat çekilmesine rağmen aydınlar ve basın üzerinde bazı kısıtlamalar ve sansür girişimleri de görülmüştür. Bu kısıtlamaların gerekçesi olarak Akayev'in demokratik söylemlerinin muhalefet tarafından bir zayıflık gerekçesi biçiminde algılandığı iddia edilmiştir (Macit, 2012:43). 1998-1999 raporunda ise siyasi haklar ve sivil özgürlükler nispi bir gerilemenin olduğundan bahsedilmektedir. Bu gerilemelerin ana nedenleri olarak ise seçimlerdeki usulsüzlükler, yeni ceza kanunu ve basın kanunu ile basın üzerindeki kısıtlamanın artırılması ve yargı üzerinde yürütmenin artan etkisi gösterilmektedir (Freedom House 1998-1999 Raporu, ss.272-273).

2000 yılına geldiğimizde ise Kırgızistan'ın statüsü özellikle siyasi haklardaki gerileme nedeniyle "kısmen özgür"den "özgür değil"e indirilmiştir. Tarihinde statü değişimine ilk kez neden olan en önemli değişim ise vatandaşların hükümeti demokratik olarak değiştirme imkânlarının ortadan kalkması denebilir (Freedom House 2000-2001 Raporu, s.312). 2005 yılı ile birlikte Kırgızistan'ın statüsü tekrar iyileşerek "kısmen özgür"e yükseltilmiştir. Kurucu Cumhurbaşkanı Akayev'in 2005 seçimleri sonrasında başlayan protesto gösterileri nedeniyle görevden ayrılması ve hemen ardından gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin daha özgür ve rekabetçi ortamda gerçekleşmesi, basın, toplanma ve örgütlenme özgürlüklerindeki ılımlı iyileştirmeler bu statü yükselmesini getirmiştir (Freedom House 2006 Raporu, s.393). 2009 yılında geçici bir statü gerilemesi daha yaşanmıştır. 2005'te Akayev'in yerini alan Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev tartışmalı bir seçim sonrası koltuğunu bir dönem daha garantiye almış ve temel özgürlükleri ihlal etmeye devam ederek basını ve muhalefeti daha sert şekilde baskılamıştır (Freedom House 2010 Raporu, s.364). Takip eden yılda ise Anayasa değişikliği ile Kırgızistan, Orta Asya ülkeleri içerisinde parlamenter sisteme geçiş yapan ilk ülke olmuş ve bu değişiklik demokrasinin güçlenmesine ve statü yükselmesine neden olmuştur. Bu değişiklik uluslararası kamuoyunda büyük memnuniyetle karşılanmış ve desteklenmiştir (Aytekin, 2011). 2020 yılına geldiğimizde de Kırgızistan demokrasisi tarihinin en düşük seviyesini görmüş, özellikle siyasi haklar bakımından ciddi bir gerileme yaşayarak "özgür değil" kategorisine düşmüştür. Tartışmalı parlamento seçimlerinin ardından gelen protestolar şiddet olaylarına dönüşmüş, Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov istifa etse de olaylar durulmamış ve seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır. Bu karar ülkedeki siyasi istikrarsızlığı derinleştirmiştir (Freedom House 2020 Raporu, s. 626).

Tablo 4. Freedom House Endeksinde Kırgızistan (1991-2020)

YIL	1991			1992			1993			1994		
Kırgızistan	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü
	5	4	Kısmen Özgür	4	2	Kısmen Özgür	5	3	Kısmen Özgür	4	3	Kısmen Özgür
YIL	1995-1997			1998-1999			2000-2004			2005-2008		
Kırgızistan	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü
	4	4	Kısmen Özgür	5	5	Kısmen Özgür	6	5	Özgür Değil	5	4	Kısmen Özgür
YIL	2009			2010-2017			2018-2019			2020		
Kırgızistan	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü	SH	SÖ	Statü
	6	5	Özgür Değil	5	5	Kısmen Özgür	5	4	Kısmen Özgür	7	5	Özgür Değil

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından kurulan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıktan bu yana geçen otuz yıllık sürede demokrasi açısından istenilen seviyeyi yakalayamadıkları görülmektedir. Dahası son birkaç yıla kadar mütevazı bir gelişme kaydeden Kazakistan ve Kırgızistan bu ivmeyi kaybederek bir gerileme sürecine girmiştir. Economist Dergisi Demokrasi Endeksi ve Freedom House Endeksi verileri de bu durumu doğrulamaktadır. Bağımsızlıklarından sadece birkaç yıl sonra en yüksek skorları elde eden bu iki ülke de aynı başarıyı bir daha tekrarlayamamış ve 2020 yılı itibariyle özellikle siyasi haklar açısından endekslerin en kötü rakamlarını görmüştür. Bu gerilemenin arkasında her iki ülkenin kendine has sorunları olsa da ortak sorunları da bulunmaktadır.

Ortak sorunlar açısından Sovyetler döneminden kalma etnik sorunların yanı sıra otoriter siyasi alışkanlık ve pratikler, siyasi kültür ve siyasi kurumsallaşmadaki ciddi eksiklikler bu ülkelerde demokrasinin istenilen seviyeye ulaşmasını engellemektedir. Bu ortak sorunlarla beraber her iki ülkenin kendine özgü ortak sorunlarına da dikkat çekmek gerekmektedir. Kazakistan açısından ciddi ekonomik sorunlar, artan yolsuzluk söylemleri ve sivil toplum üzerinde artan baskılar demokratik gelişime ket vurmuştur. Kırgızistan bakımından ise basın üzerindeki yoğun baskı, yargı üzerinde siyasi erkin artan kontrolü, zayıf siyasi partilerin yol açtığı siyasi istikrarsızlık ve anayasal sorunlar demokrasinin gelgitler yaşamasına neden olmuştur. Bu iki ülkenin bağımsızlıklarının üzerinden otuz yıl geçmesine rağmen demokrasi kavramına aşına olduklarını söylemek güçtür. Demokratik gelenek, kurum ve kültürün yerleşmesinin zaman alacağı aşikârdır.

KAYNAKÇA

- Alkan, H. (2012). Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Kurumsallaşma Süreci: Geçen Yirmi Yılın Bir Bilançosu. *Bilig*, 61, 1-30.
- Arat, Z. F. (1991). *Democracy and Human Rights in Developing Countries*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Aytekin, M. (2011). Bağımsızlığının Fırtınalı 20. Yılında Kırgızistan. <https://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=26&Pid=10&Lang=TR> (Erişim Tarihi: 23.09.2021)
- Banks, A. S. (1994). *Cross-Polity Time-Series Data Archive*. Binghamton, NY: State University of New York.
- Bollen, K. (1993). Liberal Democracy: Validity and Method Factors in Cross-National Measures. *American Journal of Political Science*, 37(4), 1207-1230.
- Campbell, D. F. (2008). *The Basic Concept for The Democracy Ranking of The Quality of Democracy*. Vienna: Democracy Ranking, <http://democracyranking.org/wordpress/theoretical-basis/>
- Coppedge, M., Gerring, J., Lindberg, S. I., Skaaning, S. E., & Teorell, J. (2017). V-Dem Comparisons and Contrasts with Other Measurement Projects. V-Dem working paper, 45, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2951014
- Çağla, C. (2015). *Merak Edenler için Demokrasi*. Bilge Kültür Sanat.
- Çalışkan, B. (2018). *Orta Asya Raporu: Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetleri*. İstanbul: İNSAMER.
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press: New Haven ve Londra.
- Dahl, R. A. (2015). *On Democracy*. Yale University Press: New Haven ve Londra.
- Economist Intelligence Unit (2010). *Democracy Index 2010: Democracy in retreat*.
- Economist Intelligence Unit (2015). *Democracy Index 2015: Democracy in an age of anxiety*.
- Economist Intelligence Unit (2020). *Democracy Index 2020: In sickness and in health?*
- Freedom House (1993). *Freedom in the World 1992-1993*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_1992-1993_complete_book.pdf
- Freedom House (1999). *Freedom in the World 1998-1999*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_1998-1999_complete_book.pdf
- Freedom House (2001). *Freedom in the World 2000-2001*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2000-2001_complete_book.pdf
- Freedom House (2006). *Freedom in the World 2006*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2006_complete_book.pdf
- Freedom House (2010). *Freedom in the World 2010*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-03/FIW_2010_Complete_Book_Scan.pdf
- Freedom House (2018). *Freedom in the World 2018*. <https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FreedomintheWorld2018COMPLETEBOOK.pdf>
- Freedom House (2019). *Freedom in the World 2019*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-08/FIW2019_book_jumbo-PDF.pdf
- Freedom House (2020). *Freedom in the World 2020*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-08/FIW2020_book_JUMBO_PDF.pdf
- Freedom House (2021). *Freedom in the World 2021: Democracy Under Siege*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/FIW2021_World_02252021_FINAL-web-upload.pdf

- Giannone, D. (2010). Political and Ideological Aspects in the Measurement of Democracy: The Freedom House Case. *Democratization*, 17(1), 68-97.
- Högström, J. (2013). Classification and Rating of Democracy: A Comparison. *Taiwan Journal of Democracy*, 9(2), 33-54.
- Kekic, L. (2007). The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy. *The Economist*, 21, 1-11, https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf
- Macit, N. (2012). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Demokrasi Kuşağı Oluşturma Planının / Arap Baharının Neresinde?, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII(1), 21-68.
- Poe, S. C., & Tate, C. N. (1994). Repression of Human Rights to Personal Integrity in The 1980s: A Global Analysis. *American Political Science Review*, 88(4), 853-872.
- Skidmore, P., & Bound, K. (2008). *The Everyday Democracy Index*. London: Demos, https://base.socioeco.org/docs/everyday_democracy_index.pdf
- Vanhanen, T. (1997). *Prospects of Democracy: A Study of 172 Countries*. London ve New York: Routledge.
- İnternet Kaynakları
- <https://freedomhouse.org/> (Erişim Tarihi: 03.09.2021)
- <https://www.systemicpeace.org/polityproject.html> (Erişim Tarihi: 05.09.2021)
- <https://www.idea.int/> (Erişim Tarihi: 05.09.2021)
- <http://democracyranking.org/wordpress/> (Erişim Tarihi: 08.09.2021)
- <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/> (Erişim Tarihi: 09.09.2021)
- <https://www.v-dem.net/en/> (Erişim Tarihi: 01.09.2021)
- <https://freedomhouse.org/about-us> (Erişim Tarihi: 05.09.2021)
- <https://freedomhouse.org/about-us/our-history> (Erişim Tarihi: 05.09.2021)
- <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology> (Erişim Tarihi: 09.09.2021)
- <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology> (Erişim Tarihi: 09.09.2021)
- <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology> (Erişim Tarihi: 09.09.2021)
- <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/faq-freedom-world> (Erişim Tarihi: 09.09.2021)
- <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology> (Erişim Tarihi: 09.09.2021)
- <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/faq-freedom-world#A13> (Erişim Tarihi: 09.09.2021)
- Bush, Sarah, Washington Post, Should we trust democracy ratings? New research finds hidden biases, 07.11.2017. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/11/07/why-do-we-trust-certain-democracy-ratings-new-research-explains-hidden-biases/> (Erişim Tarihi: 03.09.2021)
- Rahul Shivshankar, The Times of India, It is Freedom House that's only 'partly' fair, 08.03.2021. <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/beyond-the-headline/it-is-freedom-house-thats-only-partly-fair/> (Erişim Tarihi: 03.09.2021)
- Vivek Gumaste, Sunday Guardian Live, Freedom House report on India not valid, 13.03.2021 <https://www.sundayguardianlive.com/opinion/freedom-house-report-india-not-valid>, (Erişim Tarihi: 03.09.2021)

BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA
TÜRK DEVLETLERİ

4. KISIM
ULUSLARARASI
İLİŞKİLER

Mehmet ŐAHIN

Türk Devletlerinin Uluslararası Ekonomik Örgütlerle İlişkileri

Omca ALTIN

AB'nin Orta Asya Stratejileri Kapsamında AB-Orta Asya İlişkileri

Yalçın SARIKAYA

30 Yılın Ardından Türk Devletlerine Yeniden Bakmak

TÜRK DEVLETLERİNİN ULUSLARARASI EKONOMİK ÖRGÜTLERLE İLİŞKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞAHİN
Milli Savunma Üniversitesi

GİRİŞ

Bağımsızlıklarının 30.yılına giren Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin gerek uluslararası sistemdeki gerekse de uluslararası ekonomideki konumu Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana tartışma konusu olmuştur. Bir taraftan kapalı bir ekonomik modelin sona ermesi Doğu Avrupa, Rusya, Kafkasya ve Orta Asya gibi geniş bir coğrafyanın uluslararası piyasa ekonomisine açılma şansını doğurmuş, böylece 1980'li yıllardan itibaren artan sermaye hareketlerinin "el değmemiş" bir coğrafyada daha da büyüebileceğine dair bir inanç oluşturmuştur. Diğer yandan ise Rusya hariç özellikle Orta Asya'da dünya siyasetine yeni giren devletlerin tek başlarına hayatta kalma ve güvenliklerini sağlama kaygısı liberal uluslararası sistemin beklemeyeceği politik kararların alınmasına yol açmaktaydı. Zira söz konusu ülkeler her ne kadar ekonomik büyümenin en önemli unsuru olarak gördükleri liberal uluslararası sistemin bir parçası olmak isteseler de yeni kazandıkları egemenliklerini korumak daha önemli bir politikaydı. Dolayısıyla bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinin geride kalan 30 yıldaki en büyük ikilemi egemenlik ve kalkınma arasında olmuştur.

Bu bakımdan bu çalışmada Türk devletlerinin geride kalan 30 yıllık süre içinde uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkileri incelenecektir. Çalışma iki temel savı ispatlamaya çalışacaktır. Birincisi her ne kadar literatürde bir bütün gibi ele alınmaya çalışılsa da esasında Türk devletlerinin uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkisi bir bütünlük arz etmemektedir. Yani ilgili bölümlerde ayrıntılı olarak değinileceği gibi bir tarafta Kırgızistan gibi uluslararası sisteme entegre olma çabasındaki bir devlet diğer yandan ise Türkmenistan gibi kapalı ekonomi uygulamaya çalışan bir devlet bölgenin bir bütün halinde incelenmesini güçleştirmektedir. İkincisi ise bölge ülkelerinin liberal uluslararası sistemden ve uluslararası ekonomik örgütlerden beklentilerinin hegemonik mücadele ve rejim güvenliği bağlamında zamanla değişiklik gösterdiğiidir. Bir başka deyişle bölge ülkelerinin uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkisi salt ekonomik kaygılardan ziyade güvenlik bağlamında gelişmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde konuyla ilgili mevcut çalışmalara değinilecektir. İkinci bölümünde ise bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinin 30 yıl önceki beklentileri masaya yatırılacak ve bu bakımdan özellikle liberal uluslararası sistemin temsilcisi olan örgütlerle ilişkilerine değinilecektir. Daha sonra ise değişen uluslararası konjonktür ve bölge ülkelerinin yeni yönelimleri konu edilecektir.

1. 30. YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Azerbaycan hakkında giriş kısmında da değinildiği gibi bağımsızlıklarından bu yana liberal ekonomik sistem içerisindeki yerleri tartışma konusu olmuş ve bu tartışmaların yörüngesi zaman içinde değişim göstermiştir. Zira “tarihin sonuna” gelindiği düşünülen 1990’lı yılların ilk yarısında eski Sovyet ülkeleri için liberal uluslararası sisteme dönüşüm esas olarak Cooley’in (2019, p. 594) de ifade ettiği gibi “olacak mı olmayacak mı” sorusundan ziyade “ne zaman” ve “nasıl” olacağı sorusuyla karşı karşıyaydı. Dolayısıyla 1990’lı yılların ilk yarısından itibaren 2000’li yılların sonuna kadar (Auty, 1999; Kalyuzhnova, 2000; Kaser, 1997; Myant & Drahokoupil, 2011) gibi gerçekleştirilen çalışmalarda bağımsızlığına yeni kavuşan devletlerin ekonomilerini ve dönüşüm yolundaki güçlü ve zayıf yanlarını ele alan çalışmalara ağırlık verilmiştir. Zira daha önce de değinildiği gibi bu dönemde esas mesele eski Sovyet ülkelerinin liberal uluslararası sisteme entegrasyonu uluslararası ekonomi politişin başlıca gündem maddesiydi ve bunun gerçekleşmesi için söz konusu ülkelerin ekonomik haritalarının ortaya çıkarılması elzemdi.

İlgili kısımlarda ayrıntılarına değinileceği gibi, Orta Asya ülkelerin uluslararası kurumlar vasıtasıyla dönüşüm ve liberal sisteme entegrasyonunun engellerle karşılaşması en azından akademik dünyada alternatif olarak bölgesel entegrasyon ve bölgeselleşme fikrinin gelişmesine yol açmıştır. 1990’lı yıllarda Dieter (1996) ve Sadri (1997) gibi yazarların değindiği bölgesel entegrasyon fikirleri 2000’li yılların ortalarından itibaren özellikle Orta Asya için ekonomik büyüme ve istikrar açısından bölgesel entegrasyon haricinde bir alternatiflerinin olmadığı düşüncesini ön plana çıkmaya başlamıştır (Bobokulov, 2006). Dolayısıyla (Kaminski, Kholmatov, Mitra, & Raballand, 2010; Pourchot & Stivachtis, 2014; Rakhimov, 2010) gibi çalışmalar bu dönemde literatürde yer almıştır. Bölgeselleşme hususu söz konusu dönemde akademik çalışmalarda bölge ülkeleri tarafından gerçekleştirilmesi beklenen bir süreç olarak tanımlanmıştır. Yani Rusya veya ABD gibi hegemon bir gücün kurumları vasıtasıyla değil, bölge ülkelerinin kendi inisiyatifleriyle ortaya çıkaracakları bir dizi işbirliği neticesinde gerçekleşmesi beklenmiştir.

Ancak 2010’lu yıllardan bilhassa Çin ve Rusya öncülüğünde gerçekleşmesi planlanan bölgeselleşme çalışmaları literatürde ağırlık kazanmaya başlamıştır. Clarke (2010) ve Aris (2011) gibi yazarlar Çin’in bölgeselleşme çabalarını ele alırken Diesen (2018) ve Šćepanović (2020) gibi yazarlar Rusya’nın Orta Asya bölgeselleşmesindeki öncü veya hegemonik tutumlarını incelemiştir. Zira bölge ülkelerinin ilişkileri bilhassa 2000’li yılların ortalarından itibaren Atlantik menşeli

kurumlardan ziyade öncelikle Rusya sonra da Çin merkezli kurumlarla gelişmiştir. Bu bağlamda söz konusu dönemdeki tartışmaların bir diğer boyutu da Rusya ile Çin'in bölgede rekabet mi yoksa işbirliği halinde mi olduğu sorunudur. Bir görüşe göre iki ülke arasında ABD'nin liberal hegemonyasına karşı işbirliği söz konusuysen (Owen, 2020; Uyama, 2018) buna karşılık küresel sistemdeki işbirliğine rağmen bölgesel anlamda iki ülke arasındaki rekabetin devam ettiği görüşü (Korolev, 2016) de tartışmanın diğer kanadını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada Rusya ve Çin arasındaki rekabet ve işbirliği konuları yerine bölge ülkelerinin gerek bu iki ülke menşeli gerekse de ABD menşeli uluslararası ekonomik kurumlara yönelik tutum ve ilişkileri masaya yatırılacaktır. İlk ve öncelikli olarak Bretton Woods kuruluşları ve diğer Batı merkezli kurumlarla ilişkilerin tarihi süreci boyutu incelenecektir. Daha sonra da Rusya ve Çin merkezli kurumlarla geliştirilmekte olan ilişkiler masaya yatırılacaktır.

2. LİBERAL DÖNÜŞÜM VE MERKANTİLİZM ARASINDA BRETTON WOODS KURULUŞLARI İLE İLİŞKİLER

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Soğuk Savaş döneminin ideolojik çatışması da sona ermiştir. ABD'nin SSCB'ye galip gelmesi sadece bir süper gücün diğerine üstünlüğünü değil aynı zamanda Liberal düşüncenin ve ekonomik modelin Sosyalist ekonomik modele üstünlüğünü de ispatlamış oldu. Dolayısıyla Rusya da dâhil olmak üzere rotaya çıkan yeni bağımsız devletler kalkınmaları için liberal piyasa ekonomisine adapte olmaları gerektiği kanısına vardılar.

Bunun doğal sonucu olarak bağımsızlığını kazanan Türk devletleri liberal uluslararası sistemin en önemli kurumları olan Bretton Woods kuruluşlarına (Uluslararası Para Fonu - *International Monetary Fund* (IMF), Dünya Bankası ve daha sonra Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) dönüşecek olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması (GATT)) üyelikleri gündeme gelmiştir. Billhassa IMF ve Dünya Bankası'na üyelik hızla gerçekleşmiş ve bağımsızlığını kazanan beş Türk devleti de 1992 yılında IMF ve Dünya Bankasına üye olmuştur. Ancak benzer durum DTÖ için gerçekleşmemiştir. 1 Ocak 1995 tarihinde kurulan örgüte Kırgızistan 1998, Kazakistan 2015 yılında üye olmuş, Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan ise gözlemci üye statüsünde kalmıştır.

Esasında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin DTÖ ile ilişkilerinin genel olarak liberal uluslararası sisteme bakışlarındaki farkları ortaya koyduğu iddia edilebilir. Bu bakımdan esasında mevzubahis devletlerin yaygın kanaatin aksine homojen yapıda olmadığı tezini de güçlendirmektedir. İlgili bölümde ayrıntılarıyla değinileceği gibi, Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin bu bağlamda bir siyaset yelpaze sunduğunu ve bunun bir ucunda Kırgızistan'ın diğer ucunda Türkmenistan'ın, diğer devletlerin ise farklı derecelerde arada bulunduğu iddia edilebilir.

Bu bakımdan Türk devletlerinin uluslararası ekonomi politikalarını genel olarak sınıflandırmak gerekmektedir. Zira karar alma süreçlerinde bölge ülkelerinin elitlerinin ekonomiye bakışları önemli rol oynamaktadır ve bu noktada Darden'in (2009, p. 14) de belirttiği gibi üç akım ortaya çıkmıştır: Liberalizm, Merkantilizm ve piyasa yerine tekel rekabetçiliğine dayanarak karşılıklı bağımlılık oluşturması fikrine dayanan Sovyet Bütüncülüğü. Sovyet Bütüncülüğü bu bakımdan literatürde sıklıkla bahsedilen *hibrit sistem* tanımına yakındır ve çalışmada korumacılık ile liberalizm arasında kalan sistemlerden hibrit sistem adıyla bahsedilecektir.

Devletlerin politikalarından bağımsız olarak IMF, söz konusu dönemde eski Sovyet ülkelerinin tamamının kendi para birimlerine geçmeleri dâhil olmak üzere kurumsal ve yapısal reformlar gerçekleştirmelerini talep etmiştir. Bu bağlamda IMF söz konusu ülkelere talepleri üç ana başlıkta toplanmıştır: Sıkı enflasyon kontrolü, düşük bütçe açığı ve hızlı kalkınmadansa kapsamlı reform çalışmaları (Auty, 1999, p. 3). Burada maksat eski Doğu Bloku ülkelerinin sermaye hareketlerine ve yabancı yatırımcılara hazır hale getirilmesiydi. Böylece sermaye sahibi Batı ülkeleri iş gücünün ve mülkiyetin ucuz olduğu bu coğrafyada yatırımlar gerçekleştirerek bir yandan kendi kâr marjını arttırabilecek öbür yandan ise eski komünist ülkelerin liberal uluslararası sisteme adaptasyonu ile kalkınmaları gerçekleştirilebilecekti.

Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletleri Batı'nın bu stratejisine karşı bir yandan istekli bir yandan ise temkinli yaklaşmıştır. Söz konusu devletlerin yöneticileri bir yandan Sovyetler Birliğinden miras kalan geri kalmışlık ile mücadele etmek için başarılı olduğu düşünülen sistemi uygulamanın rasyonel bir tercih olacağı düşüncesindeydiler. Diğer yandan ise piyasa yanlısı reformlarla ülkelerde hangi grupların kazanıp hangi grupların kaybedeceği hususunda belirsizlik yaşanmaktaydı (Broome, 2010, p. 114). Daha da önemlisi, daha önce de belirtildiği gibi bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinin gerek ekonomik durumları gerekse de uluslararası toplumdan beklentileri birbirinden farklılık arz etmekteydi. Bunun doğal sonucu olarak bölge ülkeleri liberal kurumlara ve liberal uluslararası sisteme karşı farklı tutumlar geliştirdiler.

Söz konusu devletler arasında Kırgızistan Bretton Woods kurumlarına ve dolayısıyla liberal uluslararası sisteme adapte olma konusunda en hızlı davranandır. Bunun sebebinin ilk ve öncelikli olarak Kırgızistan'ın ekonomik durumundan kaynaklandığı iddia edilebilir. Zira Sovyetler Birliği dağıldığında Kırgızistan, Tacikistan ve Ermenistan ile birlikte eski Sovyet ülkeleri arasında en geri ekonomiye sahip üç devletten biriydi (The World Bank, 2021b). Ülkenin çevresinde yer alması, doğal kaynaklardan ve ulaşım imkânlarından mahrum olması Sovyet tarihi boyunca bu ülkeye yatırımların yapılmasına engel olmuş ve bunun sonucunda ülke ekonomisi büyük ölçüde Moskova'dan gelen yardımlara bağımlı hale gelmiştir (Dabrowski, Jermakowicz, Pańków, Kloc, & Antczak, 1995, p. 270). Dolayısıyla bağımsızlığını kazanan böylesi bir devletin ekonomik anlamda hayatta kalabilmek için fazla bir şans bulunmamaktaydı. Bu durum ülkeyi Soğuk Savaşın galip düşüncesi olan liberal modelin benimsenmesine sevk

etmiştir. İkinci olarak da Kırgızistan'ın kurucu devlet başkanı Askar Akayev'in karakteri olduğu iddia edilebilir. Diğer eski Sovyet devletlerinin aksine Akayev, Komünist Parti kadrolarından değil üniversiteden yetişmiş bir isimdi. Bu durum geleneksel Sovyet karar alıcılarının aksine merkezi planlamadan ziyade özellikle Kırgızistan'da görece olarak daha güçlü konumda olan yerel lider ve dinamiklerin göz önünde bulundurulduğu bir ekonomik model benimseme yanlısıydı. Bu bakımdan hâlihazırda ekonomik büyüme için yerel karar almanın güçlendirilmesi, özelleştirme ve kolhozların dağıtılması gibi bir ekonomi program hazırlanması düşüncesindeydi (Luong, 2004, p. 115) ve bu plan liberal uluslararası sistemin kurallarına uygun bir düşünceydi.

Bunun sonucunda Kırgızistan Batı merkezli uluslararası ekonomik örgütlere üyelik yolunda hızlı adımlar atmıştır. Bu bakımdan 1992 yılında IMF ve Dünya Bankasına, 1994 yılında *Asya Kalkınma Bankasına* (Asian Development Bank – ADB) ve 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütüne üye olmuştur. Yani bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren 7 yıllık bir sürede liberal uluslararası sistemin küresel ve bölgesel kurumlarına dahil olmuştur.

Üyeliğin de ötesinde Kırgızistan, bu kurumlarda diğer Türk devletlerine nazaran daha aktif yer almıştır. Daha önce de değinildiği gibi, Kırgız yönetimi Washington Konsensüsüne uygun reformlar yapmaya hâlihazırda niyetliydi ve bunun sonucunda üyelikten kısa süre sonra IMF'nin teknik asistanlığı kabul edilerek bu doğrultuda değişimler gerçekleştirilmiştir. Nitekim üye olduktan sadece 10 ay sonra IMF heyeti Kırgızistan'ın gereken reformları gerçekleştireceğine ikna olmuş ve bu ülkenin kredi talebini kabul etmiştir (Broome, 2010, p. 126). Bu tarihten itibaren Kırgızistan ile IMF arasında sonuncusu 2020 yılında olmak üzere aralıklarla 12 anlaşma imzalanmıştır (IMF, 2021). Bu haliyle Sovyetler Birliğinden ayrılan beş Türk devleti içinde söz konusu örgüt ile en fazla anlaşma imzalayan konumundadır. Benzer durum Dünya Bankası ve ADB için de geçerlidir. Kırgızistan 1993 yılından bu yana 119 projenin finansmanında Dünya Bankasının (The World Bank, 2021a), 197'sinde ise Asya Kalkınma Bankasının (Asian Development Bank, 2021) yardımına ihtiyaç duymuştur.¹ Bu bakımdan Kırgızistan, Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletleri içinde söz konusu kurumlarla en yoğun ilişkiye giren devlet konumundadır. Kurumlara üye olduğu 1990'lı yıllardan itibaren düzenli olarak kredi kullanmaktadır.

Kazakistan, Sovyet ülkeleri arasında görece olarak güçlü bir ekonomiye sahip olmasının verdiği avantajla ilk başlarda Kırgızistan kadar reform yanlısı olmamakla birlikte yine de IMF danışmanlığını kabul etmiştir. Bu durum bilhassa 1993 yılında Rus Merkez Bankasının krediler aracılığı ile Kazakistan'a baskı kurmasıyla pekişmiştir (Broome, 2010, p. 139). Böylece Kazakistan liberal reformları gerçekleştirmeyi tercih etmiş ve ilk olarak IMF politikaları doğrultusunda Ruble bölgesinden ayrılmıştır. Bununla birlikte Kazakistan ekonomik reformlar konusunda ülke olarak söz konusu dönemde görüş birliği sağlayamamıştır. IMF heyeti hükümet, meclis ve merkez bankası arasında bir anlaşmazlık olduğunu tespit

¹ Birden fazla devletin ortak olduğu projeler ile vazgeçilen projeler dâhil edilmemiştir.

etmiş ve nihayetinde hukuken bağımsız ama fiilen hükümetin kontrolünde bir merkez bankası oluşmuştur (Broome, 2010, p. 137). Bu durum liberal uluslararası sistemin temel kurallarından olan merkez bankalarının bağımsızlığı ilkesine ters düşmekteydi ve esasında Kazakistan'ın Kırgızistan kadar bu kuralları benimsemek istemediğinin bir göstergesiydi.

Zira Nazarbayev, Kazakistan için öncelikli olarak bölgesel işbirliğine dayanan hibrit bir sistem önermekteydi. Bu bakımdan ilerleyen yıllarda Avrasya Ekonomik Birliği olarak kurulacak örgütün önerisini Nazarbayev 1994 yılından itibaren gerçekleştirmeye başlamıştır. Örneğin bu tarihte Özbekistan ve Kırgızistan ile birlikte ortak ekonomik bölge kurulması yönünde çalışmalar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Dieter, 1996, p. 378). Birlik önermesinin doğal sonucu olarak Kazakistan merkantilist politikalardan kaçınmış, liberal ekonomik modelin bölge ülkeleri tarafından benimsenmesini savunmuştur. Ancak söz konusu bölgesel alt sistemin liberal uluslararası sistemin kurallarına göre işletilmesi ve bu kurumlarla derin ilişkide olması beklenmemektedir. Bu yüzden liberal düzenin kuralları arasından seçici davranılması fikri Kazakistan'ın hibrit bir sistem oluşturmaya çalıştığı tezini güçlendirmektedir. Nitekim Kazakistan IMF otoriteleri tarafından reformlarda geciktigi yönünde eleştiri almıştır (Auty, 1999, p. 13).

Kazakistan'ın bu tutumunun Bretton Woods kuruluşlarıyla ilişkisine de yansıdığı gözlenmiştir. Kalkınma ve finansal reformlarda Batı'nın asistanlığını kabul eden Kazakistan tıpkı diğer Türk devletleri gibi IMF ve Dünya Bankasına 1992 yılında üyelik sürecini tamamlarken ticarete yönelik kuralların uygulandığı DTÖ'ye ancak 2015 yılında üye olmuştur. Zira bilhassa 2000'li yılların ortalarına kadar geçen süreçte devlet otonomisini kısıtlayan DTÖ kuralları yerine bölgesel işbirliği Kazakistan başka olmak üzere bölge ülkelere daha cazip bir politika olarak görünmekteydi (Pomfret, 2005, p. 56). Hatta 2010 yılında kurulan Avrasya Gümrük Birliği, bu ülkenin DTÖ ile müzakere sürecini karmaşıklaştırmış, bu üyelik örgüt nezdinde endişeyle karşılanmıştır. Ancak Kazakistan bu süreçte de DTÖ'nün kurallarına uygun düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Zira Rusya'nın DTÖ üyesi olmasıyla birlikte iki örgütün kriterleri Kazakistan'ın da yerine getirmesi gereken düzenlemeler haline gelmiştir (Amirbekova, Madiyarova, & Andronova, 2017, p. 86). Sonuç olarak Rusya'nın örgüte dahil olmasından 3 yıl sonra Kazakistan da DTÖ üyesi olarak gümrük birliğini DTÖ kuralları içerisinde oluşturmuştur.

Büyük ölçüde doğal kaynaklara dayanan Kazakistan ekonomisinin bu yapısı dönüşüm sürecinin yaşandığı dönemler haricinde ödemeler dengesi sorunuyla karşılaşmasına engel olmuştur. Bunun doğal sonucu olarak Kazakistan, IMF'nin teknik yardımları dışında görece az kredi kullanmıştır. 1994 ila 1999 yılları arasında IMF ile Kazakistan arasında 4 anlaşma imzalanmış (IMF, 2021), o tarihten bugüne kadar Kazakistan IMF'den kredi talebinde bulunmamıştır. Bunun bir diğer sebebinin de Kırgızistan'ın aksine Kazakistan'ın, özellikle 2000'li yıllardan itibaren koşullu kredilere sıcak bakmaması olduğu iddia edilebilir. IMF'nin koşullu kredilerinin liberal dönüşüm ve denetim gibi şartlara bağlı olması Kazakistan'ın

(diğer pek çok otoriter devlette olduğu gibi) IMF kredilerine başvurmasında engel olan bir başka unsur olduğu iddia edilebilir. Kredilerin kullanıldığı dönemin önemli bir kısmı Kazakistan'da çoğunluğu ekonomik teknokratlardan oluşan liberal piyasa yanlısı hükümet döneminde gerçekleşmiştir.

Nitekim Batı menşeli diğer uluslararası ekonomik kurumlar olan Dünya Bankası ve Asya Kalkınma Bankası ile Kazakistan'ın ilişkisi IMF ve DTÖ'ye göre daha derin gerçeklemiştir. Kazakistan bugüne kadar Dünya Bankasından 57 defa (The World Bank, 2021a), Asya Kalkınma Bankasından ise 142 defa kredi kullanmıştır (Asian Development Bank, 2021). Yani kalkınma konusunda bilhassa Asya Kalkınma Bankası Kazakistan'ın öncelikli olarak başvurduğu kurumlar arasındadır. Yani bu kurumlarla ilişkileri aktif haldedir.

Kazakistan gibi Azerbaycan da uluslararası ekonomik kurumlara karşı hem olumlu hem de temkinli yaklaşmıştır. Zira zengin doğal kaynaklara sahip olan bu ülke bir yandan dünya piyasalarının ve yabancı yatırımcıların ilgisini çekmeye çalışırken diğer yandan da rejimin güvenliğini tehlikeye atacak kararlardan kaçınmıştır. Bu durum Azerbaycan'ı da Kazakistan gibi hibrit bir model benimsemeye sevk etmiş ancak Kazakistan'a nazaran liberal piyasa ekonomisine bir adım daha yakın durmaya özen göstermiştir.

Bretton Woods kurumları da benzer şekilde Azerbaycan'a özellikle enerji piyasasında yakın ilgi göstermiştir. 1995 yılından itibaren hem IMF hem Dünya Bankası Azerbaycan'a özelleştirmelerini ve enerji alanındaki yapısal reformlarını gerçekleştirebilmesi amacıyla yatırımlar ve yardımlar gerçekleştirmiştir (Flegel, 2016, p. 337). Azerbaycan da dünya piyasalarına açılabilme ve ekonomik büyüme yakalayabilmek adına IMF ve Dünya Bankası'nın politikalarına ilk yıllarda yeşil ışık yakmıştır. 1995 ila 2001 yılları arasında IMF ile Azerbaycan arasında dört anlaşma imzalamış (IMF, 2021) ve bu süreç içerisinde bilhassa özelleştirme konusunda IMF'nin tavsiyeleri doğrultusunda hareket edilmiştir. Ancak petrol gelirlerinin ülkeye girmesiyle birlikte yönetim IMF politikalarından uzaklaşmıştır (Flegel, 2016, p. 324).

Bu durum DTÖ ile ilişkilere de yansımıştır. 1997 yılında DTÖ üyeliği sürecini başlatan Azerbaycan 2021 yılı itibariyle tam üye statüsünde değildir. Azerbaycan'ın DTÖ ile anlaşmazlığının temelinde ülkenin statüsü tartışması yer almaktadır. DTÖ, Azerbaycan'ı gelişmiş ülke kabul ederken Azerbaycan gelişmekte olan ülke kategorisinde yer almak istemektedir (Hasanov & Zeynalov, 2010, p. 32). Zira gelişmekte olan ülke konumunda kabul edilmesi halinde gümrük tarifeleri ve sübvansiyonlar uzun zamanda düşürülecekken gelişmiş ülke statüsünde kabul edilmesi halinde ülkenin rekabet gücünün azalması riski bulunmaktadır ve bunun yanında gereken yatırımları gerçekleştirmesi için de yeterli zaman bulunmayacaktır. Dolayısıyla hâlihazırda gelirin önemli bölümünü doğal kaynaklardan elde eden Azerbaycan için liberal uluslararası sistemin ticaret kurallarını uygulamak iktisadi olarak tartışma konusudur.

Bunun yanında kredi kullanımında Dünya Bankası ve Asya Kalkınma Bankası ile ilişkileri tıpkı Kazakistan ve Kırgızistan gibi daha aktif haldedir. Azerbaycan, Dünya Bankasına 1992 yılında üye olan Azerbaycan'ın, Asya Kalkınma Bankası'na üyeliği ise 1999 yılında gerçekleşmiştir. Buna rağmen bugüne kadar ADB'den 105 defa kredi kullanırken (Asian Development Bank, 2021) Dünya Bankasından 72 defa kredi kullanmıştır (The World Bank, 2021a). Dolayısıyla Batı menşeli kalkınma bankalarıyla aktif ilişkisi 1990'lı yıllardan itibaren sürmektedir.

Türk devletleri arasında uluslararası ekonomik örgütlerle en düşük bağlantısı olan devletler Özbekistan ve Türkmenistan'dır. Zira Özbekistan da tıpkı Kazakistan gibi ilk başlarda bölgesel birliktelik fikrinden yanayken kısa sürede farklı bir mecraya geçerek merkantilist düşünceye yönelmiştir (Darden, 2009, p. 200). Elbette bu durum liberal ekonominin kurallarına kayıtsız kalacağı anlamına gelmemekteydi. Nitekim 1994 yılında IMF tavsiyeli istikrar programı yürürlüğe konmuştur (Auty, 1999, p. 14). Buna rağmen IMF yetkilileri tarafından Özbekistan çalışmaya şartlarının en olumsuz olduğu ülkelerden biri olarak nitelendirilmekten geri kalmamıştır (Broome, 2010, p. 145). Yine de Özbekistan'ın para politikalarındaki reformları karşılığında 1995 yılında bu ülkeye kredi sağlanmıştır. Ancak bu kredi küresel salgının patlak verdiği 2020 yılına kadar Özbekistan'ın kullandığı tek IMF kredisi olarak kalmıştır.

Özbekistan bu süreçte IMF ile anlaşmadan bilhassa ABD ile ikili ilişkileri karşılığında çeşitli reformlar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Zira 11 Eylül sonrasında Özbekistan, ABD'nin Afganistan'a karşı yürüttüğü mücadelede önemli bir ülke konumuna gelmiştir ve bu süreçte ABD, IMF'nin bu ülkeye karşı daha yumuşak olmasını sağlamıştır (Ruziev, Ghosh, & Dow, 2007, p. 14). Bu sayede IMF'nin yaptırımlarından veya tavsiyelerinden uzak kalarak veya seçici liberalleşme politikası uygulayarak merkantilist politikalarına yönelik adımlar atmıştır. Ancak 2005 yılında Andican'da gerçekleşen olaylar, Özbekistan'ın yolunu tamamen değiştirmiş, hâlihazırda yavaş ve isteksizce uyguladığı dönüşüm politikaları tamamen terk edilmiştir. Zira Özbekistan bu olaydan sonra liberal uluslararası sistemden tamamen uzaklaşmış, kendi kendine yetecek ekonomik politikaları uygulamaya koymuştur. Bunun doğal sonucu olarak DTÖ üyeliği için ısrar etmemektedir. Her ne kadar üyelik için ön hazırlıklar tamamlanmış olsa da kapalı bir ekonomi uygulayan Özbekistan'ın serbest ticaret yönünde adımlar atması kısa ve orta vadede beklenmemektedir.

Özbekistan'ın bilhassa Bretton Woods kurumlarına koyduğu mesafe kullandığı kredilerde de göze çarpmaktadır. Özbekistan bugüne kadar Dünya Bankasından 63 defa kredi kullanırken (The World Bank, 2021a) bir diğer Batı kurumu olan ancak Bretton Woods sisteminin dışında olan Asya Kalkınma Bankasından 232 defa kredi kullanmıştır (Asian Development Bank, 2021). Bu durum esasında Özbekistan'ın liberal uluslararası sistemden ziyade Bretton Woods kurumlarına karşı olduğu izlenimini yaratmaktadır. Özbekistan yönetimi özellikle IMF'ye yönelik eleştirileri en başından beri dile getirmekteydi. Hatta IMF'nin bu ülkeye yönelik eleştirileri yönetim tarafından ülke bağımsızlığının savunulduğu gerekçeyle milli onur haline getirilmiştir (Pomfret, 2000, p. 741). Dolayısıyla kapalı bir

ekonomi izleyen Özbekistan'ın uluslararası ekonomik kurumlarla ilişkisi büyük ölçüde Asya Kalkınma Bankası ve kısmen de Dünya Bankası ile sınırlı kalmıştır.

Türkmenistan ise Sovyetler Birliğinden ayrılan 5 bağımsız Türk devleti arasında uluslararası sisteme ve uluslararası ekonomik örgütlere en mesafeli olan ülkedir. Ülke 1990'lı yılların ortasından beri pek çok alanda izolasyoncu politikaları takip etmektedir. Ekonomi politikaları da bu genel politikanın yansıması niteliğindedir. Her ne kadar diğer Türk devletleri gibi 1992 yılında hem IMF hem Dünya Bankasına üye olsa da daimi tarafsız statüsünü kazandığı 1995 yılından itibaren ekonomisini de ithal ikameci ilkelere dayandırmaya başlamıştır (Pomfret, 2001, p. 169). Bunun doğal sonucu olarak da IMF'nin politikalarından uzaklaşmaya başlamıştır. Gerçekten de Türkmenistan, IMF ile anlaşma gerçekleştirilmeyen tek eski Sovyet ülkesidir. Yine ithal ikameci yaklaşımın doğal sonucu olarak DTÖ üyeliği ülkenin gündeminde hiç olmamıştır.

Türkmenistan Dünya Bankasından bu güne kadar yalnızca 6 defa kredi kullanmıştır (The World Bank, 2021a) ve bu haliyle söz konusu kurumla en düşük seviyede ilişki kuran devletlerden biridir. Buna mukabil ADB'den bugüne kadar toplam 58 defa kredi kullanmıştır (Asian Development Bank, 2021). Bu haliyle Türkmenistan'ın uluslararası ekonomik örgütlerden en fazla ve kayda değer etkileşiminin Asya Kalkınma Bankası ile olduğu ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin Batı menşeli uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkileri geride kalan 30 yılda birbirinden farklılık göstermiştir. Kırgızistan gerek Bretton Woods kuruluşları gerekse de Asya Kalkınma Bankası ile aktif ilişkiler geliştirirken Azerbaycan ve Kazakistan'ın bilhassa DTÖ'ye daha mesafeli durduğu, buna karşılık IMF ile Kırgızistan kadar olmamakla birlikte daha yakın çalıştığı görülmüştür. Özbekistan ve Türkmenistan'ın ise Bretton Woods kuruluşlarına karşı yaklaşımı en baştan beri olumsuz gerçekleşmiştir. Şüphesiz bu farklılıkların en önemli belirleyicisinin söz konusu devletlerin karar alıcıları olduğu ileri sürülebilir. Zira ilgili kısımlarda da değinildiği gibi Türk devletlerinin karar alıcıları geride kalan 30 yılda uluslararası sisteme entegre olmakla izolasyon arasında değişen stratejiler geliştirmişlerdir ve bu durum uluslararası ekonomik örgütlerle olan ilişkilerine yansımıştır. Tablo 1, Mayıs 2021 itibariyle beş Türk devletinin IMF, Dünya Bankası ve Asya Kalkınma Bankası ile gerçekleştirdikleri anlaşma sayılarını özetlemektedir.

Tablo 1: Türk Devletlerinin IMF, DB ve ADB ile gerçekleştirdikleri anlaşma sayıları

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
IMF	4	4	12	3	0
DB	72	57	119	63	6
ADB	175	142	197	232	58

Kaynak: (Asian Development Bank; IMF; The World Bank) verilerinden faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tabloda dikkat çeken üç önemli husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, ilgili kısımlarda da aktarıldığı gibi Türk devletlerinin bilhassa IMF ve Dünya Bankası ile ilişkileri liberal uluslararası sisteme adaptasyon niyetleriyle olan ilişki ile doğrudan alakalıdır. Tabloda da görüldüğü gibi Kırgızistan bu iki kurumla en fazla anlaşma imzalayan devlet konumundayken Türkmenistan'ın ilişkileri ihmal edilebilecek seviyededir. Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan ise farklı seviyelerde ilişki kurmuştur. Özbekistan'ın Dünya Bankası ile Kazakistan'a göre daha fazla kredi anlaşması imzalamasının temel sebebinin doğal kaynağı refaha dönüştürememesi olduğu iddia edilebilir. 1999 yılında Orta Asya ülkeleri içinde Özbekistan en büyük ekonomiye sahipken aradan geçen sürede Kazakistan'ın 3'te biri kadar ekonomiye ancak sahip olabilmıştır (The World Bank, 2021b). Dolayısıyla uluslararası kurumlardan gelecek kredilere daha fazla ihtiyaç hissetmektedir.

Bu durum tabloda dikkat çeken ikinci unsura değinme ihtiyacını doğurmaktadır. Kırgızistan hariç Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletleri liberal uluslararası sisteme şüpheyle bakmakla birlikte bu durum öncelikli olarak IMF ve DTÖ ile ilişkilerine yansımaktadır. Yani bilhassa finans ve ticaret alanında beklenen reformların gerçekleştirilmesine yanaşmazken büyüme ve kalkınma ile ilgili hususlarda söz konusu kurumlarla uyum içinde çalışmaktadır (Türkmenistan hariç). Bu durum ithal ikameci politika izleyen Özbekistan'ın ve hibrit sistemler takip eden Azerbaycan ile Kırgızistan'ın genel ekonomi politikalarıyla uyumludur. Zira söz konusu devletler uluslararası toplumdan, daha doğru bir ifadeyle Batı toplumundan gelen otoriterlik eleştirilerine kalkınma ve istikrar olmadan bu tarz reformların gerçekleşmeyeceği yönünde cevap vermektedir.

Üçüncü husus ise Bretton Woods kuruluşlarının aksine Asya Kalkınma Bankası ile ilişkilerinin yoğun olmasıdır. Bilhassa merkantilist politikaları tercih eden Özbekistan'ın bu kurumdan en fazla kredi kullanan Türk devleti olması dikkat çekicidir. Burada iki noktanın ön plana çıktığı iddia edilebilir. Birincisi, her ne kadar ADB, Batı'nın, daha da özelde Amerika Birleşik Devletleri'nin kurduğu bir banka olsa da Japonya da bu kurumun işleyişinde önemli bir yere sahiptir. Hatta zaman içerisinde bu kurumda ABD'den daha ön plana çıktığı görülmüştür. Nitekim Killby (2006, p. 193) gerçekleştirdiği istatistiksel araştırmada Japonya'nın ticari ortağı ve ikili ilişkiler kurulmasıyla ADB'den kredi alınması arasında bağlantı olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan söz konusu kurumun Türk devletleri nezdinde ABD'den ziyade Japonya'nın etkin olduğu ve dolayısıyla kredilerin bu ülkeyle geliştirilecek ilişkilerle temin edileceği izlenimini vermektedir. İkincisi ise her ne kadar ADB de tıpkı IMF ve Dünya Bankası gibi şartlı krediler temin etse de ADB'nin devletlerin politik kararlarına bu kurumlar kadar müdahil olmaması, devletlerin rejimleriyle ve insan hakları karneleriyle bu kurumlar kadar ilgilenmemesidir. Bu bakımdan ADB'nin otoriter rejimlerle bir sıkıntısının olmaması özellikle Özbekistan gibi bu konuda olumsuz imaja sahip devletlerin Bretton Woods kuruluşlarındansa buraya yönelmelerini sağlamaktadır. Dolayı-

sıyla Türk devletleri aradan geçen 30 yılda uluslararası sisteme ABD yerine farklı ve daha ziyade bölgesel aktörlerle ve yine liberalizme dönüşüm açısından sınırlı bir adaptasyon yaşamıştır.

Bu tablo Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin bilhassa Bretton Woods kurumlarına ve liberal uluslararası sisteme dönüşüme neden mesafeli ve isteksiz davrandığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bunun üç temel nedeninin olduğu iddia edilebilir. Birincisi, IMF ve Dünya Bankası politikaları her ne kadar 1990'lı yılların ilk yarısında bütün dünyada kalkınma reçeteleri olarak sunulsa da özellikle 1994 Meksika kaynaklı Latin Amerika Krizi ve 1997 Asya Krizi söz konusu kurumların meşruiyetini ve reçetelerini sorgular hale getirmiştir. Uluslararası finans sisteminin parçası olan Doğu Asya ülkelerinde bile sorgulanır hale gelen IMF politikalarının bu coğrafyada da şüpheyle karşılanması beklenen bir durumdur. Zira IMF ve Dünya Bankasının sunduğu kalkınma programlarının toplumu daha iyi hale getireceğinin bir garantisi de bulunmamaktaydı. Dolayısıyla bu politikaların benimsenmesi yöneticiler açısından önemli bir risk taşımaktaydı. Hâlihazırda devlet egemenliğine hâle getirmekle eleştirilen bu kurumların programlarının bir de başarısız çıkması yöneticiler tarafından göze alınacak bir risk değildir.

İkincisi, eski Sovyet ülkelerinde komünist dönemden kalan patronaj ilişkilerinin bozulacağı düşüncesi IMF politikalarının uygulanmasında yönetimlerin isteksiz davranmasına yol açmıştır (Bhatty & Auty, 2006, p. 248). Orta Asya devletlerinde siyasi istikrarın sağlanmasında patronaj ilişkileri önemli yer tutmaktadır. Tacikistan örneğinde görüldüğü gibi bu ilişkilerin dengesiz kurulması veya Kırgızistan örneğinde olduğu gibi bu ilişkilerin bozulması söz konusu ülkelerde iç çatışmaların çıkmasında önemli etken haline gelmektedir. Bretton Woods kurumları tarafından sunulan özelleştirme, tam rekabet, sermayenin serbest dolaşımı gibi politikaların kısa süre içerisinde bu yapılara zarar vereceği aşikâr bir durumdur. Dolayısıyla merkezi otoriteler bu reformları uygulamak istese bile yerel otoriteler tarafından direnişle karşılaşması beklenmekteydi (Bhatty & Auty, 2006, p. 262). Bu durum siyasi istikrara öncelik veren yönetimler açısından tercih edilmeyen bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Zira patronaj sisteminin sürdürülmesi bu coğrafyadaki politik istikrarın ve merkezi hükümetlerin güçlü kalması açısından adı konulmamış yerel bir kural olarak işlemektedir (Cooley, 2012, p. 134).

Üçüncüsü ise doğal kaynak sahibi olan Türk devletlerinin zaman içerisinde cari dengelerinin ve dış ticaret dengelerinin sürdürülebilir hale gelmesidir. 1990'lı yıllar boyunca makroekonomik göstergeleri olumsuz olan Kazakistan, Azerbaycan gibi doğal kaynak zengini ülkeler 2000'li yıllardan itibaren gerek dönüşümde belirli bir mesafe kat etmeleri gerekse de doğal kaynaklarını uluslararası piyasalara temin edebilmeleri sayesinde uluslararası bir şok dalgasına maruz kalmadıkları sürece dış ticaret fazlası ve cari fazla vermeye başlamıştır (The World Bank, 2021b). Dolayısıyla ödemeler dengelerinde de finansal yapılarında ciddi bir sorun yaşamaktan gittikçe uzaklaşmışlardır ve böylece IMF'den gelebilecek yardım ve kredilere ihtiyaçları kalmamıştır. Bu durum özellikle Kazakistan ve

Azerbaycan'ın Kırgızistan ve Özbekistan'a nazaran daha büyük yatırımlar gerçekleştirmelerine rağmen daha az krediye ihtiyaç duymalarını açıklamaktadır.

Bütün bunlara ek olarak, daha önce de bahsedildiği gibi 2000'li yıllardan itibaren liberal uluslararası sisteme entegre olma düşüncesi, bilhassa eski Sovyet coğrafyasındaki renkli devrimlerle birlikte Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletleri arasında gittikçe tercih edilmeyen bir yönelim haline gelmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan, Asya Kalkınma Bankası haricindeki uluslararası ekonomik kurumlarla ilişkisini sınırlı tutmuştur. Yine ilgili kısımlarda değinildiği gibi Kırgızistan ve Türkmenistan bu konuda birbirinin tam tersi iki istisna olarak ortaya çıkmaktadır. Türkmenistan dünya ile etkileşimini sınırlı tutarken Kırgızistan, zayıf ekonomisinin de verdiği motivasyonla uluslararası sisteme entegre olabilme yolunda politikalar üretmektedir.

Yukarıda sayılan durumlar 2000'li yıllardan itibaren bölge ülkelerinin uluslararası sistem yerine bölgesel birlikteliklere yönelmesini sağlamıştır. Sıradaki bölümde bu süreç anlatılmaya çalışılacaktır.

3. RUSYA VE ÇİN VE DİĞER BÖLGE MERKEZLİ KURUMLARLA İLİŞKİLER

Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletleri ilgili kısımda da bahsedildiği gibi her ne kadar uluslararası sisteme entegre olma yolunda çabalar sarf etseler de günün sonunda Kırgızistan istisna olmakla birlikte hepsi ya merkantilist ya da hibrit modelleri benimsemekteydiler. Bilhassa hibrit modelin bölge ülkeleriyle işbirliğini ön plana çıkarması 2000'li yılların ortalarından itibaren bu yönde adımların atılmasını sağlamıştır.

Bu noktada tahmin edilebileceği gibi bölgenin iki büyük gücü olan Rusya ve Çin'in yaklaşımları önemlidir. Ancak Çin'in bu konuda Rusya'dan daha aktif olduğu söylenebilir. Yine de Rusya'nın dahil olduğu kurumlar da son zamanlarda varlığını göstermiştir.

Rusya öncülüğünde kurulan kurumlardan en önemlisi, esasında Kazakistan'ın kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından önerilen Avrasya Ekonomik Birliğidir (AEB). AEB, daha önceden oluşturulmuş olan Gümrük Birliği ve Avrasya Ekonomi Topluluğu'nun devamı niteliğindedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Kazakistan her ne kadar Batı merkezli uluslararası ekonomik kurumlara soğuk bakmasa da öncelikle bölgesel işbirliğine yoğunlaşma taraftarı olmuştur. Bu bakımdan ilk olarak 1994 yılında öne sürülen bölgesel işbirliği fikri ancak Rusya'nın 2010'lu yıllarda yeniden yakın coğrafyasıyla ilgilenmeye başlamasıyla birlikte hayata geçirilebilmiştir (Kaczmarek, 2017, p. 1029). Kazakistan ve Kırgızistan örgütün kurucu üyeleriyle Özbekistan hâlihazırda gözlemci üyedir ve 2022 veya 2023 yılında tam üye olması beklenmektedir.

Kazakistan'ın dış politika ve ekonomik ilişkilerinin yöneliminin en baştan beri bölge odaklı olması Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurucu üyesi olmasını doğal

olarak beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Kazakistan'ın sadece Türk devletleriyle değil Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleriyle sıkı ilişkiler dış politikasının önceliğini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Rusya ile birlikte AEB içinde faaliyette bulunmak bu ülkenin dış politikası açısından tutarlılık göstermektedir.

Kırgızistan ise daha önce de belirtildiği gibi Orta Asya ve Kafkasya Türk devletleri arasında uluslararası sisteme en fazla adapte olmak isteyen devlet konumunda olmakla birlikte zayıf ekonomisi bu ülkeyi uluslararası arenada istifade edebileceği bütün imkânları kullanmaya sevk etmektedir. Dolayısıyla Batı kadar Rusya ve Çin ile de yakın işbirliğine yatkın bir ülkedir. Bu bakımdan Rusya öncülüğünde kurulan Avrasya Ekonomi Birliği, Kırgızistan'ın Rusya'dan gelecek ekonomik yardımların yanı sıra özellikle bu ülkeyle ve Kazakistan ile gerçekleştireceği ticaret hacmini arttırmayı ummaktadır.

Zira AEB, tıpkı DTÖ gibi üye devletler arasındaki mal ve hizmetlerde ticari duvarların indirilmesini öngörmektedir ki yukarıda da değinildiği gibi örgüt, DTÖ'ye alternatiften ziyade onun tamamlayıcısı gibi davranmaya çalışmıştır. Bu bakımdan 2015 yılında resmen kurulduğunda 2025 yılına kadar üye ülkeler arasında ortak pazarın kurulmasını öngörmekteydi (Vinokurov, 2017, p. 58). Ancak Rusya haricindeki üye devletler birlikten umduklarını bulmakta zorlandılar. Zira her ne kadar Rusya bu birliğin hegemonik bir yapı olmaması için uğraşsa da güç asimetrisi farklı bir sonucun çıkmasına engel olmaktadır. Daha da önemlisi, liberal düşünce ve serbest piyasa ekonomiden uzaklaşan eski Sovyet ülkelerinin ekonomik modeli zaman içinde yeniden Rusya haline gelmiştir. Ancak Rus modeli dönüşüm, söz konusu ülkelerin geleneksel ekonomi politikalarından farklı olarak gelir dağılımındaki adaletsizliği ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını ciddi oranda arttırmıştır. Kazakistan'ın da Kırgızistan'ın da yatırım ve kalkınması sadece belirli şehirlerle sınırlı kalmıştır ve bu durum bölge ülkeleri nezdinde AEB'yi sorgulatır hale getirmiştir (Chubarov, 2019). Bunun yanında Rus dış politikasının büyük ölçüde güvenliğe dayanıyor olması, uluslararası oluşumlarda da kendini göstermektedir. Yani Rusya ekonomik birlikteliklerden ziyade askeri birlikteliklere önem vermektedir. Bunun doğal sonucu olarak da Rusya öncülüğünde kurulan ekonomik örgütler Çin olmadan fiilen işlevsiz kalmaktadır. Gerçekten de AEB kurulduktan sonra üye devletlerin arasındaki ticaret hacminin, Rusya'ya yönelik ambargoların da etkisiyle birlikte gerilediği görülmüştür (Rotaru, 2018, p. 439). Sonuç olarak 2019 yılında Avrasya Ekonomi Birliği ile Çin'in Kuşak Yol Projesi'nin (KYP) birleştirilme kararı alınmıştır. Rusya'dan farklı olarak Çin, bölgeler arasında dengeli bir büyüme modeli ortaya koymaktadır. Bunun yanında KYP'nin kalkınma planında Kırgızistan'ın ve Kazakistan'ın hâlihazırda ki geri kalmış bölgelerinin projeye dâhil edilmesi beklenmektedir.

Bu durum Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin Çin öncülüğünde kurulan uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkilerini masaya yatırma ihtiyacını doğurmaktadır. Bu bakımdan en önemli oluşum 2015 yılında kurulan *Asya Alt-yapı Yatırım Bankası*dır (Asian Infrastructure Investment Bank – AIIB). Sermayesi ADB ve Bretton Woods kuruluşlarına göre düşük düzeyde olmakla birlikte Çin

tarafından kurulan ilk uluslararası finans kurumu olması ve tıpkı ADB gibi Asya'yı öncelikli gündemde tutması AIIB'yi önemli hale getirmektedir.

Türk devletleri arasında Kazakistan ve Özbekistan, AIIB'nin kuruluş aşamasında yer almış, hatta Kazakistan bu süreç içerisindeki görüşmelerde bilfiil çalışmıştır (Muratshina, 2017, p. 89). Zira AIIB, Orta Asya ülkeleri için sadece alternatif bir kredi kurumu olmakla kalmayacak aynı zamanda önceliği altyapı yatırımlarına vermesinden dolayı bu ülkelerin esas ihtiyacına doğrudan karşılık verecek bir kurum olacaktı. Zira Kırgızistan başta olmak üzere Orta Asya devletlerinin en önemli eksiklerinden biri ulaştırma ve altyapı hizmetlerinin yetersizliği olarak görülmektedir. Bu yüzden AIIB fikri söz konusu ülkeler için önemli olmuştur. Nihayetinde Türkmenistan hariç Orta Asya ve Kafkasya'da yer alan Türk devletleri 2016 yılı içerisinde AIIB'ye üyeliklerini gerçekleştirmiştir.

Söz konusu finans kurumunun görece yeni kurulmuş ve düşük sermayeli olmasından dolayı Türk devletleri de dâhil olmak üzere üye ülkelerin ADB veya Dünya Bankası kadar etkileşimde bulunması söz konusu değildir. Bunun yanında daha önce de değinildiği gibi, AIIB öncelikli olarak altyapı yatırımlarını finanse ettiği için başvurabilecek tüzel kişi sayısı sınırlıdır. Buna rağmen 5 yıllık süre içerisinde gerçekleşen etkileşim Türk devletlerinin bu finans kurumu ile ilişkileri hakkında ipucu vermektedir.

Bu bakımdan geçen 5 yıllık süre içerisinde kurumla en aktif ilişkide olan devlet Özbekistan'dır. 2019 yılından bu yana kurumdan 7 defa kredi kullanan Özbekistan'ın 3 projesi de 2021 yılı itibariyle onaylanmayı beklemektedir (AIIB, 2021). Bu haliyle tıpkı ADB örneğinde olduğu gibi Asya merkezli bir finans kurumu ile en fazla anlaşma imzalayan devlet Özbekistan'dır. Diğer Türk devletlerinden Kazakistan 2, Azerbaycan ve Kırgızistan ise 1'er defa bu kurumdan kredi kullanmıştır (AIIB, 2021). Bu bakımdan AIIB, koşullu krediler sağlamamasına rağmen söz konusu üç ülke üzerinde Bretton Woods kuruluşları ile ADB kadar etkin değildir. Bunun çeşitli sebepleri bulunmaktadır. İlk ve öncelikli olarak, daha önce de değinildiği gibi AIIB'nin sermayesi ve faaliyet alanı diğer uluslararası finans kurumlarına göre kısıtlıdır. İkincisi, yine ilgili kısımda değinildiği gibi Azerbaycan ve Kazakistan altyapı konusunda önemli sıkıntıları bulunan devletlerden değildir. Dolayısıyla AIIB kredilerine ihtiyaçları diğer Türk devletlerine nazaran daha düşük seviyede olabilir. Üçüncüsü ise Batı menşeli kurumlardan yoğun miktarda kredi kullanan Kırgızistan'ın buradan sadece 1 defa kullanmasının da esas sebebi olan bankanın yüksek faiz oranlarıdır. AIIB'nin geri ödemelerinin yüksek olması Kırgızistan, Tacikistan gibi düşük gelire sahip ekonomilerin kullanımı açısından cazip bir platform oluşturmamaktadır.

Dolayısıyla Kırgızistan'ın bu kurumla ilişkisinin sınırlı kalması beklenmektedir. Tam tersi şekilde; uluslararası denetimlerden rahatsız olan ve merkantilist politikalarından dolayı ilişkilerini bölgesel düzeyin ötesine taşımak istemeyen Özbekistan'ın tıpkı ADB'de olduğu gibi AIIB kredilerini önümüzdeki yıllarda daha fazla kullanması beklenmektedir. Her ne kadar ADB'den daha avantajlı

olsa da uluslararası denetimlerin eksik olması ve kredilerin koşulsuz sağlanması bu kurumu Özbekistan için daha cazip hale getirmektedir. Kazakistan ve Azerbaycan'ın da Kırgızistan kadar olmamakla birlikte bu kurumla sınırlı bir ilişki kurmaları beklenmektedir. Türkmenistan'ın ise kuruma üye olması beklenememekte, muhtemel üyeliği durumunda ise tıpkı diğer uluslararası finans kurumlarında olduğu gibi ilişkilerini sınırlı tutması beklenmektedir.

AIIB haricinde, her ne kadar uluslararası ekonomik örgüt sınıfında olmasa da Türkmenistan hariç Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin Çin'in uluslararası ekonomik kalkınma projesi olan KYG içinde de yer almaları söz konusu devletleri Çin öncülüğünde kurulması muhtemel uluslararası ekonomik örgütler içerisinde yer alması ihtimalini doğurmaktadır.² Bu bakımdan özellikle Kırgızistan'ın ekonomik kalkınmasına yardımcı olacak, Özbekistan'ın ise uluslararası denetimleri düşük düzeyde olan kurumlarla temas halinde olması beklenmektedir.

Son olarak Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin bölgesel ekonomik örgütlerden biri olan ve Suudi Arabistan'ın en büyük sermayedarı olduğu İslam Kalkınma Bankası (İKB) ile de ilişkileri bulunmaktadır. Eski adıyla İslam Konferansı Örgütü, yeni adıyla İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olunması durumunda ve gerekli katkıların sağlanması durumunda üye olunan kuruma Türk devletleri 1990'lı yıllarda üye olmuştur. Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin uluslararası ekonomik kurumlarla ilişkileri burada da benzer şekilde gerçekleşmiştir. Bankadan bugüne kadar Azerbaycan 73, Kazakistan 68, Kırgızistan 71, Özbekistan 96, Türkmenistan ise 20 defa kredi kullanmıştır (Islamic Development Bank, 2021). Burada yine Türkmenistan'ın söz konusu kurumla ilişkilerini asgarî seviyede tuttuğunu, buna karşılık bölgesel örgütlerle ilişkileri yoğun tutan Özbekistan'ın kurumu en etkin şekilde kullandığı görülmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkileri ilk ve öncelikli olarak uluslararası sistemdeki pozisyonlarına daha sonra da yönetici elitin tercihlerine göre şekillenmiştir. Bu durum ilk bakışta her birinin benzer davranışlar sergilemiş olabileceği intibasını uyandırmış olsa da esasında geniş bir yelpaze sunmaktadır ve günün sonunda üç farklı yaklaşımın ortaya çıktığı iddia edilebilir.

Bunlar arasında Sovyetler Birliği döneminde, ülkenin en geri federe devletlerinden biri olan Kırgızistan skalanın en ucunu oluşturmaktadır. İlgili kısımda da bahsedildiği gibi, SSCB döneminde Kırgızistan ekonomisi doğal kaynaklardan ve üretimden mahrum olması sebebiyle merkezden gelen yardımlara bağımlı halde kalmıştır. Kırgızistan'ın Sovyet dönemindeki bu sıkıntılı durumu bağımsızlığını kazandıktan sonra da devam etmiştir. Yani Kırgızistan uluslara-

² Her ne kadar literatürde AIIB'nin Kuşak Yol Girişimi'ni finanse edebilmek için kurulmuş olduğu iddia edilse de gerek üyelerinin bu girişimden farklı olması gerekse de sağlanan kredilerin girişim kapsamından farklı alanlarda gerçekleşmesi bu iddiayı zayıf çıkarmaktadır.

rası sistemde görece olarak en zayıf ekonomiye sahip devletlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum ülkeyi, uluslararası sermayenin ve para akışının ilgisini çekecek politikaları gerçekleştirmeye zorlamıştır ve hâlâ zorlamaktadır. Bu noktada Kırgızistan hem liberal uluslararası sisteme entegre olmak suretiyle Batı sermayesinin hem de Rusya ve Çin gibi devletlerin kurallarını inkâr etmeyerek Asya'daki sermayenin ilgisini çekmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda diğer Sovyet ülkelerinin aksine yeni dönemde komünist parti eliti tarafından yönetilmeyen Kırgızistan'ın Batı menşeli kurumlarla ilişkisi yoğun gerçekleşmektedir ve otuz yılın sonunda gerçekleşmeye devam etmektedir. Aynı zamanda bilhassa Çin ve Rusya öncülüğündeki kurumlarla da ilişkileri yüksek düzeyde tutmaya özen göstermektedir. Kırgızistan Bretton Woods kuruluşlarıyla en fazla etkileşimde olan Türk devletidir. Aynı zamanda bilhassa Rusya'nın öncülük ettiği ekonomik ve siyasi kurumlarda muhakkak yer almaktadır. Ülkenin AIIB ile ilişkisi nispeten sınırlı olsa da bu durum ilgili kısımda da bahsedildiği gibi, Batı ile sıkı ilişki içerisinde olmasından dolayı değil, mevzubahis kurumun kredi imkânlarının kârlı olmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak ekonomik şartların el vermesi halinde Kırgızistan'ın Çin önderliğinde kurulmuş kurumlarla da iyi ilişki içinde olması beklenmektedir.

Kazakistan ise uluslararası sisteme Kırgızistan'a nazaran daha avantajlı konumda girmiştir. Bölgenin en büyük devletlerinden biri olmanın ve zengin doğal kaynaklara sahip olmanın verdiği avantajla birlikte Kazakistan 1990'lı yılların ortalarından beri liberal uluslararası sistemi inkâr etmemekle birlikte bölgesel işbirliğini ön plana çıkaran hibrit bir modeli savunmuştur. Bu uluslararası pozisyon ve yönetim anlayışı sadece yakın coğrafyası ile iyi ilişkiler geliştirmesine öncülük etmekle kalmamış aynı zamanda Kazakistan'dan Avrasya Birliği gibi bir düşüncenin çıkmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Kazakistan Bretton Woods kurumlarıyla yakın ama fazla müdahaleye müsaade etmeyen ilişkiler kurmuştur. ADB veya Avrasya Ekonomik Birliği gibi Asya merkezli kurumlarla ise daha yakın ilişkiler geliştirmiştir.

Bağımsızlığının ilk yıllarında özellikle doğal kaynaklarının uluslararası piyasalara taşınabilmesi amacıyla Azerbaycan liberal uluslararası sisteme entegre olma yolunu seçmişse de o da 1990'lı yılların sonuna doğru, bilhassa Karabağ'ın işgali ile birlikte hibrit sistemi benimsemeye başlamıştır. Bu bakımdan Azerbaycan da tıpkı Kazakistan gibi Bretton Woods kurumlarına karşı mesafeli davranırken ADB ile daha yakın ilişkiler geliştirmiştir. Genel olarak bakıldığında uluslararası etkileşiminin Kazakistan'dan daha düşük olduğu görülmektedir. Zira Azerbaycan DTÖ ve AEB üyesi değildir.

Özbekistan ise kapalı ekonomi uygulayan Türk devletlerinden biridir. Bununla birlikte Özbekistan'ın korumacılığının Bretton Woods kuruluşlarına yönelik olduğu iddia edilebilir. Özbekistan IMF ve Dünya Bankası bürokratları ile gerilimli bir ilişki geliştirirken bölgesel oluşumlarda bundan uzak bir tavır sergilemektedir. Batı menşeli olmasına rağmen ADB'den en fazla kredi kullanan Türk devletidir ve diğer bölgesel kurumlar olan AIIB ve İKB ile ilişkileri de herkesten

fazladır. Bir başka deyişle, Özbekistan küresel düzeyde faaliyet gösteren kurumlar ile Türkmenistan'dan sonra en düşük ilişkide faaliyet yürütürken bölgesel örgütlerle en yüksek düzeyde ilişkisi olan Türk devletidir.

Türkmenistan ise Türk devletleri arasında en kapalı ekonomi politikaları uygulayan devlet konumundadır. Bretton Woods kurumlarından IMF ve Dünya Bankasına üye olmakla birlikte bu iki kurumla da diğer bölgesel kurumlarla da ilişkilerini asgari düzeyde tutmaktadır. Türkmenistan'ın bu tutumu daimi tarafsızlık statüsüyle ve genel olarak kapalı politikalar uygulamasıyla tutarlıdır. Zira Türkmenistan bağımsızlığa kavuştuğu günden beri öncelikli olarak kendi kendine yetebilme politikası üzerinde durmaktadır ve uluslararası finans kurumlarıyla etkileşimi bu bakımdan düşük seviyededir.

Genel olarak bakıldığında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkilerinin bölgesel bağlamda yoğunlaştığı iddia edilebilir. Türkmenistan haricindeki Türk devletlerinin tamamı iç yapılarındaki farklılıklara rağmen bölgesel ekonomik örgütlerle ilişkileri yoğundur. IMF ve Dünya Bankası gibi küresel örgütlerle ilişkilerinin ise iç yapılarına göre değişkenlik arz ettiği görülmektedir. Liberal uluslararası sisteme entegre olma düşüncesi ile bu örgütlerle etkileşim halinde olmak arasında bir ilişki olduğu görülmektedir. Merkantilist düşüncelerin yanı sıra otoriter yönetimlere sahip olmak da bu kurumlarla ilişkilere mesafe koymayı beraberinde getirmektedir. Zira ilgili kısımlarda da değinildiği gibi, IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar yolsuzluk, yozlaşma gibi hususlarda şeffaflık, mali disiplin, bütçe kontrolü gibi şartlar aramalarından ve değişiklikler talep ederken bu politikalar söz konusu ülkeler tarafından ulusal egemenliklerine müdahale olarak tanımlanmaktadır. Zira Bretton Woods kurumlarının Batı çıkarları için bu tür normları araçsallaştırdığına dair iddialar sadece bu coğrafyada değil, bilhassa Güney Amerika ve Uzak Asya'da da ciddi boyutlardadır. Dolayısıyla Türk devletleri bu kurumlara şüpheyle yaklaşmaktadır. Ancak bölgesel örgütlerle ilişkilerde bu politikaların uygulanmıyor veya daha sınırlı uygulanıyor oluşu cesaretlerini arttırmaktadır. Zira ADB de her ne kadar Batı menşeli bir finans kurumu olsa da Özbekistan da dahil bu kurumdan kredi kullanımı yoğun olarak gerçekleşmektedir.

Bu durum Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin bu bakımdan kendi normlarını oluşturabileceği bir entegrasyon sürecine girmeleri mümkün müdür sorusunu akıllara getirmektedir. Zira Kazakistan başta olmak üzere Orta Asya devletleri bölgesel işbirliğine 1990'lı yıllardan itibaren sıcak bakmaktadır. AEB, Şanghay İşbirliği Örgütü, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü gibi ekonomik, politik ve askeri birliktelikler buna işarettir ve bilhassa Kazakistan ile Kırgızistan bu örgütlerde yer almaya özen göstermektedir. Bununla birlikte bölgesel entegrasyonun önünde bazı engeller bulunmaktadır.

İlk ve öncelikli olarak, bölge ülkeleri, Avrupa Birliği benzeri bir entegrasyon istememektedir. Zira bağımsızlığını yeni kazanmış Türk devletleri hâlihazırda ulus devletleşme sürecindedir ve bu yüzden egemenliklerini ulus üstü veya ulus-

lararası bir organa devretmek istememektedir. Çok taraflı anlaşmalara dahi egemenlik kısıtladığı gerekçesiyle soğuk bakan bölge ülkelerinin egemenliği devredecekleri bir yapıya sıcak bakmaları pek mümkün gözükmemektedir.

İkinci olarak, hâlihazırdaki bölgeselleşme girişimlerinin tam anlamıyla kapsayıcı olduğunu söylemek zordur. İlgili kısımda da değinildiği gibi, Kazakistan ve Kırgızistan Rusya öncülüğünde kurulan birlikteliklerde yer alarak esasında entegrasyonun provasını yapsalar da bu birlikteliğin genişlemesi güç gözükmemektedir. Zira bu iki ülkenin üyesi olduğu AEB, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü gibi kurumlara Ermenistan da üyedir. Bu durum kısa ve orta vadede Azerbaycan'ın bu birlikteliklere yaklaşma ihtimalini düşürmektedir. Bunun önüne geçebilmenin yolu Rusya başta olmak üzere hegemonik güçlerin denklemden çıkararak bölge ülkelerinin sadece kendi irade ve kapasiteleriyle bir süreç başlatmasıdır. Ancak bölge ülkelerinin taşıma kapasitesi göz önünde bulundurulduğunda Rusya olmadan güvenliğin, Çin olmadan da kalkınmanın sağlanması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla mevcut uluslararası konjonktür bu durumu zorlaştırmaktadır.

Üçüncüsü ise bölge ülkelerinin birbirini tamamlayan değil, birbiriyle rekabet eden ekonomilere sahip olmasıdır. Avrupa bütünleşmesi başta olmak üzere serbest ticaret bölgeleri göz önünde bulundurulduğunda bölgesel kalkınma için ekonomilerin birbirlerini tamamlayan üretimlere sahip olması önemlidir. Ancak Türk dünyasında bu çeşitlilik düşük düzeydedir. Söz gelimi Türkmenistan da Özbekistan da pamuk üretiminde dünyanın en önemli ülkeleri iken tarımın diğer kalemlerinde böyle bir durum söz konusu değildir. Benzer şekilde Kırgızistan hariç bölgedeki Türk devletlerinin hepsinin başlıca geçim kaynağı petrol ve doğalgazdır. Dolayısıyla serbest ticaret bölgesinin oluşmasının avantaj sağlaması zordur. Nitekim AEB oluşum sürecinde oluşan serbest ticaret bölgesi ve gümrük birliği ekonomik olarak Kırgızistan ve Kazakistan'da kayıplara yol açmıştır. Dolayısıyla muhtemel bir ekonomik entegrasyon doğalgaz ve pamuk üretiminde büyük bir ekonomik gücün doğmasına sebep olabileceken bunun ülkelerin kendi içinde ne tür sosyal sonuçlar doğuracağı belirsizdir.

Dördüncüsü ise bilhassa Türkmenistan'ın, haklı gerekçelerle aldığı daimi tarafsız devlet statüsünün bu tür girişimlere müsaade etmemesidir. Türkmenistan'ın, askeri ve ekonomik bütünleşmelerden kaçınması bütüncül bir devlet politikasıdır. Zira daha önce de belirtildiği gibi, Türkmenistan politika olarak kendi kendine yeten bir ülke olmayı tercih etmiştir. Aynı yoğunlukta olmamakla birlikte Özbekistan'ın da korumacı politikalarından bir anda vaz geçerek tam tersi bir süreci başlatması kısa ve orta vadede mümkün gözükmemektedir. Siyasi bağımsızlık sonrasında ekonomik bağımsızlıklarını da korumaları açısından doğal olan bu sürecin hızla tersine dönmesi için uluslararası sistemde büyük bir değişimin gerçekleşmiş olması gerekmektedir.

Bütün bunlar ışığında, mevcut konjonktürde Türkmenistan hariç Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkilerinin bölgesel düzeyde yoğun olarak devam etmesi beklenmektedir. IMF ve DTÖ

gibi kısıtlama, denetim ve yaptırımların yoğun olduğu ekonomik örgütlerle ilişkilerin yoğunlaşması kısa ve orta vadede mümkün gözükmemektedir. Covid-19 salgını neticesinde ortaya çıkabilecek açıkların Dünya Bankası ile birlikte bölge odaklı uluslararası finans kurumlarından sağlanacak kredilerle giderilmesi beklenebilir. Yine Asya merkezli uluslararası finans kurumlarının sayısının artması bölge ülkelerinin alternatiflerini ve finansal varlıklarını da arttıracığı için koşulsuz krediler sağlamaları durumunda bu kurumlara da üye olarak yoğun etkileşimde olmaları beklenebilir.

Bununla birlikte Türkiye'nin de öncülüğünde Türk Dünyası Kalkınma Bankası benzeri bir kurumun oluşturulması önemli olabilir. Oluşan bu kuruma mümkünse eşit sermaye katkısı ve bunun doğal sonucu olarak üye devletlere eşit oy hakkının verilmesi, eşit sermayenin mümkün olmaması durumunda ise üye devletlere sadece Türkiye'nin çıkarlarını değil, Türk dünyasının çıkarlarını gözeten bir kurum olduğu izleniminin verilmesi önemli bir proje olabilir. Bir finans kurumu olarak etkinliği tartışmalı olsa bile Türk dünyasının çok taraflılık ve ortak sermaye yönetimi gibi tecrübeleri edinmesi açısından önem arz edecektir.

KAYNAKÇA

- AiIB (2021). Our Projects. Retrieved from <https://www.aiib.org/en/projects/list/index.html?status=Approved>
- Amirbekova, A., Madiyarova, D., & Andronova, I. (2017). What are the pros and cons for Kazakhstan of joining the WTO from an export potential point of view? *Journal of Business and Retail Management Research*, 11(3), 85–92.
- Aris, S. (2011). *Eurasian Regionalism*. London: Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.1057/9780230307643>
- Asian Development Bank (2021). Projects&Tenders. Retrieved from <https://www.adb.org/projects>
- Auty, R. M. (1999). The IMF model and resource-abundant transition economies: Kazakhstan and Uzbekistan. WIDER Working Papers: No. 169. Helsinki: WIDER.
- Bhatty, R., & Auty, R. M. (2006). The effectiveness of Western Leverage: IFI Projects and Programs. In R. M. Auty & I. de Soysa (Eds.), *Central Asia research forum. Energy, wealth and governance in the Caucasus and Central Asia: Lessons not learned* (pp. 248–265). London, New York: Routledge.
- Bobokulov, I. (2006). Central Asia: is there an alternative to regional integration? *Central Asian Survey*, 25(1-2), 75–91. <https://doi.org/10.1080/02634930600903056>
- Broome, A. (2010). *The currency of power: The IMF and monetary reform in Central Asia*. International political economy series. Basingstoke [England], New York: Palgrave Macmillan. Retrieved from <http://www.gbv.de/dms/sub-hamburg/244181578.pdf>
- Chubarov, I. (2019). Challenges and opportunities for the spatial development of Eurasia under the BRI: the case of the Eurasian Economic Union. *Area Development and Policy*, 4(1), 81–97. <https://doi.org/10.1080/23792949.2018.1527181>
- Clarke, M. (2010). China and the Shanghai Cooperation Organization: The Dynamics of “New Regionalism”, “Vassalization”, and Geopolitics in Central Asia. In E. Kavalski (Ed.), *The new Central Asia: The regional impact of international actors* (pp. 117–148). New Jersey: World Scientific Pub.
- Cooley, A. (2012). *Great games, local rules: The new great power contest in Central Asia*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Cooley, A. (2019). Ordering Eurasia: The Rise and Decline of Liberal Internationalism in the Post-Communist Space. *Security Studies*, 28(3), 588–613. <https://doi.org/10.1080/09636412.2019.1604988>
- Dabrowski, M., Jermakowicz, W., Pańków, J., Kloc, K., & Antczak, R. (1995). Economic reforms in Kyrgyzstan. *Communist Economies and Economic Transformation*, 7(3), 269–297. <https://doi.org/10.1080/14631379508427825>
- Darden, K. A. (2009). *Economic liberalism and its rivals: The formation of international institutions among the post-Soviet states*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Diesen, G. E. A. (2018). *Russia’s geoeconomic strategy for a greater Eurasia. Rethinking Asia and International Relations*. London, New York: Routledge.
- Dieter, H. (1996). Regional integration in Central Asia: Current economic position and prospects. *Central Asian Survey*, 15(3-4), 369–386. <https://doi.org/10.1080/02634939608400957>
- Flegel, T. (2016). *Foreign Actors’ Influence on Azerbaijan’s Energy Policy*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-11404-6>
- Hasanov, E., & Zeynalov, A. (2010). Main Reasons for Azerbaijan to Pursue its Accession to WTO and Grounds for Delaying the Accession. *Journal of Qafqaz University*. (30), 28–35.
- IMF (2021). IMF Financial Data Query Tool. Retrieved from <https://www.imf.org/external/np/fin/tad/query.aspx>
- Islamic Development Bank (2021). Projects. Retrieved from <https://www.isdb.org/projects/map>
- Kaczmarek, M. (2017). Two Ways of Influence-building: The Eurasian Economic Union and the One Belt, One Road Initiative. *Europe-Asia Studies*, 69(7), 1027–1046. <https://doi.org/10.1080/09668136.2017.1373270>
- Kalyuzhnova, Y. (2000). The Economic Transition in Kazakhstan and Uzbekistan. In Y. Kalyuzhnova & D. Lynch (Eds.), *The Euro-Asian World* (pp. 164–187). London: Palgrave Macmillan UK.

- Kaminski, B., Kholmatov, M., Mitra, S., & Raballand, G. (2010). "Asiaregio": An Institutional Model to Deepen Integration in Central Asia's Border Region. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 2(3), 347–360. <https://doi.org/10.1177/097491011000200305>
- Kaser, M. (1997). Economic transition in six Central Asian economies. *Central Asian Survey*, 16(1), 5–26. <https://doi.org/10.1080/02634939708400966>
- Kilby, C. (2006). Donor influence in multilateral development banks: The case of the Asian Development Bank. *The Review of International Organizations*, 1(2), 173–195. <https://doi.org/10.1007/s11558-006-8343-9>
- Korolev, A. (2016). Systemic Balancing and Regional Hedging: China–Russia Relations. *The Chinese Journal of International Politics*, 9(4), 375–397. <https://doi.org/10.1093/cjip/pow013>
- Luong, P. J. (2004). *Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions and Pacts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Muratshina, K. (2017). Asian Infrastructure Investment Bank and post-Soviet Central Asia: New Multilateral Bank Formation in the Context of China's Economic Interaction with post-Soviet Central Asian Countries. *Central European Journal of International & Security Studies*, 11(3), 84–106.
- Myant, M. R., & Drahokoupil, J. (2011). *Transition economies: Political economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*. Hoboken NJ: Wiley.
- Owen, J. M. (2020). Sino-Russian cooperation against liberal hegemony. *International Politics*, 57(5), 809–833. <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00213-z>
- Pomfret, R. (2000). The Uzbek model of economic development, 1991–99. *Economic Transition*, 8(3), 733–748.
- Pomfret, R. (2001). Turkmenistan: From Communism to Nationalism by Gradual Economic Reform. *MOCT-MOST: Economic Policy in Transitional Economies*, 11(2), 165–176. <https://doi.org/10.1023/A:1012202313876>
- Pomfret, R. (2005). Trade policies in Central Asia after EU enlargement and before Russian WTO accession: Regionalism and integration into the world economy. *Economic Systems*, 29(1), 32–58. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2005.01.002>
- Pourchot, G., & Stivachtis, Y. A. (2014). International Society and Regional Integration in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies*, 5(1), 68–76. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2013.09.001>
- Rakhimov, M. (2010). Internal and External Dynamics of Regional Cooperation in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies*, 1(2), 95–101. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.04.002>
- Rotaru, V. (2018). The Eurasian Economic Union – a sustainable alternative for the former soviet space? *Journal of Contemporary European Studies*, 26(4), 425–442. <https://doi.org/10.1080/14782804.2018.1519483>
- Ruziev, K., Ghosh, D., & Dow, S. C. (2007). The Uzbek puzzle revisited: an analysis of economic performance in Uzbekistan since 1991. *Central Asian Survey*, 26(1), 7–30. <https://doi.org/10.1080/02634930701423400>
- Sadri, H. A. (1997). Integration in Central Asia: From theory to policy. *Central Asian Survey*, 16(4), 573–586. <https://doi.org/10.1080/02634939708401012>
- Šćepanović, J. (2020). Institutions, cooperation, and hegemony: a comparative analysis of Russia's cooperative hegemonic strategy in Central Asia's key institutional frameworks. *Asian Security*, 1–26. <https://doi.org/10.1080/14799855.2020.1784877>
- Uyama, T. (2018). Sino-Russian Coordination in Central Asia and Implications for U.S. and Japanese Policies. *Asia Policy*, 13(1), 26–31.
- Vinokurov, E. (2017). Eurasian Economic Union: Current state and preliminary results. *Russian Journal of Economics*, 3(1), 54–70. <https://doi.org/10.1016/j.ruje.2017.02.004>
- The World Bank (2021a). *Projects&Operations*. Retrieved from <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-country?lang=en&page=>
- The World Bank (2021b). *The World Bank Data*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/>

AB'NİN ORTA ASYA STRATEJİLERİ KAPSAMINDA AB-ORTA ASYA İLİŞKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Omca ALTIN
Kastamonu Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

GİRİŞ

AB, 1990'lı yılların başlarında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması sonucu bağımsızlıkların ilan edilmesi ile başlayan süreçte Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dan oluşan Orta Asya bölgesi ile ilgili olsa da Almanya'nın doğusu ve batısının birleşmesi neticesinde ortaya çıkan AB'nin de facto genişlemesi, Yugoslavya'daki çatışma ortamı, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB üyelik süreci, Rusya ile ilişkileri yeniden canlandırmaya yönelik çabaları gibi faktörler Orta Asya bölgesinin uzun süre AB'nin dış politika gündeminin öncelikleri arasında yer almamasında etken olmuştur. Dolayısıyla AB, Orta Asya ile bölgesel düzeyde ilişkiler geliştirememiştir. Bunun yanında AB'nin bölgenin istikrarında önemli bir rol oynadığını düşündüğü Rusya'yı tedirgin etmemeye yönelik izlemiş olduğu politika, Orta Asya'nın, Rusya, ABD ve Çin gibi hem küresel hem de bölgesel güçlerin rekabet alanında yer alması, 11 Eylül 2001 saldırıları, AB'nin dış politika alanında yaşamış olduğu yapısal sıkıntılar, AB üye ülkelerinin farklı ulusal çıkar sahip olması, AB'nin dış ilişkilerinde vurguladığı insan hakları, demokrasi, sivil toplum gibi konularda bölgeden beklediği karşılığı bulamaması AB'nin bölgede etkinlik kuramamasının diğer önemli etkenleridir.

AB'nin Orta Asya'ya ilişkin geliştirmiş olduğu en kapsamlı strateji 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'dir. Özellikle AB'nin 2004 ve 2007 yıllarındaki genişlemesi, 2004 yılındaki Avrupa Komşuluk Politikası ve aynı zamanda 2009 yılındaki Doğu Ortaklığı AB sınırlarını giderek Orta Asya sınırlarına daha da yakınlaştırmıştır. Orta Asya'nın AB'nin Doğu komşularını etkileyen bir konumda yer alması, bölgenin İran, Afganistan, Pakistan gibi istikrarsızlık ve çatışma alanlarına yakınlığı, Orta Asya ülkeleri ve AB arasındaki ekonomik alan-

daki ilişkiler, Orta Asya'nın enerji rezervleri açısından oldukça önemli bir bölge olması, Orta Asya bölgesindeki ülkelerin yumuşak güvenlik tehditleri kapsamında sayılan insan kaçakçılığı, örgütlü suçlar gibi konularda AB için kaynak ve transit ülke konumunda bulunması gibi birçok etken AB'nin bölgeye yönelik politikalar gerçekleştirmesini gerekli hale getirmiş ve geliştirilen 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi ile AB 2007 yılına kadar bölge ülkeleri ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları temelinde ikili düzeyde geliştirdiği ilişkilere, bölgesel bir boyut getirmiştir. Diğer bir ifade ile AB, Orta Asya ile ilişkilerini bölgesel düzeyde geliştirme kapsamında önemli bir adım atmış ve bu doğrultuda 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi ile eğitim, çevre, kültür, insan hakları, ekonomik ilişkiler, ulaştırma, araştırma, sınır yönetimi, hukukun üstünlüğü, enerji gibi birçok alanda işbirliği yapılması hedeflemiştir.

2007 yılında AB tarafından Orta Asya'ya yönelik geliştirilen Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi, 2012 ve 2015 yıllarında yeniden gözden geçirilmiş ancak Strateji AB-Orta Asya ilişkilerinde her ne kadar bir ilerleme kaydetse de Stratejinin eğitim, ekonomik reform ve demokrasi gibi alanlarda AB'nin bölgeye yönelik hedeflerini karşılama noktasında zayıf kalması ve sınırlı bir uygulanabilirlik göstermesi gibi unsurlar daha güçlü, istikrarlı ve dayanıklı yeni bir strateji yaratılmasını gerekli hale getirmiş ve bu kapsamda oluşturulan 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi, 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'nin yerine geçmiştir. Bu doğrultuda, 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi'nde üç öncelikli alan belirlenmiştir. Bu üç öncelikli alandan ilki olan dayanıklılık için ortaklık öncelikli alanı kapsamında demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğünün teşvik edilmesi; sınır yönetimi, göç ve hareketlilik alanlarında daha sıkı bir işbirliği kurulması; çevre, iklim ve su alanında uyumun artırılması konularına, ikinci öncelikli alan olan refah için ortaklık öncelikli alanı kapsamında ekonomik reformu teşvik etme; ticaret ve yatırımı teşvik etme; sürdürülebilir bağlantıyı teşvik etme; eğitim, yenilik ve kültür konularına, üçüncü öncelikli alan olan birlikte daha iyi çalışma öncelikli alanı kapsamında da ortaklığın güçlendirme; siyasi diyalogu daha da arttırmak ve sivil toplumun katılımını sağlayacak bir alan yaratmak için işbirliğini artırma konularına odaklanılmıştır. Dolayısıyla 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi daha önceki Stratejide güçlendirilmesi, değiştirilmesi gereken yerlere ilişkin eleştirel bir yaklaşım getirmekle birlikte, AB'nin bölgedeki politikalarının tekrar revize edilmesi ve yenilenmesini, AB-Orta Asya arasındaki ilişkilerin daha da arttırılmasını, yeni işbirliği yolları yaratılmasını sağlamaya çalışmıştır.

Bu çalışmada; öncelikle tarihsel süreç içerisinde AB-Orta Asya ilişkilerinin gelişimi incelenmiş, ardından AB tarafından Orta Asya'ya yönelik geliştirilen 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi ve 2019 Yeni AB Orta Asya Stratejisi'nde AB'nin Orta Asya politikasının temel hedefleri, bu hedeflerin uygulanabilirliği ve AB-Orta Asya işbirliği alanları ele alınarak, bu kapsamda AB-Orta Asya ilişkilerinin gelişimi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. AB-ORTA ASYA İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

AB-Orta Asya ilişkilerinin tarihsel arka planına bakıldığında, 1990'lı yılların başlarında SSCB'nin dağılma süreci, AB'nin bölgeye ilişkin politikası açısından oldukça önemli bir fırsat olarak görülmektedir. SSCB'nin dağılması ile SSCB'de yer alan Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını elde etmeleri, AB açısından bölgeye yönelik farklı stratejiler oluşturma gereksinimi doğurmuştur (Kaya, 2007: 2). Bu kapsamda AB, bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmeye çalışsa da bu dönemde Almanya'nın doğusu ve batısının birleşmesi neticesinde ortaya çıkan AB'nin de facto genişlemesi, Yugoslavya'da meydana gelen çatışmalar, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB üyelik süreci, Rusya ile ilişkileri yeniden geliştirme çabaları gibi konular 1990'lı yıllarda AB'nin odaklandığı öncelikli konular olmuş, dolayısıyla bu dönemde Orta Asya ile bölgesel düzeyde ilişkiler geliştirme konusu bu öncelikli konuların gerisinde kalmıştır (Şemşit, 2015: 84).

Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte bir geçiş dönemi yaşamış, demokratik bir sistemle yönetilmek yerine güçlü otoriter başkanlık sistemleri ile yönetilmeyi tercih etmişlerdir. Orta Asya'yı oluşturan beş ülke bu dönemde jeopolitik ve ekonomik bakımdan birbirlerinden farklı özelliklere sahip olsa da yönetim sistemleri açısından birbirlerine benzer özellikler göstermekteydiler. Yüzölçümü açısından bölgenin en büyük ülkesi konumunda olan Kazakistan özellikle jeopolitik olarak komşuları olan Çin ve Rusya'nın etkisi altında kalırken, bölgede en yüksek nüfusa sahip olan Özbekistan'ın Afganistan gibi istikrarsız ülkelerle sınırı bulunmaktadır. Bölge ülkelerinden Tacikistan'ın 1992 ve 1997 yılları arasında iç savaşla mücadele ettiği ve aynı zamanda coğrafi bakımdan dağlık ve erişimi zor olan özellikleri yönüyle Kırgızistan'a benzediği görülmektedir. Buna karşın her iki ülke de hidrokarbon enerji kaynaklarına sahip olmayıp, bölge ülkeleri arasında refah düzeyi en düşük ülkelerdir. Türkmenistan'a bakıldığında ise tarihte SSCB döneminin en yalıtılmış ülkelerinden biri olduğu görülmektedir. Aynı zamanda Türkmenistan'ın İran ile sınırının bulunması ise ülkenin jeopolitik açıdan önemini daha da arttırmaktadır (Cummings, 2002: 1-2).

Orta Asya farklı etnik, dilsel, dinsel ve sosyal grupların bir arada yaşadığı bir bölgedir. Aynı zamanda, bölgeyi oluşturan ülkeler 1990'lı yıllardan itibaren farklılık gösteren politik ve ekonomik gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle bu dönemde Kırgızistan'da belirli seviyede siyasi çoğulculuk ortamı ve sivil toplum oluştuğu gözlenirken, Kazakistan'ın daha çok özel sektöre ağırlık verdiği ve onların faaliyetlerini kolaylaştıracak ekonomik reformlar düzenlediği görülmektedir. Türkmenistan ve Özbekistan ise uzun yıllar siyasi ve aynı zamanda ekonomik güce belirli bir yönetici grubunun sahip olduğu bir sistemle ilerlemeyi tercih etmiştir (Melvin, 2007: 2).

Enerji kaynakları açısından dışa önemli ölçüde bağımlı AB için Orta Asya oldukça stratejik bir bölge olsa da uzun bir zaman AB'nin Orta Asya ülkeleri ile ilişkisi bu ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin hemen ardından "Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları" kapsamında ikili düzeyde sürdürülmüş, AB özellikle

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte oluşturulan TACIS (Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerine Teknik Yardım) programı ile bölge ülkelerine maddi ve teknik destek sağlamıştır (Erdoğan, 2011: 6,13). Bölge ülkeleri ile ilişkiler bu anlaşmalar çerçevesinde daha çok ticari kapsamda ele alınmıştır. Anlaşmalarda özellikle ticareti kolaylaştırmak için ticari ve ekonomik alanda uyum sağlama konuları üzerinde durulmuştur (Kavalski, 2012: 85, 91; Pirro, 2013: 136). Aynı zamanda bu anlaşmalarla Orta Asya ülkeleri ile karşılıklı ilişkilerini hukuki bir zemine oturtan AB, anlaşmalarda Orta Asya ülkelerinin ihtiyaç duyduğu maddi ve teknik yardımların detaylarına da yer vermiştir (Matveeva, 2006:86). TACIS programı çerçevesinde gerçekleştirilen mali yardımlar ile geçiş sürecinde olan Orta Asya ülkelerinin ekonomik ve sosyal açıdan kalkınması, bu ülkelerde demokrasinin teşvik edilmesi, hukukun üstünlüğünün sağlanması ve aynı zamanda piyasa ekonomisine geçişleri hedeflenmiş (Kavalski, 2012: 92), ancak TACIS programı kapsamında bölge ülkelerine AB tarafından sağlanan kaynaklar son derece sınırlı kalmıştır (Erdoğan, 2011: 6).

Bölgeye yönelik hukuki, siyasi ve ekonomik girişimlerine rağmen AB bölgede istenilen düzeyde bir etkinlik kuramamıştır (Hatipoğlu, 2008: 1). Bunda daha önce belirtilen Almanya'nın doğusu ve batısının birleşmesi neticesinde AB'nin de facto genişlemesi, Yugoslavya'da meydana gelen çatışmalar, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB üyelik süreci gibi faktörler etken olsa da AB'nin bölgenin istikrarı açısından son derece önemli gördüğü Rusya'yı tedirgin etmemeye yönelik izlemiş olduğu politika diğer bir ifade ile güçlü olanla işbirliği tercihi, Orta Asya'nın, ABD'nin küresel boyuttaki stratejilerinde artan önemi de AB'nin bölgede istenilen düzeyde bir etkinlik kuramamasında diğer bir ifade ile bölge ile yakın ilişkiler geliştirememesinde etkili olan diğer önemli faktörler olmuşlardır (Şemşit, 2015: 84; Erdoğan, 2011: 6, 14).

Orta Asya, Rusya, ABD ve Çin gibi hem küresel hem de bölgesel güçlerin rekabet alanında yer almaktadır. Rusya bölgeyi kendi etki alanında görmektedir (Pirro, 2013: 134, 135). Rusya'nın SSCB dönemine dayanan bölge ülkeleri ile bağlantıları ve aynı zamanda bölgeye coğrafi açıdan yakınlığı, Çin'in Orta Asya ile mevcut ticari ilişkileri Rusya ve Çin'i bölge üzerinde etki bakımından avantajlı bir hale getirmektedir (Samur, 2012: 22). Özellikle Rusya, Orta Asya bölgesinin enerji transferinin kendisi üzerinden sürdürülmesini hedeflemekte ve diğer alternatif projeleri kabul etmemektedir. Bu doğrultuda SSCB döneminde kurulan boru hatlarını yenileyerek, Orta Asya ülkelerine enerji alanında çeşitli yatırımlar yapmaktadır (Nogayev, 2011: 7). Çin, hızla büyüyen ekonomisinden dolayı 1990'ların sonlarından itibaren enerji alanındaki ihtiyacı karşılayabilmek için petrol ithaline, 2000'li yılların başından itibaren de doğal gaz ithaline başlamıştır. Enerjiye olan ihtiyacı git gide artmaya başlayan Çin, enerji alanındaki ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla kendisine komşu olan ve enerji bakımından son derece önemli bir konumda bulunan Orta Asya ülkelerine yönelmiştir (Köse, 2020: 266). Dolayısıyla git gide artan enerji ihtiyacına karşılık Çin'in enerji çeşitliliğini artırma ve enerji güvenliğini sağlama gerekliliği Orta Asya bölgesini Çin için

son derece önemli hale getirmektedir (Baisalov, 2020). ABD ise dış politikasında daha çok terör ve güvenlik konuları üzerinde durmaktadır. Özellikle Orta Asya'nın, Afganistan, İran ve Irak gibi ülkelere yakınlığı ABD'nin bu bölgelere ilişkin güvenlik politikalarında çok daha etkin bir rol oynayabilmesi ve bölgede askeri üsler oluşturabilmesi açısından Orta Asya'yı ABD için oldukça önemli bir hale getirmektedir (Pirro, 2013: 134, 135). ABD dünyanın en büyük doğal gaz ve petrol üreticilerinden biri olduğu gibi aynı zamanda en büyük tüketicilerinden de biridir. Bu nedenle ABD'nin özellikle süper güç konumunu sürdürebilmesi için enerji ihtiyacını karşılayabilmesi ve dolayısıyla bunu çeşitlendirmesi oldukça önemlidir (Aydın, 2015: 3). Özellikle ABD'nin temel hedefi batı yarım kürede söz sahibi olmak diğer bölgelerde de başka bir büyük gücün söz sahibi olmasına izin vermemek olarak ifade edildiği için bu açıdan da Orta Asya, ABD için son derece önemli bir bölgedir (Merarsheimer, 2001: 46).

Diğer taraftan 11 Eylül 2001'de meydana gelen saldırılar, AB-Orta Asya ilişkilerini ciddi boyutta etkilemiş, 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından bölgeye yönelik insan hakları, demokrasi, sivil toplum, liberal ekonomi gibi unsurların getirilmesi ve uluslararası terörizmi önlemeye ilişkin konular, Orta Asya ülkeleri ile ikili düzeyde ekonomik ilişkileri geliştirecek proje faaliyetlerinde bulunan AB için daha öncelikli hale gelmiştir. Bu süreçte Orta Asya ülkelerine sağlanacak mali yardımlar ile terörizmle mücadele konusunda gösterilecek performans arasında doğrudan bağlantı kurulmuştur (Karluk, 2009; Erdoğan, 2011: 14,27). Özellikle AB'nin 2003 yılında oluşturduğu Avrupa Güvenlik Stratejisi Belgesi'nde terörizm, bölgesel çatışmalar, örgütlü suçlar gibi sınır aşan problemler AB'nin güvenliğini tehdit eden temel unsurlar olarak belirtilmiştir (Council of The European Union, 2003:4-7). Aynı zamanda Birlik, insan haklarının ihlali, baskıcı rejimler gibi hem siyasi hem demokratik problemleri ve bunun yanında sosyal, ekonomik, çevresel unsurları da Avrupa Güvenlik Stratejisi'ne eklemiştir (Erdoğan, 2011:33).

1991 yılının sonunda gerçekleştirilen ve aynı zamanda AB'nin siyasi anlamda bir bütünlük yaratma konusunda adımlar attığı Maastricht Zirvesi, AB'nin ortak bir dış ve güvenlik politikası oluşturulması yönündeki önemli bir girişimidir. Ancak Körfez Savaşı esnasında üye ülkeler arasındaki farklı görüş ve yaklaşımlar sonucu AB'nin uluslararası alanda zor durumda kalması AB'nin ortak bir dış politika yaratma konusunda çok da başarılı olmadığını göstermiştir (Duke, 2000). AB ülkeleri arasındaki buna benzer görüş farklılıkları dışında AB'nin dış politika alanında yaşadığı yapısal sorunlar, AB'yi siyasal alanda eleştirilerin odak noktası haline getirmekle birlikte, bu durum AB'nin Orta Asya politikasına ilişkin de çarpıcı bir görüntü vermektedir. AB üye ülkelerinin farklı ulusal çıkarılara sahip olması, birbirinden farklı ulusal politika öncelikleri gibi AB'nin ortak bir dış politika geliştirmesinin önündeki tüm bu unsurlar Orta Asya'da AB'nin istikrar, bölgesel güvenlik ve enerji alanında ortak politikalar üretmesinin önünde ciddi birer engel teşkil etmektedir (Blackwill and Sturmer, 1997).

Orta Asya ülkelerine yönelik en temel sorunlardan biri gerçekleştirilmesi beklenen siyasi reformlarla ilgili yaşanan sorunlardır. Özellikle Orta Asya ülkeleri ve AB üye ülkeleri arasındaki “Ortaklık ve İşbirliği Antlaşmaları” çerçevesinde yürütülen ikili düzeydeki ilişkilerin yürütülebilmesi diğer bir ifade ile “Ortaklık ve İşbirliği Antlaşmaları”nın uygulanabilmesi için Orta Asya ülkelerinin AB tarafından kendilerinden istenilen siyasi reformları gerçekleştirmeleri son derece önemlidir (Erler, 2007). Ancak AB’nin dış ilişkilerinde üzerinde durduğu insan hakları, demokrasi, sivil toplum gibi konularda bölgeden beklediği karşılığı alamaması AB-Orta Asya ilişkilerini etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Erdoğan, 2011: 64). AB, dış ilişkilerinde izlediği politika kapsamında Orta Asya ülkelerinde insan haklarının korunmasını ve demokrasinin güçlendirilmesini desteklemektedir. Bu doğrultuda Orta Asya ülkelerinin Avrupa Konseyi’nin insan haklarına ilişkin ilgili sözleşmelerini onaylamaları ve uygulamaları teşvik edilmektedir (Emerson, 2010: 119-120). Aynı zamanda AB, Orta Asya ülkeleri ile yapılandırılmış insan hakları diyalogu başlatmış ve bu diyalog da yerel ve AB sivil toplum kuruluşlarının da yer aldığı bölgesel ve ikili düzeyde yapılan sivil toplum seminerleri ile desteklenmiştir. Diğer bir ifade ile AB’nin önemli politikalarından biri de Orta Asya’daki sivil toplumu güçlendirmek olmuştur (Council of The European Union, 2012:7). Ancak AB’nin Orta Asya bölgesinde sivil toplumu güçlendirmeye, insan haklarının korunmasına ve demokrasinin yerleştirilmesine yönelik girişimleri uzun yıllar otoriter rejimler ile yönetilen bölge ülkelerinin liderlerini rahatsız etmiş, dolayısıyla bölge ülkelerinin liderleri AB’nin bu alanlardaki politikalarına tepki göstermişlerdir (Bigo and Hale, 2013:1). Dolayısıyla bu durum AB-Orta Asya ilişkilerinde zaman zaman politik ve diplomatik krizlere neden olmuştur (Erdoğan, 2011: 14).

1999 yılından itibaren AB’nin Orta Asya ülkeleri ile “Ortaklık ve İşbirliği Antlaşmaları” çerçevesinde ilerleyen ikili düzeydeki ilişkilerine 2007 yılında bölgesel işbirliği boyutu getirilmiştir. Bu bölgesel işbirliği boyutunun temelleri Avrupa Konseyi tarafından 2007 yılında onaylanan AB ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi ile atılmıştır. Diğer bir ifade ile Orta Asya ile enerji, hukukun üstünlüğü, ulaştırma, çevre, eğitim, ekonomi, insan hakları gibi birçok alanda işbirliği yapılmasını amaçlayan bu Strateji ile AB, Orta Asya ile ilişkilerini bölgesel düzeyde geliştirmeye karar vermiştir.

2. 2007 AVRUPA BİRLİĞİ VE ORTA ASYA: YENİ ORTAKLIK STRATEJİSİ KAPSAMINDA AB-ORTA ASYA İLİŞKİLERİ

AB’nin 2004 ve 2007 yıllarındaki genişlemesi, 2004 yılında meydana getirilen Avrupa Komşuluk Politikası ve aynı zamanda 2009’da başlatılan Doğu Ortaklığı sonucu AB sınırları giderek Orta Asya sınırlarına daha da yakın hale gelmiştir. Orta Asya’nın AB’nin Doğu komşularını etkileyen bir bölgede bulunması, bölgenin İran, Afganistan, Pakistan gibi istikrarsızlık ve çatışma alanlarının yakınında olması, AB’nin bölgeyi dikkate alan politikalar gerçekleştirmesini gerekli hale getirmiştir (Pirro, 2013: 132; Hatipoğlu, 2008: 3).

Orta Asya'nın AB sınırlarına giderek daha da yakınlaşmaya başlaması nedeniyle bölgenin güvenlik, istikrar, demokrasi ve refah alanına dönüştürülmesi, AB üye ülkelerine yönelik bölgeden gelebilecek olası tehditleri önlemek adına AB'nin öncelikli hedefi haline gelmiştir. Aynı zamanda bölgenin istikrarı Karadeniz, Hazar Denizi ve Afganistan'ı da kapsayan geniş bir alanın istikrarı açısından da son derece önemlidir. Dolayısıyla bölgede istikrarı sağlamak öncelikle bölge ülkelerinde demokrasi, hukukun üstünlüğü ilkesinin yerleştirilmesine, istikrarlı bir ekonomik kalkınmaya ve iyi yönetişime bağlıdır (Hatipoğlu,2008: 3).

Özellikle Orta Asya, Çin, Afganistan ve Orta Doğu'ya kadar uzanan bir ara bölge özelliğine sahiptir. Orta Asya bölgesindeki ülkeler yumuşak güvenlik tehditleri kapsamında yer alan insan kaçakçılığı, örgütlü suçlar gibi konularda AB için kaynak ve transit ülke konumundadır. Bunun yanı sıra Orta Asya'nın enerji rezervleri açısından oldukça avantajlı olması, bölgeyi Rusya'ya karşı enerji arz kaynağını çeşitlendirmek isteyen AB için daha da önemli bir hale getirmiştir (Pirro, 2013: 132). Orta Asya'yı AB için önemli hale getiren diğer bir faktör de Orta Asya ülkeleri ve AB arasındaki ekonomik alandaki yakın ilişkililerdir. Özellikle Kazakistan, AB'nin bölgedeki önemli ticaret ortaklarından biridir. Aynı şekilde AB de Orta Asya'nın en önemli ticaret ortakları arasında yer almaktadır (Hatipoğlu, 2008: 3).

Orta Asya'nın bahsedilen faktörlerin etkisiyle giderek artan önemi ve aynı zamanda Orta Asya ülkelerinin AB ile ilişkilerini daha da geliştirmek istemesi neticesinde AB, bölge ülkeleri ile ikili ilişkiler yanında bölgesel bir politika oluşturma yönünde de girişimde bulunmuştur (Şemşit, 2015:87). Bu doğrultuda, AB Orta Asya ile ilişkilerini kapsamlı bir program çerçevesinde geliştirmek için (Budak, 2013: 133) 2007 yılının ilk yarısında Almanya Dönem Başkanlığı sonunda kabul edilen ve aynı zamanda 2007-2013 yılları için AB'nin Orta Asya politikasını düzenleyen Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi belgesini yayınlamıştır. Bu strateji belgesi, AB'nin Orta Asya'ya yönelik politikasının temelini oluşturan ilk siyasi strateji belgesidir. Bölgede güvenlik, istikrar ve kalkınmayı amaçlayan bu strateji belgesinde Orta Asya ülkelerinin kendi önceliklerine yer verilmekte ve AB aracılığıyla bu önceliklerin gerçekleştirilmesine vurgu yapılmaktadır (Yazgan, 2010: 146). Bölgenin demokrasi ve refah alanına dönüştürülmesi, ekonomik ilişkilerin hem ikili hem de bölgesel düzeyde devam ettirilmesi, enerji arz güvenliğinin daha da geliştirilmesi konularının 2007-2013 dönemini kapsayan strateji belgesinin temel hedefleri olduğu görülmektedir (Erdoğan, 2011: 7). Dolayısıyla Birlik bu hedefleri gerçekleştirme doğrultusunda Orta Asya ülkeleri ile siyasi diyalogu kuvvetlendirme, enerji, ulaşım, eğitim gibi birçok alanda işbirliğine odaklanmış (Budak, 2013: 133) ve her alan için hem çok taraflı, bölge çapında bir yapı hem de bölgedeki belirli ülkeler ile çok daha derin ilişkiler kurmaya yönelik çeşitli yaklaşımlar ve uygulama yolları öngörülmüştür (Kilybayeva, Ibrayeva and Mametay, 2018: 49). Bu yönüyle 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi belgesi sadece AB yardım programlarına odaklanan bir belge değil, aynı zamanda AB-Orta Asya ilişkilerini her düzeyde ele alan AB çapında bir belge özelliği taşımaktadır (Cornell and Starr, 2019: 30).

Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi belgesinin Almanya dönem başkanlığı esnasında hazırlanmış olması da bir raslantı değildir. Özellikle Almanya, Dönem Başkanlığı için önceliklerini belirtirken Avrupa'nın güvenlik ve istikrar alanının daha da genişletilmesi gerektiği üzerinde durmuş, bunun ancak Orta Asya ülkeleri, Karadeniz Bölgesi ve Rusya ile ilişkilerin tekrar gözden geçirilmesi ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır (Erdoğan, 2011: 31). Almanya'nın Orta Asya bölgesine yönelik ilgisinde önemli oranda Almanın Orta Asya ülkelerinde ikamet etmesi ve ayrıca Orta Asya bölgesinde yer alan beş ülkenin tamamında büyük elçiliklerinin bulunmuş olması önemli birer rol oynamakla birlikte AB'nin Orta Asya ile gerçekleştirmiş olduğu toplam ticaretin büyük bir kısmının Almanya tarafından gerçekleştirilmesi de önemli bir etken olmuştur. Aynı zamanda Alman Kalkınma Bankası, Alman Teknik İşbirliği, Alman Kalkınma Hizmeti gibi kurumlarla bölgede aktif olmaya çalışan Almanya, sağlamış olduğu yardımlarla Orta Asya ülkeleri üzerinde etkinlik kurmayı hedeflemektedir. Tüm bunların yanında Kazakistan ilk sırada yer almak üzere bölgede birçok Alman sivil toplum kuruluşu ve eğitim kurumunun varlığı da mevcuttur (Usul, 2011: 81).

2007 yılı Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi belgesi aracılığıyla AB, Orta Asya ile Dışişleri Bakanı düzeyinde bölgesel bir siyasi diyalogu, düzenli bir enerji diyalogu, bir Avrupa eğitim girişimi, AB Hukukun üstünlüğü girişimi, her Orta Asya ülkesiyle düzenli bir şekilde ikili insan hakları diyalogu başlatma isteğini ortaya koymuştur. Strateji belgesi ikili ve bölgesel yaklaşım arasında bir denge arayışındadır. İkili ilişkiler özel olarak vurgulansa da suç, ulaşım, enerji, su, çevre ve göç gibi ortak bölgesel zorluklar için bölgesel yaklaşım benimsenmektedir. Bu durum finansman tahsisinde de görülmüştür (Cornell and Starr, 2019: 31). Bu doğrultuda AB tarafından Orta Asya bölgesine 2007-2013 dönemi için ayrılan 750 milyon Avro'luk yardım tutarının %70'i Orta Asya ülkelerinin her birinin politik gündemleri, onların siyasi ve sosyal alandaki birbirinden farklı düşünceleri temel alınarak ikili yardım programlarına yönlendirilirken, %30'u ise hem Orta Asya içinde hem de Orta Asya, Güney Kafkaslar ve AB arasında özellikle enerji, ulaşım, çevre ve eğitim alanında daha yakın işbirliği kurmak için yönlendirilmiştir (Council of The European Union, 2007:19). 2007-2013 döneminde yapılacak yardımlar konusunda en önemli gelişme ise yardımların 2007 yılında TACIS programının yerini alan Kalkınma İşbirliği ve Ekonomik İşbirliği Aracı ile gerçekleştirilecek olmasıdır (Erdoğan, 2011: 41).

Strateji belgesinde AB'nin öncelikli alanları yedi gruba ayrılmış ve bu yedi öncelikli alandan ilkinin insan hakları, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim ve demokratikleşme alanı oluşturmuştur. Bu alan insan hakları diyalogunun kurulmasına öncülük sağlamakla birlikte temel olarak AB hukukunun üstünlüğü konusuna odaklanmaktadır. İkinci öncelikli alan olarak ilk, orta, mesleki ve yükseköğretimin geliştirilmesine yardımcı olmayı hedefleyen gençlik ve eğitim alanı belirlenmiştir. Özellikle Orta Asya nüfusunun büyük bir çoğunluğu gençlerden oluşmaktadır. Bu da kalkınma için muazzam bir potansiyel anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla bu potansiyelin avantaja dönüştürülebilmesi (Council of The European Union, 2007:9), Orta Asya ülkelerinin rekabet edebilirliğini yükseltmek ve aynı zamanda yabancı yatırımların bölgeye çekilebilmesinin ancak nitelikli bir işgücüne sahip olunması ile mümkün olabileceği düşünüldüğünde, bu durum eğitim sisteminde gerçekleştirilecek düzenlemeler ile özellikle mesleki eğitim ve yüksek öğrenimin daha etkin bir hale getirilmesine ilişkin işbirliğini kaçınılmaz bir duruma getirmiştir. Aynı zamanda eğitim alanında gerçekleştirilecek işbirliği bölgede sivil toplumun ve insan haklarının gelişimi bakımından da son derece önemli olacaktır. Bu kapsamda eğitim alanındaki girişimler, bölgede insan hakları teşvik etme ve aynı zamanda kalkınmayı sağlamaya ilişkin atılan önemli adımlar olarak düşünülmektedir (Apokins, 2015: 12-13).

Üçüncü öncelikli alanı AB'nin Dünya Ticaret Örgütü'ne üyeliğine öncelik verdiği ekonomik kalkınma, ticaret ve yatırım alanı oluşturmaktadır (Cornell and Starr, 2019: 32). Özellikle bu öncelik alanda AB, Orta Asya ülkelerini Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmaya teşvik ederek, Orta Asya'nın küresel ekonomi ile bütünleşme çabalarına destek olmayı hedeflemektedir (Russel, 2019: 7). Diğer yandan bu öncelik alanda bölgesel ekonomik kalkınma konusunun AB ve bölge ülkeleri arasında yakın bir işbirliği gerektirdiğinden bahsedilmiştir (Kaya, 2017: 4). AB özellikle Orta Asya ile daha yakın ticaret ve yatırım ilişkileri kurabilmek için Orta Asya ülkelerini o dönemde Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmaya teşvik etmiştir. Aynı zamanda AB, Ülkelerarası Gaz ve Petrol Taşınması Programı (INOGATE) ve Avrupa-Kafkasya-Orta Asya Ulaştırma Koridoru (TRACECA) gibi bölgesel projelere destek vererek, Orta Asya ülkelerinin etkinliğini arttırmayı hedeflemiştir (Cornell and Starr, 2019: 31-32). AB eski Sovyet ülkeleri ile enerji işbirliklerini geliştirmek amacıyla oluşturduğu INOGATE Programı ile üye ülkeleri hem Hazar Havzası'nda hem de Orta Asya'da yatırıma teşvik ederek, bölgedeki enerji pazarında etkin bir rol oynamaya çalışırken, Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya hattında ulaşım ağı kurmak için oluşturulan TRACE programı ile de ticari ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Özellikle TRACECA programı, İpek yolunun tekrar canlandırılması hedefiyle karayolu, demiryolu, denizyolu ve sivil havacılığı içeren çok boyutlu bir ulaşım için oluşturulmuş ve Orta Asya ülkelerinin de üye olarak yer aldığı bir doğu-batı koridoru programıdır (Şemşit, 2015:97).

Strateji kapsamında AB'nin dördüncü öncelikli alanı entegre bir Orta Asya enerji piyasasının yanı sıra sürdürülebilir ve aynı zamanda yenilenebilir bir enerjiyi destekleyen enerji ve ulaşım bağlantılarının güçlendirilmesidir (Cornell and Starr, 2019: 32). Bu öncelikli alan, strateji belgesinde yer alan en kapsamlı alanlardan biridir. Aynı zamanda bu alanla ilgili strateji belgesinde bulunan ifadelerin AB'nin enerji konusundaki hedeflerini de açıkça yansıttığı görülmektedir. Özellikle bu öncelikli alanda petrol ve doğal gaz çıkartılmasının, dünya piyasasındaki arzın artmasına önemli bir etkisinin olacağına dolayısıyla çeşitlilik sağlayacağına değinilerek, bölgeden yapılan gaz arzının AB için önemine dikkat çekilmiştir. AB'nin diğer ilgili ortaklarla işbirliği kurarak, bu kaynakların geliştirilmesi ve

aynı zamanda taşınmasına yönelik destek sağlayacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu doğrultuda AB, Orta Asya ülkeleri ile sistemli bir şekilde kapsamlı enerji diyalogu yürütecektir (Köse, 2020: 268). Aynı zamanda İpek Yolu, ticaret yolları üzerinde Asya'nın kavşağında stratejik bir noktada bulunmasına karşın Orta Asya ülkelerinin hem birbirleri ile hem de dünyanın geri kalanı ile bağlantısı zayıftır. Bunda coğrafi bakımdan bölgenin etrafının kara ile çevrili olması, Avrupa ve Doğu Asya nüfusu merkezlerinden uzakta bulunması, komşu bölgeler ile diyaloglarının yüksek dağlar nedeni ile kesilmiş olması ve çölleri ve ağaçsız bozkırlarıyla farklı bir yüzeysele alana sahip olması etken olmuştur. Bu coğrafi dezavantajlar aynı zamanda kendi kendine yeterli olmayı teşvik eden ekonomi politikaları ile daha da güçleştirilmiştir. Dolayısıyla soyutlanma Orta Asya ülkelerinin modernleşme ve aynı zamanda küresel ekonomi ile bütünleşme çabalarının önündeki en büyük engellerden biri haline gelmiştir (Russel, 2019: 8; Köse, 2020: 256). Diğer yandan bu öncelikli alan kapsamında strateji belgesinde bölge içinde ve aynı zamanda Avrupa'ya doğru mevcut boru hatlarının yeniden iyileştirilmesine ve aynı zamanda yenilerinin inşa edilmesi konusuna odaklanılmıştır. Ancak strateji belgesi Orta Asya'nın enerji alt yapısını Avrupa'ya bağlama konusuna vurgu açısından son derece yetersiz kalmıştır. Strateji belgesinde belirtilen beşinci öncelikli alan çevresel sürdürülebilirlik ve su konusudur. AB bu öncelikli alan kapsamında ağırlıklı olarak bölgede önemli bir sorun olarak nitelendirilen su yönetimi konusunda işbirliğinin geliştirilmesine vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda AB, Orta Asya ve uluslararası alandaki ülkeleri bir araya getirdiği Çevre ve Su İşbirliği Platformu aracılığı ile su ve çevre konusunda Orta Asya işbirliğini desteklemektedir (Russell, 2019: 9; Cornell and Starr, 2019: 32).

AB'nin altıncı öncelik alanını ortak tehditler ve zorluklarla mücadele oluşturmaktadır. Bu kapsamda daha çok organize suçlarla mücadele, modern sınır yönetimi, yolsuzlukla mücadele, göç, insan kaçakçılığı ile mücadele gibi konulara odaklanılmaktadır (Council of The European Union, 2007: 15-17). Dolayısıyla bu kapsamda AB, güvenliği arttırmaya yönelik aktiviteleri içeren Orta Asya'da Sınır Yönetimi Programı (BOMCA) ile sınır koruyucularını eğitmeyi, tarayıcılar gibi yeni modern ekipmanlar sağlamayı ve veri tabanları geliştirmeyi hedeflemiştir. Aynı zamanda AB diğer bir program olan Orta Asya Uyuşturucu Eylem Programı (CADAP) ile de Orta Asya ülkelerinin sorun ile ilgili veri toplamasına, uyuşturucu konusunda bilinçlendirmelerine diğer bir ifade ile bu konuda farkındalık yaratılmasına ve bağımlıların tedavi ve rehabilitasyon ile iyileştirilmesine yardımcı olmaları sağlanmaya çalışılmıştır (Russel, 2019: 5). Strateji belgesinde yer alan AB'nin öncelikli alanlarının sonuncusunu ise köprüler kurmak: kültürler arası diyalog başlığı oluşturmaktadır. Bu öncelikli alan özellikle Orta Asya'nın asırlık barış ve hoşgörü geleneğini, dinsel çeşitlilik mirasını vurgulama bakımından son derece önemlidir. Bu öncelikli alanda AB'nin, Orta Asya'da çeşitli inançların barışçıl bir şekilde çok etnikli ve çok kültürlü bir arada yaşamasına verdiği değer dile getirilerek, bu kapsamda AB'nin sivil toplum için de diyalogu ve din özgürlüğüne saygıyı teşvik edeceği vurgulanmıştır (Council of The

European Union, 2007: 17). Genel olarak 2007 yılı Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi, AB-Orta Asya ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamakla birlikte Strateji eğitim, demokrasi ve ekonomik reform gibi bazı alanlarda AB'nin bölgeye yönelik amaçlarını yerine getirme noktasında zayıf kalmış ve sınırlı bir uygulanabilirlik göstermiştir.

3. 2012 VE 2015 YILI STRATEJİ İNCELEMELERİ

2007 yılı Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi belgesi 2012 ve 2015 yıllarında yeniden incelenmiştir. Bu incelemeler neticesinde bölgedeki AB faaliyetlerine yeni araçlar eklenirken, strateji belgesinin geneli korunmuştur. Strateji belgesinin gözden geçirilmesi, özellikle daha önce gerçekleştirilen çalışmaların yansıtılması ve elde edilen başarıların ifade edilmesi açısından önemlidir. Aynı zamanda bu gözden geçirme ile stratejinin uygulanabilmesine engel olabilecek bölgedeki yeni zorluklar da saptanmaktadır (Apokins, 2015: 16). 2012'de gerçekleştirilen incelemede ağırlık olarak Afganistan'ın Orta Asya üzerindeki etkisine odaklanıldığı görülmektedir (Boonsta, 2015: 1). Orta Asya'nın başta Afganistan ile ilgili olmak üzere giderek artan güvenlik problemleriyle karşı karşıya kaldığına vurgu yapılmaktadır. Aynı zamanda bu inceleme ile bazı alanlara yenilikler de getirilmiştir. Bunlardan birisi bölgeye yönelik güvenlik endişesini yansıtan Orta Asya ülkeleri ile üst düzey güvenlik diyalogu yürütmek, terörizmle mücadelede işbirliğini arttırmak ve aynı zamanda Orta Asya bölgesinin Afganistan ile sınırlarının güçlendirilmesini desteklemektir. Bunun yanında enerji alanında Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlamaya yönelik girişimlerin eksikliği de giderilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Trans-Hazar Boru Hattı'nda AB, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında bir anlaşma çağrısında bulunulmuş ve bunun gerçekleşmesi için her türlü desteğin sağlanacağı ifade edilmiştir. Diğer taraftan 2012 yılında gerçekleştirilen incelemede AB'nin bölgedeki ekonomik varlığına ilişkin şüphelere yer verilerek, bu konuda bir ilerlemenin olmadığına dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda AB'nin hukukun üstünlüğü ve çevre konusundaki girişimlerini başlatma noktasında başarılı olduğu ancak eğitim alanındaki girişimlerde yetersiz kaldığı da incelemede vurgulanan diğer bir konu olmuştur (Cornell and Star, 2019: 33-35).

2015 yılında gerçekleştirilen incelemeye bakıldığında ise AB politikasının Orta Asya'daki başarısına dikkat çekildiği gözlemlenmektedir. Özellikle Kalkınma İşbirliği Aracı kapsamında Orta Asya'ya gerçekleştirilen kalkınma yardımının 2014-2020 programlama döneminde 2007-2013 programlama dönemine göre %56 artarak 1 milyar Avro'ya ulaşması oldukça başarılı bulunmuş girişimlerden biridir (European Parliament, 2016: 8). Aynı zamanda Konsey, Kazakistan ile gelişmiş müzakerelerin sonuçlandırılarak, Geliştirilmiş Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması'nı paraflanmasını (Council of The European Union, 2015:3), AB ve Orta Asya arasındaki ticarete artış olmasını, 2013'de Afganistan, Suriye, İran'daki zorlukların yanı sıra terörizm konusuna odaklanan ileri seviyede bir güvenlik di-

yaloğunun başlatılmasını da bahsedilen diğer başarılar arasında göstermektedir (Cornell and Star, 2019: 35).

2015 yılı Strateji belgesi incelemesinde her ne kadar ilişkilerdeki ilerlemeye dikkat çekilse de bunun yanında stratejinin uygulanma aşamasındaki zorluklara da değinilmiştir. Özellikle bu kapsamda Orta Asya ile ilişkilerin şekillendirilmesinde benimsenen stratejik yaklaşımın ancak sınırlı bir uygulanabilirlik ve başarı gösterdiğine dikkat çekilmiştir (European Parliament, 2016: 7). Diğer yandan Orta Asya ülkelerinin devam eden merkezi karakterine ve bunlar arasındaki bölgesel işbirliğini engelleyen düşük güven düzeyine vurgu yapılmaktadır. Bazı bölgesel hükümetlerin kademeli seçim reformlarına katılma konusunda istekli olmamaları, sivil toplumu giderek kendilerine bir tehdit unsuru olarak görmeleri ve bu nedenle sivil toplum kuruluşları için gerekli dış finansmanı kısıtlamaları ele alınan konular arasındadır. Özellikle AB'nin bölge ülkelerde sivil toplum kuruluşları ile temasa geçmesi ülke yönetimlerini son derece rahatsız etmekteydi. İncelemede aynı zamanda stratejinin uygulanma aşamasına AB üye ülkelerinin eşit olarak katılım sağlamamalarına da değinilmiştir. Özellikle eğitim programlarına liderlik edecek bir AB üye ülkesinin bulunmaması en çok eleştirilen konular arasında yerini almaktaydı. Dolayısıyla inceleme AB üye ülkelere uygulayıcı rollerini arttırmaları yönünde bir çağrıda bulunmaktaydı. Tüm bunların neticesinde inceleme AB'nin önceliklerini daha etkili bir şekilde takip etmesi gerektiği sonucuna varmakla birlikte özellikle insan hakları diyalogunun sadece AB'nin Orta Asya ülkelerinin insan haklarına ilişkin izlenimlerini kaydedeceği bir platformdan ziyade daha sonuç odaklı yapılması gerektiğini savunmaktadır (Cornell and Star, 2019: 35-37). Haziran 2015'deki Orta Asya ile ilgili AB Konseyi kararlarında AB'nin Orta Asya'yı stratejik açıdan oldukça önemli bir bölge olarak gördüğü ve AB'nin beş Orta Asya ülkesi ile güçlü, dayanıklı ve istikrarlı bir ilişki kurma yönündeki kararlılığı açıkça ortaya konmuştur (Council of The European Union, 2015:1). Ardından iki yıl sonra alınan Haziran 2017 tarihli Konsey kararlarında ise 2015'teki sonuçları yinelemekle birlikte ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesi ve yenilenmesi gerektiği belirtilerek, 2019 yılında AB Küresel Stratejisi'ne uygun olarak yeni bir AB-Orta Asya Stratejisi'nin geliştirilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır (Council of The European Union, 2017:6).

4. 2019 YENİ AB-ORTA ASYA STRATEJİSİ KAPSAMINDA AB-ORTA ASYA İLİŞKİLERİ

AB Konseyi, AB Yüksek Temsilcisi ve Komisyon'dan 2019 yılının sonuna kadar Orta Asya'ya yönelik yeni bir strateji sunmaları isteğinde bulunmuş ve bu doğrultuda 2017 yılında yeni bir strateji oluşturma süreci başlamıştır (Russell, 2019:11). Bu süreçte hazırlanan AB ve Orta Asya: Daha Güçlü Bir Ortaklık İçin Yeni Fırsatlar başlıklı ortak iletişim belgesi 15 Mayıs 2019 yılında Komisyon tarafından AB Parlamentosu ve AB Konseyi'ne sunulmuş (Tulun, 2019: 1) ve AB-Orta Asya ilişkilerinde yeni bir başlangıç olarak kabul edilen (Muratbekova, 2019: 1) bu yeni

AB Stratejisi, 2019 yılının Haziran ayında AB Konseyi tarafından kabul edilmiştir. Yeni AB Stratejisi, AB ve Orta Asya ülkeleri arasındaki karşılıklı çıkarlara dayanan uzun süreli ilişkiye dikkat çekerken diğer taraftan benzersiz düzeyde bir işbirliğinden söz etmektedir. Bunun yanında AB ve Orta Asya ilişkisindeki yeni fırsatları vurgulamakla birlikte hem bölgedeki reform süreçlerine hem de Orta Asya'daki bölgesel işbirliğindeki yeni ivmeye dikkat çekmektedir. Dolayısıyla yeni AB Stratejisi'nin 2007 yılı Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'ne göre çok daha olumlu bir yaklaşıma sahip olduğu ve aynı zamanda Orta Asya ve AB arasındaki ilişkinin kademeli bir şekilde geliştirilmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Cornell and Star, 2019: 5, 37,38).

Orta Asya'ya yönelik yeni bir AB Stratejisi'nin kabul edilmesi, AB'nin küresel alandaki konumunu güçlendirecek unsurları teşvik etmenin yanında, Stratejiye dahil edilmiş olan Orta Asya'da AB etkisinin teşvik edilmesine ilişkin geçmiş dönemde kazanılan deneyimlerden de faydalanma imkânı sunmaktadır (Angelescu, 2018: 271). Dolayısıyla 2019 AB-Orta Asya Stratejisi her ne kadar geçmiş çalışmaların üzerine inşa edilmiş olsa da daha önceki belgede neyin güçlendirilmesi ve neyin değiştirilmesi gerektiğine ilişkin eleştirel bir yeniden değerlendirme yapmaktadır. Aynı zamanda AB'nin bölgedeki politikalarının gözden geçirilmesi ve yenilenmesi, ortaklar arasındaki temasların yeniden güçlendirilmesi, yeni işbirliği yollarının ortaya çıkması ve zorlu işbirliği alanlarının değerlendirilmesi için oldukça önemli bir fırsattır (Dzhuraev and Muratalieva, 2020:3,10). Bu kapsamda 2019 AB-Orta Asya Stratejisi, birbirleriyle doğrudan bağlantısı olan ve birbirlerini güçlendiren dayanıklılık için ortaklık, refah için ortaklık, birlikte daha iyi çalışma adlı üç öncelikli alan belirlemiş, ardından Orta Asya'da bölgesel işbirliğine yatırım yapmak adlı bir öncelikli alana daha yer vermiştir (Cornell and Star, 2019: 38).

2007 yılı Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi ve daha sonraki incelemelerde özellikle vurgulanan güvenlik konularını ise 2019 AB-Orta Asya Stratejisi'nde bulmak çok zordur (Cornell and Star, 2019: 38). Bu kapsamda daha çok Orta Asya ülkelerinin karşı karşıya kaldığı iç ve dış şoklarla mücadele etme kabiliyetlerini ve reform kapasitelerini yükselterek dayanıklılık için ortaklık geliştirmek hedeflenmiş olup, bu öncelikli alan demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü konularının teşviği; sınır yönetimi, göç ve hareketlilik konularında daha sıkı işbirliği yapılması, çevre, iklim ve su alanlarında uyum gücünün artırılması olmak üzere üç alt bölümden oluşmaktadır (Muratbekova, 2019: 2-3). Bu öncelikli alanın alt bölümlerinin AB'nin daha önceki öncelikleriyle çok daha yüksek düzeyde bir devamlılık seviyesine sahip olduğu görülmektedir. Dayanıklılık için ortaklık öncelikli alanının ilk alt bölümü olan demokrasiyi, insan haklarını ve hukukun üstünlüğünü teşvik etme çerçevesinde AB'nin hukukun üstünlüğünü, demokrasiyi ve iyi yönetişimi teşvik etme çabalarını artırma niyeti vurgulanmaktadır. Özellikle AB'nin adalet, yasal reform ve yolsuzlukla mücadele gibi alanlara yatırım yapma amacına yer verilmektedir (Cornell and Star, 2019: 38). Bu bölümde insan hakları, ilişkilerin temel bir unsuru olarak kabul edilirken,

Strateji kadınların güçlendirilmesi ve cinsiyet eşitliği gibi unsurları da ele almaktadır. Strateji aynı zamanda insan güvenliği ve hesap verebilir güvenlik sektörü yönetişimi konularına da odaklanmaktadır. Demokrasi ile iç içe olan bu iki unsur daha önceki güvenlik ve istikrar ya da jeopolitik düşünce kavramlarına göre vatandaşların güvenliğini teşvik etmek için daha kalıcı bir yaklaşım sunmaktadır (Boonstra, 2019). Aynı zamanda AB'nin Orta Asya ve Doğu Ortaklığı ülkeleri arasında bölgelerarası eğitim ve deneyim paylaşımını destekleme ve böylece bu ülkeler ile Orta Asya ülkeleri arasındaki keskin ayrımı yumuşatma niyeti de ifade edilen diğer bir konudur (Cornell and Star, 2019: 38).

Diğer yandan daha önceki AB belgelerinin, Orta Asya ülkelerinin önceliklerine uyum sağlama konusunda dikkatliken, 2019 AB-Orta Asya Stratejisi'nin ise daha tek taraflı hareket etmeyi amaçladığı gözlemlenmektedir. Bu kapsamda AB, sivil toplum insan hakları savunucuları için eğitimi ve desteği güçlendirmeyi ve Orta Asya'daki sınır aşan temaslarını teşvik etmeyi hedeflemektedir (Cornell and Star, 2019: 39).

Dayanıklılık için ortaklık öncelikli alanının ikinci alt bölümünü sınır yönetimi, göç ve hareketlilik alanlarında daha yakın işbirliği kurulması konusu oluşturmaktadır. Bu kapsamda şiddet barındıran aşırılık, radikalleşme, terörizm, siber ve hibrit tehditler ve kitle imha silahlarının yaygınlaşması gibi ortak güvenlik sorunlarına karşı diyalogu güçlendirmeye ve sürekli işbirliğini teşvik etmeye odaklanılmaktadır. Özellikle Stratejide, radikalleşmenin sosyo-ekonomik temel nedenleri ile mücadele etmenin önemi vurgulanmaktadır. Kriz yönetimi ve güvenlik sektörü yönetişimi ve reformu konusunda işbirliğinin teşvik edilmesinin yanı sıra bölgede sınır yönetimi konusunda devamlı işbirliği, bölge içi ticareti daha da kolay hale getirmek, kaçakçılıkla mücadele etmek, göç akışlarını yönetmek de AB'nin bölgeye yönelik önceliklerindedir (Council of The European Union, 2019: 4).

Dayanıklılık için ortaklık öncelikli alanının üçüncü alt bölümü olan çevre, iklim ve su konusunda uyum gücünün artırılması kapsamında ise odaklanılan yeni durum; AB'nin israfı ve iklim değişikliğinin etkisini azaltmak için Orta Asya ekonomilerini doğrusal üretimden döngüsel ekonomiye taşımayı hedefleyen ekonomik reformlara verdiği destektir. Aynı zamanda bir diğer yeni unsur; AB'nin Hazar Denizi'nin yasal statüsüne ilişkin 2018 Antlaşması'nın uygulanmasını teşvik etme isteği olmuştur. Bu anlaşmanın özellikle kıyı devletlerin Hazar Denizi boyunca boru hattı altyapısını geliştirmesine yol açabileceği düşünüldüğünde şaşırtıcı olmayan bir öncelik olduğu görülmektedir. Diğer yandan AB bu kapsamda Orta Asya'da yer alan Birleşmiş Milletler Bölgesel Önleyici Diploması Merkezi ile su ve güvenlik konularında işbirliğini taahhüt etmiştir (Cornell and Star, 2019: 39-40). Dolayısıyla bu Strateji, enerji güvenliğinin jeopolitiği yerine yenilenebilir enerji, çevresel yönetim ve ekolojik turizm gibi konuları Orta Asya toplumlarını güçlendirmeye yardımcı olması gereken dayanıklılık yaklaşımının bir parçası olarak ele almaktadır (Boonstra, 2019).

2019 AB-Orta Asya Strateji'nin ikinci öncelikli alanı refah için ortaklıkta AB, ekonomik alanda modernleşmeyi sağlama, sürdürülebilir ilişkilerin teşvik edilmesi ve gençliğe yatırım yaparak refah seviyesini arttırmak için ortaklık geliştirmeyi hedeflemiştir (Muratbekova, 2019: 3). Bu öncelikli alan da bazı alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu alt başlıkların ilki ekonomik reformu teşvik etmektir. Burada özellikle AB'nin düşük katma değerli ihracata ve göçmen dövizlerine aşırı bağımlı ekonomileri dönüştürmeye yönelik niyeti ele alınmaktadır. AB, bunu küçük ve orta ölçekli işletmeler olmak üzere özel sektörün gelişimini destekleyerek ve aynı zamanda eşleştirme programları ve benzerleri yoluyla Orta Asya ülkelerinin yönetimlerinde ekonomik reform için kapasite yaratarak gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. 2019 AB-Orta Asya Strateji'nin ikinci öncelikli alanı refah için ortaklığın ikinci alt başlığı ticaret ve yatırımı teşvik etmektir. Bu başlıkta AB'nin Dünya Ticaret Örgütü'ne katılım konusundaki ısrarı sürdürülmekle birlikte bu başlıkta ticaretin önündeki teknik engellerin kaldırılmasına özellikle vurgu yapılmaktadır. Bu kapsamda mallar ve hizmetler için karşılıklı pazar erişimini iyileştirmenin yanı sıra gümrük işbirliğinin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca AB, tarımsal üretimi çeşitlendirmeye ve bölgesel ekonomilerin katma değerini arttırmaya yardımcı olmak için coğrafi göstergeleri teşvik etmeyi önermektedir (Cornell and Star, 2019: 40).

2019 AB-Orta Asya Strateji'nin ikinci öncelikli alanı refah için ortaklığın üçüncü alt başlığını sürdürülebilir bağlantıyı teşvik etme oluşturmaktadır. Bu kapsamda AB'nin özellikle piyasa ilkelerine, şeffaflığa ve uluslararası standartlara vurgusu Çin'in Kuşak ve Yol politikasına dolaylı olarak bir karşı teklif olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda AB uyumlu gümrük transit sistemlerini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Diğer taraftan Orta Asya'nın AB'nin güvenliği ve enerji arzının çeşitlendirilmesindeki rolü üzerine vurgu yapmaktadır. Bu amaçla Strateji, Trans-Hazar Boru Hattı'nı inşa etme görevini ilerletmeyi hedeflemektedir. 2019 AB-Orta Asya Strateji'nin ikinci öncelikli alanı refah için ortaklığın dördüncü alt başlığı ise eğitim, yenilik ve kültürdür. Stratejide bu kapsamda mesleki eğitimle ilgili Torino ilkelerinin yanı sıra yükseköğretimde Bologna sürecinin teşvik edilmesine vurgu yapmaktadır. Ek olarak AB, Orta Asya'da Avrupa çalışmalarını teşvik etmeyi ve araştırma ve yenilikte işbirliğini yoğunlaştırmayı amaçlamaktadır (Cornell and Star, 2019: 40-41). Ancak AB her ne kadar bölgeye yönelik eğitim desteğini arttırmak istiyor gibi görünse de eğitim alanında Orta Asya ülkeleri ile ikili ilişkiler geliştirme ve temel eğitime vurgu yapma noktasında zayıf kalmıştır (Boonstra, 2019).

2019 AB-Orta Asya Strateji'nin üçüncü öncelikli alanı ise birlikte daha iyi çalışmadır. Bu kapsamda AB ve Orta Asya ortaklığını güçlendirmek, siyasi diyalogu yoğunlaştırmak ve sivil toplumun katılımı için alan yaratma kapsamında işbirliğini arttırmak hedeflenmiştir (Muratbekova, 2019: 3). Diğer bir ifade ile siyasi diyalogu ve sivil toplumun katılımını teşvik ederken Orta Asya ülkeleri ile daha fazla fikir alışverişi yapılması gerektiği üzerinde durulmaktadır (Kizekova, 2019). Bu öncelikli alanda özellikle AB kurumları ve üye ülkeler arasında

daha iyi sinerjiye duyulan ihtiyaca vurgu yapılmaktadır. Ortaklık mimarisini güçlendirme başlığı altında, Orta Asya liderleri ile daha sık toplantılar yapılması çağrısında bulunulmuştur. Özellikle çok taraflı toplantılarda AB ve Orta Asya ülkeleri arasında daha fazla işbirliğine ve parlamentolar arası diyaloga dikkat çekilmektedir. Böylece, AB Orta Asya ve Afganistan'daki faaliyetleri arasında daha iyi bir koordinasyon yaratmak için çabalamaktadır. Özellikle AB, Afganistan ile ilgili konularda Orta Asya ülkeleri ile daha fazla diyalog kurmaya çalışmaktadır (Cornell and Star, 2019: 41). AB, siyasi diyalog ile sivil toplumlar, parlamentolarla işbirliği yoluyla da ortaklık gücünü arttırmayı hedeflemiştir (Muratbekova, 2019: 3). Dolayısıyla bu öncelikli alan kapsamında AB, yeni işbirliği mekanizmalarını belirttiği yerlerde birlikte daha iyi çalışmayı hedeflemektedir. Genel olarak 2019 AB-Orta Asya Stratejisi kapsamında gerçekleştirilmesi planlanan tüm bu hedefler Orta Asya ülkelerinin tamamı tarafından olumlu bir tepki ile karşılanmakla birlikte (Cornell and Star, 2019: 41) Strateji AB-Orta Asya işbirliğinin gelişimine de önemli bir katkı sağlamaktadır (Boonstra, 2019).

SONUÇ

Orta Asya bölgesi gerek enerji kaynakları gerekse jeopolitik konumundan dolayı AB için stratejik öneme sahip oldukça önemli bir bölgedir. Bu sebeple Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından bölge ülkeleri ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları çerçevesinde ilişkilerini geliştirmeye çalışan AB, özellikle içlerinde Orta Asya ülkelerinin de yer aldığı Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi ülkeler için başlatılan TACIS programı ile bölgeye hem maddi hem de teknik açıdan destek sağlayarak bölgede etkinlik kurmaya çalışmıştır. Ancak bu süreçte Almanya'nın doğusu ve batısının birleşmesi neticesinde ortaya çıkan AB'nin de facto genişlemesi, Yugoslavya'daki çatışma ortamı, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye üyelik süreci, Rusya ile ilişkilerin yeniden canlandırılmasına yönelik çabalar AB'nin bölgede etkinlik kurmasına engel olan faktörler olmuşlardır. Aynı zamanda AB'nin bölgenin istikrarı açısından son derece önemli gördüğü Rusya'yı tedirgin etmemeye yönelik izlemiş olduğu politika, Orta Asya'nın konumu gereği Rusya, ABD ve Çin gibi hem küresel hem de bölgesel güçlerin rekabet alanında bulunması, 11 Eylül 2001 saldırıları, AB'nin dış politika alanında yaşadığı yapısal problemler, AB üye ülkelerinin her birinin birbirinden farklı ulusal çıkarlara sahip olması, AB'nin dış ilişkilerinde sıklıkla vurguladığı insan hakları, demokrasi, sivil toplum gibi konularda bölgeden beklenen karşılığı alamaması da AB'nin bölgede etkinlik kurmasına engel olan diğer önemli faktörler olmuşlardır.

AB'nin Orta Asya'ya ilişkin en kapsamlı çalışması, 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'dir. Bu Strateji ile AB, bölge ve aynı zamanda bölge üyesi ülke ile çalışmalar yaparak iki farklı şekilde Orta Asya ile ilişkilerini geliştirme fırsatı elde etmiştir. 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'nin AB tarafından geliştirilmesinde özellikle AB'nin 2004 ve 2007 yıllarındaki genişlemesi, 2004 yılında oluşturulan Avrupa Komşuluk Politikası ve aynı za-

manda 2009'da başlatılan Doğu Ortaklığıyla birlikte AB sınırlarının giderek Orta Asya sınırlarına daha da yakınlaşmış olması önemli birer etken olmuştur. Bunun yanında Orta Asya'nın AB'nin Doğu komşularını etkileyen bir bölgede yer alması, bölgenin İran, Afganistan, Pakistan gibi çatışma alanlarına oldukça yakın olması, ekonomik alandaki Orta Asya ülkeleri ve AB yakın ilişkiler, Orta Asya'nın enerji rezervleri açısından son derece önemli bir bölge olması, Orta Asya bölgesindeki ülkelerin yumuşak güvenlik tehditleri olarak nitelendirilen insan kaçakçılığı, örgütlü suçlar gibi konularda AB için birer kaynak ve transit ülke olması da 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'nin geliştirilmesinde etkili olan diğer önemli faktörler olmuştur.

Bağımsızlıklarını takiben AB, Orta Asya ülkelerine birçok alanda hem maddi ve hem de teknik olarak destekte bulunmuştur. Özellikle Orta Asya'ya yönelik geliştirdiği 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi ile de AB eğitim, çevre, kültür, insan hakları, ekonomik ilişkiler, ulaştırma, çevre, eğitim, araştırma, sınır yönetimi, hukukun üstünlüğü, enerji gibi birçok alanda Orta Asya ile işbirliği yapmayı hedeflemiştir. Strateji AB-Orta Asya ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamakla birlikte Stratejinin başta eğitim olmak üzere, demokrasi ve ekonomik reform gibi bazı alanlarda da AB'nin bölgeye yönelik amaçlarını yerine getirme noktasında eksik kaldığı ve sınırlı bir uygulanabilirlik gösterdiği görülmüştür. 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'nin bahsedilen alanlardaki eksikliğinde ve sınırlı uygulanabilirliğinde AB'nin dış politika alanındaki yapısal eksiklikleri ve aynı zamanda Orta Asya bölgesinin kendine özgü AB'yi zorlayıcı özellikleri de önemli birer etken olmuştur. Bu doğrultuda 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi, 2012 ve 2015 yılında yeniden gözden geçirilmiş ve ardından daha güçlü, istikrarlı ve dayanıklı bir stratejiye ihtiyaç duyulması doğrultusunda 2019 yılında Yeni AB-Orta Asya Stratejisi kabul edilmiştir.

2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi üç öncelikli alana odaklanmış olup, bu üç öncelikli alan daha önce 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'nde belirtilen yedi öncelikli alanın güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu üç öncelikli alanın ilki olan dayanıklılık için ortaklık öncelikli alanı çerçevesinde demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğünün teşviği; sınır yönetimi, göç ve hareketlilik alanlarında daha sıkı işbirliği kurulması; çevre, iklim ve su alanlarında uyumun artırılması konularına, ikinci öncelikli alan olan refah için ortaklık öncelikli alanı çerçevesinde ekonomik reformu teşvik etme; ticaret ve yatırımı teşvik etme; sürdürülebilir bağlantıyı teşvik etme; eğitim, yenilik ve kültür konularına, üçüncü öncelikli alan olan birlikte daha iyi çalışma öncelikli alanı çerçevesinde de ortaklığı güçlendirme; siyasi diyalogu arttırmak ve sivil toplumun katılımını sağlamaya yönelik alan yaratmak için işbirliğini daha da arttırma konularına değinilmiştir. Dolayısıyla 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi daha önceki stratejide güçlendirilmesi ya da değiştirilmesi gereken yerlere ilişkin eleştirel bir yaklaşım getirmekle birlikte, AB'nin bölgedeki politikalarının yeniden revize edilmesini, ortaklar arasındaki ilişkilerin daha da arttırılması-

nı, işbirliği alanlarının çeşitlendirilmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Strateji, tehdit ve zorluklarla mücadele; sınır yönetimi, göç ve hareketlilik konularında işbirliği de dahil olmak üzere genişletilmiştir. Ancak demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları, eğitim, kültür, yenilik, gençlik, çevre, iklim, su gibi işbirliği alanlarında ise 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi ile karşılaştırıldığında, 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi'nde çok ciddi bir değişikliğe gidilmediği, özellikle Stratejide eğitimin Orta Asya ülkelerinin hem siyasi sistemlerini hem de ekonomilerini geliştirmeleri açısından önemi ifade edilse de 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi'nde olduğu gibi 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi'nin de eğitim alanında eksikliklere sahip olduğu, bu alanda istenilen ilerlemeyi sağlayamadığı görülmektedir. 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi'nde eğitim alanında daha çok yükseköğretim ve mesleki eğitime odaklanılmış, Strateji Orta Asya ülkeleri ile ikili ilişkiler geliştirme ve temel eğitime vurgu yapma noktasında zayıf kalmıştır. Dolayısıyla AB özellikle Orta Asya ile işbirliğini daha da arttırma noktasında son derece önemli bir alan olan eğitim alanında Orta Asya ülkeleri ile ikili ilişkilerini güçlendirmeli ve temel eğitime daha fazla odaklanmalıdır. Diğer taraftan ekonomi alanına bakıldığında ise özellikle ekonomik reformlarla ilgili 2007 Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Ortaklık Stratejisi ekonomik kalkınma, ticaret ve yatırımın teşvik edilmesi gibi konular üzerine yoğunlaşırken, 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi ekonomik reformlar için daha çok ortaklığın güçlendirilmesine, bölge içinde ve aynı zamanda bölgeler arasında ticaret ve yatırımların kolaylaştırılmasına odaklanmaktadır.

Tüm bunların yanında 2019 Yeni AB-Orta Asya Stratejisi eğitim gibi bazı alanlarda AB-Orta Asya işbirliğini arttırma noktasında zayıf kalsa da genel olarak bu Strateji AB-Orta Asya ilişkilerinin gelişiminde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle Stratejide yer alan hedefler, AB'nin Orta Asya ile ortaklık ilişkisini güçlendirmeye çok daha fazla odaklandığını diğer bir ifade ile AB'nin bölgeye yönelik artan ilgisini göstermektedir. Aynı zamanda Stratejide yer alan hedefler AB'nin bölgesel bir yaklaşım sürdürmeye devam ettiğinin de bir kanıtı niteliğindedir. Dolayısıyla Stratejide yer alan AB'nin bölge ile ilgili hedeflerinin karşılanabilmesi noktasında AB ve Orta Asya, Strateji faaliyetlerini uygulamada daha etkin bir iletişim süreci hedeflemelidirler. AB ve Orta Asya arasındaki etkili, tutarlı bir iletişim bölgeye yönelik hedeflerin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Anghelescu, M., A. (2018). European Union and Central Asia- past directions and future perspectives, CES Working Paper, 10(3), 271-290, Erişim adresi <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/198545/1/ceswp-v10-i3-p271-290.pdf>
- Apokins, İ. (2015). Reviewing the EU Strategy for Central Asia: Results and future prospects, *L'Europe en formation*, 375, 10-19, Erişim adresi <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2015-1-page-10.htm>
- Aydın, A. (2015). Küresel mücadele politikaları: Orta Asya'da Rusya, ABD ve Çin. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 6(13), 1-11.
- Baisalov, E. (2020). Central Asia 2020: Trends and challenges. CABAR. Erişim adresi <https://cabar.asia/en/central-asia-2020-trends-and-challenges>
- Bigo, O., P. ve Hale, J. (2013). The EU and consolidating autocracies in Central Asia: A dialogue of the deaf?. Civil Solidarity Platform Policy Brief. Erişim adresi <http://www.civicsolidarity.org/article/821/eu-and-consolidating-autocracies-central-asia-dialogue-deaf>
- Blackwill, D., R. ve Stürmer, M. (Ed.). (1997). *Allies divided: Transatlantic policies for the greater Middle East*. Cambridge: MA: The MIT Press.
- Boonstra, J. (2015). Reviewing the EU's approach to Central Asia. EUCAM. Erişim adresi <https://www.files.ethz.ch/isn/189176/Reviewing%20the%20EU%E2%80%99s%20approach%20to%20Central%20Asi.pdf>
- Boonstra, J. (2019). A new EU Strategy for Central Asia: From challenges to opportunities. ISPI. Erişim adresi <https://www.ispionline.it/en/publicazione/new-eu-strategy-central-asia-challenges-opportunities-24062>
- Budak, T. (2013). Orta Asya'da küresel jeoekonomik rekabet ve Türkiye, *Bilge Strateji*, 5(9), 125-142.
- Cummings, N., S. (Ed.). (2002). *Power and Change in Central Asia*. Londra ve New York: Routledge.
- Cornell, E., S. ve Starr, F., S. (2019). A steady hand: The EU 2019 Strategy & Policy toward Central Asia. Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program. Erişim adresi <https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/1911EU-CA.pdf>
- Council of The European Union. (2003). European security Strategy: A secure Europe in a better World. Erişim adresi <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15895-2003-INIT/en/pdf>
- Council of The European Union. (2007). The EU and Central Asia: Strategy for a new partnership. Erişim adresi <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10113-2007-INIT/en/pdf>
- Council of The European Union. (2012). Progress Report on the Implementation of the EU Strategy for Central Asia: Implementation review and outline for future orientations. Erişim adresi https://eeas.europa.eu/archives/delegations/uzbekistan/documents/press_corner/20120620_en.pdf
- Council of The European Union. (2015). Council conclusions on the EU Strategy for Central Asia. Erişim adresi <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10191-2015-INIT/en/pdf>
- Council of The European Union. (2017). Council conclusions on the EU Strategy for Central Asia. Erişim adresi <https://www.consilium.europa.eu/media/23991/st10387en17-conclusions-on-the-eu-strategy-for-central-asia.pdf>
- Council of The European Union. (2019). Council conclusions on the new Strategy on Central Asia. Erişim adresi <https://www.consilium.europa.eu/media/39778/st10221-en19.pdf>

- Duke, S. (2000). *The elusive quest for European security: From EDC to CFSP*. Basingstoke and New York: Macmillan Press.
- Dzhuraev, E. ve Muratalieva, N. (2020). *The European Union Strategy on Central Asia*. Friedrich Ebert Stiftung. Erişim adresi <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/bischkek/16168.pdf>
- Emerson, M., Boonstra, J., Hasanova, N., Laurelle, M. ve Peyrouse, S. (2010). *Into EurAsia: monitoring the EU's Central Asia Strategy*. Centre for European Policy Studies. Erişim adresi http://aei.pitt.edu/32644/1/67._Into_EurAsia.pdf
- Erler, G. (2007). *Towards a New EU Ospotitik? Russia, Eastern Europe and Central Asia*. Federal Foreign Office. Erişim adresi <https://www.auswaertiges-amt.de/en/newsroom/news/070207-erler-euostpolitik/232576>
- Erdoğan, M. (2011). *Türkiye Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarının 20. yılında Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikaları*. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Erişim adresi http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/ab_ortaasya_rapor.pdf
- European Parliament. (2016). *Report on implementation and review of the EU-Central Asia Strategy*. Erişim adresi https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0051_EN.pdf
- Hatipoğlu, E. (2008). *Avrupa Birliği Orta Asya ilişkilerinde yeni bir stratejiye doğru (mu?)*, OAKA, 3(5), 1-25.
- Karlık, R., S. (2009). *Küreselleşen Dünyada Avrupa Birliği'nin Orta Asya Ülkeleri ile Olan İlişkileri ve Bölgeye Yönelik Stratejisi*. Erişim adresi http://bildiri.anadolu.edu.tr/papers/bildirimakale/1073_b220p82.doc.
- Kavalski, E. (2012). *Central Asia and The Rise of Normative Powers: Contextualizing The Security Governance of The European Union, China and India*. Londra: Bloomsbury Academic.
- Kaya, E. (2017). *Yardım programları çerçevesinde Avrupa Birliği'nin Orta Asya politikası*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 54, 1-15.
- Kilybayeva, P., Ibrayeva, A. ve Mametay, M. (2018). *The EU Strategy for Central Asia- 2019 goals, challenges and prospects*. CONCORDE. Erişim adresi [the-eu-strategy-for-central-asia-2019-goals-challenges-and-prospects.pdf](http://www.concorde.org/the-eu-strategy-for-central-asia-2019-goals-challenges-and-prospects.pdf)
- Kizekova, A. (2019). *The European Union in Central Asia: Balancing competing actors and opportunities for the V4 countries*, Think Visegrad. Erişim adresi <https://www.europeum.org/data/articles/3-kizekova.pdf>
- Köse, G. (2020). *Orta Asya (Türkistan) enerji meselesi: Enerji potansiyeli ve aktörler*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13(72), 254-275.
- Matveeva, A. (2006). *EU stakes in Central Asia*, Chaillot Papers. Erişim adresi https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/cp091_0.pdf
- Mearsheimer, J., J. (2001). *The Future of The American Pacifier*, Foreign Affairs, 80(5): 46-61.
- Melvin, N. (2007). *The European Union Strategic Role in Central Asia*, CEPS Policy Brief, 128, 1-6.
- Muratbekova, A. (2019). *Orta Asya'da AB: Yeni strateji, eski fikirler*. Avrasya Araştırma Enstitüsü. Erişim adresi <https://avim.org.tr/Blog/ORTA-ASYA-DA-AB-YENI-STRATEJI-ESKI-FIKIRLER-AVRASYA-ARASTIRMA-ENSTITUSU-20-06-2019>
- Nogayev, A. (2011). *Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik Denge Arayışı (2.b.)*. Ankara: USAK Yayınları.
- Pirro, B., E. (2013). *The EU's Central Asian Strategy in a globalizing World*. A. Boening, J. F. Kremer ve A. V. Loon (Ed.), *Global Power Europe-Vol. 2: Policies, actions and influence of the EU's external relations içinde* (131-147. ss.). Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer.

- Russell, M. (2019). The EU's new Central Asia Strategy, European Parliament. Erişim adresi [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI\(2019\)633162_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI(2019)633162_EN.pdf)
- Samur, H. (2012). AB'nin Orta Asya Politikası: İdealist söylemlerin yetersiz eylemlerle yürütülme çabası, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 1-29.
- Şemşit, S. (2015). AB'nin Orta Asya Stratejisi. U. B. Yıldız (Ed.), *Avrupa Birliği'nin dış ilişkileri: Bölgesel politikalar, bölgeler ve uluslararası aktörler ile ilişkiler içinde* (83-112. ss.). Ankara: Nobel.
- Uşul, R., A. (2011). Avrupa Birliği'nin Orta Asya'ya Yönelik, İnsan Hakları Siyaseti: Retorik ve Realpolitik, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 6(11), 75-89.
- Tulun, E., T. (2019). AB'nin geç kalmış ve benmerkezci 2019 Orta Asya Stratejisi. Avrasya İncelemeleri Merkezi. Erişim adresi <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AB-NIN-GEC-KALMIS-VE-BEN-MERKEZCI-2019-ORTA-ASYA-STRATEJISI>
- Yazgan, H. (2010). Normatif güç kavramı ve realpolitik arasında Avrupa Birliği'nin Orta Asya ülkeleri ile ilişkileri, *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, 7(1), 143-162.

30 YILIN ARDINDAN TÜRK DEVLETLERİNE YENİDEN BAKMAK

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA
Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

GİRİŞ

Türk Dünyası kavramı, Türk Cumhuriyetlerini de kapsayan ancak coğrafi ve demografik bakımdan daha geniş bir dünyaya tekabül eden bir kavramdır. İngilizce literatürde *Turkic World* kullanımı yaygın olsa da, Türkiye’de kimi kaynaklarda yararlanılan ve bu *Turkic* kelimesinin muadili olan *Türkî* kelimesi yerine artık doğrudan doğruya *Türk* kelimesi tercih edilir durumdadır. Her ne kadar bu kavramlaştırma; Çin, İran, Afganistan, Balkanlar, Kafkasya, Rusya Federasyonu, Irak, Suriye gibi devletlerdeki Türk varlığını kapsıyorsa da, Türk Dünyası denildiğinde akla öncelikle Azerbaycan ile Türkistan’daki bağımsız devletler gelmektedir.

Coğrafi bir unsur olarak kuzey-güney istikametinde uzayan Hazar Denizi, Türk Dünyasını adeta ikiye ayırmaktadır. Bu geniş coğrafyanın kaderinde, Hazar’ın başlı başına tesiri olmuştur. Mesela Karadeniz kuzeyine, Anadolu’ya, Azerbaycan’a ya da Türk Ortadoğu’suna göçlerin karakteri, bu göçlerin Hazar’ın kuzeyinden mi güneyinden mi oluşuna göre şekillenmiştir. Yüzyıllar boyunca birbiriyle mücadele eden Asya Türk devlet ve hanedanları Avrasya’nın kenar bölgelerinde yok olması mukadder insan varlığı bırakmış ancak Doğu Balkanlar’dan Doğu Türkistan’a, Urallar’dan Güney Türkistan’a uzanan sahada Türk-lük varlığını koruyabilmiştir. Böyle dememizin ana nedeni Türkçe’dir. Burada bir kez daha Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün veciz ifadesini hatırlamak gerekiyor ki “Türk demek Türkçe demektir”.

Bu büyük coğrafyada birkaç istisnai gayret dışında Göktürk devletinden 20. yüzyıl sonuna kadar bütünleşme fikrinin bu kadar akla yatkın ve uygulanabilir olduğu bir devir olmamıştı. Belki de, bölgeye ilişkin Türk dış politikası literatüründe sıkça rastlanan 1990’lı yıllardaki heyecanın boşa çıktığı metaforu, tam da bu heyecanın haklı kuvvetinden kaynaklanıyordu.

Bugün dünyada Türk devleti veya Türk Cumhuriyeti olarak tasnif edilen 7 devlet vardır. Bu devletlerden beşi Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsız cumhuriyet haline gelmiş olan devletlerdir. Bu nedenle bu devletlerin siyasal düzlemde örgütlenme veya bir araya gelme süreçlerini bağımsızlıklarının ilk yıllarına gidip hatırlamak gerekir. O yıllarda bağımsızlığın verdiği millî coşku ve heyecana büyük siyasal ve ekonomik belirsizlikler eşlik etmekteydi. 70 yıl süren bir ortak Sovyet siyasal hayatı son bulmuş, devlet inşası gibi zor bir görevle karşı karşıya kalınmıştı. SSCB henüz dağılmamışken Rusya Sovyet Cumhuriyeti Belarus ve Ukrayna ile, bu devletlerin Moskova ekseninden uzaklaşmasını önlemek amacıyla Bağımsız Devletler Topluluğu adında bir uluslararası örgüt kurmuş, örgütün kuruluşunu simgeleyen Almatı Protokolü'nden beş gün sonra SSCB resmen dağılmıştı. BDT'nin kurucu antlaşması Ocak 1993'te imzalanmıştı ancak üyelerde artık farklı bir dünyada oldukları ve bağımsız devletler olarak kendi ayakları üzerinde durmaları gerektiği hissi hâkimdi. Karabağ, Tacikistan veya Moldova'da yaşananlar bunun delilleriyle doluydu.

Türkiye ve Kafkasya-Türkistan bölgesi arasında dil ve din müşteregi bulunması elbette Türkiye'nin bir devlet olarak bu bölgeye ilgi duymasını gerektirir. Ancak günümüzde, bunun aynı zamanda yüksek düzeyli ortak çıkarlara dayalı bir gelecek arzusuna, bu çerçevede inşa edilecek bir jeopolitik bakış açısına dayandığı çok daha iyi görülmektedir. Dolayısıyla, uluslararası ilişkilerin bir yasası, en azından anahtar kavramı olarak sunulan "çıkar" olgusu bakımından da Türk cumhuriyetleri arasında dayanışma ve bütünleşme, izah gerektirmeyecek beraklıkta rasyoneldir.

Bununla birlikte; muhakkak ki Türkiye 1991'de çok da hazır olmadığı bir siyasî durumla karşı karşıyaydı. Türkiye dışındaki Türk varlığıyla ilgili siyasal kaygı Türk milliyetçilerine; hassaten bu fikrin Türk siyasî hayatındaki temsilcisi olan MHP ve Milliyetçi-Ülkücü kuruluşlara münhasır idi. Bu ilgi ise zaman zaman siyasî davalara, ithamlara sorgulara konu olabiliyordu. Türk dünyasının muhtelif bölgelerinden Anadolu'ya gelmiş olan çoğu 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı muhaceretin kültürel temsilcileri de Türkiye'de Türk Dünyasına ilginin sıcak ve canlı kalmasını sağlamak için anlamlı katkılar sundular. 1991'e gelindiğinde Türkiye'nin yeni Türk devletleri ile geliştirebileceği çok boyutlu ilişkiler, onlardan öğrenebileceği ve/veya onlara öğretebileceği pek çok husus vardı. Ancak Türkiye'nin 1990'lı yıllarda içeride ve dışarıda yaşadığı sorunlar, yakın havzasındaki olaylara yön verme, sonuç doğurma kapasitesini geriye çeker nitelikte büyük sorunlardı. Öncelikle, 1984'ten itibaren başlayan PKK terörü 1990'larla birlikte daha da şiddetlenmiş, terör örgütü Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir kısmında devlet otoritesini zayıflatan eylemler yapabilir hale gelmişti. Terörle mücadelenin yöntemleri konusunda da hükümetlerin bu konudaki kararlılıkları konusunda da sıkıntılar siyasî gündemi meşgul etmekteydi. 1991 yılında ABD'nin Irak'a müdahalesi, Türkiye'nin yüz yüze kaldığı sorunları biraz daha artırdı; sınırdan sığınmacı akını, Kuzey Irak'ta otorite boşluğu ve PKK'nın buradan da beslenmesi gibi yeni gündemler oluştu. Dış politikada ise dünyanın ya-

şamakta olduğu paradigmatik dönüşüm tam da Türkiye'nin çevresinde cereyan etmekteydi. Bütün bu gelişmelerin, Azerbaycan'ın topraklarının işgal edilmesi sürecinde yaşandığına dikkat edilmesi gerekir. Konunun bir boyutu da, ASA-LA-PKK ilişkileriydi. Dünyadaki Türk karşıtı Ermeni terör faaliyetinin, ASA-LA'nın 1983'teki Orly saldırısına müteakip sessizliğe geçerken PKK'nın 1984'te silahlı teröre başlamasını tesadüf olarak görmek oldukça zordur.

Bu meselelere ek olarak Balkanlar'da yaşanan gelişmeler de Türkiye'nin dış politika gündemini meşgul eden hususlar arasında oldu. Çünkü SSCB gibi dağılan bir devlet de eski Yugoslavya idi. Bosna ve Kosova Savaşları, Türkiye'nin ilgi gösterdiği ancak tek başına sonuç almasının mümkün olmadığı birer büyük sorun olduğundan, Türkiye burada uluslararası kuruluşları harekete geçirme, dost devletlerin bu sorunda desteklerini temin etme gibi ajandalara sahip olmuştur. Bosnalı hastalar için hastane tahsisi, mülteciler için sığınma kampı oluşturulması, insanî yardım, eğitim yardımı gibi faaliyetler de Türkiye tarafından mümkün ölçüde gerçekleştirilmiştir.

Kıbrıs meselesi ve Türkiye-AB ilişkilerindeki inişli çıkışlı süreç, 1990'ların başında Türk dış politikasının birbiriyle ilişkili diğer iki konu başlığı olmuştur. Bütün bu hususlar, Türkiye-ABD ilişkilerinin de sorunlu alanları olma niteliğini sürdürmüş, ABD zaman zaman AB tarafına "Türkiye'nin küstürülmemesi/uzaklaştırılmaması" yönünde mesajlar verse de genel olarak Türkiye'den beklenti içinde olmuş, hatta bu beklentilerini siyasi baskıya dönüştürmüştür.

Her şeye rağmen Türk Dünyası, 1991'den itibaren kazandığı yeni siyasi hüviyet ile Türk dış politikasının unsurlarından biri haline gelmiştir. 1990'ların başında, Batı'da bazı çevreler Türkiye'nin, güç bloklarının ortadan kalkmasından yararlanarak ve AB'den dışlanmasına bir tepki olarak alternatif bir Türkçe konuşan dünya topluluğu oluşturma arayışında olduğunu savunmuştur. ABD ve Transatlantik çevrelerde Türkiye'nin bu coğrafyaya yönelimi konusunda tam bir görüş birliği bulunmamıştır. Kimine göre bu yönelim, yeni bir irredantizme yani yayılmacılığa yol vereceğinden ve çatışma potansiyeli taşıdığından iyi görülmemeliydi. Kimine göreyse Avrasya'nın tek başına Rusya veya Rusya öncülüğündeki bir ittifakla kontrol edilmesini engellemek için en iyi yollardan biri Türkiye'nin bu yönde desteklenmesiydi. Türkiye bu devletlerin geçiş ekonomileri olmaları nedeniyle liberal ekonomik şartlardaki tecrübelerini, yatırımlarını, eğitim alanındaki birikimini istifadeye sunmuştur. Bu sunuş da diğer aktörlerce bir "Türk/Türkiye modeli" olarak vasıflandırılmıştır. Söz konusu "Türk modeli"nin kültürel yönden Türk Cumhuriyetlerinde olumlu yansımaları olsa da, 1990'lar boyunca, çok partili demokratik siyasi hayat bakımından isteksiz olan ve muhalefete yönelik sert yöntemlerinin uygulandığı bazı devletlerin yönetimleri oldukça temkinli yaklaşmışlardır. Bununla birlikte, Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan'da daha olumlu yankıları olduğu görülmüştür.

Rusya ve İran'da ise Türkiye'nin bu yöneliminin bir tür Turancılık ve Pantürkizm olduğu, bu itibarla kendilerinin toprak bütünlüklerini gelecekte tehlikeye

sokacak bir yayılcılık olduğunu iddia eden çevreler daha etkili olmuştur. Zaman içinde bu görüşler uçta kalmış, bu devletlerin birbirleriyle ve Türkiye ile ilişkilerinde attıkları adımlar işin tabiatı gereği egemen haklarından kaynaklanan arzuları olarak kabul görmüştür. Ancak kriz dönemlerinde hem Rusya hem de İran'da bu konuların güçlü biçimde istismarına da şahit olmaktadır.

Türkiye'nin bu bölgeye yönelik politikasından kuşku duyarak onun başarısızlığını arzulayan aktörlerin yeni devletlerin yönetici sınıflarındaki kuşkuları körüklediğini de tahmin etmek zor değildir. Ayrıca, bu devletlerin her birinin içinde eski sistemi temsil eden unsurlarla yeni dönemi arzu eden unsurlar arasında bürokratik ve/veya siyasî bir mücadelenin var olduğu da unutulmamalıdır. Bütün iniş çıkışlara rağmen bu devletlerdeki Türkiye karşıtı faaliyetin ivmesinin zamanla azaldığı, Türk dünyasında dayanışma hatta bütünleşme isteğinin ise görece arttığı belirtilebilir. Bunda, Türk devletlerinin güvenlik, ekonomik, kültürel önceliklerinin belirleyici olduğu açıktır.

Potansiyelden Geleceğe: Türk Devletleri Ne Sunmakta?

Geçtiğimiz 30 yılda, Azerbaycan ve Türkistan devletleri diğer Sovyet ardılı devletler gibi, beşerî ve fiziki unsurları olan birer inşa süreci yaşadılar. Devletler hayatının tabiatı gereği bu süreç devam etmektedir. Bununla birlikte bugüne kadar aldıkları mesafe azımsanamaz. Başkentlerin ve diğer şehirlerin inşası, ulusal ve uluslararası ulaşım, iletişim, haberleşme ağlarının inşası, anayasa, yasalar ve kurumların inşası, millî kültürlerin inşası (veya ihyası) yarının saygın devlet ve toplumları olmak yönünde bu cumhuriyetlerin öncelikli gündemleri oldu. Bir taraftan da uluslararası sistemde güvenli ve muteber birer yer edinebilmek, jeopolitik konumlarından en yüksek faydayı sağlamak yönünde gayret ettiler.

Türkiye'de Türk devletleri ile ilgili 1990'ların başında yapılan çalışmalar, yayınlanan kitaplar incelendiğinde, bunların önemli bir kısmının durum tespiti niteliğinde olduğu bir bölümünün ise bütünleşmeye veya bu devletler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine dönük mütevazı öneriler/modeller içerdikleri belirtilebilir. Bununla birlikte hepsinin samimi katkılar sunduğu açıktır. Elbette durumu tespit etmek de o dönem için bir zaruretti. Türkiye dâhil her bir Türk devletinin iç gündemleri yoğun ve ajandaları kalabalıktı. Bu devletlerin kendi millî kaynaklarının kapasitesi, yer altı zenginliklerinin miktarı hatta sınırlarının tespiti konusunda bile boşlukları bulunmaktaydı. Bu konularda 30 yıl içinde gerçekten büyük başarılar elde ettiler. Bunda, Sovyet eğitim sisteminin bazı olumlu özelliklerinin etkilerini de görmezden gelmek gerekir. Zira bu devletler bağımsız olduklarında okur-yazar nüfusun genel nüfus içindeki payının Türkiye'den çok olduğu, bu devletlerin içinden yetişmiş çok sayıda mühendis, sanatkâr, mimar, teknokrat insanın dünya çapında üne sahip olduğu hatırlardadır. Bunu, bölgeyi ziyaret eden Türk devlet adamları da zaman zaman ifade etmişlerdir. (Mütercimler, 1993, s.217) Azerbaycan'ın neft (petrol) sahasında, Kazakistan'ın uzay bilimleri sahasında, Özbekistan'ın tarımsal üretim ve otomotiv sahasındaki tecrübeleri böyle tecrübelerdir.

Kabul etmek gerekir ki, bu devletlerin dil ve din müşteregi, onların jeopolitik kaygılarını kendiliğinden bütünleştiren bir unsur değildir. Azerbaycan için, Güney Kafkasya gibi dar ve hareketli bir jeopolitik bölgede toprak bütünlüğünü temin etmek ve yükselmek ajandası söz konusu olmuştur. Oldukça geniş bir coğrafyada sınırlı ve heterojen bir nüfusla varolan Kazakistan için Çin-Rusya-Batı ilişki düzlemini hesap etmek zorunluluğu ortadadır. Kırgızistan komşularıyla girift sınırlar, sınırlı doğal kaynaklar ve “sorunlu güney” gibi başlıklarla yaşayagelmiştir. En büyük nüfusa ve ekonomik çeşitlilik avantajına sahip olan Özbekistan, Afganistan kaynaklı istikrarsızlıklarla, sınır sorunlarıyla, bölge dışı aktörlerin jeopolitik ilgi odağında kalmak gibi gündemlerle şekillenmiştir. Bölgenin tek daimi tarafsız devleti olan Türkmenistan ise güvenliğini bu statüyle temin etse de kalkınma, gelişme ve bütünleşme bakımından kategorik olarak farklılaşmıştır. Bu farklar, yer aldıkları uluslararası kuruluşlara ya da çizdikleri stratejik yollara da yansımıştır. Ancak tüm farklılıklara rağmen birbirleri ile karşılıklı dostluk ve kardeşlik münasebetinde bir değişiklik, esasa ilişkin bir kriz olmamıştır. Bu halyle Türkistan; mesela Ortadoğu, Balkanlar, Güneydoğu Asya hatta Latin Amerika’ya kıyasla dahi istikrarlı kabul edilebilir.

O halde, en azından önümüzdeki 30 yıla ışık tutabilmek için, “bu devletler kendileri, bölgeleri ve umumen Türk Dünyası için ne vaat etmektedirler?” sorusuna cevap aramak gerekir.

Azerbaycan

Gerek coğrafi, gerek kültürel gerekse de tarihî hususiyetlerle Türkiye-Azerbaycan ilişkileri diğer Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerden farklılıklar gösterir. İki memleketin Hazar batısındaki Türk devletleri mirasının taşıyıcıları olmaları, Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi devlet tecrübeleri, Osmanlı-Safevî mücadelesi ve daha yakın dönemde eş zamanlı Gacar-Osmanlı modernleşme süreçleri bu bağlamda hatırlanmalıdır. Azerbaycan adıyla bir bağımsız devletin ilk ortaya çıkışı da diğer cumhuriyetlerden daha erken bir zamanda olmuştur. Nitekim bu ortaya çıkışta Osmanlı Türkiyesi ve Kafkas İslam Ordusu’nun rolü açıktır. (Gasimov, 2001, s.23-36) Türkiye ve Azerbaycan arasında; Yunus Emre’den Dede Korkut’a, Köroğlu’ndan Nasreddin Hoca’ya çok büyük bir ortak kültür mirası bugün de hayatini sürdürmektedir.

1991’deki bağımsızlıktan kısa süre önce, 1989’dan itibaren Türkiye ile Azerbaycan arasında karşılıklı gidiş-gelişlerin başlaması, Karabağ sorununun da bu sırada temayüz etmiş olması diğer Türk cumhuriyetlerinden farklılaşan bir boyuttur. Nitekim 1990’da 20 Yanvar olayları olduğunda Türkiye’nin neredeyse bütün önemli şehirlerinde Azerbaycan ile dayanışma mitingleri gerçekleştirilmiş, hayatını kaybedenlerin aileleri için yardım kampanyaları düzenlenmiştir. (Şimşir, 2016, s.67, 90) Denilebilir ki, bir asra yakın uzak düşmüş iki kardeş toplumda kısa sürede birbirini anlama ve kaynaşma kıvılcımı hâsıl olmuştur. Ancak, 1992-1994 yıllarında Karabağ’da yaşanan gelişmeler, Türkiye kamuoyunu da derinden sarsan bir felakete dönüşmüş durumdaydı. 1992 yılına gelindiğinde, artık iki ta-

raf arasındaki küçük çaplı çatışmalarda ölenlerin sayısı bini geçmişti ve hayatını kaybedenlerin büyük çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı. Azerbaycan tarafı nizami bir orduya sahip olmadan sadece gönüllülerden oluşan birlikleriyle, Moskova tarafından desteklenen Ermenilere karşı iki cephede savaşmak zorunda kalmıştı.

Bununla birlikte, Azerbaycan, Türkiye için de bütün Sovyet ardılı coğrafya için de bir ilkin adresi olmuş ve eski altyapının hilafına büyük bir petrol boru hattı inşasının ana aktörü ve buradan pompalanacak petrolün kaynak ülkesi haline gelmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı, Hazar kaynaklarının Rusya dışı yollarla ihracında bir ilki teşkil etmesi yanında Türkiye ve Azerbaycan'ı Gürcistan üzerinden jeopolitik bir hatla bağlaması bakımından da son derece önemli olmuştur. (Cornell, 2005, s.22) 2006'da bu boru hattı çalışmaya başlamış, hem de Bakü-Tiflis-Erzurum Gaz Boru Hattı ve 2018'de açılan TANAP ile doğalgaz taşımacılığında yeni bir jeopolitik hat oluşmuştur. Öte yandan yük ve yolcu taşımacılığı için Bakü-Tiflis-Ahılkelek-Kars Demiryolu projeleri hayata geçirilmiştir. Böylelikle Azerbaycan, işgalci komşusunu bölgenin en önemli projelerinin dışında tutmayı başarırken, Türkiye'de Hazar kaynaklarının Batı pazarlarına çıkışındaki ana öbek olma avantajını elde etmiştir.

Bugün Azerbaycan, satınalma gücü paritesine göre millî gelir bakımından dünya devletleri arasında 60. sırada yer almaktadır. Hem kanıtlanmış petrol rezervleri hem de kanıtlanmış doğalgaz rezervleri bakımından ise dünyada 20. sırada yer almaktadır. Azerbaycan'ın millî gelirinde sektörlere bakıldığında %7 Tarım, %41 sanayi, %42 hizmet sektörü paylaşımı varken, işgücünün dağılımında bu oranlar: %37 Tarım, %14 sanayi ve %49 hizmet sektörü şeklindedir. 2020 yılındaki savaş ve Covid-19 salgını nedeniyle büyüme rakamı %-4 civarında olsa da 2000'li yıllarda dünya devletleri arasında büyüme oranı bakımından üst sıralarda olmuştur. 2021-25 yıllarına ilişkin büyüme beklentisi ise yüksektir. (Global Economic Prospects, 2020)

Azerbaycan'da bağımsızlığı getiren halk hareketinin lideri ve seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'in ardından Haydar Aliyev dönemiyle dış politikada denge anlayışı uygulanmıştır. (İşyar, 2010, s.94) İlham Aliyev bu denge siyasetini aktifleştirmiştir. NATO ve AB üyeliği perspektifi bulunmadığını açıkça belirtmiş ancak Rusya merkezli güvenlik örgütü Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne(KGAÖ) de üye olmamıştır. Sovyet döneminde olmayan ilk enerji nakil yolunun inşasına öncülük etmiş, kaynaklarını alternatif güzergahla zengin alıcılara iletmeyi başarmıştır. 2020 Eylül'ünde başlayıp Kasım'ında biten 44 Günlük Savaş ile Azerbaycan topraklarındaki işgale son vermiş ve 30. bağımsızlık yıldönümüne büyük coşku ve umutla girmiştir. Ordusu önemli bir testten geçen ülke, askerî teknolojisi, lojistiği ve harp kabiliyeti ile dünya savunma/güvenlik çevrelerinin ilgi odağı olmuştur. Harbin ağır ekonomik faturasına rağmen elde ettiği prestij yakın gelecekte daha büyük avantajlar sağlamasını beraberinde getirecektir.

Kültür ve sanat birikimi, farklı klimatolojik özellikleri bir arada barındıran coğrafyası, zengin hidrokarbon kaynakları ve ülkesi dışındaki nüfus potansiyeliyle Azerbaycan Türk Dünyasının başla gövde arasındaki boynu-boğazı ifade eder. Türk dünyasına art niyet besleyen merkezlerin gözü her zaman bu boğazda olmuştur.

Kazakistan

Kazakistan, kıtalararası geçiş özelliği gösteren ve dünyanın en büyük karayla kuşatılmış (açık denize çıkışı olmayan) devletidir. Kazakistan, yeraltı zenginlikleri ülkesidir. İspat edilmiş petrol rezervleri bakımından dünyada 12. sırada, ispat edilmiş doğal gaz rezervleri bakımından 17. sıradadır. Petrol üretimi bakımından da dünya devletleri arasında keza 12. sırada, doğal gaz üretimi bakımından ise 29. sıradadır. Kazak petrollerinin çok önemli bir kısmını oluşturan Tengiz yataklarında petrolTengiz-Çevroil Ortaklığı ile üretilmektedir. Bu ortaklıkta %50 Chevron Texaco şirketinin, %25'i ExxonMobil Şirketinin, %25'i ise Kazmunaygaz ve %5'i LukAcro şirketindedir. Karaçaganak ve Kaşagan yataklarının bütünü düşünülüğünde ABD, İngiltere, İtalya ve Rusya şirketleri öne çıkmaktadır.

Kazakistan'ın yer altı zenginliği hidrokarbondan ibaret değildir. Dünya uranyum üretiminde 2018 verilerine göre birinci sırada olan Kazakistan, rezervler bakımından da Avustralya'nın ardından ikinci sıradadır. (World Nuclear Association, 2021) Kazakistan krom üretiminde dünya üçüncüsü, boksit ve çinko üretimlerinde ise dünya dokuzuncusudur. 2020 yılı verileriyle, dünya altın üretiminde 10. sırada olan Kazakistan, bakır üretiminde 11. sırayı korumaktadır. Fosfat, manganez, galyum, renyum, potasyum gibi maddeler de hem rezerv hem üretim bakımından dünya sıralamasındadır. Çinko, tungsten ve barit rezervlerinde dünya birincisi olan ülke, bakır rezervlerinde dünya ikincisidir. (Absame-tov vd., 2019)

Ülkedeki doğrudan yabancı yatırımlarda öne çıkan devletler ise, Hollanda, ABD, İsviçre, Rusya, Fransa ve Çin'dir. 2020 verilerine göre Kıbrıs Rum kesiminin Kazakistan'daki doğrudan yatırımı Türkiye'ninkinden fazladır. (Kubayeva, 2021) Bununla beraber Türkiye, bu ülkenin dış ticaret partnerleri içinde her zaman ilk 10 ülke arasında yer alır.

Günümüzde, her ne kadar demokrasi, ekonomi, güvenlik alanlarında ciddi sorunları bulunsa da, mesela Birleşmiş Milletler İnsani Kalkınma İndeksi 2020 yılı raporuna göre "yüksek insani kalkınmış ülkeler" grubuna 51. sıradan girebilmeyi başarmış ve bu yönüyle diğer Türkistan devletlerinin epeyce ilerisinde yer almıştır. (UNDP, 2021) Ayrıca, Kazakistan, BM Güvenlik Konseyi (BMGK) geçici üyeliğine 2017-2018 yılları için seçilmiş, bununla da kalmayıp 2018 Ocak ayında BMGK Başkanlığını üstlenmiştir. Böylece ilk defa bir Türkistan devleti BMGK üyesi ve dönem başkanı olmuştur.

Kazakistan'ın kısa sayılacak bir zaman dilimi içinde uluslararası sistemde kendisine etkili pozisyon inşa etmekte başarılı olduğu belirtilebilir. Küresel ve bölgesel uluslararası teşkilatlara üyelik bu bakımdan yeterli bir ölçüt değildir.

Dikkat çekici olan husus Kazakistan'ın bu kuruluşların birkaç tanesinde kurucu üye pozisyonunda olması, gerek bu kuruluşlar çerçevesinde gerekse ulusal girişimleriyle muhtelif sorunların çözümünde cesur ve sonuç getirici adımlar atabilmiş olmasıdır. Orta Asya'nın nükleer silahlardan arındırılması, sınır sorunlarının çözümü, ikili uyuşmazlıklarda arabuluculuk girişimleri, Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesi, Suriye krizinde Astana süreci ile konunun çözümünde etkili bir siyasî zeminin oluşturulması gibi adımlar bu kapsamda değerlendirilmelidir. (Sarıkaya, 2019 s.386)

Bugün Türk Dünyasının *Elbaşı* ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın Onursal Başkanı kabul edilen Nursultan Nazarbayev, bütün Sovyet ardılı devletler içinde kendi isteğiyle görevi bırakan veya yeniden Devlet Başkanı aday olmayacağını belirten tek şahsiyet olarak da bir emsal teşkil etmektedir. Kazakistan'da demokrasi bakımından demokratik kültürün yerleşmesi bakımından sorunlar muhakkak vardır. Ancak bunların toplumsal huzurun ve kamu düzeninin bozulması pahasına bir belirsizlik içinde edinilebileceğini de kimse iddia edemez. Kurumlar geliştikçe demokratik kültür de gelişecek, güvenlik ve hürriyet arasındaki hassas denge bu devletin milli özellikleri ve tarihi dinamikleri çerçevesinde yerleşecektir.

Kırgızistan

Kırgızistan, hidrokarbon kaynaklar bakımından zengin sayılmaz. Bununla birlikte altın, kömür, uranyum ve antimon bakımından zengindir. Az miktarda olan petrol ve doğalgazı kendisine yetmemekte ve bunları dışarıdan ithal etmektedir. Kırgızistan'da hidroelektrik santrallerle enerji üretimi ve ihracatı, tarım ve hayvancılık ürünlerinin ihracatı göze çarpmaktadır.

Türkiye Kırgızistan'ın bağımsızlığını da ilk tanıyan ülke olmuş, 1992 yılında Bışkek ve Ankara'da karşılıklı olarak büyükelçilikler açılmıştır. İlişkiler, siyasî, ekonomik, askerî, kültürel, eğitim, sağlık, ulaşım alanlarında çok yönlü olarak gelişmiş 1997'de "Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması", 1999 yılında "Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla" bildirisini imzalanmış, 2011 yılında ise "Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Kurulmasına İlişkin Ortak Açıklama" imza edilmiştir. (T.C. Dışişleri Bakanlığı) Ancak Kırgızistan'ın yaşadığı siyasî çalkantılar ve ekonomik sıkıntılar, bu ülkeyle verimli ilişkilerin tesisinde zorluklar doğurmuştur. Türkiye Kırgızistan'daki siyasal krizlerde taraf olmamaya gayret ederek her şart altında Kırgız halkının talepleri ve önceliklerine saygılı bir tutum izlemiştir.

Bu güzide Türkistan ülkesiyle Türkiye arasındaki ilişkilerde eğitim de öne çıkan bir husustur. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 1997-98 Eğitim Öğretim yılından beri öğretim faaliyetinin sürdüğü önemli bir üniversite olarak işlev görmektedir. Türk tarihi kaynaklarının mümbit bir sahası olma özelliği de olan Kırgızistan ile Türkiye arasında geliştirilebilecek ilişkilerde potansiyelin oldukça gerisinde bulunduğu açıktır. Kırgızistan içinde bulunduğu zorlu jeopolitikte, topraklarında üçüncü taraflara verdiği askerî üs imkânları üzerinden de ekonomik gelir elde etmeye çalışmıştır. Kırgızistan ile Türkiye ilişkilerinde sorun potansi-

yellerinden birini de FETÖ meselesi oluşturmaktadır. Örgütün bu ülkede etkin ve faal olduğu kamuoyuna yansıyan bir husustur.

Kırgızistan'ı diğer Türk devletlerinden ayıran bir husus, kurucu Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in siyasal bürokratik bir elitten değil, akademiden geliyor olmasıydı. Kırgızistan halkı sınırlı ekonomik imkânlarına rağmen demokrasiyi en erken tadan halk olarak tanımlanabilir. 2000'li yılların ortasından itibaren bilhassa adına "Lale Devrimi" denilen ve Sovyet ardıllarına özgü bir parlamento/hükümet baskını içeren hadiselerden sonra epeyce siyasî istikrarsızlık yaşamıştır. Bununla birlikte genç Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, kamu yönetiminde ve ekonomide önemli bir takım adımlar atmaktadır. Ayrıca Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) kapsamındaki bütünleşme çabalarına aktif katılımı da dikkat çekmektedir.

Özbekistan

Özbekistan, bütünüyle Türkistan'ın en önemli bölgelerini kontrol eden bir coğrafyaya sahiptir. Bu önem toprakların kendi maddî değerleri yanında ve bundan daha fazla, tarihî ve siyasî nedenlerden kaynaklanmaktadır. Özbekistan'ın jeopolitik ayrıcalığı da işte burada kendini ortaya koyar. Fergana Vadisi olarak bilinen ve sadece vadiyi değil, aynı zamanda ona komşu alanları da kapsayan bölge, bu jeopolitiğin önemli bir boyutunu oluşturur. Fergana'ya odaklanmış bir harita, altı ülke toprağının (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan, Çin) farklı kısımlarını içerdiğinden ve bu kısımlar sorunlu kısımlar olduğundan ki, Doğu Özbekistan'ın kritik jeopolitiğini bir bakışta anlatır. Ancak siyasî ve tarihî açıdan Özbekistan jeopolitiğinin asıl önemli kaynağı Türkistan'ın kalbi niteliğindeki Semerkand ve Buhara şehirleri olmalıdır. Bu şehirler, başta Türklerin dil, kültür ve tarihleri bakımından, bunun yanında Fars-Tacik kültürü, genel olarak İslam kültür ve medeniyeti, yine Orta Asya kültür ve medeniyeti bakımından merkez niteliğindedirler. (Sarıkaya, 2012, s.336)

Özbekistan'ın önemi sadece sahip olduğu tarihî-kültürel miras ve bu mirasla örtüşen jeopolitikten kaynaklanmamaktadır. Gücün hem niteliksel hem niceliksel unsurları arasında değerlendirilebilecek insan faktörü de Özbekistan'ı ön plana çıkarmaktadır. Nüfusunun coğrafyası ile mütenasip bir büyüklükte oluşu, bu nüfusun dışında, komşu ülkelerde önemli miktarda etnik Özbek nüfusun varlığı, bunun öncelikli nedenidir. Ancak Özbekistan'ın nüfusunu diğer Türkistan ülkelerinden daha avantajlı kılan başka faktörler de vardır. Etnik Rus nüfusun, genel homojenlik dengesini bozacak büyüklükte olmaması, nüfusun niteliği ve üretici gücü gibi hususlar bu bağlamda mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

Özbekistan, dünya uranyum rezervleri bakımından 14., toplam yıllık uranyum üretimi bakımından ise 10. sırada bulunmaktadır. Doğalgaz rezervlerinde 16., doğalgaz üretiminde ise 15. sıraya yerleşmektedir. Dünyanın 12. büyük altın üretici ülkesi olan Özbekistan, pamuk üretiminde dünya 8'incisi, ihracatında ise dünya 11'incisidir. Özbekistan'ın 33 milyon civarındaki nüfusu, bu ülkeyi en kalabalık Türkistan ülkesi kılmaktadır. Ekonomide sektörler bakımından Özbekistan'ın millî gelirine bakıldığında %18 tarım, %33 sanayi, %48 hizmet sektörü

paylaşımı varken, işgücünün dağılımında bu oranlar; %26 tarım, %13 sanayi, %61 hizmet sektörü şeklindedir. Ülkede; zengin altın, uranyum, molibdenum, renyum, fosfat, bakır, çinko, tungsten ve grafit yatakları bulunmaktadır. Özbekistan'da uçak, otomobil ve traktör sanayii işler durumdadır.

Özbekistan zengin yeraltı kaynaklarına rağmen, tarımın sektörler arasındaki payının yüksekliğiyle dikkat çekmektedir. Bu da ülke için su kaynaklarının öneme işaret eder. Hal böyleyken, Özbekistan'ın su zengini olduğunu söylemek mümkün değildir. Özbekistan bazı tarım ürünlerinin üretiminde dünya sıralamasında üst sıralardadır. Mesela kayısı üretiminde ve havuç üretiminde dünya 2.si, salatalık üretiminde dünya 7.si, pamuk üretiminde ve karpuz üretiminde dünya 8.si, domates ve elma üretiminde dünya 14.sü, soğan ve üzüm üretiminde dünya 15.sidir.

Özbekistan'ın Türk dünyası içindeki demografik, tarihî, kültürel, turistik, ekonomik ve teknolojik potansiyeli başlı başına bir zenginliktir. Bunun için Türkiye'nin de diğer Türk devletlerinin de Özbekistan'la ilişkilerini farklı bir perspektifle önemsemesi gerekir. ABD'nin eski Başkan Danışmanlarından ve Büyük Satranç Tahtası, Büyük Çöküş, Kontrolden Çıkmış Dünya gibi eserlerin yazarı Brzezinski, bu ülkeyi -Azerbaycan ve Ukrayna ile birlikte- Avrasya'da Amerikan ilgisini en fazla hak eden devlet olarak sınıflandırmaktadır. (Brzezinski, 1998, 135)

Türkmenistan

Ülkesinin çok büyük bir kısmı çöllük olan Türkmenistan dünyanın en büyük dördüncü doğalgaz rezervine sahiptir. Bunun yanında petrol de Türkmenistan'ın hidrokarbon varlığı içinde önemli paya sahiptir. Türkmenistan pamuk üretimiyle ve 1990'lardan sonra modernize edilen tekstil/dokuma sektörüyle öne çıkmaktadır. Ülkede petrol rafinerileri, gaz, kimya sanayii, elektrik sanayii ve makina imalat ürünleriyle azotlu gübre üretimi de öne çıkan ekonomik kalemlerdendir. Doğalgaz ve pamuğun ana ekonomik unsurlar olarak öne çıktığı Türkmenistan'ın, başkenti Aşgabat bağımsızlıktan sonra adeta yeniden inşa edilmiş, Hazar kıyısında da büyük yatırımlar yapılmıştır.

Türkmenistan daimî tarafsızlık statüsüne sahip tek Türk devletidir. Bu statü, Türkmenistan'ın ikili ve çok taraflı savunma paktlarına üyeliğini, Türkmenistan topraklarının başka devletlerin askerleri için üs olabilme ihtimalini imkânsız hale getirmektedir. Türkmenistan diğer geçiş ekonomilerinden farklı olarak, yeniden yapılanma sürecini istikrar ve sosyal oydaşma önceliği üzerine inşa edilen "kademeli reform" politikasına dayandırmıştır. Politik istikrar ve sosyal uyum sağlanmadan ekonomik reformların sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilemeyeceği gerçeği kurucu Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın izlediği reform siyasetinin tutarlılığını doğrulamıştır. "10 Yıl Abadancılık" ve "1000 Gün Program" bu ekonomik ve sosyal reform siyasetine uygun olarak, 1990'ların sonundan itibaren meyvelerini vermeye başlamıştır.

2006 yılında Saparmurat Türkmenbaşı'nın vefatından sonra Cumhurbaşkanlığı

ğına gelen Gurbangulu Berdimuhammedov da benzer reform paketleri ve yönetim anlayışıyla idareyi sürdürmüştür. Demokrasi, demokratik katılım, çok partili siyasal hayat bakımından geride olan Türkmenistan devleti, İran ve Afganistan'a komşu olduğu için, öte yandan da Rusya ve Çin gibi aktörlerin mücadele sahasında az nüfusla geniş coğrafya idame ettirmek mesuliyeti hissettiği için tarafsızlık politikasını da iç istikrarı da hayati önemde görmektedir.

Millî gelir büyüklüğü 2020 verileriyle 48 milyar dolar olan ülkede büyüme oranı aynı yıl 1,8 olarak gerçekleşmiştir. 10 milyar dolarlık toplam ihracatın çok önemli bir kısmı hidrokarbon hammadde iken 2020 yılındaki ithalat IMF tahminlerine göre 3 milyar doların biraz altındadır. Türkmenistan'ın %80'ini Karakum çölü oluşturmaktadır. Çölden geriye kalan topraklarda tarıma elverişlilik düşüktür. Buna rağmen, tarımın millî gelirdeki payı %10, istihdamdaki payı ise %20 seviyesindedir. Pamuk (ince elyaf pamuk) üretiminin ve ihracatının yoğun olarak yapıldığı ülkede buğday, domates, patates, karpuz, üzüm üretimleri yapılmaktadır. Hayvancılık (süt ve et ürünleri) ise gerek hanehalkı gelirleri açısından gerekse odun, süt ve et ulaşımı açısından önemlidir. 600 milyon varil civarında petrol rezervi olan ülkede sanayinin payı %60,3 seviyesindedir. 2009 yılında Çin'den Türkmenistan'a açılan boru hattı sayesinde ilerleyen zamanlarda (2018'den itibaren) Pakistan, Afganistan ve Hindistan'a (TAPI boru hattı) doğal gaz ihracatı başlamıştır. Türkmenistan-Çin arasında yeni bir boru hattı inşası ise devam etmektedir. (DEİK, 2021)

Türkmenistan da Türkiye ile ilişkilerini çok sıcak başlatan, karşılıklı üst düzey ziyaretlerle temel ikili antlaşmaları imzalayan, TİKA'ya en erken koordinasyon ofisi sağlayan devletlerden olmuştur. Saparmurat Türkmenbaşı, Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye'den gelip yerleşmesi için Türk vatandaşlarını çağırması, 2 milyona kadar insana vatandaşlık verebileceklerini, onlara bürokraside yer verebileceklerini dahi beyan etmiştir. Büyük Öğrenci Projesi kapsamında Türkiye'ye en çok öğrenci gönderen devletlerden biri de Türkmenistan olmuştur. Keza ekonomik sahada da hızlı ilerlemeler olmuş, Türk Eximbank ile başlayan krediler yerini Halkbank ve Ziraat Bankası'nın Türkmenistan'daki faaliyetleriyle devam etmiştir. Özellikle Tekstil ve Mühendislik sektörlerinde Türk firmaları önemli işlere imza atmışlardır.

Bununla birlikte, Türkmenistan, Türk devletlerinin bir araya geldiği ve Türkiye'nin öncülük ettiği platformlarda düşük seviyede temsil edilmeyi tercih etmiştir. Bunda daimî tarafsızlık statüsünün rolü de vardır. Bağımsızlığın ilk evresinde küresel ve bölgesel rekabetin uzağında tutmak bakımından olumlu görülen bu statü, Aşkabat yönetimini bir anlamda kabuğuna hapsedmekte, izole tutmaktadır. Bu da ülkenin dış dünya ile temasını sınırlamakta, bu, Türkiye ve Türk dünyasıyla ilişkilerine de yansımaktadır. Zira günümüzde toplumların etkileşime girmediği bir entegrasyondan fayda ummak ya da böyle bir bütünleşmeyi olabilir görmek dahi zordur. 1999 yılında Türkmenbaşı, Mavi Akım'la Rusya'dan doğal gaz almayı tercih eden Türkiye'ye ağır sitem içeren bir mesaj vermiştir. (Milliyet, 1999) Türkmenistan'ın, 2000 yılındaki Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi'nde Ka-

rabağ'la ilgili karara destek imzası vermemesi ise bir başka sıkıntılı husus olmuştur. Türkiye bu noktada adeta Azerbaycan ile Türkmenistan arasında sıkışmak sıkıntısını yaşamıştır.

Bugün Türkiye, %25 civarında bir oranla Türkmenistan'ın en fazla ithalat yaptığı ülke durumundadır. Türkiye'yi Rusya, Çin, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kazakistan takip etmektedir. Türkmenistan'dan ihracatta ise Çin tek başına %80'in üzerinde paya sahiptir. İkinci sıradaki Özbekistan (%4) ve üçüncü sıradaki Türkiye'yi (%3,5) Azerbaycan (%2) takip etmektedir. Türkmenistan için yakın gelecekte iktisaden Çin'e bağımlılık olmaması için Hazar geçişli boru hatlarının inşası hayati önem taşımaktadır. Ayrıca hidrokarbon kaynaklara bağımlı bir ekonomik yapının muhtemel dezavantajlarını azaltacak tedbirler de gerekmektedir.

Türk Devletleri Ufkuna İlişkin Zayıf Yönler-Riskler

Türk devletlerinden iki tanesinin Hazar batısında, dört tanesinin ise Hazar doğusunda olması, bu coğrafyaları sadece Hazar Denizi'nin değil kuzeyde Rusya güneyde İran topraklarının fiziken ayırıyor olması öncelikle tespit edilmesi gereken bir dezavantajdır. Dolayısıyla bu coğrafi bütünlüğü temin edecek ulaşım, iletişim, etkileşim hatlarına ilişkin projelerin her zaman öncelikli olması gerekir. Nitekim geçtiğimiz 30 yılda İran-Türkiye ve Rusya-Türkiye ilişkilerinde zaman zaman meydana gelen krizler bu coğrafi sınırlılığı hatırlara getirmiştir. Sadece bunlar değil, 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı veya daha yakın zamanlarda İran'ın sınır kapılarında aldığı bazı tedbirler ve sınırlamalar da benzer etkiyi geçici olarak doğurmuş olgulardır.

Türk devletlerinin coğrafi büyüklükleriyle örtüşen bir demografik büyüklüklerinin olmaması bir diğer dezavantajdır. Nüfuslarının gençliği ve işgücü nitelikleri bunu kısmen telafi etse de, bu devletlerin ülkesel büyüklüklerinin çok daha büyük bir nüfusu iyi şartlarda barındırabilecek potansiyeli olduğu da bir gerçektir.

Türk devletlerinin üyesi buldukları uluslararası örgütlere bakıldığında sınırlı bir örtüşmenin olduğu görülmektedir. Burada tablolatırıldığı üzere, güvenlik örgütlerine üyelik perspektifinden; Türk devletlerinden sadece biri NATO üyesi, sadece ikisi KGAÖ üyesi, sadece üçü ŞİÖ üyesi durumundadır. Tüm Türk devletlerinin üye olduğu üç kuruluş vardır. Bunlar da Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) ve İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)'dir. Özbekistan bir kere GUAM'a (Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova) üye olup ayrılmış, iki defa da KGAÖ'ye üye olup ayrılmıştır. Türkiye ve Türkmenistan dışındaki devletler BDT üyesidirler. Rusya merkezli ekonomik bütünleşme örgütü Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) sadece Kazakistan ve Kırgızistan üyesidirler. Türkmenistan dışındaki Türk devletleri Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), eski adıyla Türk Konseyi, üyesidirler. Bu durum, devletlerin her biri için üyesi buldukları uluslararası örgütün öncelik ve kurallarını hatırlı sayılı biçimde etkili kılması bakımından önemlidir. Mesela Kırgızistan ve Kazakistan'ın KGAÖ'de Ermenistan'la birlikte kurucu üye olmaları Azerbaycan'ın duyarlılığına neden olmaktadır.

	NATO	KGAÖ	ŞİÖ	AGİT	Avrupa Konseyi	BDT	AEB	GUAM	KEİ	EKO	İİT	TDT
Türkiye	Üye	-	Diyalog partneri	Üye	Üye	-	-	-	Üye	Üye	Üye	Üye
Azerbaycan	-	-	Diyalog partneri	Üye	Üye	Üye	-	Üye	Üye	Üye	Üye	Üye
Kazakistan	-	Üye	Üye	Üye	-	Üye	Üye	-	-	Üye	Üye	Üye
Kırgızistan	-	Üye	Üye	Üye	-	Üye	Üye	-	-	Üye	Üye	Üye
Özbekistan	-	-	Üye	Üye	-	Üye	Gözlemci	-	-	Üye	Üye	Üye
Türkmenistan	-	-	Misafir	Üye	-	-	-	-	-	Üye	Üye	Gözlemci

Türk devletleri demografik açıdan incelendiğinde, Kazakistan'ın etnik çeşitlilik bakımından diğerlerinden farkı olduğu görülür. Mesela her ne kadar tüm Türk devletlerinde etnik Rus nüfus varsa da, Kazakistan'daki Ruslar, ülkenin kuzeyinde ve eski başkent Almatı çevresinde yaşamaktadır. 1897'de Çarlık Rusya döneminde %12 iken 1989'daki son Sovyet nüfus sayımında %38 civarında olan Rus nüfus bugün %18 civarındadır. Ülkede Ruslar'dan sonra en büyük kitle Özbeklerdir. Tacikistan dışındaki Türkistan devletlerinde Rus nüfusu son Sovyet sayımı olan 1989 nüfus sayımına göre 9 milyonun üzerindeydi. Bu devletler bağımsız olduklarında tüm Türkistan'da Özbeklerden sonra en kalabalık millet Ruslardı. Bugün dört Türkistan devletindeki toplam Rus nüfusu, 6 milyonun altına düşmüştür. Bununla birlikte Kuzey Kazakistan'da yerleşik ve yoğun bir Rus nüfusu varlığını sürdürmekte, Kazakistan'da Almatı, Kırgızistan'da Bişkek, Özbekistan'da Taşkent gibi şehirlerde %10-25 arasında değişen Rus nüfusu vardır. Türk devletleri içinde en az Rus nüfusa sahip olanı Azerbaycan'dır. Bununla birlikte Ruslar, Azerbaycan'da da toplumla bütünleşmiş, etnik ve dinî bakımdan hiçbir sorun olmaksızın yaşamaktadırlar.

1990'lardan günümüze kadar, Kazakistan'la ilgili neredeyse bütün saha çalışmalarında işaret edilen demografik dezavantaj, çatışma potansiyeli taşıyan büyük bir risk unsuru gibi değerlendirilmişse de Kazakistan, geçtiğimiz 30 yılda ülkesinde iç barışı başarılı biçimde kurmayı ve sürdürmeyi başarmıştır. Kurucu Cumhurbaşkanı Nazarbayev, çatışma beklentisi içinde yorum yapanları "bahtsız kahinler" olarak nitelmiş, durumu çeşitlilikten kaynaklanan zenginlik olarak görmüş ve Kazak kimliğini inşa etmiştir. (Düngen, 2021, s.122-123)

Türk devletleri arasında işbirliği ufkunun ekonomik birliktelik ve halklar arası ilişki/iletişim gibi parametreleri olması gerekir. Ancak Türk devletlerinin toplumları birbirlerini tanımak, gidip-gelmek, müzelerini, tarihi mekanlarını, turistik yörelerini görmek/öğrenmek bakımından hâlâ çok gerilerdedir. Bunda, yüksek ulaşım ve konaklama masraflarının payı olduğu da unutulmamalıdır. Son yıllarda Azerbaycan ve Türkmenistan'dan Türkiye'ye turistik seyahatlerin ve konaklamaların hem sayısal hem ekonomik değer bakımından arttığına şahit olursa da bunun genele teşmil olması, aynı şekilde Türkiye'den de bu devletlere

daha fazla yönelme olması beklenir. Bunun için seyahat imkanlarının, uçuş maliyetlerinin konaklama giderlerinin gözden geçirilmesi gerekir. Mesela 2021 yılı itibarıyla İstanbul'dan beş Türk devletinin başkentine ekonomi sınıfı uçuş fiyatlarına baktığımızda, yüksek sayılabilecek fiyatlar karşımıza çıkmaktadır. Ankara kalkışlı uçuşlar ise genellikle daha pahalıdır. Elbette uçak biletlerinin fiyatları pek çok faktörden etkilenmektedir. Seyahatin ne kadar ileriye planlandığı, haftanın hangi gününde olacağı, genel talep unsurları vb. hususlar etkindir. Bununla birlikte, yine İstanbul'dan, Berlin, Roma, Amsterdam, Prag gibi şehirlere uçuşlarla kıyaslamak fiyatların yüksekliğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

(İstanbul kalkışlı uçuşlar: Kasım 2021 en ucuz uçuş fiyatlarıyla)

İstanbul-Bakü 120 Euro	İstanbul-Amsterdam 58 Euro
İstanbul-Bişkek 135 Euro	İstanbul-Roma 65 Euro
İstanbul-Taşkent 230 Euro	İstanbul-Berlin 77 Euro
İstanbul-Aşkabad 320 Euro	İstanbul-Prag 80 Euro
İstanbul-NurSultan 350 Euro	İstanbul-Paris 130 Euro

Türk devletlerinin birbirleriyle ekonomik ilişkilerinin önünde her birinin lojistik kabiliyet ve kapasitelerindeki eksiklikler önemli etkiye sahiptir. Dünya Bankasının bir süredir liste olarak yayımladığı Dünya Lojistik Performans İndeksi (LPI) bakımından Türk devletlerinin durumu göz önünde bulundurulduğunda hem yabancı yatırım hem de uluslararası ticaret kapasitesini gerçekleştirmenin uzağında olduğu değerlendirilebilecektir. Gümrükler, altyapı, uluslararası sevkiyat, lojistik yeterlilik, izleme ve zamanlama ölçülerine göre yapılan değerlendirmeler sonucu 2018 yılında verilen puanlamaya göre, 160 devlet arasında yapılan sıralamada Türkiye 47., Kazakistan 71., Özbekistan 99., Kırgızistan 108. Türkmenistan 126. Sırada bulunmaktadır. Azerbaycan 2014'ten sonra listeye veri sunmadığı anlaşılmaktadır. (The World Bank, 2018)

Türkistan devletlerinde farklı boyut ve mahiyette epeyce çevre sorunu da bulunmaktadır. Büyük kısmı Sovyet dönemindeki yanlış su, sanayi, ulaşım, enerji politikalarının sonucu ortaya çıkmış olan bu sorunlar, bağımsızlıklarından sonra bölge devletleri tarafından masaya yatırılmıştır. Bu sorunların en bilineni Aral Gölü çevre felaketidir. Aral sorunu, sadece Sovyet mirasıyla değil suyun kullanımındaki müsriflik ve kontrolsüzlükle de ilişkilidir. Bölge devletlerinin çoğunda ABD'deki kullanıma kıyasla dahi müsrif sayılacak bir tüketim olduğu belirtilmektedir. (Hyman, 1997, 68) Bunun dışında, tuz ve kum fırtınaları, su kaynaklarının kıtlığı ve kirliliği, radyoaktivite, toprak bozulması, Hazar'ın kirlenmesi, biyolojik çeşitlilikteki azalma gibi sorunlar mevcuttur. (Kılınç, 2021, 156-157) İyi niyetli pek çok girişime rağmen bu sorunlar çözümlenememiştir. Bu sorunların çözümlenememesinde, bölge devletleri arasındaki sınır ihtilafları etkenlerden biridir. Zira sorunların önemli bir kısmı sınır-aşan sorun niteliğindedir.

Kazakistan'da Sovyet mirası olarak intikal eden Semey Nükleer Deneme Poligonu'nun ülke sathında radyoaktivite yaydığı, atmosfere yayılıp tekrar toprağa dönen radyoaktivitenin uluslararası sınırların 100 katını aştığı, bölge halkının kan değerlerinde ciddi değişimler olduğu, kanser vakalarının yoğunlaştığı, psikolojik rahatsızlıkların artmış olduğu belirtilmektedir. (Kılınç, 2021, 105) Bu sorunlara ilk dikkat çeken, büyük Kazak aydını, şair ve yazar OlcasSüleymanov olmuştur. Onun girişimleri ile başlayan nükleer karşıtı hareket, Nursultan Nazarbayev tarafından hayata geçirilmiş ve ilk başarılı adım Semey tesisinin 29 Ağustos 1991'de kapatılması olmuştur. 2009 yılında yine Nazarbayev'in BM'deki çabalarıyla, aynı gün yani 29 Ağustos, Uluslararası Nükleer Deneme Karşıtlığı Günü ilan edilmiştir. (www.un.org, 2021)

Hidrokarbon zengini üç Türk devleti olan Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan açısından bu durum sadece bahşedilmiş bir coğrafi/jeopolitik üstünlük olmayıp iktisadi bir risk de içermektedir. Azerbaycan'ın toplam mamul mal ihracatında hidrokarbon ürün payı %90'lar seviyesindedir. (OEC, 2019a) Bu ülke ekonomisini petrol ve doğal gaz gibi ürünlerin piyasa dalgalanmalarına duyarlı hale getirmesi yanında bu sektörün dışındaki üretim kalemleri bakımından dışa bağımlılık oluşturması ve toplam üretimin düşmesi riskleriyle yüz yüzedir. Kazakistan'da da benzer ekonomik etkenler olmasına rağmen Kazakistan'da hidrokarbon ürünlerin toplam ihracattaki payı %65 seviyesinde görünmektedir. (OEC, 2019b)

Son olarak, Türkiye'nin öncülük ettiği kurumsal girişimlere, yapılan zirve toplantılarına, muhtelif sahalardaki ikili ve çok taraflı antlaşmalara rağmen, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde, meselâ ekonomik açıdan, istediği yere eriştiğini söylemek güçtür. Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içinde bu devletlerin ihracatta %3,2, ithalatta %1,4 gibi bir paya sahip olması bunu ortaya koymaktadır. (TÜİK, 2020) 2021 yılında bu oranlar çok az artış göstermiştir. Keza 2020 yılı verilerine göre en çok ithalat yapılan ilk 20 ülke içinde de en çok ihracat yapılan ilk 20 ülke içinde de bu cumhuriyetlerin hiçbiri yer almamaktadır. Bununla birlikte, Türkiye, her bir Türk Cumhuriyetinin en fazla ticaret yaptığı ilk 10 ülke arasında yer almaktadır. (Balıkçıoğlu, 2019)

Bölge Siyasetinde "Yapıcı" Gelişmeler

Türk Devletleri, kuruluşundan itibaren dördünün üye olduğu BDT ve ikisinin üye olduğu KGAÖ'nün gerek güvenlik gerekse ekonomik bakımlardan tam bir güvence temin etmek yerine Moskova merkezli birer bölgesel yapılanma olduğunun esasen başından beri farkındadırlar. Ancak zor bir bölgede güçlü bir dayanışma çatısına da ihtiyaçları bulunmaktadır. Bir yoruma göre o dönemki tek üst çatı olan BDT'nin etkinsizliği ve ülkelerin sorunlarının çözülmemiş olması, bu devletlerin gerçek bağımsızlıkla yüzleşmelerinde ve devlet-ulus inşa sürecine yönelmelerinde itici bir rol oynamıştır. (Şahin, 2021, s.24)

Her ne kadar kurumsal nitelikleri yüksek, etkin bölgesel örgütlere dönüşmemiş olsalar da, Türkistan devletleri arasında ikili ve çok taraflı bütünleşme giri-

şimlerinin olduğunun da altını çizmek gerekir. Ocak 1993'te Taşkent'te toplanan beş liderin "Ortak Pazar için Beş Orta Asya Devleti Protokolü", 30 Nisan 1994'te Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın imzaladığı "Çolpon-Ata'da Entegre Ekonomik Alanın Oluşturulmasına İlişkin Antlaşma", 30 Mayıs 1996'da Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın imzaladıkları "Ebedi Dostluk Antlaşması", 1998'de oluşturulan "Orta Asya Ekonomik Topluluğu" ilk sonuç veren girişimler olarak hatırlanmalıdır. Orta Asya Ekonomik Topluluğu, 2001 Taşkent toplantısında Orta Asya İşbirliği Örgütü'ne dönüşmüştür. Bütün bu gelişmelerde Nazarbayev'in özel şahsî girişiminin etkisine de işaret etmek gerekir. (Şahin, 2021, s.26-29) Nazarbayev 18 Şubat 2005'te Türkistan devletlerine "Ortalık Asya Devletler Birliği" kurma çağrısında bulunup "Ebedi Dostluk Antlaşması"nın bunun sağlam bir temeli olabileceğini belirtmişti. (Sarıkaya, 2019, s.387)

Fakat küresel gelişmeler bölgesel ilişkilerin kaderini bu süreçte de tayin etmiştir. 11 Eylül 2001'den itibaren uluslararası sistemde öne çıkan güvenlik endişesinin bölgeye yansımaları çok etkili olmuş, Putin Rusya'sı bu atmosferi iyi değerlendirmiştir. Öte yandan yanı başındaki Afganistan'ın yeniden savaş arenasına dönmesiyle, Kerimov Özbekistanı'nında daha güvenlikçi adımlar atmaya başladığı görülmüştür. Tacikistan ve Kırgızistan da tahsis edecekleri üslerle gündeme gelmişlerdir. Rusya ise ABD'nin terörle mücadele gerekçelerine karşı çıkmak yerine "fundamentalizm" ortak paydasından yararlanmayı, Türkistan devletlerinin kurdukları girişimlerin de içine dâhil olmayı seçmiştir. Böylece Türkistan'da bölgesel kurumsallaşma girişimleri bir bakıma akim kalmıştır.

Bununla birlikte, Kazakistan'ın güçlü bir bölgesel aktör olma yönündeki çabalarının devam ettiği görülmektedir. Bölge devletleri arasındaki su sorunlarının çözümüne yönelik uzlaştırıcı girişimleri, İran'ın nükleer programıyla ilgili müzakerelerin iki oturumuna ev Afganistan sorununa ilişkin olarak Afganistan'ın komşusu olan devletleri bir araya toplaması, sahipliği yapması, 2017-2018 yıllarındaki BMGK Geçici Üyeliği ve Dönem Başkanlığı sırasındaki gayretleri, 2018 Hazar Konvansiyonu ve Suriye sorununa ilişkin Astana Süreci bu anlamda Nazarbayev Kazakistanı'nın başarılarıdır.

Bölge devletlerinin sınır sorunları, çatışma potansiyeli içeren bir ajanda un-suru iken epeyce çözülmüş olmaları gerçekten umut vericidir. Hatırlanmalıdır ki, Kırgızistan ve Özbekistan arasındaki sınır sorunları bu devletlerin bağımsızlıklarından itibaren önemli bir mesele olmayı sürdürüyordu. 2000 yılında Kırgız ve Özbek hükümetleri sınır işaretlemeleri için ortak çalışmaya başlamışlarsa da süreç çok yavaş ilerlemekteydi. Öyle ki, iki yılda 1400 km'lik sınırın sadece 200 km'si tespit edilebilmişti. Başka bir mesele de Soh ve Barak anklavlarıydı. Bu konu 2017 yılında imzalanan ve 2018'de uygulanan anlaşma ile çözülmüş oldu. 2021 Mart ayında ise iki devlet sınır sorununu tamamen çözme konusunda anlaşmıştır.

Özbekistan'da Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelişinden sonra Türkiye-Özbekistan ilişkilerindeki hızlı gelişme ivmesi bile tek başına Türk Dünyasında bü-

tünleşme ve dayanışma açısından büyük umut kaynağıdır. Zira Özbekistan'ın siyaseten bu istikamete gönlünü vermesi, öncelikle yeni Türk devletlerinin en kalabalık olanının kazanılması anlamına gelmektedir. Keza ikinci büyük ekonomik gücün bu yöne sevk edilmesi imkânını doğurmaktadır.

2021 Yılı İtibariyle Türk Devletlerinin Karşılıklı Vize Rejimleri (Umuma Mahsus Pasaport)

	TC Vatandaşları	Azerbaycan Vatandaşları	Kazakistan Vatandaşları	Kırgızistan Vatandaşları	Özbekistan Vatandaşları	Türkmenistan Vatandaşları
Türkiye		Pasaportsuz- Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-30 Gün
Azerbaycan	Pasaportsuz- Vizesiz-90 Gün		Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-90 Gün	E-Vize-30 Gün
Kazakistan	Vizesiz-30 Gün	Vizesiz-90 Gün		Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-90 Gün	Vize Zorunlu *
Kırgızistan	Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-90 Gün		Vizesiz-90 Gün	E-vize
Özbekistan	Vizesiz-30 Gün	Vizesiz-90 Gün	Vizesiz-30 Gün	Vizesiz-90 Gün		Vize Zorunlu***
Türkmenistan	Vize Zorunlu	Vize Zorunlu	Vize Zorunlu*	Vize Zorunlu	Vize Zorunlu	

* Sadece Atrau ve Mangıstav bölgesinden Türkmenistan'ın Balkan bölgesine gelecek Kazakistan vatandaşları için 5 günlük vizesiz giriş imkânı vardır.

** Sadece Türkmenistan'ın Balkan bölgesinden Kazakistan'ın Atrau ve Mangıstav bölgesine gelecek vatandaşları için 5 günlük vizesiz giriş imkânı vardır.

*** Daşoğuzve Lebap bölgesinden olanların Harezmi ve Buhara bölgelerine, ayrıca Amudarya, Hocaylı, Şumanay, Kongurat, Takiatoş, Dehanabad, Guzar, Nişon, Mirişkor, Şerobad, Muzrobat illerine 3 günlük vizesiz giriş imkânı vardır.

Türkiye merkezli olarak, Türk Dünyasına yönelik politikaların etkinliğini artırmak, ihtiyaçlara göre işbölümünü sağlamak amacıyla muhtelif kurumlar kurulmuştur. Önceleri çoğunlukla gönüllü/idealist sivil kuruluşlar ve kişiler tarafından gerçekleştirilen münferit yardımlar şeklinde başlayan ilişkiler zaman içinde doğrudan desteklere, proje temelli işbirliklerine, kalkınma hedefli dış yardımlara ve ticaret anlaşmalarına doğru ilerlemiştir. Çeşitlenen ilişkilerin koordinasyonu için 1992 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) kurulmuş ve bu kurum, eğitimden laboratuvar inşasına, kültür varlıklarının restorasyonundan ortak bilimsel toplantıların yapılmasına kadar çeşitli faaliyetlere öncülük etmiştir. Yine temelleri 1992'de Ankara'da yapılan zirveye dayansa da, 2009'da Nahçıvan Antlaşması'yla kurulan ve 16 Eylül 2010'daki İstanbul Zirvesi'nde resmen hayata geçirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi yani Türk Konseyi (Turkic Council) ilişkilerin yeni bir safhaya taşınması yönünde büyük katkı sunmuştur. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan kurucu üyeler olarak üye iken, 2019 yılında Özbekistan'ın katılımıyla tam üye sayısı 5'e çıkmış, Macaristan da gözlemci statüde üyelik elde etmiştir. Kasım 2021'de İstanbul'da gerçekleştirilen 8. Zirve ile adı Türk Devletleri Teşkilatı olarak değişti-

rilen Türk Konseyi'ne bağlı beş adet yardımcı kuruluş bulunmaktadır ki bunlar, Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY), Uluslararası Türk Akademisi, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) ile Türk Kültür ve Miras Vakfı'dır. Yine, 2011 yılında kurulan Türk İş Konseyi ile Astana Ekonomik Forumu'nda 2019'da oluşturulan Türk Konseyi Ortak Ticaret ve Sanayi Odası'nı da zikretmek gerekir. Hiç şüphesiz, adı geçen kurumlar arasında Türk Devletleri Teşkilatı'nın çok farklı bir yeri vardır. Bu kuruluş 2021 zirve bildirisi ile artık daha işlevsel ve etkin bir bölgesel teşkilat olmaya adım atmıştır.

Türk Dünyası'na yönelik kültür projeleri gerçekleştiren ve sadece Türk Cumhuriyetlerinde değil Avrupa'dan Afrika'ya muhtelif devletlerde temsilcilikleri bulunan Yunus Emre Enstitüleri ve Türkiye Araştırmaları Merkezleri de kurumsal girişimler olarak dikkat çekmektedir. Bu kuruluşların bir işlevi de Türkiye'nin "yumuşak gücü"ne katkı sağlamak biçiminde öne çıkmaktadır. Bununla birlikte bu kuruluşların daha aktif ve profesyonel çalışabileceği, kapasitelerinin altında çalıştıkları yönünde eleştiriler de kamuoyuna zaman zaman yansımaktadır.

30 yıla yakın bir zamandır Türk dış politikasının Türk Dünyası'na bakan yüzünde büyük bir bariyer olan adeta bir jeopsikolojik engel olarak değerlendirileceğimiz Karabağ düğümü 2020 yılında büyük ölçüde çözülmüştür. Önce, Nisan 2016'da Karabağ'ın doğusundaki Terter'den başlayıp güneyde Fuzuli'ye kadar olan hatta yaşanan çatışmalar Azerbaycan tarafının açık üstünlüğü ve toprak kazanımı (Leletepe Yükseklikleri) ile sonuçlanmıştır. Mayıs 2018'de Nahcivan'da yaşanan çatışmalarda da yine Azerbaycan tarafı üstünlük elde etmiş ve toprak kazanabilmiştir. Temmuz 2020'de Ermenistan'ın Tovuz'daki provokatif saldırılarında da Azerbaycan ordusunun üstünlüğü ile Ermeni tarafına yüzlerce asker ve onlarca askeri araç kaybettirilmiştir. 27 Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan, muhtemelen arka planı olan kapsamlı bir harekât ile işgal unsurlarına karşı operasyonu başlatmış ve 10 Kasım 2020 itibariyle savaşın galibi olmuştur. (Sarıkaya, 2020, s.6) Azerbaycan ordusu, 28 yıl arzında işgal altındaki bölgede Ermenistan tarafından ilmek ilmek işlenen güçlü savunma hatlarını önceden planladığı biçimde; kimi yerde ortadan kaldırmayı, kimi yerde yarmayı başarmıştır. Azerbaycan ordusu, teknoloji, lojistik, mühimmat, teçhizat bakımından üstünlüğünü ortaya koymuş, 21. Yüzyılın savaş anlayışına uygun hatta bu anlayışı şekillendirecek enstrümanları başarıyla kullanarak harp etmiştir. Türkiye'nin terörle mücadele, Suriye ve Libya sahalarında İHA/SİHA ve elektronik harp sistemleri tecrübelerinin Azerbaycan'a mutlak katkısı olmuştur. Ancak Azerbaycan, Ermenistan'ın iddia ettiği gibi sahada Türkiye askerleri ile birlikte veya "Suriyeli cihatçılarla" birlikte değil kendi askeriyle savaşmıştır. (KEDDIE, 2020) Azerbaycan ordusu, Fuzuli-Cebra-yıl-Gubadlı istikametinde ilerleyerek yardığı Ermeni savunma hattının ardından İran sınırının tamamen kontrol altına alınmasını müteakiben kuzeye, nihai hedef olarak seçilen Şuşa istikametine tevcih edilmiştir. Nitekim beklendiği gibi Şuşa'nın ele geçirilmesi sonrasında temas hattının diğer sektörlerindeki Ermeni kuvvetlerinin durumu kritik bir vaziyet almış ve Erivan yönetimi ateşkese rıza göstermek zorunda kalmıştır. (ÖZGEN, 2020, s.111)

Savaş sonunda imzalanan ateşkes bildirgesinde Nahçıvan'dan Azerbaycan anakarasına erişim sağlayan bir koridorun açılmasına ilişkin 9. maddenin yer alması, Türkiye topraklarından Azerbaycan'ın Başkenti Bakü'ye karayoluyla doğrudan ulaşma imkânı sağlaması bakımından son derece önemlidir. Her ne kadar 2021 sonu itibariyle bu yol açılmamış olsa da, Ermenistan'ın bu taahhüdünü gerçekleştirme zorunluluğu vardır. 2021 yazında Azerbaycan'ın Ermenistan-İran bağlantısı sağlayan Gorus-Gafan yolunu trafiğe kapatması, açılmamış olan bu Zengezur koridorunu yeniden gündeme getirmiştir. Görünen o ki, Ermenistan yönetimi bu adımı atmak noktasında oldukça isteksiz ve kamuoyu da tepkilidir. Ancak seçenekleri sınırlı ve imkânları kıttır. 9 Kasım mutabakatı, bölgedeki tüm ulaşım ve iletişim hatlarının serbestiyetine işaret etmektedir. Er ya da geç, Erivan yönetimi reel durumla yüzleşecek geleceğin fırsatlarından mahrum olmak belki de ikinci bir mağlubiyet yaşamamak için kapıları ve sair yolları açmak cihetine gidecektir.

Azerbaycan'ın Karabağ zaferinin ardından bölgesel işbirliği için umut veren bir başka gelişme, Türkmenistan bağlamında ortaya çıkmıştır. Doğrudan bu savaşın sonucuyla alakalı olduğuna dair bir delil bulunmasa da, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın Hazar Denizindeki petrol yataklarına ilişkin uzun yıllardır süregelen anlaşmazlığa nokta koymaları, savaştan iki ay kadar sonra Ocak 2021'de gerçekleşmiştir. Türkmenistan'ın "Serdar", Azerbaycan'ın "Kepez" olarak adlandırdığı zengin yatakların ortaklaşa işletilmesine ilişkin mutabakat iki devletin Dışişleri Bakanlarınca imzalanırken, Devlet Başkanları da toplantıya video konferansla katılmıştır. Törende Aliyev, yatağın ortak işletilmesinin iki ülkeyi daha da yakınlaştıracığını ve halklarına fayda sağlayacağını vurgulayarak şunları ifade etmiştir: "Bugünkü anlaşma Hazar'ın hidrokarbon kaynaklarının kullanılmasında yeni bir sayfa açıyor. Bu proje hem ülkelerimizin hem de komşularımızın enerji güvenliğini güçlendirecek. Bu proje, ihracat için büyük fırsatlar yaratacak ve böylece halklarımızın refahının yükselmesine olanak sağlanacak. Biz sadece Hazar'daki bir yatak konusunda anlaşma imzalamıyoruz, ilişkilerimizin gelecek gelişimi için önemli bir adım atıyoruz." (Anadolu Ajansı, 2021a)

Türkmenistan'ın Türk Dünyasındaki pozisyonunu ilgilendiren savaş sonrası iki önemli gelişme daha olmuştur. İlki, 23 Şubat 2021'de, Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun ev sahipliğinde, Türkmenistan Dışişleri Bakanı Raşid-Meredov ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov'un Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Üçlü Dışişleri Bakanları 5. Toplantısında bir araya gelmesidir. Bu toplantının ardından tarafların imzaladığı ortak bildiri, kapsayıcı bir barış, istikrar ve ortak refah alanı yaratma vizyonunun altı çizilmiş ve çok taraflı işbirliği olanaklarını geliştirmek için Türkmenistan-Türkiye-Azerbaycan üçlü mekanizmasını kullanmanın önemi vurgulanmıştır. (Anadolu Ajansı, 2021b) İkincisi ise, Kasım 2021'de İstanbul'da düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesi'nden hemen önce Türkmenistan'ın teşkilata gözlemci üyelik statüsünün kabul edilmiş olmasıdır. (Kırım Haber Ajansı, 2021)

‘Konsey’den ‘Türk Devletleri Teşkilatı’na:Bütünleşmede Büyük Adım

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Devlet Başkanları Konseyi, 12 Kasım 2021’de İstanbul’da “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler” temasıyla toplanmıştır. Toplantıya Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan başkanlık etmiş olup, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Comart Tokayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimuhamedov, Macaristan Başbakanı Viktor Orban ve Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreteri Sayın Bağdat Amreyev katılmıştır.

Uluslararası medyanın büyük ilgi gösterdiği bu zirvede Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyi adı resmen Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. Böylece bu devletler için bundan böyle sadece akademik düzeyde değil, siyasi düzeyde de “Türk devleti” ifadesi kullanılmasında hiçbir mahsur kalmamıştır. Bu zirvenin 121 maddelik çok kapsamlı bir sonuç bildirgesi mevcuttur. Ayrıca aynı zirve ile “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” adında bir belge daha taraflarca kabul edilmiştir. (Türk Dünyası 2040 Vizyonu, 2021)8. Zirve’nin Sonuç Bildirgesi şu başlıklardan oluşmaktadır:

- Siyasî Konular, Dış Politika ve Güvenlik Konularında İşbirliği
- Ekonomik ve Sektörel İşbirliği
- Halklar-arası İşbirliği
- Türk Dünyasında Kurumsal İşbirliği
- Üçüncü Taraflarla İşbirliği
- Teşkilat Konuları

Bildirgenin dış politika ve güvenlik konularına ilişkin ilk alt başlığında, Onursal Başkan olan Kazakistan eski Devlet Başkanı Nazarbayev’in 2040 vizyonunun paylaşıldığı, Türkmenistan’ın gözlemci statüsünde üyelikten memnuniyet duyulduğu, Azerbaycan’ın Karabağ zaferinden memnuniyet duyulduğu, TDT üyelerinin Kıbrıs Türk halkıyla dayanışmayı onayladığı ve TDT faaliyetlerine Kıbrıs Türklerinin katılımı, Kırgızistan’daki anayasa değişiklikleri ve Kırgız-Tacik sınırındaki sorunların barışçı çözümünün desteklendiği, Afganistan’da temel insan haklarını koruyan kapsayıcı ve temsili bir siyasi sistemin desteklendiği, Afganistan’a iktisadî destek verilmesi, terörizm, aşırılıkçılık, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı ve İslamofobiye karşı mücadelede işbirliğinin desteklendiği gibi hususlara genişçe yer verilmiştir.

“Ekonomik ve Sektörel İşbirliği” başlıklı bölümde üye devletlerin ilgili Bakanlıklarını, Türk Yatırım Fonu’nun Kuruluş Anlaşması’nı en geç 1 Eylül 2022 tarihine kadar eşit sermaye katkısı ve eşit oy hakkı ilkesine dayanarak nihai hale getirmekle görevlendirdikleri beyan edilmiştir. Ayrıca, kurulacak bir “Çalışma Grubu” aracılığıyla “Ticaretî Kolaylaştırma Strateji Belgesi”nin sonuçlandırılması iradesi ortaya konmuştur. Üye devletler arasındaki niceliksel kısıtlamaları ve

tarife dışı önlemleri ortadan kaldırmak için yeni girişimleri ayrıntılı olarak değerlendirmeleri talimatı verildiği belirtilmiştir. Kazakistan'ın Hazar Geçişli Uluslararası Doğu-Batı Orta Koridoru da dâhil olmak üzere, Türk devletleri arasındaki ekonomik işbirliğini ve bağlantısallığı güçlendirmek amacıyla Türkistan'da Türk devletleri için kurulacak "TURANSEZ" özel ekonomik bölgesine katılma davetini üyelerin memnuniyetle karşıladıkları da belirtilen hususlar arasındadır. Özbekistan'ın "Türk Devletleri Teşkilatı Üye Devletlerinin Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerinden Sorumlu Hükümet Kurumları Arasında Mutabakat Zaptı"na taraf olduğu da bu bölümde zikredilmiştir. Bu bölümde ayrıca, gıda arz ve güvenliği, yenilenebilir enerji, enerji projelerinde bağlantısallık gibi yeni hususların da kayda alındığı görülmektedir. "Hazar Geçişli Uluslararası Doğu-Batı Orta Koridoru" bu bildirgede 7 defa değinilen büyük bir projedir. Bu yolla TDT'nin konuyu ne kadar önemseydiğinin altı çizilirken, bununla bağlantılı projelerin yakın gelecekte ne kadar avantajlı yatırımları beraberinde getireceğine de adeta işaret edilmiştir. Bu bölümde üzerinde durulan bir başka husus Mersin, Taşkent, Andican, Surhanderya gibi şehirlerin kardeş limanlar kavramı içinde telakki edilmesidir. Bu bölümde yine, iklim değişikliği, afetlerle mücadele ve hazırlıklılık gibi hususlarda işbirliğine ilişkin de kapılar açılmaktadır. Üye devletlerin evrakta dijitalleşme, elektronik imza konularında da işbirliği ve standardizasyona yönelmeleri dikkat çekicidir.

Bildirgenin bu ve diğer bazı bölümlerinden anlaşılmıştır ki, bir süredir üye devletler bazı uluslararası faaliyetlerini TDT'ye atıfla icra etmektedirler. Mesela Kazakistan, Azerbaycan, Macaristan ve Türkiye'nin bazı Afrika ülkelerine Covid-19 aşısı yardımları TDT himayesinde gerçekleştirilmiştir. Macaristan'ın üye olduğu Vişegrad Dörtlüsü (Çekya, Polonya, Slovakya, Macaristan) ile de dış paydaş olarak TDT'ye atıfla ilişki geliştirileceği vurgusu da benzer mahiyet taşımaktadır. Bu son derece önemlidir, zira kurumsal kimlik dış aktörlerle kurumsal ilişkiler çeşitlenip derinleştikçe güçlenir.

Bildirgenin "Halklar-arası İşbirliği" alt başlığında ele alınan konulara bakıldığında ortak diaspora faaliyeti, dezenformasyonla mücadele, kamu diplomasisi, medya, sinema, TV dizileri, kültür başkentleri, Maarif Vakfı ve Türk Üniversiteler Birliği (TÜRKÜNİB) faaliyetleri, bir öğrenci değişim programı olan Orhun Programı, ortak spor oyunları, göçebe oyunları, üniversite oyunları gibi başlıklar göze çarpmaktadır. Bu başlıkların içlerinin doldurulması, bahse konu hususların üye devletlerin toplumlarına, insanlarına daha fazla temas eder hale getirilmesi gerekmektedir. Mesela Orhun Öğrenci Değişim Programı daha sağlam finansmanla güçlendirilmeli, bu programa katılmış öğrenciler mezuniyetleri sonrasında tecrübelerini kurumsal olarak paylaşmalı, geriden gelen yüksek öğrenim öğrencileri için teşvik edici faaliyetlere katılmalıdırlar. Türk dünyasının ortak diaspora faaliyeti eşgüdümüne sahip olmalı, enformasyon güvenliği temin edilmeli ve ortak sosyal medya platformlarının özellikle kriz durumlarında hızlı ve yoğun çalışması temin edilmelidir. Bildirgede kısa bir bölüm olsa da bu "Halklar-arası İşbirliği" başlığı gelecek açısından son derece önemlidir.

“Türk Dünyasında Kurumsal İşbirliği” başlığı altında TÜRKPA, TÜRKSOY, Türk Akademisi ve Türk Kültür ve Miras Vakfı (TKMV) gibi kuruluşların faaliyetlerine atıflarda bulunmaktadır.

“Üçüncü Taraflarla İşbirliği” başlığı da yukarıda belirtildiği üzere kurumsal derinleşmenin en önemli boyutuna işaret eder. Bu kapsamda bildirgede, şu uluslararası kuruluşların adı geçmektedir: Bağlantısızlar Hareketi, Asya’da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (CICA), BM İnsan Hakları Konseyi, BM Ekonomik ve Sosyal Konsey, Güneydoğu Avrupa İşbirliği, İİT, OECD, ASEAN V4, AB, AGİT. Bu kuruluşlarla TDT Sekretaryasının ilişkiler kurması ve geliştirmesi hem kurumsal hem de tek tek bu devletlerin çıkarları açısından katkı sağlayabilecek hususlardır.

Zirvede kabul edilen Türk Dünyası 2040 Vizyonu belgesinde ise; uluslararası barış, güvenlik ve refahtaki belirsizliğine dikkat çekilmekte, politik, ekonomik ve kültürel alanlardaki hazırlık, dayanıklılık, uyum ve dönüşüm kapasitesine odaklanılmaktadır. Vizyon belgesinin giriş bölümünde geçen “Küresel ve bölgesel jeopolitik gerçeklerin bilincinde olan Teşkilat, bölgesel ve uluslararası barış, istikrar ve refahın elde edilmesi için yapıcı bir şekilde işbirliğinde bulunmaya istekli tüm ortakları dâhil etmeye hazır, olumlu ve giderek daha yetenekli bir grup olarak işlev görmeye çalışacaktır.” ifadesi dışlayıcı değil kapsayıcı bir perspektife işaret eden ve akıllara Rusya, Pakistan, Hindistan, Çin hatta AB ve ABD gibi aktörleri çağrıştıran bir ifadedir. Ucu açık olmasının özellikle tercih edildiği anlaşılmaktadır. Belgeye göre 2040 vizyonu “...her Üye Devleti halihazırda mevcut uluslararası taahhütlerine halel getirmeksizin, ulusal temelde ve bir grup olarak daha güçlü kılmayı vaat eden stratejik bir yaklaşım sağlamaktadır.”

Belgede, iyi yönetim, çoğulculuk, kapsayıcılık, hesap verebilirlik, şeffaflık ve BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri üzerinde durulmakta üye devletler ile diğer bölgesel ve uluslararası aktörler arasında ortak çıkarları olan yeni ve yenilikçi işbirliği alanlarına açık olunmasının gereğine işaret edilmektedir. Belgenin en önemli ifadelerinden birisi “...Ulusal çıkar niteliği taşıyan hayatî mevzuların yanı sıra bölgesel ve küresel konularda siyasî dayanışmayı ve karşılıklı desteği artırmak için hükümetler arası ilişkilerin güçlendirilmesi” dir. Üye devletlerin farklı uluslararası sorunlara aynı veya benzer davranışları edinmeleri/benimsemeleri bu teşkilatın sağlığı ve uzun solukluluğu açısından anlamlı bir çıktı olacaktır.

Türk devletlerinin beşi eski Sovyet cumhuriyeti olduğundan, geçtiğimiz 30 yıl boyunca bu devletlerdeki demokrasi arızaları/eksiklikleri hep gündemde olmuştur. Buna, demokrasinin geliştirilmesi, sistemlerin reforme edilmesi gibi söylemlerin Batı merkezli müdahaleleri çağrıştırmaları da eşlik edilmiştir. 2040 vizyon belgesi, bu hususları atlamayan ama konuyu bu devletlerin ulusal süreçlerine bırakan, bununla birlikte TDT’nin teşvik edici rolüne işaret eden ifadeler içermektedir. Mesela “Üye Devletlerde ekonomik, sosyal ve kurumsal reformların desteklenmesi” ve “Üye Devletin koşullarına saygı gösterirken genel bir ilke ola-

rak demokratik yönetişimin teşvik edilmesi” gibi cümleler belgede açıkça zikredilmektedir. Keza “insan hakları, hukukun üstünlüğü, kapsayıcı kurumlar, şeffaflık, verimlilik, hesap verebilirlik ve yolsuzlukla mücadele dâhil olmak üzere tüm yönleriyle iyi yönetişimin güçlendirilmesi” ifadesi de bu bağlamda dikkat çekmektedir.

İktisadî ilişkilerin uluslararası sistemdeki belirleyiciliğine, finans hareketleri ve finansal müdahalelerin yaygınlaşmasına paralel olarak vizyon belgesinde “Yabancı para bağımlılığını azaltmak ve karşılıklı çıkar temelinde dış finansal yayımlara karşı korunmak için Üye Devletler arasındaki ticarete ulusal para birimlerinin payının artırılması” ilkesi de benimsenmektedir. Belge, TDT’nin Doğu ve Batı-Kuzey ve Güney ticaret koridorlarını birbirine bağlayan güçlü bir bölgesel ekonomik gruba dönüştürülmesi hedefini de belirlemektedir. Bölgesel ve küresel ticaretin serbestiyetini sınırlayan engellerin azaltılıp üyelerin lojistik indeks puanlarının artırılması da hedeflenmiş görünmektedir. Bunu “...Sınır geçişleri için gümrük ve transit prosedürlerini kolay ve uyumlu hale getirerek Üye Devletler arasında kesintisiz, entegre, verimli, hızlı ve sürdürülebilir çok modlubağlantısallığın oluşturulması” ifadesinden anlıyoruz. Zirve bildirgesinde yer alan “Hazar Geçişli Uluslararası Doğu Batı Orta Ulaştırma Koridoru” burada da dört defa zikredilmektedir. Ayrıca “Nakliye ve Gümrük” alt başlığında “...Havayolu operasyonları için idarî prosedürleri kolaylaştırma, Üye Devletlerin talepleri doğrultusunda uçuş sayısını artırma ve Üye Devletler arasındaki hava taşımacılığı bağlantılarının çeşitlendirilmesine katkıda bulunma, Üye Devletler arasında ulaşım ağlarının dijitalleştirilmesini teşvik etme” hususlarına yer verilmiştir. Vizyon belgesinin müelliflerinin bugün Türk devletleri arasında varolan ve yukarıda örneklendirdiğimiz ulaşım maliyet ve zorluklarını önemseydiği anlaşılmaktadır.

Vizyon belgesinde akıllı şehirler, akıllı ve yeşil ekonomiler, gıda güvenliği, dijital çevre, e-hizmetler, siber güvenlik gibi çağın mecbur ettiği hedefler de atlanmamıştır. Enerji konularında üye devletlere “stratejik ortaklık” vazedilmektedir. Enerjideki entegrasyon/bağlantısallık gibi sağlık alanında da geniş çaplı bir işbirliği öngörülmektedir. Ayrıca Entegre Türk Enerji Pazarı kurulması ve işler hale gelmesi de 2040 vizyon belgesi içinde yer almıştır.

Belge, muhtelif alanlarda terminoloji birliğini ve alfabe uyumunu da hedefleri arasında beyan etmekte, kültür sahasındaki potansiyelin gerçekleştirilmesi, gençlik politikalarının uyumlaştırılması gibi gelecek nesilleri doğrudan etkileyen hususlarda koordinasyonu teşvik etmektedir. Türk Dünyası’nda birlik, beraberlik ve dayanışma bilincine sahip bir nesil yetiştirmek amacıyla gençlik hareketliliği, değişimi ve eğitimi konularında ortak projelerle gençlik işbirliğini, kapsamlı bölge içi işbirliğinin vazgeçilmez bir unsuru haline getirilmesi yanında gençliği radikalleşme ve şiddet içeren aşırıçılık tehdidinden korumak için ortak çabaların yoğunlaştırılması da 2040 vizyonunun içindedir. 2040 Vizyon Belgesi hedefleri tutturulursa, üye devletlerin çok etkin ve kapsamlı bir diaspora işbirliği olacağı, bunun medya boyutunun ise muazzam gelişeceği tahmin edilebilir. Burada

belirtilen çok önemli bir diğer husus “akademik diasporayı Türk Dünyasındaki yüksek öğretim ve bilim kurumlarına destek olmak için harekete geçirme ve dünya genelindeki diaspora akademisyenleri arasındaki bağları güçlendirme” dir. Gerçekten de Türk bilim adamlarının/akademisyenlerin bu konuda potansiyeli çok yüksektir ancak mevcut durum potansiyelin gerisindedir.

Vizyon Belgesi’nin “Siyasî ve Güvenlik İşbirliği” alt başlığı oldukça kısadır. Burada radikalleşme, şiddet içeren aşırılık, İslamofobi, yabancı düşmanlığı ve terörizm tehditleriyle mücadele etmek ve sınır güvenliği gibi hususlar vardır. Teşkilatın savunma/güvenlik boyutunun en azından 2040 vizyonunun içinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu, üye devletler arasında ikili ve çok taraflı başka savunma-güvenlik ilişkilerinin olmayacağı anlamına gelmez.

Sonuç Yerine: Gelecek Üzerine

Büyük kısmı 19. yüzyıl içinde Rusya kontrolüne girmiş olan Türk Dünyası’nın bu durumu 20. yüzyıl sonuna kadar sürmüştür. 21. yüzyıla girerken Güney Sibirya’dan Afganistan’a, Anadolu’dan Doğu Türkistan’a kadar olan saha, siyasî egemenliğini temin etmiştir. Türk Dünyasında Türkiye ve KKTC’nin ardından beş yeni devletin varlığı anlamına gelen bu evre sancılı ve zor inşa süreçlerini ihtiva etmiştir.

1990’lı yıllar adeta bir bebeğin emekleme, ardından yürüme aşamaları gibi gelişmiştir. Bu sadece bu devletler açısından değil, Türkiye’nin bu devletlerle ilişkileri bakımından da böyle yorumlanmalıdır. Bu yıllarda konuya bakış açısı genellikle bu devletlerin Batı dünyasına hatta daha net bir ifadeyle Transatlantik dünyaya entegrasyonunda Türkiye’nin bir köprü ve/veya araç olarak algılandığı belirtilebilir. Avrasya’nın içinden aktörler olan Rusya, İran, Çin bakımından ise Türkiye hem böyle bir araçsallığı hem de bizatihi kendi potansiyeliyle yayılcılık riskini ifade etmekteydi. Zaman içinde Türkiye’nin dünyadaki benzer bütünleşme girişimlerinden daha fazlasını hedeflemediği; bu devletlerin toprak bütünlükleri, siyasal ve ekonomik bağımsızlıkları, güvenlikleri, refahları ve Türkiye ile muhtelif sahalarda işbirlikleri gibi rasyonel hedefleri olduğu görülmüştür. Buna rağmen Türkiye’nin bu sahadaki her adımını bir kayıp olarak telakki eden rakip aktörler olduğu ve olacağı da muhakkaktır. Ancak Türkiye, giderek bu bölgenin geleceğinin şekillenmesi için bir araç olmak işlevinden çok bir merkez olmak motivasyonuna yönelmiştir.

Karşılıklı kültürel ilişkiler, bu devletlerin tedricen Latin alfabesine geçmeleri, ortak kültür-sanat etkinlikleri, Türk TV ve sinema ürünlerinin, Türkiye menşeli popüler müzik ürünlerinin bu sahada yaygınlaşması Türk devletlerinin toplumları üzerinde etkiler doğurmuştur. Bugün Bakü’de bir parkta, çay bahçesinde, Almatı’da bir restoranda veya Taşkent’te bir dükkânda kulağınıza mutlaka bir Türk pop müziği parçası gelecektir. Türk devletlerinden gelip Türkiye üniversitelerinde okuyan gençlerin sayısı her geçen gün artmaktadır.

Bu devletlerin birbirleri ve Türkiye ile dış ticaret hacimleri gelişmiş, toplam dış ticaretleri içindeki bu “Türk payı” artmıştır. İnşa edilen jeopolitik hatlar do-

ğu-batı istikametinde yeni atar damarlar gibi bünyeye kuvvet vermeye başlamıştır. Başlangıçta yok seviyesinde olan hizmet sektörü bu devletlerin hepsinde muazzam gelişmiştir ve bunda Türkiye'nin yadsınamaz katkıları olmuştur.

Türk devletlerinin devlet ve hükümet başkanlarının katıldığı ve birer kültür şöleni niteliğindeki toplantılar Türk Konseyi'nin kurulması, işlevselleşmesi ve Türk Devletleri Teşkilatına dönüşmesiyle kategorik ve paradigmatik bir değişim yaşamıştır. Türk dünyasında kurumsallaşma, kurumsal işbirliği, mekanizma oluşturulması, izleme ve değerlendirme süreçleri bakımından önemli merhaleler kaydedilmiştir.

Türkiye'nin dış politika gündeminde artık öncelikli konu başlıklarından biri de Türk coğrafyası, Türk Dünyasıdır. Bu devletlerle ilişkiler Türkiye'de neredeyse her siyasal kesimden ilgi görmekte, Türkiye toplumunun bir müşteregi haline gelmektedir. 1990'larda AB, ABD, Yunanistan, Ortadoğu gündemlerinin ardında kalan bu saha, bugün ana gündem unsurları arasındadır. Türkiye'nin Gürcistan ve Azerbaycan'la oluşturduğu stratejik hat, Sovyet sonrası coğrafyanın en işlevli üçlü işbirliği modellerinden birine dönüşmüştür. Türkiye bu devletlerle savunma/güvenlik ilişkileri de inşa etmiş, ortak tatbikatlar icra etmiş, savunma sanayi alanında işbirlikleri oluşturmuştur. Kazakistan ve Kırgızistan ile de benzer girişimler başlatılmıştır. Her ne kadar TDT içinde olmasa da ikili ve çok taraflı savunma ilişkileri söz konusudur. Ayrıca adliye ve iç güvenlik konularında 20 yılı aşkın bir tecrübe paylaşımı, kurumsal işbirliği olduğu da dikkatlerden uzak tutulamaz.

Tüm bunlara rağmen Türkiye bu sahada alternatifsiz, rakipsiz, hatta düşman-sız da değildir. Öte yandan, bir başka bakış açısıyla Türkiye bu sahada yalnız da değildir. Bu devletlerin önemli bir kısmında Rus, Ukrayın ve diğer eski Sovyet memleketlerinden etnik nüfuslar bulunduğu, bu devletlerin eğitim müktesebatlarında Rus-Sovyet mirasının yeri bulunduğu, sivil ve askerî bürokrasilerinde bu tesirin hâlâ anlamlı bir yeri olduğu gerçekliği ortadadır. Ancak bunu eşyanın tabiatının bir gereği gibi görmek gerekir. Bunun yanında geçtiğimiz 30 yıl içinde ABD ve Avrupa merkezli bir etkinin oluşturulması yönündeki çabaların da belirli bir seviyeye geldiğini tahmin etmek güç değildir. Ancak bu devletlerin toplumları ve devlet akılları ne istemektedir? Bu önemli bir ölçüdür. Bu devletlerin toplumları bağımsızlıklarının ekonomik bakımdan güçlendirilmesini, terör ve savaş tehditlerinin ülkelerinden uzak olmasını, topraklarının yabancı güçler için üs ve askerî tesis olmamasını istemektedirler. Gelecek nesillerinin millî düşünce ve kültüre yabancılaşmasından onlar da endişe etmektedirler. Ortalama bir Kazak, Kazak tarihi ve kültüründen onur duymakta ve onun korunmasını istemektedir. Bağımsızlığının/devletin kimsenin onlara verdiği bir lütuf olmadığını kadim bir tarihe sahip olduklarını en yüksek ağızdan ifade etmişlerdir. Ortalama bir Azerbaycanlı için Türklük, millî kimliğin olmazsa olmazıdır. Türkiye ile ilişkileri gölgeleyecek en ufak bir yorum "hiyanete eşdeğer" görülür ve mesela sosyal medyada fırtınalar kopar. Türkmenistan toplumu ve devleti Oğuz Ata şuuruyla inşa edilmek istenmektedir. Özbekistan Emir Timur mirasına, Semerkand ve Bu-

hara medenî derinliğine sahip çıkma gayretindedir. Kırgızlar Uluslararası Göçebe Oyunlarına ev sahipliği yaparken bir yandan da Aytmatov'un mirasını 21. yüzyılda sürdürebilecek yazarlar çıkarmak ve Türk Dünyasının edebî zenginliğine katkıda bulunmak arzusundadır.

Bu coğrafyanın yanı başındaki bir diğer aktör olan Çin Halk Cumhuriyeti, bilhassa 2000'li yıllardan itibaren büyük bir ekonomik atılım içindedir. Dünya ekonomisinin geleceğine ilişkin öngörülerde yıldızı hep parlak olan Çin, 2001 yılındaki ŞİÖ zirvesinde gündeme getirdiği "Şangay Ruhü" kavramsallaştırmasıyla "medeniyetler içinde çoğulculuk, uluslararası karşılıklı güven ve yeni bir uluslararası güvenlik mimarisi" vurguları yapmıştı. Özellikle 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren, Çin'in bu kavramsallaştırma üzerinden Dünyanın farklı bölgelerindeki açılımlarının yanında Türkistan sahasında da vitesi yükselttiği görülmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde, ABD'nin tek süper güç olarak kaldığı, ABD'yi dengeleyebilecek herhangi bir aktörün bulunmadığı, bunun verdiği rahatlıkla ABD'nin dünyanın her coğrafyasına ve meselesine müdâhil olma hakkını kendisinde gördüğü bilinmektedir. Buna karşın Çin, tek kutupluluğu değil, çok kutupluluğu ve küreselleşmeyi savunarak ABD'nin dengelenmesi siyasetini ortaya koymuştur. Çin, 2008 küresel finans krizi sırasında, AB'nin de talebi üzerine iç harcamalarını artırarak dünya ekonomisinde bir rahatlamaya sebep olmuştur. Çin, açıklamış olduğu kurtarma paketi kapsamında iç yatırımını artırmış ve hızlı bir şekilde altyapı projelerinin bitmesini sağlamış; 2009 ve sonrasında büyüme oranını 9 puan üzerine çekerek ekonomisinin gücünü tüm dünyaya göstermiştir. Çin'in 2008 küresel finans krizine rağmen yükselişini hızla devam ettirmesi, Soğuk Savaş sonrası dönemde tek süper güç olarak kalan ABD'yi rahatsız etmiş; Çin, ABD başta olmak üzere rahatsız olan bazı aktörlere yükselişinin tehlike arz etmediğini göstermek için "barışçıl yükseliş" söylemini "barışçıl gelişme" şeklinde değiştirmiştir. Bu adımı bir iyi niyet göstergesi olarak yorumlamak mümkündür. Ancak bu adım, Çin'in yükselişinin sebep olduğu endişeleri sonlandıracak etkiye sahip olmamıştır.

Çin'in hayata geçirdiği Kuşak ve Yol girişiminin en önemli güzergâhlarından biri, şüphesiz ki Türkistan coğrafyasıdır. Türkistan, Çin'in en önemli ihtiyacı olan enerjiyi ya bu bölgeden ya da bu bölge üzerinden temin etmesi nedeniyle jeopolitik önemi haiz bir coğrafyadır. Bu nedenle Çin'in Türkistan'ı önemsemesi olağandır ve bu çerçevede enerji temininin güvenliği için Türkistan'ın kalkınmasına katkıda bulunması beklenmektedir. Buna karşın Türkistan devletlerinin Çin ile olan stratejik işbirlikleri kapsamında ticari ilişkilerini de geliştirdikleri görülmektedir. Ancak Çin ile Türkistan devletleri arasındaki ticari ilişkilerin tek taraflı olarak gelişmesi Çin'e göre çok küçük olan Türkistan devletlerinin ekonomilerini olumsuz yönde etkileyecektir.

ŞİÖ hem Çin ve Rusya'yı hem de bölge devletlerini aynı çatıda topluyorsa da geçmişte olduğu gibi Rusya-Çin ilişkilerinde kırılmalar veya krizler de meydana gelebilir. Rusya'nın KGAÖ ve Avrasya Ekonomik Birliği perspektifi ona burada özgün bir projeksiyon imkânı sağlamaktadır. Çin ise Kuşak ve Yol girişimini

kendine özgü bir bölgesel hatta küresel açılım aracı olarak kurgulamıştır. Çin'in Türkistan'daki artışı Rusya tarafından bir dereceye kadar kabul edilir görülse de Moskova bunun sınırları olduğuna inanmaktadır. Ayrıca Rusya doğusunda artan Çinli yatırımları ve nüfusu, Rus kamuoyunda şimdiden soru işaretleri oluşturmaya başlamıştır.

Türkiye'nin Türk devletleriyle ilişkilerindeki önemli hususlardan birisi eğitimidir. 1990'larda başlayan Büyük Öğrenci Projesi bugün milyonlara erişen ve temas eden bir büyüklüktedir. Mahiyeti değişmiştir. Bugün Türkiye Bursları kapsamında eğitim finansmanı alan öğrenci sayısı az olsa da, kendi imkânlarıyla Türkiye'de okuyan Türk Devletleri vatandaşı öğrenci sayısı artmıştır. Pek çok yönü eleştirilen Türk taşra üniversitelerinin burada önemli bir işlev gördüğünün de altı çizilmelidir. Bu noktada kalitenin artması, Türkçe öğretim merkezlerinin niteliklerinin yükselmesi, üniversiteler arası işbirliklerinin ve Orhun değişim programının güçlendirilmesi birer zaruret kesp etmektedir. 2020-2021 Eğitim-Öğretim yılı itibarıyla beş Türk devletinden toplam 50133 öğrenci Türkiye'deki üniversitelerde eğitim görmektedir. (Bunların uyruklarına göre sayıları şöyledir: Azerbaycan: 23770, Türkmenistan: 19384, Kazakistan: 2909, Özbekistan: 2421, Kırgızistan: 1649)

Hâlihazırda, bu devletlerin yönetiminde etkin kademelerde bulunan Türkiye mezunlarının sayısı da yeterli değildir. Büyük öğrenci projesi olarak başlatılan bu işle ilgili Türk yükseköğretiminin peyce tecrübesi olduğu, hatta Türk Dünyası ile başlayan bu tecrübenin bugün Afrika'dan Güney Asya'ya kadar geniş bir sahayı kapsayacak hale getirildiği bilinmektedir. Bununla ilgili kurumsal yapılanma da güçlendirilmiş bu çerçevede gerek YÖK'te bu konuda ihtisaslaşma ve genel "uluslararasılaşma" hedefleriyle uyumlulaştırılmış, gerekse Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) ve Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) bünyesinde önemli adımlar atılmıştır. Ancak Türkiye'nin, bu tecrübe ve kurum-sallaşmaya uygun bir çıktı elde edebildiğini söylemek güçtür. Bu konuda birkaç önemli hususun altı çizilmelidir. Öncelikle Türkiye, devlet imkânlarıyla ve organizasyonu ile eğitim sağladığı öğrencilerin herhangi bir türde devlet dışı yapılanmanın kontrolüne girmesine izin vermemelidir. Bunun en acı tecrübesi 15 Temmuz 2016'da yaşanmıştır ve yeterlidir. İkincisi, Türkiye muhtelif yollarla Türkiye eğitilmiş, yetişmiş, donanımlı kimselerin, vatanlarında hak ettikleri mevkilerde olmaları için gayret göstermelidir. Burada "içişlere karışma" mantığıyla değil, ortak projelerle, dostça tavsiyelerle, verimli örneklerle ilerlenmesinde yarar vardır. Bu konuda özgün bir noktada olan Azerbaycan'da dahi Türkiye mezunlarının daha etkin olabileceği, hem Azerbaycan devletinin hem de Azerbaycan'ın Türkiye ve Türk dünyası ile ilişkilerinin gelişmesine büyük katkılar sağlayabilecekleri bilinmektedir. Azerbaycan'da özellikle tıp ve askeri yükseköğrenim sahaları aslında bunun sayısız örnekleriyle doludur.

Aral gölü, Fergana havzası, Hazar gibi önemli çevresel sorunlarla yüzyüze olan bölgede, küresel ısınmaya bağlı yeni bazı sorunların da gelişeceği tahmin edilmektedir. Doğrusu, küresel ısınmanın Türkistan coğrafyasında önemli etki

meydana getirmekte olduğu bilim dünyasınca kabul edilmektedir. Genellikle akla ilk olarak büyük Aral felaketi gelse de, bugün pek çok yerde benzer kurulumalara, yok oluşlara şahit olmaktayız. En üzücü olanı, Türkistan devletlerinin, dünyanın yaşamakta olduğu bu büyük olumsuz dönüşüme belki en az katkıda olmasına rağmen en çok etkilenen coğrafyalara sahip olmasıdır.

Bölgedeki pek çok çevre sorununun çözümü, bütüncül ulusal ve uluslararası politik bakış açısıyla atılacak adımlara bağlıdır. Tarıma elverişli olmayan arazilerin rahatlatılması, tarımda tek tip ürüne (özellikle pamuğa) dayanılmaması ve ürün çeşitlendirmesi yapılması, iklim ve topoğrafyaya uygun ilmi ağaçlandırma faaliyeti yapılması, tarımda zararlı ilaçlarla toprağın doğal yapısının bozulmaması, şehirleşmenin kontrol altına alınması gibi zorunlu tedbirlerin kapsamlı olarak hayata geçirilmesi gerekmektedir. 2021 Aralık ayında gerçekleşen Türk Devletleri Teşkilatı zirvesinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Comart Tokayev; yaptığı konuşmada ülkesinin ve bölgenin çevre sorunlarına ilişkin aldıkları önlemler hakkında bilgi vermiş, bu konuda dayanışma, bilgi ve tecrübe paylaşımı önermiştir. (ANKASAM, 2021)

Bununla birlikte küresel ısınmaya dair beklentilerin Kırgızistan için bazı olumlu sonuçları olacağı yönünde beklentiler de ifade edilmektedir. Kırgızistan'ın güney sınırlarında yükselen Tanrı Dağları, doğuya doğru döndükçe buzulları içeren yüksekliklere sahip hale gelmektedir. Kırgızistan buzullarında küresel ısınmaya bağlı erimeler tespit edilmekte olup bunun muhtelif riskleri de vardır. Ancak ülke genelinin rakımı ve yıllık ortalama sıcaklık nedeniyle yaşam sahasının darlığı düşünüldüğünde, ileride Kırgızistan'ın çok daha geniş bir alanının yaşama çok elverişli hale geleceği tahmin edilebilir.

TDT'nin 8. Zirvesi, Zirve Bildirgesi ve 2040 Vizyon Belgesi birer dönüm noktası niteliğinde çıktılardır. Türk Devletlerinden Kırgızistan ve Özbekistan'ın yine bu dünyanın bir parçası kabul edilebilecek, ortak tarih mirasına sahip Tacikistan'ın sınır sorunlarının çözümünde elde ettikleri başarılar takdire şayandır. Azerbaycan'ın Karabağ zaferi tüm bu gelişmelerin toplam değerini artıran ve daha da artırabilecek potansiyele sahip önemde, kelimenin tam manasıyla tarihi bir zaferdir. Bu süreçte Türkiye'nin verdiği destek, bunun diğer Türk Devletleri ve onların toplulukları tarafından idraki Türk dayanışması açısından eşsiz bir örnek olmuştur.

Öte yandan, Türkiye'nin Kazakistan ev sahipliğinde Rusya ile Suriye'nin geleceğini müzakere edebilmesi, Hazar kıyıdaşlarının 2018'de bir araya gelip buranın hukuki statü sorununu büyük ölçüde çözmesini takdirle karşılaması, Karabağ sorununda bir bakıma Türk-Rus işbirliği veya en azından anlayışının izlerinin görülmesi gibi hususların da dikkatten kaçırılmaması gerekir. Bunlar, hem Türk devletlerini siyaseten rahatlatan hem Rusya için uluslararası meşruiyet ve sorun çözümlük zemini temin eden hem de Türkiye için yeni fırsatlar inşa eden gelişmeler olmuştur.

1991’de bağımsızlaşan Türk Devletlerinin 30 yıllık siyasi, ekonomik, millî ve maddi inşa süreçlerinin yeni bir aşamaya geçmekte olduğu şu dönem, aynı zamanda Türkiye’nin dış politika perspektifi ve Türk Dünyası ufkunun da yeniden biçimlendiği bir dönem gibi görünmektedir. Bu ufkun içini -tüm taraflarda- dinamik genç nüfusların heyecanı ile şuurlu devlet kadrolarının gayret ve dikkatleri dolduracaktır.

KAYNAKÇA

- Absametov, M.K.; Murtazin, Ye.Zh.; Osipov, V.; Sapargaliyev D.S. (2019). "Assessment Report on Classification of Energy and Mineral Resources and its Management in the Republic of Kazakhstan", https://unece.org/DAM/energy/se/pdfs/UNFC/proj/unfc_ca/Report_Class_EMR_KZ_IHG.pdf
- Anadolu Ajansı, (2021a). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-azerbaycan-turkmenistan-uclu-disisleri-bakanlari-5-toplantisinin-ardindan-ortak-bildiri-imzalandi/2154829> (Erişim: 20.08.2021)
- Anadolu Ajansı, (2021b). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-azerbaycan-turkmenistan-uclu-disisleri-bakanlari-5-toplantisinin-ardindan-ortak-bildiri-imzalandi/2154829> (Erişim: 20.08.2021)
- ANKASAM (2021). <https://www.ankasam.org/kazakistan-cumhurbaskani-tokayevin-istanbul-zirvesindeki-konusmasi/>
- Balıkçoğlu, N. (2019). "Türkiye ile Diğer Türk Cumhuriyetleri Arasında Dış Ticaretin Gelişimi: 2000-2017 Dönemi", *CUJOSS Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.43, S.1., ss.225-245.
- Brzezinsk, Z. (1998). *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere*. İstanbul: Sabah Kitapları.
- Cornell, S., Tsereteli, M., Socor, V., (2005). "Geostrategic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline", *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*, S. Frederick Starr ve Svante E. Cornell (Der.), Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Washington/Uppsala, https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2005_01_MONO_Starr-Cornell_BTC-Pipeline.pdf.
- DEİK (2021) Ekonomik Araştırmalar, Türkmenistan Ülke Raporu, https://www.deik.org.tr/uploads/turkmenistan-bilgi-notu-mart_2021.pdf (Erişim: 16.10.2021)
- Düğen, T. (2021). "Bağımsızlığın 30. Yılında Kazakistan: Güvenlik İstikrar ve Uluslararası İşbirliği". *Düşünce Dünyasında Türkiz*, C.12, S.59, ss.119-160.
- Gasimov, M. (2001). "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı". *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı*, C.7, S.1, ss.18-55.
- Hyman, A. (1997). "Central Asian Republics: Independence and After", *The Round Table*, S.341, ss.67-79.
- İşyar, Ö. G. (2010). "Azerbaycan ve Dış Politikası", *Orta Asya ve Kafkasya: Rekabette İşbirliğine, Tayyar Arı (der.)*, Bursa: MKM Yay., ss.67-104.
- Keddie, P. (2020). "What's Turkey's Role in the Nagorno-Karabakh Conflict?" *Aljazeera*, 30.10.2020, <https://www.aljazeera.com/features/2020/10/30/whats-turkeys-role-in-the-nagorno-karabakh-conflict>, (Erişim: 27.06.2021)
- Kılınç, S. (2021). *Orta Asya'da Çevre Sorunları*. Ankara: Astana Yay.
- Kırım Haber Ajansı, (2021) <https://qha.com.tr/haberler/politika/turk-konseyi-turkmenistan-in-istanbul-daki-zirveye-gozlemci-olarak-katilimini-oy-birligiyle-kabul-etti/346523/>, (Erişim: 11.11.2021)
- Kubayeva, G. (2021). Foreign Direct Investment in Kazakhstan in 2020: Structure and Dynamics <https://cabar.asia/en/foreign-direct-investment-in-kazakhstan-in-2020-structure-and-dynamics#:~:text=As%20can%20be%20seen%20in,0.85%20billion%20USD%2C%05%25>
- Mütercimler, E. (1993). 21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli, İstanbul: Anahtar Kitaplar.

- Özgen, C. (2020). "44 Günün Ardından: 2020 Karabağ Savaşının Askeri Açından Analizi", Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.7, S.1, ss.104-123.
- Sarıkaya, Y. (2012). "Kerimov Dış Politikası: Rejim Güvenliği Ekseninde 20 Yıl", Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, M. Savaş Kafkasyalı (der.) Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., ss.335-356.
- Sarıkaya, Y. (2019). "Kazakistan Dış Politikasında Bir Başarı Örneği Olarak Uluslararası Arabuluculuk", VI. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, (13-15 Haziran 2019, Bakü), Sempozyum Bildirileri Kitabı, ss.385-392.
- Sarıkaya, Y. (2020). 44 Gün Savaşı: Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi, Ankara: TASAV Yayınları.
- Şahin, Ç. (2021). "21. Yüzyılda Orta Asya'nın Bölgeleşmesi", 21. Yüzyılda Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Orta Asya Siyaseti, Konya: Eğitim Yay, ss.1-49.
- Şimşir, B. (2016). "Azerbaycan: Kızılordu'nun Azerbaycan'ı İşgali ve Türkiye'nin Tepkisi: Ocak 1990", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, C.1, S.1, ss.57-93.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi, "Türkiye-Kırgızistan Siyasî İlişkileri", <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim: 03.10.2021)
- The World Bank, "IBRD-IDA (2018) International LPI Global Rankings 2018" (Erişim: 06.10.2021) <https://lpi.worldbank.org/international/global/2018>
- TÜİK, "Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret: 2019-2020", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2020-37412>, (Erişim: 10.09.2021)
- Türk Devletleri Teşkilatı, "Türk Dünyası 2040 Vizyonu" <https://www.turkkon.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf>
- UNDP, "Human Development Programme: Latest Human Development Index Ranking", (Erişim: 08.09.2021) <http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking>
- United Nations, "International Day Against Nuclear Tests, 29 August", (Erişim: 01.10.2021), <https://www.un.org/en/observances/end-nuclear-tests-day>
- World Nuclear Association, "World Uranium Mining Production: Updated September 2021" <https://www.world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/mining-of-uranium/world-uranium-mining-production.aspx>

